Gülten Kazgan

TANZİMAT'TAN 21. YÜZYILA TÜRKİYE EKONOMİSİ

3. Baskı

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

GÜLTEN KAZGAN

İstanbul'da doğan Gülten Kazgan, Amerikan Kız Koleji'nde orta öğrenimini tamamladıktan sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ni bitirdi. Aynı fakültede doktorasını verip Rockefeller bursu ile Chicago Üniversitesi'ne gitti. Orada T.W. Schultz ile iki yıl birlikte çalıştı. Daha sonra İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi'ne dönüp, doçent olan Kazgan, tarım ekonomisi alanında uzmanlaştı. Bu dönemdeki çalışmalarından yararlanarak, *Tarım ve Gelişme* adlı kitabını yazdı. Aynı yıllarda Ford Foundation bursu ile SVIMEZ'de (Roma) iki yaz ve ISEA'da (Paris) bir yıl çalıştı.

Profesörlüğünü İstanbul Üniversitesi'nden alan Kazgan'ın, *İktisadi Düşünce, Ortak Pazar ve Türkiye, Tarım ve Gelişme, Ekonomide Dışa Açık Büyüme, Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi, Küreselleşme ve Ulus-Devlet* gibi kitapları ile çok sayıda makale ve araştırmaları; ayrıca, *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler* (derleyenler G. Kazgan N. Ulçenko), *Kuştepe Araştırması* (der. G. Kazgan) ve *Kuştepe Gençlik Araştırması* gibi kitap ve araştırma derlemeleri bulunmaktadır.

Kazgan 1988'de *Ekonomik Panaroma Dergisi* okurları tarafından "kendi dalında yılın en başarılı iktisatçısı"; 1998'de "Aydınlanmanın Kadınları" ödülünün verildiği yedi bilim kadınından biri; 2000 yılında *Finans Dünyası* dergisinin okurları tarafından "Yılın Akademisyeni" seçilmiştir. Altın Kitaplar Yayınevi tarafından verilen "Altın Kitap" ödülünü 1994'te, *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* başlıklı kitabı ile de 2002 yılında "Sedat Simavi Vakfı Sosyal Bilimler" ödülünü almıştır.

1994'te İstanbul Üniversitesi'nden emekli olarak ayrılan Kazgan, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nin kuruluşuna "Kurucu Vakıf Üyesi" olarak katıldı. Halen aynı üniversitede Kurucu Vakıf Yönetim Kurulu Üyesi ve Toplum, Ekonomi, Siyaset, Araştırma Merkezi (TESAR) Müdürü olarak çalışmaktadır. Kazgan, çok sayıda meslek ve araştırma kurumunun da üyesidir.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

GÜLTEN KAZGAN

TANZİMAT'TAN 21. YÜZYILA TÜRKİYE EKONOMİSİ
BİRİNCİ KÜRESELLEŞMEDEN İKİNCİ KÜRESELLEŞMEYE

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 22
EKONOMİ 3

ISBN 975-6857-31-5

KAPAK MEHMET ULUSEL

1. BASKI ALTIN KİTAPLAR, 1999

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARINDA GENİŞLETİLMİŞ
1. BASKI İSTANBUL, MART 2002
2. BASKI İSTANBUL, OCAK 2004
3. BASKI İSTANBUL, MART 2006

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, NO: 28 KUŞTEPE ŞİŞLİ 80310 İSTANBUL
TELEFON: 0212 217 2862/ FAKS: 0212 347 1011

www.bilgiyay.com
E-POSTA yayin@bilgiyay.com
DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN L. HİLÂL AKGÜL, HÜLYA HATİPOĞLU
TASARIM MEHMET ULUSEL
DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ
DİZİN SAİT KIZILIRMAK
BASKI VE CİLT SENA OFSET AMBALAJ VE MATBAACILIK SAN. VE LTD. ŞTİ.
LİTROS YOLU 2. MATBAACILAR SİTESİ B BLOK KAT 6 NO: 4 NB7-9-11 TOPKAPI - İSTANBUL
TELEFON: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / FAKS: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Kazgan, Gülten.
Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi: Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye / Gülten Kazgan.
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-6857-31-5 (pbk.)

1. European Economic Community—Turkey. 2. Turkey—Economic conditions—History—19th century. 3. Turkey—Economic conditions—History—20th century. 4. Turkey—Commercial policy—History—19th century. 5. Turkey—Commercial policy—History—20th century. I. Title.
HC492.K39 T36 2003

Gülten Kazgan

TANZİMAT'TAN 21. YÜZYILA TÜRKİYE EKONOMİSİ
Birinci Küreselleşmeden İkinci Küreselleşmeye

Geleceği yaşayacak olan A. A. Emir'e

İçindekiler

ix Kısaltmalar
xi Tablolar
xiii Grafikler
xv Önsöz
xvi 2. Baskıya Önsöz
1 Giriş
11 Birinci Kısım
Kapitülasyonlardan Ulusal Ekonomiye
Ulusal Ekonomiden Küreselleşmeye Geçiş
13 BİRİNCİ BÖLÜM Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı-Sömürgeleşmesi: 18. Yüzyıl Sonundan Birinci Dünya Savaşı'na
13 I. Avrupa Ticari Kapitalizminin Kapitülasyonlarıyla Osmanlı Pazarına Girişi
16 II. Sanayi Devrimi Karşısında Osmanlı
19 III. Küreselleşme Sürecine Osmanlı'nın "Reform"larla Eklemlenmesi
31 IV. Gelişen Çelişkiler, Yenileşen Kurumlar ve Tepkiler
39 İKİNCİ BÖLÜM Ulusçu Tepki: Ulus-Devlet ve Ulusal Ekonomi İnşa Etme ve Milli Burjuva/Girişimci Yetiştirme
39 I. Ulusçuluğu Hazırlayan Koşullar
41 II. Çalkantılı Bir Ortamda Eskiyi Tasfiye ve Yeni Ekonominin Temellerini Atma
44 III. Yarı-Sömürgeleştiren Kurumların Tasfiyesi
51 IV. Ulusal Ekonomiyi Yeniden Yapılandırma ve Kurumlaştırma
73 V. 1923-1948 Döneminde Ekonomik Gelişme ve Başarı Göstergeleri
77 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Denetimli Sermaye İthaliyle Uluslararası Ekonomiye Katılma: 1947-1975
78 I. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Kurulan Uluslararası Sisteme Katılım
82 II. Dış Sermayeye Açılma ve Serbest Piyasa Ekonomisine Geçiş Denemesi

95 III. Planlı-Denetimli Ekonomi, Hesaplı Sermaye Girişi ve İstikrarlı Büyüme: 1963-1974
99 IV. Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Gümrük Birliği Anlaşması: 1963
101 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Serbest Sermaye İthaline Geçiş Denemesi ve Borç Krizi: 1975-1979
102 I. Olumlu Gelişme, İzleyen Petrol Krizi ve Serbest Sermaye İthali
113 II. 1978 Döviz Krizi ve IMF İstikrar Programına Geçiş
121 BEŞİNCİ BÖLÜM 24 Ocak Paketiyle Serbestleşmeye Geçiş: Mal Hareketlerinde Serbestleşme: 1980-1989
123 I. Tepeden İnme İdeoloji Değiştirme
127 II. 24 Ocak Programının Uygulanması: 1980-1988 Dönemi Politikalarının Ortak Noktaları
132 III. 24 Ocak Programının Uygulama Aşamaları
148 IV. 1989'da Yeni Serbestleşme Sürecini Başlatmaya Yol Açan Baskılar
151 İkinci Kısım
Yeni Dünya Düzeninde Türkiye Ekonomisi (1990'lı Yıllar)
153 ALTINCI BÖLÜM Sermaye ve Mal Hareketlerinde Tam Serbestleşme, TL'nin Konvertibilitesi ve Uluslararası Anlaşmalar: 1990'lı Yıllar
156 I. Mal Akımlarında İleri Düzeyde Serbestleşme: Konvertibilite, GATT Uruguay Round ve GB Anlaşmaları
162 II. Sermaye Hareketlerinde Tam Serbestleşme ve TL'nin Konvertibilitesi
181 III. Türkiye'yle Diğer OGÜ'in Mal-Hizmet ve Sermaye Akımlarında Küreselleşme Karşılaştırması
184 IV. Sermaye Akımları ve Uluslararası Anlaşmalar
189 YEDİNCİ BÖLÜM Ulus-Devleti Küçültme ve İktidarsızlaştırma ya da Çarpıklaştırılan Ekonomi
191 I. Artan Rizikolar Küçülen Devletle Bağdaşır mı?
196 II. Türkiye'de Devlet "Büyük" mü, Yoksa Vergilemesi ve Harcamaları "Hatalı" mı?
200 III. KKBG, İç-Dış Borç Stokunun Artışı ve Kaynakları
203 IV. Sermaye Akımları ve İç Finans Politikalarının Sınırlanması
225 SEKİZİNCİ BÖLÜM Devletin Yeni Rolü: Özel Zararların Kamulaştırılması ve Kamusal Yararların Özelleştirilmesi
227 I. Özel Zararların Kamulaştırılması ve Devlete Yeni Yükler

233 II. Kamusal Yararların Özelleştirilmesi ve Devlete Yeni Yükler
241 III. Altyapı ve Stratejik Önemdeki Tesislerin Yabancılara Satışı ve YİD Modeli
245 IV. Dolaysız Yatırımlar ve Özel Yerli Yararların Yabancılaştırılması
247 V. Özelleştirmenin Devlete Mali Getirisi
249 VI. Ulus-Devletin İktidarsızlaştırılmasına, Politikaların Çarpıtılmasına Tepkiler
255 DOKUZUNCU BÖLÜM Makro-Ekonomik İstikrarsızlık: Enflasyon, İşsizlik ile Ücretler ve Krizler
256 I. Makro-Ekonomik İstikrarsızlık Tablosu
258 II. Enflasyonun Toplumsal ve Kurumsal Kaynakları
277 III. Krizler: Finansal ve Reel Yönleriyle Hesaplaşmaların Çözümü
287 IV. Makro-İstikrarsızlığın Yapısal ve Ekonomi-dışı Öğeleri
289 V. Makro-İstikrarsızlığın Siyasal Maliyeti
291 ONUNCU BÖLÜM Büyüme ve Bölüşüm: Küreselleşmenin Getirdikleri ve Götürdükleri
293 I. Büyümenin Genel Görünümü: Dinamik Girişim ve Stratejisiz Büyüme
299 II. OGÜ'yle Karşılaştırmalı Büyüme Göstergeleri
303 III. Küreselleşme, Büyüme Hızı ve Alt-Kesimlerde Büyüme
321 IV. Gelir Bölüşümünde Değişme
330 V. Yurtdışına Sermaye İhracı: Mali ve Dolaysız Yatırımlar
337 ONBİRİNCİ BÖLÜM Küreselleşmenin İnsan Boyutu: Demografik Değişim, Eğitim Düzeyi ve Toplumsal Yapıda Dönüşümler
339 I. Küreselleşmenin İşgücü, Toplum ve Siyasetten Talepleri
340 II. Nüfusun Demografik Niteliklerinde Değişme
344 III. Nüfusun Toplumsal Niteliklerinde Değişme
356 IV. Köyler, Varoşlar ve Kentler: İnsanlar ve Sorunlar
369 ONİKİNCİ BÖLÜM Ulus-Devlet Politikalarıyla Küreselleşme Politikaları Arasında Bir Karşılaştırma
370 I. ABD'nin Mal, Hizmet ve Sermaye Hareketlerini Serbestleştirmede Vizyonu ve Hedefleri
371 II. İki Temel Model Arasında Stratejik Yönetimdeki Farklar: Vizyon, Amaçlar ve Politikalar

381 III. İki Temel Modelle İlgili
Ekonomik Göstergelerin Karşılaştırılması
392 IV. İki Modelin Kendinden Sonraya Devrettiği Miras

401 Üçüncü Kısım
21. Yüzyıla Bakış: Bölgeselleşme ve
Yeni Yüzyıla Girerken Türkiye Ekonomisi
403 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM Bölgeselleşme Sürecine
Türkiye'nin Katılması
404 I. Türkiye'nin Dış İlişkilerinde Farklı Bölgelerin Payları
408 II. Türkiye'nin AB'yle "Politiko-Ekonomik" İlişkileri
426 III. Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Beklentiler
432 IV. ECO Çerçevesinde İlişkiler
437 V. Türkiye'nin Coğrafi Alanında Karşılaştığı
Politiko-Ekonomik Sorunlar
439 ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM 21. Yüzyılın Başında Türkiye
Ekonomisi: Küreselleşirken Küçülme
441 I. Ekonominin Genel Görünümü: 1998-2002
446 II. Krizler ve IMF ile 17. Stand-By Anlaşması
452 III. 19 Şubat 2001'de Yeni Bir Kriz ve
Yeni Stand-By Anlaşması
457 IV. 14 Nisan ve 15 Mayıs Tarihli
"Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"
464 V. Bataklar ve Yolsuzluklar
469 ONBEŞİNCİ BÖLÜM Yarına Bakış: 2005-2010
473 Kaynakça
487 Konu Dizini
519 Kişi Dizini

Kısaltmalar

AB	:	Avrupa Birliği
AET	:	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AFL-CIO	:	Amerikan İşçi Sendikaları Konfederasyonu
AGSK	:	Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği
AGSP	:	Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası
AGÜ	:	Az Gelişmiş Ülke
AT	:	Avrupa Topluluğu
ATO	:	Ankara Ticaret Odası
AP	:	Avrupa Parlamentosu
BAB	:	Batı Avrupa Birliği
BDDK	:	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu
BDT	:	Bağımsız Devletler Topluluğu
BYKP	:	Beş Yıllık Kalkınma Planı
CİB	:	Cari İşlemler Bilançosu
ÇUŞ	:	Çok Uluslu Şirket
DB	:	Dünya Bankası
DÇM	:	Dövize Çevrilebilir Mevduat
DP	:	Demokrat Parti
DTH	:	Döviz Tevdiat Hesapları
DTÖ	:	Dünya Ticaret Örgütü (WTO)
EBK	:	Et-Balık Kurumu
ECO	:	İktisadi İşbirliği Örgütü
EFTA	:	Avrupa Serbest Ticaret Alanı
EURO	:	Avrupa Ortak Para Birimi
G-7	:	Grup-7 Devletleri (Japonya, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Kanada, ABD)
GATT	:	Genel Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Anlaşması
GB	:	Gümrük Birliği
GOÜ	:	Gelişmekte Olan Ülkeler
HSBC	:	Hong Kong-Şangay Bankası
IBRD	:	Uluslararası Yeniden-Yapılanma ve Kalkınma Bankası (DB)
IDA	:	Uluslararası Kalkınma Kurumu
IFC	:	Uluslararası Finansman Şirketi
ILO	:	Uluslararası Çalışma Örgütü

İİBK	:	İş ve İşçi Bulma Kurumu
KEİ	:	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KİGEM	:	Kamu İşletmelerini Geliştirme Merkezi
KİT	:	Kamu İktisadi Teşebbüsü
KKBG	:	Kamu Kesimi Borçlanma Gereği
KOB	:	(AB'ye) Katılma Ortaklığı Belgesi
KOBİ	:	Küçük-Orta Boy İşletme
LİBOR	:	Londra Bankalararası Faiz Haddi
NAFTA	:	Kuzey Amerika Serbest Ticaret Alanı
OGT	:	(AB'nin) Ortak Gümrük Tarifesi
OGÜ	:	Orta Gelirli Ülkeler
ORÜS	:	Orman Ürünleri Sanayii
OTP	:	(AB'nin) Ortak Tarım Politikası
ÖİB	:	Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
ÖYK	:	Özelleştirme Yüksek Kurulu
SAGP	:	Satın Alma Gücü Paritesi
SCF	:	Fransız Çimento Şirketi
SEK	:	Süt Endüstri Kurumu
TCMB	:	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TEAŞ	:	Türkiye Elektrik A.Ş.
TEDAŞ	:	Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş.
TEFE	:	Toptan Eşya Fiyatları Endeksi
TERK	:	Tartılı Efektif Reel Kur
TMSF	:	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TÜFE	:	Tüketici Fiyatları Endeksi
UP	:	(AB'ye verilen) Ulusal Program
YİD	:	Yap-İşlet-Devret
Yİ	:	Yap-İşlet

Tablolar

52 Tablo 1 : Osmanlı Büyük İmalat Sanayiinin Dağılımı: 1915

75 Tablo 2 : Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri: 1889-1948

93 Tablo 3 : Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri: 1950-1976

106 Tablo 4 : Krize Gidiş Yolunda Ekonominin Göstergeleri: 1975-1979

133 Tablo 5 : Türkiye'nin Başlıca Ekonomik Göstergeleri: 1980-1998

168 Tablo 6 : Türkiye'de Sermaye Akımları: 1982-1999

182 Tablo 7 : Türkiye ve OGÜ'de Küreselleşme Göstergeleri: 1990 ve 1990'lı Yılların Sonu

197 Tablo 8 : Türkiye ve Bazı OGÜ ile İsveç'te Kamu Geliri ve Harcamalarının GSYİH'da Payı ve Harcamalarda Bazı Kalemler: 1995

217 Tablo 9 : Reel Efektif Tartılı Kur: 1978-1999

266 Tablo 10 : Türkiye'de Tarım Ticaret Hadleri: 1988-1999

279 Tablo 11 : Döviz Rezervleri ve Dövizle Ödeme Gerekleri: 1984-1998

300 Tablo 12-a : Türkiye'nin Büyüme Göstergeleri: Alt ve Üst OGÜ'yle Karşılaştırma (1980'li ve 1990'lı Yıllar)

302 Tablo 12-b : Türkiye'nin Kişi Başına Reel Gelir Artışı Bazı Başarılı Ülkelerle Karşılaştırma: 1950-1998

307 Tablo 13 : Türkiye'de ve OECD Ülkelerinde İşgücü Veriminde Yıllık Ortalama Değişme: 1957-1994

311 Tablo 14 : Tarımda Büyümeye İlişkin Göstergeler

323 Tablo 15 : Gelir Katmanlarına ve Bölgelere Göre Türkiye'de Gelir Dağılımı: 1987-1994

328 Tablo 16 : İşsizlik ve Değişimi, Çocuk ve Kadın İstihdamı: 1987 ve 1997

333 Tablo 17 : Türkiye'den Dış Dünyaya Doğrudan Yatırımlar: 1980-1996 Yılları Toplamı

341 Tablo 18 : Nüfusun Demografik ve İşgücü Olarak Özellikleri: 1990, 1994 ve 2000

342 Tablo 19 : Nüfus Dinamiği, Eğitim ve Sağlık: Türkiye ve OGÜ (1980 ve 1993 veya 1995)
345 Tablo 20 : Nüfusun Eğitim Durumu: 1990 (6 + Yaş Nüfusu)
405 Tablo 21 : Türkiye'nin Dış Ticaretinde Bölgelerin Payları
443 Tablo 22 : Temel Ekonomik Göstergeler (1998-2002)
445 Tablo 23 : İşsizlik Oranı, İmalat Sanayiinde İstihdam Koşulları (1997-2002)

Grafikler

160 Grafik 1 : CİB Döviz Gelir ve Giderleri'nin GSMH'ya Oranı: 1984-1999

169 Grafik 2 : Türkiye'de Sermaye Hareketleri ve CİB Dengesi: 1982-1999

174 Grafik 3 : Toplam Sermaye Hareketleri - Net Hata Noksan: 1984-1999

200 Grafik 4 : Kamu Kesimi Borçlanma Gereği ve Toplam Faiz Ödemelerinin GSMH'da Payı: 1980-1999

201 Grafik 5 : İç ve Dış Borç Toplamının GSMH'deki Payı ve Fiyat Artış Hızı: 1980-1999

202 Grafik 6 : Mali Göstergeler (GSMH'deki Payları) ve Fiyat Artış Hızı: 1980-1999

207 Grafik 7 : Reel Faiz Haddi - Toplam Sermaye Hareketleri: 1980-1999

211 Grafik 8 : Reel Faiz Haddi - Toplam Borç Stoku/GSMH: 1989-1999

215 Grafik 9 : Reel Kur - Toplam Sermaye Hareketleri: 1980-1999

216 Grafik 10 : Reel Kur - CİB Dengesi: 1980-1999

263 Grafik 11 : Reel Asgari Ücret Endeksi: 1990-1999

264 Grafik 12 : Reel Ücret Endeksi: 1990-1999

265 Grafik 13 : Özel İmalat Sanayinde Üretim, Üretkenlik ve Birim Ücret Endeksleri

267 Grafik 14 : Fiyat Artış Hızı - İç Kaynak Dengesi: 1980-1998

268 Grafik 15 : Fiyat Artış Hızı ve M2Y / GSMH Oranı: 1980-1998

271 Grafik 16 : Fiyat Artış Hızı - Toplam Sermaye Hareketleri (net): 1980-1998

305 Grafik 17 : Türkiye'de Sermaye Hareketleri, CİB Dengesi ve Büyüme: 1982-1998

317 Grafik 18 : Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Dağılımı: 1980-1999

383 Grafik 19-a : Planlı ve Tam Serbest Dönemlerde GSMH Reel Büyüme Hızı ve TEFE

383 Grafik 19-b : Planlı ve Tam Serbest Dönemlerde Büyüme: Tarım ve Sanayi

385 Grafik 20 : Makro-İstikrarsızlığın Gerisindeki Bazı Temel Öğeler: İç Borç ve Borçlanma Göstergeleri

387 Grafik 21 : Dış Borç ve Ticaret Göstergeleri

390 Grafik 22-a : Özel Kesimin Kredi ile Yatırımlarda Payı

391 Grafik 22-b : İmalat Sanayii Katma-Değerinde Kamu ve Özel Kesim Payı: 1950-1993

Önsöz

Bu kitap "küreselleşme" denilen olgunun, çağımızın ekonomik düzlemine getirdiği yeni politikaları irdelemek amacıyla kaleme alındı.

Osmanlı'nın Tanzimat ile birlikte yaşadığı ilk küreselleşmeden çok farklı olmayan sonuçların 1990'lı yıllarda ortaya çıkması, bu çalışmayı tetikleyen ana etken oldu. Türkiye bulunduğu coğrafi bölgedeki birçok ülkenin aynı çizgi üzerinde inişli-çıkışlı büyüme modelini mi yaşıyordu?

Ekonomi düzleminde bağımsızlık elden giderken, Osmanlı'nın son dönemini mi yaşamaya başlıyorduk?

Bu sorular henüz kesin yanıtlı değil, fakat üzerinde durmayı gerektirir nitelikte.

Bu kitabın yazılması ve iki kez basılması sırasında katkılarından yararlandığımız çok sayıda kişinin adını burada anıp, kendilerine teşekkürlerimi sunmayı borç biliyorum.

Finans tarihi alanındaki bilgisiyle beni aydınlatan eşim Haydar Kazgan'a; bana her alandaki yardımlarıyla işlerimi kolaylaştıran İstanbul Bilgi Üniversitesi'ndeki sekreterim İlknur Toygar'a; kitaptaki grafikleri bilgisayarda çizen Bilgi Üniversitesi araştırma görevlisi Tuba

Kale Korkmaz'a; internet taramaları yoluyla çalışmayı zenginleştiren kaynaklara ulaşmama yardım eden araştırma görevlisi Fırat Ersin'e; kitabın Altın Kitaplar'da yapılan birinci baskısını yayına hazırlayan Nilgün Himmetoğlu'na; Oya Alpar'a; Ender Arel'e ve yayınevi sorumlularına teşekkür ediyorum.

Tükenen kitabın ikinci baskısını hazırlarken tablolar ve grafikler 1999 yılı sonuna kadar getirilmiş; 2000 yılı ve 2001 yılında (ilk yedi ay) ortaya çıkan krizle bağlantılı olayları kapsamak üzere son kısma bir bölüm eklenmiş, kitabın Birinci ve Üçüncü Kısımlarındaki bölümlerde pek çok değişiklik yapılmıştır. Bunun yanısıra birinci baskıdaki bazı hatalar düzeltilmiştir.

Kitabın İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'ndaki bu baskısını yayına hazırlayan Sayın Fahri Aral'a, matbaa provalarının okunması ve düzeltilmesinde bana yardım eden L. Hilal Akgül'e, kitabın üniversitemizin yayınevinde basımını kabul eden Yayın Kurulu'na ve teknik işlerde yardımcı olan bütün arkadaşlara katkıları için "Sağolun, ellerinize sağlık" diyorum.

Kitabın hatalarıyla sevablarıyla bütün sorumluluğu bana aittir.

GÜLTEN KAZGAN

1 Temmuz 2001, Büyükada, İstanbul

2. Baskıya Önsöz

Kitabın bu yeni baskısında geçen baskıdaki birtakım eksiklikler ve dizgi hataları giderilmiş, 13. bölümde şekil değişiklikleri yapılmış, 14. bölüm yeniden yazılmıştır. Geleceğe ilişkin öngörüleri içeren 16. bölümü bu baskıda çıkarmamın nedeni, yaşanan dış ve iç olayların yarattığı belirsizliklerdir, bu belirsizliklerin uzun erimli öngörüleri olanaksızlaştırmasıdır.

Kitabın yeni baskısının kusursuz olması için yardımlarını esirgemeyen Sayın Fahri Aral'a ve Hülya Hatipoğlu'na burada teşekkürlerimi bildiririm.

GÜLTEN KAZGAN
8 Aralık 2003, İstanbul
Bilgi Üniversitesi, Kuştepe

Giriş

"Sovyetler'in çökmesinden sonra meydanda tek kalan ve meydanı boş bulan ABD, Türkiye'ye yeni bir rol biçti. Bu rol, ABD tipi bir yarı sömürge olarak Türkiye'nin ABD'nin ileri karakolu olması ve ABD çıkarlarının bekçiliğini yapması idi. Buna karşılık Türkiye, ulusal sınırlarının bütünlüğünü koruyacak ve ayakta kalabilecekti."

Toktamış Ateş

Türkiye'nin içinde bulunduğu Avrasya coğrafyasında büyüme dinamiği birbirinden farklı iki, hatta belki üç ülke takımı yer alıyor. Birinci takımda Batı Avrupa dediğimiz günümüzün sanayileşmiş ve sanayi-ötesi aşamaya geçmiş zengin, Batı uygarlığını yarattığı gibi dünyanın yaşadığı değişim/dönüşüm aşamalarını da peşinden sürükleyerek belirleyen, günümüzdeyse ABD'yle birlikte belirleyici olmayı sürdüren ülkeler yer alıyor. Bunların evrim/gelişme tarihinin özelliği, kendi iç dinamiklerinin bu değişim/dönüşüm süreçlerini yaratıyor olması; ama bundan öte, bu ülkelerin etkileyebildiği dünya alanlarını da kendi evrim süreçlerine istedikleri biçimde eklemleme gücüne sahip olabilmeleridir. Batı Avrupa'nın sahip olduğu bu güç 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, aslında onun bir uzantısı niteliğindeki ABD'nin öncülüğünde sürüyor.

Bu ülke takımı ve bunların denizaşırı topraklardaki uzantılarının yaşadıkları tarihsel evrim sürecinin başlıca özelliği, son 250-300 yıldır sürekli yukarı doğru sıçramalarla niteleniyor olmasıdır. Yaşadıkları onca iç ayaklanma ve savaş, kaybedilen milyonlarca insan, yerle bir olan onlarca kent ve sayısız fabrikalara rağmen, bu ülkelerin ileri

sıçrayışları hiç "geriye dönüş" durumuna, en azından sürekli biçimde girmez. Aksine, tarihleri, hiç olmazsa uzun erimde ondan aldıkları dersler, aynı hataları tekrarlamalarını önler. Doğrudur, ekonomideki konjonktürel iniş-çıkışlar, 1870 ve 1929 büyük ekonomik buhranlarında olduğu gibi, sanki sıçramaların sonu geldiği izlenimini yaratabilir. Ne var ki, akılcı davranış ve ekonomik güç bu bunalımların da, onu izleyen savaşların da yıkıntısını aşmalarını sağlamıştır, üstelik dünyadaki ve kendi konumlarındaki değişime yeni uyum yollarını her durumda yeniden üretebilmişlerdir. Son 130 yılda üç kez gırtlak gırtlağa savaşan Fransa'yla Almanya'nın buna çözümü Avrupa Birliği'ni yaratmakla bulup birlikte yarım yüzyıldır bunu adım adım inşa etmeye, diğer Avrupa ülkelerini de peşlerine takarak geçmeleri, bu davranış biçiminin en tipik örneğidir. Batı Avrupa, böylece iki büyük dünya savaşının yarattığı yıkıntıya karşı akılcı ve kararlı davranış yoluyla çözümünü, sigortasını yaratmış ve yine yukarı sıçramasını yaşayabilmiştir.

Batı Avrupa toplumları akılcı davranış yolunda yaşanan her olayın ayrıntılı biçimde incelenerek, irdelenerek dersler çıkarıldığı, buna uygun çözümlerin üretildiği bir davranış biçimi sergiler. Aslında bu toplumlar aynı zamanda bilgi ve deneyimden servete, sermayeye uzanan bir çizgide her şeyin inceden inceye biriktirildiği ve bu birikimlerin sıçramalarda eşsiz bir kaynak olarak kullanıldığı, akılcılığın da buna önderlik ettiği davranış biçimleriyle kendi özgürlüklerini de yaratırlar.

Avrasya coğrafyasındaki diğer ülke takımı, Batı Avrupa'nın kıyı kenarında (periferi) yaşasa da ona benzer sıçramalar, durdurulamaz ileriye doğru dönüşümler tarihi yaşamaz. Akılcılık, birikimcilik, tarihten, yaşanan her şeyden ders alma gibi özellikleri de pek yoktur. Bu coğrafyada sözkonusu farklılıkları en belirgin biçimde sergileyen ülke Rusya'dır. Bu ülkenin son 250 yıllık tarihi, neredeyse hep önce varolanı sıfırlayıp bir dönüşüm sürecine girme, sonra bundaki kazanımları sıfırlayıp eskiye geri dönmenin hikâyesidir. Tarihsel evrim çizgisini sürekli ileri doğru sıçramalar değil, sanki düz bir hat üzerinde gidiş-gelişler ya da iniş-çıkışlar belirler. Ancak yadsınamaz bir gerçek de şudur: Önce Batı Avrupa, sonra onu da peşinden sürükleyen ABD, bu

geri dönüşlerde küçümsenemez bir rolü geçmişte oynamışlar ve günümüzde de oynamaktadırlar.

Rusya'da Büyük Petro, Rus toplumunda dönemin Avrupa'sını örnek alarak çağdaşlaşmayı başlatmış, Çarlık Rusya'sı 19. yüzyılda bunun ürünlerini toplamıştır. Başta temel bilimler alanındaki sıçrama, sanat/kültür alanında evrensel çaptaki yapıtlar, çağdaş donanımlı büyük ve güçlü bir askeri sanayi 19. yüzyıl Rusya'sını Batı Avrupa'ya iyice yaklaştırmıştır. Ne var ki, soylular ve yeni türeyen burjuvalar yaşanan gelişmeyi paylaşırken halkın sefaleti sürüp gitmiştir. Japon-Rus Savaşı'ndaki yenilginin (1905) ardından I. Dünya Savaşı içinde yaşanan perişanlık Sovyet Devrimi'ni getirdiğinde (Ekim 1917), soylu ve burjuva sınıfları tasfiye edilmiştir. Yeni düzenin, bu sınıfları tasfiye etse de, Çarlık Rusya'sının temel bilimler, sanat/kültür ve askeri sanayi alanındaki birikimini ve gelişmesini aynen sürdürdüğü bir gerçektir. Bu arada, kendilerine çok yabancı bir ekonomik/siyasal düzenin Avrupa'nın kıyı kenarında oluşmasını, başından itibaren Batı'nın kendisine bir tehdit öğesi olarak algıladığı ve her biçimde bunu boğmaya çalıştığı da bir diğer gerçektir.

Buna rağmen II. Dünya Savaşı'nda Almanya ve Japonya'nın yarattığı büyük tehdit karşısında ABD, İngiltere ve Fransa, SSCB'yle ittifaka girmek zorunda kalmıştır. Sonuç, Alman ve Japon savaş makinelerinin yok edilmesidir. Sıcak Savaş'ı izleyen Soğuk Savaş yıllarındaysa SSCB artık dünyanın ikinci süper gücüdür. ABD önderliğinde Batı, bu kez Almanya'yı da yanına alarak, SSCB'yi nükleer dehşet dengesinin dayanılmaz askeri giderleriyle denetlemeye almıştır. Sonucuysa, kendi halkına yeterli tüketim maddesi veremeyen bir yönetimin uzay alanında öncülük etmeye, nükleer dehşet dengesinde geri kalmamaya neredeyse bütün kaynaklarını ayırıyor olmasıdır. Güçlü olmak için bir dizi ülkeyi demir pençeyle birarada tutmaya çalışmasıdır.

Bu tablo 1980'den itibaren, SSCB'nin "kâğıttan kaplan" olduğunu ortaya koyan, iç zaaflarından ötürü büyük askeri gücü yoluyla dahi topluluğun artık birarada tutulamayacağını gösteren olaylarla tamamlanmıştır. SSCB, Berlin Duvarı'nın yıkılmasının (1989) ardından

sessiz sedasız dağılmış (1991) ve Batı'nın talep ettiği modeli benimseme baskısına girmiştir.

Bu kez bir burjuva sınıfı ve piyasa ekonomisi yaratma temel amaçtır. Ne var ki, ne hukuk çerçevesi, ne toplum davranışları, ne ekonomi kurumları buna uygundur. Ayrılan cumhuriyetler bir yana, yeni Rusya'nın 1998 itibariyle GSMH'si 1989'dakinin yarısına inmiş, burjuva sınıfı yerine mafya türemiş, halk tam bir yoksulluk ve sefalete düşmüştür. Yeni Rusya artık Batı'nın çevresindeki "çevreleşmiş" bir ülkedir, ondan beklediği kaynaklarla işlerini düzelteyim derken onun tam denetimine girmiştir. Bu süreçte Rusya Federasyonu, Çarlık Rusya'sından SSCB'nin devralıp özenle koruduğu ve geliştirdiği temel bilimlerdeki üstünlüğü, sanat/kültür alanındaki zenginliği ve güçlü askeri varlığı yok etmiş, piyasa ekonomisini ve burjuva sınıfını da yaratamamıştır. Desteksiz kalan bilim ve kültür/sanat adamları Rusya'yı terketmekte, bilim laboratuvarları, tiyatrolar, opera salonları vb. kapanmaktadır; SSCB'den kalan onca sanayi tesisiyse serbest piyasa ekonomisi adına kapanmakta ya da özelleştirme adına mafyanın mülkiyetine geçmektedir. Halkın sefaleti öyle bir noktaya ulaşmıştır ki, ortalama yaşam süresi on yıl kadar kısalmıştır. 1990'lı yılların sonunda iktidara gelen V. Putin ise, bir yandan Asya'da Şanghay beşlisini kurmak, bir yandan Avrupa'da Fransa ve Almanya'yla işbirliği yoluyla 2000'li yıllarda yeni bir küresel güç merkezi olma arayışındadır. Kısacası, Rusya'nın gelişme tarihi düz bir hat etrafında dalgalanmalarla tanımlanabilir. Dağılma, parçalanma yanında dün giden bugün geri gelir, bugün geri gelen yarın yok olur. Buradan nereye gideceği de belirsizdir.

Aynı Avrasya coğrafyasında yer alan İran da son iki yüzyıldır gel-gitler tarihine bir diğer örnektir. Ancak onun gel-gitleri işe doğrudan İngiliz emperyalizminin ve Rusya'nın müdahaleleriyle şeriat düzeni/mollalar rejiminin, Babilik (daha sonra Bahailik) yoluyla dinsel mücadelelerin karıştığı daha karmaşık bir tablodur. Ve 20. yüzyılın başında sahneye petrolün çıkmasıyla tabloya İngiltere'yi izleyerek önce Fransa ve Almanya, daha sonra ABD de girerler.

İran 19. yüzyılda toprak sahibi feodallerle mollalardan oluşan

ruhban sınıfının egemenliğinde, Kaçar Hanedanı'ndan gelen hükümdarlarla gerilemesini sürdürmüştü. Petrol geliri sayesinde Pehlevi sülalesiyle birlikte (Rıza Han, 1921, yani Rıza Şah Pehlevi) yeniliklere açılmaya, reformlar yapmaya başlamıştı. Mollalar eski egemen konumlarını kaybettiler, Şah'ın güdümüne girdiler. Rıza Şah Pehlevi'nin oğlu Muhammet Rıza Şah Pehlevi, İkinci Dünya Savaşı içinde İngiliz-Rus İşgali'ni (1941) izleyerek iktidara geldi ve büyük Batı devletlerinin petrol mücadelesini yaşarken "Beyaz Devrim"in ilkelerini ilan etti (1963). Mollalar yine denetim altında, Şah'ın güdümünde tutuluyordu. OPEC çerçevesinde 1973 sonunda Şah M. Rıza petrol fiyatının artırılmasında önderlik ettiğinde, gelişmekte olan ülkelerin Batı'ya başkaldırmasında önderliğe de soyunduğu izlenimi doğmuştu. Patlayan petrol geliri İran'da kalkınma yolunda iddialı projelerin yapılmasını sağlarken bu arada Batılılaşma yolunda modernleşme çabaları da gündeme geldi. Ne var ki, gel-git düzenine tabi, ileri doğru sıçramalarla gelişemeyen modeldeki toplumlara bir diğer örnek olan İran'da bir dizi mücadele, ayaklanma, karışıklık sonunda Pehlevi sülalesi egemenliğindeki imparatorluk tasfiye oldu, cumhuriyet geldi. Bu dönüşüm, sonunda tekrar şeriat ve mollalar düzenini geri getirdi. 19. yüzyılın başındaki durumdan farkı İran'ın büyük petrol gelirine karşılık toprak sahibi feodallerin artık bulunmayışından, böylece mollaların tek başlarına egemenlik kurabilmesinden ibaretti. İran İslâm Cumhuriyeti, Pehlevi sülalesini tasfiye ederken kalıcı bir düzen de kuramadı. İran bugün de için için molla baskısına karşı tepki gösterenlerin mücadelesine sahne oluyor. Ne var ki bizim modelimiz açısından önemli olan, 200 yıla yakın bir mücadelenin sonunda tekrar mollalar egemenliğinde şeriat düzeninin geri gelmesidir; çok farklı içerik ve ayrıntılar taşıyor olsa da, gel-gitlerin yaşandığına bizim Avrasya coğrafyasında bir diğer ülkenin tanık olmasıdır; nereye gidebileceği konusunun da belirsizliğidir.

İşin ilginci Avrasya coğrafyasında, Batı Avrupa'nın kıyı kenarında yaşayan ülkeler dışında, diğer alanlarda benzer bir modelin pek de yaşanıyor olmamasıdır. Ne Latin Amerika'da, ne Uzakdoğu'da, ne Güney/Güneydoğu Asya'da böyle çarpıcı geri dönüşler vardır. Afrika

çok karışık olduğu için onu zaten (geçmişte tam, bugünse kısmi sömürge olmaları dışında) herhangi bir modele oturtmak da pek mümkün değildir.

Avrasya coğrafyasındaki Doğu Avrupa/Balkan ülkeleriyse son iki yüzyıllık tarihlerinde önce büyük imparatorlukların ve büyük devletlerin arasında elden ele dolaşmışlar, son 50 yılın ilk kırk yılını da SSCB güdümünde yaşamışlardı. Doğu Bloku dağıldığında durumları tıpkı Rusya gibi perişandı. AB'nin bunları kendi içine alma, Avrupa Birliği'ne dahil etme çabası ve bu yoldaki katkıları, gel-git modelini bunlar bağlamında bozdu. Yoksa onlar da aynen Rusya gibi geriye dönüşlü, tasfiyeli bir modelin oyuncuları olacaklardı.

Türkiye ile ilgili bir kitabın "Giriş" bölümünde Türkiye ile görünüşte hiç ilgisi olmayan bir çözümlemeye bunca yer ayırmamızın nedenine gelince: Aynı coğrafya alanında yaşayan ülkelerin genelde sergilediği tarihsel boyutlu büyüme modeli, birbirine yakın düşen özellikler sergiler. Bunun bir nedeni, aynı olmasa da yakın uygarlık kökeninden gelen toplumların aynı davranışları sergilemeleri, birbirlerini kuvvetle etkileyebilmeleridir; aynı şekilde benzer fırsatlar ve tehditlerle karşılaşıyor olabilmeleridir. Nitekim Batı Avrupa, Uzakdoğu, Kuzey Amerika, Latin Amerika bu nedenlerle, sergiledikleri tarihsel büyüme modeli özdeş olmasa da, birbirleriyle benzeşen ülkeleri barındıran coğrafyalardır.*

Batı Avrupa'nın kıyı kenarındaki, Türkiye'yi de içeren Avrasya toplumlarının, ortak coğrafyayı paylaşma yanında, Batı'nın evrim aşamalarını tarihlerinde yaşamamış bulunmaları, bir dizi ortak halkları barındırıyor olmaları, Batı'nın egemenlik amacı yolunda kendisine "araç" olarak bu toplumları kullanma baskısı, bunlara her biçimde müdahale etmesi ve kıyı kenarında kendi gücüne rakip ya da tehdit oluşturabilecek düzenleri yok etme isteği, bunların paylaştıkları başlıca özellikleridir. Batı'nın tam sömürgesi olmamış olsalar da, siyasal düzenleri ve askeri güçleriyle bağımsız ülke olma görünümü verseler

(*) İktisadi gelişmenin bölgesel boyutu son yıllarda konunun odak noktasındadır (Tellier, 1997, s.372-384).

de, ekonomileri genelde son 150-200 yıldır çoğu zaman bunların denetiminde olmuştur; serbest piyasa koşulları ne ölçüde geçerliyse sermaye, teknoloji ve finans güçleriyle bağlantılı bu denetim de o ölçüde artmıştır. Tabii, ekonominin denetimindeki artışa koşut olarak siyasal güdümleme güçleri de yükselmiştir. Bu ülkelerin ekonomilerini geliştirmede göreli özgürlük düzeylerindeki artışsa, yine Batı'nın siyasal denge hesaplarına ve kendi ekonomi politikalarının gereklerine göre ayarlanmasına bağlıdır.

Avrasya alanında Rusya ve İran'la birlikte Batı Avrupa'dan çok farklı bir evrim süreci olan ve Batı karşısında benzer konumu paylaşan Türkiye'nin sergilediği büyüme modeli de bir gel-git modeli midir? Batı'nın 18. yüzyılın sonundaki Sanayi Devrimi'yle başlattığı ve Osmanlı'yı da Tanzimat'la birlikte içine çektiği, sermayesinin küreselleşmeye* geçtiği birinci küreselleşmenin sonuçları biliniyor. Osmanlı'nın eski düzeni, Batı'nın çıkarları gerektirdiği noktalarda tasfiye edilip, ekonomisi Batı'ya bağlanırken, büyük çapta bir borç yükü, bunu bağımlılığa dönüştürmüştü. Kurtuluş Savaşı'nı izleyerek kurulan Cumhuriyet yönetiminin, Mustafa Kemal önderliğinde, ekonomisi tümüyle Batı'ya bağımlı yarı-sömürge düzenini tasfiye etmek, ulusal ekonomiyi inşa etmek için büyük bir savaşım verdiği de biliniyor. Dünya koşullarının 1970'li yılların ortasına kadar ulusal ekonomiyi geliştirme olanağını verdiği de bir gerçek. Ne var ki, ulusal ekonominin inşası süreci devam edemedi, adım adım geriye dönüş yolu açıldı. Cumhuriyet'in inşa ettiği ulusal ekonomi kurumları tümüyle tasfiye edilme sürecine girdi. Peki, 1980'den sonra başlayan ikinci küreselleşmeyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti de acaba Batı Avrupa'nın kıyı kenarında yaşayan Rusya, İran gibi Avrasya ülkelerinin sergilediği gel-git modelini mi tekrarlıyor? Ekonomi düzleminde Tanzimat sonrası Osmanlı ekonomisine benzer sonuçlar, özellikle 1989 sonrası yaşanmaya başla-

(*) Küreselleşme "süreci", teknolojik değişmeden güç alan Batı'nın mal/hizmet ve sermaye hareketlerini serbestleştirme yolundaki dayatmalarının bir sonucudur. Birinci küreselleşme önce İngiltere ve Fransa, sonra Almanya'nın, ikinci küreselleşmeyse ABD'nin yerküre çapında egemenlik kurma hedeflerinin ürünüdür.

nırken ve benzerlikler ivme kazanırken, siyasal düzlemde de benzer sonuçların gözlemlenmeye başlanması ne anlama geliyor?

İşte bu kitap, Tanzimat'tan 21. yüzyıla giderken Türkiye ekonomisini ve bazı siyasal/toplumsal gelişmeleri incelerken, amacı, ortaya çıkan modellerden hangisi olabileceğini irdelemektir: Türkiye, Batı Avrupa'nın mümkün olduğunca çevresini de denetleyip sürekli sıçramalar yaratabilen büyüme modelini mi gösterecek? Yoksa Avrasya coğrafyasındaki, Batı Avrupa'nın kıyı kenarındakilerin gel-git modelini mi? Gel-git modelinin temelinde yatan temel öğe, dün olduğu gibi bugün de "finans kapital"in sergilediği oyunlar mıdır?

Kitabın Birinci Kısım'ı Tanzimat döneminden Kurtuluş Savaşı'na giden süreçte Osmanlı ekonomisinde yarı-sömürgeleşmeyi yaratan öğeleri inceleyerek başlar; Birinci Bölüm'ün çözümlemeleriyle irdelenen bu süreç, İkinci Bölüm'de Lozan Antlaşması'nda çözülemeyen ekonomik sorunlarla devam eder; dünyada ekonomik ve siyasal düzlemdeki değişimler ve dönüşümlerle Cumhuriyet Türkiye'sinin yarı-sömürge düzeni kalıntılarını tasfiyesini ele alır ve İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan yeni oluşumlara kadar gelir. Bundan sonra SSCB'nin yarattığı "dünya dengesi" hesaplarıyla Türkiye'nin Batı kampındaki yeni konumunun getirileri ele alınır; gelişme/büyüme sürecinde göreli özgürce ve kendi amaçlarına ve hedeflerine göre, Batı sermayesine sınırlı ölçülerde açılarak gidişatını ayarlayabildiği yıllardaki başarım çizgisi irdelenir. Birinci Kısım Türkiye ekonomisinin tam denetim altına girmesini hazırlayan petrol krizi yılları ve yaşadığı büyük krizin etkilerinin incelenmesiyle sona erer. Bu kısımda inceleme tarih sırasına göredir.

İkinci Kısım, Türkiye'nin adım adım içine çekildiği küreselleşme sürecini, yaşadığı ve yaşamakta olduğu olaylar açısından irdelemekte, tarihsel gelişme olayların içinde ele alınmaktadır. Kitabın ağırlıklı kısmı burasıdır ve ekonomideki etkiler, önemli olarak gördüğümüz toplumsal/siyasal olaylarla birlikte ele alınmıştır. Tarihsel boyut içinde en büyük ağırlık da 1989 sonrasına verilmiştir. Bunun bir nedeni, SSCB'nin önce dağılması, sonra da çökmesiyle birlikte Batı'nın

(başta ABD) Türkiye'ye biçtiği rolün (baştaki alıntının belirttiği gibi) tam bir değişikliğe uğraması; diğer nedeniyse, Türk Lirası'nın tam konvertibilitesi ve uluslararası anlaşmalara konan imzalarla mal/hizmet ve sermaye hareketlerinde neredeyse tama yakın bir serbestleşmenin ortaya çıkmasıdır. Yani Türkiye'nin, küreselleşme sürecine artan bir ivmeyle çekilmiş olmasıdır. Ancak bu süreç henüz tamamlanmamıştır, tamamlanması 21. yüzyıla kalmıştır. İkinci Kısım, Türkiye'nin uyguladığı iki farklı kalkınma modelinin çeşitli göstergelere göre başarılarının karşılaştırılmasıyla sona erer.

Üçüncü Kısım geleceğe dönük beklentilerle bağlantılı üç başlıca konuyu irdelemektedir: Küreselleşmenin ayrılmaz bir parçasına dönüşen bölgeselleşmede Türkiye'nin yeri; 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan krizlerde ortaya çıkan yıkımın göstergeleri ve bunlara dayanarak gelecek için beklentiler; nihayet farklı varsayımlar altında 21. yüzyılın ilk 10-15 yılında ortaya çıkabilecek farklı durumları ele alan değişik senaryolar son üç bahsi oluşturmaktadır.

BİRİNCİ KISIM

Kapitülasyonlardan Ulusal Ekonomiye Ulusal Ekonomiden Küreselleşmeye Geçiş

"Geleceği görebilmek için tarih bilmek çok önemli. Birey için hafıza neyse bir ulus için de tarih odur. Tarihini çarpıtan bir toplum nörotik bir kişi; tarihini bilmeyen toplum ise hafızasını kaybetmiş bir insan gibidir."

Bernard Lewis
Ortadoğu Tarihi Uzmanı

BİRİNCİ BÖLÜM

Küreselleşen Kapitalizm ve Osmanlı Ekonomisinin Yarı Sömürgeleşmesi: 18. Yüzyıl Sonundan Birinci Dünya Savaşı'na

"(Mustafa) Reşit Paşa ülkesinde giriştiği hareketin başarıya ulaşması için en gerekli niteliklerden birinden yoksundu. Türkiye'de güçlü bir reformcu olamayacak kadar az Türk'tü... Özellikle bir Avrupa diplomatı oldu. Türkiye'yi Avrupa'da tutabilmek için Avrupa'yı Türkiye'de tatmin etmek devamlı hakim düşüncesiydi."

François Guizot*

I. AVRUPA TİCARİ KAPİTALİZMİNİN KAPİTÜLASYONLARIYLA OSMANLI PAZARINA GİRİŞİ

Avrupa kapitalizmi gelişmesinin her aşamasında Osmanlı topraklarından tavizler koparark yaşamını zenginleştirmeyi bildi, ama Osmanlı hiçbir döneminde tek bir devletin sömürgesi olmadı. Ne var ki, İngiltere ve Fransa gibi ortaçağ sonundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar gücünü sürdüren büyük devletlerden, daha sonra güçlenen Almanya ve Rusya'ya; başkenti Viyana'yı kuşatıp kendi topraklarına katmak isterken yenilip yeni tavizler verdiği Avusturya-Macaristan'a ya da İtalya'nın tüccar site devletlerine kadar, her dönemde Osmanlı'dan artarak karşılıksız tavizler koparan bir Avrupa devleti sahneden hiç eksik olmadı. Avrupa'nın zamanla çevreleştirdiği Osmanlı, Birinci Dünya Savaşı'na kadar sermayenin küreselleşme sürecinde giderek büyük devletlerin ekonomilerine, onların istediği yoldan eklemlendi ama kendi iç dinamiklerinin kabul ettiği ölçüde ve biçimde her alanda bir dönüşüm de yaşadı.

17. yüzyılın ikinci yarısına kadar Avrupa'nın yaşadığı, önce

(*) Fransa'nın 19. yüzyıldaki önemli bir siyaset adamı ve tarihçisi.

coğrafi keşiflerle yayılmasını sağlayan ticari kapitalizm aşamasında, Osmanlı'nın eklemlenme süreci "kapitülasyonlar"la başladı. Merkantilizm, yani ticari kapitalizm, Avrupa devletlerinin zenginleşme yolu olarak ithalatı kısıp ihracatı artırarak dış ticaret fazlası vermelerini, denizaşırı topraklarda koloniler kurarak pazarlarını genişletmelerini savunan bir öğretiydi. Devlet desteğini askeri, siyasal ve ekonomik yollardan alan tüccarlar, dünyanın dört bir yanında, öğretiye uygun biçimde, serbestçe yabancı pazarlara mallarını sokup koloniler kurabiliyordu. Osmanlılar, başlangıçta mali, yani transit ticaretten vergi geliri kazanmak ve siyasal, yani küçüklü büyüklü devletlerin birini diğerine karşı oynamak amacıyla kapitülasyonları (kapitülasyon kelimesinin sözlük anlamı "teslim olmak, silahları teslim etmek"tir) vermişti (Bağış, 1983, s.12). Ne var ki, Osmanlı giderek gerilerken tavizler bu niteliğini koruyamadı. Çünkü Osmanlı Avrupa'nın güçlü devletlerinin ne bilimsel buluşlarını ve bunları üretim süreçlerine uygulayarak yaşadığı gelişmeyi, türeyen yeni girişimci sınıfla sermaye birikimini ve zenginleşmeyi; ne Rönesans ve Reformasyon gibi yeni anlayış ve düşünce biçimleriyle toplumsal-yönetsel dönüşümü; ne eğitim-kültür alanındaki büyük sıçramaları izleyebilmişti. Dolayısıyla Osmanlı, sermaye birikim sürecinin bu yeni aşamasına da katılamıyordu. Kendi katı ve dinsel şartlanmalarla biçimlenen toplum yapısı, yeni toprakların fethine dayanan gelir artırma biçimi, cehaletten kurtulamayan halkı, varolandaki payını artırma çabasındaki mütegallibe sınıfı ve yanı başındaki değişimi-dönüşümü tam kavrayamayan yönetim zihniyetiyle, Osmanlı'nın gerilemesi ve giderek çevreleşmesi olağan sayılabilirdi.

Osmanlı'nın çevreleşme sürecinde güçlenen Avrupa, kapitülasyonları giderek Osmanlı'dan koparılmış tek taraflı ağır tavizlere dönüştürdü. Kendi tüccarı için Osmanlı'ya ihraç ettiği ya da Osmanlı'dan satın aldığı malların üzerindeki vergilerde indirim yapılması; tüccarın yerleşme özgürlüğü olması ve kişisel vergilerden muaf tutulması; kendi yasalarına tabi olup, Osmanlı yasalarının dışında kalması gibi ticari, adli, mali, idari alanlarda Avrupalı'ya tek taraflı verilmiş taviz adacıklarıydı bunlar. Önce kişi olarak yabancı tüccarlara verilen

bu tavizler, daha sonra yabancı şirketleri de kapsayacak şekilde genişletildi. Osmanlı topraklarında Avrupa güçleriyle bütünleşme adacıkları oluşurken, Osmanlı kendi içinde, üç kıtaya yayılan topraklarda hiçbir bütünleşme sağlayamamıştı (Moltke, 1995, s.53). Yolların ve ulaştırma sisteminin yetersizliğiyle oluşan yerel üretim-yönetim bölgelerinin soyutlanmışlığı bunun başlıca nedeniydi; 17. ve 18. yüzyıllarda buna yerel güçlerin başına buyrukluğu eklendi. Oysa verdiği tek taraflı "kapitülasyon" tavizleriyle Avrupa'yla eklemlenen İstanbul, İzmir, Beyrut gibi kentlerde Avrupalı koloniler oluşuyor, artan ithalat yoluyla giderek onlara hammadde ihracatçısı olma yönünde dönüşüyor, ayrıca mali ve parasal açıdan da onlardan etkileniyordu. 18. yüzyılın sonunda Fransız elçisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu Fransa'nın kolonisi sayıyordu artık (Bağış, 1983, s.15).

19. yüzyıldan önce ulaştırma-haberleşmenin yüksek maliyeti ve güçlüğü, Sanayi Devrimi'nin getirdiği mal çeşitlenmesi, nitelik iyileşmesi ve maliyet düşüşünün sınırlı kalması, kapitülasyonların etkisini de göreli olarak sınırlı tuttu. Ticaretin artışı bu dönemde bir hesaba göre 1650-1730 arası ancak yılda yüzde 1; 1730-1780 arasındaysa yüzde 1.5 kadardı (Pamuk, 1984, s.26). Ama "kapitülasyon" olgusu, kapitalizmin daha ticari kapitalizm aşamasından itibaren küresel bir sistem olma yolunda geliştiğini, kendi gücünde olmayanı aldığı tavizlerle eklemlediğini ve kendine tabi kıldığını, kuşkusuz, en güçsüzleri de tam sömürgeleştirdiğini göstermek bakımından anlamlıdır. Avrupa açısından kapitülasyonların ne denli önemli olduğu, bunları düzenlemek isteyen III. Selim gibi toptan kaldırmak isteyen İttihat ve Terakki'nin de sonuçta başarısız kalması, ancak Lozan Antlaşması'yla (1923) ve büyük mücadelelerden sonra bunların kaldırılabilmesinden bellidir (İnönü, 1998, cilt I, s.127).

Kapitülasyonlar Tanzimat döneminde hız kazanacak olan birtakım eğilimlerin de başlatıcısı oldular. Bir yandan Avrupalı'nın imtiyazlarından yararlanmak için gayri Müslim Osmanlı tüccarları Avrupa devletlerinin himayesine girip topluma yabancılaştılar, sırtını Avrupa'ya dayamış güçlü bir ticaret oligarşisi oluşturdular; bir yandan ge-

leneksel el sanatları artan tavizli ithalat karşısında rekabet edemeyip çözülürken, öte yandan da dışarıda fiyatları artan hammaddelerin ihracatının yarattığı bunlardan yoksunluk yerli üretime darbe vurdu. Osmanlı'nın iç dinamikleri, bu çöküşün sermaye birikimi ve teknoloji değişimi yoluyla daha ileri bir üretim örgütlenmesi aşamasına geçilerek önlenmesine olanak vermiyordu. Zaten finans kapitalin yüksek getirisi de bunu engelliyordu; yüksek faiz haddi, tarımda iltizam sistemi, para üzerinde spekülatif oyunlar bunun başlıca kaynağıydı. Örneğin; 19. yüzyılın başında faiz haddinin yüksekliğini konu eden Moltke, "Reaya bir fabrika, bir değirmen ya da bir çiftlik kurmaktansa 100,000 kuruşa bir mücevher satın almayı tercih eder" diyordu (Moltke, 1995, s.57).

II. SANAYİ DEVRİMİ KARŞISINDA OSMANLI

i) 18. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'de başlayan Sanayi Devrimi, iktisatçı-düşünür J. Schumpeter'in yeni teknolojik keşiflerin yarattığı etkiler bağlamında ileri sürdüğü savı doğruluyor, "yaratıcı yıkıcılık" yapıyordu. Gelişen sanayi kapitalizmi yeni mallar ile hizmetler, yeni üretim ilişkileri ve yaşama biçimlerini yaratırken, eskileri de yıkıp ortadan kaldırıyordu. Ne var ki, bunu sadece kendi topraklarında değil tüm dünyada gerçekleştirebilmek için İngiltere'nin politik ilişkilerini kullanıyor, varolan güçsüz devletleri "nüfuz alanına" alıyor ya da yıkıp sömürgeleştiriyor ve "öldürücü yıkıcılık" yüzünü de gösteriyordu.

Sanayi kapitalizmi kıta Avrupa'sına yayılırken bu yıkım eylemi kervanına yeni yükselen diğer devletler de katıldılar. Önce Fransa ve İngiltere'yi izleyerek Almanya ve ABD gibi güçlü devletler kendi topraklarında yeniden yapılanmayı sağlayacak oluşumları yarattılar. Bunu gerçekleştirirken, diğer pazarları kendi mallarına ve hizmetlerine açarak kitlesel üretimin maliyeti düşürücü etkilerinden yararlandılar; olayın diğer yüzüyse, ucuz hammadde kaynaklarını denizaşırı topraklarda yaratmaktı. Daha sonraki evrede, sermaye için güvenli yatırım-plasman alanları bulma dürtüsü devreye girdi; çünkü kendi topraklarındaki sermaye getirisi düşerken geniş toprakları kapsayan güçsüz ül-

kelerde inanılmaz kârlar sağlamak mümkündü. Bu amaçların gerçekleştirilmesi için eski yapıların bazen savaşarak, bazen de daha barışçı baskılarla ele geçirilmesi gerekiyordu.

Süreç devam ederken, Avrupa'nın içine kadar uzanan ve üç kıtayı kapsayan geniş toprakları, kapitülasyonlarla zaten delik deşik olmuş ortaçağ artığı ekonomisiyle Osmanlı'yı gözardı etmeleri sözkonusu olamazdı. Değil sanayi kapitalizmi, merkantil kapitalizmi dahi sermaye birikimi aracına dönüştürememiş ve başına buyruk olmuş ayanların yarattığı siyasal çalkantılar içinde yaşayan; cehalet içinde yüzdüğü için eski silah üstünlüğünü yitirip milliyetçi akımların etkisinde parçalanma sürecine giden Osmanlı kolay ve büyük bir lokmaydı. Önce Fransa ve İngiltere, ardından Almanya bu lokmayı parselleme sürecine girerken, Rus Çarlığı gündemin en değişmeyen askeri gücü olarak hep sahnede kaldı. Teknoloji devriminin yapıcı etkileri Osmanlı topraklarına girmezken, eski kurumların yıkım süreci başlatıldı. Yoğunlaşarak devam eden süreç siyasetten ekonomiye, hukuk düzeninden toplum düzenine giderek güçlenen kapitülasyonların etkisiyle bu yıkımı adım adım gerçekleştirdi. Yıkım dönemi 19. yüzyılı katederek I. Dünya Savaşı'nın sonuna dek sürdü. Batı sermayesi yıkım sürecinde "başat etken" rolünü oynarken, değişimin yönünü belirleyici tohumları da atmaktan uzak kalmadı.

ii) Karl Marx toplumların evrim şemasını incelerken bugün "gelişmekte olan ülkeler" dediğimiz alanları da ele almış, o dönemde henüz kapitalizmi geliştirememiş toplumları "Asya tipi üretim tarzı" diye ayrı bir sınıfa koymuştu. Bu topraklardaki halkların özelliği kendi içsel dinamikleriyle ileriye doğru evrim yaratma gücünden yoksun olmalarıydı; bunlar ancak kapitalizmle temasa geçtiğinde eski yapılar yıkılarak ya da dışsal etkenlerle bozularak, diğer bir üretim tarzına geçebilirdi. Osmanlı da kendi iç dinamikleriyle daha ileri bir üretim ilişkileri aşamasına geçemiyordu. Geçmişte ne zaman bir yenilik getirmek üzere "tepeden" başlatılan bir hareketle yola çıktıysa, bazen tabandan bazen tavandan gelen "geriye dönüş" tepkisiyle karşılaşmış, hareket sonuçsuz kalmıştı. Örneğin, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa matbaayı

getirerek toplumda bir biçimde "rönesans" yapıp toplumu laikleştirme ve çağdaşlaştırma, ticaret oligarşisini vergilendirip maliyeyi güçlendirme, pamuklu ve ipekli dokuma tezgâhları, çini fabrikaları kurup sanayileşme ve sarrafların para oyunlarını engelleme girişimini başlatmıştı (Karakoyunlu, 1997, s.34-40). Lale Devri (1718-1730) diye bilinen bu dönem, profesyonel bir "tahrikçi ajan" niteliğindeki Patrona Halil'in "din elden gidiyor" başkaldırısıyla ve İbrahim Paşa'nın öldürülmesiyle son bulmuştu. Temeldeki nedense, ithalatı ve tüccar gelirlerini vergilendirmek, sarrafların oyunlarını engellemek istemesi, ithalatı ikame edecek sanayileri kurarak onların gelir kaynaklarını kurutacak olmasıydı. Tabii, çağdaşlaşmayla etkinliği yok olacak ulemanın sloganları ve desteği de gerçeği örtmek için iyi bir bahane oluyordu. Bu sürecin sonunda 1693 kapitülasyonlarını çok daha genişleten kapitülasyonların, Rusya ve Avusturya'ya karşı savaşta desteklemesi için, 1740'ta Fransa'ya verilmesi izlemişti (Yerasimos, 1976, cilt 1, s.508-514). Bir süre sonra da ilk borçlanma çabaları devreye girmişti (Cem, 1970, s.170-172).

Bir diğer yenilik girişimi, Batılıların "büyük yenilikçi" diye tanımladığı III. Selim tarafından, yine "tepeden" başlatıldı. 18. yüzyılda yenilgi üzerine yenilgi alan yeniçeri teşkilâtını çağdaş düzenli bir orduya dönüştürmek, Osmanlı'nın kendi silahını üretmesi ve donanımını sağlaması için sanayileşmek, askeri eğitmek üzere teknik okullar kurmak olayın bir yönüydü; diğer yönü genel bir sanayileşme hareketiyle kapitülasyonları ve derebeylerine dönüşen ayanı düzene sokmaktı. Nizam-ı Cedit ordusu kurulup giderlerini karşılamak üzere yeni vergiler devreye sokuldu. Ne var ki, Arap topraklarının her tarafında başlayan ayaklanmalardan Napolyon ve Rusya ile savaşa kadar giden bir kargaşa ortamı, 18. yüzyılın son yıllarını ve 19. yüzyılın ilk yıllarını tanımladı. "Tepeden" başlayan bu hareket de tabanda desteği olmayınca ve dış güçlerin olumsuz müdahaleleri araya girince sonuçsuz kaldı. Kabakçı Mustafa isyanıyla tahtını kaybeden III. Selim bir yıl sonra da (1807) başını kaybetti. Osmanlı kendi güçleriyle kendisini yenileme olanağı bulamıyordu. [Yeniçeri teşkilâtı ancak II. Mahmut tarafından

"dereler gibi kanın aktığı" (Moltke, 1995, s.94) bir katliamla tasfiye edilip (1826), düzenli ordu kurulabildi.]

iii) Osmanlı'yı Avrupa'ya kolay lokma yapan durum da buydu. Bunun ispatı, "kapitülasyonların en büyüğü" olma anlamına gelen ve Osmanlı'yı sanayi kapitalizminin ve ardından finans kapitalin egemenliğine sokacak olan koşulları, Fransa'yla İngiltere'nin ve onları izleyerek diğer Avrupa devletlerinin kolayca kabul ettirmesidir. İlginçtir, İngiltere, Çin pazarını kayıtsız şartsız kendi mallarına, tüccarına ve sermayesine açabilmek için üç yıl (1839-1842) "Afyon Savaşları" diye bilinen savaşları yapmak zorunda kalmıştı. Sonuçta imzalanan Nankin (Nanjing) Antlaşması ise, Osmanlı'nın 1838'de sessiz sedasız kabul ettiği Baltalimanı Antlaşması kadar geniş kapsamlı değildi (Kasaba, 1993, s.218-22). Ne var ki, Osmanlı bunun karşılığında, Avrupa devletler sisteminin bir üyesi sayılma, siyasal bütünlüğü İngiltere tarafından garanti edilme, Fransa'yla Rusya'nın genişlemeci eğilimlerinin sınırlanması sözünü alıyordu. Ancak bu antlaşmaya karşı içeride Gedik esnafının ve Galata esnafının direnişi başladı. Antlaşmanın uygulanması için İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Mısır'dan yola çıkan Tepedelenli Mehmet Ali Paşa'nın yarattığı tehdit karşısında (1840) bu direniş de kırılmış oluyor; Avrupa sermayesine kapılar açılıyordu (H. Kazgan, 1991, s.6-38). Kapitalizmin baskısına direnmenin yüksek maliyeti böylece sergilenmiş oluyordu.

III. KÜRESELLEŞME SÜRECİNE OSMANLI'NIN "REFORM"LARLA EKLEMLENMESİ

1. Mal Hareketlerinde Serbestleşmenin Ekonomik ve Hukuksal Teminatı: Ticaret Anlaşmaları ve Tanzimat Fermanı

Sanayi Devrimi'nin getirdiği koşullarla dünya pazarlarına açılan ve bunları adım adım çevreleştiren ya da sömürgeleştiren İngiltere'yle imzalanan 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması tek başına kalmadı. 1838-1841 arasında Fransa, bir dizi Alman prensliği, İskandinav ülkeleri, İspanya, Felemenk, Prusya, bir dizi İtalyan krallığıyla imzalanan anlaş-

malar bunu izledi (Cem, 1970, s.177). Mal, insan ve hizmet hareketlerinde tek taraflı serbestliği getiren anlaşmalar, böylece eklemlenmenin yeni bir aşamasını Avrupa çapında oluşturdu. Anlaşma, bir kere, eski kapitülasyonların aynen devamını ve bunlara yenilerinin eklenmesini kabul ediyordu. Ayrıca gerek ihracat, gerek ithalat olanaklarını yabancılar için sınırlayan yerli tüccarlara tanınan tekelin kaldırılmasını, iç ticareti yerli tüccara inhisar ettiren uygulamanın değiştirilip yabancı tüccarın da aynı imkâna kavuşturulmasını ve ruhsatların iptalini getiriyordu. Yani temelde (bugün tarife-dışı engeller denilen) miktar kısıtlamalarını ve yerel tekelleri ortadan kaldırdı. Buna ek olarak, Anlaşma imparatorluğun bütün topraklarında uygulanacaktı. İşin vergi yönüne gelince: Yabancılar "en imtiyazlı yerli tüccardan daha fazla vergi ödemeyecek"ti; ithalat resmi yüzde 3, ek vergiyse yüzde 2 oranında alınacak, ithal malları Osmanlı topraklarının her yanına başka bir vergi ödemeden gidebilecekti. Aynı şekilde, ihracatta da yabancı tüccar, Osmanlı tüccarının ödediği yüzde 9 resim ve yüzde 3 ihracat vergisini ödeyecek, başka bir kısıtlamaya tabi olmayacaktı. Başka bir deyişle, miktar kısıtlamaları-tarife dışı engeller ve yerel tekeller kaldırıldığı gibi, ithalat ve ihracat vergileri de indiriliyordu.

Oysa, aynı dönemde İngiliz ve Fransız emperyalizmi karşısında, yeni yükselen devletler olarak ABD ve Alman prenslikleri Osmanlı'nın tam tersini yaptılar; 1836-1838 yılları arasında serbest dış ticaret denemesinde ABD'nin ekonomik bunalıma girmesi üzerine, 1842'de gümrük vergileri geri getirilmişti. XVIII. yüzyıl sonunda "sanayileşmeyle İngiltere'ye karşı bağımsızlık" iradesini açıklayan ABD'de H.C. Carey gibi düşünürler de dış ticarette koruma politikasının gerekliliğini ilan ediyordu. Alman prenslikleriyse daha köklü önlemler alıyor, bir yandan kendi aralarında gümrük birliği (Zollverein) kurarak iç gümrükleri kaldırıyor, iç pazarı genişletiyor; bir yandan da dış gümrüklerle İngiliz rekabetinden kendilerini korumak için önlem alıyorlardı. Ve geleceğin Alman İmparatorluğu'nu hazırlıyorlardı (1870). İtalyan Birliği'nin kurulması da (1860), ABD'nin iç savaşı da (1861-1863) aynı yoldaki girişimlerdi.

Güçlü yabancılar kendilerini dış rekabetten korumak için önlem alırlarken, Ticaret Anlaşması Osmanlı tüccarı aleyhinde bir durum yarattı; çünkü yerli tüccarlar kendi topraklarında bir yerden diğerine malları götürürken yüzde 2 oranında vergi ödemek zorunda kalıyorlardı (Avcıoğlu, 1968, s.52). Osmanlı halka dayalı bir hukuk devleti olmadığı için, bu eşitsizliğe karşı ortaya siyasal baskıların çıkması ve bu yolda önlem alınabilmesi sözkonusu olmuyordu. Ortaya çıkan direniş de güçlü Avrupa devletlerinin oyunlarıyla yok edilebiliyordu.

1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı, İnsan Hakları Bildirgesi rengini taşımaktaydı: Hıristiyan tebaanın eşitliği, herkesin mülkü ve maddi gücüne göre vergi vermesi, dağınık devlet yapısının merkezileştirilmesi, askeri harcamaların kanunlarla yürütülmesi Ferman'ın temel kabulleriydi (tıpkı bugün insan hakları için yapılan müdahaleler gibi), Tanzimat Fermanı Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleyi, başta İngilizler ve Fransızlar olmak üzere, yabancılar için kolaylaştırdı. Ferman'ın Hıristiyan azınlıklar yararına işlemesini sağladı (Yerasimos, 1976, s.641). Avrupalı gözünde "tam bir din devleti" görüntüsü taşıyan (Ubicini, 1977, cilt II. s.87) ve onun hukuk anlayışına ters düşen Osmanlı'ya bu gibi müdahaleler olağan sayılabilirdi. Böylece pazar açıldıktan sonra yabancı tüccarın ve azınlıkların hukuksal garantisi de sağlanmış oluyordu. İlginçtir, İngiltere kendi tüccarı ve Avrupa'ya yamanan içerideki azınlıklar için bu hukuk garantilerini Osmanlı'dan alırken, "insan hakları"na boşverip Çin'de Afyon Savaşları'nı başlatıyor, Fransa, Kuzey Afrika'da savaşarak kendisine yeni sömürgeler kurmuş bulunuyordu.

1838 ve 1839 Ticaret Anlaşması'yla İngiltere ve Fransa Osmanlı'yı açık pazar olarak uluslararası ticaret ağına sokarken, 1839 Tanzimat Fermanı da kıyıdan köşeden Avrupa kamu hukukuna sokmuş, böylece Fransa'yla İngiltere ve diğer büyük Avrupa devletlerinin baskısıyla sürdürülen küreselleşme hareketine onların kuralları çerçevesinde katmıştı.

Bu anlaşmanın ilk etkisi, deniz ve kara ulaştırmasındaki ve haberleşmedeki büyük teknolojik dönüşümlerle birleşince, dış ticaret

hacminde yıllık büyüme hızını fırlatmak oldu. 1838-1841'den 1852-1854'e kadar olan dönemde (cari fiyatlarla) dış ticaret hacminin yıllık artış hızı yüzde 1.5'tan yüzde 5'in üstüne çıktı, ihracat yüzde 5.3, ithalat ise yüzde 5.5 oranında arttı (Pamuk, 1984, s.27). Dış ticaret açığı henüz "acıtır boyutta" değildi. Osmanlı'nın asıl küreselleşme sürecine çekilişi dış borçlanma yoluyla "finans kapital"in ağına Kırım Savaşı'nı izleyen yıllarda düşmesiyle başladı.

2. Finans Kapitalin Osmanlı'da Yerleşmesinin Ekonomik ve Hukuksal Teminatı: Dış Borçlanma ve Islahat Fermanı

Osmanlı Devleti, Fatih'in İstanbul'u almasıyla birlikte, kendi içindeki azınlıklardan oluşan Galata Bankerleri'nden borç alarak yaşamasını sürdürmüştü. Bunların etkileri de kapitülasyonlara ve Osmanlı'nın mali sorunlarına koşut biçimde artmıştı (H. Kazgan, 1990, s.16-19). Kırım Savaşı (1853-1856) Rus Çarlığı'yla hesaplaşma içindeki İngiltere ve Fransa'yla Osmanlı'nın ittifakını, savaşın artırdığı askeri harcamaların karşılanması sorunuyla birlikte getirdi. Zaten hazinesi perişan durumda olan, para-maliye sorunlarını çözümleyememiş, Galata Bankerleri'nin ağına düşmüş ve bu nedenle sürekli İngiltere ve Fransa tarafından dış borca yönelme baskısına giren Osmanlı'nın Avrupa devletleri karşısında direnecek gücü yoktu. Fransız bankerleri bu arada Osmanlı'nın ithalatı sürdürebilmesi için faiz getiren kâğıt para çıkarmasını tavsiye ediyorlardı. Faizli "kaime"lerin (kâğıt para) çıkarılmasını faizsiz kaimeler izledi. Tabii bankerlerin elindeki faizli kaimeler prim yaptı ve faizsizlerin değeri dörtte bire düştü. Osmanlı Kırım Savaşı'yla birlikte 1854'te dış borca açıldı. Buna iç borç tahvillerinin dış pazarlarda satışı eklendi. Osmanlı finans kapitalin ağına bu süreçle düştü. 1840'ta çıkardığı yüzde 8 faizli kaimelerin tadını alan Avrupalı yatırımcı, yüksek rizikosuna rağmen Osmanlı'ya borç vermek istiyordu; nedeni kendi piyasasında yüzde 3'ün üzerinde faiz sağlayamamasıydı. Kırım Savaşı Rusya'nın yenilgisi ve müttefik güçlerin, Osmanlı dahil, yengisiyle sonuçlandı. Bunu, yeni bir "ıslahat" (reform) dalgası izledi.

1856 yılının Şubat ayında Osmanlı Islahat Fermanı'nı ilan etti; izleyen ay içinde de savaşın bitişinin hesaplaşmasını yapan Paris Barış Antlaşması imzalandı. Diplomasi oyunları içinde Ferman, Fransa ve İngiltere'nin çıkarlarına uygun olarak kaleme alınmıştı. Ferman'ın "üçte ikisi azınlıkların imtiyazlarına, geri kalan kısmı da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancıların imtiyazlarına ayrılmıştı... bu görüntü içinde... Türk-Müslüman unsura bir yer aramak boşunadır" (Yerasimos, 1976, s.697-8). Böylece Avrupa'nın Osmanlı topraklarındaki nüfuzu bir hukuk temeline otururken, kurulan sömürü düzeninin yabancılar-yerli azınlık ortaklar biçiminde nasıl yürüyeceği de ortaya çıkmış oluyordu. **Tablo 1**, 20. yüzyılın başında iş hayatında Müslüman-Türklerin sadece yüzde 15 gibi küçük bir payı olduğunu göstermektedir. Paris Barış Antlaşması, Osmanlı'yı "lafla" Avrupa devletleri ailesine dahil ederken, toprak bütünlüğüne ve egemenliğine saygı göstermeyi yine "lafla" ihmal etmiyordu. Osmanlı'ysa, bankerleri güçlendiren iç borçları dış borca dönüştürüp parasal-mali dengesizliklerini düzeltmeyi, serbest ticarette bütün engelleri ortadan kaldırmayı; Avrupa'nın kültür, bilim ve sermayesini koşulsuz kabul etmeyi; din-ırk farkı gözetmeden uyruklarının durumlarını düzeltmeyi taahhüt etmekteydi.

Bunu 1858 tarihli Arazi Kanunu izledi. Ferman'da tartışmalı olan bir nokta (kapitülasyon rejiminin toprak mülkiyetinde nasıl uygulanacağı) bu kanunla açıklığa kavuşturularak Avrupalının uzun zamandır istediği bir imtiyaz daha verildi: yabancılara Osmanlı ülkesinde toprak mülkiyeti hakkı. Böylece serbest ticaretin daha çok kentlerde ve kentsel kurumlarda yarattığı yıkım, Batı sermayesinin girişiyle köylerde de gerçekleşebilir hale geliyordu (Kurmuş, 1976, s.76-122). Ancak yabancılar kapitülasyonlarla aldıkları ayrıcalıkları toprak mülkiyetinde kullanamayacaklardı.

Osmanlı 1854-1875 arasındaki yirmi yılda 16 kez "istikraz" (borç alma) yaptı. Ve borcun koşulları giderek ağırlaştı. İhraç ettiği kâğıtların nominal değerinin ancak yarısı devletin eline geçiyor, bunun da önemli bölümü eski borçların faizi ve ihraç giderleri yoluyla dışarı transfer ediliyordu (Cem, 1970, s.178-9). Osmanlı 1875'te bu borçla-

rını ödeyemez durumda kaldığı için moratoryum ilan etti. Bu kısa süre içinde Osmanlı'nın ne ölçüde küreselleştiğine, yani para-sermaye piyasalarının bütünleştiğine iyi bir gösterge, dışarıdaki krizlere artan duyarlılığıydı. 1873 Mayıs'ında Viyana Borsası'ndaki mali panik bütün Avrupa ve New York borsalarını sarsmış, izleyen ekonomik bunalım 6 yıl sürmüştü (Galbraith, 1990, s.53-69). İşte, Osmanlı'nın moratoryumu (1875) da bu mali krizlerin yayılma sürecinde patlak verdi. Ve borcunu ödeyemez duruma düşen Osmanlı çok yönden bunalıma girdi. Bir kere, Avrupa'daki durgunluk ve dışarıdan yeni kredi alamama dış ticareti geriletti. 1879-1881'den 1897-1899'a kadar geçen yirmi yıllık sürede ihracatın yıllık artışı yüzde 1.2'ye düşerken; ithalatınki yılda yüzde 0.6'ya inmişti (Pamuk, 1984, s.27). Dipsiz kuyu zannedilen pahalı borçlanma, ülkeyi ihracat ve ithalat yapamaz duruma getirmişti. Osmanlı'nın Avrupa'dan silah ithal etme gücünün kalmadığını gören Rusya, 1877-1878 savaşını başlatıp İstanbul'un kapısına kadar gelmişti. Nihayet, 1878'de toplanan Berlin Kongresi'nde borçların ödenebilmesini sağlamak üzere önce Rüsum-ı Sitte İdaresi (1877) kuruldu ve bazı gelirler alacaklı yerli bankerler ve Osmanlı Bankası'na bırakıldı. Bunun iyi işlemesi üzerine, bu kez İdare, Avrupalı alacaklıların oluşturduğu bir "mali yönetim konsorsiyumuna", yani Düyunu Umumiye (Genel Devlet Borçları) İdaresi'ne dönüştürüldü (1881). Osmanlı böylece politik gücü olan alacaklı devletlerin temsil edildiği bu konsorsiyum karşısında tam bir mali tutsaklığa düşürüldü.

Bu mali tutsaklığın içerideki kurumlarıysa aradaki sürede zaten oluşturulmuştu. 1850'de Rumların başlattığı bir girişimle İstanbul'da, kendi aralarında, Rum Ortodoks Kilisesi'nin sahip olduğu özerklikten yararlanarak kurulan Borsa, daha sonra diğer azınlıkların da katılmasıyla gelişmişti. 1873'te kriz yoğunlaşırken Osmanlı bunu kendi yasal düzenine soktu (H. Kazgan, 1995, s.16-19). Nedeni, Müslüman halkın borsa oyunlarından ciddi biçimde zarar görmesi yanında devlet kâğıtları üzerindeki oyunların da benzer bir zararı devlet için yaratıyor olmasıydı. Böylece Avrupa finans kapitaliyle bütünleşecek İstanbul Borsası devreye girmiş oluyordu.

Finans kapitalin diğer önemli kurumu ise İngiliz ve Fransız sermayesiyle (daha önce kurulmuş bunlara ait iki ayrı bankanın birleşmesiyle) kurulan (1863) Osmanlı Bankası oldu. Osmanlı'nın mali dengesizliklerinin ve kâğıt para basmasının yarattığı para değeri değişkenliği finans kapitali zarara soktuğu için, Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmani-i Şahane) emisyon yapma yetkisini devraldı. Osmanlı Devleti'nin bu yetkiyi devretmesinin temel nedeni, Avrupa devletlerinin aksi halde borç vermeyeceklerini bildirmeleriydi. Böylece Osmanlı, fiilen altın standardına bağlanırken kendi "senyoraj", yani devletin yeni satınalma gücü yaratma hakkından da vazgeçmiş oluyor, kâğıt para basarak kaynak sağlama yerini, vergi gelirlerini artırmadaki kısıtlar dolayısıyla, zorunlu biçimde iç-dış borçlanmaya bırakıyordu. Emisyon yapma tekelini elinde tutan Osmanlı Bankası ise, Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) gibi istisnai durumlar dışında emisyon yapmıyor, bu da deflasyonist bir etki yaratıyordu (Eldem, 1970, s.227-9). Osmanlı Bankası Avrupa finans kapitalinin bir aracı olarak çalıştı, devletin emrinde bir emisyon bankası işlevini yerine getirmedi. Böylece bütçe açıklarının yüksek tuttuğu faizler ve borçların anaparaları güven içinde Avrupa finans kapitaline akabildi. Bu temel finans kurumları, bir dizi yabancı bankalarla birlikte, Osmanlı'yı giderek dış kaynaklı finans kapitale eklemlemişti.

Borçlanmanın başlamasından moratoryum ilanına kadar arada geçen yirmi yıllık sürede alınan borçlar, büyük ölçüde, değişen tüketim kalıplarına uygun mallarla silah alımı ve kışla, saray yapımı gibi işlerde çarçur edilmişti. Zaten ihraç fiyatının düşüklüğü, faiz haddinin ve aradaki komisyonların yüksekliği büyük çapta sabit yatırım yapılmasına olanak bırakmamıştı. Gelir artışı olmayınca, faizin dahi yeni borçla ödenmesi gereği doğmuş, Avrupa'daki krizle birleşince, bileşik faizle büyüyen borç ödenemez hale gelmişti. Ancak bu arada Osmanlı topraklarının değişik yörelerinde bazı demiryolları, tersaneler ve limanlar yapıldığı da görülüyordu. Başlıca hammaddeleri (pamuk gibi) üreten bölgeleri limanlara bağlarken ihracatı etkin bir ulaştırmaya kavuşturmak, getirilen mamul malları da iç pazara sürmeyi kolaylaştırmak ve etkinleştirmek bu ağın kurulmasının gerisindeki ekonomik ge-

rekleri oluşturuyordu. Nedeni Osmanlı'da ulaştırmanın çok uzun zaman gerektirir biçimde deve kervanlarıyla yapılmasıydı. Bu yatırımlara koşut biçimde düzenleyici, önemli ölçüde Batı'dan esinlenen yasalaşma süreci de gündeme geldi: Ceza Kanunu, Deniz Ticaret Kanunu ve Ticaret Mahkemeleri Nizamnamesi bu yatırımlara koşut olarak gelişti. Tabii, bu yatırımların siyasal boyutu da vardı. Emperyalist devletlerin biri yayılma, diğeri onu dizginleme amacını güderken, her yeni yatırım Osmanlı'dan neredeyse yeni bir imtiyaz koparmayla birlikte gidiyor, Osmanlı toprakları bunların mücadele alanını oluşturuyordu. Demiryolları yanında, tıpkı sömürgelere olduğu gibi, çeşitli diğer altyapı yatırımları ve hizmetlere ilişkin yatırımlar da, başta büyük kentler ve gelen büyük gücün siyasal amacıyla ilişkili yöreler olmak üzere, Osmanlı topraklarına girmeye başladı.

3. Düyunu Umumiye İdaresi ve Yarı-Sömürgeleşme Süreci

Osmanlı'yı 1875'te borç ödeyemez duruma getiren olaylar ve olgular dizisinde, yaşadığı küreselleşme süreci çok büyük rol oynadı. Bir kere, yukarıda değinildiği gibi, Batı borsalarında yayılan mali kriz ve durgunluk, finans yoluyla bu piyasalarla iç içe geçen Osmanlı'yı da etkisine almıştı. Özellikle 1874'te ihracat geliri 19 milyon sterlinken kısa vadeli borcun 16 milyon sterline ulaşması, oysa hükümet gelirinin 22.5 milyon sterlinde kalması, moratoryumun en yakın nedeniydi (Kıray, 1993, s.145). Ayrıca 1869-1875 arasındaki 6 yılda alınan borç, 1854-1868 arasındakinin iki katına varmıştı (Pamuk, 1984, s.56).

Ancak sorunun daha derinde yatan nedenleri de vardı: Bir kere, borçlanmanın "altın kuralı" olan "borcun faiz haddinin, sağladığı gelir artış haddinin altında kalması"nın yerine getirilmesi sözkonusu olamazdı. Nedeni borçların gelirin artması yolunda kullanılmaması, zaten GSMH'de herhangi bir artış belirtisi olmaması, borçların cari harcamalarla çarçur edilmesiydi. Ancak kapitülasyonların etkisi de burada devreye giriyordu: Eğer bir gelir artışı olduysa, bu ancak artan dış ticarete iştirak eden "tüccar taifesi"nin gelirinde olabilirdi. Ne var ki, yabancı tüccarlar kapitülasyonlardan ötürü kişisel vergilerden muaf

oldukları için vergi ödemiyorlardı; yerli azınlıklar da Avrupa tabiyetine girip bundan sıyrılmaktaydı. Dolayısıyla, devlet gelir artışından yararlanan kesimi vergilendiremiyordu. Vergi geliri artışı için, bu nedenle tarımdaki Aşar Vergisi'ne dayanmak zorundaydı. Bunun geliri de, iltizam sistemi içinde mültezim-mütegallibe takımının elinde dağılıyordu. Kaldı ki, tarımda üretim sıçraması olmadığı için Aşar Vergisi geliri artamıyordu; devletin mültezimi dışlayarak vergiyi doğrudan toplama imkânı da, çabalara rağmen, birkaç ürün dışında, yaratılamamıştı. Bunların üstüne 1875'teki büyük kıtlık binmişti. Avrupalıların ve Rusların Balkanları karıştırması ve milliyetçi hareketlerin artması bunlara eklendi. Vergi gelirinin artırılamadığı bu süreçte askeri harcamalar artmıştı.

Borçlanmanın hesapsız olması kadar dış müdahalenin, Osmanlı'nın yapısal zaaflarının ve kapitülasyonların yarattığı devlet güçsüzlüğünün ortaya çıkardığı bu tablo, yarı-sömürgeleşme ve çevreleşme sürecini pekiştirdi. 1875'te borç ödeyemeyecek duruma girmiş olmanın getirdiği "prestij" kaybını, II. Abdülhamit kurnazca zekâsını kullanarak, 1876'da Meşrutiyet'in ilanıyla telafi etmek istedi. Ne de olsa, Avrupalılar Osmanlı'ya hep "hak-hukuk dersi" vermiş durmuştu. Ancak Osmanlı-Rus Savaşı'ndaki (1877-1878) yenilgi, bir yandan Rusya'ya ciddi bir tazminat ödenmesini getirirken, bir yandan büyük Avrupa devletleri arasındaki dengeyi Rusya lehine bozmuştu. Bu dengeyi düzelten Berlin Antlaşması'ysa, getirdiği koşulların uygulanması için "hiyerarşik bir merkeziyetçilik"e ihtiyaç duyuyor, bu da meşrutiyet rejimiyle hiç bağdaşmıyordu (Yerasimos, 1975, cilt II, s.891). Yani Sultan'ın kurnazlığı işe yaramadı. İki yıl sonra Anayasa, Sultan tarafından rafa kaldırıldı. Ne var ki, bir anayasal rejim özlemi Osmanlı aydınının kafasında iyice perçinlenmişti. İzleyen otuz yıllık "mutlakiyet" rejimi boyunca, buna tepkiler giderek yoğunlaştı.

1881 yılının Aralık ayında Osmanlı tarafından Muharrem Kararnamesi ilan edildi. Berlin Antlaşması'nın kararı olan Osmanlı maliyesini düzene sokacak uluslararası bir komisyonun İstanbul'da kurulması böylece yürürlüğe girmiş oluyor, Düyunu Umumiye İdaresi ör-

gütleniyordu. Başlıca alacaklı devletler temsilcileri (İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı, İtalyan) ile birlikte Osmanlı Bankası ve Osmanlı Devleti de İdare'nin Meclisi'nde yer aldılar. Ünlü müzeci ve ressam Osman Hamdi Bey yirmi yıl süreyle (Dayinler Vekili sıfatıyla) Osmanlı'yı bu kurumda temsil etti. Binlerce kişinin çalıştığı Düyunu Umumiye İdaresi memurları, Osmanlı tarafından "tayin ya da azil" edilemediği halde, yabancılar dahil Osmanlı'dan emekli maaşı almaya hak kazanıyor, bunlara işlerin yürütülmesinde her türlü yardım yapılması devletçe üstleniliyordu (Avcıoğlu, 1968, s.62).

İdare, Osmanlı Devlet gelirlerinin yüzde 20-32 arasında bir kısmına el koyma karşılığında, Osmanlı borçlarının konsolidasyon işleminin yapılmasını sağladı. Ayrıca toplayacağı vergi gelirini artırabilmek için üretim artışını sağlayacak girişimleri gerçekleştirdi; kaçak ticaret ve vergi kaçakçılığını azaltacak önlemleri yürürlüğe koydu. İdare'nin işleri sıkı tutması sayesinde, 1880'li yılların sonuna doğru bütçe açıkları yerini bütçe fazlalarına bıraktı ve I. Dünya Savaşı'na kadar bir daha açık vermedi (Blaisdell, 1979, s.112-113). Bu durum Avrupalı alacaklılarda güven artışı yarattı. Ancak tütün tekelini eline geçiren Fransız "Reji" şirketinin (Régie Co-Intéressée des Tabacs Ottomans) kurduğu jandarma müfrezeleriyle estirdiği baskı havası ve çevirdiği "entrika"lar (Avcıoğlu, 1968, s.65-67) ileriki yıllarda güçlü tepkilerin kaynağı oldu.

Osmanlı'ya Düyunu Umumiye'nin varlığı sayesinde artan güven bir yandan, sermayenin kâr haddini artırmak için ortaya çıkan ekonomik baskılar diğer yandan, 1881 sonrası yıllardan itibaren önemli çapta yabancı dolaysız yatırımların altyapıya; banka-sigorta, iç-dış ticaret, eğitim, sağlık, liman işletmeciliği, lotaryacılık, tiyatro, su sağlanması gibi bir dizi hizmetlere ve bir miktar da madencilikle basit sınai işlemlere ve tarıma akmasını sağladı. Gelen dolaysız yatırımlar içinde gerek 1890 (yüzde 37.3) gerek 1914'te (yüzde 52) en büyük pay Fransız şirketlerine aitti. Ancak bu iki tarih arasında, sıralamada ikincilik yerini İngilizler (yüzde 26.9'dan yüzde 14.4'e) Almanlara (yüzde 11.5'ten yüzde 23.2'ye) bırakmışlardı. Bu oransal değişim, aynı za-

manda, Alman Birliği'nin kurulmasıyla birlikte (1870) Almanya'nın Osmanlı topraklarında artan etkinliğinin bir göstergesiydi. Fakat Fransız sermayesi her iki dönemde de her alanda birinci olma konumunu muhafaza etti (Pamuk, 1978, s.143-144). Fransız sermayesi kadar Fransız kültürü ve dili imparatorluğun her yanında egemen oldu.

Gelen dolaysız yabancı yatırımların yarıdan çoğu, dönem boyunca, demiryollarına yapıldı. Düyunu Umumiye İdaresi'nin bunda küçümsenmeyecek bir rolü oldu. Vergi gelirlerinin artmasını isteyen İdare, demiryollarının tarımı pazara açarken üretimi ve bu yoldan Aşar Vergisi gelirini artıracağını hesaplamıştı; II. Abdülhamit'i bunları davet etmek için şirketlere büyük imtiyazlar vermeye ve çıkarlar sağlamaya ikna etti.

Zaten Sultan da demiryolları yapımının, imparatorluğun dört bir yanında ikide bir patlak veren ayaklanmalara karşı merkezi devleti güçlendireceği, asker-silah sevkini kolaylaştıracağı kanısındaydı (Earle, 1972, s.32-38). Nitekim demiryollarının uzunluğu 1861'den 1908'e kadar katlanarak artmıştı. İdare haklı çıktı; bütün ülkede toplanan Aşar Vergisi geliri yüzde 114 oranında yükselmişti (Yerasimos, 1976, s.964). Ama bunun bedeli yüksek oldu; şirketler inanılmaz çapta imtiyazlarla donatılmıştı. Almanlara verilen Bağdat Demiryolu imtiyazıysa, finansmanına etkin biçimde katılan Deutsche Bank'la birlikte, hem Avrupa'nın diğer büyük devletleri katında, hem Osmanlı toplumunda büyük tepkiler yarattı. Kimilerine göre de, Avrupa'nın büyük devletleri arasında yarattığı çekişmeyle I. Dünya Savaşı'na yol açan etkenler arasında yer aldı.

Fransız (Reji) Tütün Tekeli ve Alman Bağdat Demiryolu imtiyazıyla birlikte, yarattığı etkiler ve tepkiler açısından en dikkate değer üçüncü doğrudan yatırım ABD'nin kültür kurumları oldu: 1830'dan itibaren, 1829'da imzalanan ticaret anlaşmasını izleyerek başlayan ABD etkisi gittikçe yoğunlaşmıştı. 1914'e gelindiğinde (Altemur Kılıç'ın bir araştırmasına göre) imparatorlukta 17 Amerikan dini misyonu, 200 misyon şubesi ve 600 Amerikan okuluyla 27 konsolosluk bulunuyordu (Cem 1970, s.181-2). Osmanlı azınlıklarında milliyetçi

duyguları harekete geçirerek ve onları eğiterek ayrılıkçılığın bir ideoloji olarak benimsenmesinde bu kurumlar ön planda rol aldı. Bir dördüncüsüyse, İngilizlerin başta tarım, Batı Anadolu'daki yatırımları oldu; bunlar eski üretim ilişkilerini, üretim biçimini, yarı-sömürgeleşme yolundaki dışa bağımlı tek yönlü gelişmeyi ve Hıristiyan azınlıkların Osmanlı karşıtı eylemlerinin evrimini hazırlayan etkiler yarattı. Öyle ki, Batı Anadolu İngiltere'yle eklemlenme sürecinde aynı devresel ekonomik hareketleri yaşar duruma gelmişti: İngiltere'deki GSMH'nin doruk ve dip noktaları, 1-2 yıl gecikmeyle Batı Anadolu'da yaşanıyordu (Kurmuş, 1974, s.220-21). Herhalde, Kuvayı Milliye Hareketi'nin Batı Anadolu'dan başlaması bir rastlantı değildi. Nihayet, bütün bunların tepesinde, tepkilerin yoğunlaştığı Düyunu Umumiye, Osmanlı Bankası ve Deutsche Bank yer almıştı.

Kısacası, Düyunu Umumiye'nin kurulmasını izleyen yıllarda Osmanlı küçümsenmeyecek çapta doğrudan yatırıma, düşük oranlarda da olsa tarımda ve sanayide büyümeye (Tablo 2) siyasal ve ekonomik düzlemde yüksek bedeller ödeme pahasına tanık oldu. Eldeki tahminlere göre 1889-1914 yılları arasında Osmanlı topraklarının her yöresinde, küçük oranlarda olsa da, milli gelir artışı olmuştu. 1889/1890=100 kabul edilirse, 1914/1915'te milli gelir endeks sayısı "hacim" itibariyle 156'ya çıkarak yılda ortalama yüzde 2 oranında büyümüştü; nüfus yılda yüzde 1 oranında arttığına göre, kişi başına gelir artışı yılda yüzde 1 oranında olmuştu. Büyük kısmı yabancı sermayeden kaynaklanmak üzere, yatırımların GSMH'ye oranı 1900'lü yılların başında yüzde 8 civarında seyretti (Tablo 2). Milli sermayeye dayalı bir yatırım etkinliği ancak İkinci Meşrutiyet (1908) dönemiyle başlayabildi. Bundan önce, bireysel tasarruflar altına akmayı, devlet bütçesinden yatırıma ayrılan pay da yüzde 3 civarında seyretmeyi sürdürmüştü (Eldem, 1970, s.308-9).

Osmanlı'da yabancı sermayeyle ortaya çıkan bu gelişme, toplumdaki çelişkileri giderek derinleştirdi. Bir yanda büyük kentlerde yerleşen Avrupalı tüccarlar (levantenler), bir yanda onlarla işbirliği içindeki Avrupalılaşmaya çalışan gayri Müslim azınlıklar "ticaret-fi-

nans" temeline dayalı merkantil (ticari) kapitalizm aşamasına geçiyor, iç sömürü yoluyla gelirlerini artırıyorlardı. Vergi ödemedikleri, büyük sayıda işçi kullanan sınai üretime geçmeyip ürünleri ithal ettikleri için, topluma doğrudan katkıları çok sınırlı kalıyordu. Devletin neredeyse bütün vergi gereksinimini fakir köylünün ödediği Aşar Vergisi'nin karşılaması, bu durumda kaçınılmazdı; üstelik bunun önemli bölümü de iltizam sistemini yürüten mütegallibenin cebine girmekteydi.

Osmanlı'da yaşanan bu çelişik gelişme, içeride olduğu kadar Avrupalı sosyalist-sosyal demokrat kesimin de tepkisini çekti. Alman sosyal demokratlarından Rosa Luxemburg, Alman kapitalizminin işçilerden sağladığı artı-değeri Türkiye'de demiryolları ve diğer yatırımlar biçiminde değerlendirdiğini, Türk devletinin de dış borçlarını köylüye Aşar Vergisi'yle ödettiğini, böylece bu yatırımları karşılayan Deutsche Bank'a kâr, temettü vb.yi ödeyen Osmanlı köylüsünün Alman sermaye birikiminin yükünü taşıdığını söylüyordu. Gerçekten de, Düyunu Umumiye Meclisi "kapitalizmin bir ileri karakolu", "emperyalizmin bir aracı" olarak davranıyor (Blaisdell, 1979, s.9-11), demiryollarına asgari bir gelir sağlamak için devlet gelirlerini Deutsche Bank hesabına topluyor, Osmanlı Bankası'na karşı doğrudan sorumlu oluyordu. Osmanlı topraklarında oluşan tepkilerse, sözde kalmayıp eyleme dönüşmeye başladı. Ve sonuç alınana dek sürdü.

IV. GELİŞEN ÇELİŞKİLER, YENİLEŞEN KURUMLAR VE TEPKİLER

Osmanlı'nın Sanayi Devrimi'ni yaşayan ekonomilerle eklemlenme sürecinde oluşan yarı-sömürgeleşmiş yapı, Avrupa'nın büyük devletlerinin imparatorluğu bölüşme-paylaşma girişimlerine ivme vermişti. 20. yüzyıl başında bunu aşıp, bir ulus ve ulus-devlet inşa etmek, ulusal pazar çerçevesinde ekonomi politikalarında bağımsızlık elde etmek hayal dahi edilemeyecek bir amaçtı. Eklemlenme sürecinin yarattığı finans-ticaret temelli merkantil kapitalizm ise, Batı'daki merkantilist dönemden çok farklıydı: Bir kere, kapitalistleşenler tümüyle dışa bağımlı, Avrupa uzantısı azınlıklar ve Avrupalılardan oluşan ve Osmanlı'ya karşı imtiyazlarla

donatılmış bir sınıftı. Ayrıca bu ayrıcalıklı sınıf dış dünyadan içeri değil, içeriden dışarıya kaynak transferi işlemini yerine getirmekteydi. Kapitülasyonlardan Düyunu Umumiye İdaresi'ne, yabancı bankalardan İstanbul Borsası'na, hatta Aşar Vergisi ve iltizam düzenine, imtiyazlı yabancı şirketlere uzanan kurumlar bu sömürü işlevini yerine getiriyordu.

Ancak eklemlenme süreci aynı zamanda Osmanlı'daki idari, siyasal, toplumsal düzlemlerde büyük dönüşümlerin de başlangıcı olmuştu; öyle ki, bu alanlarda eski kurumların yanında dışarıdan aktarma yeni kurumlar yaşama girmişti. Bir yandan din eğitimine dayalı kurumlar yaşamlarını sürdürürken, bir yandan giderek yayılan yabancı okullar yanında Harbiye, Mülkiye, Tıbbiye, İktisadi Ticari İlimler Okulu vb. gibi laik ve çağdaş bilgi veren okullar kurulmuştu. Ve çok canlı bir basın-yayın olgusu fikir hayatını zenginleştirmişti. Aynı şekilde diğer alanlarda dinsel hukuk sürse de, hukuk düzeninde ekonomiyi ilgilendiren alanlarda laik yasalar yerleşmişti. İdari yapı daha laik ve demokratik olma yolunda evrilirken II. Abdülhamit'in "istibdat" düzeni iyice çelişki yaratıyordu. Bu sonuca tepkinin birleştirdiği bir aydın kesim, ekonomideki yarı-sömürge düzenine de çözüm aramaktaydı.

1. Çelişkiler ve Yeni Kurumlar

Marx'ın kapitalist üretim tarzını benimseyememiş toplumlar için söyledikleri, Osmanlı topraklarında bir açıdan doğrulandı. Eski kurumların bir kısmı, gelişmiş Batı kapitalizmine eklemlenme biçiminde yaşanan bu süreçte ortadan kalkmıştı. Ne tımar-zeamet düzeni, ne yeniçeri ocağı, ne para basma yetkisi olan darphane, ne Ahilik ve esnaf loncaları vb. 1800-1908 arasındaki "imparatorluğun en uzun yüzyılı"nda (Ortaylı, 1983, s.1) ayakta kalabilmişti. Buna karşılık, aynı ölçüde çağdışı olan diğer bir kısım eski kurumlar, sırf Batı sermayesine hizmet ettiği için dipdiri ayaktaydı: Kapitülasyonlar, Aşar Vergisi ve iltizam sistemi, hilafet ve mutlakiyet rejimi bunların en dikkate değer olanlarıydı. Ayrıca bunların etkenliğini pekiştiren Batı sermayesi kaynaklı kurumlar da eklenmiş bulunuyordu: Osmanlı Bankası, Düyunu Umumiye İdaresi, imtiyazlı demiryolu şirketleri, başta Deutsche Bank ya-

bancı bankalar, Fransız Reji İdaresi'nin tütün tekeli bunların başlıcalarıydı. Yıkılan bazı eski kurumları daha çağdaş yenileri ikame ederken, yaşamını sürdüren diğerleri böylece pekişmiş oluyordu. Bu durum Osmanlı'nın derinleşen çelişkilerinden sadece birisiydi ve kalan "eskiyi tasfiye"ye dönük bir tepkinin de kaynağı oldu.

Öte yandan, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren salt dinsel eğitime dayalı kurumlar yanında çağın bilimlerini öğreten eğitim kurumlarının ortaya çıkmış olması; Batı'nın edebiyattan resime, müzikten tiyatroya ve basına uzanan bir çizgide kültür etkinlikleriyle temasın getirdiği dönüşüm; ithalat yoluyla gelen yeni mallar ve yeni kültür kalıplarıyla; bir azınlık için de olsa, "tepe"de yeni yaşam biçimi başlatmıştı. İslâm-Türk toplumunda başlayan bu değişim, Avrupalılar ve azınlıklar yanında ortaya çıkan yeni aydınlar katında yeni anlayışları da peşinden sürüklüyordu. İktisat kitapları Türkçe'ye çevriliyor, aydınlar arasında "serbest dış ticaret mi korumacılık mı?" tartışmaları ortaya çıkıyordu. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın amaçladığı dönüşüm, bir, bir buçuk yüzyıllık bir gecikmeyle de olsa, bozkıra sonunda çekirdeği düşürüyordu. Osmanlı'nın gayri Müslimlerindeyse bu dönüşüm çok daha önceden ve çok daha köklü biçimde ortaya çıkmış, çağdaş bilgilerle donanmış yeni kuşaklar ve meslek sahipleri yetişmişti. Bu da, Müslüman-Türklerle gayri Müslim azınlıklar arasındaki uçurumun kültürel boyutunu oluşturdu; yani derinleşen uçurum sadece gelir değil, aynı zamanda eğitim-kültür boyutuyla da ortaya çıkmıştı. Osmanlı topraklarındaki Batılı eğitim kurumları kadar bunları örnek alarak azınlıkların kendilerinin kurdukları okullar da bu gelişimi sağlamıştı. Çünkü Müslüman-Türkler, başta köyde yaşayanları, büyük kısmı itibariyle bu yenileşme etkilerinin dışında kalmıştı; bu olgu, olayın kültür boyutu kadar gelir boyutu açısından da geçerliydi. Gelişmenin iki yönden çelişik boyutu böylece oluştu: Bir yandan Müslüman-Türk toplum kendi içinde derin biçimde ayrılmış ikili bir gelişmeye girerken, bir yandan da Osmanlı'nın toplamında bu ikilik, levantenler ve azınlıklarla Müslüman halk arasında pekişiyordu. Tablo 1'deki rakamlar iş yaşamındaki farklı konumu, bu açıdan çarpıcı biçimde sergilemektedir.

Öte yandan, Tanzimat reformları ve demiryolu ulaştırmacılığının sağladığı kolaylıklar, Osmanlı'da "merkezi devlet" gücünü artıran olanaklardı. Oysa Fransız Devrimi'nin yarattığı ulusçu hareketler, bir gecikmeyle de olsa Osmanlı'ya intikal etmiş, Balkanlar'dan başlayarak kopmalar sürüp gider olmuştu. Merkezi devleti güçlendiren olanaklar taşradaki ayanı denetime almayı kolaylaştırırken, Rusya ve Batılıların tahrikleri de işe karışınca, bu kez yeni öğeler Osmanlı'nın dağılım sürecini hazırlar olmuştu.

18. yüzyılın ortalarına kadar Osmanlı'nın, el becerisine dayalı imalat sanayisi bakımından gözardı edilemeyecek bir birikimi olduğu anlaşılıyor:

> "İnce Musul dokumaları, Mezopotamya'nın cam işleri ve lambaları, Diyarbakır'ın bakırdan yapılmış malları, Erzurum çinileri ve Şam çelikleriyle mineleri, yüzlerce yıl dünya pazarlarında ün yapmış sanayi ürünleri olmuştu." (Earle, 1972, s.24).

Yabancı malların ithalatı giderek artarken, bir kere makineyle üretilenler karşısında rekabete dayanamayıp bu emek yoğun zenaatlar giderek çökmüştü; örneğin, 1820-1880 arasındaki yarım yüzyılı aşan sürede, ithalatın pamuklu dokuma tüketimindeki payı yüzde 80'e çıkmış, küçümsenmeyecek yerli üretim ve istihdam kayıpları olmuştu (Pamuk, 1984, s.114-8). Yerli üretimin canlanamadığı bu dönemde işsiz kalanlar için zamanla el becerilerinin yitirilmesi, yoksulluğa mahkûm olma; Avrupalılar ve azınlıklar zenginleşirken vasıfsız işçilik, hamallık yaparken giderek toplumun tabanına itilme gibi bir sonuç ortaya çıkıyordu. Eğitilebilenler de, merkezileşirken genişleyen bürokrasinin memurları olabiliyordu.

Üretimin biraz canlanmaya başladığı 1881'i izleyen yıllardaysa, artan yabancı yatırımlarla yabancı denetimin giderek olumsuzlaşan etkileri devreye girdi. Eylemli tepkiler aslında bu alanda yaygın biçimde gözlenir oldu.

2. İşçi Sınıfında Tepkiler

Gözlenen ilk tepkiler sınıfsal nitelikli oldu.

Fransız tütün tekeli Reji İdaresi bu alanda çarpıcı bir örnektir. 1895'te İstanbul softaları (bunlara atfedilen bir ifadeye göre) Reji'yi şöyle şikâyet ediyorlardı:

> "Neden Düyun İdaresi ve Reji bizi mahvediyor? Reji tütünümüzü okkası 60 paradan (40 para eşit bir kuruş olduğuna göre 1.5 kuruş) alıp 30 kuruşa satıyor. Her devletin borcu vardır ama sadece bizde Düyun İdaresi var... Neden buraya her gün yüzlerce Avrupalı gelip bizim zararımıza servet yapmakta? Sanki bizim işçilerimiz yokmuş gibi bayındırlık işleri için bize işçi göndermekteler" (Quataert, 1987, iç kapaktaki alıntı).

Tütün üreticilerinin buna tepkisi kaçak tütün üretimi ve satışı oldu. Reji İdaresi'yse buna hükümetten aldığı yetkiyle "jandarma müfrezesi" kurarak karşılık verdi. Bu etki-tepki sürecinde Reji tarafından binlerce kaçakçı vurularak öldürüldü. Ne var ki, II. Abdülhamit dönemi Osmanlı hükümeti biraz daha borç alabilmek için Reji'nin imtiyaz süresini uzatmakla yetindi (Quataert, 1987, s.23-43 ve Avcıoğlu, 1968, s.65-8).

Bir diğer tepki yabancı yatırımların yoğunlaştığı ulaştırma şirketlerine karşı 1900'lü yılların başında patlayan grevler olarak ortaya çıktı. II. Abdülhamit'in mutlakiyet rejiminde sefil koşullarda yaşamaya sessiz kalan işçiler, II. Meşrutiyet'in gelmesiyle (1908) oluşan özgürlük ortamında hareketlenmişti. Ayrıca İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD gibi emperyalist devletlerin, Osmanlı'nın paylaşılması ve mirasının bölüşülmesi için kendi aralarında bu dönemde iyice yoğunlaşan çekişmeler de, burada devreye girmiş olabilirdi. İstanbul ve İzmir'deki tramvay işçileri, Aydın Demiryolu işçileri, Şirket-i Hayriye işçileri yanında Tütün Rejisi işçileri, Zonguldak maden işçileri grevleri Anadolu topraklarında patlarken, Rumeli'nin bu yatırımlara tanık olan kentleri de (Selânik, Manastır gibi) benzer grevleri değişik sanayi kollarında yaşıyordu. Fakat bu grevler arasında çok boyutlu etkileri dolayısıyla

en dikkat çekeni Anadolu ve Bağdat Demiryolu işçilerinin greviydi; çünkü şirketleri olduğu kadar Osmanlı hükümetini ve İttihat-Terakki Komitesi'ni, yatırımın "finansörü" Deutsche Bank'ı da işin içine sokuyordu (Özyüksel, 1988, s.222). Alman ve İngiliz hükümetleriyse Ortadoğu petrolleri için birbirleriyle güç mücadelesinde olduklarından olayla doğrudan ilgiliydiler.

Yine 1908'de patlayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı "ithal malları boykotu"ysa, işçi grevleri gibi sınıfsal bir tepki olmaktan çok, ulusal tepki niteliğindeydi. Nedeni, bir kere tepkinin, bu devletin Osmanlı'dan toprak koparmasından ve dağılmasını harekete geçirmesinden kaynaklanmasıydı; ayrıca her sınıftan (işçi, tüccar vb.) ve değişik etnik kökenlerden Osmanlı'nın boykota davet edilmesi ve buna katıldığının gözlemlenmesiydi; nihayet boykot hem Anadolu'da (Trabzon, İzmir), hem Ortadoğu'da (Yafa, Beyrut), hem Balkan kentlerinde (Üsküp), yani imparatorluğun dört bir yanında yayıldı. Ve başarılı oldu.

Bunların dışında Zonguldaklı çiftçi ve madencilerin Fransız Ereğli Kömür Şirketi'ne karşı yine 1908'de başlattıkları grevler, aynı şekilde Fransızlara verilen İstanbul'da liman tesisleri kurma ve işletme imtiyazını kullanan Dersaadet Rıhtım Şirketi'ne karşı liman işçileri loncalarının yaptıkları grevler ve loncaların şirkete karşı 1890'lı yıllardan itibaren sürdürdükleri mücadele, yabancı yatırımlar ve kurulan sömürü düzenine karşı sınıfsal nitelikte tepkileri simgeledi.

Donald Quataert yukarıdaki olayları ayrıntılarıyla inceledikten sonra şöyle bir yargıya varıyor:

> "Örnek olaylar hep birlikte devlet, halk ve Avrupa iktisadi çıkarlarının öğeleri arasındaki karşılıklı ilişkileri tanımlar ve Osmanlı toplumunun Avrupa iktisadi sızmasının yıkıcı etkilerine karşı durmadaki yeteneğini gösterir. Osmanlı şehir ve kır hayatı üzerindeki bu örnek-olay çalışmaları yoluyla, ilk kez, Osmanlı'nın Avrupa'yla karşılaşmasından doğan kargaşa ve karışıklığın yanısıra toplumsal yapıda sürdürülen istikrarı görmeye başlarız" (Quataert, 1987, s.17).

Ancak Osmanlı toplumunun tabanına itilen Müslüman-Türk halkının tepkisi grev yapmaktan ibaret olmadı. Daha da önemlisi bir "ulus" olmak, bunun temel öğesi olarak "milli burjuva" yetiştirmek ve daha ileride ulus-devlet olmak yolunda gelişen güçlü bir siyasal tepki hazırlanıyordu. Bu tepkinin doğmasındaysa kaynak sadece toplumsal çelişkiler, imtiyazlı yabancı yatırımlar, Düyunu Umumiye İdaresi ya da kapitülasyonlar değildi; Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşmesi ve Avrupalı güçlerin imparatorluğu paylaşma girişimleri kadar bununla bağlantılı ya da bağlantısız olarak gelişen "dışsal" (egzojen) nitelikteki etkenler ve dünya olayları da değişim-dönüşüm sürecinde etken rol oynadılar.

İKİNCİ BÖLÜM

Ulusçu Tepki: Ulus-Devlet ve Ulusal Ekonomi İnşa Etme ve Milli Burjuva/Girişimci Yetiştirme

"Bundan sonra çok önemli zaferlere kavuşacağız. Fakat bunlar süngü zaferleri değil, ekonomi ve bilim zaferleri olacaktır. Yeni Türkiye devleti bir ekonomi devleti olacaktır."

Mustafa Kemal Atatürk

I. ULUSÇULUĞU HAZIRLAYAN KOŞULLAR

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını ve II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesini izleyerek İttihat ve Terakki Partisi iktidara geldi ve Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar iktidarda kaldı. Başlangıçta, içindeki farklı görüşler arasında "ulusçuluk" egemen değildi; yabancı sermayeden yararlanma ve serbest ticaretin erdemleri, ekonomi alanındaki en yetkin kişisi Cavit Bey'de sözcüsünü buluyordu. Ne var ki, kapitülasyonların kalkması tümünün hedefiydi. Ancak II. Meşrutiyet'in zenginleştirdiği siyasal yelpazede bu görüşü paylaşmayanlar da vardı. İngiltere'nin İttihat ve Terakki'ye karşı desteklediği Ahrar Partisi, doğaldır ki, kapitülasyonların kaldırılmasını reddediyordu. 31 Mart ayaklanmasının hazırlayıcı ve uygulayıcıları arasında olan bu partinin, İngiltere'yle işbirliğini bu yıkıcı eyleme kadar götürdüğü ve ulusçu uyanışı kırmaya çalıştığı anlaşılıyordu (Avcıoğlu, 1969, s.51-96).

1908-1913 arası dönemde, Trablus ve Balkan savaşlarında yenilginin getirdiği felaketler, toprak kaybı yanında Anadolu-Trakya topraklarına akan milyonlarca göçmenin yarattığı ekonomik bunalım sonucunda, toplum ulusçu girişimlerin sahnesi olmaya başladı. Azın-

lıklara ve Avrupalılara karşı yerli malı kullanma kampanyaları ve şirketleşerek sanayileşme girişimleri, finans kapitale karşı milli bankacılık hareketinin başlatılması, Müslüman milli burjuva yetiştirme çabaları, esnafı-çiftçileri örgütleyerek azınlık ve yabancı tüccarların tekelci gücünü kırma deneyimleri "ulusçu" hareketin egemenlik kazanacağının habercileriydi. Fakat ulusçu akımların bilinçle şekillendirilmesi ve izleyen döneme aktarılması, temelde I. Dünya Savaşı yıllarında oldu; çünkü bu dönemde hedeflenen politikaları dış güçler karışmadan özgürce uygulama göreli olarak kolaylaşmıştı.

Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşmiş ekonomisinin acı deneyimi; I. Dünya Savaşı'nın darlıkları-kıtlıkları ve sıkıntıları; İttihat ve Terakki hükümetinin milli tüccar-milli ekonomi yaratma çabalarının bıraktığı miras; Sevr Antlaşması'nın getirdiği toprak kaybı ve siyasal egemenlik haklarının kısıtlanması yanında bütün uğraşının ekonomi alanında Osmanlı'nın sahip olduğu olanakları galip devletler arasında paylaştırmaya yönelik olması; ülke topraklarına akan milyonlarca göçmenin yerleştirilmesi Kurtuluş Savaşı'nı yapmak için yola çıkan kadroya, başta Mustafa Kemal, "ulusal ekonomi"nin ne denli önemli olduğunu öğretmişti. Buna Kurtuluş Savaşı boyunca yaşanan deneyimler ve Lozan'da verilen mücadele eklendi: Konferans boyunca en şiddetli çekişmelerin yoğunlaştığı alan yine yeni Türk devletinin ekonomik egemenliğini ele almak istemesiyle bağlantılı konularda olmuştu. Bu, ulusal ekonominin öneminin yaşayarak öğrenilen boyutuydu.

Bu arada gözlemlenen ise, Avrupa'nın uluslaşması ve ulus-devletler çerçevesinde kaç yüzyıldır örgütlenmeyi sürdürmesi; bir yandan Çevre'yi ekonomisini ele geçirerek sömürgeleştirirken, bir yandan da bundan aldığı ivmeyle bu devletlerin kendi ulusal ekonomilerini güçlendiriyor olmasıydı. Osmanlı'yı parçalayan etkenlerin arasında bu amaçla Batı Avrupa ve Rusya'nın tahrik ettiği milliyetçilik akımları başta gelmişti. Kendi içindeki azınlıkların ve siyasal egemenliği altında tuttuğu topraklardaki değişik etnik grupların bağımsızlık hareketleri, Osmanlı'nın son yüzyılda en büyük savaşım alanı olmuştu. 1804'ten 1913'e dek Balkanlar'da tam 30 yıl savaş vermiş, Rusya'yla yapılan

savaşları da (24 yıl) eklersek yarım yüzyılı aşkın bir süre Balkan milliyetçiliğiyle ve Rusya'yla uğraşmak durumunda kalmıştı (Issawi, 1980, s.4). Gerek içerideki azınlıklar, gerekse Balkan milletleri, ekonomik durumları ve eğitim düzeyleri itibariyle Müslüman-Türk halkın önüne geçmişler, kendilerinin gerisinde kalan bir yönetimi kabul etmez olmuşlardı. Balkanlar'daki milliyetçilik hareketlerini, I. Dünya Savaşı içinde İngilizlerle işbirliği yapan Arap halkının-beylerinin başkaldırısı izlemişti. Yani Osmanlı'nın ekonomideki zaafı, dolaylı yoldan, milliyetçi akımların güç kazanmasında da etkili olmuş ve bu ölçüde dağılmasında rol oynamıştı.

II. ÇALKANTILI BİR ORTAMDA ESKİYİ TASFİYE VE YENİ EKONOMİNİN TEMELLERİNİ ATMA

Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşmiş ekonomisi sessiz sedasız, barış koşullarında tasfiye edilmedi. Aksine, dünyanın yaşadığı belki de en çalkantılı dönemde, bir yandan İmparatorluk dağılıp tarihe karışırken, bir yandan da bir "Türk ulusu" ve Türkiye Cumhuriyeti ulus-devleti inşa edilirken gerçekleştirilebildi. Ayrıca tüm bunlar kapitalizmin küresel sisteminin dipdiri ayakta olduğu bir dönemde de olmadı: 1914-1945 arasındaki 30 yıllık sürede iki dünya savaşı ve bir büyük ekonomik bunalımın küresel sistemi çökertip mal ve sermaye hareketlerini asgariye indirdiği; ekonomi politikalarının her yerde zorunlu olarak içe döndüğü ve serbest piyasa ekonomisine güvenin iyice sarsıldığı bir dönemde mümkün olabildi. Bu yıllarda yaşanan insanlık dramları sadece insanların ölmesi ya da sakat kalması veya maddeten yoksullaşmasıyla da kalmadı. Dünya haritasının yeniden çizildiği bu yıllarda ortaya çıkan kitlesel göçler aynı zamanda hem Osmanlı'nın, hem daha sonra Cumhuriyet'in nüfus bileşimini de kökten değiştirdi ve bir ulus inşasını göreli olarak kolaylaştırdı (G. Kazgan, 1974, s.311-333). Kapitalizmin kendi geleceğinden yüzde yüz emin olduğu, "çevre"ye hiçbir taviz verme gereğini duymadığı, çekişme ve çatışmanın sadece kendi içinden kaynaklandığı bir dönemde de olmadı. SSCB'nin bir büyük devrimle (1917) doğduğu, Kurtuluş Savaşı ve kuruluş yıllarında Türkiye'yle da-

yanışmaya girdiği bir çağda gerçekleşti. II. Dünya Savaşı'nı izleyerek Doğu Bloku'nun oluşturulduğu ve Soğuk Savaş'ın yaşandığı güvensizlik ve kuşku yıllarında ise yeni etkenler devreye girdi: Batı kampında çevredeki ülkeleri karşı bloka kaptırmamak endişesi bir yandan, kendi içindeki çalışan sınıfların başkaldırma olasılığı diğer yandan, kapitalizmin vahşi yüzünü sosyal devletin geliştirilmesiyle iyice törpüledi ve sistem her yana tavizler dağıtmak zorunda kaldı (G. Kazgan, 1997, s.65-68). SSCB'yle sınırdaş olan Türkiye ise, 1917 Devrimi'nden itibaren "tampon devlet" olarak Batı için ayrı bir önem kazanmıştı bu yıllarda.

Kısacası, yaşanan dünya olaylarının ve yerel olayların tekrarı sözkonusu olmayan tarihsel niteliklerinden ve tanım açısından "dışsal" öğelerden Türkiye geniş çapta yararlanabildi. Bu hengamelerin ne yönde güdümleneceğini ise, Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşmiş çağdışı düzenine örgütlü tepkiyi temsil gücünü halk desteğiyle ele geçiren aydın kadrolar belirledi. Batı'yla yakın temasın yarattığı aydınlanma, eğitim ve zihniyet değişmesi bunun bir ayağıysa, diğeri de yarı-sömürgeleşme sürecinde fiilen yaşanan deneyimlerdi. Tanzimat'ın getirdiği Anglo-Sakson benzeri bir "taklitçi" liberalizmin yerini Alman "ulusçu" ekonomi anlayışına bırakması, bir ulusal-ekonomi inşasını gerçekleştirme, işte, önce bu dünya olaylarının açtığı olanakları kullanmayı beceren İttihat ve Terakki hükümetine, I. Dünya Savaşı'ndaki yenilgiden sonra da Kurtuluş Savaşı'nı başlatıp başarıyla tamamlayan Mustafa Kemal Atatürk ve kadrosuna nasip oldu.

Cumhuriyet'in ulus-devlet olarak kurulmasında ve bir Türk ulusuyla birlikte bir ulusal-ekonomi yaratılmasında çok ilginç sentezler de gerçekleştirilebildi: Ernest Renan'ın anlayışına uygun Fransız kökenli bir "ulus" tanımı Alman kökenli "ulusal ekonomi" tanımıyla bütünleştirilebildi. Çok sayıda etnik kökenden gelen halkların yaşadığı dağılan İmparatorluk topraklarının bir kısmını devralan Türkiye Cumhuriyeti için zaten Alman benzeri (ırk esasına dayalı) bir ulusçuluk sözkonusu olamazdı. Bir tanıma göre 28, bir tanıma göre 46 farklı etnik kökenden gelen ve iç içe geçmiş halklar, bir üst-kimlik simgesi olan Türk adı altında birleştirilebildi. Ortak kültür mirası, ortak tarih,

paylaşılan değerler ve ortak amaçlar, ortak beklentiler, birlikte yaşama iradesini oluşturdu. Öte yandan, Alman kökenli, toplumu organik bir bütün sayan ve bunun tarım, sanayi vb. öğelerini organik bütünün ayrılmaz parçaları olarak gören "ulusal ekonomi" anlayışı gerçekleştirilecek temel hedef olarak alındı.

Gerçekleştirilen bir diğer sentez, siyasal rejim düzleminde oldu. Osmanlı'nın 19. yüzyılın başından itibaren yaşadığı dönüşümlerin attığı tohumlardan da destek bularak, dünya tarihinde ilk kez halkın büyük çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede "laik devlet" kurulduğu gibi, II. Dünya Savaşı sonrasında demokrasiye de geçilebildi. "Tanzimat reformları"nın ekonomi alanında negatif bakiye veren mirası, pozitif bakiyeyle Cumhuriyet'e devredildi. Tanzimat'la başlayan "reform" süreci garip bir çelişkiyle ekonomiyi yarı-sömürgeleştirirken, siyasal alanda olumlu etkiler bırakmıştı (Karakoyunlu, 1997, s.65-87); öyle ki, Türkiye Cumhuriyeti, halkının çoğunluğu Müslüman olan ülkeler arasında sadece laik ve demokratik devlet olma açısından "ilk" değil, 20. yüzyılın sonuna kadar da "son" örnek oldu. Laik devlet ve demokratikleşmeyse, ulus kadar ulusal ekonominin inşasında da altyapıyı oluşturdu. Çağdaş bir devletin gerektirdiği hukuk çerçevesi ve kurumlar bu bağlamda gerçekleştirilebildi (Ortaylı, 1983, s.88-145).

1911-1922 arasındaki 11 yıl, Trablusgarp Savaşı (1911-1912), I. ve II. Balkan Savaşları (1912-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı (1919-1922) olmak üzere sürekli savaşla geçmişti. Bu savaşlarda büyük toprak parçaları kaybedilirken, milyonlarca insan ölmüş, sakatlanmış ya da bir yerden bir yere göç etme zorunda kalmıştı. I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Sevr Antlaşması (10 Ağustos 1920) Türkiye'ye Bursa-Ordu-Tuz Gölü arasındaki, uzun bir sahil şeridinden dahi yoksun üçgen alanda toprak bırakırken (Kayra, 1997, s.87)*, Lozan Antlaşması (24 Temmuz 1923) bugün-

(*) Sevr Antlaşması dönemin Osmanlı hükümeti tarafından imzalandığı halde Osmanlı Mebusan Meclisi oturumlarını ertelemiş olduğu için onaylanması ya da onaylanmaması sözkonusu olmamıştır. Meclis, Misakı Milli'yi kabul etmiştir. Zaten 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi kurulduğu için, bu antlaşma hukuki geçerlilik kazanmamıştır (Ateş, 2001, s.101-103).

kü Misakı Milli Hudutları'nı getirdi. 1927'de yapılan sayıma göre Türkiye'nin nüfusu, yarıdan çoğu kadın, kalan yarının da önemli bölümü yaşlı, çocuk ve sakat olmak üzere ancak 14 milyon kadardı; bunun yüzde 80'den fazlası köylerde, yüzde 20'den azı kentlerde yaşıyordu. Kişi başına gelir, dönemin dolar kuru üzerinden, 50 doları bile bulmuyordu (Konjonktür Servisi, 1940). Okur-yazar oranıysa sadece yüzde 11'di. Bu tablo kısa sürede geçirilen değişikliğin boyutları kadar başlangıç dönemindeki yoksulluk ve cehaletin çapını da göstermektedir.

Aşağıda yarı-sömürge ekonomisini yaratan kurumların ortadan kaldırılması ve ulusal-ekonominin inşası ele alınacak, diğer konulara sadece değinilmekle yetinilecektir.

III. YARI SÖMÜRGELEŞTİREN KURUMLARIN TASFİYESİ

1. Kapitülasyonların Kaldırılması ve İmtiyazlı Yabancı Şirketlerin Tasfiyesi

Kaldırılması büyük gel-gitlere konu olan (negatif) ekonomi mirası öğelerinden biri kapitülasyonlardı. Onca Osmanlı sultanının ya da bürokratının kaldırmak/düzenlemek amacında olduğu kapitülasyonların kaldırılmasını I. Dünya Savaşı koşulları olanaklı hale getirdi. 1914'te savaş başlayınca, iktidardaki İttihat ve Terakki hükümeti yabancı kişilere ve şirketlere adli, idari, mali, ticari ayrıcalıklar getiren kapitülasyonları kaldırdığını, bundan böyle yabancılarla ilişkilerin devletler hukuku ilkeleri çerçevesinde düzenleneceğini ilgili devletlere bildirdi. Aynı zamanda, Osmanlı yasa ve tüzüklerinden bu ayrıcalıklara ilişkin maddeler çıkarıldı. Böylece kapitülasyonlardan yararlanan, başta savaş ortakları Almanya ve Avusturya olmak üzere, bütün devletlerin itirazına karşılık fiili bir durum yaratıldı; yabancılar Osmanlı uyruklulara tanınan haklardan dahi yararlanamaz duruma düştüler (Toprak, 1982, s.73-85). Gümrük vergileri önce yüzde 15'e, sonra yüzde 30'a çıkarıldı. Bu uygulama üzerine basın ve halk, "artık kurtulduk" diye bayram etmişti (Ahmad, 1998).

Savaşta yenilgi üzerine imzalanan Sevr Antlaşması ise kapitülasyonları güçlendirerek geri getirdi. Buna göre eski kapitülasyonlar aynen süreceği gibi, Patrikhane'nin imtiyazlarının artması, Müslüman milletlere azınlık hakları tanınması gibi yenileri de ekleniyordu (İnönü, 1998, c.I, s.127; c.II, s.46-54). Bir kere, Türkiye giriştiği ticari işlemlerde egemenlik hakkına, bağışıklıklara, ayrıcalıklara sahip olamayacak ve yapacağı iki taraflı bütün anlaşmalar denetime tabi tutulacaktı. Galip devletler Türkiye'ye kalan topraklarda bütün hava, su ve karayollarını istedikleri gibi kullanabilecek, ama Türkiye ne kabotaj hakkına sahip olabilecek, ne bunlardan vergi alabilecek, ne de izin almadan hava sahası hakkını kullandırabilecekti. Yani Türkiye'nin bütün ulaşım sistemi bunların egemenliğine geçecekti. Aynı durum haberleşme açısından da geçerliydi; galip devletler istedikleri yerde, istedikleri biçimde haberleşme sistemlerini kurabileceklerdi. Üstüne üstlük, Türkiye'de herhangi bir sınai girişim kurulması, mali denetimin sıkılığı dolayısıyla olanaksız hale getiriliyordu. Azınlıklara eski kapitülasyonlarla tanınmış olanların ötesinde yeni haklar tanınıyor, böylece "çok hukuklu bir düzen" yaratılmış oluyordu. Adliye ise kapitülasyonlar dolayısıyla yine yabancılarda kalacaktı (Kayra, 1997, s.88-98).

Kurtuluş Savaşı'nı yürüten Mustafa Kemal'le kadrosu ve halk kapitülasyonları tanımadı. Savaşın zaferle sonuçlanması üzerine imzalanan Lozan Antlaşması'nda büyük mücadeleler sonunda kapitülasyonlar kaldırıldı. Fakat Türkiye 1929'a kadar gümrük vergilerini artırma yetkisine sahip olamamış, sadece savaş içinde İttihat ve Terakki hükümetinin lüks mallardan aldığı gümrük vergilerini muhafaza edebilmişti. Ancak bu tarihten sonradır ki, Cumhuriyet yönetimi dış ticaret rejimini, bir yandan Osmanlı borçlarının ödenmesi, bir yandan sermaye birikimi ve ülkeyi kalkındırma, bir yandan küresel çapta çöken Büyük Ekonomik Bunalım'ın etkilerini sınırlama gereklerine göre ayarlayabilme yetkisini ele geçirebildi.

İmtiyazlı yabancı şirketlere gelince: I. Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki hükümetince kapitülasyonlar kaldırılınca, tabii, bunların ayrıcalıkları da sona erdi. İttihat ve Terakki yönetimi düşman devlet-

lere ait demiryolları ve denizyolları işletmelerine el koydu ve bunların bir kısmını satın alarak kamulaştırdı; böylece iç deniz ticaretini Osmanlı gemilerine bıraktı. Ama savaş ortaklarına, Fransız ve İngiliz sermayesinin terkettiği alanlarda faaliyete geçme kapıları açık bırakıldı. Buna karşılık, "finans kapital"in hareketleri mali piyasaların denetim altında tutulması yoluyla engellendi.

Sevr Antlaşması'nda, yukarıda değinildiği gibi, kapitülasyonlarla birlikte güçlenerek yerleştirilmek istenilen imtiyazlı yabancı şirketler olgusu Lozan Antlaşması'nda da bir çözüme ulaştırılamamıştı; "şirketlerin imtiyaz haklarının devam edeceğini ve imtiyazların yeni iktisadi şartlara göre gözden geçirileceğini" antlaşmayı bir kesintiye uğratmamak için Türk tarafı kabul etmek zorunda kalmıştı (İnönü, cilt II, s.60). Cumhuriyet hükümetleri bunlara çözümü, çıkardığı yasalarla bunları millileştirmek ya da kamulaştırmak biçiminde üretti. 1924'te çıkarılan bir yasayla başlayan demiryolu şirketlerinin kamulaştırılmasını, 1925'te Fransız kökenli Reji İdaresi'nin kamulaştırılması izledi. 1929'da başlayan Büyük Ekonomik Bunalım ve onu izleyen II. Dünya Savaşı ise bazılarının kendiliklerinden çekip gitmesine yol açtı. İmtiyazlı şirketler sorunu böylece çözülmüş oldu.

2. Düyunu Umumiye İdaresi'nin ve Osmanlı Borçlarının Tasfiyesi

Düyunu Umumiye İdaresi'nin tasfiyesi, I. Dünya Savaşı ve onu izleyen yenilginin getirdiği Sevr Antlaşması, sonra da Kurtuluş Savaşı ve onun sonunda imzalanan Lozan Antlaşması'nda, önce bir yandan diğer yana savruldu. Ardından gelen anlaşma ve bunalımın dünya ekonomisini altüst etmesi boyunca yeni biçimler aldı. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı borçlarını düzenli ödemeye geçmesiyle (1932) gücünü yitirdi. Son borç taksidi 1954'te ödendiğinde, Türkiye geçmişinin bu negatif mirasından kurtulmuş oldu.

1914'te I. Dünya Savaşı başladığında, Düyunu Umumiye İdaresi, düşman devletler safında yer alan İngiliz ve Fransız temsilcilerin ülkeyi terketmek durumunda kalması üzerine, Osmanlı ve savaş ortakları olan Almanya'yla Avusturya-Macaristan temsilcilerine kaldı. Sa-

vaş boyunca iktidarı elde tutan İttihat ve Terakki hükümeti, böylece İdare'yi, Osmanlı çıkarlarına hizmet edecek biçimde kullanabildi. Örneğin, savaş giderlerini karşılamak için ortaklardan alınan avanslar karşılığı kâğıt para ihracı ve bunun ödenmesini taahhüt ederek İdare yardımcı oldu. Halkın "Düyunu Umumiye parası" dediği bu kâğıt paralar, Osmanlı'ya savaş giderlerini karşılamak için senyoraj hakkını kullanma olanağı yarattı (Blaisdell, 1979, s.169-74). Ama, sonucu şiddetli bir enflasyon oldu.

1918'deki yenilgi üzerine, Osmanlı'daki Almanya'yla Avusturya-Macaristan'a ait bütün varlıklar ve İdare'deki temsil hakları kaldırıldı; aynı zamanda Osmanlı temsilcisi de çıkarıldığı için İdare'ye savaşın galipleri İngiltere, Fransa, İtalya ve tabii Osmanlı Bankası temsilcileri egemen oldu. Böylece İdare'nin Osmanlı'ya karşı hiçbir sorumluluğu kalmamış oluyordu. Sevr Antlaşması'nda ise (1920) en ağır hükümler mali denetime ilişkin olarak maddeleştirilmişti: Osmanlı bütçesini onaylama ve denetleme yetkisinden borçların ödenmesini düzenleyip denetleme yetkisine, vergilerin ve Düyunu Umumiye İdaresi'ne ayrılanlar dışındaki gelirlerin kullanımına; Osmanlı'nın varlıklar, bankalar, cemiyetler ve savaş yönetiminde yer alan kişilere ait fonların yönetimine ilişkin yetkiler galip devletlerin oluşturduğu bir Mali Komisyon'a verildi (Kayra, 1997, s.93-96).

Oysa bu antlaşma yapılırken çoktan başlamış olan Kurtuluş Savaşı çok farklı fiili durumlar yaratmıştı. Kurtuluş hareketinin egemen olduğu her yerde Kemalistler devlet gelirlerini topladı; TBMM'nin bu alanda yetkili olduğu ve Osmanlı'nın antlaşma ve kararlarının geçersiz olduğu işgalci düşman devletlere bildirildi. İdare'nin kendisi ve yönetimindeki şubeleri Ankara'da merkezileştirildi. Lozan'da Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri (İngiltere, Fransa, İtalya) Sevr'in koşullarını korumaya çalışsalar da başarılı olamadılar. 1928'e kadar çeşitli konulardaki anlaşmazlıklar dolayısıyla Osmanlı borçlarının ödenmesine geçilemedi. 1928 Paris Antlaşması'yla borçların, Osmanlı'dan kopan devletler, bu arada Türkiye, arasında hangi oranlarda dağıtılacağı, hangi parayla ödeme yapılacağı karara bağlandı; borçların bü-

yük kısmı Fransızlara olduğu için Fransız Frankı seçildi. Antlaşmanın yönetimi Paris'te toplanacak Düyun Konseyi'ne bırakıldı. Türkiye kendi hissesine düşen borçların (toplamın yüzde 70'i) ödenmesine ilişkin gelirlerin denetim ve yönetimini eline aldı, İdare Paris'e taşındı ve özerkliği kaldırıldı. Yerel şubeleri de Türkiye Cumhuriyeti Hazinesi'nin şubelerine dönüştürüldü; kapitülasyonların kalkmasıyla zaten Düyun Meclisi'nin birtakım yetkileri düşmüş oluyordu (Blaisdell, 1979, s.176-189). Borçların ödenmesine ancak 1932'de başlanabildi.

Osmanlı borçlarını ödeyebilmek için Cumhuriyet yönetimi, Büyük Ekonomik Bunalım'ın dünyayı ve Türkiye'yi fakirleştirdiği (G. Kazgan, 1977, s.242-252), II. Dünya Savaşı'nın ise fakirleşmekten öte bir de allak bullak ettiği yıllarda halkla birlikte büyük sıkıntı çekti. Üstelik dışarıdan 1947'ye kadar önemli tutarda yeni borç alamadan borçları ödemeyi sürdürdü. Bunun için devlet bütçesiyle cari işlemler bilançosunda açıkları önlemenin ve denge ya da fazlaları yaratabilmenin gerektirdiği ekonomi politikalarını uygulamak zorunda kaldı. Sadece 1930'da bankalardan ve SSCB'den bir miktar kısa vadeli krediyle, 1930'lu yıllarda yine SSCB ve İngiltere'den birkaç proje kredisi alınabilmişti (G. Kazgan, 1977, s.244). 1947'den sonra bu kez ABD yönetiminde sürdürülen dünya kredi sisteminden borçlanma başladı; Osmanlı borçlarının son taksidinin 1954 yılında ödenmesiyle Tanzimat reformlarının negatif ekonomi mirasının bir diğer öğesi ve ona ilişkin ödemeler tarihe karışmış oldu.

3. Osmanlı Bankası'nın Merkez Bankası Olma İmtiyazının ve Galata Borsası'nın Son Bulması

i) Bir İngiliz-Fransız ortaklığı olan ve merkezi Londra'da bulunan Osmanlı Bankası 1863'ten itibaren Osmanlı devletinde banknot ihraç tekelini elde tutmuş, 1875 ve 1895'te imtiyazı yenilenmişti. Önce yüzde 50, sonra yüzde 33 altın karşılığı banknot ihraç etme yetkisi böylece sürdürülmüştü. Temelde Osmanlı'nın Avrupa pazarına eklemlenmesi, dış borçlanmaya aracılık, imtiyazlı yabancı şirketlerin yerleşmesini sağlamak ve onlara iştirak etmek, Düyunu Umumiye İdaresi'yle birlik-

te Osmanlı dış borçlarının düzenli ödenmesini yönetmek gibi giderek artan işlevleri yerine getirmişti. Banka ve şubeleri her türlü vergi ve resimden muaf tutulmuş, adeta "devlet içinde devlet" olmuştu.

II. Meşrutiyet'le İttihat ve Terakki iktidara gelince ulusal bankacılık girişimini başlattı. Bu yıla kadar, Mithat Paşa tarafından 1863'te Menafi Sandıkları adıyla kurulan Ziraat Bankası ve 1886'da kurulan Emniyet Sandığı dışında, kalıcı bir varlık gösterebilen yerli banka olamamıştı; Osmanlı Bankası'nın yanısıra diğer bankalar da yabancı sermayeyle kurulmuştu. İttihat ve Terakki 1914'te I. Dünya Savaşı başlarken, "milli bankacılık" konusunu ele aldı. Bu arada merkez bankası işlevini üstlenip, para ihracını gereklere göre ayarlayabilecek bir bankanın kurulmasını da gündemine almıştı. Bu amaçla 1917'de Osmanlı İtibarı Milli Bankası'nı kurdu. Halkla devlet ortaklığında kurulan bu banka imtiyazlarla donatıldı ve bayındırlık, tarım, sanayi kesimlerini kredilendirmekle görevlendirildi. Bu bankanın "siyasal bağımsızlığı sınırlayan engelleri gidereceği"ne inanılıyordu (Toprak, 1982, s.142). Amaç, 1925'te Osmanlı Bankası'nın imtiyazı bitince, bu bankanın devlet bankasına dönüştürülmesiydi. Böylece yerel olarak 1908'den sonra kurulan bir dizi banka (İslâm Ticaret Bankası, Manisa Bağcılar Bankası, Konya Milli İktisat Bankası vb.) ile birlikte finans kesimi ulusallaştırılmış olacaktı. Müslüman-Türk halkın bankacılık deneyimi olmadığı için yönetim Avusturyalı bir müdüre verildi; diğer personel içinde azınlıkların İtibarı Milli Bankası'na egemen olması ve savaş durumunda dahi yazışmaların Fransızca yapılması zorunluğu ortaya çıkınca, Müslüman-Türkler Avusturya'ya eğitime yollandı. Ancak bunlar geri döndükten sonradır ki, banka içi ve dışı işlemlerin Türkçe yapılması mümkün oldu. Ne var ki, yenilgi üzerine, 1918'de işgal kuvvetlerince bankaya el konuldu.

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle tamamlanmasından sonra İtibarı Milli Bankası 1924'te kurulan İş Bankası'yla birleşti; merkez bankası işlevinin, 1925'te imtiyaz süresi dolan Osmanlı Bankası'ndan İş Bankası'na devredilmesi düşünüldü. Çünkü Cumhuriyet yönetimi Osmanlı Bankası'nın eski konumunu sürdürmesini kabul etmedi. Banknotla-

rını dolaşımdan kaldırdı. Elinde bu banknotlardan bulunanlara altın kurundan ödeme banka tarafından ancak 1947 yılında yapıldı. Osmanlı Bankası herhangi bir yabancı ticari banka gibi faaliyetlerini 1995'e kadar sürdürdükten sonra bir yerli sermaye grubuna satıldı.

Merkez bankası işlevini yerine getirecek, devletin senyoraj hakkını kullanmasını sağlayacak bir banka ise 1920'li yıllarda kurulamadı; Osmanlı'dan devralınan "karşılıksız" emisyon (kâğıt para) miktarı 160 milyon TL civarında bulunuyordu. Bu kâğıt paranın karşılığı, I. Dünya Savaşı'nın ortakları Almanya ve Avusturya bankalarındaki altınlarla Alman hazine bonolarıydı (Alanay, 1937, s.13). Yenilgi üzerine, I. Dünya Savaşı'nın galip devletleri harp tazminatı olarak bunlara el koymuştu. 1925'teki değiştirme işlemi üzerine bunun miktarı 153 milyon TL'ye düşmüştü. Ancak dışarıdan kısa vadeli sermaye girişinin ticari bankalarda yarattığı kredi genişlemesi yoluyla 1920'li yıllarda para arzı genişleyebildi ve ekonomik faaliyet artışının gerektirdiği finansman sağlanabildi.

Çağırılan Alman danışmanlar Türkiye'nin, parasının değeri istikrara kavuşmadan Merkez Bankası kuramayacağı kanısındaydı. Bunu Fransız danışmanın (Charles Rist) tavsiyeleri izledi. Nihayet banknot ihraç tekeline sahip, sermayesinin yarıdan fazlası devlete ve KİT'lere ait, özel hukuk hükümlerine bağlı bir anonim ortaklık olarak Merkez Bankası 1930'da (1715 sayılı yasaya dayanarak) kurulabildi. Ve bu yasa yürürlükte, defalarca değiştirilerek, 40 yıl süreyle kaldı. 1970'de (1211 sayılı yasayla) işleyişi, görevleri ve yetkileri yeniden düzenlenerek 1999 yılına kadar banknot ihracı tekeline sahip kılındı.

ii) Osmanlı iç-dış borçlarının ve finans kapitalin simgesi olduğu kadar kâğıtlar üzerine oynanan spekülatif oyunlarla saf halkın kandırılmasına da sahne olan İstanbul (Galata) Borsası simsarları azınlıklar ve yabancılardan oluşmaktaydı; işlem dili de zaten Rumca ve Fransızca'ydı. I. Dünya Savaşı patlayınca, Osmanlı tarihinde ilk kez Osmanlı azınlıkları askere alındı ve borsa eleman yokluğu dolayısıyla Osmanlı hükümeti tarafından kapatıldı. Bu kez spekülatif faaliyetler borsa dışında sürdürüldü. Savaşın ilk iki yılında Alman ve Osmanlı (Çanakkale) za-

ferleri tahvil değerlerinde büyük artışlar yarattığı için, borsa bir kazanç kaynağı olmuştu. Ancak savaşın ibresi ters yöne döndüğünde, bir yandan tahvil değerlerindeki düşüş, diğer yandan Osmanlı lirası değerindeki düşüş, halkı perişan etti. İttihat ve Terakki hükümeti spekülatörlerin oyunlarına sınır getirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasını izleyerek Osmanlı lirasının değerini düşürecek kambiyo spekülasyonları şiddetlendi. Yunan ordusu Anadolu içinde ilerlerken, bir yandan da Rumların ve Yunanlıların mülk edinmelerini ucuzlatmak için kambiyo borsası araç haline getirildi. Geçim sıkıntısına düşen Müslüman-Türk halk mülkünü elden çıkarırken, değeri düşen Osmanlı lirasıyla Rumlar-Yunanlılar Atina Bankası'nın verdiği kredileri kullanarak bunları satın aldılar; çünkü "Wilson Prensipleri", ancak mülk sahibi olanları o toprağın sahibi sayıyordu.

Yunanlıların Kurtuluş Savaşı'nda yenilgisi üzerine işgal orduları (İngiliz, Fransız, İtalyan) İstanbul'u terkederken ve kent Türk birliklerinin eline geçerken (6 Ekim 1923), Ankara hükümeti hemen borsaya müdahale etti. Türk Lirası üzerindeki spekülasyonlar yasaklandı. Hükümet merkezinin Ankara'ya nakli, eski (azınlık ve yabancı) borsacıların Avrupa'ya göçü, Osmanlı borçları üzerindeki belirsizlik, Cumhuriyet hükümetinin (gümrük rejiminin serbest olduğu 1920'li yıllarda dahi) kambiyo kontrolü uygulaması borsanın eski cazibesini kaybetmesine yol açtı. 1929 yılında çıkarılan (16 Mayıs 1929 tarihli ve 1447 sayılı) Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu'na Büyük Ekonomik Bunalım'ın bütün dünyada borsaları çökertmesi eklenince Galata Borsası'nın sonu geldi (H. Kazgan, 1983, s.649-652).

IV. ULUSAL EKONOMİYİ YENİDEN YAPILANDIRMA VE KURUMLAŞTIRMA

1. "Milli Burjuva", Müslüman-Türk Girişimci Yetiştirme

i) Bu hedefin niçin doğduğunu anlamak için 20. yüzyılın başında (1915) Osmanlı imalat sanayiinde sermaye ve emek dağılımının etnik

tablosuna (Tablo 1) bakmak gerekir. Görüldüğü gibi, Müslüman-Türk nüfus, imalatta sadece sermayenin yüzde 15'ini elde tutmakla kalmayıp emek gücünün de sadece yüzde 15'ini oluşturmaktaydı; sermayenin yarısıyla emek gücünün yarıdan fazlası (yüzde 60) Rum kökenliydi; kalanı da diğer azınlıklar ve yabancılarındı (Ravndal, 1926, s.61). Oysa nüfus dağılımında Müslüman-Türkler toplamın dörtte üçünden fazla bir oranını oluşturuyordu. Bu tabloya, bütün altyapıya ilişkin yatırımların (demiryolları, denizyolları-limanlar-gemicilik işletmeleri, belediye hizmetleri, haberleşme vb.) yüzde 90'dan fazlasının imtiyazlı yabancı şirketler ve onların uzantısı konumundaki azınlıklarda olduğu, dış ticarete açılan tarım bölgelerindeyse ticari tarım topraklarının özellikle Ege'de yabancılar eline geçtiği (Kurmuş, 1974, s.108-112) eklenmelidir. Üretim sürecinde tarım dışında hiçbir etkenliği olmayan Müslüman-Türkler bürokrat-memur, asker, köylü ve irgat olarak hem sermaye yapısının, hem de doğrudan üretim sürecinin dışında kalmıştı. Tanzimat'ı izleyen merkantil kapitalizmin gelişmesi ve katılanlarını zenginleştirmesi nüfus çoğunluğunu oluşturan bu kesimi dışarıda bırakmış, yaratılan artı-değerden pay alabilen sivil-asker-bürokrat kü-

TABLO 1
Osmanlı Büyük İmalat Sanayiinin Dağılımı: 1915
(%)

Bölgesel Dağılımı (Sayılar)			Sermaye ve Emeğin Etnik Dağılımı (%)		
Kentler	Fabrika	İşçi	Etnik Köken	Sermaye	Çalışan
İstanbul	149		Müslüman-Türk	15	15
İzmir	61		Yunan-Rum	50	60
Diğer şehirler	73		Ermeni	20	15
			Musevi	5	10
			Yabancı	10	-
Toplam	283	15.000		100	100

Kaynak: G. Bie Ravndal (1926, s.161).

çük bir kesim dışındakiler giderek fakirleşmişti. Avrupalı, Türkleri "işadamı yeteneklerinden yoksun" sayıyordu (Berkes, 1966, s.142). Bu inanç herhalde vicdanlarını rahatlatmaya yarıyordu.

II. Meşrutiyet ve onu izleyen İttihat ve Terakki iktidarı yaşanan bu çelişik yapıya, mensupların aralarındaki farklar bir yana, çözümü "milli burjuva" yetiştirmekte gördü. Başlangıçta (1908-1914) serbest rekabet-serbest ticaret koşullarında tasarrufların artırılması, hukuk çerçevesini düzenleme ve basın-yayın araçları yoluyla yapılan telkinlerin, kişileri girişimci olmaya ve şirketleşmeye yönlendirebileceği düşünülmüştü. Ancak bu beklenti düşünüldüğü gibi gerçekleşmedi. Buna karşılık, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla ortaya çıkan koşullar, yepyeni olanakların gerçekleşmesine elverişli bir ortam yarattı. Başta kapitülasyonların kaldırılması, yerli girişim aleyhine işleyen uygulamalar son buldu. Nitekim 1849'dan sonra kurulmuş ve 1920 yılında mevcut bulunan (Osmanlı ya da yabancı ama asıl faaliyeti Osmanlı topraklarında olan) 352 adet anonim şirketin yüzde 44'ü 1914-1920 arasındaki 7 yılda savaş koşullarında, yüzde 32'siyse 1908-1913 arasındaki 6 yılda kurulmuştu. Dönemin bütünündeyse (1849-1920) bu tanımdaki toplam anonim şirketlerin yüzde 76'sı 1908-1920 arasında ortaya çıkmış oluyordu; ayrıca sadece İstanbul'da yoğunlaşmıyor, Anadolu'ya da yayılıyordu (Toprak, 1982, s.60-62).

Savaş koşulları "milli burjuva" yetiştirmeyi kolaylaştıran öğeleri, İttihat ve Terakki'nin Müslüman-Türk girişimciler lehine işlettiği uygulamalarına ekledi. Bir kere, 1907-1908'de milli gelirin yüzde 17'sine varan ithalat ve yüzde 9.5'u düzeyinde kalan ihracat (Eldem, 1970, s.186-305) savaş koşullarında hızla düştü; savaşın yoğunlaştığı dönemde bu rakamlar yüzde 5'in altında kaldı. Kapitülasyonların kalkmasına ve gümrük vergilerinin yükseltilmesine, iktidardaki hükümetin Müslüman-Türk tüccar ve şirketler lehine, azınlıklar aleyhine propagandaları ve uygulamaları eklendi. Düşman tabiiyetindeki azınlıklar ve levantenler zaten gitmişti. Buna, Ermeni tehciri (göç ettirilmesi) (1915) ve Doğu'da Ruslarla, Güneydoğu'da Fransızlarla birlikte savaşa katılan Ermenilerin önce üretimden çekilmesi, daha sonra da düş-

man orduları yenilip savaştan çekilince (Ruslar 1917'de, Fransızlar 1920'de) Ermeni nüfusta gözlenen büyük azalış eklendi. Bu süreç aynı zamanda bir sermaye birikiminin de kaynağı oldu: Gidenlerden boşalan topraklar ve işyerleri geride kalanlar tarafından dolduruldu.

Savaş durumunda Osmanlı ekonomisi kendi içinde bütünleşmek olanağını bu koşullarda buldu. Anadolu'yla Ege-Marmara'nın büyük kentleri, başta İstanbul, arasındaki tarım ürünleri alışverişi yoğunlaştı. Hükümetin köylere yolladığı eğitilmiş "işçi taburları", Almanya'dan getirilen tarım makineleri, eğitilmiş tarım uzmanları, tarım bölgelerinde kurulan bitki ve hayvan tohum istasyonları, devletin tarım desteğini sıkı biçimde yürütmesi tarımda olağanüstü bir gelişme sağladı (Ravndal, 1926, s.87-88). Bu da Anadolu'da tarıma bağlı bir zenginleşme yarattı. Ayrıca büyük kısmı Ege Bölgesi'nde olmak üzere, tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri örgütlendi; tarımsal ihraç ürünleri piyasalarına egemen olan azınlık-yabancı tüccarlara karşı bu işin örgütlü Müslüman-Türk üreticilerin eline geçmesine çalışıldı. Tarımın kârlı olması, ürünlerin hazır pazar bulması, geçimlik tarım bölgelerini pazara açmada etkin bir rol oynadı. İstanbul'la Anadolu ve Anadolu'nun çeşitli yöreleri kendi içlerinde göreli olarak bütünleşti. Zenginleşen tarım girişimcileri türedi. Böylece Müslüman-Türk anonim şirketler yanında zenginleşen tarım üreticileri de savaş içinde ortaya çıkmış oluyordu.

İttihat ve Terakki hükümeti savaş içinde spekülatif faaliyetleri yasalar ve kurumlar yoluyla genelde önlemek istese de, bu yoldan zenginleşen Müslüman-Türk tüccara göz yumdu. Azınlıklar aleyhine, bunlar lehine yapılan ayrımcılık, ne yazık ki, savaş zengini, toplumsal ahlakı çökerten bir sınıfın ortaya çıkmasıyla da sonuçlandı. Oysa İttihat ve Terakki'nin amacı üretime dönük bir orta sınıf yaratmaktı. Mütareke yıllarının İstanbul'u "milli burjuva" yetiştirme amacının yararları yanında nasıl yoz bir savaş zengini sınıf da yarattığını ortaya koymuştu.

ii) Yerli girişimci yetiştirme hedefi Cumhuriyet hükümetleri tarafından da benimsendi. Nitekim daha İstanbul işgal altındayken ve Cumhuriyet henüz ilan edilmemişken toplanan İzmir İktisat Kongresi

(17 Şubat - 4 Mart 1923) tüccar, çiftçi, imalatçı, köylü, işçi gibi çeşitli toplum katmanlarını biraraya getirerek tam bir sivil-toplum örgütü görüntüsü yaratmıştı. Ancak 1923'te "Türk Ticaret Salnamesi" hazırlamak için yapılan bir araştırma, bütün çabalara ve savaşın yabancılar ve azınlıkları bir miktar göç ettirmiş olmasına rağmen, Müslüman-Türk girişimcilerin yine de ihmal edilebilir bir azınlık olduğunu gösterdi. İstanbul'daki 4,267 firmadan 1922 yılında sadece 1,202'si, yani yüzde 28'i Müslüman-Türklere aitti. Bu bilgi, "İstanbul'un Ankara hükümetinin egemenliği altına girmesiyle iktisadi alanda başlatılan millileştirme hareketinde... Milli Türk Ticaret Birliği'nin kuruluşunda belirleyici oldu" (Koraltürk, 1997, s.17).

20. yüzyıla girerken Osmanlı'nın varolan nüfus bileşimi, 1925'e kadar geçen sürede olağanüstü bir değişim geçirdi. Eldeki verilere göre (Eldem, 1970, s.55), 1897'de İstanbul ve Anadolu'nun toplam nüfusu 11.9 milyon kadardı; bunun 1 milyonu Rum Ortodoks, 1 milyon kadarı Ermeni'ydi; oysa 1927 sayımı Rumca konuşan nüfus olarak Türkiye Cumhuriyeti topraklarında 198 bin, Ermenice konuşan nüfus olarak da 64.8 bin kişi kaldığını gösterdi. Savaş içinde düşmanla işbirliği yapan (Rus ordusuna destek veren) Ermenilere uygulanan tehcir, Fransız ordusu Güneydoğu Anadolu'dan çekilirken onlarla işbirliği yapan Ermenilerin birlikte gitmesi, o bölgelerdeki Ermeni nüfusu çok azaltmıştı. Gerçi Sevr Antlaşması bunların geri dönmelerini ve ağır bir tazminat ödenmesini şart koşmuştu ama Lozan Antlaşması bunu içermemişti (İnönü, 1998, cilt II, s.101). Rumların durumuna gelince: Ayrılıkçı Rum isyanları Batı Anadolu'da patlak verdikçe, savaş içinde isyancılar tehcir edildi. Bu, gerçekte, Balkan Savaşları sonunda Müslüman-Türklere uygulanan tehcire bir misillemeydi. Batı Anadolu Yunan işgaline girince, Yunanistan 120 bin Rum'u Batı Anadolu'ya yerleştirmişti. Türklerin zaferi üzerine, bu bölgeden bu kez 400 bin Rum tehcire tabi tutulmuştu. Lozan Antlaşması'nı izleyen (10 Ağustos 1923'te imzalanıp bir hukuksal terim ihlali dolayısıyla uygulanamayan fakat 30 Ekim 1930'da ihtilafı çözen) Mübadele Anlaşması'yla (Gönlübol-Sar, 1963, s.52-63) 460 bin Makedonyalı

Türk'le 1.2 milyon Rum'un mübadeleye tabi tutulması kabul edilince, Rum nüfusta da büyük bir düşüş olmuştu. Bu iki olgu, aynı zamanda, ilksel bir sermaye birikiminin kaynağı da olmuştu (Sachar, 1969, s.87, G. Kazgan, 1974, s.317-318). Buna rağmen, Müslüman-Türklerin ekonomik yaşamda etkinliği kurulamamıştı. Çünkü bunların eğitim düzeyinin düşüklüğü yanında, Türkiye'ye Balkanlar'dan gelen Müslüman-Türklerin çoğunluğu da eğitimsiz köylülerdi. Özellikle Balkan Savaşları'ndaki tehcir üzerine gelenler ayrıca bütün varlıklarından yoksun bırakılmıştı; çok sayıda Roman da Müslüman-Türk diye mübadelede yollanmıştı.

Cumhuriyet hükümeti İzmir'de İktisat Kongresi'ni boşuna toplamıyordu; bu adeta İzmir'in yaşadığı Yunan işgaline bir tepki gibiydi. Ne var ki, ticari yaşamın millileştirilmesi, sadece nüfusun bileşiminin değişmesiyle gerçekleştirilebilecek bir olgu değildi; bu gerekli olsa da yeterli şart olamazdı. Ne girişimcilik deneyimi, ne sermaye birikimi olmadan ekonomik yaşam "milli"leşemeyeceği için devlet desteğinin gerektiği yaygın bir kanıydı. Özel yerli girişim yaratmak amacıyla 1920'li yıllarda Cumhuriyet hükümetleri bütün kaynakları seferber ederek bu işe soyundu. İş Bankası bu yolda önder olmak üzere (İttihat ve Terakki'nin kurduğu İtibarı Milli Bankası'nı da kendisine katarak) 1924'te kuruldu; Ziraat Bankası devlet bankası olmaktan çıkarılıp anonim şirkete dönüştürüldü; 1925'te Sanayi ve Maadin Bankası kurulup, Türk sanayici ve madencilerine kredi açmak, Osmanlı'dan devralınan devlet teşebbüslerini anonim şirket haline dönüştürüp, yüzde 51'ini bankanın ve Türklerin elinde tutmakla görevlendirildi; 1927 yılında Teşviki Sanayi Kanunu çıkarıldı ve girişimcilere geniş teşvikler-yararlar sağlandı; millileştirilen altyapıda (limanlar gibi), kibrit-çakmak, sigorta vb. alanlarda tekelci imtiyazlar verildi, devlet eliyle imtiyazlı tekeller yaratıldı. Bu arada imtiyazlı tekellerin bazı yabancı şirketlere verilmesinden de geri kalınmadı (Avcıoğlu, 1968, s.165-211).

Bu uygulama bir yandan siyasetçi-işadamı "adayı" arasında bir çıkar dayanışması yaratıyor, bir yandan da siyaseti yozlaştırıyordu. Ayrıca 1920'li yılların (Lozan Antlaşması uyarınca) gümrüksüz ithalat ya-

pılabilen ortamında, üretime yönelik girişimlerin kurulmasına da yarar sağlayamadı. Biraz kısıtlama getirilmiş olsa da kambiyo spekülasyonu, (özellikle Ankara'nın kuruluşuyla bağlantılı olarak) arazi spekülasyonu, serbest gümrüksüz ithalat ve milli işadamı yetiştirmek için verilen tavizler "aday"ları zenginleştirdi, ama üretimi artırmaya, sanayileşme ya da tarımı geliştirmeye yönelik yatırımlar yapan, beklenen kalkınma hamlesini gerçekleştirecek bir işadamı takımı ortaya çıkamadı.

iii) 1930'lu yıllar ise bu politikanın sürdürülmesini olanaksızlaştıran koşullar getirmişti: 1929'da New York Borsası'nın çöküşüyle patlak veren Büyük Ekonomik Bunalım tarım ürünü fiyatlarını göçertti ve Türkiye'nin ihracat geliri başaşağı gitti. Ayrıca 1932'de başlayacak olan Osmanlı borçlarına ait ödemeler, devletin böyle savurganlık yapmasını olanaksızlaştırıyor, hele ekonomik bunalım şartlarında kuruş hesabını gerektiriyordu. Başta "1929 sonrası gümrük vergileri geri gelecek" diye büyük ithal malları stoku yapan tüccar olmak üzere, ekonomik bunalımla fiyatların çöküşü özel girişimciler arasında yaygın iflaslara yol açtı.

Türkiye kendi iç koşullarının da karışmasıyla yoğun bir ekonomik bunalıma girdi (G. Kazgan, 1977, s.240-259). "Milli girişimci" yetiştirmek amacıyla izlenen bu politika işlemez oldu. İzleyen paragrafta görüleceği gibi "devletçilik" resmi politikaya dönüştü.

Bu arada politikanın azınlıklar aleyhine ayırımcı boyutu İkinci Dünya Savaşı içinde uygulanmaktan geri kalmadı. Savaş yıllarının getirdiği mal kıtlıkları, devlet denetimine rağmen, savaştan etkilenen her ülkede büyük spekülatif kazançlar yaratmıştı. Mal kıtlığının had safhada olduğu Türkiye'deyse, bir de hızlı enflasyona düşen ekonomi eklenince, spekülatif kazançlar inanılmaz düzeylere çıkmıştı. Spekülatif kazançları vergilendirip devlet bütçesine gelir sağlama amacıyla yola çıkan Saraçoğlu hükümeti, Varlık Vergisi'ni 1942 sonunda yürürlüğe koydu. Buna Aşar Vergisi'ni anımsatan Toprak Mahsulleri Vergisi gibi ağır bir verginin uygulandığı, nakden ödeyemeyen köylüyü "angarya" yol çalışmasına mahkûm eden Yol Vergisi'nin de devrede olduğu eklenmelidir. Dolayısıyla ağır vergiye mahkûm edilen sadece varlıklı sınıf ya

da bu sınıfın çoğunluğunu oluşturan azınlıklar değildi. Aslında savaş yıllarında sermaye kazançları vergisi, rant vergisi gibi uygulamaları diğer ülkeler de devreye sokuyordu. Ne var ki, bu vergi Türkiye'deki uygulamada azınlıklar aleyhine işletildi; mükelleflerin sayıca çoğunluğu azınlıklar olduğu gibi, verginin çoğunu da bunlar ödediler.* Ancak bu kez en büyük darbeyi Musevi kökenliler (Aktar, 1998) yemişti.**

Nitekim 1947'de İsrail kurulduğunda 33 bin Musevi İsrail'e göç etti. 1927 Nüfus Sayımı'nda 255 bin kadar olan Ermeni, Rum, Musevi nüfus 1965'e gelindiğinde 81 bine inmişti.

Tabii, göçlerde önemli rol oynayan başka etkenler de devreye girmişti. Bir kere Osmanlı döneminde büyük rakamlara varan azınlıkların sayıları savaşlardaki göçler sonucu azalınca, geride kalanlar da dışarı gitme baskısına girdi. Ayrıca Vatandaşlık Kanunu'na göre askerlik yapmayan, casusluk yapan, düşmanla işbirliği yapanlar vatandaşlıktan çıkarıldı, malları hazineye devredildi. Öte yandan, Cumhuriyet yönetimi Tapu Kanunu'na göre köylerde yabancılara toprak mülkiyeti edinme hakkını kaldırdı, yabancıların toprakları kamulaştırıldı. Bu da göç nedeni oldu. Zaten kapitülasyonların verdiği ayrıcalıkları yitirme başlı başına bir göç nedeni olmuştu.

Ancak hemen Müslüman-Türk girişimciler hücum edip bu gidenlerin yerini dolduramadı. Yerli girişimciliğin kabuğunu kırması 1960'lı yılların ikinci yarısını; dünyanın ve Türkiye'nin dört bir yanında becerisiyle para kazanır hale gelmesiyse 1980'li yılların ikinci yarısını bekledi. Eğitim düzeyi düşük Müslüman-Türkler azınlıklardan sadece girişimcilik yeteneğinden yoksun olmakla ayrılmıyordu; her türlü zanaat becerisinden de yoksundu; terzilik, mobilyacılık, ayakkabıcılık gibi el becerisine dayanan en basit üretim faaliyetleri de azınlıkların elin-

---

(*) En varlıklı sınıf hâlâ azınlıklar olduğu, diğer sınıflara da metinde belirtilen vergiler getirildiği için, böyle bir ayırımcılığın sözkonusu olmadığı da söylenebilir (Üsdiken, 2001).

(**) II. Dünya Savaşı yıllarında Avrupa ülkeleri üzerinde, Alman Nazileri, Yahudilerin kendilerine teslimi için yoğun baskı kurmuşlardı. Danimarka, Bulgaristan ve Türkiye bu baskıya direndiler ve teslim etmediler. Varlık Vergisi yoluyla yapılan bu ayrımcılık Nazi baskılarını hafifletmek, böylece Yahudilerin canlarını kurtarmak amacını sağlayan bir girişim olmuştu (Altındal, 1998, s.6).

deydi. İşte bu göç ettirme politikası her alanda boşluk yaratırken, hükümetler bu alanları dolduracak insan gücünü de yetiştirmek zorunda kaldı. Cumhuriyet'le başlatılan eğitim seferberliğinin yayılması ve yoğunlaşmasının ürünleri ancak birkaç kuşak sonra alınabildi.

2. "Milli İktisat" İçin Uygulama Yönteminde Dönüşüm

Ulusal ekonominin yeniden yapılanmasının bir ayağı yukarıda incelenen yarı-sömürgeleşme sürecindeki egemen kurumların tasfiyesiydi; bir ikinci ayağı "milli burjuva" ya da "Müslüman-Türk işadamı yaratma" girişimiydi. Bunlara koşut bir üçüncüsüyse yeni ekonomi politikalarının geliştirilmesi, yeni kurumların yaratılmasıydı. Gerçi İttihat ve Terakki I. Dünya Savaşı'nda "milli iktisat" yaratmak amacıyla yola çıkmış, savaşın çetin koşullarında bunu gerçekleştirmeye çalışmıştı. Yine de, 1920'li yılların Türkiye'si ekonomiyi istenilen yönde geliştirme olanağı vermeyecek ölçüde altyapısız, dışa çok açık ve dış dünyaya çok bağımlı bir yapı sergilemekteydi. Bu yapının arka planındaysa Cumhuriyet hükümetleri çok sayıda siyasal-toplumsal sorunla boğuşuyordu; ayrıca pek çok alanda devrimci dönüşümler gerçekleştirmek zorundaydı. Aşar Vergisi'nin kaldırılması, Hilâfet'in tasfiyesi, Harf Devrimi, millileştirmeler, laik devlet yapısına geçiş için girişimler, Medeni Kanun'un çıkarılması bunun bir boyutuysa, Şeyh Sait İsyanı, iç çekişmeler ve Mustafa Kemal'e suikast girişimi, 1929 Bunalımı başka bir boyutu oluşturuyordu.

Öte yandan, Cumhuriyet'in bağımsızlık hedefi ve yarı-sömürge ekonomisini reddi, Batı devletleri nezdinde pek de kabul görmemişti: "Musul petrolleri" için talep karşısında Şeyh Sait İsyanı'nı İngilizlerin tahrik etmesi, 1927'de ABD Senatosu'nun kapitülasyonların ilgasını içeren Lozan Antlaşması'nı kabul etmemesi, Lozan Antlaşması'nın 1929'a kadar Türkiye'nin dış ticaret politikasına, 1925 sonuna kadar kabotaj hakkına getirdiği kısıtlar bunun çarpıcı örnekleriydi. II. Dünya Savaşı'nın çıktığı ve Avrupa'nın kendi içinde düştüğü boğuşmaya, yani 1939 yılına kadar, nitekim Kürt isyanları aralıklı devam etti. Büyük Dünya Ekonomik Bunalımı ise ilk habercilerini zaten 1920'li yıl-

ların ortasından itibaren, tarım ürünleri fiyatlarının dış piyasalarda şiddetli gerilemesi biçiminde sergilemeye başlamıştı (G. Kazgan, 1977, s.239).

1920'li yıllarda "milli iktisat", "milli burjuva" yetiştirmenin doğal sonucu olarak görüldü ve bu yolda Cumhuriyet yönetimi İttihat ve Terakki hükümetinin ideolojisini izledi. Ancak 1929 bu anlayışta bir dönüm noktası oldu; 1930'lu yılların koşulları aynı anlayışı sürdürmeyi olanaksızlaştırmıştı. Büyük Dünya Ekonomik Bunalımı'nda bütün dünya denetimli ekonomiyi, serbest piyasa ekonomisi ve serbest sermaye akımları yerine koyarken, Türkiye kendi koşulları da eklenince devletçi-plancı (ithal-ikameci) bir anlayışa geçti. Bu, adeta, "milli iktisat" anlayışında yeni bir çeşitlemeydi.

1931'de Üçüncü CHP Kurultayı'nda, "laiklik" ve "inkılapçılık" yanında "devletçilik" de ilke olarak benimsendi. CHP'nin "altı ok"undan biri oldu. 1930'lu yılların ekonomi politikalarında dönemin "Kadro Hareketi" belirleyici bir rol oynadı. 1932-1934 yılları arasında yayınlanan *Kadro* dergisi etrafında toplanan bir dizi düşünür (Ş. S. Aydemir, İ. H. Tökin, V. N. Tör, B. A. Belge) sadece İttihat ve Terakki'nin "milli iktisat ve tesanütçülük" (dayanışma) anlayışını almakla kalmadılar; planlama gibi çok yeni bir anlayışı getirdiler ve devletçiliğin savunmasını yaptılar. Dünyadaki koşullar kadar Türkiye'nin yerel koşullarının da "milli iktisat" çerçevesinde yeni bir anlayış ve dönüşümünü gerektiriyor olması, Kadro Hareketi'nin savunduğu politikalarla örtüştü (G. Kazgan, 1997, s.99-100).

Türkiye, SSCB'den sonra, dünyada planlama uygulayan ilk ülke oldu; 1933'te hazırlanıp 1934-1938 arası uygulamaya giren Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı bu açıdan özgünlük taşımaktaydı. 1930'lu yıllarda ortaya çıkan bu yeni anlayış, izleyen dönemlerde milli iktisat çerçevesinde "gerektiğinde devletçilik de yapılır ama işadamının desteklenmesi esastır" gibi bir senteze vardı. Bu sentez izleyen yıllarda Batı'da "karma ekonomi" diye tanımlandı; denetimli karma ekonomi 1980'li yıllara kadar kısa aralarla neredeyse kesintisiz sürdü. Bu açıdan 1930'lu yıllarla birlikte yaşanan ekonomi politikası dönüşümü, iz-

leyen yarım yüzyıl boyunca, gerek dünya gerek iç koşullarla uyumlu olabildiği ölçüde, Türkiye'nin ekonomi politikalarının genel çerçevesini oluşturdu.

3. Eğitimin Çağdaşlaşması, Yayılması ve Yeni Bir İnsan Tipi Yaratma Ümmet toplumunun bireylerini ulus-devletin vatandaşlarına dönüştürme; şeriat karışımı bir hukuk ve eğitim düzeni yerine laik ve kadınların da toplum yaşamıyla bütünleştiği, ekonomik gelişmenin ivme kazanacağı yeni bir yapılanma, eğitim düzenine olağanüstü önem vermeyi gerektiriyordu. Cumhuriyet kurulur kurulmaz yönetimin yaptığı ilk işlerden biri "Eğitimin Birleştirilmesi" (Tevhid-i Tedrisat) Yasası'nın devreye sokulması oldu (Mart 1924). Gerçi Tanzimat'la birlikte bu yolda gayretler hiç eksik olmamıştı. Ne var ki, pozitif bilim eğitimine karşı din çevrelerinin "kâfirlik" suçlaması, etkili muhalefetin başlıca kaynağıydı. Dönemin egemen yabancı dili Fransızca'nın öğretilmesinden pozitif bilimlerde yapılan deneylere, getirilmek istenilen yeni bilgilere uzanan bir çizgideki girişimleri, medrese-ulema kökenli tepkiler çoğu zaman sonuçsuz bırakmıştı. Girişimin başarılı olduğu zaman ortaya çıkan tablo ise Cumhuriyet yönetiminin kurulduğunda karşılaştığı ikilikti: Bir yanda 19. yüzyılın sonuna doğru ayakta kalabilen ve çağdaş bilgileri sunan yeni okullar ve yabancı okullar, diğer yanda sadece din eğitimi yapan medreseler, mahalle mektepleri. Eğitimin Birleştirilmesi Yasası'nın temel amacı, farklı kurumlara bağlı olarak farklı eğitimi gerçekleştiren, dolayısıyla toplumda ikili zihniyet yaratan eğitim kurumlarını Milli Eğitim Bakanlığı (Maarif Vekâleti) çerçevesinde toplayıp, eğitimi pozitif bilim kaynaklı bilgilerin verildiği kurumlarda yapmaktı. Bu yasayı medreselerin tümünün kapatılması (1925), okullardan din bilgileri vermek amacıyla öğretilen Arapça-Farsça dillerinin kaldırılması (1927), Arap alfabesi yerine Latin alfabesinin kabulü (1928) ve Anayasa'dan "Devlet'in dini İslâm'dır" hükmünün çıkarılması izledi. Din adamı yetiştirmek amacıyla kurulan 29 imam hatip okulu ve bir ilahiyat fakültesiyse, öğrencilerin sayı azlığı dolayısıyla (sırasıyla 1930 ve 1934'te) kapatıldı (Mutlu, 1997, s.11).

Osmanlı tarihinin ve Kurtuluş Savaşı sırasındaki ayaklanmaların, Cumhuriyet kurulur kurulmaz patlayan Şeyh Sait İsyanı'nın (1925) "şeriat isteriz", "kafirlere ölüm" gibi sloganlarla ortaya çıkması, "egemenlik kaynağı"nı "millet" olarak saptayan bir siyasal düzenle bağdaşacak yeni bir insan tipi yetiştirmenin gereğini gösterdi. Geçmişten devralınan ve ikili bir yapı içinde iki farklı insan tipi yetiştiren eğitim sistemine bu nedenle son verildi. Cumhuriyet yönetiminin temel ilkesi olan çağdaşlaşma, çağdaş bilgilerle donatılmış insan yetiştirmeyi gerektiriyordu. Bu, aynı zamanda nüfusun yarısını oluşturan ve eski anlayışta toplumdan dışlanan kadınların da toplum yaşamıyla bütünleştirilmesi, ekonomik yaşamda ve siyasal süreçlerde yer alabilmesi demekti. Ancak bu insan tipinin yetiştirilmesi için eğitim düzeni çağdaşlaştırıldıktan sonradır ki, laiklik Anayasa'da yerini aldı (1937). Ulusdevletin bir ulusa dayanması, sadece okullarda çağdaş bilgilerle donatılmış ulusal eğitim verilmesini değil, bundan öte bir "ulusal kültür" yaratılması için ek girişimleri de gerektirmekteydi. Türkçe'nin bir dil olarak özleşmesi ve ortak dil olması, 40'lı yıllarda "hümanist" yazarların eserlerinin Türkçe'ye çevrilmesi, yerli besteciler ve ressamların eserlerinin devletçe satın alınması ve çeşitli kurumlarla (Halkevleri, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu) ulusal kültürü oluşturacak temellerin atılması bu yoldaki diğer adımlar oldu.

Eğitimin birleştirilmesi ve çağdaşlaştırılmasının ekonomiye ilişkin bir boyutu vardı. O da, Müslüman-Türklerin iş hayatı içinde yer alamamasının insan davranışlarına, zihniyetine, yaşamdan beklenen amaçlara ilişkin yönleriydi. Prof. Dr. Sabri Ülgener, bir kitabında, Batı'da iş hayatının gelişmesindeki "maddi ve manevi" öğeleri inceledikten sonra, Doğu insanına ilişkin şu gözlemi yapıyor:

> "Normal yollarla servet ve kapital birikimini zorlaştıran bu dış sebeplere manevi faktörü katmayı da unutmayalım: ...Türk-Müslüman çoğunluğuna gündelik ticaret hayatını tıkayan feodal zihniyet (ağalık ve efendilik şuuru) ile... mazbut bir iş hayatına zaten yar olmayacak bir ruh ve asap gevşekliği istikâmetinde müessir olan ahlâk ve tasavvuf terbiyesi!" (Ülgener, 1981, s.131).

Prof. Dr. Ülgener kitabının arka kapaktaki yazısında da şöyle diyor:

> "Dış kalıp ve göstergeler (ister kuruluş, ister üretim teknolojisi olarak) ne kadar önemli sayılırsa sayılsınlar, onları yürütecek veya uygulayacak canlı, aktif unsurla (insan faktörü ve zihniyeti ile) birleştirilmedikçe fazla bir mana ifade etmezler."

Kaderci, teslimiyetçi, hurafelerle yoğrulmuş bir anlayışı halka "din" diye yutturan kurumlarla, her yeni açılımı "günah" diye yasaklayan sözde din adamlarının önderliğiyle çağdaşlaşmanın olanaksızlığı aşikârdı. Miskinler yuvalarına dönüşen tekke ve zaviyelerin kapatılmasında, yukarıda en önemlilerine değinilen değişikliklerin yapılmasında bu canlı iş yaşamına uyum sağlayacak insan tipinin yaratılması amacı da yer aldı. Öğretim birliği, II. Dünya Savaşı sonunda demokrasiyle çok partili yaşama geçinceye kadar sürekli gelişerek gitti ve bu yeni insanı yaratmanın temellerini attı.

4. Zayıf Mali Piyasalar, 1929 Krizi ve Yeni Politikalar

1920'li yıllarda ekonominin zayıf ve dışa çok bağımlı yapısı, başta para-kambiyo sisteminden kaynaklanıyordu. Osmanlı Bankası'nın bir emisyon bankası olarak çalışma yetkisi 1925'te sona erdiği ve henüz bir merkez bankası kurulmamış olduğu için, Cumhuriyet yönetimi belirli miktarda kâğıt parayı (153 milyon TL) genişleterek kalkınmayı finanse etme olanağından yoksundu. Bu nedenle, çok sayıdaki yabancı bankanın varlığı ve serbest kambiyo sisteminden yararlanarak, faiz arbitrajı yoluyla (tıpkı 1989 sonrası dönemde olduğu gibi) fonların içeri akmasına ve bu yoldan banka kredilerinin artmasına dayanmak zorundaydı. İngiliz Sterlini'ne bağlı, değişken kambiyo sisteminde değeri belirlenen TL ile dış ticaret sürekli açık veriyor, kısa vadeli dış borç birikimi yaşanıyordu; TL'nin dış değeri de sürekli düşüyordu. Yani finans kapitale tutsaklık sürmekteydi. Ayrıca Lozan Antlaşması gereği yeni gümrük vergileri konamıyordu.

Türkiye'nin ihracat gelirinin yüzde 35-36'sını tek başına tütün,

yüzde 32'sini kuru meyveler, kalan üçte biriniyse diğer birkaç tarımsal hammadde oluşturuyordu. Buna karşılık, limondan una, dokumadan demir-çeliğe, Türkiye her şeyi ithal etmek zorundaydı. İhracatın GSMH'ye oranı yüzde 13-15, ithalatınsa yüzde 15-20'ydi. Ekonominin hiçbir sanayi temeli yoktu, çoğunluğunu 3 işçi çalıştıran atölyelerin oluşturduğu imalat sanayi GSMH'nin yüzde 10'unu ancak yaratabiliyordu. Yabancı sermayenin denetlediği 94 şirkette, oysa, yatırılmış olan 63.4 milyon sterlin sermayenin tutarı ithalatın iki katıydı. Bu şirketlerin sayısı 1929'a kadar 114'e çıkmıştı (Brandt, 1933, s.141).

Aşar Vergisi ve onun vergi toplama sistemi olan "iltizam" 1925'te kaldırılınca devlet en önemli gelir kaynağından yoksun kaldı. Tabii, kapitülasyonların kalkması, bu bağlamda bir yarar sağlıyordu. Ancak Osmanlı borçlarının ödemeleri başlayıncaya kadar devlet uzun vadeli kredi alamıyor, buna karşılık altyapı yatırımından millileştirmelere, Osmanlı borçlarını ödemeye geçiş hazırlıklarından özel girişimcilerin desteklenmesine uzanan bir çizgide devlet harcamalarının artması gerekiyordu. Bunun için de 1926'da pek çok yeni vergi yürürlüğe kondu, varolanın oranı ve/veya kapsamı artırıldı. Bu yoldan devlet gelirlerinin GSMH'ye oranı 1924'te yüzde 8.7'den 1929'da yüzde 11.6'ya çıkmıştı. Ancak bu artışın da özel kesime getirdiği bir yük vardı. Üstelik tarım üretimini artırmadaki sorunlar, zaten tarım-dışı kesimi zorluyordu; GSMH'nin yüzde 50'den fazlasının tarımda yaratıldığı 1920'ler ekonomisinde bu kesim bütün ekonominin gidişatını etkileme gücüne sahipti. Üründe yıllık yüzde 40'lara varan değişkenlik, dolayısıyla, bütün ekonomiyi son derece istikrarsız bir ortama sokmaktaydı.

1929'da New York Borsası'ndaki çöküşle Büyük Ekonomik Bunalım patlarken, buna Türkiye'nin kendi içindeki olumsuz koşullar (kötü ürün yılı yüzünden tahıl ithali artışı, gümrük vergileri konacak beklentisiyle tüccarın artan ithalat talebi, demiryolu politikasının getirdiği ithalat talebi) (G. Kazgan, 1977, s.243-245) ve ilk taksidinin ödenmesi gereken Osmanlı borçları eklenince ciddi bir kambiyo krizi patladı. Türkiye moratoryum ilan etti ve devletin dış itibarı sarsıldı

(Houille, 137, s.67). Bir yandan tarım ürünü fiyatlarının dünya borsalarında şiddetle düşmesi, bir yandan spekülatif ithalatın dünya fiyatları düşünce yarattığı iflaslar, bir yandan TL/sterlin kurunda fırlama üzerine kısa vadeli dış borçların yarattığı iflaslar, 1930'lu yıllarda çok şeyin değişeceğinin habercileri oluyordu.

Nitekim para-kambiyo rejimi 1930'dan itibaren tümüyle değişti. 1930'da Merkez Bankası kuruldu, böylece Türkiye kendi parasına egemen oldu. Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu aynı yıl çıkarıldı, TL serbest kambiyo rejiminden ayrıldı; Türkiye kısa vadeli dış borçları TL ile ödemeyi kabul edince kısa vadeli dış krediler de kesildi. 1931'de Türkiye ithalatını kota sistemine bağladı; 1932'de Fransa'yla başlatılan klering anlaşmalı dış ticaret diğer ülkelerle ticarete de yaygınlaştırıldı. Bu süreçte Almanya'nın Türkiye'nin ihracatındaki payı yüzde 40'ın üzerine çıkmıştı. Alınan önlemler sayesinde TL'nin dış değeri istikrar kazandı; 1929-1932 arasında ithalat yüzde 45 oranında azaldı. Dış ticaretin GSMH'deki payı İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar çok düşük kaldı. Dış ticaret hadleri şiddetle aleyhe döndüğü halde, Türkiye 1930'dan itibaren dış ticaret fazlası vermeyi başardı, böylece 1932'de Osmanlı borçlarını ödeyebilir duruma girdi; İkinci Dünya Savaşı yıllarında dış ticaret hadlerindeki iyileşme sayesinde bu fazla 1946 yılı sonuna dek sürdü. 1933'e kadar serbest değişken sistemde kalan faiz hadleri, 1933'te yürürlüğe konan Ödünç Para Verme İşleri Kanunu'yla azami faizin belirlendiği denetimli sisteme geçirildi.

Türkiye, böylece senyoraj hakkına sahip olurken, faiz haddini, kambiyo düzenini, finans kapitali ve dış ticareti denetime almış, kriz yıllarında dünyanın bağımsız kesiminin izlediği yolu izleyebilmişti. Ayrıca 1924'te varolan 23 ve 1929'a kadar sayısı 34'e çıkan yabancı bankalardan, 1929 krizinin ve alınan önlemlerin sonucunda, 1933'te sadece 10 tanesi kalmış, buna karşılık 1923-1929 arası 34, 1930-1935 arası da 5 tane milli (özel-kamusal) banka kurulmuştu. Aynı düzen II. Dünya Savaşı yıllarında da sürdü. Bu dönemde finans kapitalin etkenliği sıfırlanmıştı.

Mali piyasaların düzenlenmesi ve denetim altına alınması

1930'lu yılları beklese de, maliye politikası 1920'li yılların başından itibaren sıkı bir denetim içinde yürütüldü. Osmanlı'nın ağır iç ve dış borç yükünün yarattığı olumsuz sonuçlar Cumhuriyet hükümetlerine iyi ders olmuştu. Çağdaş bütçe tekniklerine göre devlet bütçesinin hazırlanması, denetlenmesi için Sayıştay'ın kurulması, Maliye Bakanlığı'nın örgütleşmesi kurumlaşma yolunda ilk adımlardı. Bütçe denkliğine uyum ise, bunun ikinci ayağıydı (Karakoyunlu, 1997, s.144-157). Aşar'ın kaldırılmasının yarattığı büyük kayıp (devlet gelirlerinin yüzde 28.5'u) hemen yeni vergiler devreye sokularak telafi edilmişti. Nitekim 1924'ten II. Dünya Savaşı patlayıncaya kadar geçen sürede bütçe sadece birkaç yıl açık verdi. Bütçe denkliğinin, devletçiliğin 1930'lu yıllarda artırdığı kamu yatırımlarına, millileştirmelere ve Osmanlı borçlarının taksit ve faizlerini ödemenin gerektirdiği ek harcamalara rağmen sürdürülmesi, geçmişteki örneğin yeni düzende ne kadar önemsendiğine iyi bir örnektir.

Ancak II. Dünya Savaşı yıllarında güvenlik harcamalarındaki sıçrama bu denkliğe özen gösterilmesine olanak vermedi. 1930'lu yıllarda (1930-1938) bütçe harcamaları içinde yüzde 26-30 arasında değişen oranlarda pay alan güvenlik harcamaları, 1939-1945 döneminde yüzde 45-48 arası pay alır oldu. Türkiye bu savaş yıllarında, tıpkı I. Dünya Savaşı yıllarında olduğu gibi, hızlı bir enflasyon yaşadı. Yıllık ortalaması yüzde 40'ı aşan enflasyon, farklı tempolarda olmak üzere izleyen yıllarda da sahneden hiç silinmedi.

II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanan vergileri artırma girişimlerinden ikisiyse, hem bu amaca yeterince hizmet edemedi, hem de yarattığı yan etkilerle yarardan çok zarar getirdi. Bunlardan biri (daha önce incelediğimiz) Varlık Vergisi (1942), diğeriyse Toprak Mahsulleri Vergisi (1941) oldu. Her ikisinin ortak yanı üretimden caydırıcı etkileriydi. Gerçi vergiler kısa süre sonra yürürlükten kalktı. Ancak üretim kaybı kadar hükümetin prestij kaybına yol açması gibi olumsuz bir etki yaratmaktan geri kalmadı.

5. Tarımda Geri Yapılar ve Devletçilik ile Yeniden Yapılanma

i) 1920'li yılların başında tarım GSMH'nin yarısını ve ihracatın yüzde 90'ını sağlıyor, faal nüfusun dörtte üçünden fazlasını çalıştırıyor, ama ekonominin en geri kalmış kesimini oluşturuyordu. Bir kere, üretimin temel girdisi olan toprak, 1858 Arazi Kanunnamesi'ne göre mülkiyet düzenini belirleyen sınırlamalarla yüklüydü. Bu sınırlamalar bir yandan ekilebilir toprakların ekime açılmasını, diğer yandan ekilebilenler üzerinde hukuk tasarruflarını sınırladığı için gelişmeye karşıt bir etken oluşturuyordu (G. Kazgan, 1984, s.1311-1312). Geçimlik üretim yaygındı. Zaten nüfusun yüzde 77'si tarımda çalışıyor demek, çalışanlar nüfusun geri kalan yüzde 20-25'i dışında ancak kendilerini besleyebiliyor demekti. Gerçi ihracatın yüzde 90'ı işlenmemiş beş-on kadar sayıdaki tarım ürünlerinden ibaretti; ama 1924'te ithalatın yüzde 25'ini de gıda maddeleri oluşturuyordu. Verim düşüklüğü ve doğal şartlara bağlılığın getirdiği yıldan yıla değişkenlik, ulaşım ağının sınırlılığı ve taşımanın yüksek maliyeti, üretimin hayvan ve emek gücüne dayalı ilkel bir teknolojiyle yapılıyor olması, köylünün yaygın bir örgütlü kredi ağı yokluğunda tefeci-murabahacı elinde kalması ve çalışanların bilgisizliği adeta birbirini bütünleyerek pazara kapalı geçimlik ekonomiyi besleyen başlıca nedenlerdi. Pazara dönük üretim ancak Karadeniz, Ege ve Akdeniz'in kıyı şeridinde gelişebilmişti. Kötü sağlık şartları ve yaygın cehalet bu tabloyu tamamlayan öğelerdi. Buna karşılık, 1924'te tarım devlet bütçesinde gelirin (yüzde 28.5'i Aşar, yüzde 3.1'i hayvanlar vergisi ve yüzde 2.6'sı Arazi Vergisi olmak üzere) yüzde 35'ine yakın kısmını sağlıyor, ihracattaysa kambiyo istikrarsızlığı ve döviz üzerine spekülasyonun yükünü çekiyordu.

Eski kurumların tasfiyesinde ilk adım Aşar Vergisi'nin kaldırılması (1925) oldu. Böylece bir yandan "mütegallibe" sınıfını besleyen iltizam sistemi tarihe karışıyor, bir yandan "gayrısafi ürün" üzerinden alındığı için çağdaş vergi tekniğine aykırı bir vergiden kurtulunuyor, bir yandan da "şeri" bir vergi olan Aşar'ın ilgası laik devlet düzenine geçişin bir öğesi oluyordu. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nden kaynaklanan toprak mülkiyeti kargaşasıysa Medeni Kanun'un kabulüyle

(1926) son buluyordu. Türkiye'nin başlıca ihraç ürünü olan ve ihracat gelirinin yüzde 35-36'sını sağlayan tütünün işleyicisi Fransız Reji İdaresi satın alınarak 1925'te imtiyazına son veriliyordu. Bu da yarı-sömürge düzeninin öğelerinden birinin daha tarihe karışması demekti.

1920'li yıllarda köylü girişimini seferber ederek kooperatifleştirme, zahire borsaları kurulması, Ziraat Bankası'nı genel kurulu köylülerden oluşacak bir anonim şirkete dönüştürme yanında, devlet, aynı zamanda tohum ve hayvan ıslah istasyonları, tarım okulları açmak, ziraat sayımı yapmak ve Ziraat Vekaleti'ni kurmak yoluyla bilgi artışı ve örgütleşme sağlamak alanında adım attı. Bu arada Hazine elindeki toprakların dağıtımı ve makineleşmeyi teşvik yoluyla üretimin arttırılmasına çalışılıyordu.

Ancak dünya krizinin etkisiyle tarım ürünü fiyatlarında düşüşlere kötü ürün yılları da eklenince, 1930'lu yıllarda köylü için durum çok kötüleşti. Yönetim açısından Serbest Fırka denemesi, özellikle dış pazar için üretim yapan tarım kesiminde yaşanan ekonomik bunalım koşullarında ortaya çıkan tepkileri dile getiren bir deneyim oldu. Bunun üzerine yeni kurumlaşmalar 1932'den itibaren devreye girdi. Ziraat Bankası çerçevesinde oluşturulan bir fonla buğday fiyatı desteklenmeye başladı; 1935'ten itibaren tarım kredi ve tarım satış kooperatiflerinin örgütlenmesine geçildi; 1937'de Ziraat Bankası bir kamu kurumuna dönüştürüldü; Devlet Su İşleri'nin temeli atıldı; ormanlar üzerinde özel mülkiyet sınırlandı; Toprak Mahsulleri Ofisi (1938) tarımı destekleme yolunda başlıca kurum olmak üzere örgütlendi. Bu yıllardaki bol atıl toprak rezervleri, savaşların bitmesiyle artık üretimde kullanılabilen genç erkek nüfus ve iş hayvanlarıyla bütünleştiğinde üretimi artırma olanağı doğmuştu; 1935'ten itibaren dünyada tarım ürünleri ticaret hadlerinde ortaya çıkan bir miktar iyileşme de eklenince, üretim, krizin etkisini atlatmıştı. Nitekim 1925-1940 arasında üretim miktarı artışı yüzde 100 oldu. Yıllık nüfus artış hızının yüzde 1.7 kadar olduğu bu dönemde köylerden kentlere doğru önemli bir göç olayı da ortaya çıkmadı.

II. Dünya Savaşı yıllarında (1939-1945) tarımdaki kurumlaşma

sürdü. Zirai kombinalar olarak tasarlanan devlet üretme çiftliklerinin kurulması, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun çıkarılması, tarım teknolojisini ilerletecek girdileri köylüye iletebilecek Zirai Donatım Kurumu'nun örgütlenmesi üretim artışının bir boyutunu, yatılı köy okulları ve Köy Enstitüleri'nin kurulmasıysa insan yetiştirmeye dönük diğer boyutunu oluşturdu.

II. Dünya Savaşı yıllarında tarım ürünleri fiyatları dünya pazarlarında çok yüksek düzeyde seyretti. Bu, üretimin teşvikinde çok önemli bir öğeydi. Ne var ki, savaş yıllarında seferberlik tarımdan hem genç erkek işgücünü çekmişti, hem de iş hayvanlarını. İthalatın sınırlanmasıysa, tarım makineleri ve diğer girdiler için tümüyle dünya pazarına bağlı olan bu kesimin üretim artışını kısıtlayan bir diğer öğe oldu. Nitekim tarım ürünleri iç ve özellikle dış ticaret hadleri hızla artarken, 1942-1946 arasında iş hayvanları sayısı, ekilen toprak yüzölçümü, ithalat sürekli geriledi. 1940'ta 94.3'e varan üretim endeksi (1950=100) kötü ürün yıllarının da eklenmesiyle, neredeyse yarı yarıya azaldı, endeks 1945'te 56.4'e düştü (G. Kazgan, 1984, s.1316). Bu azalışta, bazı ürünlerden ayni olarak tahsil edilmesiyle Aşar Vergisi'ni hatırlatan Toprak Mahsulleri Vergisi'nin de (1941) payı oldu.

II. Dünya Savaşı yıllarında hızla iyileşen iç ve dış ticaret hadlerine, getirilen önemli kurumlaşmalara ve eğitim olanaklarına rağmen, ilksel girdilerinden (toprak ve işgücü) yoksun kalan, yeni teknolojilere geçebilme olanağını verecek yeni girdilere ithalattaki azalıştan ötürü ulaşamayan tarım, bir de konan verginin olumsuz etkileri eklenince, ciddi üretim düşüşleri yaşadı. Savaşın bittiği 1945 yılında üretim düzeyi, 1935'tekinin de altındaydı. Tarımın tekrar üretim artışı sürecine girmesi ancak savaş sonrasında ortaya çıkan yeni olanaklarla mümkün olabildi. CHP'nin 1950 seçiminde Demokrat Parti karşısındaki yenilgisinde bu tablo büyük rol oynadı.

ii) Sanayileşmenin, ekonominin ve devletin güçlenmesi açısından baskın rolünün 18. yüzyılın başından itibaren anlaşıldığı, Osmanlı'nın kurduğu devlet fabrikalarından bellidir. Bunu İttihat ve Terakki'nin milli şirket-milli bankacılık girişimleri izlemiştir. Cumhuriyet

yönetimi de 1920'lerden başlayarak aynı anlayışı sürdürdü. Ne var ki, ekonominin dışa açık ve zayıf yapısı, özel kesimin ithalat ve finansal oyunlarda kârlı olabilmesi, sanayi için gereken sermaye ve bilgi donanımından yoksunluğuna eklenince, sanayileşme alanında atılımlar gerçekleşemedi. 1927 Sanayi Sayımı'na göre toplam 65.3 bin sanayi kuruluşunda 266.9 bin işçi çalışıyordu; bunların yüzde 79'u sadece üç veya daha az kişi çalıştıran esnaftan ibaretti; 10'dan fazla işçi çalıştıranlar ise toplamın sadece yüzde 3'üydü. Varolan sanayinin de yüzde 60'ı dokuma ve gıda sanayilerinde yoğunlaşmıştı. Buna rağmen Türkiye şekerden pamuklu dokumaya, pamuk ipliğinden yünlü dokumaya kadar tüketim mallarını ithal ediyordu. Aramallar ve yatırım malları toplam ithalatın sadece yüzde 30'unu oluştururken tüketim malları yüzde 70'ini oluşturmaktaydı (Tökin, 1949, cilt II).

1930'lu yılların getirdiği yeni koşullarla birlikte, devletçilik, dışa göreli kapalı bir ekonomik yapıda büyük ölçüde iç kaynaklarla finanse edilen sanayileşme girişiminin motoru oldu. Diğer pek çok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi, kapalı ekonomide ithal-ikamesi yoluyla sanayileşmenin ilk adımları Büyük Ekonomik Bunalım ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında atıldı. İlk hedeflerse "üç beyaz"ın, yani şeker, un ve pamuklu dokumanın yurtiçi üretimini sağlamaktı.

Serbest Fırka Hareketi ekonomik bunalım yoğunlaşırken yönetime karşı ciddi bir muhalefetin ortaya çıktığını göstermişti. Bunun üzerine bu parti kapatılmış, Mustafa Kemal üç ay süren bir yurt gezisine çıkmış ve halk katındaki muhalefetin nedenini anlamaya çalışmıştı (Kasım 1930-Mart 1931). Bunu 17 Mayıs 1931'de Üçüncü CHP Kurultayı'nda devletçilik ilkesinin benimsenmesi izledi. Yani devletçilik "ideolojik" kaynaklı bir yeniden yapılanma değil, varolan sorunlara "pragmatik" bir çözüm olarak ortaya çıktı. Kamu İktisadi Girişimleri sistemi Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (1934-1938) çerçevesinde Sümerbank'ın kurulmasıyla (1933) örgütleşme yoluna girdi; Sümerbank sanayi işletmeleri kurma yanında kendi alanında ticaret ve banka faaliyetlerini de yürütmekle görevlendirildi. Bunu enerji ve maden sektöründe üretim, ticaret ve finansman işlerini yürütmekle görevlen-

dirilen Etibank (1935) ve yeraltı doğal kaynaklarını araştırıp bulmak ve işletmek amacına dönük çalışacak Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü (1935) izledi. Yine aynı yıl (1935) Elektrik İşleri Etüd İdaresi Türkiye'nin su kaynaklarını araştırma ve elektrik enerjisi üretimi için değerlendirme amacıyla kuruldu (daha sonra Devlet Su İşleri-DSİ olarak bugüne kadar geldi).

Belirtmek gerekir ki, kamu iktisadi girişimlerinin (KİT) imalat sanayii üretimindeki ve katma değerindeki payı 1970'li yılların sonuna kadar artarak sürdü. Türkiye'deki sanayileşmenin belkemiğini oluşturdu. Daha 1950'li yılların başında KİT'lerin imalat sanayii katma-değerindeki payları yüzde 58-59 civarına varmıştı; imalat yatırımlarında paylarıysa yüzde 54-55'i buluyordu. Buna karşılık, aynı yıllarda, işyeri sayısında payları sadece yüzde 4 kadardı (DİE, 1973, s.206 ve 228). Başka bir deyişle, KİT'lerin ortalama büyüklüğü ortalama özel kesim firmalarının çok üstünde bulunuyordu.

Devletçilik imalat sanayiinde gelişmeyi hazırladı; öyle ki, Türkiye'nin gelişmesi kadar özel kesimdeki gelişmeyi de hızlandırdı. Bir kere, (demir-çelik fabrikaları gibi) başlangıçta büyük yatırım gerektiren imalat dalları, özel kesimde sermaye birikiminin çok sınırlı olduğu, sermaye piyasasının olmadığı bu yıllarda, kamu kaynaklarından karşılanarak kurulabildi. Yeni imalat dallarının kurulması da bu yolla gerçekleştirildi. Bundan başka, KİT'ler özel kârlılık değil, sosyal fayda ilkesine göre kurulduğu için, Anadolu'nun azgelişmiş yörelerine götürülebildi; ilkel tarım dışında ekonomik faaliyetin bulunmadığı yörelere imalat sanayiini getirerek buralarda istihdam yarattı, ekonomik faaliyeti harekete geçirdi ve çeşitlendirdi, refah artışı yarattı, kentlere kitlesel göçleri sınırladı. Birçok kentin ekonomik olarak varlığı yerleşen tek bir KİT'le mümkün oldu.

Özel kesimin gelişmesine ise, çok yönlü katkı yaptı. Bir kere, düz işçileri eğiterek becerili işçiye dönüştürdü; teknik kadroları ve yönetim kadrolarını üretim sürecinde eğitip bilgili, becerili kadrolar yarattı. Bunlar KİT'ten ayrılıp özel kesime geçtiklerinde, "dışsal fayda" sağladılar, yani yetişmesi için yatırım yapmadıkları becerili işgücünü

istihdam edebildiler. Aynı şey teknolojik bilginin yayılması açısından geçerli oldu. Bir diğer katkı kaynağı bilinçli bir politika sonucunda doğdu: KİT'lerin ürettiği aramallar-girdiler çoğu zaman maliyetin altında belirlenen satış fiyatları yoluyla, özel kesimin kârlılığını artıran bir öğe oldu. KİT'lerin ara girdi üretenlerinin etrafında bu girdileri kullanan küçük-orta boy özel işletmeler (KOBİ) doğdu; kredili satışları bunların finansman kaynağı oldu.

Kısacası, kuruldukları 1930'lu yıllardan itibaren, özel kesim imalat sanayinin kabuğunu kırdığı 1960'lı yılların ortasına kadar geçen süredeki gelişmenin kaynağı KİT'ler oldu. Ekonominin dışa kapalı, ithalat/GSYİH oranının yüzde 5-10 arasında olduğu bu yıllarda, özel kesim, bir yandan iç pazarı tümüyle kendisi için kullanabilirken, değinilen yararlarla ve ortaya çıkan yeni insan tipi-yeni zihniyetle birlikte, imalat yatırımlarını en kârlı alan olarak seçti; ayrıca verilen yatırım teşvikleri de bunda etkili oldu. Finans kapitalin gerek içte gerek dışta denetim altında tutulduğu, spekülatif faaliyetlerin cezalandırıldığı, bunların sadece sınırlı bir ölçüde döviz ve ithal malları darlıklarına bağlı olarak ortaya çıktığı bir ortamda, imalat sanayiinin belirtilen yararlarla birlikte en kârlı faaliyet alanına dönüşmesi olağandı. Kapalı ekonomi, devletçilikle birlikte Türkiye'de (diğer pek çok gelişmekte olan ülke gibi) özel imalat sanayiini doğuran temel etken oldu. Cumhuriyet kurulduğunda İstanbul ve bir miktar da İzmir kentlerinde, sınırlı sayıda işçi çalıştırarak I. Dünya Savaşı yıllarında savaş-zengini olmuş ama üretim becerisi olmayan dar bir sermayedar sınıf vardı; yaratılan koşullar böylece bir yandan imalat sanayiini geliştirirken, bir yandan da özel kesimi imalata yönelmeye, üretim sürecinde sermaye biriktirmeye teşvik etti; işçi sınıfıyla sermayedar sınıfın yaratıcısı oldu.

Devletçilik imalat sanayiine inhisar etmedi. Türkiye'nin bütün altyapısı kamu kurumları örgütlenerek gerçekleştirildi: Elektrik enerjisi üretiminden sulamaya, ulaştırmadan (deniz, hava, demiryolları, limanlar, hava meydanları) Tekel ürünlerine, haberleşmeden tarımda zamanla yükselen sayıda ürünün pazarlanmasına, bazılarının işlenerek tüketiciye sunulmasına, yeraltı kaynaklarının ve ormanların işlenme-

sinden bankacılığa vb... uzanan bir alanda geliştirilen kamu kurumları ekonominin genelde gelişmesini, kendi içinde bütünleşmesini ve üretimin artmasını sağladılar. Altyapının gelişmesiyse, özel kesimin gelişmesinde diğer bir temel öğe oldu; çünkü altyapı gerçekleşmeden ne tarımın ticarileşmesi, yani pazar için üretime geçmesi, ne imalat sanayiinin gelişmesi, ne de birtakım hizmetlerin gelişmesi ya fiilen mümkün ya da kârlı olamıyordu.

Devletçilik gerek imalat sanayiinde gerek diğer alanlarda üretimin rizikosunu yaymak yoluyla kârlılığı artıran bir öğe olarak da etken bir rol oynadı. Halktan toplanan vergilerle (kısmen de enflasyonla) karşılanan yatırım giderlerinin rizikosu bütün halka yayıldığı, tek bir firmada kalmadığı için, rizikosu yüksek alanlarda yatırımların yapılmasını da mümkün kıldı. Özel kesimin henüz gelişmediği 1950'li yılların başına kadar, KİT'ler tek parti döneminde siyasal çekişmeye de konu olmadan varlıklarını sürdürdüler. Çok partili düzene geçildikten sonra, iktidara gelen merkez-sağ partiler de 1979'a dek değinilen çok sayıdaki yararlar nedeniyle yeni KİT'lerin kurulmasına katkı yaptılar. İkinci Dünya Savaşı sonrasında özellikle imalat sanayiindeki KİT'lere ilk tepki ABD'li uzmanlardan geldi.

V. 1923-1948 DÖNEMİNDE EKONOMİK GELİŞME VE BAŞARI GÖSTERGELERİ

Ulus-devletin ve ulusal ekonominin temellerinin atıldığı, iki büyük dünya olayının (Büyük Ekonomik Bunalım ve İkinci Dünya Savaşı) yaşandığı 1923-1945 yılları arasında, Türkiye önemli çapta ekonomik gelişmeyi, arkaplanda yurtiçinde de yaşanan çok sayıda siyasal, toplumsal badireye rağmen gerçekleştirebildi. Ancak gelişmenin çizgisi, bu dünya olaylarının etkisini yansıtmaktan geri kalmadı. Tablo 2, Osmanlı'nın son dönemiyle gelişmenin karşılaştırılabilmesini sağlamak üzere, 1889-1914 dönemine ilişkin verileri de içermektedir.*

(*) Ancak bu rakamlar, hesaplama yöntemi farkları ve verilerin güvenilirliği açısından tam karşılaştırılabilir sayılmamalıdır.

Aynı tablo, 1923-1929 döneminde iktisadi gelişmenin, daha hızlı nüfus artışına rağmen, yabancı sermayeyle gelişmenin kaydedildiği Osmanlı'nın son çeyreğinden (yılda ortalama yüzde 2) çok daha yüksek olduğunu ortaya koyuyor. 1923-1929 döneminde tarım üretimindeki olağanüstü artış hızı (yılda ortalama yüzde 15), kısmen savaş yıllarında askere alınan genç erkeklerin ve çekme gücünden yararlanılan hayvanların topraklarına geri dönmesinin yarattığı beklenir bir olgudur; kısmen de savaş içinde ve sonrasında getirilen yeni kurumlaşmalara atfedilebilir. 1929-1935 arası gerilemeyse (yılda ortalama yüzde -1.3) Büyük Ekonomik Bunalım'ın aleyhe döndürdüğü iç/dış ticaret hadlerini ve bununla iç içe geçen yurtiçi olayların olumsuz etkilerini yansıtmaktadır. Ne var ki, bunun dışında kalan 1935-1939 arası yıllarda yine gelişme hızı tarımda olağanüstü boyutlara varmıştır (yılda ortalama yüzde 15.6). Sanayi ise, II. Dünya Savaşı ve onu izleyen üç yılda (1939-1948) tümüyle duraklarken (yılda yüzde -0.9) diğer dönemlerde yine olağanüstü sayılabilecek büyüme hızları göstermiştir (1923-1929 arası yılda ortalama yüzde 8.5, 1929-1935 arası yüzde 17.1 ve 1935-1939 arası yüzde 11).

Büyük Ekonomik Bunalım ve II. Dünya Savaşı yılları dışında kişi başına yıllık ortalama gelir artışının yüzde 9-10 kadar olması, uygulanan ekonomi politikalarının başarısını gösterir. II. Dünya Savaşı yıllarının tarımda ve sanayide yarattığı yıkım, siyasal düzlemde etki yaratmaktan da geri kalmadı. Düşen nüfus artış hızına rağmen, kişi başına gelir artışının duraklaması, çok partili düzene geçilmesiyle (1946) 1950'de CHP'nin iktidarı kaybedip yerini Demokrat Parti'ye bırakmasıyla sonuçlandı. 1929-1939 döneminin ekonomi politikalarının sağladığı diğer başarılar tablonun öteki kalemlerinden de açıkça görülebilir: Osmanlı borçlarının ödenmesini sağlamak üzere ekonomi göreli olarak dışa kapanırken (ithalat/GSMH oranının yüzde 14.5'ten yüzde 7-8'e gerilemesi) dış ticaret fazlası elde edilmesi; net dış borç ödeme sürecinde, hem de ekonomik bunalımın etkilerini yaşarken, yatırım/GSMH oranının yükseltilebilmesi (yılda ortalama yüzde 10'un biraz üstüne çıkması); ekonomik bunalımda fiyatların yarı yarıya düş-

TABLO 2
Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri: 1889-1948

Dönem	Yıllık Ortalama Artış Hızı (%) 1948 ve 1968 Fiyatlarıyla				İhracat/ İthalat (%)	GSMH'de Pay (%)		TEFE Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)[2]
	Nüfus	Kişi Başına GSMH	GSMH	Tarım	Sanayi	Yatırım	İthalat	
1889-1914	1.0	2.0	1.0	1.6	3.0	55	7-8[1]	15.5	-
1923-1929	-	10.4	9.2	15.0	8.5	62.6	9.1	14.5	3.1
1929-1935	2.1[3]	3.2	0.7	-1.3	17.1	105.2	10.1	8.0	-12.0
1935-1939	1.7[3]	11.6	8.8	15.6	11.0	113.1	10.1	7.0	5.1
1939-1948	1.06[4]	0.5	-0.07	1.0	-0.9	137.2[5]	8.6	5.6	19.0

Kaynak: 1889-1914 dönemi Eldem (1970); diğer dönemler Bulutay (1975) ve DİE tahminlerinden hesaplanmıştır.

(1) 1907-1914 dönemine ilişkin tahmindir (Eldem, 1970, s.315).

(2) TEFE; toptan eşya fiyatları endeksidir.

(3) Nüfus artış oranı, yıl temelinde, nüfus sayımı arası yıllara ait tahminler olduğu için tablodaki dönemlemeye uymamaktadır. Sayım yıllarına göre 1927-1935, 1935-40, 1940-1945, 1945-1950'dir ve tablodaki nüfus artış hızı bu dönemlemeyle ilgilidir.

(4) Tablodaki rakam 1940-1945, yani savaş yıllarına ilişkin rakamdır; 1945-1950 arasında nüfus artış tahmini yılda yüzde 2.17'dir.

(5) Dış ticaret fazlası 1947 ve 1948'de yerini açıklara bırakmıştır.

mesini izleyerek 1935-1939 döneminde fiyat istikrarının sağlanması, yüksek gelir artış hızı yanında dikkat çeken diğer olumlu göstergelerdir. İkinci Dünya Savaşı yıllarıysa dış ticaret fazlası dışında, bu olumlu göstergelerin tümünün olumsuzlaştığı, gelir düşerken bir de hızlı enflasyonun yaşandığı bir dönemdir. Bunlara daha önce değinilen Varlık Vergisi, Toprak Mahsulleri Vergisi gibi ciddi ekonomi politikası hataları ve siyasal baskılar eklendiğinde, Türkiye'nin ciddi bir siyasal dönüşüme niçin hazırlandığı anlaşılır.

İlginçtir, 1950'den itibaren Türkiye çok partili düzenle birlikte eğitim-kültür düzleminde 1930'lu yıllardaki uygulamalarda köklü değişikliklerin başlangıcını yaşarken, ekonomi politikalarında önemli kalıcı değişiklikler yapamamıştır. Devletçilik "karma ekonomi" etiketiyle, dışa kapalı düzense "ithal-ikamesi" tanımlamasıyla 1970'li yılların ikinci yarısına kadar sürmüş, ekonomik gelişme denetimli ekonomiyle gerçekleştirilmiştir. Serbest piyasa ekonomisine geçiş çabası başarılamamıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Denetimli Sermaye İthaliyle Uluslararası Ekonomiye Katılma: 1947-1975

"Demokrat Parti ile birlikte yaşanan liberalizm politikası ve her mahallede bir zengin yaratmaya yönelik uygulamalar, özel sektöre filizlenme fırsatı yaratacaktı... Türk özel girişimcisi 1960'lı yılların başından itibaren sanayii keşfetmiştir."

Ekonomi Araştırma, *Kapital* dergisi

Tanzimat'tan bu yana Türkiye'de küresel ekonomiyle bağlantılar, genel çizgide, önce Avrupa'nın, sonra Batı dünyasının eğilimlerini izledi; dış ve iç baskıların örtüştüğü bir ortamda Türkiye önce dışa açıldı, sonra (1930-1946) dünyayla birlikte küresel sistemden koptu. II. Dünya Savaşı sonrası gelişme sürecindeyse, bu eğilim iki önemli koşulla sınırlanarak aynı çizgide sürdü: Birincisi, savaş sonrası dünyanın en güçlü devleti olarak ortaya çıkan ABD'nin uluslararası ekonomik ilişkilere getirdiği dönüşümdü; artık tek tek devletler arası ilişkiler yerine kurulmasında önderlik ettiği örgütler tekil devletlerle ilişkileri yürütüyor, fakat bu örgütlerin temel politikalarını, başta kendisi, "Batı'nın asları" belirliyordu. Savaş sonrası yıllarda Batı Avrupa devletlerinin sömürge imparatorlukları dağılırken, sayıları giderek artan azgelişmiş ülkelerin (AGÜ) bu yoldan denetime alınması hedefleniyordu. Türkiye kurulan bu örgütlere üye olurken, aynı sistemin içine çekilmiş oldu.

İkinci olarak, savaşın galiplerinden biri olan SSCB'nin yayılmasını, etkinliğini artırmasını sınırlamak üzere, ABD kendi kampını güçlendirmeyi hedefledi. Savaşı izleyen birkaç yıl sonrasında Soğuk Sa-

vaş'ın patlamasıysa bu politikayı baskın durumuna getirdi. Her iki koşul ABD parasının geniş kullanım ve sermayesinin güvenli yatırım alanı bulacağı bütünleşmiş bir dünya içinde geçerli olacaktı. Öncülük ederek yarattığı yeni kurumlar (IMF ve uluslararası para sistemi-Bretton Woods sistemi; Dünya Bankası, yani IBRD ve GATT), askeri yardımlar ve Marshall Planı çerçevesinde verdiği ekonomik yardımların amacı, kendi parası ve sermayesinin egemenliği kadar, Batı kampının SSCB karşısında güçlenmesiydi. Böylece etkinlik kazanma yolunda genişleyen komünizm sınırlanabilecekti.

SSCB'nin sınırlanması hedefi, Gorbaçov'un iktidara gelip havlu attığı 1980'li yılların ortasına kadar Türkiye'yi Batı kampında aranır ve saygın bir üye olarak korumaya yardım etti. Türkiye, Avrupa'nın/ABD'nin kurduğu, başta NATO, bütün örgütlere katıldı; ekonomi politikasında göreli özgürlüğe, mali desteklere kavuştu; savaş öncesi yıllardaki, Türkiye'yi siyasal yönden zorda bırakma, ekonomi politikalarının ve siyasal ilişkilerinin kendilerine hizmet edecek yolda saptanması için baskılar yaratma gibi zayıf düşürücü öğeler pek gündeme gelmedi. SSCB, daha doğrusu Doğu Bloku'nun dağılmasını (1989) izleyen yıllarda gündemden hiç inmeyen sorunlar (Kürtlerin statüsü, sözde Ermeni soykırımı, Türk-Yunan ilişkileri, Kıbrıs, demokrasinin ve insan haklarının yetersizliği, Kıbrıs Barış Harekâtı (1974) yapılıncaya kadar konu dahi edilmedi. Bu arada geçen çeyrek yüzyılda Türkiye, kendi iç sorunları ve SSCB'yle ilişkileri üzerindeki kısıtlar dışında, göreli rahat biçimde ekonomik gelişmesini ayarlayabildi. Batı'nın finans kapitali sıkı denetim altında tutmak yanında her alanda göreli denetimli bir savaş-sonrası ekonomik yapılanmayı sürdürmesi, savaşı izleyen ilk yıllar (1950-1953) hariç, Türkiye'nin de denetimli ekonomiyle yaşamasını mümkün kıldı.

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA KURULAN ULUSLARARASI SİSTEME KATILIM

Daha II. Dünya Savaşı sürerken ekonomik gerilemeyle birlikte hızlanan enflasyon ve mal darlıkları artışı, yoğunlaşan siyasal baskılar Tür-

kiye'de yeni dönüşümlerin gerekeceğini ortaya koymuştu. İçerde, savaşta fiyat artışları-mal darlıkları sürecinden yararlanarak yeni oluşan tüccar ve toprak sahibi büyük çiftçi kökenli "milli burjuvazi" bir yandan, yeni bir uluslararası küresel sistem kurmaya hazırlanan yeni süper-güç ABD diğer yandan, Türkiye'nin dış dünyaya iyice kapalı ekonomisini dışa açmada öncü rolü oynadılar. Ve 1950-1954 arası dönemde sonucu başarısız olan bir deneme Türkiye'de sahnelendi. ABD'nin küresel sistem kurmak için yola çıktığı bu yıllarda, parti programı buna uyan DP seçimleri kazandı.

i) Türkiye'nin II. Dünya Savaşı yıllarında İngiltere ve ABD'den askeri yardım istemesi ve 1942'de yürürlüğe konan Toprak Mahsulleri Vergisi'ni izleyerek ortaya çıkan buğday kıtlığı dolayısıyla dünyanın her yanından buğday yardımı araması, dış yardım isteklerinin ilk basamağını oluşturdu. Savaşın ortaya koyduğu gerçek, Türkiye'nin askeri gücünün zayıflığı ve temel gıda maddesi buğdayı bile sağlayamadığıydı. Savaş bittiğinde Sovyet Rusya'dan gelen toprak talebi, askeri yardım gereğinin sürmesine yol açtı. Nitekim Türkiye (NATO dışında olduğu bir sırada) ilk askeri yardımı, Truman Doktrini çerçevesinde 1947'de aldı. Kore Savaşı'na asker göndermesinin karşılığı olarak da 1952'de NATO'ya girdi.

Baskıların ikinci kaynağı, savaş yılları içindeki yeni oluşumların yarattığı kuşkular ve olanaklardı. Kuşkular, bir yandan ekonomi politikası uygulamalarının toprak sahipleri (Toprak Mahsulleri Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri dolayısıyla) ve tüccar sınıfında (Varlık Vergisi, artan devletçilik dolayısıyla) yarattığı "rejimin geleceğine ilişkin endişeler"den; bir yandan reel fakirleşme olayının savaş boyunca yaşanması ve bunun öncelikle en fakir köylüyü etkilemesinden; bir yandan da siyasal baskıların toplumun geniş kesiminde "siyasal özgürlük ve demokrasi" isteği yaratmasından kaynaklanıyordu.

Olanaklara gelince: ABD, II. Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge imparatorluklarının dağıtılması ve demokrasinin yayılmasının da öncülüğünü yaptı. Uluslararası yeni iktisadi sistemi kurarken, bunu ta-

mamlayacak siyasi sistemi yürürlüğe sokmaya çalıştı. Bu bakımdan, ABD'nin gelişmesinde öncülük yaptığı uluslararası sisteme ve dış yardım mekanizmalarına katılma, siyasal rejimin de değişmesi olanağını getirebilirdi.

Bir diğer olanak, II. Dünya Savaşı içindeki enflasyonun ve darlıkların yol açtığı spekülasyonun, tüccar sınıfının elinde yarattığı servet birikimiydi. Ancak teknoloji, üretim, örgütleme ve pazarlama bilgisinin özel kesimde pek bulunmadığı, bir sanayici-girişimci sınıfın henüz gelişmediği bu dönemde, bu servetlerin üretken sermayeye dönüştürülmesi pek olanaklı değildi. Dışa açılmayla birlikte yabancı sermaye ortaklığı ve dış yardımın getireceği sermaye bollaşması, biriken servetlerin üretken sermayeye dönüşme olanağını yaratabilecekti.

Büyük toprak sahipleri açısından savaş sonrası dönemin tarım için geniş pazar olanakları yarattığı buna eklenmelidir. Savaşta yıkılan Avrupa için gıda maddesi ve hammadde sağlanması, Türkiye'nin işlenmeyen geniş topraklarına eklenince, yeni üretim ve kâr olanağı demekti. Ne var ki, Türkiye'de yol ve tarımsal makine donanımı eksikliği, varolan imkânları kullanmayı iyice sınırlamaktaydı. Her ne kadar Türkiye, savaş döneminde yıllık ithalatın iki katı kadar (500 milyon dolar) altın ve döviz rezervi biriktirdiyse de, savaş sonrası yıllarda dünyada sermaye donanımı satın almak (talebin yüksekliğine karşılık üretim kapasitesinin sınırlı olması dolayısıyla) çok güçtü.

Böylece dönemin güçlü sınıfları olan büyük toprak sahipleri ve tüccarlar, hem siyasal güvence ve rejimin pekişmesi, hem de ortaya çıkabilecek ekonomik olanaklardan yararlanabilmek için, "dışa açılma"yı gerekli gördüler. 1950'deki iktidar değişmesi ve bu sınıfların önderliğini yapan Demokrat Parti (DP) iktidara gelmeden önce, daha CHP iktidarı döneminde bunun ilk adımları atıldı; dış yardım alma ve bunun karşılığında beklenen koşulları yerine getirme işlevi adım adım devreye konmaya başladı.

Askeri yardım alma baskısı 1947'de, Truman Doktrini çerçevesinde askeri yardım almayla; ekonomik yardım alma baskısı da, Türkiye'nin ısrarı üzerine Marshall yardımı kapsamına 1948 yılında alın-

masıyla sonuçlandı. Dış ve iç baskıların karışımı olarak ortaya çıkan bu "dış sermayeye açılma" denemesinde öncelik, her iki tarafta "siyasal" nitelikte görülüyordu. İçeride ekonomik nitelikli baskılar ise varolan üretime pazar aramak değil, dış dünyanın yapacağı yardımlar ve sağlayacağı diğer olanaklarla ithalatı ve üretimi artırabilme amacındaydı. Dış sermayeye açılmanın sağlayacağı ekonomik olanaklar kadar, içerideki siyasal ve ekonomik düzenin, dönemin güçlü sınıflarında yarattığı endişeler ve kuşkular da baskının kaynağını oluşturuyordu. ABD ise, Türkiye'yi, kurmasına öncülük ettiği yeni uluslararası ekonomik sistemin bir parçası olarak düşünmekteydi. Türkiye bu sistemin getirdiği kurumlara katıldı.

ii) Türkiye, 19 Şubat 1947'de (5016 no.lu kanunla) Dünya Bankası ve IMF'ye üye oldu. Kuruluşları daha geç tarihlere rastlayan Dünya Bankası'nın yan kuruluşları IFC ve IDA'ya katılması ise, 1 Eylül 1956 ve 7 Eylül 1960'da gerçekleşti. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) katılması 5 Aralık 1945'te (407 no.lu kanunla) oldu. Uluslararası Ödemeler Bankası'na (1936) katılması, ele aldığımız dönemden de sonra, 1964'tedir. GATT'a, OEEC'ye de üye olan Türkiye, OEEC'nin dağılması üzerine kurulan OECD'ye (293 no.lu kanunla) 1961'de üye oldu (Öner, 1974).

Dönemin güçlü sınıflarında, yürürlükteki devletçi düzenin tasfiyesiyle birlikte yabancı sermayeye katılma isteğinin en belirgin ifadesi 1948 İktisat Kongresi'dir. Ahmet Hamdi Başar'ın kurduğu İstanbul Tüccar Derneği'nin düzenlediği bu kongrede, işadamları ve üniversite hocaları tarafından Türkiye'nin hızlı gelişmesinin koşulları saptanmıştı. Bunlar arasında, (yeni uluslararası sistemle pek bağdaşmadığı kabul edilen) devletçiliğin yavaş yavaş tasfiyesi ve dövizle sermaye kaynaklarının kıtlığının aşılması için yabancı sermayeye açılma vardı.

1948 İktisat Kongresi'nde belirtilen bu görüşler, 1946'da ABD'nin yardım yapıp yapmama kararını almak için Türkiye'ye yolladığı (Standart Petrol Şirketi'nin bir yöneticisi olan) Max Thornburg'un raporundaki görüşlerle tam çakışıyordu (Thornburg, Spry, Soule, 1950, s.92-96). Devletçiliğin daraltılması, ağır sanayiden vaz-

geçme, yabancı sermayeye açılma ve eşit haklar tanıma, bu çakışmanın temel noktalarıydı. Benzer görüşler, 1950'de Türkiye'ye gelen Dünya Bankası heyetinin hazırladığı ve heyet başkanı Barker'ın adıyla anılan raporda tekrarlanmıştı. Türkiye, buna göre, sanayileşme hedefinden vazgeçmeyecektir; ama tarıma öncelik vermeli, devletçiliği tasfiye etmeli ve yabancı sermayeyi teşvik etmelidir (Dünya Bankası, 1950, s.32-33).

Kısacası, Türkiye'nin dış sermayeye açılması programı, dış dünyada kurulan yeni sistemle içeride etkinliği artmış olan toplum katlarının ortak görüşlerinin bir ürünü sayılmalıdır.

II. DIŞ SERMAYEYE AÇILMA VE SERBEST PİYASA EKONOMİSİNE GEÇİŞ DENEMESİ

1. Kapalı Ekonomiyi Tasfiye İçin Yeni Politikalar: 1950-1954

Daha Demokrat Parti iktidara gelmezden önce, CHP iktidarının sürdüğü 1946-50 yıllarının çok partili siyasal düzeninde, varolan koşullara uyum sağlamak üzere eski politikaları dönüştürme eylemi başladı. İlk eylemlerden biri devlet eliyle ağır sanayi kurma girişimlerini içeren 1946 tarihli Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı bir yana bırakıp tarımı ve altyapıyı (karayolları ve elektrik enerjisi) serbest piyasa düzeninde geliştirme önlemlerini içeren bir programa geçmek oldu. Program, "serbest piyasa ekonomisi içinde dışa açılma"yı getiren 24 Ocak 1980 İstikrar Programı'nı ve onu izleyen uygulamaları birçok bakımdan anımsatır nitelikteydi. Ancak programa ilişkin kararların büyük çoğunluğu, 1954 yılından başlayarak ekonominin içine düştüğü sıkıntılar ve ortaya çıkan olgular dolayısıyla uygulanamadı; hedeflerin sürdürülmesine dahi olanak bulunamadı.

- IMF üyesi olarak Türkiye sabit, ama ayarlanabilir kur sistemini benimsedi. II. Dünya Savaşı boyunca yaşanan enflasyonun döviz kurunu aşırı değerlendirmiş olmasını gidermek için, 7 Eylül 1946'da Türk lirasının dış değeri 1.28 TL=1 dolardan 2.80 TL=1 dolara devalüe edildi. Bunu izleyerek Türk

lirasına güveni artırmak için Merkez Bankası altın satışlarını serbest bıraktı. İthalatta kota sistemi gevşetildi.

- Tarıma dayalı gelişmeyi gerçekleştirmek ve Türkiye'nin özellikle o dönemde gıda maddesi ve hammadde ihtiyacı olan Batı Avrupa'ya ihracatını artırmak üzere, 1949 yılından itibaren Marshall yardımı programından traktör ithali başladı. Türkiye'nin tarımsal gelişmesini tamamlamak üzere karayolları yapımı, ABD uzmanlarının yardımıyla ve kurulan Karayolları Genel Müdürlüğü'nce gündeme getirildi, demiryolu yapımı gündemden düştü.
- Maliye Bakanlığı, (22.5.1947 tarihli kararnameyle) yabancı sermayenin kısmen ya da tümüyle dışarı transferine ilişkin kararlarda yetkili kılındı. 1950'de hükümetin değişmesi üzerine, 1951'de (5821 no.lu) Yabancı Sermaye Kanunu çıkarıldı. Ancak tarımı ve ticareti yabancı sermayeye kapalı tutan ve kâr transferini sınırlayan bu kanun yetersiz bulundu; 1954'te (6224 no.lu) Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu yürürlüğe girerken sözkonusu sınırlamalar kaldırıldı.
  Ayrıca 1950'de, Hazinece Özel Teşebbüse Kefalet Edilmesi ve Döviz Taahhüdünde Bulunulmasına Dair (5583 no.lu) Kanun, Maliye Bakanlığı'nı (300 milyon TL'yi geçmemek kaydıyla) özel girişimin dışarıdan sağladığı uzun vadeli borçlara kefil saydı. 1953 yılından itibaren devreye giren "kredili ithalat", ticaret bankalarının dış dünyadan döviz kredisi sağlamalarını mümkün kıldı. Buna göre, kredinin geri ödenmesi durumunda döviz ödeme sorumluluğu T.C. Merkez Bankası'nda kaldığı halde, bankaların krediye ilişkin dövizleri T.C. Merkez Bankası'na devretme yükümlülüğü yoktu.
- 1954 tarihli Petrol Kanunu'yla daha önce devlet elinde bulunan petrol arama tekeli kaldırıldı. 1957'de yapılan bir değişiklikle yabancı sermayeye rafineri kurma hakkı verildi. (6088 no.lu) Turizmi Teşvik Kanunu'yla yabancıların köyde gayrımenkul satın alması, Yabancı Sermayeyi Teşvik Komi-

tesi kararına bağlı olarak serbest bırakıldı. 1950'de özel girişime düşük faizli, projeye bağlı döviz kredisi verme amacına dönük Türkiye Sınai Kalkınma Bankası kuruldu.

- Türkiye OECD tavsiyesiyle 1950 yılında ithalatını yüzde 60 oranında liberasyona açtı; bu oran bir ara yüzde 65'e kadar yükseltildi. 1946'da Transit Depolama ve Ticaret Kanunu çıkarılmıştı. Bu kanunun işlerlik kazanamaması üzerine, 1953'te (6209 no.lu) Serbest Bölgeler Kanunu yürürlüğe kondu. Buna dayanan bir kararnameyle de, 1956'da İskenderun'da serbest bölge kurulması kararı alındı.
- 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti hükümetinin programında, devletin ekonomideki etkinliğini daraltma ve özel girişimi genişletme amacı yer aldı. Bu amacı gerçekleştirmek için devlet fabrikaları satışa çıkarıldı. Devlet Denizyolları ve Devlet Havayolları anonim şirkete dönüştürüldü ve yabancı sermaye ortaklığına açıldı. Bu arada kibrit-çakmak tekeli ve yerli mallar pazarları da lağvedildi.

Yukarıda belirtilen dışa açılma programının temel öğesi, dış kaynaklı sermayedir: Dolaysız yatırım, ticari kısa ve uzun vadeli kredi, resmi dış yardımla (Marshall yardımı) üç değişik biçimde dış kaynaklı sermayeye ulaşma, diğerlerine ağır basar. Gerçekten, aşağıda görüleceği gibi, dışa açılma programının en etkin biçimde işleyen öğesi de bu oldu. Diğerleri ya hiç işlemedi, ya kısa sürede yürürlükten kaldırıldı ya da yaşanan olaylar tarafından etkisizleştirildi. Ne var ki, dışarıdan sermaye ithaline ayarlanmış bu serbestleşme programı sonuçta 1958 krizini hazırladı (G. Kazgan, 1988, s.258-265).

2. Olanakların Tükenmesi, Daralma ve 1958 Krizi

a. Serbestleşme Programının İşleyen ve İşlemeyen Yönleri

DP hükümeti iç ve dış baskılar altında uluslararası ekonomik sistemle bütünleşme denemesine girdiğinde, geçici birtakım olumlu

göstergelerin verdiği iyimserliğe dayanmıştı. Marshall yardımıyla gelen traktörlerle Hazine topraklarının, meraların ekime açılması tarım için olumlu hava koşullarına, seferberlik sona erip genç erkek nüfusla iş hayvanlarının tarıma dönmesine eklenince, tarım üretimini 1947-1953 arasında yılda yüzde 10'un üzerinde artırmıştı. Ayrıca Kore Savaşı'nın getirdiği yüksek konjonktür (1951-1953) dünya piyasasında hammadde fiyatlarını fırlatmış ve pazarları genişletmişti. Nihayet Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarında biriktirdiği altın-döviz rezervleri vardı. Ne var ki, 1953 yılının sonuna gelindiğinde bunların tümü tükenmiş, üstelik hava koşulları da tersine dönmüştü.

i) 1950'de 22.3 milyon dolar olan dış ticaret açığı liberasyonun etkisiyle daha 1952'de 193 milyon dolara varmıştı. Bunun üzerine Merkez Bankası'nda serbest bırakılan altın satışları durduruldu; nedeni rezervlerin üçte birinin bir iki yılda tükenmesiydi. 1953'te ithalat liberasyonuna da son verildi; çünkü ihracat artmıyordu. Yüksek oranlı 1946 devalüasyonuna rağmen, 1953'te doruk noktasına çıkan ihracat (396.1 milyon dolar), Kore konjonktürü bitince 1953 rakamına 1960 sonrasına kadar bir daha ulaşamadı. Buna karşılık, ticari kredili ithalat ve dış yardımlar, 1955 sonuna kadar ithalatı canlı düzeyde tuttu. 1920'li yılların başından beri değişmeyen 5-6 kalem ihraç malı ilksel ürünle (tütün, pamuk, fındık, kuru üzüm ve incir gibi) programın öngördüğü serbestleştirmelerin sürdürülememesi olağandı; üstelik dünya pazarlarında ürün fiyatları gerilerken yeni bir devalüasyondan da pek fazla beklenti olamazdı. Nitekim 1955-1957 arasında, mal kıtlığının hızlandırdığı fiyat artışları yılda yüzde 20'ye yükselirken, 1958'de (4 Ağustos) TL/dolar kuru fiilen 2.80 TL/1 dolardan 9 TL/1 dolara düşürüldü. Ne var ki, 1959-1961 arasında da ihracat 320-350 milyon dolar arasında çakılı kaldı, artmadı.

ii) Türkiye'nin sanayileşmesini geri plana itip, karşılaştırmalı üstünlüğe göre tarıma öncelik vermesi ya da tarımda uzmanlaşması yolundaki (Thornburg'dan Barker'a uzanan) tavsiyeler havada kaldı. Başlangıçta hükümet ve etkili çerçevelerde kabul bulsa da, buna karşıt gelişen iki önemli olay bu tavsiyeleri etkisiz kıldı. Birincisi, Dünya

Bankası adına Türkiye'de bulunan bir uzmanın bu konuda yaptığı müdahalenin hükümeti kızdıracak noktaya varması üzerine Dünya Bankası'yla hükümetin arasının 1954'te bozulmasıydı. Türkiye 1960'lı yıllara kadar bu nedenle bu kanaldan kredi alamadı, tavsiyelerine de uymadı.

İkincisi, Türkiye'nin büyüme sürecinde olayların sanayileşmeyi çok kârlı hale getirmesiydi: 1954 ve izleyen yıllarda ithalatın kredilerin kısılmasıyla düşmeye başlaması, iç ticaret hadlerini hızla sanayi lehine değiştirdi. Dış konjonktürün tarım aleyhine ve sanayi lehine değiştirdiği fiyatlar da bu eğilimi destekledi. Ayrıca nüfus artışının hızlanması, kentleşmenin ivme kazanması ve tarımın pazara açılması iç pazarı genişletmeye başlamıştı. Buna, kentlere akınla birlikte (henüz toplu sözleşme ve grev hakkının bulunmadığı, tarımda emek veriminin çok düşük, dolayısıyla kente gelen emeğin tarımdaki alternatif getirisinin çok az olduğu bu dönemde) düşük ücretli emek kullanım olanağının ortaya çıkması eklendi. Ayrıca içeride kredi genişlemesi ve dışarıdan borçlanma olanaklarının özel kesimde sermaye birikimini genişletmesi; yabancı şirket ortaklığı, lisans ve know-how anlaşmalarının da teknoloji sorununa çözüm getirmesi bu bağlamda etkili oldu.

Bu dönemde, "tarıma mı, yoksa sanayiye mi ağırlık verilmesi gerektiği" tartışmalarının 1960'lı yıllara kadar sürdüğü görülür. Ne var ki, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin hazırlattığı, "Türkiye'de Sanayileşme ve Yatırım Meseleleri" başlıklı bir inceleme, sanayinin tarımdan daha verimli olduğunu, dolayısıyla öncelik alması gerektiğini belirtiyordu; işadamları kesiminin görüşü sanayi lehineydi.

Böylece ABD'li danışmanların karşılaştırmalı üstünlüğe göre tarımda uzmanlaşma tavsiyeleri, zaman içinde sanayi lehine ağır basan kârlılık karşısında havada kalmıştı. Türkiye'de özel girişimin sanayileşmede pay alması da bu bağlamda ortaya çıkmaya başladı.

iii) Devlet fabrikalarını satarak, ağır sanayiyi tasfiye ederek, özel girişime dayalı bir serbest piyasa ekonomisi yaratma tavsiyeleri ise başarılı olamadı. Tıpkı 1980 sonrası yıllarda olduğu gibi, özel giri-

şim bu kuruluşları çok düşük fiyatlarla ve açılacak kredilerle satın almak istedi. Sermaye piyasasının hiç gelişmemiş olduğu; kamu kuruluşlarının anonim şirket statüsünde olmadığı ve sermaye piyasasında el değiştiren hisseleri bulunmadığı için satış değerlerinin saptanamadığı; özel girişimde birikimin kısıtlı olduğu bir dönemde, bunların satılabileceğini düşünmek dahi abesti. Ayrıca uygulanan politikaların sonucunda, kamu girişimciliğinin özel girişime büyük dışsal yarar yaratabileceği ortaya çıkmıştı. Kamu girişimlerinin ürettikleri malların ve hizmetlerin maliyetin altında fiyatla satılması, eğittikleri işgücünün özel kesime eğitilmiş emek hazırlaması, düşük faizle kredili satışlar bunların en önemlileriydi. Öte yandan, altyapı eksikliğini gidermek için devletin giderek artan düzeyde yatırım yapması gerekiyordu. Ticari kredilerin genişlemesine rağmen özel yatırımların sınırlı kalması, yalnız altyapı değil, devlet iktisadi kuruluşlarının yatırımlarının da artması sonucunu verdi. 1950'de toplam yatırımların yüzde 57'sini yapan özel kesimin payı 1959'da yüzde 38'e kadar düşmüş; buna karşılık kamu iktisadi kuruluşlarının payı yüzde 15'ten yüzde 20'ye, bazı yıllar daha da yükseğe çıkmıştı. Kısacası, devlet kesimini daraltma ve devlet girişimciliğini tasfiye etme çabaları uygulamaya giremedi, istenenin tersi ortaya çıktı.

Serbest piyasa ekonomisi ise dışarıdan alınan kısa vadeli ticari borçların faizleri ödenemeyip yenileri alınamayınca yerini günlük piyasa müdahalelerine bıraktı; sürekli değişen kararlar, kâr hadlerinin devletçe saptanması, enflasyonun artırdığı fiyatları polis önlemleriyle engelleme çabaları, döviz tahsis ve dağıtımı için plansız programsız gelişigüzel devlet müdahaleciliği yayıldı. Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği'nin Sekizinci Genel Kurul Toplantısı'nda işadamları şöyle yakınıyordu:

> "Memlekette son yıllarda şiddetini artıran enflasyon, fiyat ve piyasa istikrarını altüst etmiş, evvela birkaç noktada, daha sonra ise geniş bir cephede darlık ve kıtlıklara sebep olmuştur. Bu hal devam ederken devletin gelişigüzel kontrol ve müdahaleleri bütün

> piyasayı kaplamıştır. Tevziler, tahsisler, kontroller, fiyat tespitleri işadamını tam bir cendereye sokmuştur. Son derece şamil bir mahiyet alan bu kontrol ve müdahaleler, istikrarlı bir görüş ve düşünce mahsulü olmadığı için, rasyonel bir esastan mahrumdur. Bunun için de her gün değişmekte, tadil edilmekte ve yeniden vazedilmektedir. Bu hal, işadamlarını tam bir şaşkınlık içinde bırakmaktadır. Delegeler bilhassa bu kararsızlık ve istikrarsızlıktan acı acı şikâyet etmişlerdir" (*Forum* dergisi, "Odalar Birliği Kongresi", 15 Şubat 1957).

1950'li yıllarda serbest piyasa ekonomisi adına yapılan gelişigüzel devlet müdahaleciliği, 1960'lı yıllarda geçilen planlı kalkınmanın hazırlayıcısı oldu.

iv) Bu programın işleyen tek tarafı dış kaynaklı sermaye kullanımıydı. Türkiye resmi dış yardımlar, ithalatçı kredileri ve diğer ticari krediler, yabancı sermaye girişi yoluyla ithalatı artırabildi; yani sadece ithalat artışı ve giren yabancı sermayenin getirdiği teknolojiyle dışa açılabildi. Buna, Marshall yardımından gelen traktörlere ilişkin Türk lirasıyla ödemeler eklenmelidir. T.C. Merkez Bankası'nda, kullanımı ABD iznine bağlı "karşılık paralar fonu" kuran bu yardım programı, resmi yardımlarla dışa açılmanın diğer bir yönünü oluşturdu. ABD'ye Türkiye içinde bir güç kaynağı yarattı.

1950-1960 yılları arasında Türkiye yaklaşık 1 milyar dolar program kredisi, 600 milyon dolar ithalatçı kredisi, 210 milyon dolar kadar ticari kredi kullandı; buna karşılık, kullanabildiği proje kredileri sadece 72 milyon dolar kadardı. Türkiye'nin faktör dışı hizmet ve faktör gelirlerinin bulunmadığı bu dönemde, dış ticaret bilançosu 1947'den itibaren sürekli açık verdi; ithalatı belirleyense, bulunabilen dış kredi miktarıydı. Ancak 1953'ten sonra, bulunan krediler ithalat artışına da olanak vermedi. Ticari bankalar sistemine sermaye ithali konusunda getirilen yetkiler ise, sonunda Türkiye'nin borç ödeyemez durumuna düşmesini hazırlayan başlıca neden oldu. Buna göre, ticari bankalar dış dünyadan döviz kredisi sağlayabilecek ve diğer bütün işlemlerden sağlanan dövizler T.C. Merkez Bankası'na devredilirken bu

kredi işlemindeki dövizleri devretmeyecekti. 1953-1958 arasında "kredili ithalat" biçimindeki bu uygulama, ithalatın artmasında önemli bir paya sahipti; resmi dış yardıma yakın bir tutarda ithalatçı kredisi ve ticari kredi kullanılmıştı.

T.C. Merkez Bankası'nın hükümetten bağımsız bir politikası olmadığı bu dönemde, enflasyon ithalatı artırma baskısı yaratırken, devalüasyon da yapılmadığı için, 1955'e kadar dış ticaret açığı büyüdü; 1956-1958 arasında kredilerin kısılması bu açığın küçülmesinin temel nedeni oldu (Tablo 3). Borçları dövizle ödeme sorumluluğu T.C. Merkez Bankası'nda olduğu halde, alınan dış kredilerin hangi amaçla kullanıldığını denetleyemediği için, büyümeyle ilişkisiz ithalat yapıldı; bu arada T.C. Merkez Bankası'nın kısa vadeli döviz borçları giderek arttı. Kredili ithalat uygulaması, sonunda Türkiye'nin ticari nitelikli dış borçlarını ödeyemez duruma girmesiyle sonuçlandı (G. Kazgan, 1981).

v) Dışa açılma politikasının "yabancı dolaysız sermaye yatırımlarıyla büyüme" amacının da çok etkili işlediği söylenemez. Bir kere, bu politikanın serbest bölgeler ayağı ölü doğdu. İkincisi, girdiği kadarıyla dolaysız yabancı yatırımın tutarı bu dönemde alınan toplam dış kredinin yüzde 5'ine bile ulaşmadı; 1950-1959 arasındaki 10 yılda sadece 77 milyon dolardı, 1960 yılı eklense dahi, 101 milyon dolarda kaldı (G. Kazgan, 1988, s.265-273).

Bununla birlikte, geldiği kadarıyla dolaysız yabancı sermaye yerli ortaklıklar kurarak özel sınai girişimin kısmen de olsa teknoloji, sermaye, yönetim gibi sorunlarını aşmasına yardımcı oldu. 6224 no.lu Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu kanalından gelen çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) ortaklıklarına Petrol Kanunu'yla gelen Mobil, Shell, BP gibi ÇUŞ eklenmelidir. Ayrıca lisans-know how-marka anlaşmalarıyla, yabancı sermaye katkısı olmaksızın dış kaynaklı teknoloji, bilgi ve marka kullanımı, yabancı firma temsilciliği gibi olanakların da özel girişim için kâr fırsatları yarattığı anımsanmalıdır.

b) Dışa Kapanma, 1958 Kambiyo Krizi ve IMF İstikrar Programı

i) Türkiye 1956-1958 arası dışa giderek kapandı, kaynak dengesi açığının GSMH'da payı yüzde 2.5'tan yüzde 1.7'ye indi (Tablo 3). İstikrar programı uygulaması için baskı yapmak üzere dışarıdan verilen program kredileri azaltıldı; zaten Dünya Bankası'ndan yeni proje kredisi alınamıyordu. Kısa vadeli kredilerle iş idare edilmeye çalışılsa bile altından kalkılır gibi değildi. Dış borç yükü artmaya, kamu açıklarının büyümesiyle enflasyon yüzde 20'ye tırmanmaya başlamıştı. Dış kaynak yetersizliği gerçi dış ticaret açığını giderek küçültmüş, açık 1955'te 185 milyon dolardan 1957'de 52 milyon dolara kadar indirilmişti. Ne var ki, döviz tahsisleri, çeşitli kısıtlayıcı etkenlerle yürütülen ithalat daraltması ve takas işi gidişi çığırından çıkarıyordu. İhracat primleriyle neredeyse her mal için ayrı bir kur oluşmuştu. Devalüasyon beklentilerinin yol açtığı yurtdışına sermaye kaçışları da ekleninince, 2.80 TL=1 dolar olan resmi kura karşılık, TL'nin karaborsa fiyatı 20 TL=1 dolara kadar yükseldi. İçeride darlıklar, başta kamu açıklarının yol açtığı enflasyona yeni bir ivme veriyordu. Kaçakçılık da iyice artmış, "resmi işlemler" yanında ikinci bir "yeraltı ekonomisi" oluşturmuştu. Hükümet bir istikrar programına gitmemek için, dış kaynaktan yoksun kalmak pahasına iki yıl diretti.

ii) 1958'de Türkiye'nin vadesi geçmiş 256 milyon dolar tutarında birikmiş borcu bulunuyordu. Bu borçları ödemedikçe ne uzun vadeli program kredilerinin artma, ne de kısa vadeli ticari kredilerle günü idare olanağı vardı. İthalatın GSMH'deki payı yüzde 3'e kadar düşmüştü.

1958 Ağustos ayında IMF güdümünde Türkiye bir istikrar programı uygulamayı kabul etti. 420 milyon dolar tutarında borcu ertelendi ve 359 milyon dolar taze kredi verildi. Bir süre IMF ile kesilen ilişkilerden sonra program yürürlüğe kondu. Programın bir direği ülke içinde enflasyonun kontrolüne dönüktü: Hükümet 1956'dan itibaren yürürlüğe koyduğu fiyat kontrollerini kaldıracak, ama T.C. Merkez Bankası ve ticari banka kredilerini "tavan" sistemiyle denetim al-

tına alacaktı. KİT fiyatları yükseltilerek açıkları denetlenecek, devlet bütçesi denkleştirilecekti. Bu uygulamaya rağmen, 1959-1961 arasında, kamu açıkları GSMH'nin ortalama yüzde 3'ü kadarken fiyat artışları sürdü, stagflasyon (durgunluk içinde enflasyon) yaşandı, ekonomi ciddi bir daralmaya girdi.

Programın ikinci direği, dış ticaret rejiminin düzenlenmesi ve ihracatın artırılmasına dayanıyordu. 4 Ağustos'ta (1958) *de facto* bir devalüasyon yapıldı. Bütün ithalatta kur fiilen (primler dahil) 1 dolar 9 TL'ye düşürüldü; 6-12 aylık kotalar yürürlüğe kondu; ihracatta ise çeşitli primli kurlar devam etti. Varolan klering anlaşmaları sürdürülse de, yenilerinin yapılmaması, takas işlemine yer verilmemesi kararlaştırıldı. Dış ticaret konvertible paralarla ve çok taraflı olarak yürütülecekti.

4 Ağustos *de facto* devalüasyonundan sonra dünya piyasasında fiyatlar düşerken ihracat yine artmadı; ama genişleyen dış krediler sayesinde ithalat arttı ve dış ticaret açığı büyüdü.

Ekonominin daralma sürecinde geri dönmeyen krediler dolayısıyla yedi tane yerli banka ve daralan iç talep dolayısıyla da çok sayıda küçük özel firma iflas etti. Türkiye, Cumhuriyet tarihinin en ciddi krizlerinden birini yaşıyordu. Kurların teke indirgendiği 9 Ağustos 1960'daki *de jure* devalüasyondan sonra, yine ihracatta bir sıçrama görülmedi. İhracatın 400 milyon doları aşabilmesi 1965 yılını bekledi.

Kısa vadeli dış kredilere dayanarak ithalatı serbestleştirme yolundaki bu deneme, ciddi bir krizle noktalandı; ekonomi dış kurumların denetimine girdi (G. Kazgan, 1988, s.273-276).

3. 1950-1961 Döneminde Ekonomik Gelişme ve Çelişkiler

i) Çok partili sistemin iktidara getirdiği Demokrat Parti uluslararası sistemle bütünleşmek için yola çıkarken, sonuç, ödeyemeyeceği çapta kısa vadeli borç birikiminin getirdiği kambiyo krizi ve IMF'nin istikrar programı olmuştu. Oysa dönemin başında (1950-1953) ekonominin hızla gelişmesini sağlayacak dış kaynaktan atıl verimli topraklara,

ucuz işgücünden özgürlük ortamına uzanan bir çizgide olumlu etkenler bulunuyordu. Türkiye bu olanaklardan yararlanarak, bu dönemde yılda ortalama yüzde 11.3 gibi (Tablo 3) yüksek bir reel GSMH artışına tanık oldu; GSMH'nin neredeyse yarısını veren tarım yüzde 12.2, sınai üretim yüzde 10.5 gibi bir yıllık ortalama artış hızına ulaştı. Enflasyon neredeyse yok gibiydi (yılda ortalama yüzde 4); kamu dengesindeki açık yüzde 1'in, dış borç servisinin ihracata oranı yüzde 10'un altındaydı. Ne var ki, dış dünyayla bütünleşme kısa vadeli dış borçlara dayanarak tüketim malı ithalatını artırma biçimine dönüşünce, bu olumlu göstergenin tümü birden olumsuzlaştı; özellikle olumlu ama dışsal ve geçici öğelere dayanarak dışa hesapsız açılma bu göstergelerin tümünü tersine döndürdü.

1954-1958 arasında, reel GSMH büyüme hızı yılda ortalama yüzde 4.1'e düşerken (sanayide yüzde 9.3, tarımda yüzde 3) enflasyon oranı yüzde 13.3'e yükselmişti. Kamu yatırımlarını artırma baskısı altında, kamu açığı yükselmiş (GSMH'nin yüzde 2.7'sine), kaynak dengesi açığı GSMH'nin yüzde 1.7'sine, dış borç servisiyse ihracatın yüzde 31.0'ine fırlamıştı. Nüfus artış hızının yüzde 2.85'i bulduğu bu dönemde kişi başına gelir artışı sadece yüzde 1.25'te kalıyordu. Oysa hızlı nüfus artışı tarımda makineleşmenin işgücünü ikame etmesine ve Balkanlar'dan gelen göçlere eklenince, kentlere göçler hızlanmıştı. Kentlerin varoşlarında gecekondulaşma olayı bu yıllarda Türkiye'nin gündemine girmeye başlıyordu.

1959-1961 yıllarında bütün göstergeler daha kötüleşti. Dönemin başında en başarılı gözüken tarım kesimi dahi eksi büyümeye geçmişti (yılda yüzde eksi). Kaynak dengesi açığı büyürken dış ticaret açığı ancak bürokratik kontrol yollarından denetlenebiliyordu. Bu üç yıl boyunca Türkiye ithalat kısıtlamalarına bağlı yoğun mal darlıkları ve bir kriz yaşadı. Krizin ortasında bir de askeri müdahaleye tanık oldu.

ii) 1950'li yılların çelişkisi uluslararası sistemle bütünleşme derken ithalat oranının yüzde 6'ya düşmesi; serbest piyasa ekonomisi derken polis devletini andırır piyasa müdahaleleriyle fiyatların denetim altına alınmasıydı. Ayrıca, bireylere özgürlük temeline dayanması gere-

TABLO 3

Türkiye'nin Başlıca Kalkınma Göstergeleri: 1950-1976

Dönem	Yıllık Ortalama Artış Hızı (%)					GSMH'de Pay (%)			(%)	
		(Sabit Fiyatlarla)			Genel Fiyat Düzeyi					
	Nüfus[1]	GSMH	Tarım	Sanayi		Yatırım	İç Tasarruf	Kaynak[2] Dengesi	İhracat/ İthalat	Dış Borç Servisi/ İhracat
1950-1953	2.78	11.3	12.2	10.5	4.0	11.3	8.8	-2.5	61.9	9.6
1954-1958	2.85	4.1	3.0	9.3	13.3	13.9	12.2	-1.7	86.8	31.0
1959-1961	-	3.1	-1.5	5.2	8.6	15.4	12.4	-3.0	70.5	28.5
1963-1967	2.46	6.7	3.7	10.6	5.2	16.2	16.3	0.1	68.1	37.9
1968-1972	2.52	6.6	3.6	9.9	10.2	19.3	18.2	-1.1	62.2	27.7
1973-1976	2.50	7.0	3.3	10.0	19.0	21.5	17.0	-4.5	37.0	23.6

Kaynak: DİE ve DPT.

(1) Nüfus artış hızı, sayım yılları olan 1950-1975 döneminin her beş yılı aralığındaki yıllık ortalama hızdır.

(2) Kaynak dengesi, yatırım/GSMH ile iç tasarruf/GSMH arasındaki farktır.

ken çok partili siyasal rejim Vatan Cephesi, Tahkikat Komisyonu gibi sivil dikta kurumlarını da getirmişti.

Uluslararası yeni sistemle bütünleşmek için savaş sonrası Batı kampında kurulan örgütlere ya da Batı Avrupa'da kurulmakta olan (1958 Roma Anlaşması) Ortak Pazar'a katılma girişimini başlatmak tutarlı bir davranıştı. Ne var ki, bu arada "şeriat devletine kapıyı açmak" hiç de tutarlı bir davranış olamazdı. Nedeni açıktı: Cumhuriyet'in "akılcı davranan yeni insan tipi yaratma" amacıyla çeliştiği gibi, Batı kurumları da din devleti esaslı bir Müslüman devletini aralarında görmek istemeyeceklerdi. Oysa Başbakan Menderes DP'nin İzmir Kongresi'nde icraatları arasında şunları ilan ediyordu:

> "İnkılap softalarının yaygaralarına ehemmiyet vermeyerek Ezanı Muhammediyeyi Arapçalaştırdık. Mekteplere din derslerini kabul ettik. Radyoda Kur'an okuttuk. Türkiye devleti Müslümandır ve Müslüman kalacaktır" (Yücekök, 1971, s.90).

İktidardaki bu anlayış, tarihe karıştığı sanılan tarikatları (Ticanilik, Nurculuk, Nakşibendilik) da geri getirdi. DP'nin tarikatlara devlet yardımı yaptığı, dinsel yayın organlarını desteklediği, daha sonra belgeleriyle ortaya kondu (Şahinler, 1998). 1950 öncesi açılmaya başlayan imam hatip ortaokullarını bu dönemde imam hatip liseleri izledi.

Böylece ekonomi, çok partili düzende uluslararası sistemle bütünleşmeye giderken, öğretim birliğinin bozulmasıyla, ikili bir toplumsal düşünce yapısının, zihniyetin oluşmasının yolu açılmış oluyordu.

Daha da ötesi, Soğuk Savaş'ın doludizgin sürdüğü bu yıllarda IMF'nin kredi vermek için ileri sürdüğü koşulları reddedip, SSCB'ye kredi almak için gitmeye soyunmak sadece politika tutarsızlığı değildi; aynı zamanda Batı'nın NATO üyeliğine nazlanarak kabul ettiği Türkiye'nin dünyadaki yerini ne biçimde algıladığını da anlamamış olmak demekti.

Bu dönem 27 Mayıs 1960'da askeri müdahaleyle son buldu; 1970'li yılların ortasına kadar Türkiye uluslararası ekonomiye, serbest piyasa ekonomisine geçerek katılmayı gündeme getirmedi.

III. PLANLI-DENETİMLİ EKONOMİ, HESAPLI SERMAYE GİRİŞİ VE İSTİKRARLI BÜYÜME: 1963-1974

i) Türkiye ekonomisinin dış ve iç baskılar altında "denetimli ekonomi-dışa kapanma" ile "serbest piyasa ekonomisiyle uluslararası ekonomiye katılma" arasındaki gel-git'lerinde, 1963-1974 dönemi yeni bir aşama oluşturdu. 1948'de ağır sanayiyi geliştirmeye dayalı olarak hazırlanan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı CHP tarafından rafa kaldırıldıktan sonra, planlamayı ağzına dahi almayan DP artık tarihe karışmıştı. Üstelik OECD çerçevesinde kurulan Türkiye'ye yardım konsorsiyumunun vereceği kredileri öngörebilmesi için, Türkiye'nin "hesaplı-kitaplı" davranması gerekiyordu. Bundan da öte, 1960'lı yıllar ABD'nin bile kendisini "karma ekonomi" diye nitelediği, gelişmekte olan ülkelerinse Birleşmiş Milletler nezdinde etkinlik kazandığı yıllardı. Soğuk Savaş sürerken sıcak savaş da Vietnam'da önce Fransızları, sonra ABD'yi silahlı çatışmada zorlamaktaydı; SSCB giderek Çevre'nin azgelişmiş ülkelerinde etkinlik kazanma tehdidi yaratıyordu. İşte böyle karmaşık bir ortamda ekonomiye çekidüzen vermeye çalışan askeri rejim "iktisadi planlama"yı gündeme getirdi. Aslında dönem, bütün Batı kampında planlamanın yayıldığı, iktisatçıların yeni planlama teknikleri (girdi-çıktı tekniği, doğrusal programlama gibi) geliştirdiği bir çağdı; ülkelerin başarısı, büyüme hızının yüksekliği, sanayileşme ve gelir bölüşümünü düzeltmeyle ölçülüyordu. Serbest piyasa ekonomisiyle dünya pazarına katılma rafa kaldırılmıştı.

Türkiye, askeri iktidarın getirdiği iktisadi planlamayı yeniden demokrasiye geçtikten ve merkez-sağ eğilimli Adalet Partisi iktidarı aldıktan sonra da sürdürdü. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BYKP) 1963-1967, İkinci BYKP 1968-1972, Üçüncü BYKP'ysa 1973-1977 arasında yürürlükte kaldı. 1963-1969 dönemi göreli hızlı ve istikrarlı büyüme sağlandığı yıllar oldu (Tablo 3). Planlar kamu yatırımları için "zorunlu hedefler", özel kesim yatırımları içinse "yol gösterici" hedefler getiriyordu. Şu anlamda ki, kamu kesimi kendisi için "zorunlu" diye konulan hedefleri gerçekleştirecek, özel kesimse kendisi için konulan hedefleri gerçekleştirmeye mali teşvikler ve koruma politikasının

düzenlemeleriyle özendirilecekti. Anayasal bir kurum olarak örgütlenen Devlet Planlama Teşkilâtı (DPT) ise, özel yatırımların bu teşvikleri alıp alamayacağı konusunda karar verecekti. Kamu yatırımlarının 1960'lı yıllarda toplam yatırımların yüzde 50'den fazlasını oluşturuyor olması, bunların serbest piyasanın kârlılık göstergeleri değil plan hedefleri çerçevesinde kaynak tahsisi alması, bir kere, bu alanda serbest piyasanın işletilmediğini gösterir. Aynı şekilde, özel kesimde yatırımlar bağlamında mali desteklerden, dış ticaret korumasından yararlanmak, serbest piyasa ancak göreli işliyor demektir.

ii) Dönemin dış ticaret politikasıysa, temelde tarımı ve imalat sanayiini geliştirme hedeflerine göre düzenlendi. İç piyasayı yerli üretime açık tutmak amacıyla, üretim düzeyi yeterli miktara varan malların ithalatı yasaklanıyor; denetimli kambiyo rejimiyle mal ve hizmet ithalat/ihracat hareketleri denetlenirken katlı-kur sistemiyle serbest piyasa fiyatlarının etkenliği iyice sınırlanıyordu. "İthal-ikamesi" denilen bu politikalar demeti çerçevesinde uluslararası piyasadan yansıyan ne faiz, ne döviz kuru, ne mal-hizmet fiyatları etkilerini iç piyasada kaynak dağılımı üzerinde gösterebilirdi. Zaten ihracatın GSMH'ye oranının yüzde 4-5 arasında, ithalatın GSMH'ye oranınınsa yüzde 6 civarında kalması, uluslararası piyasa etkilerinden kopukluğa başlıca gösterge sayılabilir. Bütün mali piyasalar sıkı denetim altında tutuluyor, kârlılığın tarım ve sanayide en yüksek düzeyde kalmasına çalışılıyordu: Artan kent nüfusu baskısıyla bir miktar kent topraklarında artan rantlarla ithal malı darlıklarından ya da ithalat lisansları ticaretinden kaynaklanan "ithalat rantları" dışında "rant ekonomisi" oluşamıyordu. Kâr edebilmek için üretmek gerekiyordu.

Dönemin gelir bölüşümü politikası da aynı hedef çerçevesinde işletildi. SSCB'nin varlığı kapitalizmin yaşayabilirliği için bir tehdit olarak algılandığından "sosyal devlet"in geliştirilmesi, gelir bölüşümünün "iyi" olması Batı demokrasilerinin ve onlara özenen Türkiye'nin başlıca hedefleri arasında, hem de merkez sağ partiler iktidardayken yer alıyordu.

Gelir bölüşümü politikası da, aynı şekilde, iç pazarı genişletip

özel girişimin tarım-sanayi-hizmetler alanındaki yatırımlarını kârlı tutacak biçimde yürütüldü. Sosyal güvenlik sisteminin gelişmesi, 1963'te yürürlüğe giren Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı Kanunu, Hazine topraklarının dağıtımı ve destekleme alımları yoluyla yüksek tutulan tarım fiyatları, rekabetin bulunmadığı bir ortamda, işçi-memur ücretlerinin yüksek tutulmasında bir sakınca görülmemesi, (1978'e kadar) gelir bölüşümünde daha önceki dönemlere oranla iyileşmeler yarattı. 1970'li yıllara gelindiğinde "rant artı faiz artı kâr artı tarım dışı küçük girişim" gelirinin yurtiçi faktör gelirinde payı sadece yüzde 35 kadardı; tarım yüzde 30 kadar alıyor, ücret+maaş payıysa neredeyse yüzde 35'e yaklaşıyordu (Özmucur, 1995).

iii) Bu dönemde Türkiye uluslararası finans kapitalin etkinlik alanına neredeyse girmedi. Ancak dış piyasalarda dolar üzerine spekülasyonun yarattığı baskılar bir yandan, ılımlı da olsa içerideki enflasyonun 9 TL/dolar kurunu aşırı değerlenmiş hale getirmesi ve ithalat darlıkları üzerine devalüasyon için IMF baskılarının ortaya çıkması diğer yandan, 1968 yılında Türkiye'yi kısa vadeli sermayeyi (dövize çevrilebilir mevduat hesapları) IMF denetimi dışında Avrupa para piyasasından serbestçe ithale yöneltmişti. Ne var ki, 1970'li yılların getirdiği olumlu dünya koşulları, Ağustos 1970 devalüasyonunda TL/dolar kurunun 14.85 TL/dolar olarak düzeltilmesinin olumlu etkileri ve 1960'lı yıllarda Avrupa'ya giden işçilerin yolladığı dövizlerin artması buna ihtiyaç bırakmadı. Sonunda bu süreç 1970'lerin başında durduruldu; olumsuz etkileri olabileceği anlaşılmıştı.

Resmi kredilerin ve dış yardımların sermaye girişinde egemen olduğu bu yıllarda, Batı'nın Türkiye üzerinde denetimi, örgütleri (IMF-Dünya Bankası-OECD vb.) yoluyla birkaç biçimde ortaya çıkıyordu: Bir kere, kriz dönemlerinde, serbest piyasadan kredi bulunamadığında uygulanan IMF istikrar programı çerçevesinde istenilen politikalar uygulatılabiliyordu; Dünya Bankası ve yan kuruluşlarından alınan proje kredileri kurumun onayına tabi olduğu için, uygun bulunmayan projeler uygulanamıyordu; ABD'nin buğday yardımı karşılığında yapılan TL ile ödemeler, T.C. Merkez Bankası nezdinde "karşı-

lık fonları" hesabında tutuluyor, ABD hükümeti bunları Türkiye içinde serbestçe harcıyordu. Ancak ihracatın ithalatı karşılama oranının yüzde 68'e vardığı (Tablo 3), ithalat oranının GSMH'da ancak yüzde 6'ya ulaştığı, yıllık ortalama dolaysız yabancı sermaye girişinin (6224 sayılı kanuna göre) 10 milyon doları dahi aşamadığı bu ortamda, ekonomi üzerinde önemli yabancı etkilerin varlığı konu edilemezdi. Ortak Pazar ülkeleriyle imzalanan (1963) ve gümrük birliği kurmaya yönelik Ankara Anlaşması'nın "Hazırlık" aşamasında, Türkiye hiçbir taahhüt altına girmediği için, Batı Avrupa'nın (6 tam üye) da hissedilir bir etkinliği yoktu.

Bu dönemde Batı kampının temel etkileri, Soğuk Savaş kurallarına ve siyasal-askeri koşullarına bağlı kalınmasında yatıyordu. Türkiye de bunları "harfiyen" yerine getirmekteydi.

iv) 1960'lı yılların hızlı büyüme kadar mali istikrarla tanımlandığı belirtilmelidir. Enflasyon hızı 1963-1967 arasında yıllık ortalama yüzde 5'te kalırken GSMH reel büyüme hızı yüzde 6.5'e, sanayide artış yüzde 10.6'ya ve tarımda yüzde 3.7'ye vardı (Tablo 3). KİT'lerin imalat sanayiinin çıktısında payı yüzde 43, katma değerde payıysa yüzde 62 kadardı (DİE, 1973, s.206-208).

Bu kadar olumlu etken birarada özel kesimin imalat sanayiinde kabuğunu kırmasını hazırladı. İttihat ve Terakki'yle başlayan "milli burjuva yetiştirme" hedefi, Cumhuriyet tarihini de katedip 1960'lı yıllarda ürününü verdi. 1950'li yıllarda zenginleşen büyük toprak sahipleri, yabancı şirketlerin temsilciliğini alan tüccarlar, genişleyen eğitilmiş insan gücü tabanından gelen meslek sahipleri (başta KİT eğitiminden geçmiş mühendisler) yeni sanayi burjuvazisini oluşturdu. Getirilen vergi kolaylıkları da "holdingleşme" sürecini başlattı; büyük girişim olgusu gündeme geldi. Kentlerde doğan orta-yüksek gelirli sınıfın talep yapısına uygun biçiminde, özel sanayi artık dayanıklı tüketim malları alanında yabancı sermaye ortaklığı-lisans veya know how anlaşmalarıyla KİT'ler dışında büyük sanayi girişimlerini kuruyordu.

Tarımı geliştirmeye gösterilen dikkatler de semeresini verdi. Türkiye ABD'nin gıda ürünü destekleriyle yaşayan bir ülke olmaktan

çıktı,* kendisini besleyebilen bir ülke konumuna girdi. Planlı biçimde yürütülen ekonomi bu başarılara imza atarken göreli fiyat istikrarını da koruyabildi; yıllık ortalama enflasyon hızı yüzde 10'u aşmadı, dış borç servisi/ihracat oranı 1963-1967'deki yüksek düzeyden 1968-1972 arasında yüzde 27.7'ye düşürüldü (Tablo 3). Tıpkı planlı biçimde yürütülen 1930'lu yıllar ekonomisinde olduğu gibi, 1963-1974 arasındaki planlı dönemde de Türkiye mali istikrar içinde hızlı büyüme ve sanayileşme gösterdi. Bu iyimserlikle AET ile Gümrük Birliği anlaşmasının Geçiş Dönemi'ne girdi. Planlı ekonominin istikrar ve büyüme açısından taşıdığı önem, izleyen dönemlerin getirdiği olumsuz deneyimlerle daha iyi ortaya çıktı.

1960'lı yılların planlı ekonomi dönemi sadece ekonomi düzleminde başarılara imza atmakla kalmadı; aynı zamanda 1961 Anayasası'nın getirdiği geniş fikir özgürlüğü Türk tarihinde ender rastlanan bir düzeyde sürdü. Sol fikirlerin hızla yayılması, Marksist yazının Türkçe'ye çevrilmesi, hızlı işçi hareketleri ve bunlara eklenen öğrenci eylemleri dönemi tanımladı. Ancak Soğuk Savaş koşulları serbest piyasa ekonomisinden taviz verse de, sol hareketlerin güçlenmesine ne içeride, ne de dışarıda rıza gösterebilirdi. Nitekim öyle oldu.

Bu dönemin toplumsal tarihindeki belki de en önemli kara nokta fikir özgürlüğünün noktalanması oldu: 12 Mart Muhtırası, dar anlamda bir askeri darbe sayılmasa da, bu gidişe son verdi; 1961 Anayasası'nın getirdiği fikir özgürlükleri budandı.

IV. AVRUPA EKONOMİK TOPLULUĞU İLE GÜMRÜK BİRLİĞİ ANLAŞMASI: 1963

Bu dönemin ileriki yıllara etkileri güçlenerek sarkan en önemli anlaşması, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET), dönemin yaygın tanımına göre Ortak Pazar ile imzaladığı Gümrük Birliği (GB), diğer adıyla Ankara Anlaşması oldu. 1950'li yılların sonunda Türkiye yoğun bir krizdeyken, Yunanistan Batı Avrupa'da 6 devlet arasında başlamış olan

(*) ABD bu yıllarda "PL 480" kanunu çerçevesinde kendi tarım ürünü fazlalarını, açık veren ülkenin yerli parası karşılığı veriyordu.

bütünleşme hareketine katılmak için yola çıkmıştı. Bu 6 devlet (Almanya, Fransa, İtalya ve Benelux) Türkiye'nin başlıca ihracat kalemleri olan 5-6 tarımsal ürünün başlıca pazarlarıydı; ne var ki Yunanistan da aynı ürünleri aynı pazarlara ihraç ediyordu. Yunanistan'ın daha avantajlı bir konuma girmesi karşısında, Türkiye onu izleyerek 1959'da AET'ye başvurdu. Başvurusu uzun yıllar tartışıldı; araya askeri müdahale girdi. Katılımın öncelikli şartı demokrasinin politik rejim olarak kabulüydü; 1963'te, Türkiye'nin demokrasiye dönmesini izleyerek başvuru kabul edildi ve 1 Ocak 1964'ten itibaren yürürlüğe girdi. Türkiye, Yunanistan gibi, AET'ye tam üye değil "ortak üye" sıfatıyla katılıyordu.

1960'lı yıllar ve 1970'li yılların başlangıcının yüksek konjonktüründe GB anlaşmasının ileride ne gibi sorunlar getireceği düşünülmedi. Ancak 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren anlaşma her iki tarafça da aksatılmaya başladı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Serbest Sermaye İthaline Geçiş Denemesi ve Borç Krizi: 1975-1979

"Etrafımıza Çin Seddi gibi duvarlar çeksek, yine bilgili toplumlar bize üstünlük sağlarlar, her şeyimizi alırlar."

Âli Paşa*

1970'li yıllar dünya için olduğu kadar Türkiye için de büyük dönüşümleri hazırlayan politik, toplumsal, ekonomik ve teknolojik değişmelerin ortaya çıktığı yıllar oldu (G. Kazgan, 2000, s.90-112). Dünyadaki dönüşümlere ek olarak salt Türkiye'ye özgü, ama etkileri süreklileşen dönüşümler de gündeme geldi; öyle ki, 21. yüzyılın Türkiye'sini çözümlemek ancak bu dönüşümlerin nereye gidebileceğini gerçekçi biçimde öngörmekle mümkün olabilir. Türkiye'nin kaderi, neredeyse, bu yıllarda ortaya çıkan ve daha önce pek de öngörülemeyen toplumsal-politik ya da toplumsal ve politiko-ekonomik veya salt ekonomik olsa da politik sonuçları olan olaylar dizisiyle çizilir oldu. İçeride toplumsal kargaşa ve çatışmalardan şeriat düzeni talebiyle ortaya çıkan yeni bir partiye (Milli Nizam Partisi); DP'nin devamı Adalet Partisi'nin yapımını hızlandırdığı imam hatip liseleri ve Kur'an kurslarından, kent varoşlarında köyden göçlerin beslediği büyük boyutta gecekondulaşmaya ve yarattıkları çok yönlü sorunlara, çok partili düzenin bir türlü düzenli işleyememesine ve istikrarsız koalisyonlara uzanan

(*) Islahat Fermanı'nı hazırlayan Tanzimat dönemi paşası.

sosyo-politik sorunlar 2000'li yılların başında da aynen sürüyor.

Dış ilişkilerdeki sorunlar da aynen, 1970'li yılların mirasıdır. 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı'nın Yunanistan'la Kıbrıs'ın bölünmesi çekişmesini yaratması ve o kanaldan Batı dünyasıyla ilişkileri germesi bunun başlangıcıdır. AT ile ilişkilerin gergin bir soğukluğa girmesi, oluşundan onlarca yıl sonra her nedense Ermeni tehciri olayının "soykırım" olarak pazarlanması, önce silahlı Ermeni terör örgütü ASALA'nın Türk diplomatlarını öldürürken sonra diplomasi yoluyla Türkiye'nin dış ilişkilerini yaralaması hep bu dönemde başlayan olaylardır. PKK'nın oluşmaya başlaması ve Batı ile ilişkileri bozan bir diğer öğe olarak gündemde yer alması da aynı dönemin ürünüdür. Bunların polis-asker-silah üçlüsünün artmasıyla getirdiği güvenlik harcamaları artışı, yarattığı yüksek rizikoların yatırımları olumsuz yönde etkilemesi, dış ekonomik ilişkilerde olumsuzluğun askeri (ABD) ve ekonomik (AT) ambargolara varması dönemin en belirgin ekonomik sonuçlarıdır.

Ekonomi düzlemindeyse, 1970'li yıllar serbest sermaye ithali ve finans kapitalin etkilerine açılmanın başladığı dönemdir. Serbest piyasa ekonomisi diye vizyonsuz bir ekonomi politikasının ve petrol krizini izleyerek mali serbestleşmenin gündeme gelmesi, enflasyon hızının dönemin sonuna doğru tarihsel rekorlara koşması, kayıt-dışı ekonominin patlama sürecine girmesi yine bu dönemin mirasıdır. Dönem aynı zamanda özel girişimin de faaliyetlerinin patladığı, (Ortadoğu'dan başlayarak) dış dünyada etkinlik göstermeye başladığı yeni bir aşamayı simgeler.

Türkiye'nin bugünkü ve geleceğe uzanan sorunlarının başlangıcı, bu bakımlardan, 1970'li yıllarda yatıyor demekte fazla hata olmasa gerekir.

I. OLUMLU GELİŞME, İZLEYEN PETROL KRİZİ VE SERBEST SERMAYE İTHALİ

1. Denetimde Gevşemeyi Hazırlayan Etkenler

i) Türkiye 1970'ten birinci petrol krizinin patlak verdiği 1973 sonu-1974 başına kadar geçen yılları bütün göstergelerin olumlu seyrettiği

bir gidişin iyimserliğiyle yaşadı: Reel GSMH artış hızı yılda ortalama yüzde 7'ye yaklaşıyor, yurtiçi tasarruf oranı (yüzde 18.5) neredeyse yurtiçi yatırımı (yüzde 18.7) karşılıyordu. İhracatın ithalata oranı hızla düşüyor olsa da (Tablo 3), 1950'den bu yana ilk kez net turizm geliri pozitif bakiye veriyor ve işçi dövizi girişleri artıyordu. Gerçi bu arada enflasyon hızı yılda yüzde 20'ye yaklaşmıştı, ama AT ile Gümrük Birliği Anlaşması'nın Geçiş Dönemi diye tanımlanan ikinci dönemine geçiş için Katma Protokol imzalanıyor ve bu arada ihracatta (pamuk ipliği, ham bez gibi) basit de olsa birkaç sınai mamul devreye giriyordu.

Türkiye 1969'da hafif bir krizle sarsılıp IMF istikrar programını yürürlüğe koymuş, bunu atlatmak için Ağustos 1970'te TL'yi devalüe etmişti (1 dolar=9 TL'den 1 dolar=14.85 TL'ye). Dünya piyasalarında doların altın paritesinden ayrılmasıyla (Ağustos 1971) eşanlı olarak ortaya çıkan spekülatif patlama hammadde fiyatlarını hızla yükseltirken, Türkiye devalüasyonun da etkisiyle, hammadde ihracatçısı olarak bundan yararlandı; dış ticaret hadleri lehe dönerken miktar olarak da ihracatı arttı. Bu arada (pamuk ipliği gibi) mamul mallar ihracatı ve dış dünyadan işçi transferlerinin sıçraması, tarımsal ihracat artışına eklendi. Dünyada yükselen konjonktürün doruğu, Türkiye'ye cari işlemler açıklarının 1972'de 8 milyon dolara inerken bilançonun 1973'te 484 milyon dolar fazla vermesi olarak yansıdı. Net döviz rezervleri ise 2 milyar dolara yükseldi. 1960'lı yıllarda Batı Avrupa'ya çalışmaya giden işçilerin yolladığı dövizler önemli bir kalem olarak cari işlemler bilançosuna eklenmiş, mal ihracından sağlanan döviz gelirine (1 milyar doların üstüne çıkarak) yaklaşmıştı. Bu kalem, ithalatı ihracat gelirinden ya da dış krediden bağımsızlaştıran "ek dış kaynak" niteliğiyle bundan böyle gündemde olacaktı. Yarattığı iyimserlik havasıysa hemen ekonomi politikalarına yansıyacaktı.

ii) 1974 yılına gelindiğinde bu tablo tersine dönmüştü: Petrol fiyatlarının patlamasına, Kıbrıs Barış Harekâtı'nı izleyen ABD silah ambargosu ve Batı Avrupa'nın örtülü ekonomik ambargosu eklenmişti. Bu arada, Türkiye'nin dış temsilcilerini Ermeni teröristlerin (ASALA) öldürme girişimleri ve içeride üniversitelerde sahnelenen ideolojik kay-

naklı çatışmalar gündeme geliyordu. Yani Batı, Türkiye'yi Kıbrıs Harekâtı nedeniyle çeşitli yollardan sıkıştırmaya başlamıştı.

Dış ticaret hadleri ise, petrol kriziyle birlikte tersine dönüyor, şiddetle kötüleşiyordu. Petrol fiyatındaki dört kat artışı, ithal edilen sanayi mamulleri fiyatlarındaki artış izledi; 1972-1977 arasındaki 4.2 milyar dolarlık ithalat artışının sadece 800 milyon dolarlık kısmı reel artıştı. Geri kalan 3.4 milyar doların 2.49 milyar dolarlık bölümü sınai mamul fiyatlarının artışından kaynaklanırken, petrol fiyatı artışı 1 milyar dolardan az bir tutar götürdü (DPT, 1979, s.38). Dış ticaret hadlerindeki kötüleşme bir yandan ihraç malları (dolar) fiyatı düşse de, daha çok ithal malları (dolar) fiyatlarının tırmanmasından kaynaklanıyordu; kötüleşme 1973-1980 arasında % 40'ı aşmıştı.

Bütün dünya petrol tasarruf etmeye çalışırken, Türkiye'nin petrole sübvansiyon vererek tüketimi patlatması ise, yaşanan bir diğer gerçekti. İçeride petrole dayalı enerji üretimi ve yabancı sermayeye dayalı otomobil üretimine geçiş, petrol tüketimini 10.8 milyon tondan 17.7 milyon tona fırlatırken, petrolün enerji tüketimindeki payı yüzde 50 civarına çıkmıştı.

Ekonominin büyümesine ivme verme amacıyla, yüzde 20'nin üstüne çıkan enflasyon hızına rağmen, nominal faiz hadleri bunun çok altında tutuldu: Bankalarda yıllık mevduat faizi yüzde 9, devlet tahvillerinin faizi yüzde 11'di; yani reel faiz hadleri negatif düzeyde sürüyordu. Bu, sık sık küçük oranlı olarak yapılan devalüasyonlara rağmen aşırı değerlenen TL/dolar kurunu tamamlıyor ve makine-donanım ithalini göreli ucuzlatarak, yatırımlara ivme veriyordu. Tabii, bu arada ithalat da bunların baskısıyla patlamış, 1972'de 1.6 milyar dolardan 1977'de 5.8 milyar dolara fırlamıştı. Gerçi ihracat da 890 milyon dolardan 1.8 milyar dolara çıkmıştı, ama açık giderek büyüyordu, ihracatın ithalatı karşılama oranı 1973-1976 arasında yüzde 37'de kalıyordu. Ne var ki, aynı dönemde ekonomi de hızla büyümüş (yılda ortalama yüzde 7'ye yakın), sanayi kapasitesi genişlemiş, tarımda teknoloji değişmiş ve üretim artışı hızlanarak Türkiye beslenmede "kendine yeter" bir konuma gelmişti (Tablo 3). Bu arada Türkiye ekonomisin-

de görülmedik boyutta bir savurganlığın ortaya çıktığı, 1970'lerin başında pozitif bakiye veren turizm bilançosunun dahi negatif bakiye verdiği bir gerçekti (G. Kazgan, 1988, s.278-296).

iii) Petrol krizini izleyen dönemde Batı stagflasyona (durgunluk içinde enflasyon) girerken, Türkiye'nin, diğer birçok (başta Latin Amerika'dakiler) Çevre ülkesi gibi, yaşadığı hovardalıkla birlikte bu hızlı yatırım ve GSMH artışındaki temel etken ABD öncülüğünde "petrodolarların dolaşıma iadesi" politikasıydı (G. Kazgan, 2000, s.101-103). Uluslararası bankalar, ellerinde biriken "petrol dolarları"nı, bir ara reel olarak negatif düzeylere düşen faiz hadlerinde kredi vermek için "kapıya geliyor"; henüz IMF-bankalar işbirliği kurulmadığından, Türkiye de ağustosböceği gibi yarını düşünmeden gırtlağına kadar borca, hem de kısa vadeli borca batıyordu.

Batı kendi ihracatını artırarak sermayesinin kâr haddini yükseltmek için geliştirdiği "Çevre'yi borçlandırarak bunların ithalatını artırma ve sermayeye kârlı yatırım alanı bulma" politikasıyla Türkiye'yi de aynı ağın içine çekmişti. Uluslararası bankalar bu borçlandırma politikalarının sonuçta nereye gideceğini düşünmeden çok düşük faiz hadleriyle kredi verdikleri gibi, Türkiye'deki hükümet de düşük faizli fakat büyük çaplı borçlanmanın nereye gideceğini hiç düşünmedi. Aksine, alınan bütün politika önlemleri içeride genişlemeyi teşvik ederken sermaye ve mal ithalini kolaylaştırıcı yönde oldu; denetimli ekonomide serbestleşme girişimleri çarpıcı biçimde ortaya çıktı. Borçlanmanın kökeninde patlayan iç kaynak dengesi açığı (1975-1977 arası GSMH'nin yüzde 6'sı) ve bunun da temelinde Kamu Kesimi Borçlanma Gereği (KKBG) (GSMH'nin yüzde 6.5'i) yatıyordu. İthalat/GSMH oranı yüzde 12.6'ya fırlarken ihracat/GSMH oranı yüzde 4'e geriliyordu (**Tablo** 4).

2. Sermaye İthalini Kolaylaştırma Yolları

Türk hükümeti ihracatı gözardı edip ithalatı kolaylaştıracak önlemleri devreye sokarken, bir yandan da bunun finansmanı için döviz rejimini gevşeterek sermaye ithalini kolaylaştırdı. Böylece ekonomide denetimli rejim, yerini, adım adım serbestleşmeye bırakıyordu.

TABLO 4
Krize Gidiş Yolunda Ekonominin Göstergeleri: 1975-1979

Dönem	Yıllık Ortalama Artış (%) GSMH	TEFE	GSMH'de Pay (%) İhracat	İthalat	KKBG	İç Kaynak Dengesi
1975-1977	7.3	16.6	4.1	12.6	(-) 6.5	-6
1978	2.9	52.6	4.4	8.9	(-) 3.3	-2.7
1979	-0.3	63.9	3.7	8.7	(-) 7.2	-2.0

	Dış Borçlar / Milyon Dolar ve (yüzde) 1975	1976	1977	1978	1979
I Orta ve Uzun Vadeli	3579	4212	4819	6618	10048
%	75.8	57.5	42.1	48	73.9
II Kısa Vadeli	1155	3115	6620	7176	3556
%	24.2	42.5	57.9	52	26.1
III Toplam	4724	7327	11439	13794	13604
%	100	100	100	100	100

Kaynak: TÜSİAD - TCMB - Maliye Bakanlığı - DPT.
(*) Kaynak dengesi ekonominin yatırım/GSMH ile tasarruf/GSMH oranları arasındaki farktır.
KKBG: Kamu kesimi borçlanma gereği; borçlanma gereği ifadesi dolayısıyla ilgili sütundaki rakamlar artı işaret almalıdır. Yanlış anlama olmaması için eksi işaret parantez içine alınmıştır.
TEFE: Toptan eşya fiyatları endeksi.

i) İthalatın kolaylaştırılması amacıyla alınan başlıca önlemler şunlardı: Bir kere, ithalatta alınan gümrük vergileri azaltıldı, 1971'de ortalama yüzde 41.8'ken 1975'te yüzde 27.7'ye indirildi. İkincisi, yapılan devalüasyonların oranı enflasyon hızının gerisinde tutularak TL'nin reel efektif değeri yükseltildi; 1977'de 1973'e oranla TL yüzde 20 oranında değerlenmişti. Üçüncüsü, ithalatta liberasyon oranı 1970'de yüzde 37.7'yken, 1974'te yüzde 62'ye yükseltilmişti; böylece

ithalatın giderek artan bir oranı miktar kısıtlamalarının etkisi dışında kaldı. Bu arada Türkiye, 1973'te AT ile imzalanan Katma Protokol gereği yapması gereken gümrük indirimlerini yerine getirmeye başladı.

Buna karşılık, ihracatı artırmak için hiçbir çaba yoktu. Oysa komşu petrol üreticisi Arap ülkeleri ve İran, patlayan petrol fiyatları dolayısıyla beklenmedik bir zenginliğe kavuşmuştu. Hükümet bu zenginleşmeyi izleyerek İslâm Konferansı'na ve İslâm Kalkınma Bankası'na üye olmayı düşündü; fakat zenginleşen bu pazarlara ihracatı artırmayı nedense düşünemedi. Tıpkı ataları Osmanlı sultanlarının ihracatı kısıtlayıp ithalatı serbestleştirerek ekonomide bolluk yaratmaya çalışmaları gibi... TL'nin reel olarak yüzde 20 değer kazanmasına karşılık ihracatta vergi iadesi oranını sadece yüzde 5.6'dan yüzde 10.9'a yükseltiyor; sanki ihracatı, döviz kazanmayı istemiyordu. Oysa müteahhitler ortaya çıkan fırsatı keşfetmiş, işleri buraya taşımaya başlamışlardı.

Turizm harcamaları üzerindeki denetim de tıpkı ithalattaki gibi gevşetildi; buna aşırı değerli TL eklenince, turizm giderleri iyice arttı, çünkü dışarı çıkış çok ucuzlamıştı. Oysa dışarıdan gelecek turistler için tersi geçerliydi, Türkiye çok pahalı geliyordu. Böylece bütün Akdeniz ülkeleri turizmden dolarla milyarlar kazanırken, 1976 ve 1977'de turizm bilançosu açık verdi (sırasıyla 27 ve 64 milyon dolar). Bu arada işçi dövizi girişleri de azalmaya başlamıştı; Batı Avrupa'daki stagflasyon işsizliği artırırken, bir de TL'nin aşırı değerlenmiş olması bunun gerisindeki temel etkenlerdi. Birinci etken Batı'daki işsizliğin Türkiye'ye yansımasıydı; ikinci etkense, tıpkı diğer döviz gelirlerinin bir bölümü gibi, aşırı değerli TL dolayısıyla bu gelirlerin bir kısmının da karaborsaya (paralel piyasaya) akmasıydı. Bu da resmi piyasaya döviz girişini azaltıyordu.

Böylece mal ve hizmet ithalatındaki denetim gevşetilirken ihracatın ihmal edilmesi, dış kredi kullanımındaki artışın temelini hazırladı. Türkiye böyle bir deneyimi 1950'li yıllarda da yaşamıştı; yine ihracatı artırmadan ithalatı artırabilmek için "kredili ithalat" sistemiyle kısa vadeli sermaye girişlerine güvenilmişti.

ii) İthalatı genişletmeye dönük yukarıdaki önlemleri tamamlamak üzere, yürürlükteki döviz rejimini serbestleştiren, daha önce sa-

kıncalı bulunduğu için yürürlükten kaldırılan dış kredi türlerini devreye sokan uygulamalar gündeme geldi (G. Kazgan, 1988, s.284-300).

- 1963'te planlı döneme girildiğinde yürürlükten kaldırılan "Özel Dış Kredi"ler tekrar yürürlüğe konuldu. Böylece özel firmaların ve KİT'lerin, Üçüncü BYKP'ye uygunluğu onaylanan projeleri için dış kredi alma olanakları yaratıldı. Ancak özel kredilerin "kur garantisi" olmaması, çok daha cazip koşullu yeni kredi türlerinin gündeme gelmesi, bu kaynağın geniş kullanımı olmasını önledi.
- Daha önce sakıncalı gördüğü için yürürlükten kaldırılan bir diğer kredi türü olan "dövize çevrilebilir Türk lirası mevduat" (DÇM) hesapları geri getirildi. 1973'te "hariçte mukim" kişilere ilişkin hesapların tasfiyesine ve bir daha açılmaması yönünde verilen kararın gerekçesi, bunların enflasyonist kredi genişlemesine yol açmalarıydı: Dışarıdan girdiklerinde TL kredisi olarak çekilince, ticari banka sisteminin kredileri genişletmesine kaynaklık ediyor, bu da enflasyon baskısını artırıyordu. 1974'te petrol fiyatlarının patlayışı hükümeti döviz arayışına sokunca, 1975'te çıkarılan bir tebliğle sistem geri getirildi. "Hariçte mukim gerçek ve tüzel kişiler"in, başta bankalar, DÇM hesapları açabileceği kabul edildi. Kısa vadeli mevduat niteliğindeki bu hesapların yüzde 90'ının "hariçte mukim" kişilerce açıldığı görüldü.
- Türkiye'deki en büyük sekiz banka "yetkili banka" kabul edildi ve konvertibl dövizler karşılığı bu hesapları açma yetkisiyle donatıldı. Bu bankalardaki DÇM hesaplarına devlet "kur garantisi" tanıdığı, yani borç ödeninceye kadar geçen süredeki kur değişmelerinden doğan rizikoyu devlet üstlendiği için, bu kredi türü, hem krediyi veren, hem de alan için çok cazipti.

  DÇM girişlerini teşvik etmek için dış piyasanın çok üstünde tutulan reel faizler yanında, devlet bunların faizlerini stopaj

yoluyla vergilendirmemekle, stopaj yoluyla vergilemeye tabi olan doğrudan borçlara oranla cazibesini artırdı.
Temelde Avrupa para piyasasından LİBOR artı "spread"e* göre belirlenen değişken faizli ve kısa vadeli bu borçlanma türü, Türkiye'nin ithalatının ihracatından bağımsız olarak patlar bir hızda büyümesine, döviz piyasasında TL'nin değerlenmesine ve kısa vadeli borç birikimi sonucunda 1978'de vadesi gelen dış borçlarını ödeyemez duruma düşmesine ön planda etkili oldu. Ne var ki, hükümet hiçbir kısıtlayıcı önlem almaya gerek duymadığı ve rizikosu yüksek dış krediyle de olsa halkı hoşnut edip oyları garantilediği için memnundu; dış piyasadan düşük faizle alınan kredileri içeride daha yüksek faizle vererek faiz arbitrajından iyi para kazanan yerli bankalar memnundu; pek çok Çevre ülkesiyle birlikte Türkiye'nin de ithalatının patlaması yoluyla ihracatını bir ölçüde canlı tutabilen Batı memnundu; rizikosuz dış kredi kullanabilen borçlular memnundu; paralarını kârlı biçimde yatırabilen uluslararası bankalar memnundu. Bu saadet zinciri ancak üç yıl sürebildi.

- Sekiz banka döviz pozisyonu tutma yetkisine 1974 sonunda kavuştular. Çeşitli ithalat finansman biçimleri arasında "mal mukabili ithalat" (malın ithalatçı müşteri tarafından devralınmasından sonra ödeme yapılması) ihracatçı kabul etmek kaydıyla, ticari bankalar için en kârlı yöntem oldu; çünkü işlemlerin devir hızını yükselttiğinden, döviz pozisyonlarındaki fonların etkinliğini ve kârlılığını artırıyordu. İthalatın bu kaynaktan finansmanını kolaylaştırmak için, hükümet ayrıca, yeni önlemleri 1975 ve 1976'da devreye soktu. 1978'deki krizde DÇM'lerle birlikte mal mukabili ithalattan kaynaklanan "garantisiz ticari borçlar" ön planda rol oynadı.

(*) LİBOR: Londra bankalar arası faiz haddine, ülkenin ve/veya şirketin, kredi veren açısından taşıdığı rizikoyu gösteren primin (spread) eklenmesiyle oluşan faiz haddi.

- DÇM'lerle birlikte devreye sokulan döviz tevdiat hesapları (DTH) ise, kur garantisinden yararlanmadığı için, o dönemde büyük sorun yaratmadı. Bunların sorun kaynağı olmaları, mali serbestleşmeyle birlikte 1985'te tekrar devreye sokulmalarıyla başladı.

Böylece Türkiye, Batı stagflasyon yaşarken, iç kaynak açıklarını 1975-1977 arasında GSMH'nin yüzde 6.5'ine çıkarıyor (Tablo 4), DÇM'ler, mal mukabili ithalat vb. yollardan kısa vadeli sermaye hareketlerinin "giriş" ayağını teşvik ediyor, IMF denetimi olmadan borçlanıp ithalatını patlatabiliyordu. Bu arada stagflasyon yaşayan gelişmiş ülkeler de ihracatlarını artırıp sermayelerine yeni ve kârlı bir plasman alanı bularak durgunluklarına çözüm üretebiliyordu. Ancak 3-4 yıl gibi kısa bir sürede iç ve dış dengeler sürdürülemez boyutlarda bozuldu, saadet zinciri kırıldı ve ekonomi duvara çarptı.

3. Artan Borçlar ve Bozulan Dengeler

i) Kısa vadeli sermaye girişlerinin teşvik edildiği bu süreç sonucunda, Türkiye'nin dış borç stokunun vade dağılımı hızla kısa vadeli borçlar lehine değişti (Tablo 4); 1970'li yılların başında payları önemsizken 1975-1976'da dörtte bire yaklaştı. 1977'ye gelindiğinde bu oran yüzde 58, 1978'de yüzde 52 oldu. Bu son yılda toplam kısa vadeli borç tutarı 7.2 milyar dolara varmış, cari işlem gelirlerini aşmıştı. Türkiye'nin ihracatı 2 milyar doların, işçi döviz geliriyse 1 milyar doların altındaydı. Ama bu arada orta ve uzun vadeli borçlar da patlamış, 1975'te 3.6 milyar dolardan 1978'de 6.7 milyar dolara çıkmıştı. Üç yılda, dış borç stoku hızla artarken, kısa vadeli borçlar bunun yarıdan fazlasını oluşturur olmuştu. Türkiye 1978'deki krize tıpkı 1958'deki gibi aynı süreçler sonunda, biriken kısa vadeli borçların ödenememesinin baskısıyla girdi. Yirmi yıl arayla, ders alınmayan tarih, "tekerrür" ediyordu. Aynı "tekerrür" ileriki yıllarda da ortaya çıktı. İşin daha ilginci, yüzyıl önce 1875'te Osmanlı'yı moratoryuma ya da yarım yüzyıl önce 1929'da Cumhuriyet hükümetini krize götüren neden de

farklı değildi; büyüyen KKBG ve iç kaynak dengesi açığıyla birlikte patlayan kısa vadeli borçlanma ve bunların birbirini beslemesi.

ii) 1975-1977 yıllarında iç kaynak dengesi açığı GSMH'nin yüzde 6'sına çıkarken KKBG, GSMH'nin yüzde 6.5'ine fırlıyordu; yani kamu kesimi özel kesimden biraz fon transfer ederek yaşıyordu. Bu durum 1978 ve 1979'da şiddetlenerek sürdü; öyle ki, 1979'da KKBG'yle iç kaynak dengesi arasındaki bu fark, GSMH'nin yüzde 5'ini aşmıştı (Tablo 4). Kolay ve ucuz dış borçlanma olanakları harcama dürtülerini hızla artırmış, iç dengeleri altüst etmişti. 1930'lu yıllarda önemsenen iç mali dengeler, dış borçlanmanın denetimde olması, bu yıllarda düşük faizli (hatta bir ara negatif reel faizli) borçlanmanın cazibesi altında tümüyle terk edilmişti.

Borçlanma düşük faizliyse de, kısa vadeli olması işin vehametini artırdı. Çünkü bu borçlar bir yandan tüketimi ve ithalatı pompalarken, bir yandan da sabit yatırımları ve buna bağlı ithalatı pompalamış; geri ödenmeleriyle ilişkili ne iç, ne dış gelir artışı yaratmıştı. Ve faizleriyle birlikte sürekli yenilenmişti. Oysa ancak ülkenin iç ve dış dengeleri kredi güvenilirliğini sarsmıyorsa uluslararası sermaye bunların faizleri ve anaparalarını yeniler, hatta ayrıca yeni kredi açar. Ancak büyük boyutlardaki kısa vadeli sermaye girişleri bir yandan iç ve dış dengeleri bozar, kredi güvenilirliğini azaltır; bir yandan da yenilenen eski krediler artı yeni krediler, borç stokunu 1-2 yıl içinde çığ gibi büyütür. İç ve dış dengesi bozulmuş borçlu ülke bir de çığ gibi büyümüş kısa vadeli dış borç stokuyla yüklü olduğunda, alacaklı, rizikosunu azaltmak için borcu yenilemez. Borç yenilenmeyince, bu kez, hem faiz, hem anapara olarak kısa vadeli borçların ödenmesi zorunlu olur. Ancak, Merkez Bankası'nda çok büyük rezerv birikimi yoksa borç ödenemez. Aşırı değerli yerli paranın uzun süre caydırdığı mal-hizmet ihracatı birden artırılamadığı, körüklediği ithalat hemen kısalamadığı için, yeni borç alınamayınca vadesi gelen borç ödenemez ve kriz patlar.

Bu hızlı borçlanma süreci tüketim yanında hızlı yatırım artışı da yarattı. Ancak kamu yatırımlarında politik çekişmeler nedeniyle büyük bir savurganlık ortaya çıktı. Ayrıca mevduat faizlerinin reel olarak ne-

gatif düzeylere düşmesi dolayısıyla ailelerin gözde plasman aracı altın ithalatı patladı; 1974'te ülkeye sadece 18 ton altın girerken, 1975'te 55 ton, 1976'da 115 ton altın girdi; bu son rakam neredeyse toplam işçi dövizi girişine eşitti. Dış dünyaya indirimli kürk satışlarına geziler, otomobil fabrikaları önünde uzayan kuyruklar, dünyanın dört bir yanından onlarca değişik markadaki traktörlerin ithali, gelişigüzel devlet sübvansiyonları, işte bu rizikosu yüksek kredilerle karşılandı. Ama şu da var ki, Türkiye 1980'li yıllarda uzun süre, bu dönemdeki yatırımların yarattığı atıl kapasiteleri kullandı. Kısa vadeli düşük faizli borçlar sabit sermaye yatırımlarında kullanılınca, tabii, geliri ve ödeme vadelerinin birbirini tutmaması da krizi uyaran bir diğer etken oluyordu.

iii) Yukarıdaki tabloyu ağırlaştıran bir olay da, Bretton Woods para sisteminin çökmesini izleyen dönemde, uluslararası piyasada gelişmiş ülkelerin paraları arasındaki çapraz kurlardaki değişmeydi. Türkiye, Avrupa para piyasasından hızla borçlanırken, Batı Alman Markı ve İsviçre Frangı diğerlerine (başta dolar) karşı hızla değer kazanıyordu. Ancak bunlar üzerindeki nominal faiz haddi (bu nedenle) diğerlerinden daha düşük olduğu, kısmen de bu iki ülkeyle ticari ilişkiler sıkı olduğu için, ticari bankalar DÇM'leri bu paralar üzerinden getirdiler. Oysa ihracatta hammaddeleri Türkiye dolarla satıyordu. Yukarıda dolarla verilen kısa vadeli borç rakamları bu çapraz kur değişmesi nedeniyle büyüdüğü gibi, dolarla sağlanan bir bölüm gelir nedeniyle ödeme yükü de ağırlaşmış oldu. Türkiye, ekonomisini hızla serbestleştirip borçlanırken, bu tür hesapları yapmamıştı (G. Kazgan, 1988, s.284-291).

iv) Üç yıl süreyle (1973-1976, Tablo 3), kısa vadeli borçlanmaya dayalı büyüyen ekonomi, 1977'ye gelindiğinde bir doruk noktasından aşağı inmeye başlamıştı. GSMH'de ihracatın iki katını aşan ithalat oranı (Tablo 4) ve 4 milyar dolara ulaşan dış ticaret açığı, 560 milyon dolara inen brüt döviz rezervleri, fiili ithalatın yarısına düşen ithalat transferleri bunun göstergeleriydi; Türkiye'nin yüksek faizli banker kredileriyle ithalatı karşılıyor olması, yeni DÇM girişlerinin çıkışları pek az bir marjla aşması (150 milyon dolar kadar), beklenen proje kredilerinin (850 milyon dolar) ancak 500 milyon dolarlık kısmının

gelmesi, saadet zincirinin kopmakta olduğunu gösteriyordu. Buna bir de tarım ürünü kıtlığının gerektirdiği ithalat eklenince zincir koptu. Türkiye vadesi gelen DÇM borçlarını ve bunlara ilişkin faizleri (1.38 milyar dolar) ödeyemedi; 1875'te Osmanlı'yı ya da 1958'de DP hükümetini moratoryuma sürükleyen nedenlere benzer nedenlerle yine Batı karşısında benzer bir duruma düştü.

II. 1978 DÖVİZ KRİZİ VE IMF İSTİKRAR PROGRAMINA GEÇİŞ

1. Krizde Ortak Özellikler ve Kuraldışı Uygulamalar

Türkiye ekonomiyi serbestleştirme oyununu kurallarına göre yani iç kaynak dengesini kurarak, oynayamadığı ya da oynamaya iç ve dış koşulları elvermediği için bu alandaki deneyimleri hep "hüsran"la sonuçlandı ve sonuçlanıyor. 1970'li yılların sonunda da, tıpkı 1958'deki gibi, vadesi gelen borçları ödeyememe sonucunda IMF ile anlaşıp bir istikrar programı uygulama arayışına girdi. Yine OECD Konsorsiyumu Türkiye'ye mali destek sağladı. Ne var ki, Batı'daki bunalım artık Çevre'de büyük dönüşümler yapılmasını gerektirmekteydi. Bu nedenle verilen krediler çok ağır koşullara bağlanmıştı (G. Kazgan, 1988, s.295-298).

i) 1978'de vadesi gelen borçların tutarı 4.84 milyar dolardı: Bunun 1.38 milyarı DÇM, 1.51 milyarı mal mukabili ithalattan doğan garantisiz ticari borçlar olmak üzere, yaklaşık yüzde 60'ı bu iki kısa vadeli borç kaleminden kaynaklanıyordu. Bu yılların olağan ithalat düzeyi olan 5 milyar dolarla birlikte toplam döviz gereksinimi 9.84 milyar, buna karşılık beklenen ihracat ve işçi dövizi geliri 3 milyar dolar kadardı. Kısa vadeli borçların dörtte üçüne yakın kısmı ise "özel ticari borçlar" niteliğindeydi. Ülke borç ödeyememe durumuna düştüğünde, tekrarlanan ikinci bir özellik de buydu: Hem 1958'de, hem 1993'te, tıpkı 1978'deki gibi, kısa vadeli borç birikiminde ağırlığı özel kesim borçlarının almasıydı. Yani KKBG/GSMH açığı iç kaynak dengesi açığının üç katından fazla olsa da, dış borçlanmada rizikolar özel kesimdeki borçlanmayla ilgiliydi.

Vadesi gelen borçlar ödenemediği gibi, özel kesimin onlarca küçük ve orta boylu yabancı firmaya taktığı, mal mukabili ithalattan doğan "garantisiz ticari borçlar"ın hesabını TCMB tutmamıştı bile. Ticari ilişkiye giren iki ayrı ülke arasındaki firmaların borç-alacak ilişkisine, genelde devlet kurumları karışmaz; eğer borçlu taraf ödeyemezse, devlet garantisi olmayan, yani garantisiz borçlar alacaklı firmanın kendi riziko alanı içinde sayılır. Oysa işler bizim gibi ülkelerde böyle yürümüyor. Türkiye devlet olarak garantisiz borçları devralıp ödemek zorunda kaldı, yani sorumluluk bütün vergi yükümlüleri ve enflasyondan zarar görenlerce üstlenildi. (1994 krizinde de aynen, İsviçre bankalarına olan borçlarını iflas nedeniyle ödeyemeyen ticaret bankalarının -TYT, Impexbank, Marmara Bankası gibi- borçlarını Hazine'nin ödemesi için baskılar ortaya çıktı. 2001 Şubat krizindeyse, devletin bu garantiyi peşinen verdiği anlaşıldı.) DÇM'lerde ise zaten TCMB sorumluluğu üstlenmişti.

ii) Borç ödeyememe kadar kredi güvenilirliğini sarsan bir olay da, döviz sıkışıklığına giren TCMB ve yetkili bankaların karşılıksız çek çekmeye benzer işlemlere girişmiş olmalarıydı: Muhabir bankalardaki pozisyon hesaplarında karşılığı olmaksızın, sanki varmış gibi, ithalat finansmanı yapılmıştı. İthalattan kâr etme baskısı ne boyutta olmalıdır ki, TCMB ve en büyük kamu bankaları (Ziraat Bankası, Türk Ticaret Bankası, Vakıflar Bankası) ile özel kesimin en saygın bankaları olan (Garanti Bankası, Akbank, Yapı ve Kredi Bankası, İş Bankası, Osmanlı Bankası) "yetkili" bankalar, bu tür kuraldışı işlemlere başvurmak durumunda kalmış olsunlar.

Bu çarpık ithalat finansmanı, bu kez Türkiye'nin karşısına alacaklı olarak ilişkisiz yabancı kurumlar çıkardı. Çünkü Türkiye'ye mal satan yabancı ihracatçı, muhabir banka dışındaki bir aracı-bankadan alacağını belgeleriyle tahsil ediyordu; ancak aracı-banka muhabir bankaya başvurduğunda, (kredi limitleri dahil) karşılığı bulunmadığını görüyordu. Bankalarla muhabir bankalar arasındaki "kurye kredileri"nde de benzer bir olay yaşandı: TCMB 1-2 ay vadeyle çok sayıda muhabir bankadan aldığı borçları aynı biçimde biriktirmişti.

Kısacası, bu krizde hükümet, ithalatı patlatacak uygulamaları devreye soktuğu için sorumluydu; ama uluslararası bankalar da riziko hesabı yapmadan kârlı plasman yapabilmek için bu fonları birtakım kolaylıklarla sağladıkları için sorumluydular. Yerli bankalar kuraldışı uygulamalar yaptıkları gibi, sonuçta garantisiz borcun devlete yüklenmesi de kuraldışıydı. Bu kuraldışılık ise, Batı'nın Türkiye üzerindeki yaptırım gücünü devreye sokmada etkili oldu.

2. İstikrar Arayışı ve IMF'nin Devreye Girişi: 1977-79

i) 1977'de doruğa çıkan dengesizlikler, 1978'de vadesi gelen borçları ödeyememe durumu ortaya çıkınca, dengeye döndürülme sürecine girdi; kısmen alınan önlemler kısmen başlayan darlıklar yoluyla bu sağlandı. 1977'de iç kaynak açığı (iç yatırımla iç tasarruf oranları farkı) GSMH'nin yüzde 7'sine varmışken, 1978'de yüzde 2.7'ye, 1979'da yüzde 2'ye indi. Yatırım oranı düşerken tasarruf oranının yükselmesi bunu sağladı. Ne var ki, KKBG tırmanmayı sürdürdü (Tablo 4). 1977'de GSMH'nin yüzde 3.6'sına inerek dibe vuran ihracat oranı 1978'de yüzde 4.4'e çıkıyor, ithalat oranı ise yüzde 12.2'den yüzde 8.9'a çekiliyordu. Böylece dış ticaret açığı GSMH'nin yüzde 4.5'ine indi. Ancak dengeye yönelme gibi gözüken bu değişim süreçleri, ithal edilen girdi kıtlıklarının yarattığı GSMH büyüme hızında 1978'deki düşüş (yüzde 2.9), hızlanan enflasyon (ortalama yüzde 52.6) ve bir dizi darlıklarla birlikte yaşandı (Tablo 4). Elektrik enerjisinde kesintiler, ısıtılamayan binalar, darlıkların yarattığı karaborsa fiyatları ve tezgâhaltı satışları, bu arada hızla büyüyen karapara ve kayıtdışı ekonomi, 1978'in ayırıcı koşullarıydı. Türkiye uygulanan akıldışı politikaların sonucunda şiddetli bir stagflasyona düşmüştü. Stagflasyonun arka planında ise toplumsal çatışma üniversitelerde ve sokakta doruklarda geziyor, ekonomideki bunalıma eşlik ediyordu.

Hükümet çılgın noktalara ulaşan iç ve dış dengesizlikleri gidermek için 1977'den itibaren istikrar paketlerini gündeme getirmeye başlamıştı. Hükümetler değiştikçe paketler de değişti. 1978'de IMF devreye girdi, ama iktidardaki CHP ağırlıklı hükümet IMF ile anlaşa-

mayınca, Türkiye anlaşmanın gerçekleştiği Mart 1979'a kadar taze kaynak girişinden yoksun kaldı. Ancak bu arada borç patlamasını önleyecek ekonomi politikalarını hükümet yürürlüğe koymaya başladı: TL yüzde 20 oranında devalüe edildi ve değeri 25 TL/1 dolara düşürüldü; TCMB resinkont ve banka mevduat faizleri yükseltildi; ithalatta damga resmi iki kattan fazla artırıldı; kabul (akseptans) kredileriyle mal ithali kısıtlandı; DÇM'ye kur garantisi kaldırıldı; altın üzerine işlemler kayda alındı; turist çıkışları ve yanlarında götürebildikleri döviz kısıtlandı; KİT fiyatları artırıldı; AT'a taahhütler dondurulduu; bunların yanısıra, Batı Almanya'daki işçi tasarruflarını Türkiye'ye kazandırmak için bir program yürürlüğe kondu.

ii) Haziran 1979'da yürürlüğe giren istikrar programı yukardaki önlemleri biraz daha güçlendirdi, TL/dolar kuru 47 TL=1 dolar oldu; ithalat biraz daha kısıtlanırken, kur ayarlaması işçi dövizi girişini artırınca cari işlemler açığı (1977'de 3.4 milyardan 1979'da 1.2 milyar dolara) bir hayli azaldı. Bu arada 1978'deki iki kat artışın da üstüne çıkan (yüzde 52.6) yıllık enflasyon hızı, 1979'da biraz daha hızlanıp yüzde 63.9'a yükselmişti; GSMH'nin yıllık artış hızı ise aynı yıllarda yüzde 2.9'dan yüzde -0.3'e iniyordu (Tablo 4). Yani göreli düşük ortalama yıllık enflasyon hızı (yüzde 20 kadar) ve yüksek büyüme hızı (yüzde 7 gibi) ile geçirilen 1970-1976 döneminin ardından, 1977'yi izleyen iki yıl bu açıdan çok kötü göstergeler veriyordu.

IMF ile varılan anlaşma sonucunda kısa vadeli özel dış borçların 2.8 milyar dolarlık bölümü uzun vadeli devlet borcuna dönüştürüldü; bu da, sonuncunun tutarında, 1978'de 6.26 milyardan 1979'da 9.7 milyara, yani 3.4 milyar dolarlık bir yükselişe, buna karşılık birincinin, yani kısa vadeli özel dış borçların tutarında 2.83 milyar dolarlık bir düşüşe yol açtı (5.28 milyardan 2.45 milyar dolara). Böylece özel kesimin yararlandığı dış borçların ödeme yükü devletleştirilirken, yükün bütün topluma yayılması sağlandı. Türkiye aynı zamanda 190 milyon dolar kadar borç anaparasını da ödeyerek toplam dış borç stokunu 13.79 milyardan 1979'da 13.6 milyar dolara indirmek zorunda kaldı (Tablo 4). 1978 anlaşmasında 6-9 yıl olan vadeler 1979 anlaş-

masında gerçi 7-9 yıla çıkarılmıştı; ne var ki, beklenen tutarda kredi alınamadığı için bir miktar borç anaparasını da cepten ödemek gerekmişti. Ne OECD, ne Suudi Arabistan beklenen kredileri vermişlerdi.

Ekonomideki sıkıntıların, durgunluğun ve enflasyonun iyice yoğunlaştığı 1978 ve 1979 yıllarında, dışarıda Ermeni terör örgütünün ve içeride ideolojik kökenli olarak gözüken örgütlerin terör eylemleri de doruktaydı. Bunlara TBMM'de birbirini suçlarken cumhurbaşkanını dahi seçmek için anlaşamayan siyasal partilerin yarattığı kargaşa eklendi. Türkiye ekonomik, siyasal ve toplumsal kargaşanın bunalımını yaşarken, dünyadaki değişmeler, bu sıkıntıları ağırlaştıracak nitelikteydi; 1979 ve 1980 yılları çok büyük ve olumsuz değişmelerin habercisiydi.

3. İkinci Petrol Krizi (1979-80), Ağırlaşan Dünya Koşulları ve 24 Ocak 1980 Programına Giriş

i) OPEC üyeleri petrol fiyatını 1979 ve 1980'de ikinci kez (yüzde 150 oranında) artırdı. Gerçi bu kez fiyat artış oranı daha düşüktü, ama çok daha yüksek bir fiyat düzeyinden yapıldığı için ithalatçı ülkeleri sarsmaya yetti. Bu şok Türkiye'yi yoğun ekonomik kriz yaşarken yakaladı.

Dünya piyasaları, petrol ithalatçısı ülkeler tekrar daralmaya girerken, Türkiye'nin ihraç ettiği tarım ürünlerinin dış ticaret hadleri de tepetaklak oldu. Zaten 1973-1979 arasında dünya piyasalarında tarım fiyatları/sanayi fiyatları endeksi yüzde 40 oranında gerilemişti. 1980 ve 1981'de geçici bir iyileşme olduysa da, gerileme eğilimi 1981'den sonra süreklilik kazandı. AT ile genelde Batı'nın tarımda yüksek sübvansiyonlu üretim ve ihracat politikasıyla hızlı teknolojik değişmesi bunun başlıca nedeniydi.

Bir diğer olumsuz gelişme, ABD'nin faiz hadlerini sıkı para politikası yoluyla yükseltmesiydi. Bu 1970'li yıllarda çok düşük reel faiz hadleriyle alınan değişken faizli borçlar ve yeni borçlar için çok yüksek reel faizler ödenmesi demekti; bir yandan da dolar uluslararası piyasada değerlenmeye başlıyordu.

Ayrıca Türkiye'nin ve bir dizi diğer gelişmekte olan ülkenin borç krizine sürüklenmesi, finans merkezlerini önlem almaya itti. Uluslarara-

sı bankalar ve Dünya Bankası, IMF ile işbirliğine ve IMF onayına bağlı kredi sistemine geçtiler. "Araba devrildikten sonra" rizikolar çok yakın incelemeyle değerlendirmeye alındı (G. Kazgan, 1988, s.288-301).

Nihayet, ABD'den başlayarak ekonomi politikalarının dünya çapında değiştirilmesi sürecine girildi; serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşme gelişmekte olan ülkeler için de geçerli politika oluyor, bunlara tanınan hoşgörü sona eriyordu (G. Kazgan, 2000, s.76). Türkiye bu "serbestleşme" sürecini 12 Eylül 1980'de iktidara el koyan askeri rejimin baskısında, bütün demokratik haklar askıya alınmışken yaşamaya başlayacaktı.

ii) Petrol ithalatçısı ülkelerde koşullar ağırlaşırken, Türkiye'nin komşularında yeni olanaklar doğdu. Hemen tümü petrol ihracatçısı olan Arap ülkeleri ve İran petrol fiyatlarındaki fırlama sonucu zenginleşmişler, sanayileşmemiş-çeşitlenmemiş iç üretim yapıları nedeniyle iğneden sürmeye her şeyi ithal eder olmuşlardı; 1979'da ithal kapasiteleri yılda elli beş milyar doları aşmıştı. Bir ikinci olanak, 1980'de başlayan İran-Irak Savaşı'nın Türkiye'ye coğrafi konumu açısından verdiği neredeyse "tekel" gücünden doğdu. Bu, artan petrol gelirleri ve savaşın pompaladığı talebi Türkiye'ye yöneltmekte etkili olacaktı.

Buna, birinci petrol krizini izleyerek Ortadoğu piyasasında iş yapmaya başlayan müteahhitlerin edindiği beceriyi diğer işlerde değerlendirmenin de kârlı olması eklendi. Nihayet, 1970'li yılların hovardaca dış borçlanma furyasında imalat sanayiinde büyük yeni kapasitelerin yaratılmış olmasına karşılık, Türkiye'nin yaşadığı kriz, özel imalat sanayiinde kapasite kullanımını yüzde 51'e düşürmüştü. Yani ortam bir yeni atılıma hazırdı ve bunları yoğuracak yeni bir olanak gerekiyordu.

1970'li yılların petrol krizi sonrası stagflasyonunu Batı dünyası yaşarken, Japonya ve çevresindeki Asya Kaplanları'nın bir iki yılda durgunluğu atlatmaları, yeni bir ekonomi modelinin gelişmesine yol açmıştı: "İhracata Dönük Büyüme". Dünya Bankası'nın tanınmasında öncülük yaptığı bu modele göre, ekonomiyi serbestleştirme hızla ihracata yönelmeyi ve büyümenin dünyayla bütünleşmekten kaynaklandığı yeni bir büyüme biçimini, Batı'nın çevresindeki ülkeler için müm-

kün kılacaktı (Oysa Dünya Bankası'nın ve diğer araştırmacıların çalışmaları, sonraki yıllarda, Hong Kong dışındakilerin hiç de çok serbest piyasa ekonomisinde olmadıklarını, mali piyasaları sıkı denetim altında tuttuklarını ve akılcı bir devlet-işveren-işçi işbirliğiyle bunu gerçekleştirdiklerini gösterdi. Nitekim mali serbestleşme ve hızlı sermaye girişi, ithalat artışı furyası yaşadıkları 1990 sonrasında, hepsinin kaderi 1997'de girdikleri krizle birlikte tersine dönmüştü).

1980'de ABD'de başlayan ve İngiltere'ye sıçrayan serbestleşme hareketi, borç ödeyemez duruma düşen gelişmekte olan ülkelere yönelik olarak IMF ve Dünya Bankası tarafından "İhracata Dönük Büyüme İçin Serbestleşme" modeline dönüştürülmüştü. IMF kadar yeni kredi türlerini devreye sokan Dünya Bankası'ndan kredi almak isteyen hükümet, neleri taahhüt etmesi gerektiğini, dolayısıyla artık biliyordu. Bu bilgi yukarıda değinilen olanaklara eklendi.

iii) 1970'li yılların şiddetli bir krizle noktalanmış olmasına karşın, Türkiye'de çok büyük değişmeler de ortaya çıkmıştı. İmalat sanayiinde büyük çapta yeni kapasiteler yaratılmış, özel imalat sanayii hızla gelişmiş, özel banka sayısı artmış, tarım önemli bir sıçrama yapmıştı. Ekonomide güçlü holdingler oluşmuş, bunlar hemen her alanda değişik üretim faaliyetlerine kök salmıştı. Müteahhitler Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmış, bu pazarları yakından tanımıştı. Önce işçilerin peşinden Batı Avrupa'ya taşınan bankalar, bu kez müteahhitlerin peşinden Ortadoğu'ya taşınıyordu. Herkes varolan ihracat ve ithalat rakamlarının gerçeği yansıtmadığını, dövizler karaborsaya aktığı için gerçek rakamların bunun yaklaşık iki katı olduğunu biliyordu. Başka bir deyişle, 1970'li yıllarda ekonomi birtakım hizmetlerle (bankacılık ve müteahhitlik), işçilerden sonra, fiilen dış dünyaya açılmıştı. 1970'li yılların sermaye ithalini kolaylaştırıcı nitelikteki serbestleşme hareketi, beklenmedik şekilde, kendisine koşut dış dünyaya açılan yeni kesimler yaratmış, diğerlerinde üretim kapasitesinde büyük artış olmuştu.

1973'ten başlayarak dünyada başaşağı giden tarım ürünleri fiyatları bir yandan, krizden yoğun biçimde etkilenen imalat sanayii ve

büyük holdingler öte yandan, Türkiye'nin yeni bir dış ticaret politikası ve döviz rejimine kayması gerektiğini göstermekteydi. Ülkenin beşaltı kalem, fiyatı dünya piyasalarında göreli gerileyen tarım ürünü ihracatıyla artık yaşaması mümkün değildi. Komşu ülkelerde büyük yeni olanaklar doğarken, Türkiye'de girişimcilerin bu olanakları kullanmıyor olmaları akılcı bir yaklaşım olmazdı.

iv) İktidardaki Demirel hükümeti ve Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal, bir yandan krizi atlatabilmeyi sağlayacak kredileri IMF ve Dünya Bankası'ndan alıp, IMF onayını izleyecek OECD ve İslâm Kalkınma Bankası kredilerine ulaşabilmek; bir yandan dünyada artan reel faiz hadleri ve daralan piyasaların kısıtlarını aşmak ve komşularda doğan olanakları değerlendirebilmek için bir "ekonomi politikaları paketi" hazırladılar. Bu paket, temelde, IMF onayını alabileceği kesin olan, ekonomiyi serbestleştirme yolunda politika araçlarından oluşuyordu. Ancak bunların birçoğunun yurtiçinde ve yurtdışında iş yapan girişimcilerin de isteklerini yansıttığına kuşku yoktu. 24 Ocak 1980 paketi diye anılan bu politikalar paketi, IMF ve Dünya Bankası yanında Türkiye'deki iş dünyasının da desteğini aldı. Ne var ki, 24 Ocak paketini yapan ve içeriden-dışarıdan onay alan hükümet, uygulamaya gelindiğinde, ayak sürümeye başladı. Bunu, içeride yoğunlaşan siyasal kargaşa tamamlıyordu. Ve 12 Eylül 1980'deki askeri darbe, Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal'la birlikte, bu paketin İstikrar Programı biçimindeki ilk aşamasının uygulanmasını üstlendi. Müsteşar Özal, "mutlu bir tesadüf"le, Batı'nın talep ettiği "serbest piyasa" inancına gönülden bağlıydı. Nitekim ileriki yıllarda serbestleşme sürecinin daha ileri aşamaları gerçekleştirilirken de başbakan sıfatıyla iktidarda bulundu.

BEŞİNCİ BÖLÜM

24 Ocak Paketiyle Serbestleşmeye Geçiş: (Mal Hareketlerinde Serbestleşme) 1980-1989

> Bugünkü yöneticiler sadece ihracat için Türk lirasının değer düşürmesini, hayali ihracatı bile kabul eder durumdalar. Döviz girdileri çoğalsın, borcumuzu ödeyelim, zam yapalım diyorlar. Hep parasal tedbirler.. Bugünkü model fukaranın daha fukara, zenginin daha zengin olmasını gerektiriyor... İrtikap ve irtica umur-u adiyeden hale geldi.
>
> İsmet Sezgin*

24 Ocak paketi 12 Eylül askeri rejiminin Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal önderliğinde yürütülürken, gelmesi amaçlanan serbestleşmenin, dış (ABD) kaynaklı bir küresel projenin Türkiye ayağı olduğunu kimse tam bilemiyordu. Gözlemlenen, ABD'de Reaganomics ve İngiltere'de Thatcherism ile yola çıkan serbestleşme politikasıydı; Türkiye'ninse borç ödeyememesi dolayısıyla içine düştüğü krizin atlatılması bağlamında döviz kazanmak için gereken politika dönüşümlerini yürürlüğe koyabilmesiydi. Türkiye'nin de aynı sürecin içine çekileceği; IMF, Dünya Bankası, OECD gibi kredi veren uluslararası örgütlerin bunu küresel stratejinin bir aracı olarak kullanacakları ancak tahmin edilebilirdi.

Türkiye'nin serbestleşme sürecinde başlangıçta temel amaç, ne pahasına olursa olsun döviz kazanmak olarak ortaya çıktı. İç ve dış ekonomi politikaları yanında yasalardan yasadışı olabilecek işlemlere, toplumsal felsefeye, siyasal düzene kadar neredeyse her türlü dönüşüm bu amaca dönük olarak ayarlandı. Bunun nedeni Türkiye'nin düzenli

---

(*) 24 Ocak programını hazırlayan hükümette maliye bakanı.

borç ödeyebilir duruma girmesi; öyle ki, krizi aşması için resmi kaynaklardan verilen kredilerin sona erdiği 1984 yılından itibaren serbest piyasadan borçlanabilir hale gelmesiydi. Bu açıdan bakıldığında haklı gözüken amaç, uzun vadede çok karmaşık sonuçlar yarattı; 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'nin içine düştüğü mafya-çete ikilisiyle siyasetin, iş yaşamının içiçe geçmesinin ve etnik,dinsel kaynaklı kargaşanın temellerinin atıldığı farklı bir yapının hazırlanmasına yol açtı. 24 Ocak paketini hazırlayan Demirel hükümetinin Maliye Bakanı İsmet Sezgin'in *Milliyet* gazetesinde yayınlanan bir röportajından yapılan yukarıdaki alıntı, dönemin resmini çok başarılı şekilde çizmektedir.

Ekonomisinde büyük ve köklü yapısal dönüşümler gerçekleştirilirken, Türkiye 1980'li yıllarda bir yandan bunların sonuçlarıyla bağlantılı, bir yandan bunlardan tam bağlantısız olmasa da kısmen bağlantılı olayları yaşadı; dış dünyada olumlu/olumsuz devinimler buna eklendi. PKK'nın terör eylemleri ASALA'nın yerine geçip, giderek güç kazanırken, dönemin askeri-sivil iktidarlarının hoşgörüsü sayesinde şeriatçı akımlar, tarikatlar ve bunlara bağlı ekonomik örgütleşmeler tomurcuklanmaya başladı. Türkiye'yi Avrupa'daki oluşumlardan dışlama, AT ile bağlarını canlandırmayı erteleme (Ortaklık Konseyi'nin toplanmaması) 1980'li yılların başındaki bir diğer özelliği oluşturdu. Bunu 1987'de Turgut Özal'ın AT'a tam üyelik başvurusu ve 1989'da Komisyon'un "red" raporu izledi; gerekçesi, Türkiye'nin Gümrük Birliği yükümlülüklerini yerine getirmemiş olması ve birtakım siyasal taleplerin önkoşul olarak öne sürülmesiydi. Buna karşılık, İran-Irak Savaşı bitinceye kadar (1988) Türkiye'nin Ortadoğu'yla ticari ilişkileri ve Doğal Gaz Anlaşması'nı (1984) izleyerek SSCB'yle ekonomik ilişkileri beklenmeyen sıçramalar gösterdi. Bu dönüşümler 24 Ocak programının getirdiği sıkıntıların göreli kolay aşılmasını sağladı; ihracatla ithalat serbestleştirilirken bunları artırmayı ve düzenli borç ödeyebilmeyi mümkün kıldı.

1984-1987 arasında kamu altyapı yatırımları artışı, özel imalat sanayiindeki atıl kapasitelerin ihracat yoluyla üretim sürecine girmesi ve hızlı ihracat artışı sayesinde GSMH ve imalat sanayii normal büyü-

me trendi hızına yaklaşabildi. Fakat bunun için çok yüksek bir toplumsal bedel ödenmesi gerekti.

I. TEPEDEN İNME İDEOLOJİ DEĞİŞTİRME

1. Yeni Bir İnsan Tipi Yaratma

24 Ocak paketi, kısa sürede istikrara dönmeyi ve borç ödeyebilmeyi tekrar sağlamak amacına dönük ekonomi politikalarını içeren bir paket olmanın çok ötesine geçen yapılanmalarla birlikte geldi. Bir çeşit "avamlaştırılmış liberal ideoloji"yi insanlara aşılama, değer yargılarını buna göre değiştirme, yeni bir insan tipi yaratarak bu avamlaştırılmış ideolojiyle ekonomiyi yeniden yapılandırma kampanyasına dönüştü. Cumhuriyet idaresi de ilk kuruluş yıllarından itibaren yeni bir insan tipi yaratmak istemiş, buna ilişkin kurumları yaratmıştı. Ne var ki, bu iki yaklaşım birbirine iyice zıttı. Avamlaştırılmış liberal ideoloji "fırsatçı-kurnaz küçük adam"ın zihniyetini, hurafelerle yoğrulmuş tarikat inançlarını yaygınlaştıracak kurumları, yapılanmaları özgürleştirdi. Toplumda ikili yapıyı pekiştirecek, bölünmeleri derinleştirecek uygulamalar gündemin başına oturdu. Bu kampanyanın, Batı'daki "ekonomiyi bürokratik kurallardan arındırma" hareketinin çok ötesinde bir süreci ortaya çıkardığını belirtmek gerekiyor.

Türkiye'nin denetimli ekonomisinde iktidardaki ideoloji, neredeyse hep sanayileşme-büyüme ve işadamı yaratma, köylüyü kalkındırma hedefine dönüktü; karma ekonomi ve yol gösterici türde bir planlama bunun başlıca araçlarıydı. Geçmişte bütün "laik devlet" söylemine rağmen din öğesi gerçi toplumsal hayatta önemini koruduğu için siyasete de girmişti, din eğitimi veren okullar çoğalmıştı. Ancak yine de Türkiye'nin toplumsal felsefesi Batı Avrupa'daki "sosyal devlet" anlayışını ve bunun temelindeki demokrasiyi benimsemişti. "İnsan"ın ekonomide bir yeri olmuştu.

Askeri rejimle birlikte yürürlüğe giren değişim süreci, bu yerleşik ve toplumun büyük kesimince desteklenen, ayrıca hukuksal-kamusal temeli aşağı yukarı oluşmuş düzeni altüst etme yoluna girdi. Bir ke-

re, "insan" öğesi dışlandı; insanın varlığı sadece tüketimi ölçüsünde önem kazanabilirdi. Ekonomi insanın hizmetinde en büyük çoğunluğun refahını sağlamaya dönük bir araç olmaktan çıktı, kendi içinde bir amaca dönüştü; amaç ise etkisi ne olursa olsun serbest piyasa ekonomisine ve küreselleşmeye geçişti. Karma ekonomi yerini KİT'lerin özelleştirilmesi ve devletin küçülmesine bıraktı; köylüyü-tarımı kalkındırma ve sanayileşme, "gelişmiş toplumlarda hizmetler kesimi ön plandadır" anlayışıyla ikame edildi. Sosyal devlet, işçi düşmanlığı ve zenginlik övgüsüne, yerli sanayiye iç pazar yaratma ise ithal malı kullanma merakına yerini bıraktı; bireycilik, kültürsüz bencillik ve para hırsı biçiminde ön plana çıktı. Ayrıca kökten-dincilik bütün toplum kurumlarına sızdırıldı, laiklik tartışılır ve sorgulanır oldu, etnik kökene göre insanları ayırma olağan hale geldi.

Bu değişimin Türkiye'de ne felsefesi, ne kurumsal-hukuksal, ne de ekonomik temeli vardı. Olmadığı için, 24 Ocak programı ve uygulayıcıların telkinleri hem ekonomik düzlemde büyük sorunlar yarattı, hem toplumsal düzlemde. Bir kere, Türkiye eski dönemdeki ekonomik başarı çizgisinin çok gerisine düştü. Ayrıca doğan yeni imkânlarla, yeni değer yargıları ve buna uygun biçimde türeyen yeni kurumlar ve yaşama biçimlerinin etkisiyle, toplumsal ve siyasal düzlemdeki yozlaşma inanılmaz boyutlara geldi. Gelir bölüşümünün zaten çok bozuk olduğu ülkede, aşırı zenginlerle aşırı fakirler arasındaki orta sınıf giderek cılızlaştı. Oysa liberal ideolojiyi, demokrasiyi ve serbest piyasa ekonomisini Batı toplumlarında bu sonuncusu yaratmıştı ve günümüzde yaşatıyordu. Bütün ekonomi politikaları ise bölüşümdeki bu değişmeyi pekiştirmeye dönük biçimde uygulandı. Bunun en büyük yükünü çeken tarım üreticisi kent varoşlarını şişirmeyi sürdürürken, varoşlar da sık sık patlar oldu. Bir yandan da her kesimin mafyası siyasete bulaşıyor, yolsuzluk, rüşvet almış başını gidiyordu. Uygulanan politikaların doruğuna çıktığı 1988 yılında, ekonomi tekrar şiddetli bir krize girdi. Oysa programın uygulandığı 1980-1983 döneminde petrol ithalatçısı bütün ülkeler durgunluk yaşadılarsa da, 1984-1989 arasında dünyada önemli bir canlanma yaşanmıştı.

Bu açılardan, uygulanan 24 Ocak paketi, 1978'de başlayan krizi aşmanın gereklerini yerine getirmenin çok ötesine geçti. Sadece ekonomideki eski düzeni yıkıp yeniden yapılandırmakla kalmadı; yeniyi getirme süreci toplumsal dokuda parçalanma ve bunun her türlü şiddete açık sonuçlarını da getirdi; siyasal yapıda mafyayla iç içe geçen bir yozlaşmayla koşut olarak gelişti. Bu süreç, arka planda, kanlı eylemleri Güneydoğu'yu çoktan aşan ve büyük kentlere ulaşan PKK'yla silahlı çatışmalar devam ederken yaşanıyordu. Bu derin etkileri 24 Ocak paketini daha önceki diğer istikrar paketlerinden ayırdı.

Programın bir boyutu "yeniden yapılanma" amacına dönüktü ve bunun için verilen IMF, OECD ve Dünya Bankası kredileriyle desteklendi. Türkiye, Batı'daki durgunluğu aşmak ve kâr haddini artırmak için Çevre'yi buna göre biçimlendirme yolundaki Batı politikasına göre yeniden yapılandırılmaya çalışılıyordu. Ancak uygulamadaki sonuçlar bunun çok ötesinde, zenginlik için her türlü kural-dışılığın, kanun-dışılığın, hatta ahlak-dışılığın olağan sayıldığı yeni bir aşamayı başlattı. Bu yozlaşma, 19. yüzyıl Avrupa'sının vahşi kapitalizmi benzeri bir ekonomiyle iç içe giriyor ve ekonominin giderek artan bir oranı "kayıt-dışı" haline geliyordu.

Kemalizm'i "jakoben" diye eleştiren kesim ise "jakoben" liberalizmi ve yarattığı sonuçları hiç göremiyordu.

2. Dönüşümü Hazırlayan Araçlar

Girişim özgürlüğü yoluyla ekonominin kalkındırılması, tabii, yeni bir insan tipi yaratılmasını gerektiriyordu. Yukarıda değinilen süreçte girişimciliğin güçlenmeye geçtiği, sadece yurtiçi değil faaliyetlerini yurtdışına da taşımaya başladığı bir gerçekti. Ama dönemin getirdiği politikalar bununla atbaşı gidecek bir yozlaşmayı hazırlamaktan da geri kalmadı. Sanki bu dönüşüm bilinçli biçimde tepeden güdümlendi.

Bir kere, 1982'de yürürlüğe giren yeni Anayasa, parlamenter sistemi geleneksel dengelerinden uzaklaştırdı. Başta sendikalar, sivil toplum örgütleri ve kooperatifler şiddetli baskı altına alındı; öyle ki,

bir yandan siyasal karar gücü neredeyse tek merkezde toplanır ve "iktidar" Turgut Özal'da "kişiselleşirken" (Aktan, 1994, s.123), muhalefet yapabilecek örgütlerin sesi kesildi. Kamu kesiminin iç dengeleri öyle bozuldu ki, eşgüdüm ve denetim olanakları kısıtlandı.

Toplumda bir yandan girişim özgürleştirilirken, öte yandan bunun yozlaşmasını sağlayacak araçlar ortaya çıktı: Kamu bankaları denetim-dışı bırakılarak soyulmaları kolaylaştırıldı; servet beyanı kaldırıldı; mevduat sertifikası, sırdaş hesap gibi isimsiz hesapların açılması, böylece karapara aklama işinin kolaylaştırılması olanaklı hale getirildi; paranın kaynağı sorgulama konusu olmaktan çıkarıldı. PKK'nın uyuşturucu ticaretine girdiği bu dönemde, uyuşturucu ticareti toplumun diğer kesimlerini de etkisi altına alırken uyuşturucuda örgütlü kaçakçılık suçlarından idam cezası kaldırıldı. İhracatı artırmak için yapılan vergi iadesi yaftası altındaki mali teşvikler hayali ihracatı özendirirken ve birçok kişi-şirket kaçakçılıkla suçlanırken, suç dosyaları rafa kaldırıldı ve zaman aşımına uğraması sağlandı. Bankalar Yeminli Murakıpları Maliye Bakanlığı'ndan koparılıp Hazine Müsteşarlığı'nın bir alt-bölümü haline getirildi, raporları önemsizleştirildi; böylece bankaların içini boşaltma yoluyla yağmalama çok kolaylaştı. Devletin vergi denetim yetkisi "yeminli mali müşavir" denilen, gelirini denetledikleri kişilerden kazanan bir serbest meslek erbabına verildi ve bunların tam onayını alan yükümlülerin devlet denetimi dışında kalacakları yasalaştırıldı vb...

Ayrıca ABD'nin SSCB'yi bir İslâm kuşağı, "Yeşil Kuşak" ile çevreleyerek dağıtma senaryosunu güçlendirmek ister gibi uygulamalar devreye sokuldu: İmam hatip okulları ve Kur'an kurslarına ivme verilirken okullarda din kültürü dersleri zorunlu hale getirildi; buna karşılık felsefe dersleri zorunlu ders olmaktan çıkarıldı. Tarikatlar hoşgörüyle karşılanır ve siyasetle iç içe geçer oldu vb...

Böylece tarikatçı, paracı, kanun-kural tanımaz bir toplum kesimi kent merkezleri kadar varoşlarındaki gecekondularda da yeşerme yoluna girebildi.

II. 24 OCAK PROGRAMININ UYGULANMASI: 1980-1988 DÖNEMİ POLİTİKALARININ ORTAK NOKTALARI

İki kutuplu dünyanın henüz geçerli olduğu, Batı'nın SSCB'yi ve Doğu Bloku'nu çözmek için Yeşil Kuşak kuramından yola çıkarak dinsel öğelerle, Yıldız Savaşları projesinden kalkarak teknolojiyle yoğun bir mücadeleye giriştiği 1980'li yılların başında, Türkiye'nin NATO çerçevesinde jeo-stratejik önemi henüz büyüktü. Bu nedenle Türkiye sadece IMF ve Dünya Bankası değil, aynı zamanda OECD ve diğer kurumların (İslâm Kalkınma Bankası, Avrupa İskân Fonu gibi) kredileriyle desteklendi. IMF'nin denetim-gözetim işlevi 1985 yılına kadar sürdü. Bu sürede Türkiye hem borç ertelemesi, hem yeni-taze krediler için borçlandı; yaklaşık 5 milyar birinci, 9 milyar dolar ikinci amaca dönük olarak kullanıldı. Yani büyük miktarda kaynak Türkiye'ye aktarılmış oldu.

Bu büyük kaynaklar Türkiye'nin içindeki ve komşularındaki olumlu koşullara eklendi; böylece ülke, borç krizine düşen diğer ülkelerden farklı olarak, dünyada 1980-1983 yıllarında süren bunalımdan göreli daha kolay sıyrılabildi. Tabii, bu dönemi, askeri rejimin askıya aldığı (toplu sözleşme, grev, lokavt gibi) sosyal haklar, kimseden ses çıkmadan uygulanabilen çeşitli baskılar tamamladı. Bunlar da uluslararası kredi kurumlarına yapılan taahhütlerin göreli kolay uygulanabilmesini sağladı. Her ne kadar yarattığı toplumsal baskı çok büyük olsa da, büyük tepkiler ortaya çıkamadı.

Programın ilk aşaması tipik bir istikrar programı niteliğindeydi; askeri rejim denetimi altında 1980-1983 arasında uygulandı. İkinci aşaması, genelde ekonomiyi ve özelde mal ithalatını serbestleştirmenin devreye girmesiydi; bu süreç 1984'ten itibaren (yarı buçuk bir) demokrasiye geçişle birlikte yürürlüğe girdi. İzleyen bölümün ele aldığı üçüncü aşaması ise TL'nin konvertibilitesi ve mali piyasaların serbestleşmesi, özelleştirme ve küreselleşmeyle 1989'dan itibaren bu tabloyu tamamladı. Ancak bu dönemlemenin biraz yapay olduğunu, her dönemin diğerindeki birçok öğeyi de içerdiğini belirtmek gerekiyor.

1980-1988 arasında ekonomiyi giderek serbestleştirmeye dayanan politikalar istikrarlı biçimde değil, deneme-yanılma yöntemine göre uygulandı. Bazen serbestleşmenin en üst noktasındaki bir politika birden gündeme getirildi (1980 Temmuz'undan 1983 Temmuz'una kadar faiz haddi serbestliği gibi); eğer tuttuysa bırakıldı, tutmadıysa geri adım atılıp tekrar denetim sistemine geçildi. Kimi zaman denetim daha düzenli biçimde azaltıldı (ithalatta olduğu gibi). Bazen sistemin tümünde denetim sürerken, içindeki bir alanda birden serbestleşmeye gidildi (döviz tevdiat hesapları 1985'te serbest bırakılırken, döviz piyasasının denetim altında tutulması gibi). Başka bir deyişle, serbestleşme süreci el yordamıyla, "belki tutar" anlayışıyla yürütüldü. Sanki birileri sabah yataktan kalkıp terliklerini giyerken aklına geleni o gün yürürlüğe koyuyor, gidişatı beğenmezse akşama pijamalarını giyerken vazgeçip geri alıyordu. Bu tür bir uygulama devlet yönetimindekiler kadar iş dünyasında karar alma konumunda olanları da şaşırtıyor, ne yapacaklarını bilemez, olayları öngöremez hale getiriyordu.

Devletin dayandığı kurumların görev-sorumluluk dağılımı, iç bölünme biçimi altüst edildi; öyle ki, karar verme gücü neredeyse tek elde (önce başbakanlık müsteşarı, sonra başbakan olan Turgut Özal'da) toplandı. Devlet yapısındaki çeşitli bölümlerin kendi aralarındaki eşgüdümü ortadan kalktı.

Dönem boyunca yukarıdaki çerçeve içinde uygulanan politikalar temelde şu amaçlara yönelik oldu:

- Dış ticaretin geliştirilmesi ve serbestleştirilmesi: Reel devalüasyonlar ve mali desteklerle ihracatın artırılması; dış ticaret sermaye şirketleri adı altında getirilen yeni bir ihracat örgütlenmesinin bu artışın aracı olma görevini üstlenmesi, bu alanda ilk adım oldu.

  İthalatın giderek yasaklar ve miktar kısıtlamalarından arındırılarak serbestleştirilmesi; ilk aşamada bunların gümrük vergileri-fonlar gibi fiyat destekleriyle ikame edilip, daha sonra sonuncuların da azaltılıp ithalatın tam serbestliğe ka-

vuşması temelde 1984 sonrasına kaldı ve bundan sonra sürdürüldü.

Beklenti ise, Türkiye'nin ihracat artışı yoluyla dış sermaye çevrelerinin güvenini kazanıp tekrar uluslararası finans piyasalarından borçlanabilir duruma gelmesiydi; borç ödeyememe durumunun bu piyasalarda yarattığı güvensizliği azaltabilmekti. Böylece sermaye ithalatı serbestleşirken ithalat da kısıntısız artabilecekti.

- Döviz piyasasının ve sermaye girişlerinde serbestleşmenin başlatılması: Hükümet döviz fiyatının belirlenmesini TC Merkez Bankası'na bıraktı; günlük kur uygulamasına geçildi (Mayıs 1981). İkinci aşamada, ticari bankalar bir marj farkıyla bu kuru izledi. Sermaye girişlerinin artması için dolaysız yatırımlar üzerindeki idari denetim giderek gevşetildi; Sermaye Piyasası Kanunu çıkarıldı; serbest bölgelerin kurulmasına başlandı. Döviz tevdiat hesaplarının serbestleşmesi 1985'te oldu. Mali piyasaların tam serbestleşmesi 1989'da konvertibiliteye geçişi bekledi.
- İç fiyatların piyasa denge fiyatını yansıtması: Bu amaçla iç fiyatların bir kısmı üzerindeki denetim, bir bölümüne verilen mali destekler giderek kaldırıldı; KİT'lere yapılan mali destek yerini KİT fiyatlarına sürekli zam yapmaya bıraktı.
- Para miktarının denetlenmesi, sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi ve iç borçlanmaya geçiş: 1985'e kadar süren IMF denetimi enflasyonu düşürmek için para miktarının belirlenmesiyle ilgiliydi ve kamu kesiminin TCMB'den alabileceği kredilerin kısıtlanmasına dayandı. Sermaye üzerindeki vergilerin hafifletilmesi dönemin gözde Laffer kuramından kaynaklandı. Hesapça vergiler hafifleyince üretim artacaktı; öyle ki, vergi gelirleri de artışa girecekti. Bu politika, vergi kaçakçılığını ve vergiden kaçınmayı kolaylaştıran uygulamalarla kamu açıklarını süreğenleştirdi. Tabii, para miktarı denetlenince, vergiler hafifletilince kamu kesimi (dış borç-

lanma dışında) ancak iç borçlanmayla gelir sağlayabilecekti. 1985'ten itibaren ağırlık kazanan iç borçlanma politikası içeride reel faizlerin giderek yükselmeye geçişine ve devlet bütçesi harcama kaleminde payı giderek artan faiz ödemelerine kaynaklık etti.

- Faiz hadlerinin serbestleşmesi ve reel pozitif düzeye yükselmesi: Beklentiye göre bu yoldan tasarruflar artacak, kurulacak sermaye piyasası yoluyla yatırımcılara aktarılacak ve artan sabit sermaye yatırımlarıyla ekonomi gelişecekti. Böylece enflasyonist finansman azalacaktı. Ancak zaman içinde bu beklentinin tam tersi gerçekleşti; yüksek nominal ve reel faizler enflasyon beklentilerini besleyen başlıca nedenlerden birine dönüştü.
- Devlet kesiminin küçülmesi, KİT'lerin özelleştirilmesi ve kamu dengesi: Piyasa her alanda serbestleşirken devletin de girişimcilikten ayrılması, özel girişime ivme verecek; ekonomi giderek dünya fiyatlarının egemenliğine girerken, özel kesim kararlarını rekabet koşullarına göre alacaktı; kamu gelirleri artarken giderleri ve kamu açıkları azalacaktı. Oysa özelleştirmenin en belirgin özelliği, mafyayla çetelerin karaparalarını, bazı siyasetçilerin sayesinde akladığı bir işleme ve siyasetçilerin yaranlarına "ulûfe" dağıtmak için ucuza pazarladığı yeni bir kaynağa dönüşmesi oldu. Kamu açıkları izleyen yıllarda patlamaya, özelleştirme hukuksal ve toplumsal sorunların kaynağı olmaya başladı.
- Reel ücretlerin-maaşların düşürülmesi, tarım fiyatlarının baskı altında tutulması: IMF ve Dünya Bankası gibi istikrar programını finanse eden kredi kurumlarına yapılan taahhütler arasında ücretlerin denetleneceği, geçmiş değil beklenen enflasyona göre ayarlanacağı, aynı politikanın tarım ürünlerinde izleneceği de vardı. Bu politika reel ücretlerin dönem boyunca sürekli düşmesi ve 1988'de dibe vurmasıyla sonuçlandı. Genelde reel ücretler, 1988'e gelindiğinde (1977=100)

1977'deki düzeyinden yüzde 55, imalat sanayiinde ise yüzde 20 oranında değer kaybetmişti. Reel ücretlerdeki gerileme yanında benzer bir gelişme devlet personeli maaşlarında ortaya çıktı. Bu gerileme o boyutta oldu ki, tarım-dışı istihdamda iki milyon kişilik artışa rağmen, ücret, maaş gelirinin yurtiçi net faktör gelirindeki payı yarı yarıya azaldı (S. Özmucur, 1992).

Tarım ürünleri iç ticaret hadleriyse sürekli geriledi; 1977-1978 dönemine oranla 1988'de yarılanmıştı. Burada, dünya ticaret hadlerindeki bozulmanın iç piyasaya yansıması yanında tarım destekleme politikasında getirilen değişiklikler etkili oldu. Bir yandan kapsanan ürün sayısı azaltıldı; bir yandan kamu kurumlarınca satın alınan ürünler için ödemeler büyük gecikmelerle gerçekleştirildi; öyle ki, enflasyon ödenen tutarın reel satınalma gücünü düşürmüş oldu; bir yandan kimyasal gübre dışındaki girdi fiyatları serbest bırakıldı vb... (G. Kazgan, 1992). Bu politikalar sayesinde rant artı faiz artı kentsel küçük girişimci geliri artı kârın yurtiçi faktör gelirindeki payı 1976-1977 arası yüzde 35 iken 1988'de tam yüzde 64'e yükselmiş, tarımın payı yüzde 30.5'ten yüzde 18.5'e düşmüştü (Özmucur, 1992).

Kısacası, dönemin ortak politikası, faiz hadlerinin reel pozitif düzeylere yükseltilmesi, mali desteklerle ihracat kârlarının artırılması, sermaye üzerindeki vergilerin azaltılması ve çeşitli teşvikler yoluyla sermaye kesimine çalışan ve vergi ödeyen kitleden gelir aktarılması, öte yandan doğrudan etkili (enflasyon haddinin gerisinde kalan nominal ücret artışları gibi) yöntemlerle de bu sonuncu kesimin gelir payının daraltılması oldu. Böylece iç tüketim daralırken tasarruflar ve ihracat artabilecekti.

Dış borçları düzenli ödeyebilmesi için devlete kaynak ise iç borçlanma; KİT kârlarını artıracak yükseklikte KİT fiyatları; kamuda düşük ücret-maaş ödeme ve düşük tarım destek fiyatlarıyla yaratıldı;

1985'ten itibaren uygulamaya giren Katma Değer Vergisi bunun "dolaylı vergi" ayağını oluşturdu. Yarı-buçuk demokrasi sayesinde 1988 sonuna kadar hiç nefes aldırmadan uygulanan bu politika, 1989 ve izleyen yıllarda artık uygulanamayacaktı; tâ ki, 1994'te ekonomi tekrar yoğun krize girene dek.

III. 24 OCAK PROGRAMININ UYGULAMA AŞAMALARI

Yukarıda anlatılan politika demeti, temelde, liberal ekonomi ideolojisinden türetilen "serbest piyasa ekonomisi" modelinin "Çevre ülkesi"* biçimiydi.

1. İstikrar Programının Ana İlkeleri ve 1982-1983 Para Piyasası Krizi

i) İstikrar programı askeri rejimin yönetimi altında birinci önceliği, Türkiye'nin hızla ihracatını artıracak önlemleri uygulamaya koyması ve düzenli dış borç ödeyebilir, böylece dış finans piyasalarına güven verir duruma gelmesine verdi. Dünya piyasasında tarım ürünleri dış ticaret hadlerindeki şiddetli (yüzde 50 kadar) gerilemeden ötürü, artık tarımsal ihracat geliri artışıyla yeterli döviz kazanma imkânı yoktu. Bu nedenle ihracat artışının sınai mamullere ve hizmetlere dayanması gerekiyordu. Özel sanayideki büyük atıl kapasiteler, taze dış krediler ve girdi ithalinin kolaylaşması sayesinde harekete geçirilebilecekti. Zaten bu dönemde "ihracata dönük büyüme ya da ihracata dönük sanayileşme", modelin kamuoyunda pazarlandığı "marka"sı oldu. Gerçekten, içerideki ve dışarıdaki elverişli ortama Ortadoğu'daki elverişli koşullar eklenince, sınai mamul ihracatı yanında hizmet (turizm, taşıma, müteahhitlik) ihracatı da gelişebildi.

Ancak ihracat artışı cari işlemler açıklarının küçülmesi demek değildi. Alınan büyük dış krediler dolayısıyla bu açıklar 1981-1983 arasında GSMH'nin yılda ortalama yüzde 4'ü gibi yüksek bir düzeyde seyretti (**Tablo** 5). İhracatın artışı temelde, iç talep kısılmasıyla birlik-

(*) "Çevre ülkesi" terimiyle kastedilen kendi çıkarlarını koruyacak kararları verme gücünden yoksun olup güçlü ülkelerin çıkarları için uygulatılan politikaları benimseme durumunda kalan ülkelerdir.

TABLO 5

Türkiye'nin Başlıca Ekonomik Göstergeleri: 1980-1998

	Ortalama Yıllık Artış Hızı (%)		GSMH'deki Payı (yüzde)											
								Faiz Ödemeleri					Dış Borç Stoku	Dış Borç Servisi/ Mal İhracatı
	Reel GSMH	Fiyat Düzeyi (TEFE)	Tasarruf	Yatırım	Kaynak Dengesi	Cari İşlemler Dengesi	KKGB	İç Borç	Dış Borç	Toplam	İç Borç S.	Dış Borç S.	(Milyar Dolar)	(Fob) (%)
1980-1983	2.3	51.2	17.0	18.8	-1.8	-4.0*	5.3	0.5	0.5	1.0	15.3	24.1	17.3	67.2
1984-1987	7.0	38.9	20.3	21.4	-1.1	-1.7	4.7	1.1	1.3	2.4	21.0	40.6	29.7	50.3
1988	1.5	70.5	27.2	26.1	1.1	1.8	4.8	2.4	1.4	3.8	22.0	35.0	40.7	56.4
1989	1.6	64.0	22.1	22.5	-0.4	0.9	5.3	2.2	1.4	3.6	18.2	38.1	41.8	58.8
1990	9.4	52.3	22.0	22.6	-0.6	-1.7	7.4	2.4	1.1	3.5	14.4	42.7	49.0	55.3
1991	0.3	55.3	21.4	23.7	-2.3	0.2	10.2	2.7	1.1	3.8	15.4	46.8	50.5	54.9
1992-1993	7.3	60.2	22.2	24.9	-2.7	-2.1	11.3	3.7	1.0	4.7	17.7	35.8	61.5	53.5
1994	-6.1	120.7	23.1	24.5	-1.4	-2.0	7.9	6.0	1.7	7.7	20.6	50.4	65.6	51.0
1995-1997	7.0	81.0	20.7	24.8	-4.1	-1.6	7.5	7.2	1.1	8.3	19.9	45.2	82.7	39.9
1998	3.9	54.3	20.5	25.6	-5.1	1.3	9.0	10.6	1.0	11.6	21.7	47.0	97.0	41.8

(*) 1980 ve 1983 yılları ortalaması.

s.: stoku.

te göreli fiyat değişmelerine dayandırıldı: 5 Mayıs 1981'den itibaren geçilen yüzegen kur (crawing peg) sistemiyle, TCMB günlük kurları ekonominin gereklerine göre ayarladı; katlı kur sistemi kaldırılırken ihracata teşvikler (vergi iadesi yaftasıyla) artırıldı. Ayrıca ihraç mallarının çoğunda girdi olan ve işçi ücretlerinin belirlenmesinde rol oynayan (örneğin, makarna-ekmek için girdi olan buğday) tarım ürünleri fiyatları, 1981 sonrasında göreli gerilemesini sürdürdü. Bunda kısmen tarım dış ticaret hadlerinin gerilemesinin, kısmen tarım desteklerinin giderek azalmasının payı vardı (G. Kazgan, 1992, s.61-76). İşçilerin sosyal hakları askıya alındığı, "militan" sayılan bir işçi sendikası konfederasyonu (DİSK) kapatıldığı için, hızlı enflasyon sürecinde, reel işçi ücretleri ve reel memur maaşları sürekli geriletilebildi. 1976-1977'de cari fiyatlarla tarımın net yurtiçi faktör gelirlerindeki payı yüzde 30.2'den 1981-1983'te yüzde 22.3'e, ücret-maaş payı ise sırasıyla yüzde 34.8'den yüzde 24.8'e düştü (Özmucur, 1992). Böylece aynı tarihlerde reel devalüasyonlarla TL'nin reel efektif tartılı endeksi 126'dan 87.8'e inerken (1981=100) bu girdi fiyatlarının da baskı altında iç piyasada geriletilmesi, dış piyasalarda malların dolar fiyatlarının düşürülmesini ve rekabet gücü kazanmasını sağladı. Tabii, ayrıca özel imalat sanayiindeki atıl kapasiteler devreye girerken, birim sabit maliyetlerin düşmesi ve ihracata vergi iadesi teşvikleri buna eklendi.

Öte yandan, tarım üreticisi ve ücretli-maaşlı kesim gibi faal nüfusun üçte ikisini oluşturan sınıfların reel gelirinin düşmesi, sıkı para politikasının diğer yüzü olarak iç talebin şiddetle azalması demekti. Bu öğe yukarıdakilere eklenince, Türkiye'nin içe dönük kurulmuş imalat sanayii bu baskı-dürtü sistemiyle ihracata yöneldi. 1978'de 2.3 milyar dolar kadar olan (GSMH'nin yüzde 4'ü) ihracat, 1983'e gelindiğinde 5.72 milyar dolar (GSMH'nin yüzde 11.2'si) olmuştu (Tablo 5).

İthalatın serbestleşmesi ise, "yasaklayıcı" yaklaşımın hafifletilmesi niteliğinde olmakla yetindi. İhracatın ithalatı karşılama oranı 1978-1979'daki yüzde 45 civarındaki düzeyinden yüzde 60 dolayına çıktı.

ii) Büyük baskılarla ve dürtülerle de olsa sanayi mamulü ihracatına dayanan ihracat artışı, istikrar politikalarının en "başarılı" ala-

nı oldu. En başarısız alanı ise, herhalde, mevduat ve kredi faiz hadlerinin serbest bırakılmasıydı: 1982 başında para piyasasında küçük "banker" iflaslarıyla başlayan finansal çöküş, (Kastelli, Meban gibi) büyük banker iflaslarıyla sürdü. Bunları Hisarbank, Odibank, İstanbul Bankası, İşçi-Kredi Bankası, Bağbank gibi küçük boylu bankaların batarken kamulaştırılması izledi. Faizler serbest bırakılırken sıkı para politikası uygulaması nominal ve reel faizlerde çok büyük artışlara yol açmıştı. 1980 öncesi büyük ölçüde eksi olan reel mevduat ve kredi faizleri, sırasıyla yüzde 14.5 ve yüzde 17 gibi yüksek reel pozitif düzeylere fırlamıştı. Bu bankalar ve bankerler mevduat toplama yarışında faizleri yükseltirken, bunlardan borçlanan küçük firmalar (başta inşaatçılar) talep daralması yüzünden kârlarının zarara dönüştüğüne tanık oluyor, borçlarını ödeyemiyordu. Kaçınılmaz son olan banker ve benzer nedenle banka iflasları, başta Ankara ve İstanbul, çok sayıda kişinin parasının batmasına, felaketlere neden oldu. Bu politikanın yapımcıları da (başta Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal) görevlerinden istifa etmek zorunda kaldılar. Bu krizin ekonomiye maliyeti GSMH'nin yüzde 2.5'i gibi müthiş bir rakama ulaştı (Artun, 1985, s.35-71).*

1983 sonunda para piyasası ve bankalar sistemi tekrar denetime alındı; mevduatın vade ve faizlerini belirleme yetkisi önce Maliye Bakanlığı'na, sonra TCMB'ye bırakıldı. Ancak faiz hadlerinin reel pozitif düzeyde tutulması hedefi denetim rejiminde yetkili makamlarca da sürdürüldü. Fakat bu kez mevduat faizleri reel olarak düşerken kredi faizleri artışı devam etti; birinci saptanırken, ikinci serbest bırakılmıştı.

iii) IMF 1980 Temmuz ayından 1984'e kadar Türkiye'de para miktarını denetim altında tuttu. TCMB'nin kamu kesimine açtığı kredilere ve net iç varlıklarına getirdiği sınırlamalarla enflasyonu indirmeyi başardı. Yükselen reel faizler ve getirdiği iflaslar, tarım üreticileriyle ücretli-maaşlı kesimin fakirleşmesi, ağır siyasal baskı rejimi bunun için ödenen bedel oldu. 1978-1980'de yılda ortalama yüzde 73 kadar

(*) 1982 yılı aynı zamanda Latin Amerika'daki "büyük borçlu" konumundaki ülkelerin (Brezilya, Meksika, Arjantin) borç ödeyemez duruma düştüğü, dünyada borç krizinin patladığı yıl olmuştu. Türkiye'nin yaşadığı bu para krizinin dış bağlantısı bugüne kadar incelenmedi.

olan TEFE artış hızı, 1980-1983 arasında yüzde 51.2'ye (1981-1983 arasında yüzde 32.5'e) düşmüştü. Yurtiçi tasarruf oranında küçük bir artış ve yatırım oranında küçük bir azalış iç kaynak açığında bir iyileşme yaratmış, bunu GSMH'de yüzde 1.8'e düşürmüştü (**Tablo 5**).

iv) İstikrar programının GSMH artışına etkisi üretim kesimleri açısından farklı oldu. Gerçi GSMH'nin 1980-1983 arası yılda ortalama yüzde 2.3 (1981-1983 arası yılda ortalama yüzde 4) gibi bir hızda büyümesi (**Tablo 5**) dünyadaki durgunluk karşısında hiç de fena sayılmazdı. Ancak fiyat baskısı (iç ve dış ticaret hadlerinde şiddetle aleyhe dönüş) üreticiye ödemelerin uzun gecikmelerle yapılmasının enflasyonda yarattığı reel gelir aşınmasına, mali desteklerin azalmasına ve iç talep düşüşüne eklendiğinde, tarım durakladı; yıllık büyüme hızı yüzde 1'in altına (yüzde 0.7) düştü; tarım 1978'den sonra girdiği krizi atlatamadı. Oysa imalat sanayiinde işler göreli daha iyi gitti: 1978-1980 döneminde yılda ortalama yüzde 2.3 azalan katma değer, 1981-1983 arasında yılda yüzde 7.4 oranında artışa geçti, birinci dönemin stagflasyonist etkilerinden çıktı; ihracat sayesinde krizi atlattı.

v) Türkiye'nin dış borçlarının vade yapısı önemli ölçüde iyileşti; kısa vadeli özel borçların uzun vadeli kamu borçlarına dönüştürülmesi toplam dış borçlardaki payını yüzde 13'e indirmişti; bu düşük oran 1983 sonuna kadar aynı kaldı. Diğer borç göstergelerinde hafif bozulmalar olsa da, cari işlemler gelirlerinin giderlerinden daha hızlı artması, cari işlemler açığını 1980'deki 3.4 milyardan yarıya, 1.6 milyar dolara indirmişti. 1980'de 14.2 milyar dolar olan toplam dış borç stoku 1983 sonunda 17 milyar dolara, uluslararası rezervler 1970'li yılların sonunda 1 milyar doların altındayken istikrar programı dönemi sonuna doğru 2 milyar dolara çıktı. Türkiye bu dönemde dış dünyadan "net kaynak transferi" aldı, yani cari işlemler açığı yıllık dış borç faiz ödemelerini aştı. Ekonomide enflasyon hızının düşmesi, GSMH'nin büyümesi, yaşanan para piyasası krizine rağmen yatırımların sürmesi, bunun getirdiği kaynak genişlemesiyle mümkün oldu.

Yukarıdaki göstergeler istikrar politikalarının topluma yüksek bir bedel ödetirken, ekonomi alanında göreli başarılı olduğunu ortaya

koyar. Ancak bu dönemde serbestleşme yolundaki uygulamaların göreli sınırlı olduğunu belirtmek gerekiyor. Buna rağmen, yapılan en önemli serbestleşmenin (faiz hadlerinin serbest bırakılması) büyük bir fiyaskoyla sonuçlandığı bir gerçektir. Ayrıca gelir bölüşümündeki olağanüstü kötüleşme ve fonksiyonel dağılımda rant, faiz, kâr geliri toplamındaki şişmenin, bu dönemin politikalarıyla başladığı da olumsuzluklarla ilgili bir diğer gerçektir. Öte yandan PKK terör eylemlerine, ilginçtir, ASALA'nın eylemleri son bulurken 1984'te başladı. Tabii, PKK'yı salt gelir bölüşümündeki bozulmaya bağlamak çok safça bir yorum olur. Ancak uzunca bir süre Güneydoğu Anadolu'da bulduğu halk katındaki destekte bunun payı yadsınamaz.

2. İthalatta Serbestleşmenin Başlaması: 1984-1989

i) 1984'te IMF denetiminin ve resmi kaynaklardan verilen kredilerin sona ermesi, ilginç bir rastlantıyla, askeri rejimin de Kasım 1983 seçimlerinde yerini "yarı-buçuk" demokrasiye bırakmasıyla birlikte oldu (daha önceki istikrar programları da askeri rejim altında yine resmi kredilerle desteklenmişti). Ekonomide serbestleşmenin yürütülmesi, böylece askeri rejimin baskılarının (kalıntıları 1980'li yılların sonuna dek gitmiş olsa da) sona erdiği bir dönemle örtüştü.

IMF denetiminin sona ermesi ekonomi düzleminde üç değişiklik getirdi: Birincisi, kredi güvenilirliği artan Türkiye dış finans piyasalarından serbestçe borçlanabilme olanağını elde etti; ikincisi, para arzı üzerindeki IMF denetimi gevşediği için bunun göreli genişletilmesi mümkün hale geldi; üçüncüsü, dış kredi güvenilirliğini sürdürebilmek için Türkiye, dış borç faizlerinin giderek artan bir bölümünü kendi kaynaklarından ödemek, cari işlem açıklarını küçültmek zorundaydı.

Bu arada, 1979-1980'deki borç konsolidasyonunda kısa vadeli özel dış borçlar uzun vadeli kamu borçlarına dönüştürüldüğünden, devlet bütçesindeki dış borç faizi yükü de sıçrama göstermişti. Hükümet, gelirlerini artırmak için bir yandan KDV'yi yürürlüğe sokarken, bir yandan iç borçlanmayı artırdı; kamu kesimi borçlanma gereği GSMH'nin yüzde 4.5-5.5'i arasında sürdü (Tablo 5).

Dış dünyada ise, önceki döneme göre bazı değişmeler ortaya çıktı. Bir kere, Batı durgunluğu atlattı; buna karşılık, petrol fiyatlarındaki düşüş ve 1988'de İran-Irak Savaşı'nın sona ermesi bölgedeki ihracat olanaklarını kısıtladı. Aynı zamanda, Türkiye'nin Güneydoğu'sunda etnik kökenli terör, 1984 sonrası dönem boyunca askeri harcamalardaki artışın nedeni oldu, kamu dengesini bozan etkenlerden biri olarak gündeme girdi.

İncelenen etkenlerin tümü birarada, serbestleşme politikalarının uygulamaya girdiği ortamın, istikrar politikalarının uygulandığı ortamdan farklı olduğunu göstermektedir.

ii) 1984'ten itibaren mal-hizmet ile sermaye, para ve döviz piyasalarında serbestleşme süreci ivme kazandı. İthalattaki serbestleşme, miktar kısıtlamalarının yerini gümrük vergisi artı fonlar yoluyla fiyat korumasına bırakmasıyla başladı; gümrük vergileri yaklaşık yarıya indirildi (yüzde 76.3'ten yüzde 48.9'a). AT ile ilişkiler "donuk" kaldığından, bu indirimlerde gümrük birliği bağlantılı taahhütlerin bir rolü yoktu. TL'nin tartılı reel efektif değerinin düşürülmesi, ithalat serbestleşmesi bir ithalat patlamasına yol açmasın diye 1988'e kadar sürdürüldü. 1980'li yılların sonunda ithalatta (liberasyon) serbestleşme oranı yüzde 94'e ulaşmıştı.

İthalat serbestleştirilirken ihracattaki vergi iadeleri -Türkiye'nin imzaladığı GATT sübvansiyon anlaşmasıyla çeliştiği için- önce indirildi, 1988'de buna son verildi. İhracatta vergi iadesi, hayali ihracata, Hazine'nin soyulmasına ve rüşvet yoluyla siyasetçilerde ve devlet bürokrasisinde yozlaşmaya yol açan başlıca nedenlerden biri olmuştu (Yozlaşma ne boyuta varmış olmalı ki, dosyaların incelemesi geciktirilerek, sonunda zaman aşımına uğratıldı ve suçlular ceza almadan dosyalar rafa kalktı).

1987'de Eximbank dış işlemlerde kredilendirme; ihracat sigortası ise (1989'da) ihracat rizikosunu azaltma amacıyla kuruldu; daha doğrusu, KİT yatırımlarının finansmanı amacıyla eski rejimde kurulmuş olan Devlet Yatırım Bankası, yeni rejimin amaçlarına uygun bir yapıya dönüştürüldü.

İthalatla ihracatta serbestleşme ve kurumlaşmayı, döviz piyasa-

sındaki serbestleşme izledi: 1985 sonunda yurtiçinde yerleşik olan ve olmayanların ticari bankalarda döviz tevdiat hesapları açmaları serbest bırakıldı. 1988 ve 1989'da döviz ve altın piyasaları kurumlaştırıldı.

Benzer serbestleşme süreçleri ve kurumlaşmalar para ve sermaye piyasalarında da gerçekleştirildi. TCMB 1986'dan itibaren para programları hazırlamaya başladı; hedef para değişkeni önce M2'yken, 1990'da "Merkez Bankası Parası" hedeflenmeye başlandı. 1986'dan itibaren bankalararası (İnterbank) para piyasası işlemleri yapılmaya geçilmesini 1987'de TCMB'nin açık piyasa işlemlerine başlaması izledi. 1982-1983'te yaşanan finansal kriz sırasında denetime alınan mevduat faizleri tekrar serbest bırakıldı. Böylece para piyasasında önemli serbestleşme, dönemin sonuna doğru ortaya çıktı.

Sermaye Piyasası Kurulu 1981'de kurulmuştu, ancak borsa kurulmadığı için faaliyeti işlerlik kazanamamıştı. Oysa devlet 1985'ten itibaren ciddi boyutta iç borçlanmaya geçmişti. Bunu, 1986'da İstanbul'da borsanın kurulması izledi. 1986'da başlatılan özelleştirme sürecinde, KİT hisselerinin borsada satılabilmesi böylece mümkün oldu.

Başlangıçta borsanın temel malzemesi devlet borçlanma kâğıtlarıyla KİT hisselerinden ibaret kaldı; ancak bir süre sonra özel kesim şirketlerinin kâğıtları da borsa kapsamına girdi. Yabancıların bu piyasaya girmeleriyse 1989'da sermaye hareketleri bilançosu işlemlerinin serbestleşmesinden sonra mümkün oldu. Küreselleşme denilen "finans kapital"in devlet sınırlarını denetimsiz aşıp, kârlılığına göre girip çıkabilmesi, bu aşamaya geçişi bekledi.

Dolaysız yabancı sermaye yatırımlarını çekebilmek için izin verme işlemleri basitleştirildi; 1985'te Serbest Bölgeler'in kurulmasına ilişkin kanun çıkarılarak, yabancı sermaye yatırımlarını artırma yolunda bir diğer imkân yaratıldı. Bunların dışında komşu ülkelerle sınır ticaretinin serbestleştirilmesi, yabancı bankaların şube açmaları vb. gibi yabancı sermayeyi cezbedecek kolaylıklar devreye sokuldu.

Askeri rejim altında geçirilen istikrar politikaları döneminde askıya alınan toplu sözleşme ve grev hakkıyla işverenlerin lokavt hakları Kasım 1983 seçimlerini izleyerek (1984) iade edildi; KİT'lerde toplu

sözleşme düzenini ikame etmek üzere getirilmiş olan "Koordinasyon Komitesi" ise ancak 1987'de kaldırıldı. Genelde sendikal faaliyetin güçlenmesi ve reel ücretlerin artışa geçişi 1988'i izleyen yılları bekledi.

Bu değişmeler hem mal piyasaları, hem finansal piyasalar, hem faktör piyasalarını kapsayan genel bir serbestleşme sürecinin göstergeleriydi. Ekonomi giderek dış dünyadan yansıyan mal-hizmet fiyatları kadar her biçimdeki sermaye hareketlerinin etkilerine de daha açık hale geliyordu.

iii) Serbestleşme sürecinde sürekli gözardı edilen politikalar, devlet gelirlerini artırıcı nitelikteki vergi politikaları oldu. Hem iç, hem dış borç faizleri devlet bütçesinde giderek artan bir yer kaplamaya başlamıştı: İç artı dış borç faiz ve anaparalarının vergi gelirlerine oranı 1980'de yüzde 12 kadarken, dönem boyunca sürekli artarak 1988'de yüzde 94'e varmıştı; bu, bir doruk noktasıydı.* Girişilen yoğun kamu altyapı yatırımları buna eklendi ve bütçe giderlerini şişirdi. Ayrıca hükümetin dış borç faizi dışındaki cari işlemler açığını küçültme hedefi, iç tasarruf oranının mutlaka yükseltilmesini gerektiriyordu. Bu gereklere rağmen, vergi alanındaki çaba cılız kaldı, iç tasarruf oranı pek az yükselebildi (Tablo 5).

1985'te, modası geçmiş dolaylı vergiler sistemi yerine 1970'lerin başından itibaren Batı ülkelerinin yürürlüğe koymaya geçtiği, çağdaş vergileme ilkelerine uygun Katma Değer Vergisi sistemi getirildi; tüketiciye vergi iadesi sisteminin uygulanması sayesinde bu vergi yerleşebildi. 1987'de bütçe açıklarını azaltmak için getirilen yeni vergi düzenlemeleri, gelir bölüşümündeki payı giderek kötüleşmiş olan memurlar ve işçiler için vergi yükünü daha da artırdı. Bunu izleyerek, 1980'li yılların başında kaldırılmış olan döviz tevdiat hesapları faizleri, TL hesapları faizleri ve devlet iç borç kâğıtları faizleri üzerindeki stopaj vergileri tekrar kondu.

iv) Yukarıda incelenen serbestleşme hareketleriyle 1989 sonuna

(*) Borç anaparaları bütçe giderlerine 1985'ten sonra artık konmuyor; ama yeni borçla ödenmediğinde Hazine'nin bunu karşılaması gerekiyor. Yeniden borçlanıldığında ise borç stokunu azaltmak olanaksızlaşıyor.

gelindiğinde, Türkiye dünyanın iyice dışa açık serbest ekonomilerinden biri olmuştu. Ne var ki, gerek uygulamaya konulan çelişik politikalar, gerek artan iç ve dış finansal dengesizlikler, gerekse yapısal uyumsuzluklar dönem boyunca giderek şiddetlendi; serbestleşme ekonominin reel üretim kesimlerini boğazlar hale geliyordu.

3. Serbestleşme Sürecinin Başarı Göstergeleri

i) 1984-1989 döneminin 1987'ye kadar geçen yıllarında ekonominin serbestleşme çerçevesindeki başarı göstergeleri "iyi" işaretler veriyordu (Tablo 5): Türkiye, Batı kurumlarınca o denli başarılı sayıldı ki, diğer ülkelerin de benzer politikaları uygulama yolunda ikna edilmeleri için, adeta bir örnek oluşturdu. Tunus'tan Macaristan'a bir dizi ülke, Türkiye'nin olumlu göstergeleri örnek verilerek aynı yola sokulmaya çalışıldı; TV ekranlarından basına, Türkiye, Batı'nın serbestleşme propagandasının gözde aracı oldu. Gerçekten bir kısım göstergeler iyice olumluydu; ne var ki, diğer kısım göstergeler iyice kötüleşirken geri planda 1988-1989'daki krizi hazırlayan temel dengesizlikler giderek büyüyordu.

1984-1987 aralığında GSMH büyüme hızı yılda ortalama yüzde 7 gibi yüksek bir düzeye ulaştı. Bu, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, 1977'ye kadar ulaştığı ortalama yıllık büyüme hızına eşitti. TEFE'deki artış hızı, gerçi istikrar politikası dönemine oranla bir miktar düşmüştü (yüzde 38.9'a), ama yıllık enflasyon tek haneli rakama indirilememişti. Ancak buna hızlı büyümenin bedeli diye bakıldı. Atıl kapasiteleri ihracat sayesinde kullanabilen imalat sanayiinin büyüme hızıysa yılda yüzde 8.9 gibi rekor düzeydeydi; tarım da, yılda yüzde 2 gibi, düşük de olsa, önceki dönemin olumsuzluğunu aşan bir büyüme hızına ulaşabilmişti. Türkiye'yi uluslararası propaganda malzemesi yapan işte bu rakamlardı (Tablo 5).

Başarı diğer alanlarda da göze çarpıyordu: Bir kere, cari işlemler açığının GSMH'ye oranı 1980-1983 arasındaki yüzde 4'ten yüzde 1.7'ye indi; cari işlemler 1984-1987 arasında dış borç faizleri dışında pozitif bakiye verdi, yani Türkiye dış borç faizlerinin bir kısmını cebinden öder hale gelebildi; yurtdışına net kaynak transferi yapar oldu. İh-

racat neredeyse ikiye katlandı; 1983'te 5.7 milyardan 1987'de 10.2 milyar dolara çıktı. Diğer cari işlemler gelirlerinde de hızlı bir artış vardı; sanayi mamulü ihracı yanında, yeni hizmet ihracı gelirleri devreye girmeye başlamıştı (turizm, taşımacılık, müteahhitlik vb. gibi). Bu tablo uluslararası finans piyasalarının Türkiye'ye güvenini sağladığı için, Türkiye aynı zamanda rahatça borçlanabiliyordu.

ii) Bu olumlu göstergelere rağmen, ekonomide hem yapısal-temel nitelikli, hem finansal nitelikli dengesizlikler giderek büyümekte ve bu sürecin sonunu hazırlamaktaydı. Bunun en iyi göstergesi devlet iç borç stoku/GSMH oranının 1980-1983 arası yüzde 15.3'ken, bu dönemde yüzde 21'e, faiz ödemeleri/GSMH oranının da yüzde 1'den yüzde 2.5'e fırlaması oldu; iç kaynak dengesi açığı oysa biraz düşmüştü (Tablo 5). Övgü kaynağı olan ihracat artışına gelince: Hayali ihracat bir hesaba göre yılda 1 milyar dolar kadardı; bu da, 1984-1987 arasındaki yaklaşık 4.5 milyar dolarlık ihracat artışının neredeyse tümünün hayali ihracattan kaynaklanması demekti. Ayrıca ihracatı artırabilmek için yapılan reel devalüasyonlar, 1988'e gelindiğinde, 1981'e oranla TL'nin yaklaşık yüzde 40 oranında reel değer yitirdiğini gösteriyordu. Reel devalüasyonlar, hem doğrudan dış ticaret mallarının iç fiyatlarını artırdığı, hem TCMB bilançosunda "yeniden değerlendirme hesabı" yoluyla para arzını artırdığı için enflasyon nedeni oluyordu. Yüksek oranlı vergi iadesi teşvikleri ise bütçe açıklarını besliyordu. Bu ikisi birbirine eklendiğinde ortaya çıkan büyük desteklere rağmen, ihracat dönemin başındaki ivmesini kaybetmişti. Memur maaşları ve işçi ücretlerinin net faktör gelirlerindeki payı 1976-1977'ye oranla 1988'de yarıya düşmüştü (yüzde 34.8'den yüzde 17.4'e). 1988'de ise ihracata vergi iadesi rejimi (GATT'a taahhüt dolayısıyla) son buluyordu. Yani zoraki baskılarla artırılmaya çalışılan ihracata, artık aynı olanakları sürekli sağlamak mümkün değildi. Sosyal haklarına kavuşan sendikalar reel ücretlerin daha fazla geriletilmesine izin veremezdi; reel devalüasyonlar ise hem enflasyona ivme veriyor, hem dış borcun TL yükünü, hem ihraç mallarının dolar fiyatını düşürmesi dolayısıyla dolar üzerinden yükünü artırıyor, hem dış dünya malları itibariyle satınalma gücünü dü-

şürdüğünden, fakirleşme anlamına geliyordu. Bu politikaların tükendiği noktada, Türkiye'nin komşu ülkelerdeki pazarları da (İran-Irak Savaşı'nın bitmesi, petrol fiyatının düşmesi nedeniyle) iyice daralıyordu.

İkincisi, sabit sermaye yatırımlarının ihracat artışına temel oluşturacak tarım, imalat sanayii gibi alt-kesimlere yönelmesi gerekirdi; imalat sanayiindeki atıl kapasite 1988'e gelindiğinde tükenmişti. Oysa kamu altyapıya, özel kesim de konut yatırımlarına ağırlık verdiği için, ihracatın kaynağı büyümemişti. Sabit sermaye yatırımlarında bu ikisinin toplamı (1973-1977 arasında yüzde 44.9 iken 1985-1989 döneminde yüzde 56.2) yüzde 60'a yaklaşırken, doğrudan üretken alanların payı giderek azalıyor, yüzde 44.7'den yüzde 28'e kadar geriliyordu (**Grafik** 8).

iii) Serbestleşme sürecindeki uygulamalar ise, bir yandan ekonominin temel üretim yapısını ciddi biçimde tahrip ederken, bir yandan ciddi bir yozlaşmanın kaynağı oldu. Batı için liberal ideoloji, kendi üretimini geliştirdiği, tüketicisinin refahına katkı yaptığı ölçüde varlığını sürdürür; söylemi sürse de, üretimi tahrip ettiği noktada korumacılığın her biçimi "mübah" olur. Bilinir ki, üretim tahrip olduğunda, tüketicinin refahı da kalmaz, çünkü refahın kaynağı üretimdir. Oysa Türkiye'deki uygulama, üretimi tahrip etmek yoluyla, işsizliği artırma pahasına gerçekleştirildi; ayrıca hükümete yakın olan işveren kesimi kollanırken, yakın olmayanların ve maliyet giderlerini oluşturanların (işçiler ve tarım üreticileri) gelirlerinin çökertilmesi biçiminde işletildi.

Bir kere, serbestleşen hayvansal ürünler ithalatı, teknolojisi çok geri olan hayvancılığı çökerten ve bir daha düzelmesine olanak bırakmayan nedenlerden biri oldu. Batı'nın yüksek sübvansiyonlu süttozu ve et ürünleri, Türkiye'ye ithalatta bunu telafi edecek fonlara tabi olmaksızın içeri girince, rekabet gücü zaten zayıf olan bu kesim çöktü. 1980'li yılların sonundan itibaren bir de TL'nin aşırı değerlenmesi eklenince, bir daha kendisini yenileyemedi. Bu politikayla AT'na "şirin" mi görünmek istendi, yoksa ithalatçı çıkarları mı ya da bir kısım üreticileri cezalandırma isteği mi ağır bastı, bilinemez. Ancak 1990'a gelindiğinde, Türkiye'nin tarım ve işlenmiş tarım ürünleri ithalatı 3 milyar dola-

ra varmıştı. Bundan da öte, çöken hayvancılık Anadolu'nun en fakir bölgeleri olan Doğu-Güneydoğu'daki üreticileri vurdu; gelir bölüşümünü en fakirler aleyhine daha da bozmakta etken oldu. Bir yandan milyonlarca süt hayvanı kesime gitti; bir yandan başka iş bulamadığı için işsiz kalan kitleler büyük kentlerin varoşlarını biraz daha genişletti (G. Kazgan, 1992, s.5-75), bir yandan da PKK'yı besleyecek insan kaynağını büyüttü. Varoşlar kızgın, genç ve işsiz-yarı işsiz nüfusuyla sık sık patlayan ve yozlaşma sürecini besleyen bir kaynağa dönüşüyordu.

Bir ABD pazarlama tekelinin (United Fruit) baskıları muz ithalatının serbest bırakılmasıyla sonuçlandı ve yerli muz üretimi neredeyse tasfiye oldu. Anamur ve diğer üretim merkezlerindeki bahçeler yazlık konut alanına dönüştü ve betonlaşmaya geçti. AT'ye verilen taviz karşılığı bir taviz de ABD'ye verilmişti.

Sınır ticareti diye başlatılan uygulamanın bir sonucu, Doğu Avrupa ve (eski) SSCB'nin, yüksek sübvansiyonlu, maliyet fiyatı belirsiz, paralarının dolar kuru spekülatif olan ülkelerinden yapılan "sınırsız" ithalat oldu: (Özel-tüzel) demir-çelik, cam eşya, seramik-porselen sanayileri atıl kapasitelerle çalışma durumuna, bazıları tasfiyeye girdi.

Buna karşılık, hükümete yakın olan kesimlerin korunması için bir ay yürürlükte kalan kararnameler, geçmişe dönük uygulamalar "umur-u adiye"den oldu. Tabii, yalnız üretim tahrip olmakla kalmadı, "devlet" kavramı da saygınlığını yitirdi.

iv) Öte yandan, ekonominin dış borçları ve borç profili çok kötüleşmişti. İstikrar politikaları uygulanırken ortalama 17.4 milyar dolar civarında tutulan dış borç stoku, 1987 sonunda iki katından fazlaya çıkarak 39.3 milyar dolara varmıştı. Fakat daha kötüsü, borçların vade yapısındaki bozulmaydı: Kısa vadeli borçlar toplam borçların yüzde 19'una, uzun-orta vadeli dış borç servisi (anapara artı faiz) artı kısa vadeli borçlar, cari işlemler gelirinin dörtte üçüne yükselmişti. Bu, sözkonusu ödemeler için yeni borçlanmaya gidilmezse, Türkiye'nin tekrar 1978'teki duruma düşmesi demekti. Ticari bankaların döviz açığı giderek büyüyordu: 1987 Kasım'ında dış varlıkları 6.7 milyar dolar, dış yükümlülükleri ise 10.2 milyar dolardı; kur riski oranları ta-

vana yaklaşmıştı. TCMB'nin uyguladığı "resmi kur"la serbest piyasa döviz fiyatı arasındaki açık giderek büyüyordu. İhracatçılar da, hızlı devalüasyon beklentisi içinde, dövizleri ülkeye getirmeyi geciktiriyordu. Yani döviz-borç cephesi hiç de olumlu göstergeler vermiyor, aksine tehlike çanları çalıyordu (Ö. Akgüç, 1988).

Bir kere, nominal mevduat faizlerinin hızlanan enflasyonu ancak karşılayıp yüzde 2.5 gibi düşük bir reel faize yer vermesi, diğer yandan devalüasyon beklentisi "para ikamesi" olayına ivme verdi ve dövize hücum başladı. Ekonominin izleyen yıllarda ciddi bir parasal sorununa ve enflasyon nedenine dönüşecek olan "TL'den kaçış" başladı; bankalara TL mevduat gelişi giderek zayıflıyor, yerini döviz mevduatı alıyordu.

Enflasyon ise hızlanmaktaydı: Bir yandan hızlı devalüasyonlar içeride TL fiyatı artan ithal malları yoluyla maliyetleri ve fiyatları yükselttiği için tekrar devalüasyon gerektiriyor, böylece bir enflasyon-devalüasyon sarmalına giriliyordu. Bir yandan TCMB'nin uluslararası yükümlülükleri varlıklarını aştığı için, bilançosundaki "yeniden değerlendirme hesabı" büyüyordu; bu da emisyonu ve para arzını genişletiyordu. Bir yandan da, 1987 sonuna gelindiğinde, iç-dış borç anapara ve faizleri vergi gelirlerinin yüzde 94'ü gibi olağanüstü bir orana ve GSMH'nin yüzde 4'üne ulaşıyor, KKBG, GSMH'nin yüzde 5'ine çıkıyordu; iç ve dış borç stoklarındaki patlama da, GSMH'nin sırasıyla yüzde 22 ve yüzde 44.8'i olmuştu (**Tablo 5**).

İşte, yukarıda değinilen temel-yapısal ve finansal dengesizliklere karşı hükümetin uygulamaya koyduğu politikalar 1988-1989'daki durgunluk içinde enflasyonu (stagflasyon) hazırladı; gerçekte hükümetin 4 Şubat 1988 kararları sadece ikinci biçim dengesizliği düzeltmeye yönelikti, ama bütün reel göstergeleri etkilemekten geri kalmadı.

4. Şubat Kararları ve 1988-1989 Stagflasyonu

i) 1986 ve 1987'de GSMH ve sanayileşme hızındaki yükseklik (sırasıyla yılda ortalama yüzde 7.5 ve yüzde 9) temelde kamu altyapı yatırımlarından, biraz da ihracattan kaynaklandı. Hükümet büyümeye ivme verir-

ken bunun için yüksek bir bedel ödeniyordu; enflasyonun hızlanması, gelir bölüşümünde giderek kötüleşme, TL'nin dış reel efektif değerinin dibe gelmesi, kısa vadeli dış borçlarda olağanüstü birikim, para ikamesinin ivme kazanması, dövizin TCMB ile serbest piyasa fiyatı farkının büyümesi bu bedelin başlıca öğeleriydi. 4 Şubat 1988 kararları bu bedelin açığa çıkması oldu. Dış dünyadaysa 1987'de New York Borsası çökmüş, "finans kapital" kuşkuda bekliyordu. Dış borçlanma güçleşmişti.

Ekonomideki temel-yapısal bozuklukların hiç üzerinde durulmaması yüzünden getirilen politika önlemleri yine mali piyasalara ilişkin oldu. Ancak bütçe-kamu kesimi dengesizliğinin giderek büyümesi, buna vergi önlemleri eklemeyi gerektirdi.

- Ticari bankaların mevduat munzam karşılıkları (yüzde 14'ten yüzde 16'ya) ve genel disponibilite oranlarıyla (yüzde 23'ten yüzde 27'ye), vadesiz ve kısa vadeli mevduat faizleri yükseltildi. Özel kesim yıllık tahvil faizleri azami yüzde 78 olabilecek, mevduat faiziyle bunun arasındaki orantı, 1.2 katsayısıyla birincinin çarpımı sonucu bulunabilecekti. Bankalara yeterli mevduat gelmediği, şiddetli "para ikamesi"* sürdüğü için, enflasyon hızıyla birlikte faiz hadleri tırmanmaya geçmişti. Faiz hadleri yüksek reel pozitif düzeylere çıkarıldı ki, para ikamesinin getirdiği dövize hücumdan TL'ye dönüş sağlansın.
- Döviz-dış ticaret düzenine ilişkin önlemler ihracat gelirini ve ülkeye döviz girişini artırmak, ithalatı kısıtlamak amacına yönelikti: Bir ay içinde getirilecek dövizlere teşvikler yüzde 20 artırıldı, ihracatçıların ihracat gelirinin yurda getirmesi zorunlu kısmı yüzde 80'den yüzde 100'e çıkarıldı; bu süre için ithalat depozitoları (yüzde 15'e) yükseltildi. Bu, aynı zamanda, TCMB'ye yatırılan depozitolar yoluyla piyasadan para çekil-

(*) TL'nin dolar, mark gibi paralar karşısında devalüe olacağı beklentisi, TL'yi elden çıkarıp bu sağlam paraları elde tutma dürtüsü yaratıyor; yani "para ikamesi" ortaya çıkıyordu. Bunun çaresi reel faizleri TL hesaplarında bu düşüş beklentisini telafi edecek düzeye çıkarmak oluyordu.

mesi, hızlanan enflasyonun denetime alınması için faiz haddinin yükselmesi ve talebin kısılması isteniyor demekti.

- Dolaylı vergilerin ağırlıklı olduğu vergi sisteminde, bunların biraz daha ağırlaştırılması, böylece iç talebin kısılması yoluna gidildi: Taşıt ve taşıt alım vergileri, resimler ve harçlar vb. artırıldı. Ancak devlet tahvil ve hazine bonosu, döviz tevdiat hesaplarından yapılan kesintiler kaldırıldı.

1985 ve sonraki yıllarda dünyada serbest (resmi olmayan) mali kaynaklardan, çoğunlukla "merchant bank" denen tüccar bankalar aracılığıyla, LİBOR artı yüksek komisyonlarla ve kısa vadeyle borçlanan Türkiye, giderek vadesi kısalan bu borçların içeride ne amaçla kullanıldığını da izleyemiyordu. Ancak bunların sürekli birikimiyle toplam borcun yüzde 20'sine ulaştığı (1986-1987) görülüyordu.

Türkiye bu önlemleri 1988 Şubat ayı başında uygulamaya koyduğunda şiddetli bir stagflasyon sürecine girdi; GSMH büyüme hızı yüzde 1.5'e düşerken TEFE yüzde 70.5'e yükseldi. Yükselen faiz hadleriyle ve şiddetli devalüasyonla birlikte içeride talep daralması, ekonomiyi durgunluk içinde enflasyon sürecine sokmuştu. Bu arada şiddetli talep daralması sayesinde cari işlemler bilançosu 1.5 milyar dolarlık, GSMH'nin yüzde 1.8'ine ulaşan fazla verdi (Tablo 5). Dibe vuran TL reel efektif kuru, net yurtiçi hasılada işçi-memur gelirleri ve tarım gelirleri; fırlayan faizler ve dolaylı vergiler; negatif olan tarım üretimi artışı ve yine gerileyen tarım iç ticaret hadleri, hep birlikte, bu sonucu yarattı; iç kaynak dengesi fazla (GSMH'nin yüzde 1.1'i) verdi. Türkiye bu sayede kısa vadeli borç birikimini kısmen ödedi ve azalttı; uluslararası rezervlerde de küçümsenmeyecek artışlar oldu.

ii) 1988 yılı, 1980'li yılların ekonomi tarihinde bir dönüm noktası olmuştu. Bu yıldan sonra hazırlanan (göreli anlamda) demokratikleşme çerçevesinde hükümetin baskıcı ekonomik eylemleri artık sürdürülemedi. Bir yandan "Koordinasyon Komitesi"nin kalkması, bir yandan iktidardaki Turgut Özal başkanlığında ANAP hükümetinin gerek parlamento gerek yerel seçimlerde önemli oranda oy kaybetmiş olma-

sı, bir yandan tarım kesiminde üretimin durgunlaşma yanında büyük istikrarsızlık gösteriyor olması, bunun başlıca nedeniydi. Öte yandan GSMH artışı nüfus artışı haddinin altına düşerken enflasyon iyice hızlanmıştı (Tablo 5). Stagflasyona çözüm bulmak gerekiyordu; hükümet yeni çözüm arayışına 1989'da geçti.

IV. 1989'DA YENİ SERBESTLEŞME SÜRECİNİ BAŞLATMAYA YOL AÇAN BASKILAR

i) 1989 yılı, 1991 sonuna kadar süren ve 1994'te tekrar şiddetli bir krizle noktalanan dört yıllık yeni bir sürecin hazırlandığı yıl oldu. Bu dönemin Körfez kriziyle savaşı ve Irak ambargosuyla süren çok şanssız bir dönem olduğunu, buna 1990 ve izleyen yıllarda başta ABD ve Japonya'nın yoğun durgunluğunun eklendiğini belirtmek gerekiyor. Ayrıca 1987 sonrası dönemde sermaye hareketlerinin dünyada aldığı yeni şekil, kazandığı ivme ve Çevre ülkelerin finans pazarlarında yüksek kâr arayışına geçmesi, 1980'lerin son yıllarının bir diğer gerçeğiydi. Dünyada sermaye bu kadar bollaşırken içeride sıkıntı çekmenin ne gereği olabilirdi? Ayrıca onca yeni banka kurulmuş, borsa faaliyete geçmişken "finans kapital"in serbest giriş-çıkışına imkân vermemek olacak iş miydi?

1989 ikinci stagflasyon yılı oldu: GSMH'nin yıllık büyüme hızı yine yüzde 2'nin altında kalırken, enflasyon biraz yavaşlamış olsa da yine yüzde 60'ı aşkındı (Tablo 5). Göreli serbestleşen siyasal ortamda, işçi ücretleri ve memur maaşları hızla reel olarak yükselmiş ve 1988'de net yurtiçi faktör gelirlerindeki paylarını yüzde 17.4'e indiren baskıları üzerlerinden atarak bu payı yüzde 20.5'e çıkarmıştı (Özmucur, 1992). Tarımda üretim yüzde 7'yi aşan bir oranda düşmüştü. Kamu kesimi açıkları ise tırmanmaya geçmişti. Yani tablo bir önceki yıldan hiç de iyi değildi. Ama yine de bu yıl da cari işlemler bilançosunda küçük bir fazlalık vardı (Tablo 5).

Hükümet, işte bu olumsuz koşulları aşabilmek amacıyla, 1950'den beri her kez yeniden keşfedilen ve her kez bir krizle noktalanan yapay bir çözümü tekrar devreye soktu: Kısa vadeli sermaye ithali.

Ne var ki, günün koşullarında bundan bol bol yararlanabilmek TL'nin konvertible olmasını, mali piyasaların iyice serbestleştirilmesini gerektiriyordu. Zaten OECD, Dünya Bankası ve IMF'ye yapılan taahhütler arasında konvertibilite de vardı. Türkiye'nin temel-yapısal sorunlarını aşabilmesi için hiçbir önlem yine görünürde yoktu. Bu yeni dönemde "ihracata dönük büyüme" yerini, faiz arbitrajı yöntemiyle sermaye ithaline dayalı "ithalata dönük büyüme"ye bıraktı. Dış karar merkezlerinin sermaye ihracı gereklerine Türkiye tam uydu (G. Kazgan, 2000, s.97-107). Yapılan tek olumlu girişim, TCMB'nin "Yıllık Para Programı" hazırlamaya başlaması oldu. O da sonradan tarihe karıştı.

ii) 1980'li yılların sonuna doğru, döviz-faiz-enflasyon-borsa sarmalında ekonomi dönüp dururken, ekonominin temeli olan büyüme, yapısal dönüşüm ve üçüncü sanayi devrimini yakalama, gelir bölüşümü, ihracatı geliştirecek tabanı büyütme geri plana itilmişti. Yöneticiler bu temel olgularla ilgilenmedikleri gibi, basın-yayın araçlarında da iktidarın sözcüleri, bu biçimdeki bir serbest piyasanın erdemlerini dile getirmekteydi. Ayrıca TL'nin konvertibilitesiyle "gelişmiş ülkeler safı"na katılacağımız ileri sürülüyordu.

1989'la başlayan dönemde bu bahsin başındaki alıntıda yapılan değerlendirmelerin, biri dışında, diğerleri geçerliliğini korudu: Dışlanan, ödemeler dengesine ve dış borçlanmanın gidişatına dikkat oldu. TL'nin konvertibilitesine geçiş, onca temel sorunu dışlayıp, yine bir parasal önemle kısa vadeli sermaye ithalini kolaylaştırarak günü kurtarmaya çalışmak demekti. Konvertible olsa da, Türk vatandaşının elde tutmadığı TL'yi, varolan koşullarda hangi yabancı tutmak isterdi acaba? Tutmak için nasıl bir faiz haddi isterdi acaba?

Ne var ki, artık içeride de palazlanan "finans kapital"in çıkarları, bu noktada dışarıdakiyle tam örtüşüyordu. "Milli bankacılık" iyice güçlenmişti artık. Konvertibiliteye geçişle birlikte Türkiye, Tanzimat sonrası Osmanlı'nın yaşadığına benzer, finans kapitalin egemenliğiyle bağlantılı ekonomi sorunlarının içine düştü.

İKİNCİ KISIM

Yeni Dünya Düzeninde Türkiye Ekonomisi (1990'lı Yıllar)

"Emperyalizm artık know-how fonlarının... teknoloji transferinin ve bunların ötesinde gelişmekte olan ülkelerin yeniden yapılanması denilen büyük projenin içinde. Yeni küresel düzen Yediler Grubu, IMF, Dünya Bankası ve GATT tarafından biçimlendiriliyor... Sistem gelişmekte olan ülkelerin liderlerini yeni egemen sınıfların ağıyla bütünleştirerek işliyor."

James Morgan
BBC Muhabiri, *Financial Times* (1992)

ALTINCI BÖLÜM

Mal ve Sermaye Hareketlerinde Tam Serbestleşme, TL'nin Konvertibilitesi ve Uluslararası Anlaşmalar: 1990'lı Yıllar

> Turgut Özal 17 sayılı kararı kaldırdı. Bu karar olsaydı bugünkü sıkıntıları yaşamazdık. Döviz taşıma özgürlüğü geldi. Bunda Özal kadar benim de günahım var. Çünkü bütün bunlar Türkiye ekonomisinin dünyayla entegre olmasına yol açtı. Şu anda uluslararası sermayeye herhangi bir ülkede ödeme güçlüğü çıkarsa bundan Türkiye de etkileniyor.
>
> **Rüştü Saraçoğlu***

1989'da Türkiye içine düştüğü krizi henüz tam atlatamamışken Berlin Duvarı yıkılıyor ve Doğu Bloku parçalanıyordu. Bunu 1991'de SSCB'nin dağılması ve tarihe karışması izledi. Bu iki olay dünyada ve dünyadan Türkiye'ye yansıyan ekonomi anlayışında ve politikalarında çok köklü dönüşümler yarattı. Artık dünyada iki süper-devlet yoktu; dolayısıyla her süper-devletin kendi kampına daha çok üye çekmek ya da büyüme yarışında onlara destek verip kampını cazip göstermek kaygısı yoktu; dolayısıyla Batı kampı (daha doğrusu kapitalizm) açısından komünizmin yayılmasını engellemek için yoksul ve güçsüz ülkelere/kitlelere taviz verme gereği yoktu. Bu köklü dönüşüm ekonomi düzlemine de köklü dönüşümleri taşıdı: "Rekabet" ve sermayenin küreselleşmesi "sosyal devleti" tahtından indirdi. Türkiye de kaçınılmaz olarak bunun etkileri altında kaldı. 1990'lı yıllar bu nedenle geçmişten çok farklı yeni bir sayfanın açılması demek oldu.

Açılan yeni sayfadan 19. yüzyılın "vahşi kapitalizm"inin artık Batı Avrupa'nın kendi içinde bütünleşmesiyle daha da güçlendiği bir

---

(*) Merkez Bankası eski Başkanı.

benzeri çıktı. Marx'ın geçmişte kapitalizmi yıkıma götüreceğini söylediği krizler art arda patlamaya başladı. Bu bağlamda Türkiye'de 1991, 1994 ve 1998-1999 üst üste kriz yılları oldu; eski dünyada on yılda bir yaşanan krizler 3-4 yılda bir tekrarlanarak iyice sıklaştı. Ve yine Marx'ın söylediği gibi, ülkeler ya da toplum sınıfı düzleminde zenginler daha zenginleşirken fakirler daha fakirleşti. 1990'lı yıllarda mal akımları gibi sermaye akımları da neredeyse tam serbestleşti, pek az ülke adacıkları bunun dışında kaldı. Bu esinti 1989'un ikinci yarısında TL'nin konvertibilitesine geçişle birlikte Türkiye'de mali piyasaların tam serbestleştirilmesini getirdi. Bunu 1993 sonunda yedi yıllık (1986-1993) tartışmalı görüşmelerin tamamlanmasıyla ve ABD-AB ile ABD-Japonya arasındaki çekişmede uzlaşma sağlamasıyla GATT-Uruguay Round Anlaşması'nın imzalanması izledi: Türkiye de GATT üyesi olarak getirisi götürüsünün çok altında kalan bu anlaşmayı imzalayanlardan oldu. GATT Anlaşması bir yandan yeni serbestleşmeler getirirken, bir yandan da "entelektüel mülkiyet hakları" yoluyla Batı için yeni tekelleşmelerin kapısını açmıştı. Diğer yandan GATT örgütü yaptırım gücüyle donatılıp Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) dönüşüyordu. Yani beklenen serbestleşmeyi ve koşulları gerçekleştirmemenin ciddi yaptırımları olacaktı. Küreselleşmenin, uluslararası kurumların kararlarıyla ulusal politikalara egemen olma boyutuydu bu (G. Kazgan, 2000, s.113-140).

Türkiye'de ithalat ve ihracatta serbestleşme derecesini artıran bir diğer öğe, artık siyasal bütünleşme yolunda Avrupa Birliği'ne (AB) dönüşen AT ile ilişkilerini canlandırma gayreti oldu.* Gümrük Birliği (GB) Anlaşması gereğince 1995 yılında anlaşmanın "Geçiş Dönemi"nin tamamlanması gerekiyordu. Bunun koşulları sınai mamullerde on beş AB ülkesinden ithalatını tamamen serbestleştirmesi ve diğer ülkelere karşı da AB'nin çok düşük oranlı (yüzde 4.5 gibi) Ortak Gümrük Tarifesi'ni (OGT) yürürlüğe koymasıydı. Bunu, "AB müktesebatı"nın kabulü tamamlıyordu.

(*) GB Anlaşması çerçevesinde Türkiye, AB'nin siyasal organlarında temsil edilmemekte, ilişkisi ekonomik ayak olan Avrupa Topluluğu'yla (AT) sınırlı kalmaktadır.

Böylece 1990'lı yılların dünyası Türkiye için, tıpkı 19. yüzyılın vahşi kapitalizminde olduğu gibi, mal ve sermaye hareketlerinin her biçimiyle serbestleşmesi demek oldu. Bu süreç, 1980'li yılların göreli azalmış olsa da denetimlerin bir ölçüde sürebildiği ortamından iyice farklılaşmış yeni bir ortam yarattı. Rekabet gücü başarının tek ölçütü olmuş; "insan" neredeyse ekonomiden/toplum anlayışından dışlanmış, orta derecede ya da azgelişmiş bütün ülkeler aynı düzlemde en güçlü ülkelerle aynı rekabet ortamına itilmiş; toplum sorunlarına duyarsız, mekanik bir yeni-neo-klasik piyasa anlayışı sermayeyle birlikte küreselleşme yoluna girmişti. İlginç biçimde hâlâ "sosyal devlet" anlayışına bağlı olduğu yetkililerce ifade edilirken, Türkiye gerçekte bu sürecin içine düşmüştü. Bunun kaçınılmazlığı da Yedinci BYKP'de (DPT 1995, s.2) açıkça dile getiriliyordu.

Türkiye 1990'lı yılları çok farklı bir ortamda yaşıyordu: Ortalama ömrü bir yılı aşmayan vizyonsuz ve istikrarsız koalisyon hükümetleri, çetelere ve mafyaya bulaşmış işadamları, bürokratlar ve siyasetçiler, iyice azgınlaşan köktendincilik ve etnik ayrımcılık eylemleri, yüzde 70-80 civarında adeta içselleşen enflasyon ve finans kesimi egemenliği, dönemin çarpıcı öğeleri olarak gözüküyordu.

İkinci çarpıcı değişiklik gelir bölüşümü giderek bozulurken, şeriatçı ve etnik-kökenli şiddet eylemleri yükselirken, gecekonduların belediyeler yoluyla büyük kentlerde egemenliğini kurması ve her türlü yasadışı eylemlerin kentlerde sergilenmesi; bir diğeri de SSCB ve Doğu Bloku'nun dağılmasının ardından bu alanların Türkiye'deki iş hayatına yeni alanlar açması, Rusya'nın ticari ortaklar arasında ikinciliğe/üçüncülüğe yükselmesi oldu. Ekonomi düzleminde bir yandan AB ve GATT-Uruguay Round Anlaşması'nın kararlarını kendi çıkarı dışında kabul etme durumuna girmesi, diğer yandan sermaye hareketleri serbestleşmesinin sıklaştırdığı krizlerle boğuşması siyasal-toplumsal sarsıntının tabanını oluşturuyordu. Büyümenin duraklaması, işte, bu karmaşık ve kargaşalı ortama koşut olarak ortaya çıktı; üstelik Türkiye bunu iç ve dış borçları giderek ağırlaşırken yaşıyordu.

I. MAL AKIMLARINDA İLERİ DÜZEYDE SERBESTLEŞME: KONVERTİBİLİTE, GATT URUGUAY ROUND VE GB ANLAŞMALARI

1. Anlaşmaların Etken Rolü

i) 1980'li yılların başında Türkiye ithalat ve ihracatındaki serbestleşmeyi önce IMF, sonra da Dünya Bankası'nın programıyla ve gözetimi altında sürdürmüştü. Serbestleştirme çabasında gayretin büyük kısmı, ithalattaki miktar kısıtlamalarının gümrük vergileri ve eşetkili vergilere (Toplu Konut Fonu gibi) dönüştürülmesi yolunda harcanmıştı. Nominal koruma oranları, ithalat vergileri toplamı itibariyle düşse de, göreli yüksekliğini sürdürmüştü: 1983'te yüzde 65 olan bu oran 1988'e gelindiğinde sadece yüzde 55'e inmişti (Togan, 1996, s.17). 1990'lı yıllarda mal akımlarının serbestleşmesine yol açan etkenlerse farklılaştı: 1989 Ağustos ayından itibaren, IMF'nin onaylamasıyla TL'nin konvertibilitesinin yürürlüğe girmesi, ithalatta nominal koruma oranının yeni durumla bağdaşabilir düzeye indirilmesini gerektirdi. Nitekim 1990 yılına gelindiğinde bu oran yarılanarak yüzde 28.3'e indi. Bunu izleyerek ithalatta yüzde 41 oranındaki artışla ortaya çıkan patlama ve cari işlemler açığı/GSMH oranının yüzde 1.7'ye yükselmesi, 1983 sonrasının rekorunu kırıyordu. Konvertibiliteyi izleyen daha ilk yılda Türkiye, kısa vadeli sermaye girişleriyle ithalatı patlatabilmenin kolaylığını tadıyordu. Buna karşılık, ihracatta verilen "vergi iadesi" yaftalı mali destekler GATT kurallarına aykırı olduğu için 1988'de kaldırılmıştı. İthalattaki efektif koruma oranındaki düşüşse aynı ölçüde dramatik boyutta oldu: 1984'te yüzde 74.7 iken 1991'de yarılanarak yüzde 38.4'e gerilemişti (Togan, 1996, s.17).

ii) Mal akımlarında serbestleşme, 1992 yılından sonra yine uluslararası anlaşmalar bağlamında ortaya çıktı. Bunun kaynağı GATT-Uruguay Round* ve Avrupa Topluluğu'yla gümrük birliği anlaşmalarıydı; bu sonuncunun 22 yıllık "Geçiş Dönemi"nin 6 Mart

(*) GATT Uruguay Anlaşması'nın getirdiği serbestleşmeler için şu kaynaklara bakılabilir: Büyüktaşkın (1997) ve G. Kazgan (2000, s.119-129).

1995 Ortaklık Konseyi kararlarıyla tamamlanıp "Son Dönem"e girilmesi; ayrıca AB'nin Ortak Gümrük Tarifesi'ne uyum yolunda Türkiye'yi üçüncü ülkeler karşısında da serbestleştirme derecesini artırma zorunda bırakması, serbestleşmedeki temel nedenlerdi. Entelektüel Mülkiyet Hakları'na (telif hakları, markalar, patent hakları gibi) ilişkin kısıtlar her iki anlaşmada da yer aldığı için, üretim ve ihracat açısından (örneğin, ilaç sanayiinde) olumsuz olabilecek etkiler bununla eşanlı olarak devreye girmiş bulunuyordu. Öte yandan, GATT-Uruguay Round Anlaşması gelişmiş ülkelerin dokuma-giyim, deri eşya, lastik ayakkabı gibi, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu gelişmekte olan ülkelerden yaptığı ithalatta gümrük vergilerinde çok küçük bir indirim sağladı (yüzde 15.5'ten yüzde 12.1'e); buna karşılık 1974'te yürürlüğe giren Çok-Elyaflılar Anlaşması 2005'te sona erecektir.* Oysa aynı GATT Anlaşması yine gelişmişlerin ithalatında birçok sınai mamul üzerinde gümrük vergilerinin sıfırlanmasını ve ortalama gümrük tarife oranının yüzde 3.9 civarında kalmasını getiriyordu. Bu oran AB'nin Ortak Gümrük Tarifesi'nin (OGT) 2000'li yılların başında ineceği düzeyi gösterir. Türkiye ise OGT'yi Gümrük Birliği Anlaşması çerçevesinde yürürlüğe koyduğu için, üçüncü ülkelere karşı da ithalatta hemen hemen sıfıra yakın bir korumayla ticari ilişkilerini sürdürmektedir; dolayısıyla gelişmekte olan ülkelere Uruguay Round'un tanıdığı daha yüksek koruma uygulama hakkından yararlanamamıştır.

GATT Uruguay Round Anlaşması tarım ürünlerini (ilk kez) GATT kapsamına aldığı için, serbestleşme daha kısıtlı düzeylerde bu alanda da geçerli olacaktır. Türkiye AB ile GB Anlaşması'nın "Son Dönem" aşamasına 6 Mart 1995 tarihli Ortaklık Konseyi kararı ile girdi. Bu aşamada tarım ürünlerinde serbest dolaşım ve bunun için de Türkiye'nin mali gereklerini karşılayarak AB'nin Ortak Tarım Politi-

(*) Bu, gelişmiş ülkelerin dokuma-giyim ithalatında uyguladıkları kotaları kaldırmalarını getirecektir. Ancak bunu diğer biçimlerde yeni tarife-dışı engellerin izleyeceği anlaşılıyor; "sosyal şart", yani kayıt-dışı (sigortasız ve vergi ödemeden) işçi kullanma yasağı öncelik alacak gibidir. Türkiye'de en büyük oranda kayıt-dışı işçi kullanımı (işgücünün yarısı) bu kesimdedir ve "sosyal şart"tan en olumsuz yönde etkilenecek kesimdir.

kası'na uyumu sözkonusudur. Bu politikaysa, GATT-Uruguay görüşmeleriyle uyumludur. Türkiye bu sonuncu anlaşmayı da imzalamıştı. Hizmetler de serbestleşme yoluna girmiştir.

AT ile GB Anlaşması'nın temeline gelince: 1 Ocak 1996'dan itibaren Türkiye 15 tam üye ülke ve AB'yle serbest ticaret anlaşması bulunan EFTA üyeleri karşısında, karşılıklı olarak sınai mamul tanımına giren ürünlerde gümrük vergisi ve eşetkili vergileri sıfırladı; işlenmiş tarım ürünlerindeki "sınai mamul" payına ilişkin katma değer üzerindeki vergi payı da sıfırlamaya tabii tutuldu. Aynı şekilde, Türkiye AB'nin (Euro-Med) Akdeniz programı çerçevesinde serbest ticaret anlaşmaları imzaladığı ülkeler ya da AB'ye tam üye olma yolunda Avrupa Ortaklık Anlaşmaları imzalayan Doğu ve Orta Avrupa ülkeleriyle serbest ticaret anlaşmalarını imzalamayı sürdürmektedir. Tam üye statüsü alamasa da Türkiye 2010 yılı civarında Avrupa-Akdeniz havzasında sınai mamul ticaretinde oluşması beklenen serbest ticaret alanında yer almış olacaktır. Türkiye ortak üye sıfatıyla AB'nin siyasal organlarında temsil edilmemektedir. Bu nedenle AB'nin Ortak Gümrük Tarifesi'nde yaptığı değişiklikler ve buna ilişkin anlaşmalar tümüyle kendi iradesi dışında cereyan etmektedir. Türkiye sadece bu değişikliklere uyum sağlama durumundadır.

2. Eklemlenme Yolları

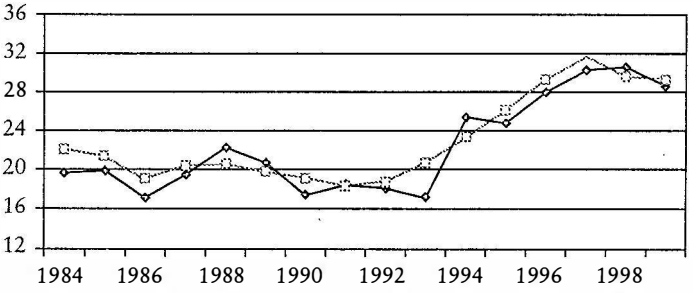
Mal akımlarındaki serbestleşme Türkiye'nin dış dünyadan etkilenme derecesini, dış dünyaya bağlılığını ve bundan beklentilerini çok artırdı. 1970'li yıllarda ve 1980'de dış ticaret hacminin (ihracat artı ithalat) GSMH'deki payı yüzde 15 kadarken bu oran 1980'li yıllarda artarak 1990'lı yılların ortalarında yüzde 45'e çıkmış, 2000'e doğru yüzde 50'ye yaklaşmış bulunuyordu. Dış ticaret hacmi artarken neredeyse hiç korumasız ithalat ve ihracat dış dünyadaki her türlü değişimin Türkiye'ye engelsiz yansıyabilmesi demektir. Buna TL'nin konvertibilitesiyle birlikte sermaye hareketlerinin tam serbestleşmeye ulaşmasının getirdiği yeni boyutlar eklenmelidir. Belirtilen tabloya bunun eklediği çok önemli iki boyut vardır: Birincisi, döviz fiyatının cari işlemler

bilançosundaki hareketlerden kopması, sermaye hareketlerinin etkisine girmesidir. Türkiye'nin birkaç yıl için cari işlemler açıkları patlarken, örneğin, döviz fiyatında hiçbir kımıldama olmamakta, enflasyonla birleşince TL aşırı değerlenme durumuna düşmektedir. Bunun anlamı ihracat caydırılırken, ithalatın teşvik ediliyor olmasıdır. İkincisi, faiz hadleri (reel anlamda) yüksek düzeyde seyredip, dış sermayeye iyi bir getiri sağlıyor olduğu sürece, içeri doğru sermaye akımı sağlanabilmekte ve dış açıklar rahatça karşılanabilmektedir. Nitekim mal hareketlerinde ihracatın ithalatı karşılama oranı 1984-1989 arasında yüzde 72.4'ken 1993-97 arasında bu oran yüzde 55.8'e düşmüş bulunuyordu. Yani ihracatı artırma dürtüsü ve baskısının ortadan kalkması sözkonusudur; tâ ki bir kriz patlamış olsun. Bu bayram havası aynı zamanda krizi de hazırlamaktadır.

Bu dönemin serbestleşme sürecinde Türkiye'nin giderek hizmet ihracatını artırdığı ve 1997'ye gelindiğinde turizm, müteahhitlik hizmetleri, taşıma vb. gibi hizmet gelirlerine (yaklaşık 21 milyar dolar) işçi transferleri (4.2 milyar dolar) eklendiğinde mal ihracatından sağlanan gelire yakın bir rakama ulaşıldığı görülür. Yukarıda değinilen tablonun ihracatı şiddetli rekabet koşullarında satılan sınai mamul ya da tarım ürünü ihracatından, serbestleşme ve rekabetin göreli daha sınırlı kaldığı hizmetler alanına kaydırmakta etken olduğunu söylemekte hata olmasa gerekir. Mal ihracatının artış hızı nitekim mal ithalatını izleyememiş, buna karşılık 1980 sonrası dönemde ihracata yönelen çeşitli hizmet kalemleri sayesinde döviz gelirleri döviz giderlerinden büyük ve büyüyen sapmalar göstermemiştir. Grafik 1, GSMH'ye oran olarak bu son iki kalemin giderek yükseldiğini ve birbirini göreli yakından izlediğini ortaya koyuyor. Yükselen oranlar aynı zamanda dış dünyadaki değişmelere duyarlılığın artış nedenini de belirtiyor.

Türkiye'nin, hizmetler bir yana, hangi mal kategorilerinde dünyaya eklemlendiği de irdelenmelidir. 1980'de ihracatın dörtte birinden biraz fazlası (yüzde 27) mamul maddelerden, gerisi hammaddelerden oluşurken 1990'lı yılların ikinci yarısında bu oranlar tam tersine dönmüş, ihracatın dörtte üçü mamul mallardan kaynaklanır olmuştur. Bu

GRAFİK 1
CİB Döviz Gelir ve Giderleri'nin GSMH'ya Oranı (%)
1984-1999

CİB: Cari İşlemler Bilançosu
Kaynak: TCMB

Toplam Döviz Gelirleri/GSMH (%)
Toplam Döviz Giderleri/GSMH (%)

önemli dönüşümse, Türkiye'yi emek-yoğun, ilkel teknoloji malları ihracatçısı bir ülke konumundan çıkaramadı; dönemin sonuna kadar dokuma-giyim mal ihracatında toplamın yaklaşık yüzde 40'ını sağlamayı ve kendi ithalatı üzerinde ihracat yapabilen tek imalat alt-kesimi olmayı sürdürdü. OECD verilerine göre, yüksek teknolojili mallarda Türkiye'nin ihracatının ithalatını karşılama oranı yüzde 10, orta-yüksek teknolojili mallarda yüzde 23, orta-ilkel teknolojili mallarda yüzde 77, ilkel teknolojili mallardaysa yüzde 225'tir (OECD, 1998 MSTI ve 1997 BTD verileri). Bu sıralama Türkiye'nin dış ticaret yapısının özelliklerini ve dünyayla bütünleşmesindeki özel biçimi göstermek açısından çok anlamlıdır. Ancak dönemin sonuna doğru makine-teçhizat ve ulaştırma araçları kesiminde bir atılımla net ithalatın azaldığı belirtilmelidir.

Aynı ölçüde anlamlı olan, bu yapının gerisindeki toplumsal düzendir: Yarıdan fazlasını küçük-orta boy işletmelerin (KOBİ) oluşturduğu ihracata dönük dokuma-giyim sanayiinde çalışanların büyük kısmı kayıt-dışı, sigortasız-vergisiz çalışan kadınlardır (Eraydın, 1998). Başka bir deyişle, "esnek üretim" koşullarına çok uygun bir kesimdir; yani krizlerde KOBİ'ler finansman darboğazında çöktüğünde işçiler sessiz sedasız işsiz kalırlar. Ancak işsiz kayıtlarına dahi girmez-

ler; hastalansalar sigortalı olmanın getirdiği nimetlerden yararlanamazlar. Ne var ki, işveren için vergisiz-sigortasız çalışmanın getirdiği nimet, düşük emek maliyeti baskındır, çünkü dünya piyasasına eklemlenmeyi, Türkiye rekabet şartları altında satılan, yoksul-düşük ücretli ülkelerden pazara gelen benzer mallarla fiyat rekabetine dayandırdı. Bunun için, işveren açısından maliyet-fiyat olgusu çok önemlidir. Hele sermaye girişlerinin sık sık TL'yi aşırı değerli duruma getirdiği bir ortamda bu olgu çok daha önem kazanır. İşte Türk imalat sanayiinde ithalatının 2.25 katı ihracat yaparak net döviz girdisi sağlayan kesimde önemli payı olan KOBİ'lerin toplumsal yapısı budur.

Hizmet ihracı gelirlerinde en büyük net paya sahip olan turizm de "esnek üretim"in bir başka biçimini sergiler: Burada işçiler çoğunlukla 6-8 ay çalışır. "Akdeniz tipi" turizm ise aynı ölçüde şiddetli fiyat rekabetine tabidir. Kayıtsız işçi çalıştırma burada da yaygındır.

Bu yapı, Türkiye'yi krizlere, emek-maliyetine, döviz kuruna çok duyarlı ve "insan"ı neredeyse sadece "emek-maliyeti" itibariyle hesaba katan bir ihracat yapısıyla dünya ekonomisine eklemlenmeye çalışan bir ülke konumuna getirmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, 1980'de ihracatın sadece dörtte biri mamul mallardan oluşurken 1990'lı yılların ikinci yarısında bu oranın dörtte üçün üstüne çıkması; aynı şekilde bu son dönemde ihracatın yüzde 40'ı hafif sanayi mamullerinden kaynaklansa da, yüzde 35'e yakın kısmının elektrikli-elektriksiz makineler, demir-çelik, otomotiv yan sanayii ve otomotiv ürünleri, kimyasal mamuller gibi ağır sanayi mamullerinden oluşması küçümsenmemesi gereken yeni bir atılımdır.

3. Serbest Bölgeler

Ticaret hacmini artırmak kadar yabancı sermayeye cazip bir yatırım alanı yaratma amacını taşıyan "serbest bölgeler" (1927'deki ve 1950'deki deneyimden sonra) Türkiye'nin gündemine 1980'li yıllardaki serbestleşme süreciyle birlikte tekrar girdi. 1985'te yürürlüğe giren kanun, bütün avantajlara rağmen, başlangıçta ne yerli, ne yabancı sermayeye çok cazip geldi. Ancak TL'nin konvertibilitesiyle birlikte ra-

kamlar hızla yükseldi: 1988-1991 arası 1.1 milyar dolardan 1997'de 5.5 milyar dolara yükselen ticaret hacmi, hızlanan artışın en iyi göstergesidir. Bu kaynaktan ticaret hızla arttığı gibi serbest bölgelerin sayıları da hızla çoğaldı. 1987'de Mersin'de kurulan ilk serbest bölgeye izleyen 10 yıl içinde 12 tane daha (Antalya, Ege, İstanbul-Atatürk Havalimanı, Trabzon, İstanbul-Deri, Doğu Anadolu, Mardin, İMKB-Menkul Kıymetler, İzmir-Menemen Deri, Rize, Samsun, Çatalca) yeni kuruluş eklendi: 7 yeni serbest bölge daha devreye girmeyi bekliyordu. 1541'i yerli ve 314'ü yabancı olmak üzere 1855 firmanın faaliyet gösterdiği, 15 bin kişinin çalıştığı bu bölgeler (*Gözlem* gazetesi 2 Kasım 1998 Serbest Bölgeler Eki) adeta devletin kendi "yok oluş"unu hazırladığı bir serbestleşme cennetidir. Ve Türkiye bu alanda örnek sayılıyor (*Gözlem* gazetesi, 3 Ağustos 1998, s.6).

Serbest bölgelerin sağladığı avantajlar, niçin bu alanlarda devletin yok olduğunu açıkça ortaya koyuyor: Kurumlar Vergisi, Gelir Vergisi, çalışan personel için Gelir Vergisi, KDV, Gümrük Vergisi muafiyeti; 10 yıl süreyle grev ve lokavt yasağı; enerji kullanımında yüzde 50 indirim; her türlü bürokratik denetimin neredeyse yokluğu; resim, harç, fon kesintileri gibi yükümlülüklerden muafiyet, vb... vergi alma bağlamında devletin; grev-lokavt olmaması açısından da işçi sendikalarının yok olduğu bir ortamı yaratıyor. Buna karşılık teşviklerden yararlandırma, altyapıyı hazırlama gibi alanlarda devlet varlığını sürdürmektedir.

Bu bölgeler gerçekte devleti yok eden bir serbestleşmenin doruğunu temsil ediyor günümüzde. 1990'lı yıllar biterken serbest bölge için başvuru sayısının Türkiye'de 400 gibi inanılmaz bir rakama ulaşmasını, bu çerçevede değerlendirmek işin ciddiyetini gösterir.

II. SERMAYE HAREKETLERİNDE TAM SERBESTLEŞME VE TL'NİN KONVERTİBİLİTESİ

1. Akışkan Fonlara da Serbestlik

i) 1980'li yıllarda dünya pazarlarında kâr arayan trilyonlarca dolarlık, önemli bölümü ABD, hemen tümü sanayileşmiş ülkelere ait yatırım

fonlarına yeni alanlar açılması gerekiyordu. Türkiye TL'yi konvertible duruma getirmekle, işte bu fonların kendi para/sermaye piyasalarına kâr amacıyla serbestçe giriş çıkışlarına olanak vermiş oluyordu; aynı olanak Türkiye kaynaklı fonlar için de geçerliydi. 1989 Ağustos'unda 32 Numaralı Kararname ve değişiklikleriyle birlikte, OECD'nin koşulları yerine getirildi ve konvertibiliteye geçiş IMF'ce onaylandı. Böylece yerli, yabancı (likit fonlar halinde) sermayenin Türkiye'ye giriş-çıkışları özgürlüğe kavuşturulmuş oldu; doğrudan (dolaysız) yatırımlar, serbest bölgeler, özelleştirme yoluyla çekilmeye çalışılan yabancı sermayeye sağlanan serbestlik yanında, şimdi de yabancı sermayenin yeni bir biçimine açılıyordu Türkiye. Ancak sorun sadece yabancı sermayeyi çekmekten ibaret değildi. Dışarı kaçan yerli sermayeyi geri getirmek bir diğer amaç olarak ortaya çıktı.

1980'li yıllar için yapılan hesaplar, Türkiye dışına önemli boyutta sermaye kaçışı olduğunu göstermişti. Başta Latin Amerika ülkeleri, OGÜ'de (orta gelirli ülkeler) yurtdışına sermaye kaçışı neredeyse dış borç artışına eşitti. Bazı işadamları Türkiye'den kaçan karapara tutarını 100 milyar dolar olarak tahmin ediyordu* (*Kapital* dergisi, Eylül 1989, s.18). Oysa 1976-1985 yılları için Morgan Guaranty Trust adlı bankerlik kuruluşunun yaptığı sermaye kaçışı tahmini, Türkiye için 3.5 milyar dolar, bunun ekonomiye maliyeti için verdiği rakam ise 5 milyar dolardı. *Kapital* dergisi 1980-1988 dönemi için dışarı kaçan sermayeyi 14.5 milyar dolar olarak tahmin etmekteydi ki, bu da o dönemde Türkiye'nin toplam dış borç stokundaki artışa eşitti. Tahminlerdeki hata payı ne olursa olsun, sermaye kaçışının büyükçe boyutlara vardığından kimse kuşku duymuyordu.

1988-1989 stagflasyonunu aşmak için sermaye girişine güvenen hükümet, işte, yurtdışındaki bu karaparayı içeri çekmeyi düşündü. Bunun tek yönlü bir hareket olacağını varsaydı. 32 Numaralı Kanun Hükmünde Kararname ve değişiklikleriyle, Türkiye'nin sermaye hare-

(*) Bu tahmin işadamı Üzeyir Garih'e aittir. Aynı yıl katıldığımız bir Türkiye-AT bankacılık konferansında, bankacıların sadece İsviçre bankalarındaki Türkiye kaynaklı fonlar için verdikleri tahmini rakam, 40 milyarla 90 milyar dolar arasında değişiyordu.

ketleri açısından en serbest ülkelerden biri haline getirilmesinin bir nedeni de bu durumdu. Sözkonusu kararname yürürlüğe girerken ithalat fonları hızla düşürüldü ve IMF tarafından TL'nin konvertibilitesi onaylandı. Türkiye sadece ödemeler bilançosu sermaye hesabı kalemlerini serbestleştirmekle kalmadı; mali piyasaları da tam serbestleştirdi; öyle ki, yurtiçinde dövizle TL birbirini tam ikame edebilir ödeme araçları haline geldi. Kimse, dövizi nereden buldun ya da ne yapacaksın diye sorgu-sual edemezdi artık. Karapara hareketleri, 1980'li yıllarda getirilen mali araçlarla birlikte (bkz. Beşinci Bölüm) olağanüstü özgürlük kazanmış oluyordu, bu boyuta varan mali serbestlik sayesinde. Nitekim bu özgürlük tam olarak da kullanıldı.

ii) Konvertibiliteye geçişin tamamlanması Ağustos 1989'da 32 Sayılı Kararname'yi beklese de, bunun öncülleri dönemin başından itibaren adım adım devreye girmeye başlamıştı.

Askeri rejimin yürürlükte olduğu 1983 sonuna (Kasım seçimleri) kadar olan yıllarda 1567 Sayılı Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun ve buna ilişkin 17 sayılı karar yürürlükte kalmıştı. Seçimlerden sonra iktidara gelen ANAP hükümeti ve Başbakan Turgut Özal'ın yaptığı ilk icraatlardan biri döviz rejiminin serbestleştirilmesi oldu; bu bağlamda 28 sayılı karar 29 Aralık 1983'te yürürlüğe kondu. Bu karar daha önceki TCMB'nin tüm dövizlerin günlük alım-satım kurlarını belirlemesi uygulamasını yürürlükten kaldırırken "esas kur" uygulamasını getirdi. Ayrıca Türkiye'de yerleşik kişilerin, belirli koşulları yerine getirmek kaydıyla, yurtiçi ve yurtdışı piyasalardan nakdi döviz kredisi sağlamaları serbest bırakıldı. Bunu izleyerek, bankaların kesin alışını yaptıkları dövizlerin yüzde 20'sini TCMB'ye devir zorunluluğu yürürlükten kaldırıldı.

28 sayılı karar 7 Temmuz 1984 itibariyle yürürlükten kaldırıldı ve 30 sayılı karar daha fazla serbestlik ve kolaylık getirmek üzere yürürlüğe kondu. Türkiye'de yerleşik kişilerin, a) yanlarında döviz bulundurmaları ve bunun kaynağının sorgulanmaması; b) bankalarda döviz tevdiat hesabı açabilmeleri ve buna döviz üzerinden faiz verilmesi; c) yurtdışına çıkışlarda yanlarında 3000 dolar veya eşit değerde di-

ğer döviz götürebilmeleri serbest bırakıldı. Ayrıca bankaların vadeli döviz alım-satımı yapabilmeleriyle, bankaların veya Türkiye'deki yerleşik gerçek ve tüzel kişilerin belli koşullara uymak kaydıyla yurtdışından döviz kredisi alabilmeleri ya da yurtiçinde döviz kredisi açabilmeleri mümkün kılındı. Bankalar, TCMB'nin belirlediği "esas kur"un dövizlerde yüzde 6, efektiflerde (nakit dövizler) yüzde 8 alt ve üst sınırları içinde döviz fiyatını belirleyebileceklerdi. Nihayet her biçimde ve türde dövizin yurda girişi, kaynağı sorgulanmaksızın serbestleştirildi.

Serbestleşme yolunda geçirilen bu aşamalar sonunda, tam konvertibiliteyi getiren 32 sayılı karar 11 Ağustos 1989'da yürürlüğe girdi. Buna göre, bürokratik işlemler en aza indiriliyor, OECD kodları benimseniyor, izin işlemlerinde kısıtlama değil istatistiki veri toplama, önlem alabilmeyi kolaylaştırma mantığı düzenlemenin esasını oluşturuyordu. a) Türkiye'de yerleşik kişilerin yurtdışından ayni ve nakdi kredi almaları, Türk bankalarının döviz kredisi açmaları serbestleştirildi. b) Sermaye hareketlerini serbestleştirmek çerçevesinde bir diğer uygulama şu oldu: Dışarıda yerleşik kişilerin borsada kote edilen menkul kıymetleri, Türkiye'de Sermaye Piyasası Kanunu'na göre faaliyette bulunan bankalar ve aracı kurumlar yoluyla satın almaları, satmaları, bu kıymetlere ait gelirlerle bankalar yoluyla yapılan satışların bedellerini bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla dışarı transfer ettirmeleri; aynı şekilde, Türkiye'de yerleşik kişilerin bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla yabancı borsalarda kote edilmiş menkul kıymetleri satın almaları ve buna ilişkin alış bedellerini dışarı transfer ettirmeleri ya da satmaları ve yurtiçine getirmeleri serbest bırakıldı. c) İhracatçılara, ihraç ettikleri mallara ilişkin dövizin yüzde 70'ini fiili ihraç tarihinden itibaren üç ay içinde yurda getirip yetkili kurumlara satma, yüzde 30'unu serbestçe kullanabilme imkânı verildi. Daha önce yüzde 20 olan serbest kullanım payı böylece artırılmış oluyordu. d) Beş milyon ABD doları veya buna eşit dövize kadar nakdi sermayeyi bankalar ve özel finans kurumları aracılığıyla, ayni sermayeyi ise gümrük mevzuatı çerçevesinde ihraç etmek izne tabi olmaksızın serbestleştirildi; bu miktarı aşan nakdi veya ayni sermayenin ihracıysa Hazi-

ne'nin bağlı olduğu bakanlığın iznine tabi tutuldu. Altın ihraç ve ithali serbest bırakıldı. f) SSCB'nin dağılması üzerine kurulan, özellikle Türki Cumhuriyetler'le ilişkileri güçlendirmek amacıyla, 1992'den itibaren 32 Sayılı Karar ve Teşvik Mevzuatı'nda ek düzenlemeler yapıldı; ihracat bedellerinin yurda getirilme süresi 365 güne çıkarıldı; malla ödenmesi kolaylaştırıldı. Ve diğer birçok kolaylık getirildi (*Ekonomik Forum* 1998, 15 Haziran, s.14).

iii) Bugün de yürürlükte olan 32 sayılı karar Türkiye'de kısa ve uzun vadeli sermaye hareketleriyle birlikte mali piyasaların serbestleşmesinde son adım oldu. IMF tarafından yayınlanan ve Türkiye ile Güney Akdeniz ülkelerinin bu bağlamda karşılaştırılmasını sağlayan bir araştırma, Türkiye'nin ne ölçüde denetimden arındırılmış bir serbestliğe ulaştığını gözler önüne sermektedir (Nsouli-Rached, 1998, s.9-10). Türkiye böylece uluslararası mali piyasalarla tam bütünleşme içine girmiş oldu.

Aslında bu tür sermaye hareketleri Türkiye'deki eski kuşakların hiç de yabancısı değildi. 1920'li yıllarda genç Türkiye Cumhuriyeti zorunlu olarak, 1970'lerdeyse petrol krizinin etkilerini aşmak beklentisiyle bir ölçüde bunların serbestliğini yaşamıştı. İktisat tarihçileriyse Osmanlı'nın bu yoldan nasıl iflasa sürüklendiğini biliyordu. Gerçi 1990'lı yılların Türkiye Cumhuriyeti ne birinci, ne ikinci dönemin zayıf ekonomisini anımsatabilirdi. Artık "milli banka-milli burjuva" sahibi olma sorunu çoktan aşılmıştı. Ancak bu fon akımlarının, makroekonomik istikrarsızlığını aşamamış, mali dengesini kuramamış ekonomilerde istikrarsızlığı daha da artırıcı etkiler yarattığı en yetkili ABD'li iktisatçılarca dile getiriliyordu (Dornbusch, 1992, s.13-31). Türkiye ise, TL'nin konvertibilitesini ilan ettiği 1989 yılında hem işsizlik-durgunluk, hem yüksek enflasyonu birlikte yaşamaktaydı, yani bir stagflasyon sürecindeydi.* Ne var ki, içeride ve dışarıda güçlü finans çevrelerinin baskısı bir yandan, OECD üyeleri arasında bu yolda yapı-

(*) IMF 1997'de sermaye akımlarının serbestleşmesiyle ilgili kendi anasözleşmesini değiştirmeyi gündeme getirince açılan tartışma, bunun ne denli sorunlu olduğunu ünlü iktisatçıların ağzından ortaya koydu (*Essays in International Finance* 1998).

lan anlaşma diğer yandan, bilimsel çözümlemelerin getirmesi gereken sağduyuya yer bırakmadı.

Bu akışkan fon hareketlerinin en büyük sorunu bir kere kısa, rizikolu şartlardaysa çok kısa vadeli olmalarıdır. Kâr beklentilerine göre süratle içeri girip TL'ye çevrilir ve ondan çok daha süratle, beklentilere göre ani şekilde tekrar dövize çevrilip TL'den dışarı çıkarlar. Ayrıca mali piyasaların göreli zayıf olduğu durumlarda bütün makroekonomik büyüklükler üzerinde etkileri çok şiddetli olur, çünkü mali piyasa büyüklüğüne oranla tutarları çok büyüktür. Bundan ötürü içeri girdiklerinde finansal dengeleri giderek bozarken rahatlama, büyüme yaratırlar; ani çıkışları bu dengeleri ters yönde bozarak finansal krizlere yol açarken bu krizler reel kesimi de etkisine alır. Kısa vadeli görüşle hareket eden Türkiye'deki gibi siyasal iktidarlar için, oysa sadece birinci aşamayı gözönünde tutmak sözkonusu olur. Ne var ki, dış dünyanın sermayesinin yüksek kâr açlığına iç dünyadakilerin kâr açlığı ve yeni arayışları eklenince, sonuç Türkiye'de "finans kapital"in egemenliği oldu.

2. Toplam Sermaye Akımları ve Bazı Alt-Kalemleri

i) Mali serbestleşmeyi izleyerek dışarıdan içeriye ya da içeriden dışarıya doğru sermaye akımları birden ivme kazandı. Tabii, TL konvertible olmazdan önce yasadışı olduğu için resmi kayıtlara girmeyen sermaye akımları da hiç olmazsa kısmen kayda girip, riziko kalmaması dolayısıyla ivme kazandığından artışın gerçek boyutu tam bilinemiyor. Ancak resmi makamlara göre, eldeki veriler konvertibilite öncesi ve sonrası dönemlerde, büyük farklar olduğunu göstermektedir.

1980'li yıllarda cari işlemler açıklarına ya da fazlalarına göre göreli küçük boyutlarda kalan sermaye giriş-çıkışları, 1989'dan sonra boyutları itibariyle bunları çoktan aştı (Tablo 6 ve Grafik 2). 1995-1997 arasında toplam net sermaye girişleri yılda 9 milyar dolara yaklaştı; oysa bu dönemde cari işlem açıkları yılda ortalama 3 milyar dolar kadardı. Bu durum, daha önce belirtilen "sermaye akımlarının cari işlemlerden kopması" saptamasının rakamsal bir diğer kanıtıdır.

TABLO 6
Türkiye'de Sermaye Akımları: 1982-1999 (Milyon Dolar)

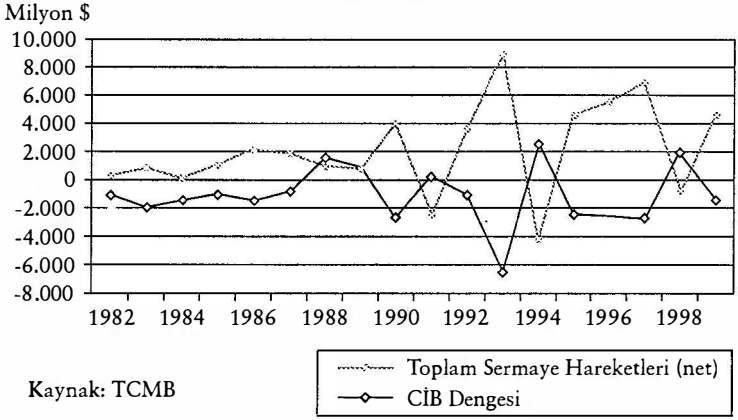
	Kısa Vadeli Sermaye (Net)	Portfolyo Yatırımları (Net)	Dolaysız Yatırımlar			Döviz Tevdiat Hesapları	Toplam Sermaye* (Net)	CİB Dengesi
			Giriş	Çıkış	Net			
1982	98	0					280	-952
1983	798	0					883	-1,923
1984	-652	0	113	0	113		73	-1,013
1985	1,479	0	99	0	99		1,065	-1-439
1986	812	146	125	0	125	3,598	2,124	-1,465
1987	50	282	115	-9	106	5,450	1,891	-806
1988	-2,281	1,178	354	0	354	5,191	-958	1,596
1989	-584	1,386	663	0	663	6,026	780	961
1990	3,000	547	684	16	700	7,428	4,037	-2,625
1991	-3,020	623	810	-27	783	10,243	-2,397	250
1992	1,396	2,411	844	-65	779	12,392	3,648	-974
1993	3,054	3,917	636	-14	622	13,651	8,963	-6,433
1994	-5,127	1,158	608	-49	559	15,578	-4,194	2,631
1995	3,713	237	885	-113	772	20,528	4,643	-2,339
1996	5945	570	722	-110	612	24,442	8,763	-2,437
1997	1761	1,634	805	-251	554	26,832	8,737	-2,638
1998	2601	-6,711	940	-367	573	30,616	448	1,984
1999	759	3,429	783	-645	138	34,106	4,671	-1,364

Kaynak: TCMB, Ödemeler Dengesi İstatistikleri ve Üç Aylık Bültenler.
(*) Toplam sermaye akımlarına rezerv hareketleri dahil değildir.
CİB: Cari İşlemler Bilançosu.

Grafik 2'de de bu açıkça görülebilir. Ayrıca girişlerin nasıl CİB açıklarını patlattığı, çıkışlarınsa CİB fazlaları yarattığı, dengesizliğin büyüdüğü de aynı grafikte izlenebilir.

Ancak "yıllık toplam net" olarak rakamlar gerçekleri tam yansıtamıyor. Giriş-çıkışlar, gayrısafi günlük, aylık işlemler itibariyle ele alındığında rakamların büyüklüğü şaşırtıcı olabiliyor. Nitekim TCMB'nin bu bağlamda yaptığı hesaplar yıla indirgendiğinde, sermaye akımlarının toplam gayrısafi olarak 250-300 milyar dolara yükseldiği görülmektedir. Fakat, olayın daha ilginç olan yanı, sermaye akımlarının bazı kalemlerinde içeriden dışarı çıkışların sık sık dışarıdan içeri girişleri aşıyor olması, bazılarındaysa bunun hatırı sayılır durumda bulunmasıdır. Yani Türk iş ve finans dünyası uluslararası finans ve yatırım dünyasının ayrılmaz bir parçası durumuna girmiş bulunuyor. *The Global Finance* dergisi 1990'lı yıllara "damgasını vuran 600 finansçı" arasına Türkiye'den 14 bürokrat, teknokrat ve işadamını dahil ettiğine göre, yüzde 2.3 gibi küçük bir payla da olsa, Türk vatandaşlarının bu pazardaki oyunlarda yer aldığını söylemekte fazla hata

GRAFİK 2
Türkiye'de Sermaye Hareketleri ve CİB Dengesi
(1982-1999)

Kaynak: TCMB

olmasa gerekir. Derginin seçtiği işadamları arasında (1997 yılı) Rahmi Koç, Erol Sabancı, Ayhan Şahenk, Cem Uzan, Bülent Eczacıbaşı, M. Emin Karamemet gibi ya da bürokratlar-teknokratlar arasında Gazi Erçel, Burhan Karaçam, İsak Antika, Metin Ar vb. gibi bilinen isimler yer alıyor (*Milliyet*, 29 Kasım 1997, s.12). Osmanlı'nın Galata Bankerleri azınlıklar-levantenlerken, artık "Müslüman-Türk" finansçılar bunların yerini almış bulunuyor.

Tablo 6, 1982-1999 yılları arasında bazı alt-kalemleri itibariyle sermaye akımlarını veriyor; sadece bazı kalemler ve net toplam sermaye hareketleri tabloda gösteriliyor; yani "toplam sermaye akımları" tanımına dahil olan alt-kalemlerin tümünü kapsamıyor.

Tablo 6'da dikkat çeken nokta 1989'dan itibaren toplam net sermaye girişlerinin gösterdiği olağanüstü artıştır: 1980'li yılların ilk yarısında yılda 1 milyar dolara varmazken, 1996 ve 1997'de tutarı 9 milyar dolara yaklaşmıştır. Ancak Güneydoğu Asya'da beş ülkeye 1996'da 93 milyar dolar aktığına göre bu rakam göreli mütevazıdır.* İkincisi, 1990, 1993 ve 1996-1997'de olduğu gibi cari işlemler bilançosu (CİB) açıkları patlarken sermaye girişleri de net olarak patlıyor; fakat izleyen veya bir sonraki yıl CİB fazlasıyla birlikte büyük tutarda çıkış görülüyor. **Grafik 2** bu iki değişken arasındaki ters yönlü ilişkiyi ve ekonominin nasıl istikrarsızlaştığını açıkça ortaya koymaktadır; 1982-1989 döneminde toplam sermaye girişleri CİB açığının pek az üstünde hareket etmiştir. Oysa 1989'u izleyen yıllarda artılar ve eksiler arasındaki zikzakları ve miktarları büyürken, CİB açık ve fazlaları bunun tam tersi yönde hareket ederek hepsi birlikte büyümüştür.

ii) **Tablo** 6'da alt-kalemlerin giriş-çıkış sütunları aynı ölçüde aydınlatıcı bilgi aktarıyor; bir ilginç kalem portfolyo yatırımlarıdır. Bu kalemin 1998 dışında sürekli pozitif bakiye verdiği, 1998'deyse 6 milyar doları aşan çıkışla ekonomiye ciddi bir darbe vurduğu görülüyor.

Tablodaki bir diğer ilginç kalem dolaysız yatırımlardır. Bu ka-

(*) Bu ülkeler Endonezya, Malezya, Filipinler, G. Kore ve Tayland'dır. 1997'de 12 milyar dolarlık çıkış olmuş, gayrısafi toplam hareket 105 milyar dolara, yani dört ülkenin GSMH toplamının yüzde 10'una varmış (Rodrik, 1998, s.55, Mayıs), Asya Krizi'ni tetiklemiştir.

lemde çıkış yerli şirketlerin dış dünyada yaptığı net yatırımları gösterir. Yıllık girişlerde konvertibiliteyi izleyerek pek az artış olduğu halde çıkışlarda sürekli artış trendi vardır; öyle ki, 1996'da çıkışlar girişlerin yüzde 35'ine varmış, 1999'da birbirine neredeyse eşitlenmiştir. Ne var ki, tabloda bu bağlamdaki rakamlar günlük haberler ve söylemdeki rakamlara uymuyor. Örneğin, sık sık Türkiye'nin Orta Asya Türki Cumhuriyetleri'ndeki yatırımlarının 6 milyar doları, Balkanlardaki yatırımların 1 milyar doları aştığı gibi rakamlara rastlanıyor.

En şiddetli istikrarsızlık kaynağı (net) kısa vadeli sermaye akımları olarak Tablo 6'da yerini almaktadır: 1988 kriziyle birlikte ortaya çıkan büyük rakamı çıkış 1991 ve 1994 yıllarında da aynen tekrarlanmış, diğer yıllarda girişler dalgalanarak sürmüştür. Döviz tevdiat hesapları ise içeride para ikamesinin, yani "dolarizasyon"un en geniş göstergesidir; on yılda üç kattan fazla artan büyüklüğüyle dikkati çekiyor (Yedinci Bölüm, IV.2'de incelenmiştir, s.206).

Tablodaki rakamlar tabii, sermaye hareketlerinin, büyüme hızından enflasyon hızına, devlet bütçe açığından faiz haddine, borsada (İMKB) hisse fiyatlarından ve döviz fiyatlarından CİB açıkları/fazlalarına uzanan, bunların etkisiyle reel kesimde üretimden gelir bölüşümüne, tasarruf-yatırım oranlarından sanayileşmeye uzanan çok boyutlu etkileri hakkında hiçbir fikir vermiyorlar; sadece Grafik 2 ile birlikte rakamlardaki büyümeyi, hızlanan giriş çıkışları ve CİB dengesiyle ters yönlü seyri gösteriyorlar; tabii, krizlerin gerisinde kısa vadeli net sermaye ile portfolyo kalemlerindeki çıkışların yattığı da buna eklenmelidir.

3. Faiz Arbitrajı, Spekülatif Beklentiler ve Akışkan Fonlar

i) Batı'nın ve Japonya'nın 1970'li yıllardan bu yana çığ gibi büyüyen, kâr haddi düştüğü için dünyanın dört bir yanında kendisine daha yüksek kâr haddi arayan muazzam fonlarının bulunduğu; sermaye piyasaları ve portfolyo yatırımlarına ilişkin kısıtlamaların 1987'de kalkmasını izleyerek, bu sermayenin küresel dolanımının kolaylaştığı; OGÜ'in de buna uyum sağlamak için konvertibiliteye geçme ve sermaye hareketlerini serbestleştirme sürecine katılma yoluna girdikleri biliniyor.

Sermaye hareketlerinin sermaye piyasasına yönelik bölümü, ya hisse senetleri fiyatları üzerine oynamaya, ya faiz hadlerinin reel anlamda yüksekliğinin cazibesine kapılıp bonolara, tahvillere geliyor. Ya da "özelleştirme sendromu"na tutulmuş ülkelerdeki kamu şirketlerine ortak olmak veya tümünü ele geçirmek üzere hisselerini satın alıyor; tabii, aynı durum özel şirket hisseleri için de geçerlidir; bu işlem sonucunda yabancı şirket çoğunluk hissesini ele geçirirse dolaysız yatırım sözkonusu olabiliyor.

İçerideki bankalar, şirketler, KİT'ler de faiz arbitrajının kârlı gözüktüğü durumlarda, dışarıdan borçlanma yoluyla kısa vadeli sermaye girişlerini teşvik edebiliyor; dış piyasalarda para ve sermaye piyasalarında yatırım yapabiliyor.

Bu oyunlara yabancı kaynaklı fonlar kadar, yurtiçinde ya da yurtdışında yerleşik "Türk" pasaportlu (kara bıyıklı) olanlar da katılmaktadır. Fonların hareketinde dış bağlantıların merkezi Londra'dadır.

ii) Spekülatif beklentilere dayalı sermaye girişlerinin bir bölümü hisse senedi fiyatlarına ilişkin beklentilerden kâr etmek amacıyla gelen portfolyo yatırımlarından oluşur. Türkiye'de sermaye piyasasının olağanüstü sığ, dar (thin market) olması, yani küçük olması, oyunu büyük fonlarla oynayanlara geniş kâr olanakları yaratır. Sermaye piyasasının sığ olma nedeni ise, özel şirketlerin aile şirketi niteliğini korumaları, sermayelerini ancak küçük oranlarda piyasaya açmalarıdır. Bu piyasa satılan KİT hisseleriyle biraz zenginleşmektedir. İMKB gibi sığ bir piyasaya fiyatlar dibe vurmuşken büyükçe fonlar dışarıdan girdiğinde, hisse senedi fiyatları hemen sıçrar; öte yandan bu fonlar aynı zamanda rezerv birikimi büyürken döviz piyasasında TL'yi aşırı değerli hale getirir. Hisse senedi fiyatları değerlenirken TL'nin aşırı değerli hale gelmesi ise, fonlar dövize dönüştüğünde yatırımcının her iki kaynaktan kâr etmesini sağlar; çünkü yatırımcının eline, getirdiği dolar fonunun çok üstünde dolar miktarı geçebilir. Bu bakımdan, dışarıdaki yatırımcı şirketler hisse senedi fiyatlarına dayalı spekülasyonu severler. Bu şirketler Doğu Avrupa-Ortadoğu ekseni üzerindeki OGÜ'e yatırım yaparken, Türkiye de bunlar arasında önemli bir yer tutuyor. 1990'lı yıl-

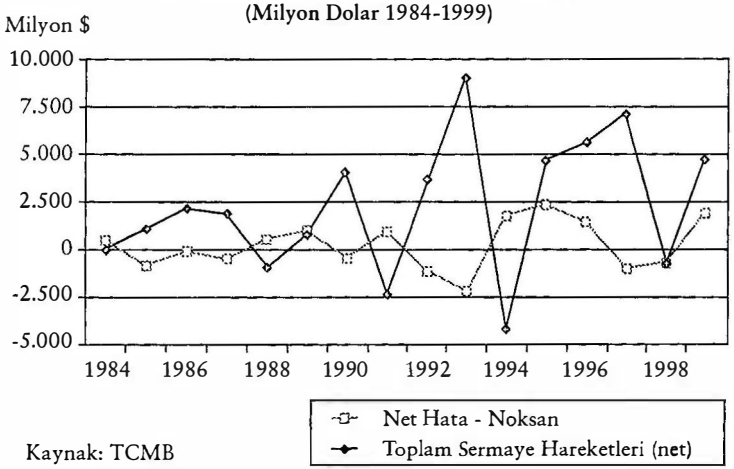
larda İMKB'deki kapitalizasyon değerinde yabancıların payı sık sık yarıyı geçmiştir. Hisse senedine yönelik spekülatif sermaye girişleri, hisse fiyatlarındaki artış trendinin süreceği ve döviz fiyatında bir artış olmayacağı beklentisine bağlıdır; bu beklenti zayıfladığında çıkış başlar. Nitekim Türkiye'nin yaşadığı 1998 krizini tetikleyen, bu kalemdeki girişlerin yerini 6 milyar doları aşan net çıkışa bırakmasıdır (**Tablo 6**). Hisse senetlerine borsada yapılan yatırımların büyük kısmı bu spekülatif niteliği taşır; temettü geliri beklentisiyle hisse senedine yatırım yok gibidir.

Spekülatif beklentilere bağlı girişlerin bir diğer kalemi bonoların ve tahvillerin fiyat beklentileriyle ilgilidir, Türkiye'de bunların en büyük kısmı kamuya ait kâğıtlardır. Faiz hadlerinin dorukta bulunduğu, dolayısıyla kâğıt fiyatlarının dibe vurduğu kanısı sermayeyi girişe yönlendirir; döviz fonları TL'ye çevrilerek kâğıtlar ucuz fiyatlarda böylece ele geçirilir; yüksek faiz gelirinden kâr edilir. Faiz hadlerindeki düşüşün, yani kâğıt fiyatlarındaki yükselişin doruğa çıktığı ve döviz fiyatının da artabileceği kanısıysa, kâğıtların satışını ve TL'ye bağlı fonların dövize çevrilerek sermayenin çıkışını hazırlar. Bu faiz düşüşü, beklentilere bağlı olarak, sermayeyi hisse senetlerine de yöneltebilir; tersi de olur, faizler yükselirken fonlar hisselerden bu kâğıtlara kayar. Türkiye'nin yaşadığı istikrarlaştırıcı spekülasyonun bu bağlamda ortaya çıktığına ileride değinilecektir (**Grafik 3**).

Türk sermaye kesimi de yabancı fonlar da spekülatif beklentilerle aynı oyunu oynamaktadır; sermayeyi TL'ye çevirip içeride borsada hisse senetleri/borç kâğıtlarına yatırmakta ya da dövize çevirip dış paralar üzerinden yatırmaktadır. Ticaret bankaları ve büyük şirketler bu piyasadaki baş oyunculardır. Siyasi durumdan işçi eylemlerine uzanan bir çizgide ekonomi-dışı olaylar da spekülatif beklentileri etkiler ve giriş çıkışlara yol açar. Türkiye rizikosu yüksek bir ülke sayıldığı için, beklentilerde duyarlılık düzeyi de, rizikoyu telafi edecek getiri beklentisi de çok yüksektir; buna karşılık mali yatırım süresi kısadır.

iii) Sermaye hareketlerini uyaran bir diğer etken iç-dış, daha doğrusu TL ve dövizler üzerinden çıkarılmış varlık kalemlerinin piya-

GRAFİK 3
Toplam Sermaye Hareketleri - Net Hata Noksan
(Milyon Dolar 1984-1999)

Kaynak: TCMB

sadaki aynı para birimi üzerinden reel faiz hadleri farkıdır; bu, devalüasyon beklentisi yoksa ve piyasaların rizikoları eşitse, TL üzerinden çıkarılmış varlıklardaki faiz hadlerinin (aynı para birimi temelinde) döviz üzerindekilere (vade ve riziko farklarına göre) eşitlenmesini gerektirir. Eğer TL varlıklarında reel faizler dövizdekinin altındaysa, sermaye çıkışı bunları eşitler; eğer TL'de reel faizler dövizdekinin üstündeyse, bu eşitlenme sermaye girişleriyle sağlanır. Devalüasyon beklentisi varsa bunun faiz haddi yüksekliğiyle telafisi gerekir. Bu beklenti CİB açıklarının büyümesi, kısa vadeli borç birikimi, zayıf döviz rezervleri, her türlü iç ve dış istikrarsızlık, içeride dış dünyadan yüksek oranlı enflasyon yaşanması, reel ücretlerin emek verimi artışını aşan oranlarda yükseliyor olması ve benzer nedenlerle uyarılır. Devalüasyon beklentisinin ortaya çıkması rizikoları da artırır; bu nedenle sermaye girişinin sürdürülebilmesi TL'deki nominal faiz haddinin hem devalüasyon beklentisi, hem rizikoları telafi edecek düzeylere yükselmesini gerektirir. Nitekim bu nedenledir ki, pek çok OGÜ 1990'lı yıllarda yerli parasını dolar karşısında sabit değerde tutup devalüasyon beklen-

tisini ve buna bağlı rizikoları ortadan kaldırmaya çalışmış, ancak bu kez ortaya çıkan mali dengesizliklerle krize girmiştir. Bunun en yakın örneği Türkiye'nin 2000 yılı sonunda ve Uzakdoğu ile Güneydoğu Asya ülkelerinin 1997'den itibaren içine düştüğü krizdir.

Açıktır ki, her ne kadar sermaye giriş ve çıkışlarını uyaran reel faiz hadleri farkları "faiz arbitrajı" diye tanımlanıyorsa da spekülatif bir öğe burada beklentilere içerilmiştir. Devalüasyon, bazen de revalüasyon beklentilerinin yarattığı belirsizlikler ve tahminlerin işe karışıyor olması, olağan faiz arbitrajı dışında kalan spekülatif bir öğenin varlığını gündeme getirir.

İçerideki yüksek reel faiz hadleri Türkiye'ye kısa vadeli dış sermayeyi çekmekte başrolü oynuyor: Rizikosuz menkul değer sayılan kamu borçlanma kâğıtlarında faiz hadlerinin yüksekliği faiz arbitrajı yoluyla kâr etmek isteyen dış yatırımcıları çektiği gibi, yerleşik ticari bankalar, şirketler de dışarıdan kısa vadeli borçlanıp içeride bu kâğıtlara yatırım yapmaktalar. Tabii, her iki durumda sermaye girişi emme basma tulumba gibi işliyor. Dışarıdan sermaye girdikçe TL'nin dış değeri reel olarak yükseliyor, yani enflasyondan daha düşük devalüasyon yaratıyor; çıkarken tersi oluyor. Gelen fonlar TL'ye çevrilip yüksek getirili kâğıtlara yatırılıyor; vade sonunda bu yüksek getiriyle birlikte, TL devalüe olmazdan önce tekrar dövize çevriliyor, yüksek kârla birlikte sermaye çıkışa geçiyor. 1990'lı yıllarda giren sermaye sık sık dolar üzerinden yüzde 30-40'lara varan getiri sağlamıştır.

Türkiye'de yüksek reel faiz hadleri üç temel nedenden kaynaklanıyor: Birincisi, ödemeler bilançosunda sermaye hareketleri kalemlerinin serbestleştirilmiş olması; bu koşulda, TL'de reel faiz haddinin, "dövizdeki reel faiz artı ülkenin rizikosuna eşit" olduğu durumda ancak dengenin sağlanmasıdır. Eğer dışarıdan sermaye çekilmek isteniyorsa, ayrıca ülke "rizikosu yüksek" bir yatırım alanı sayılıyorsa, TL'deki reel faizin dövizdekinin çok üstünde oluşması gerekiyor. Eğer içeride reel faiz bunun altına düşerse, bu kez sermaye çıkışı gerçekleşiyor. Öte yandan, içerideki enflasyon oranıyla dışarıdaki farklıysa, bu ikincinin çok üstündeyse, nominal faiz oranı, ayrıca, beklenen devalüasyon oranını

yansıtır. Örneğin, Türkiye'de enflasyon yüzde 65, dışarıda yüzde 2 ise; beklenen devalüasyon -reel kurun aynı kalması için- yüzde 63 kadardır; dışarıda nominal faiz yüzde 8 ise, riziko payı hariç, bu durumda denge nominal faiz haddi yüzde 71 iken sağlanacak demektir. Eğer istikrarsızlık-belirsizlik-devalüasyon beklentisinin yükselttiği riziko payı eklenirse, diyelim en az 10 puan gibi, nominal faiz haddi yüzde 80'i, reel faiz haddi de yüzde 15'i aşar. 1990'lı yılların ikinci yarısında Türkiye'de ortalama reel faiz haddi yüzde 26 gibi ürkütücü bir düzeye gelmiştir. Ülkenin sermaye girişini uyarmak istediği durumda buna ek puanlar gerekir. Türkiye'nin yaşadığı yüksek reel faiz hadlerinin ve ülke daha rizikolu hale gelince daha da yükselmesinin bir kaynağı budur. Faiz haddi düşerse, spekülatif saldırıdan ötürü döviz fiyatı patlıyor, alıp başını gidiyor; bunu durdurmak ancak TL üzerinden varlıklarda faiz haddinin patlamasıyla sağlanabiliyor. Buna bankaların kamuyu fonlamak için aldıkları dış kredi faizlerinin, kamu borç stoku büyüdükçe artan rizikolardan ötürü yükselmesi eklenmelidir.

İkinci kaynağı, istikrarsız-belirsiz ortamın spekülatif kâr olanakları yaratıyor olmasıdır. Türk ekonomisinin her yıl yarattığı "ödünç verilebilir fonlar"ın giderek artan bir oranı (mali derinleşme sürecinde) mali piyasalara kaymaktadır. Döviz-hisse senedi-repo vb. mali plasman araçları arasında spekülatif amaçla dolanan bu fonlar, çok yüksek kâr beklentisiyle giderek büyüyen fon talebi yarattıkları ölçüde, reel faiz hadlerini yükselten bir etki kaynağıdır. Nedeni, yüksek spekülatif beklentileri karşılayacak yükseklikte reel faiz yoksa, fonların, bankalardaki mevduattan, sermaye piyasasındaki Hazine bonolarıyla tahvillerden kaçıp, spekülatif kâr alanlarına gidiyor olmasıdır.

Yüksek reel faizin bir başka önemli kaynağı, kamu kesimi borçlanma gereğinin yüksekliği ve bunun emisyon değil iç borçlanmayla karşılanıyor olmasıdır. Zayıf bir mali piyasada giderek artan boyutta kamu borçlanmasına bankaların "kartel"vâri davranışları eklendiğinde, diğer iki etkenle birlikte, yüksek ve giderek yükselen reel faizlerle sonuçlanmaktadır (Bu konu ilerde Yedinci Bölüm'de ayrıca ele alınacaktır). 1990'lı yıllar, nitekim, Cumhuriyet tarihinin hem en yüksek

hem giderek yükselen reel faizle yaşanan yılları olmuştur. Sonucu da sabit yatırımların caydırılması, büyümenin duraklamasıdır.

Bunların hepsinin temelindeyse, tabii, yurtiçi tasarruf oranının, yatırım oranının çok altında kalması, yani iç kaynak dengesi açığının büyüklüğü vardır.

iv) Gerek içerideki bankaların, şirketlerin vb. faiz arbitrajından yararlanmak yoluyla kâr etmek için dışarıdan daha düşük faizle borçlanarak içeri sermaye girişi sağlamaları, gerek dış sermayenin aynı nedenle ya da spekülatif beklentilerle giriş-çıkışları, bir yandan kısa vadeli dış borçların birikme nedenidir; bir yandan da ekonomiyi küçük sarsıntılar karşısında bile çok duyarlı hale getirir. En küçük bir riziko artışı durumunda ve/veya biriken kısa vadeli borçlar dolayısıyla dışarıdaki riziko derecelendirme (rating) kurumları kredi güvenilirliği derecesini düşürdüğünde, bunun etkisi bir şok olarak ekonomiye yansır: Devalüasyon beklentisi kâr beklentisini düşürdüğünden, portfolyo yatırımı için giren sermaye dövize, yani dışarı kaçıyor; dışarıdan borçlanarak sermaye girişi sağlayan yerleşik kurumların kısa vadeli borçlarını ise ödemeden yenilemeleri olasılığı bu durumda ya hiç kalmıyor ya da faiz (LIBOR artı spread) o denli yükselip* vade o denli kısalıyor ki, yenilemek rizikoların daha büyümesi anlamına geliyor. Dolayısıyla bunların ödenmesi gerekiyor. Kaçan sermaye artı ödenecek borcun yarattığı bu döviz talebi artışı dolar fiyatının fırlamasına yol açınca, içeride ancak faiz haddinin göklere tırmanmasıyla dolar fiyatının tırmanması durdurulabiliyor; çünkü bir kere hızlı döviz fiyatı artışı beklentisi bunu en kârlı plasman haline getirince, içeride para ikamesi de devreye giriyor. Faiz hadlerinin döviz fiyatıyla birlikte göklere tırmanması ise, ekonomiyi ani bir frenle durdurarak, arabayı (GSMH'yi) bu kaygan zeminde tepetaklak ediyor.

Faiz haddi ve döviz fiyatı yatırımların belirlenmesinde öncelik-

(*) LIBOR uluslararası finans piyasasının temel faiz haddidir; spread, yani riziko primi ise ülkenin/firmanın sergilediği duruma göre değişen bir ektir. Bu bakımdan Türkiye için uluslararası faiz haddinin yüksekliği konu edildiğinde, kastedilen LIBOR değil spread, yani riziko primine göre değişen ektir.

le rol oynayan iki anahtar fiyattır. 1990'lı yıllarda bu fiyatların yüksekliği bir yana, gösterdiği istikrarsızlık, Türkiye'nin yatırım tablosunu ciddi biçimde etkilemiş, spekülatif beklentilerin etkisine sokmuş ve (ileride inceleneceği gibi) iyice çarpıklaştırmıştır. Nitekim çeyrek yüzyıla yakın bir süre rafa kaldırılan, ancak Asya-Rusya krizini izleyerek tekrar gündeme gelen ünlü iktisatçı J. M. Keynes başyapıtı olan Genel Teori'de şöyle bir değerlendirme yapar bu konuda: "Bir ülkenin kapital gelişmesi, bir kumarhanenin faaliyetlerinin yan ürünü haline gelirse, bu işin kötü yapılıyor olması çok olasıdır" (Keynes, 1936, s.159). İşte Keynes'in söylediği Türkiye'de gerçekleşmektedir.

Kısacası, sermayenin küreselleşmesinin makro-dengesini kuramamış Türkiye gibi bir ülkede ekonomiye, topluma maliyeti çok yüksektir; istikrarsızlığı artırdığı gibi, büyümeyi de tökezletmekte, zihniyeti kumarbazlık yönünde, kârlılığı kumar kaynaklı olarak değiştirmektedir. Gelir bölüşümüyse, bunların hepsinin üst üste binmesiyle küreselleşmenin "kurbanı"dır.

4. Kaynağı Belirsiz Fon Akımları ya da İstikrarlaştırıcı Spekülasyon: Net Hata ve Noksan Kalemi

Kaynağı belirli sermaye akımları yanında kaynağı saptanamayan ve ödemeler bilançosunda "net hata ve noksan" olarak kaydedilen sermaye akımlarına da değinmekte yarar bulunuyor. Çünkü bunların boyutları giderek büyüdüğü gibi "seyir cetveli" de çok dikkat çekicidir. Avrupa'nın birçok ülkesinde, ortaçağın kilise egemenliği döneminin kalıntısı olarak, kentlerin "koruyucu melek"leri vardır. "Koruyucu melek"in heykelleri o kentin her yanını süsler ve kenti "şer"den koruduğuna inanılır. Kayıt altında olmadan Türkiye'ye artan tutarlarda giriş-çıkış yaptığı anlaşılan ve (hiç olmazsa bir kısmı) ödemeler bilançosunun "net hata ve noksan" kalemine giren sermaye akımlarıysa, 1989 sonrası dönemde sanki "Türkiye'nin koruyucu meleği" gibi davranıyor: **Grafik** 3'te görüldüğü gibi kayıtlı sermaye çıkışlarının büyük olduğu kriz yıllarında (**Tablo** 6) bu kalemden Türkiye'ye giriş oluyor; 1988, 1989, 1991, 1994, 1999 gibi kriz yılları bunun tipik örnek-

leridir. Ancak 1998 krizi 2 milyar dolara yakın çıkışla, öncekilerden farklıdır.

Öte yandan, gelişmenin "iyi" gittiği, sermayenin kayıt altında bolca girdiği, rezervlerin artışını sürdürdüğü yıllardaysa, (**Grafik 3**) Türkiye'nin giderek artan miktarda eksi değerli net hata ve noksan kalemine tanık olması, yani kaynağı belirsiz bir sermaye çıkışı yaşanıyor olması aynı ölçüde dikkat çekicidir. Buna da "koruyucu melek"in yine devrede olduğu değerlendirmesini yapmakta fazla hata yoktur; nedeni akışkan fon halindeki sermaye girişinin makro-dengelere etkisi incelenirken daha iyi anlaşılabilir.

Kriz dönemlerinde bir yandan hızlı devalüasyon, bir yandan reel faiz hadlerinin gökyüzüne fırlıyor olması bono fiyatlarını, borsanın çökmesi hisse senedi fiyatlarını dibe vurdururken bunları ucuza kapatıp, bazı rizikoları alarak büyük kazanmak, "koruyucu melek"imizin hesabını kitabını çok iyi bildiğinin yeterli bir kanıtı sayılabilir; tabii, gelişme yıllarında içeride olağan düzeyde seyreden reel faiz hadleri, yükselen bono ve hisse fiyatları kâr beklentisini azalttığı için, anlaşılan, "birileri" elde tuttukları kâğıtları bu yüksek fiyatlarda satıp kayda girmeden dış paralar üzerinden daha kârlı fırsatlar aramak üzere TL henüz dövize karşı aşırı değerliyken, yollara dökülmektedir.

"Koruyucu melek"in, kriz yıllarındaki kayıtlı sermaye kaçışının yarattığı daralmayı hafifletmek, yani döviz, faiz ve fiyat fırlamalarını, kredi-döviz rezervi daralmalarını ve bunların reel ekonomiye etkilerini sınırlamak gibi çok önemli işlevleri yerine getirdiğini belirtmek gerekir. Aynı şekilde, olağan gelişme yıllarında kayıtlı sermaye girişleri patlarken, rezerv birikiminin TL'de yarattığı "aşırı değerlenme", kaynağı belirsiz çıkışları harekete geçirerek birincinin genişletici etkilerini yumuşatır; kayıtlı girişlerin ekonominin makro-dengelerini daha da bozmasını sınırlar. Kısacası, bazı iktisatçı-siyasetçi ve yöneticilerin "Türkiye krizden etkilenmez ya da Türkiye krize alışık ve dayanıklı" biçimindeki açıklamalarının gerisindeki nedenlerden biri "koruyucu melek"in iş başında bulunmasıdır. "Koruyucu melek"in iktisat yazı-

nındaki bilimsel terimi "istikrarlaştırıcı spekülasyon"dur; isteyen leş kargası da diyebilir.*

Aslında kaynağı belirsiz bu fonlar büyük bir olasılıkla "karapara aklanması" sürecini de içerir; ayrıca cebine para koyup giderek dışarıda yatırım yapma ya da kâr fırsatı ele geçince dışarıdan bunu transfer etme-getirme ya da "yastık altından" döviz tevdiat hesabına veya döviz büfesine aktararak bu işleri daha kolay biçimde gerçekleştirme harekâtı sürekli olarak yapılmaktadır. Bunun boyutları, "net hata ve noksan" kaleminde yakalanabilen tutarları da herhalde çok aşar. Bir kere, hizmetlerdeki "diğer" diye geçiştirilen kalemin 1998'deki tutarı (10.5 milyar dolar) şüpheyi çekmektedir (Alkin, 1998, s.14). Sık sık bu kalemin bazı sermaye girişlerini de yansıttığı söylentisi yayılır. Her neyse, kayıtlı, kaynağı belirli sermaye akımları yanında, kaynağı belirsiz (ya da karapara bağlantılı) sermaye akımlarının da boyutlarının büyüyerek gittiğini bilmekte yarar vardır. **Grafik 3** bunun veciz ama yetersiz bir göstergesidir. Yetersiz olmasının kanıtı, mali milat ya da ulusal gizli serveti aklama günü olan 30 Eylül 1998 itibariyle devreye giren TL, döviz, hamiline çek-hisse senedi-bono-tahvil tutarının 20 milyar dolar gibi bir toplama varmış olduğunun; bunun sadece kayıt-dışı ekonominin yüzde 25'ini oluşturduğunun tahmin edilmesidir (Gürek, 1998, s.7).

R. Dornbusch dalgalı döviz kuru sisteminin, uzun vadeli borçlar ve hisse senedi yatırımlarında getiri farklarını büyütmek yoluyla, istikrarlaştırıcı spekülasyonu içeri çekebildiğini, fakat kısa vadeli büyük borç yığılmaları döviz rezervlerini çok aştığında istikrarlaştırıcı spekülasyonun ortaya çıkamadığını belirtir (Dornbusch, Mayıs 1998, s.23). İstikrarlaştırıcı spekülasyonun yaşaması için bu nokta çok önemlidir. Nitekim 1998 krizinde bu olmamıştır.

(*) Ancak 1998 ikinci yarısında Türkiye'ye intikal eden krizde net hata ve noksan kalemi 697 milyon dolar tutarında eksi bakiye verdi. Başlıca nedeni, bu krizde TCMB müdahalesinin döviz fiyatında fırlamayı önlemesi ve vergi reformundaki "mali milat" konusu olabilir.

III. TÜRKİYE'YLE DİĞER OGÜ'İN MAL-HİZMET VE SERMAYE AKIMLARINDA KÜRESELLEŞME KARŞILAŞTIRMASI

Mal-hizmet ve sermaye akımlarının Türkiye için zaman boyutuyla irdelenmesi kadar mekân boyutu içinde, orta-gelirli ülkelerle karşılaştırılması da ilginç sonuçlar verebilir. Tablo 6, buna olanak verecek biçimde hazırlanmıştır.

Tablodaki verilere göre 1990 yılında Türkiye'nin mal artı hizmet ihracatının GSMH'ye oranı (yüzde 13) neredeyse OGÜ'in (yüzde 21) yarısı kadarken, 1999'a gelindiğinde Türkiye ile fark ortadan kalkmış gibidir (sırasıyla yüzde 26 ve yüzde 28). Diğer bir deyişle, Türkiye'nin ihracat yoluyla dünyaya eklemlenmesi çok daha sür'atli olmuştur. Fakat daha ilginci toplam dış ticaret artı hizmetler, yani bu iki kalemin ihracat ve ithalat toplamının GSYİH'i oranı ele alındığında ortaya çıkmaktadır; sözkonusu iki tarih (1990 ve 1999) arasında bu oran Türkiye'de yüzde 29.4'ten yüzde 58.5'a çıkarak OGÜ'yü iyice geride (sırasıyla yüzde 38.6 ve yüzde 49.6) bırakmıştır. Bu veriler Türkiye'nin, temelde, 1990'lı yıllarda mal ve hizmet ticareti artışıyla dünya ekonomisine hızla eklemlendiğini, dolayısıyla dış dünyadan yansıyan olumlu/olumsuz etkilere aşırı duyarlı hale geldiğini gösterir. Türkiye boyutlarındaki, yüzölçümü ve nüfus itibariyle büyük sayılan bir ülkenin bu ölçüde ve bu hızla dünyaya eklemlenmesi olağandışı sayılabilir (Dünya Bankası, 1997).

Tablo 6'nın sermaye hareketlerine ilişkin kalemleri de Türkiye'nin küreselleşmesindeki özellikler konusunda anlamlı göstergelerdir. Gerek net özel sermaye akımının gerek dolaysız yabancı gayrısafi yatırımın GSYİH'ye oranı 1990 ile 1999 arasında Türkiye'de gerilerken, OGÜ'de her iki kalemin de oranı hızla artmıştır. Tablonun ikinci kısmında Türkiye'de bu iki kalemin OGÜ'deki sermaye içindeki payı gösterilmiştir: Buradaki gerileme çok daha belirgindir. Daha çarpıcı olan en istikrarsız sermaye hareketlerinde (bonolara, hisse senetlerine mali yatırım ile banka ve ticaret kredileri gibi) Türkiye'ye akımların OGÜ'ye gelenler içindeki payının çarpıcı biçimde artmış olmasıdır. Bu verilere göre, Türkiye olağanüstü bir hızla küreselleşmeye mal ve hizmet ticareti, başta ithalatı yoluyla katılırken, gelişmesine katkı yapabi-

TABLO 7
Türkiye ve OGÜ'de Küreselleşme Göstergeleri: 1990 ve 1990'lı Yılların Sonu (%)

GSYİH'de Pay (%)

	Türkiye		OGÜ	
Kalemler	1990	1999	1990	1999
Mal ve hizmet ihracı	13.0	26.0	21.0	28.0
İhracat artı ithalat	29.4	58.5	38.6	49.6
Net özel sermaye akımı	1.2	0.9	1.0	4.6
Dolaysız yabancı GS yatırımı	0.5	0.4	0.6	2.9

Türkiye'ye Sermaye Akımının OGÜ'dekinde Payı (%)

Kalemler	1990	1990'lar Sonu
Net özel sermaye (1998)	5.0	0.6
Dolaysız GS yabancı yatırım (1998)	3.1	0.6
Bonolara mali yatırım (1997)	1.9	3.1
Hisse senetlerine mali yatırım (1997)	1.6	2.2
Banka ve ticaret kredileri (1997)	5.7	8.0

Kaynak: Dünya Bankası (1998/1999): World Development Indicators ve Selected World Development Indicators (2000) Washington D.C.
GS: Gayrisafi; ihracat artı ithalat kalemi, mal ve hizmetleri kapsar.

lecek sermaye türlerinin girişinde hızla pay yitirmiştir; buna karşılık en istikrarsız nitelikteki sermaye girişlerinde OGÜ'de payı giderek artmıştır. 1990'lı yıllarda Türkiye'nin niçin giderek daha istikrarsızlaştığının bu rakamlar anlamlı göstergeleridir.

Bu görünüm içerideki yerli sermayenin eğiliminden çok farklı değildir. Yüksek reel faizler bono yatırımlarını, spekülatif oyunlar hisse senedi yatırımlarını cazip kılarken, gerek siyasal gerek makro-eko-

nomik istikrarsızlık uzun vadeli sabit sermaye yatırımlarının cazibesini düşürmektedir. Ayrıca Türkiye'nin mal akımları açısından tam açık pazar haline getirilmiş olması, dolaysız yatırım yapmak yerine Türkiye pazarına ihracat yapmayı daha cazip kılabiliyor; kısa vadeli banka ve ticaret kredileri de bunu karşılıyor. SAGP'ne göre hesaplanan GSYİH'nin yüzde 1'i ve daha yüksek oranda dolaysız yatırım çekebilen Polonya, Macaristan, Endonezya, Peru gibi OGÜ'in tümünde ortalama gümrük vergisi 1990-1996 arasında yüzde 10'un üzerindedir. Oysa özellikle AB'den Türkiye'ye gelen dolaysız yatırımlar açısından "gümrük duvarını aşarak yerli yatırımla eşit koşullara gelmek, fiyat rekabetinde eşit olmak" gibi bir dürtü pek kalmamıştır.* Tabii, başta Almanya, AB sermayesinin şimdi Doğu Avrupa'yı politik nedenle yeğlemesinin etkisi buna eklenmelidir. Daha istikrarlı gibi gözüken bu pazarlar, aynı zamanda AB'nin tam üyeliğine kısa sürede geçmeye adaydırlar; bu nedenle kamu yatırımlarını özelleştirirken AB'den büyük çapta dolaysız yatırımları çekebiliyorlar.

Eldeki veriler Türkiye'ye giren dolaysız yatırımların sınırlı olmasında bir diğer etkenin de rol oynuyor olabileceğine işaret ediyor. Bu da firmaların çaplarının küçüklüğüdür. Şu sıralama (1997) bu çağrışıma yol açan başlıca nedendir:

En büyük ilk	100 firmada yabancı sermayeli firma sayısı	41
En büyük 2.	100 firmada yabancı sermayeli firma sayısı	23
En büyük 3.	100 firmada yabancı sermayeli firma sayısı	22
En büyük 4.	100 firmada yabancı sermayeli firma sayısı	16
En büyük 5.	100 firmada yabancı sermayeli firma sayısı	17
İzleyen 500 firmada ortalama olarak her yüz firmada		12

Sıralama en büyük firmalardan küçüklere doğru gidildikçe yabancı sermayeli firma sayısının giderek azaldığını ortaya koymaktadır (Günaydın, 1999, s.52-64). Tabii bu konuda kesin bir sonuca varmak ancak diğer OGÜ ile firma büyüklüklerine göre yapılacak bir incele-

(*) "Tekerleğin canlı merkezi ve buna bağlı ispitler" (Hub and spokes) kuramı, serbest ticaret koşullarında büyük ve canlı merkezin yatırımları kendine çekeceğini, buna bağlı küçük pazarlarınsa mal akunlarıyla bu merkeze bağlanacağını söyler.

meyle mümkündür. Bununla birlikte sadece Türkiye çapında dahi bu rakamlar anlamlıdır.

Nedeni ne olursa olsun, OGÜ ile yapılan karşılaştırma, Türkiye'nin yabancı sermaye akımlarında ortaya çıkan artıştan en olumsuz biçimde etkilendiğini gösterir. Çünkü sermayenin küreselleşmesi sürecinde Türkiye'nin 1990'lı yıllarda sergilediği tablo, dış sermayenin, pazarı rizikolu bulduğu için ancak kısa vadeli ve çok yüksek getiri sağlaması beklenen alanlara kayıyor olduğudur. Bu eğilim, toplam kârlarının yarıdan fazlasını "faaliyet-dışı kârlar"dan sağlayan yerli sermaye için de geçerlidir. Ancak kısa vadeli, spekülatif nitelikli ya da rizikoyu yüksek bulan dış sermayeye cazip olmanın faturasının yüksek olduğunu da belirtmek gerekiyor. (Biraz ileride inceleneceği gibi) bu eğilim varolan istikrarsızlığı şiddetlendirirken, Türkiye'yi sık sık krizlerle sarsılan bir ekonomi konumuna getirmiştir. Gerçekte Dünya Bankası'nın OGÜ kapsamına giren 57 ülkeden biri olarak, Türkiye'nin toplam net özel sermaye akımındaki payı ortalama bir rakamdır; ancak bunun dağılımı ciddi sorunların göstergesidir.

Kısacası, ne mal ve hizmet, ne sermaye akımlarının serbestleşmesi yoluyla dış pazarlarla bütünleşme, küreselleşmeye katılma, Türkiye'ye kalıcı yarar sağlayacak bir görünümdedir; her ikisinin biçimi rizikolara çok açık bir ekonomi yaratmıştır.

IV. SERMAYE AKIMLARI VE ULUSLARARASI ANLAŞMALAR

1980'li yılların sonu ve 1990'lı yılların başında nasıl mal akımlarının serbestleştirilmesi birtakım uluslararası ya da bölgesel anlaşmalar çerçevesinde gerçekleştiyse, aynı durum sermaye akımları için de geçerli oldu ve görünüşe göre yakın gelecekte geçerli olmayı sürdürecek.

i) Sermaye akımlarındaki serbestleşme OECD üyeleri arasındaki bir anlaşma çerçevesinde gerçekleştirildi; Türkiye OECD üyesi olarak bunu uygulamaya soktu ve TL'nin konvertibilitesini IMF onayladı (Ağustos 1989). Aynı dönemde devreye sokulan bir diğer anlaşmaysa (1988) yabancı yatırımların risklere karşı sigortalanmasıyla ilgilidir. Buna göre, toplumsal-siyasal çalkantılar, kamulaştırma-devletleştirme,

taşınmazların istimlaki, hükümetçe getirilen çeşitli kısıtlamalar (kâr ya da anaparanın dışarı transferi, ithalat gibi işlemlerin serbestçe yapılmasının engellenmesi vb.) gibi risklere karşı yabancı yatırımlar 15 yıl süreyle sigortalanmaktadır. Bu anlaşma Dünya Bankası'nın bir alt-kurumu olarak devreye sokulan MIGA (Multilateral Investment Guarantee Agency) çerçevesinde yürütülmektedir. Dünya Ticaret Örgütü çerçevesindeyse 1998'de finansal hizmetlerin serbestleşmesine ilişkin bir anlaşma imzalandı. Türkiye bunların her ikisini imzalayanlar arasındadır.

OECD çerçevesinde, yabancı yatırımların korunması ya da sigortalanmasından öte, ulus-devlet, sivil toplum örgütleri, halk, sendikalar karşısında sahip olacağı hakları anlaşmaya bağlamak amacında olan MAI (Multilateral Agreement on Investment) ise kamuoyuna yansıdığı kısa süre içinde her ülkede çok tartışıldı ve tepkiler dolayısıyla şimdilik (1998) rafa kaldırıldı. Anlaşma taslağı fiziksel yatırım yanında finansal ve entelektüel hakları da içermektedir. Buna göre yabancı yatırımın kilit kadro elemanları ülkeye serbestçe girip çıkma hakkına sahiptir; yerli sermayenin ya da diğer bir yabancı yatırımın yararlandığı bütün olanaklardan yararlandırılacaktır; her türlü mali transferi yapmakta serbest olacaktır vb. Bu maddelerden çok, taslağın tepki çeken yanı izleyen maddelerdedir: MAI'yı imzalayan ülkelerde yasal düzenin tam serbestleştirilip MAI koşullarına uyarlanması; geçmişteki yatırımları da kapsaması; devletin bunların serbest faaliyetini engellemesi, rekabet koşullarını bozması durumunda uluslararası tahkim komisyonunda tazminat talebiyle yargılanması; buna karşılık devletin bu şirketlerden belirli koşulları (teknoloji transferi, ihracat yapma gibi) yerine getirme talebinde bulunamaması gibi maddelerdir. Yani devlet istediği bir ekonomi politikasını artık uygulayamayacaktır. Ayrıca imzacı ülke beş yıl süreyle anlaşmayı feshedemez; feshedildiğindeyse fesih tarihini izleyen on beş yıl süreyle anlaşma yürürlükte kalır vb (OECD 14 Şubat 1998, s.13-82; *İktisat* dergisi, Ağustos 1998, s.28-44).

Bu anlaşma Türkiye'de gerek bürokrasi gerek özel kesim tarafından benimsendi. Benimsenmesinin en açık kanıtı Hazine Müsteşarlığı'nın basına verdiği demeçte Türkiye'nin MIGA ile zaten uluslarara-

sı tahkimi onayladığı, dolayısıyla MAI'nın Türkiye'ye ek yükümlülük getirmeyeceği yolundaki beyanlarıdır (*Cumhuriyet* gazetesi, 21 Mart 1998, s.10). Özel kesim ise, KİT özelleştirilmelerinde idari yargının yürütmeyi durdurma kararı alarak özelleştirmeyi duraklatmasına karşı uluslararası tahkime gitmeyi savundu. Burada yetkisi aşılmak istenilen temel devlet kurumu Danıştay'dı (*Cumhuriyet* gazetesi, 23 Eylül 1998, s.6).* Nitekim, 1990'lı yıllar tamamlanırken Türkiye Anayasası'nı değiştirip özelleştirmeyi de, tahkimi de Anayasa'sına içerdi.

GATT Uruguay Round görüşmeleri (1986-1993) sırasında aynı konu gündeme gelmiş, fakat tam bir anlaşma olamadığı için ertelenmişti. MIGA Anlaşması (1988) bunun bir yan ürünüydü, hem de ülkelerin GSMH düzeyine göre oylarını kullanabildiği bir anlaşmaydı. Anlaşmayı gelişmekte olan ülkelere dayatmak isteyen, başta ABD'yle diğer büyük çapta sermaye ihracatçısı ülkelerin bunu Dünya Ticaret Örgütü'ne getirecekleri anlaşıldı. Ve görünüşe göre Türkiye bunun imzacıları arasında yer alacaktır. Geçmişte "kapitülasyonlardan Kurtuluş Savaşı"nı veren Türkiye vatandaşları bunun acısını herkesten iyi bilir. Çarpıcı bir deyişe göre "sermaye siyasi egemenlik haklarını yeni baştan tanımlayacak taleplerle karşımıza çıkacak"tır (Oğuz, 1998, *Milliyet*, 10 Kasım, s.9). Acaba buna karşı Türkiye'de kim bir "karşı strateji" ya da "dengeleyici strateji" geliştirmeyi düşünüyor? Değinilen "sivil girişim" dışında galiba yetkili ve etkili çevrelerden hiç kimse.

ii) Tanzimat döneminde Avrupa'nın büyük güçleri, başta İngiltere ve Fransa, Osmanlı pazarını önce mallarına-hizmetlerine sonra da sermayelerine türlü-çeşitli imtiyazlarla açarken, bunlara ilişkin hukuk düzenini kabul ettirmek ve risklere karşı sermayelerini garanti altına

(*) Devlet bürokrasisi ve etkili özel kesim çevrelerinden yansıyan bu olumlu tepkilere karşı bir "sivil toplum girişimi" niteliğinde "Türkiye MAI Karşıtı Çalışma Grubu" oluşturuldu. Bu girişim mensupları, MAI'ya karşı uluslararası düzeyde oluşturulan, OECD'nin 20 Ekim 1998 toplantısından önceki Paris merkezli "21-29 Eylül MAI Karşıtı Eylem" haftasına katıldı. Internette haberleşme, Fransa'daki sosyalist iktidarın OECD toplantısına katılmayı reddetmesi, Kanada'nın da anlaşmaya karşı durması anlaşmanın OECD çerçevesinde imzalanmasını engelledi (1998). Ancak konu gündemden düşmedi.
MAI'nın içeriği gelişmekte olan ülkelere halen DTÖ ya da iki taraflı ilişkiler çerçevesinde dayatılıp uygulatılıyor.

almaktan geri kalmamışlardı. Osmanlı'nın ilan ettiği Gülhane Hattı ve Islahat Fermanları aslında bu amaçlara dönük hukuk çerçevesini oluşturuyor, yürürlükteki kapitülasyonların yapamadıklarını da garantilere bağlamaya çalışıyordu (bkz. Birinci Bölüm). Avrupalı'nın iç pazardaki imtiyazlı-ayrıcalıklı konumu, ancak Cumhuriyet rejiminde ulusdevletin kurulmasını sağlayan Lozan Antlaşması ve bunu izleyen dünya çapındaki olayların işe karışması sayesinde önlenebilmişti (bkz. İkinci Bölüm).

Türkiye'ye ve benzer konumdaki gelişmekte olan ülkelere bastırılan özelleştirme ya da yabancı yatırım olgusu, görünüşe göre MIGA, MAI, konvertibilite gibi oluşumlarla hukuksal bir garantiye bağlanmak isteniyor. Mali ya da doğrudan yatırımlar yabancı sermayeyi iç pazara getirirken, buna direnen güçler etkisiz bırakılacaktır. Öyle ki, ülkenin kendi hükümeti dahi tazminat ödememek ya da güçlü dış sermayeyle iyi geçinmek için, zorunlu olarak iç direnişlere karşı çıkacaktır. Türkiye'den buna iyi bir örnek, Bergama'da altın çıkarmak için gelen Eurogold (2000'li yıllarda Normandy) firmasının, karşılaştığı halk muhalefetinden ötürü, işlerini kendisi için en kârlı olacak biçimde yürütememesidir. Bergama çevresinde köylüler çoluk çocuk kendilerini perişan edecek uygulamalara karşı ayaklanırken,* Türkiye Cumhuriyeti hükümetlerinden halkı destekleyecek bir cümle çıkamamıştır. Bir diğer örnek İngiliz-Amerikan ortaklığı bir sigara imalat şirketine (British American Tobacco) Tekel'in kendi markasıyla ürettiği bir sigara için şirketinin yüzde 51 hissesini satmak üzere yola çıkmasıdır. Bu girişim de "sivil muhalefet"ten Danıştay'a uzanan bir çizgide direnişle karşılaştı, tütün üreticileri ayaklandı. MAI gibi anlaşmalar sayesinde dış sermaye şöyle bir olanak sağlayacaktır: Yerel muhalefeti eğer hükümet bastırmazsa, artık devlet sorumlu olacak ve uluslararası tahkim sayesinde yabancı şirkete tazminat ödemek durumunda kalabilecektir. Tabii uluslararası sermaye için hükümetin içinde birkaç kişiyi satın almak, güçlü bir halk hareketini bastırmaktan daha kolaydır.

(*) Bu halk hareketinin bazı Alman vakıflarınca tahrik edildiği de gündeme girdi.

1990'lı yıllar tamamlanırken, işte Türkiye, çeşitli kanallardan ülkeye gelen ya da gelecek olan yabancı sermayeye, devletin herhangi bir düzenleyici-sınırlayıcı uygulama yapmayacağına ilişkin hukuk çerçevesini hazırlama baskısına girmiş bulunuyordu. Aralık 1999'da IMF ile imzalanan stand-by anlaşması, bu baskıların uygulamaya sokulmasını sağlayacak dayatmaları mümkün kıldı.

YEDİNCİ BÖLÜM

Ulus-Devleti Küçültme ve İktidarsızlaştırma ya da Çarpıklaştırılan Ekonomi

> Deneme Bilim Merkezi'nde* bulunan Yanılsamalar... Bölümü, tek boyutlu veya (tek) bir açıdan bakışların yanılgılarla, yanılsamalarla dolu olduğunu, gerçeğin bütününü asla kucaklayamayacağını anlatıyor... O halde nesnelere, olaylara, kişilere, topluma, süreçlere vb. yaklaşımınız çok yönlü olmalı. Hele hele duyduklarına inanan ve duyduklarının gerçek olup olmadığını bile araştırmayı düşünmeyen insanlara ne demeli?
>
> Orhan Bursalı**

Türkiye'nin 1980'den itibaren içine girdiği serbestleşme sürecinin üçüncü ayağı "devletin küçültülmesi" baskıları oldu. Devlet bir kere piyasa ekonomisinin her alanında yaptığı müdahalelerden elini çekeceği için küçülecekti; kota-gümrük vergisi koyarak, ihracatı teşvik ederek ya da katlı-kur uygulayarak, döviz fiyatı-miktarı denetimi yaparak büyüttüğü bürokratik kadroları ve buna ilişkin giderleri üstünden atacaktı. Ayrıca tarıma teşvik, fiyat denetimi vb. yollardan katkıları ortadan kaldırdığı ölçüde, bu alanda da kadrolara ve giderlere yer vermesi gereksizleşecekti. İkincisi, ekonomiyi büyütmek, gelir bölüşümünü düzenlemek, bölgesel dengeyi sağlamak falan gibi amaçlara dönük KİT yatırımları yapmayacak; varolanları özelleştirecek; bu yatırımları ÇUŞ'lar ya da yerli özel kesim piyasa ekonomisinin kârlılık kurallarına göre işletecek ya da gerçekleştirecekti. Dolayısıyla bu nedenle de devletin büyük kadrolarına, büyük harcamalarına ihtiyaç kalmayacaktı. Böylece bir yandan kamu açıklarını azaltırken bir yandan da

---

(*) İTÜ Taşkışla Binası'nda 1998'de açılan bilim sergisi.

(**) *Cumhuriyet* gazetesi yazarı.

vergileri azaltmasını mümkün kılacaktı. Nihayet, devletin sosyal güvenlik işlevini "sosyal devlet" biçiminde üstlenmesine gerek yoktu. Bireyler kendi güvenliklerini özel kesim kurumları yoluyla sağlayabilirdi. Böylece Türkiye 1980'den itibaren Cumhuriyet'in ilk elli küsur yılında kabullenmediği, yararını görmediği bir kalıbı-şablonu tepeden inme benimsemek durumunda bırakıldı. İlginçtir, "reform" terimi, yüz seksen derecelik dönüşle, yeni düzende artık bu şablonu gerçekleştirmeyi ifade ediyordu.*

Fakat asıl baskılar SSCB'nin havlu atmaya başladığı 1980'li yılların ortalarından itibaren ağırlaştı; Berlin Duvarı'nın yıkılması ve SSCB'nin dağılmasıyla doruğa çıktı. Nedeni açıktır: Uluslararası yabancı sermayenin önünde günümüzde üç büyük engel bulunuyor; engellerin güç sıralamasında ulus-devlet başta yer alıyor; onu örgütlü işçiler-sendikalar ve sivil toplum örgütleri izliyor. Ulus-devletin küçülmesini bir ölçüde serbestleşen mal-hizmet-sermaye akımları ve paraların konvertibilitesi sağlasa da, çevre-koruma girişimlerinden çalışanların haklarına/güvenliklerine ya da yerli firmaların rekabetine ilişkin, yabancı sermayenin risk ve maliyetini artırıcı bir dizi müdahalenin kaynağı ulus-devlettir. Hele Türkiye gibi geçmişte devlet öncülüğünde sanayileşmiş-kalkınmış, başta finans pazarı, pazarları denetim altında tutulmuş bir ülkede dış dünya açısından devletin küçülmesi ayrı bir önem taşır.

Bu anlayışın kabul ettirilmesinde 12 Eylül rejimi, Türkiye'nin acil dış kredi gereksinimini bir araç olarak kullanan uluslararası kredi merkezleri ve bu görüşleri benimseyen kadroların iktidara gelmeleri ön planda rol oynadı; finans çevreleri ve medya denilen beyin yıkama aracı da halka yayılmasında işlevini yerine getirdi. KİT'lerin "toplumun kamburu" olduğundan ulus-devletin artık tükendiğine uzanan bir çizgide yeni anlayışın yerleşmesi yolunda propaganda eksik olmadı. Bu yeni düzende devletin-hükümetlerin öncelikleri artık çok farklı-

(*) CIPE'in yayınladığı *Economic Reform Today* dergisi (Washington D.C., ABD) tam bunu yansıtır (CIPE: Uluslararası Özel Girişim Merkezi, ABD Ticaret Odası'nın bir şubesidir). Dergi 1983'ten itibaren yayınlanmaktadır.

laşmıştı: Her alanda özelleştirmenin tutarından serbestlik derecesinin ne ölçüde artırıldığına, giren yabancı sermaye miktarından serbest bölgelerde artan ticaret tutarına yeni öncelikler belirdi. Bunlar büyüme hızı, gelir bölüşümünü düzeltme, bölgesel denge sağlama, ileri teknolojili sanayilerin kurulmasına katkı yaparak çağı izleme, köylüyü-tarımı kalkındırarak daha iyi beslenmeyi sağlama gibi eski düzendeki önceliklerin yerini aldı.

Ne var ki, 1990'lı yıllarda gerek Türkiye'nin gerek Türkiye benzeri ülkelerin yaşadıkları krizler ve giderek ciddileşen ekonomik-toplumsal sorunlar yeni ideolojinin her çevrede sorgulanmasını getiriyor. Bu sorunlar 2000'li yıllarda ağırlaşarak sürüyor. İdeolojileri en iyi sınama yöntemi yaşanan olaylardır; sınamada ideolojiler başarısız kalsa da etkinliğini sürdürebilir bir süre daha, ancak uzun dönemde etkisiz kalmaya mahkûmdur.

I. ARTAN RİZİKOLAR KÜÇÜLEN DEVLETLE BAĞDAŞIR MI?

1. Yakın Türkiye Tarihinin Gösterdikleri

i) Mal hareketleri ve sermaye hareketlerindeki serbestleşme, Türkiye'yi geçmişe oranla rizikolara çok daha açık duruma getirdi. Bunun bir kanıtı 1981-1999 arasındaki 18 yılın yarısını kapsayan kriz yıllarıdır (1982-1983, 1988-1989, 1991, 1994, 1998-1999). Çok sayıda banka-banker iflası ve bunun mevduat sahipleri ya da genel ekonomi üzerindeki yıkıcı etkisini hafifletmek için yeni önlemler gerekti. 1994 krizini izleyerek Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu yoluyla mevduata verilen genel güvence ya da "hortumlanan-horzumlanan" içi boşaltılmış bankaların yükünü halka yaymak veya bunları birleştirmeye yönelik girişimleri gerçekleştirmek için 1999 kriziyle birlikte, Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu gibi yeni kurumlar yaratıldı. Böylece, hükümetler çeşitli biçimlerde mali destekler vererek ya da batmak üzere olan bankaları kamu bankalarına devrederek araya girmek zorunda kaldı. Ancak bu sadece Türkiye'de değil, her yerde aynıdır. Örneğin, ABD'de gerek 1987'de New York Borsası çöktüğünde Tasarruf ve Kredi (Savings

and Loan) kurumlarındaki zararları karşılamak amacıyla 200 milyar doları aşan mali destek verilmesi (Thurow, 1992, s.18; Kazgan, 1997, s.137), gerek 1998'de bir "hedge" fonunun (LTCM) çökmesinin zararını karşılamak için yine resmi kaynakları devreye sokmak zorunda kalınması konunun evrenselliğini gösteriyor. Kısacası ekonomi özelleşirken bataklar kamulaştırılıyor. Türkiye'ye benzer durumdaki ülkelerdeyse, örneğin 1997'de Uzakdoğu-Güneydoğu Asya'yı saran krizde olduğu gibi, her biçimde hükümetler işe karışmaya itiliyor.

Bununla birlikte, olay sadece finansal darboğazları aşmak için verilen mali desteklerle kalmıyor. Kriz reel kesime yansıdığında işsiz kalan yüzbinlerce, milyonlarca işsizin, işsizlik sigortası da bulunmayan bir ortamda, içine düştüğü sefalete bir çözüm üretmek de yine hükümetlere kalıyor. Nitekim Türkiye 1994 krizinde yarım milyon işçinin işten atıldığı bir kargaşa yaşadı; 1998 ortasında başlayan ve 1999'da süren krizde (başta dokuma-giyim ve deri eşya sanayii) aynı durum tekrarlandı. Yıllardır konuşulan "işsizlik sigortası" 1990'lı yıllarda üst üste yaşanan krizlerin sonunda devreye sokulduysa, nedeni, küreselleşmenin işsizlik rizikosunu fevkalade yükseltmesiydi.

Türkiye gibi ülkelerde, dış yatırımcı ya da yerli yatırımcı krize yol açan sermaye kaçışını yaparken topluma karşı hiçbir sorumluluk taşımıyor; ne işyerini kapatmak zorunda kalan üreticiye, ne işsiz kalan işçiye karşı bir yükümlülüğü var. Bu durumlarda ya devlet ortaya çıkan ürkütücü toplumsal-ekonomik tabloyu hafifletme yolunda müdahale edecek ya da toplumsal patlamalara boyun eğecek, dolayısıyla kamu giderlerinin "kolluk kuvveti" kalemini artırmak zorunda kalacaktır; bunun alternatifi hükümetin "sosyal güvenlik giderlerini" artırmayı ve bu rizikoları karşılamayı göze almasıdır. Yani rizikoların artışı farklı kalemlerde de olsa kamu giderlerini artırma sonucunu verecektir.

ii) Türkiye'de hükümetlerin tercihleri kamu harcamalarının dağılımında okunabilir: 1972, 1980, 1995 yılları itibariyle hükümetler devlet bütçesinin yüzde 15-16 arasında bir oranı ulusal savunma gideri olarak ayırmayı sürdürmüştür (World Bank, 1991 ve 1997); buna karşılık eğitim, sağlık, sosyal güvenlik ve refah, konut ve diğer toplum-

sal yararlara dönük harcamaları kapsayan "sosyal hizmetler" kaleminin bütçe giderleri arasındaki payı 1980'de bütçe harcamalarının yüzde 33'ü, 1995'te sadece yüzde 21.6'sıdır (World Bank, 1997). Bu son rakam aynı kaynakta hakkında rakam verilen bütün ülkeler içinde en düşükleri arasındadır (Tablo 8). Yani 1980 sonrası hükümetler sosyal hizmetleri kısıp savunma giderlerini yüksek tutmayı (asıl ileride inceleneceği gibi, giderek payı büyüyen borç faizi ödemeyi) yeğlemiştir.

Krizlerin getirdiği bir diğer önemli riziko, kısa dönemde faiz hadleriyle döviz fiyatındaki aşırı fırlamaların (overshooting) iş yaşamını, özellikle küçük-orta boy işletmeleri (KOBİ) küçülmeye, sık sık da tasfiyeye götüren etkileridir. Sigortasız-kayıtsız işçi çalıştırmanın yaygın olduğu bu kesimde işsiz kalanlarca yaşanan dramlar (1998 krizinde Denizli'de işsiz kalan kadın işçilerin bayılmaları ve hastalanmaları gibi) kadar, küçük sermayesini yitiren, güvencesiz işverenin durumu da ayrı bir dramdır. Bu acıklı tablo küçülen sosyal devletin, serbestleşme-küreselleşme süreciyle kesinlikle bağdaşamayacağının bir diğer göstergesidir.

Belirtmek gerekir ki, dışa açık hale getirilen toplumun karşılaştığı tek riziko krizlerin sıklaşması değildir; dış dünyadan kaynaklanan dış ticaret hadlerindeki kötüleşme, yine, Türkiye'nin yoğun biçimde etkilerini yaşadığı bir başka olaydır. 1929 krizinde başlıca ihraç mallarını oluşturan tarım ürünleri fiyatlarının tepetaklak gitmesi, diğer olumsuz etkilere eklenerek hükümetin ekonomi politikalarını toptan değiştirmesi yolunda bir sonuç getirmişti; tarımı desteklemek için yeni kurumlar yaratılmasına yol açmıştı (bkz. İkinci Bölüm). Benzer bir durum 1978'den itibaren AT'ın yüksek mali destekli ürünlerini ihracata yöneltmesiyle ortaya çıktı; 1980-1984 arasında Türkiye'de çiftçiler milyonlarca süt hayvanını kesime yolladı ve tarım yirmi yıldır üzerinden atamadığı bir durgunluğa girdi (G. Kazgan, 1992, s.1-87). Ne yazık ki, olayların toplumsal yönünü yeterince algılayamayan hükümetler, dış baskıların altında sanki tarımın uğradığı yıkım azmış gibi, Türkiye'nin dört bir yanındaki SEK fabrikalarını 1990'lı yıllarda özelleştirip Türkiye'yi süt-tozu ve et ithalatçısı durumuna getirdiler, üreticiyi

de SEK'in sağladığı fiyat düzenleme işlevinden yoksun bıraktılar. 1990'lı yılların sonunda hâlâ devlet trilyonluk hayvansal üretimi geliştirme projelerini yapıp devreye sokma çabası içinde bulunuyordu; bir yandan da benzer sonuçları yaratacak yeni girişimlere (tütün-sigara için olduğu gibi) soyunuyordu.

Kısacası, Türkiye küreselleşmeyi o denli yanlış algıladı ki, rizikolar artarken "devleti küçülteceğim" diye dış baskılara o denli boyun eğdi ki, sonunda parlamento halkın kendisine beslediği "güven" alanında en düşük düzeye indi (Tabii, bunun siyasetin mafya-çete-kirli ticarete karışmış olması gibi başka nedenleri de var). 1980'li yıllarda KİT'lere devredilerek kurtarılan çok sayıda özel firmaya ayrıca değineceğiz; bu yılların dışa açılma sürecinin yarattığı yüksek rizikolar birçok özel firmaya havlu attırırken, eğer ekonomi toptan çökmediyse, bunun nedeni devletin sağlam kurumlarıyla devreye girebilmesiydi. 1982-1983 para krizi yılları buna bir diğer örnektir (bkz. Beşinci Bölüm). Ancak 1990'lı yıllar sona ererken bu sağlam kurumların hepsi bir veya diğer biçimde tasfiye yoluna girmişti. Böylece, Türkiye, onarılmaz çelişkilere düşüyordu.

2. Dünya Çapındaki Ampirik Bulgular

Türkiye'de yaşanan süreç açıkça gösteriyor ki, ekonomi dışa açıldıkça rizikolara daha açık hale geliyor ve toptan yıkım ancak güçlü devlet kurumlarının devreye girebilmesiyle önlenebiliyor. Yakın tarihte yaşadığımız olaylar, böylece, bu ikisinin birbirini dışlayan değil destekleyen olgular olduğunu gösteriyor. Türkiye'nin yaşadığı deneyimler dünya çapında yapılan ampirik araştırmaların bulgularıyla desteklenmektedir: D. Cameron, OECD ülkelerinin GSYİH'de vergi gelirlerinin oranını (1960-1975 arası dönemde) en iyi tahmin eden değişken olarak ekonominin (ihracat artı ithalat/GSYİH diye tanımladığı) dışa açıklık derecesi olduğunu (0.78 korelasyon katsayısıyla) saptamıştı. Cameron dışa açıklık derecesi yükseldikçe vergi geliri/GSYİH oranındaki artışı dışa açık ülkelerde sınai yoğunlaşmanın yükselmesiyle açıkladı. Çünkü bu, daha yüksek sendikalaşma oranı getiriyor ve hükümetin sosyal

güvenlik, emeklilik, işsizlik sigortası vb. sosyal harcamalarını artırıyordu (Cameron, 1978, s.1243-1261). Gerçekte gözlenen de Avrupa'nın küçük boyutlu ve dışa en açık ülkelerinde (Hollanda, Belçika, Avusturya, Danimarka, İsveç, Norveç, Finlandiya gibi) geçmişten beri sosyal-demokrat ve sosyalist partilerin sık sık iktidarda kalması, dünyanın en yüksek kamu harcamaları/GSYİH düzeyinin sergilenmesi ve çok sağlam bir sosyal güvenlik-sosyal devlet sisteminin kurulmuş bulunmasıdır. Bu ülkelerin tümünde vergi geliri/GSYİH oranı zaman içinde artarak 1990'lı yılların başında yüzde 30-50 arasında bir yere oturmuştur; aynı oran Türkiye'de yüzde 15 kadardır ve dönem dönem olan küçük değişmeler bu merkezi rakamın etrafındaki küçük oynamalar niteliğindedir.

Diğer bir araştırma daha yüksek sayıda ve değişik bölgelerde yer alan ülkeler üzerinde Dani Rodrik (1998 Ocak) tarafından yakın bir tarihte yapılmıştır; bulguları istatistiki yanılgılardan arındırmak için güçlü istatistiksel denetim sağlanmıştır. Ekonomide kamunun payını gösteren değişken bu araştırmada reel kamu tüketimi/GSYİH oranının 3-5 yıllık ortalamasıdır ve bağımlı değişkendir; açıklık derecesi burada da ihracat artı ithalat/GSYİH olarak ölçülmüştür. Çeşitli denemelerden yazarın çıkardığı sonuç şudur: Devletin geleneksel görevleri (milli savunma, toplum güvenliği, adalet gibi) dışındaki alanlara müdahalesi piyasa ekonomisinin işleyişine zararlı gibi görülür. Oysa araştırmanın ortaya koyduğu, kamunun yerine getirdiği işlevlerle, piyasa ekonomisi arasında tamamlayıcı nitelikte ilişkilerin olabileceğidir; öyle ki, dışa açıklık derecesi arttıkça kamunun daha genişlediği görülmektedir. "Dışa açıklık kamu tüketimini artırma yolundaki en güçlü etkiyi dış rizikolara en duyarlı olan ülkelerde göstermektedir" (Rodrik, 1998 Ocak, s.28).

Tablo 8'deki rakamlarla ilişkili olarak belirttiğimiz değerlendirmeyi tekrarlayalım: 1990'lı yıllardaki gelişme çizgisi Türkiye'yi dış olaylara çok duyarlı bir konuma getirmiştir. Devleti küçültme projesi, işte, rizikolara çok açık hale gelmiş bir yapıya rağmen devreye sokulmakta, halkı korumasız bırakmaktadır.

II. TÜRKİYE'DE DEVLET "BÜYÜK" MÜ, YOKSA VERGİLEMESİ VE HARCAMALARI "HATALI" MI?

Türkiye'de devletin "büyük" olduğu, yani kaynakların önemli kısmına el koyduğu savı sık sık ileri sürülür. Hatta bir parti (DYP) başkanı Türkiye'nin "son sosyalist devlet" olduğunu söyleyerek kamuoyunda sarsıntılar yaratmıştı. Bu savı sınamak amacıyla **Tablo** 8 düzenlendi.

Tabloda 1995 yılı itibariyle kişi başına gelir düzeyi Türkiye'nin biraz altında ve biraz üstünde olan OGÜ ile birlikte İsveç gibi en yüksek gelir düzeyli ülkeler arasında yer alan bir ülkenin kamu gelirleri/GSYİH ve kamu harcamaları kalemleri/GSYİH oranları; iki adet harcamanın da toplam kamu harcamaları içindeki oranları gösterilmiştir. Kamu gelir ve harcamalarının GSYİH'da payları bir yandan kamunun elde ettiği vergi (ve vergi-dışı olağan) gelirler yoluyla toplum kaynaklarına ne ölçüde el koyabildiğini gösterir; diğer yandan da harcamalarıyla toplumda ne gibi etkiler yaratabildiği anlaşılabilir. Tablo incelendiğinde görülen, Türkiye'nin çapı "büyük" bir devlet değil, müdahale biçimi çarpıklaşmış "hatalı" bir devlet, daha doğrusu 1980 sonrası hatalı hükümetler resmi sergilediğidir.

Hatanın bir kaynağı **Tablo** 8'de kendi kişi başına gelir düzeyine yakın (ve hakkında veri bulunan) ülkeler arasında vergi (ve vergi-dışı) gelirleri yoluyla GSYİH'nin en küçük kısmına el koyan ülke olabilmesidir: Vergi geliri oranı sadece yüzde 14.3'tür. Türkiye'yi yakından izleyen düşük vergi oranlı ülkelerden Meksika (yüzde 14.8) ve Brezilya (yüzde 18.6) ise, tıpkı Türkiye gibi, başı sürekli enflasyon ve ağır iç/dış borç gibi dertlerden kurtulamayan OGÜ'lerdir. Diğerlerinde bu oran (Tayland hariç) yüzde 20 veya daha fazladır. İsveç gibi yüksek gelirli ve (tabloda gösterilmeyen) diğer dışa çok açık, küçük boyutlu petrol şeyhlikleri dışındaki ülkelerde, bu oran yüzde 30-50 arasındadır. Üstelik Türkiye'de devlet sermaye oluşumuna diğerlerinden biraz daha fazla (GSYİH'nin yüzde 6.1'i) katkı yapma durumundadır; cari harcamalar açısından oysa ortalama bir konumdadır. GSMH'nin yüzde 25-40'ına vardığı tahmin edilen kayıtdışı ekonomi, tabii, hiç vergi ödemez. Ayrıca devlet tahakkuk ettirdiği vergiyi de tam tahsil edeme-

mektedir. Örneğin, 1998'de tahsilat tahakkukun yüzde 85'idir. Olağan vergi gelirini sağlayamayınca, Türkiye'de devletin niçin iç/dış borç ve enflasyon kaynağına dönüştüğü anlaşılır.

Hatanın ikinci kaynağı iki harcama kaleminin toplam kamu harcamaları içindeki payına bakıldığında görülebilir: Tablodaki ülkeler arasında Türkiye bir yandan en yüksek "savunma", bir yandan en düşük "sosyal hizmet" (eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, refah, konut ve toplum refahına yönelik diğer hizmetler) paylarıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Yani gerektiği ölçüde vergi (ve olağan vergi-dışı) gelirlerine ulaşamayan, böylece bir ölçüde gelir bölüşümünü düzeltebilmek çabasını gösteremeyen devlet, harcamalarının bir ayağıyla sosyal hizmet sağlamada çok geri kalarak bu durumu pekiştirmektedir. İsveç, Uruguay gibi ülkelerde

TABLO 8
Türkiye ve Bazı OGÜ ile İsveç'te Kamu Geliri ve Harcamalarının GSYİH'de Payı ve Harcamalarda Bazı Kalemler: 1995
(%)

	GSYİH'de Pay (%)				Harcamalarda Pay (%)	
	Gelirler		Harcamalar			
Ülkeler	Vergi	Vergi-dışı	Cari	Sermaye Yatırımı	Savunma	Sosyal Hizmetler(*)
Tayland	17.1	7.4	10.5	-	-	57.7
Panama	20.1	4.8	25.4	2.9	5.4	69.6
Türkiye	14.3	7.3	20.9	6.1	15.8	21.6
Meksika	14.8	8.0	14.3	-	-	65.7
Brezilya	18.6	4.9	39.0	-	-	34.5
Malezya	20.6	6.6	18.1	5.1	12.7	48.0
Uruguay	27.6	9.6	29.2	2.6	7.3	79.8
İsveç	32.8	11.2	49.6	1.4	5.6	75.2

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Report 1997, Washington D.C.
(*) Sosyal hizmetler eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, refah, konut ve toplum refahına yönelik kamu harcamalarını kapsar.

toplam kamu harcamalarında yüzde 75'in üzerine çıkan sosyal hizmetlerin payı, kötü gelir bölüşümüyle dünyada birinci olarak ön plana çıkan Brezilya'da dahi yüzde 34.5 kadardır; diğerlerinde bu oran yüzde 50 civarındadır. Türkiye ise yüzde 21.6'yla listenin tabanındadır ve gelir bölüşümünün kötülüğünde dünyada "ilkler" arasında yer alır.

Hatanın üçüncü kaynağı (Tablo 8'de gösterilmemiş, Grafik 4'ün altındaki tabloda belirtilmiştir) olağan vergi gelirlerine ulaşamayan hükümetlerin, bu kez, sermaye sahiplerine yüksek faiz ödeyerek iç ve dış borçlanma yoluyla iç ve dış kaynakların artan bir oranına el koyma durumunda kalması; kısa vadeli, göklere tırmanan faizlerle borçlandığı için de 1990'lı yıllarla birlikte tam bir çıkmaza girmiş olmasıdır. 1980'li yılların başında GSMH'nin yüzde 5'inin altında kalan kamu kesimi borçlanma gereği (KKBG) ve yüzde 1'i kadar olan borç faizi ödemeleri, 1990'lı yılların ikinci yarısında, sırasıyla, yüzde 8-10 arasında ve yüzde 7-10 arasında değişmiş; dönemin son yılındaysa, sırasıyla, yüzde 15 ve yüzde 13.7 ile doruğa ulaşmıştır; daha da çarpıcı olanı, yine 1999'da devlet bütçe harcamalarının yarısından fazlasının borç faizlerinden oluşur hale gelmiş olmasıdır. Vergi toplama maliyeti toplanan verginin yüzde 1.5'ine bile varmazken, iç borçlanmada reel faiz 1990'lı yıllarda yüzde 25'i aşar düzeydedir (Tablo 9). Vergi kaçağı ise yapılan hesaplara göre neredeyse yıllık borçlanma gereğine eşitlenmiştir. Ne var ki, hükümetler vergi alabilecekleri kesimlere artık yüksek reel faizler ödeyerek kamu harcamalarını karşılar, dolayısıyla gelir bölüşümünü de giderek bozar olmuştur. Oysa GSMH'nin yüzde 40'ına vardığı hesaplanan "kayıt-dışı ekonomi"yi ya da vergi kaçağını yakalama girişiminde (1998'de koalisyon hükümetinin DSP'li Maliye Bakanı Zekeriya Temizel'in girişimine gelinceye kadar) bulunulmamıştır. Ne var ki ekonomide durgunlaşma gerekçesiyle bu reform rafa kaldırılmış, Temizel de siyaset-dışı kalmıştır.

Burada artan dış rizikolara karşı sermayeyi korumanın açık hedef olduğunu söylemekte fazla hata olmasa gerekir. Hükümet vergi alıp yük bindirmek yerine faiz ödeyerek sermayeye gelir aktarmakta, rizikolara karşı korumaktadır (Bu hedefin diğer yolları için bkz. Sekizinci Bö-

lüm). Nitekim bu kaynaktan sağlanan "faaliyet-dışı gelirler", dönem boyunca büyük-orta boy firmaların toplam gelirlerinin giderek artan oranını oluşturmuş, dönemin son yıllarında yüzde 60'ını aşmıştır.

Nihayet vergi gelirlerinin yapısı da ayrıca gelir bölüşümünü bozan bir etkendir: Toplam vergi gelirlerinde dolaysız-dolaylı vergi payları giderek ikinci lehine büyümüş, önce eşitlenmiş, rizikoların arttığı 1990 sonrası yıllardaysa ikincinin payı birinciye fark atmaya başlamıştır. 1993'te GSMH'de dolaysız vergilerin payı yüzde 6.4, dolaylı vergilerin payı yüzde 6.8'ken bu paylar 1996'da sırasıyla yüzde 5.9 ve yüzde 9.1, 1997'de yüzde 6.9 ve yüzde 10.1'dir (İFMC, 1998, no.3, s.24-25). 1995 ve özellikle 1989 öncesi yıllarda dolaylı vergiler içinde ithal edilen lüks tüketim mallarından alınan yüksek oranlı dolaylı vergiler bulunuyordu. 1989 ve 1995'te yaşanan gümrük vergisi indirimleri bu mallardan alınan vergileri kaldırırken, yük, artan oranda halkın geniş kesiminin kullandığı mallara binmeye başlamıştır.

Bu tablo kamu maliyesinin gelir bölüşümünü giderek bozan bir diğer uygulamasını gösterir: Maliye biliminde vergi kuramının dolaylı vergileri "regresif" etkilerle* tanımlamasından ötürü, bunların GSMH'deki payı giderek büyürken dolaysız vergilerinki sabit kalıyorsa, değişimin anlamı açıktır. Geliriyle uyumlu vergileri ödemesi gerekenler, GSMH artarken vergi gelirindeki oransal artışa katkı yapmazken, regresif etkileri olan dolaylı vergilerin payının artması, regresif etkinin şiddetlenmesi demektir. Bu genel ilke yanında gümrük vergilerinin giderek azaltılması, 1990'lı yılları önceki dönemlerden, vergi adaletinin daha da bozulduğu yıllar olarak ayırır. Yani ekonomi dış rizikolara daha açık olurken, rizikoların maliyeti emekçi gruplarına yansımış, hükümetler sermayeye giderek daha fazla destek olmuştur.

Vergi kaçağının büyüklüğü, kayıt-dışı ekonominin GSMH'nin yüzde 40'ına vardığı hesapları, tahakkuk eden verginin dahi tahsil edilememesi, hele faiz ödemelerinin bütçe transfer harcamalarının ana kalemine dönüşmesi bu savı destekleyen diğer öğelerdir.

(*) Bu, kişi başına daha düşük gelir düzeyindekiler için vergi yükünün daha ağır olması demektir. Nedeni vergiye tabi malı tüketen herkesin gelirinden bağımsız olarak aynı vergiyi ödemesidir.

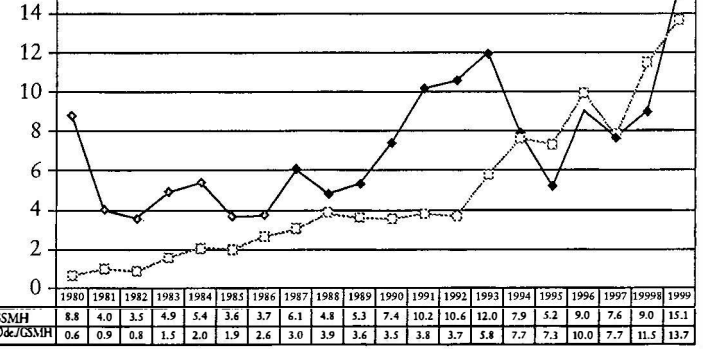
III. KKBG, İÇ-DIŞ BORÇ STOKUNUN ARTIŞI VE KAYNAKLARI

Vergi toplayamayan, üstelik kamu harcamalarını çarpıtan hükümetlerin, sonuçta, enflasyon ve borçlardan ya da birtakım sosyal sorunlardan başının derde girmesi kaçınılmazdır. Konvertibiliteye geçişi izleyen yıllarda bu sorunlar yoğunlaşarak büyümüştür.

Grafik 4 ve altındaki tabloda, 1989'a kadar geçen yıllarda KKBG'nin (kamu kesimi borçlanma gereği) GSMH'nin yüzde 5'i, toplam (iç ve dış borç) faiz ödemelerinin de GSMH'nin yüzde 3-4'ü arasında tutulabildiği görülür. (Anaparaların ödenmesi 1985 sonrasında Hazine'ye aktarıldığı için bu rakamlara anaparalar dahil değildir.)

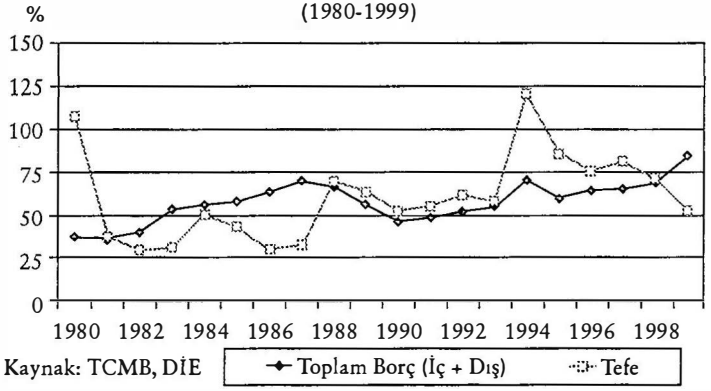
Oysa 1990'lı yılların ikinci yarısında hükümetler önce GSMH'nin yüzde 8-10 gibi bir oranını son iki yılda yüzde 10'dan da fazlasını iç ve dış borçların faizi olarak iç/dış finans kesimine aktarmak durumunda kalmıştır; öyle ki, kamu harcamalarını kısamamanın, sosyal hizmetlere kaynak ayıramamanın baş nedeni bu ödeme olmuştur. Grafik 5 ve altındaki tablo, toplam borçların GSMH'deki payının 1980-1999 arasında sürekli artarak 1999'a gelindiğinde yüzde 85'e vardığını; 1988-1992 arasında bu oranın yüzde 5.0'ın altına düşürül-

GRAFİK 4
Kamu Kesimi Borçlanma Gereği ve
Toplam Faiz Ödemelerinin GSMH'de Payı (%)
(1980-1999)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	19998	1999
KKBG/GSMH	8.8	4.0	3.5	4.9	5.4	3.6	3.7	6.1	4.8	5.3	7.4	10.2	10.6	12.0	7.9	5.2	9.0	7.6	9.0	15.1
Top.Faiz.Ode./GSMH	0.6	0.9	0.8	1.5	2.0	1.9	2.6	3.0	3.9	3.6	3.5	3.8	3.7	5.8	7.7	7.3	10.0	7.7	11.5	13.7

GRAFİK 5
İç ve Dış Borç Toplamının GSMH'deki Payı
ve Fiyat Artış Hızı %
(1980-1999)

Kaynak: TCMB, DİE

dükten sonra 1994'teki krizi izleyerek tekrar yükselişe geçtiğini, 1999'-daysa patladığını gösterir. Borçların oranının sıçradığı yıllar, 1994 ve 1999 gibi Türkiye'nin 1990 sonrası yaşadığı en yoğun kriz yıllarıdır; bu oranın fırlaması krizlerle çakışmıştır.

Belirtmek gerekir ki, iç borç stokunun zaten önemli bölümü kısa vadelidir. Öte yandan, orta-uzun vadeli dış borçların faiz artı taksitleri ödenemeyip, tekrar borca başvurulduğunda ya da yeni dış borç arandığında ancak kısa vadeli borç alınabiliyorsa, birinci ikinciye dönüşmekte ve borç stokunun yapısı kısa vadeli dış borçlar lehine değişmektedir (Türkiye'nin krize girdiği yılların kısa vadeli dış borçların birikimiyle çok yakın bir seyir gösterdiği ileride incelenecektir). Bu durum Türkiye'yi "kısa vade" baskısı altına sokmaktadır.

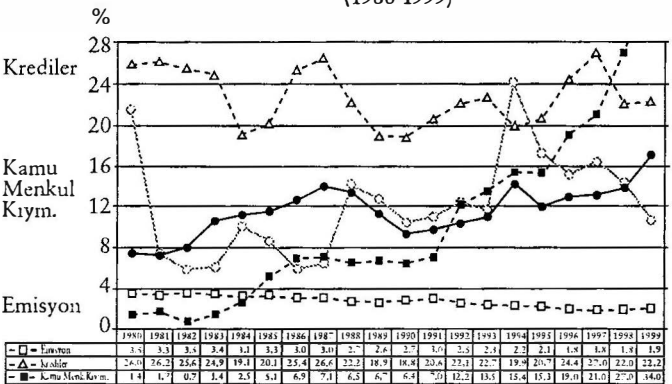
Grafik 5'te toplam (dış artı iç) borç stoku/GSMH oranıyla TEFE'deki (toptan eşya fiyatları endeksi) yıllık ortalama artış gösteriliyor. Grafik açık biçimde, 1980-1988 arası dönemde TEFE'nin toplam borç stokundaki değişmeleri izlemediğini, fakat 1988 sonrası yıllarda bundaki seyri yakından izlediğini ortaya koymaktadır. Birinci dönemde enflasyonun temel nedeninin ekonomiyi dışa açmak ve ihracatı sınai

mamul temeline oturtabilmek için süreklileşen reel devalüasyonlar olduğu; bunun bir yandan döviz fiyatı artışlarını iç piyasa fiyatlarını sürükler hale dönüştürdüğü (Öniş-Özmucur, 1990, s.105-124), bir yandan da dış borçların kur farklarının TCMB bilançosunda aktifleştirilmesinin (değerleme hesabı) yarattığı emisyon artışından kaynaklandığı bilinmektedir. Ancak sermaye hareketlerinin serbestleştiği 1989 sonrası dönemde TEFE'nin seyri, toplam borç stokunun seyrini yakından izlemeye geçmiştir. Bunun nedeni izleyen paragraflarda görülecektir.

Grafik 6'da ve altındaki tabloda aynı zamanda çeşitli mali göstergelerin GSMH'deki payları izlenebilir. Buna göre, 1980-1987 arasında GSMH'nin yüzde 2.8-3.5'i arasında olan emisyon 1991'i izleyen yıllarda hızla azalmış, 1997 sonrasında yüzde 1.8'e kadar gerilemiştir. Yani enflasyonda emisyon miktarının rolü giderek önemsizleşmiştir. Buna karşılık kamu menkul kıymetlerinin GSMH'deki payı birinci dönemde yüzde 1.4'ten yüzde 7.1'e, 1997'de yüzde 21'e, 1999'da tam yüzde 34'e çıkmıştır. Grafik 6'da TEFE'nin kamu menkul kıymetlerinden çok, toplam borç stokunu (1999 hariç) izlediği açıkça görülebilir; Grafik 5 bunu daha belirgin biçimde ortaya koymaktadır.

GRAFİK 6

Mali Göstergeler (GSMH'deki Payları) ve Fiyat Artış Hızı %
(1980-1999)

	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	198-	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
-□- Emisyon	3.5	3.3	3.5	3.4	3.1	3.3	3.0	3.0	2.7	2.6	2.7	3.0	2.5	2.3	2.2	2.1	1.8	1.8	1.8	1.9
-△- Krediler	24.0	26.2	25.6	24.9	19.1	20.1	25.4	26.6	22.2	18.9	16.8	20.6	22.1	22.7	19.9	20.7	24.4	27.0	22.0	22.2
-■- Kamu Menk.Kıym.	1.4	1.7	0.7	1.4	2.5	3.1	6.9	7.1	6.5	6.7	6.4	7.9	12.2	13.5	13.4	15.3	19.1	21.0	27.0	34.0
-●- Toplam Borç(-Dış)	37.5	36.2	40.0	53.2	55.9	57.8	63.2	70.0	67.0	56.8	45.6	46.8	52.0	55.0	70.9	63.1	64.4	65.4	69.1	84.9
-○- Tefe	107.2	37.6	29.2	30.4	10.4	41.2	29.6	32.5	70.5	64.0	52.3	35.3	52.1	58.4	122.3	66.0	35.9	81.8	77.8	53.1

-□- Emisyon -△- Krediler -■- KamuMenk.Kıym. -●- ToplamBorç (İç+Dış) -○- Tefe

Vergi alamadığı gibi KKBG'yi emisyonla karşılama yetkisi de sınırlanan devletin iç/dış borca başvurdukça ve bunun GSMH'deki payını giderek büyüttükçe nasıl iki önemli makro-istikrarsızlık, yani krizler ve enflasyon, için başlıca kaynağa dönüştüğü anlaşılabilir. Ancak sermaye hareketlerindeki serbestleşmenin ve para politikaları üzerindeki dış kısıtların bu alandaki etkisi ihmal edilemez; bu çarpıklığın tek kaynağı "basiretsiz hükümetler" değildir.*

IV. SERMAYE AKIMLARI VE İÇ FİNANS POLİTİKALARININ SINIRLANMASI

1980'li yılların başında istikrar programı uygulamaya girerken, 1990'lı yıllarda devletin nasıl iktidarsızlaşıp çarpıtılmış bir yapıya iktidara gelen hükümetler, dış baskılar, benimsenen yeni hedefler ve politikalar yoluyla sokulacağını, bazı kişiler bir ölçüde tahmin edebilmişti; fakat ne yazık ki etkili olamamışlardı. Örneğin, Maliye Bakanlığı'nda duran yabancı sermayeyle ilgili dosyaların DPT'ye devredilmesine ilişkin, Turgut Özal imzalı, yazıya olumlu görüş bildiren Kaya Erdem'e karşı Aydemir Koç (Hazine Genel Müdür Yardımcısı) olumsuz görüş bildirir. Erdem, Koç'un yazısına karşı çıkınca Koç şöyle der:

> "... bu yazı Lozan Antlaşması'dır. Eğer bunu paraf etmek istemezseniz, Sevr Antlaşması'nın uygulanmasını kabul ediyorsunuz demektir. Adamlar burada bizim bütün yasal haklarımızı alıyorlar ve siz ses çıkarmıyorsunuz. Şimdi ya bu yazıyı gönderin ve Mustafa Kemal gibi davranın ya da reddedin ve Vahdettin gibi olun. Tercih sizindir" (Çölaşan, 1983, s.171-172).

Kaya Erdem yazıyı imzalar ve Özal'a gönderir; sonuç değişmez, dosyalar DPT'ye verilir. İşte bu tür uygulamalar 1980'li ve 1990'lı yılların hükümetlerinde süreklileştiği için geleceği öngören, bunu bildiren ve uygulamanın yapılmaması yolunda yetkisini kullanan az sayıda kişinin varlığı etkili olamamıştır. Sonuçta, iktidarsız hükümetlerin çar-

(*) Finansal liberalleşmenin yol açtığı faiz artışı, bütçe açığı ve "crowding out" (özel kesimi piyasadan dışlama) etkisi (Snowden, 1996, s.67-87) de ayrıntılı biçimde incelenmiştir.

pıklaşan politikalarıyla, 1990'lı yıllarda makro-ekonomik sorunların içinden çıkılamaz bir konuma gelinmiştir. Özellikle uluslararası sermayenin baskılarına tam açık hale gelindiği konvertibiliteyi izleyen yıllar, giderek altüst olan finansal dengelerle tanımlanır olmuştur.

Sıkı bir serbest dış ticaret yanlısı Hint kökenli ABD'li Prof. Jadish Bhagwati, bunun hiçbir zaman serbest sermaye hareketlerine de taraftar olmak anlamına gelmediğini, "Serbest Sermaye Hareketleri Niçin Sağlığınıza Aykırı Olabilir?" diye başlıklandırdığı bir yazısında şöyle diyor: "Politik istikrar, iktisadi refah ve ileri derecede makro-ekonomik beceri edininceye kadar bundan kaçının" (Bhagwati, November 7, 1988). Bu bölüm niçin sağlığa aykırı olduğunu Türkiye için göstermektedir.

1. Devletin Senyoraj Hakkının Kısıtlanması ve Borca Yöneliş

i) Devletin senyoraj hakkı, değerli madenlerin piyasada para olarak dolaştığı dönemden kalan bir terimdir; egemen senyör ya da kralın kendi adına para bastırırken paranın üstünde yazılı olan değeri içerdiği maden değerinden daha yüksek tutma yoluyla, aradaki farkı, kendi adına kullanabilmesini ifade eder. Kâğıt para sistemindeyse uluslararası işlemlerde kabul edilen, rezerv parası olarak elde tutulan başta ABD Doları, (1999 başından itibaren) EURO, Yen gibi paralar bu yoldan büyük senyoraj hakkı sağlar olmuştur. Nedeni, bu paraları çıkaran ülkeler dışındaki ülkelerin bu paraları ele geçirebilme yolunun ya CİB fazlası veriyor olmaları ve/veya bu paralar üzerinden dış borç alıyor olmalarıdır. Yani ancak reel kaynakları bu ülkelere transfer ederek bu kâğıt paralara ulaşabilmeleridir. Aslında bu biçimiyle senyoraj hakkını elde eden "anahtar paraların ülkeleri, fakir ülkelerden en zengin ülkelere reel kaynak transferinin başlıca yollarını ele geçirmiş" olmaktadırlar (Grubel, 1978, s.140-143). Ancak 1980'li yıllara kadar, daha doğrusu konvertibiliteye geçinceye kadar, Türkiye ve benzeri ülkeler sınırlı dış işlemleri için dolar, DM gibi anahtar paralara ihtiyaç duyuyor olsalar da, iç piyasa için kendi kâğıt paralarını yaratabiliyorlardı. Böylece değeri olmayan kâğıt para yoluyla, ülke içinde herkes için ge-

çerliliği olan, hükümetin iç piyasadan satın almalara yönelik harcamalarında kullanabileceği "satın-alma gücü"nü kâğıt fiyatına yaratabiliyorlardı. Sadece çok sınırlı döviz rezervleri için anahtar paraları gereksiniyor, bunlar için reel kaynak transferi sınırlı kalıyordu.

ii) Türkiye bu olanağı 1980'li yıllara kadar bol bol kullandı. Bankacılık sisteminin gelişmiş olmaması ve ticari bankaların yaygınlığıyla sayılarının az olması, uygulanan "finansal bastırma" (financial repression) politikası bunun bir ayağıydı; bir diğer ayağıysa 1970'li yıllarda dahi yüzde 25-30 arasında değişen mevduat munzam karşılıklarıyla yüzde 10 civarındaki disponibilite oranının bankacılık sistemine ancak sınırlı para yaratma olanağı vermesiydi; TCMB'de bir-iki aylık ithalatı karşılayacak düzeydeki döviz rezervleri, dövizlerin günlük kullanıma girmemesi, dövizlerin ticari banka sistemine mevduat olarak yerli-yabancı sakinlerce yatırılmasının (1984 sonuna kadar) yasal sayılmaması, dövize bağlı para arzı genişlemesini sınırladı. Böylece devlet senyoraj hakkını rahatça kullanabildi, kâğıt para TL'yi TCMB'den aldığı krediler yoluyla yaratıp ihtiyaçlarını karşılayabildi.

Bu olanak, devletin senyoraj hakkını kullanarak iç harcamaları karşılaması yanında, döviz kullanımı ya da rezervi için dış dünyaya reel kaynak transferini de sınırlıyordu. Emisyonun GSMH'ye oranının yüzde 6.5'i oluşturduğu 1979 yılı böyle bir tablonun ürünüydü. Bu tablo önce döviz tevdiat hesaplarının serbest bırakılmasıyla (1985) ve bankalarla finans kesiminin gelişmesiyle yeni bir yola girdi; konvertibiliteye geçişle birlikte para arzını belirlemede "döviz-yabancı para" öğesi giderek ağırlık kazanmaya başladı. Bu, devletin senyoraj hakkını içerideki finans kesimine ve anahtar para ülkelerine kaptırması demekti. Borçlanma baskısındaki artış da buna koşut biçimde yoğunlaştı. Daha önce emisyon yoluyla kâğıt ve para basma maliyetine karşılanabilen kamu açıkları, iç/dış borçlanma yoluyla bu kesimlere yüksek faizler ödenerek sağlanabilir hale geldi. Konvertibiliteyle birlikte devletin iç borç için banka sistemine başvurması, bankaların dış borçlanma yoluyla bunu fonlamasına dönüştüğü için, iç/dış borç çığ gibi büyüdü; devletin sırtına ağır bir faiz ödemesi yükü bindi. TCMB'den

1994'e kadar bütçe harcamalarının yüzde 15'i kadar avans alabilen hükümetler, bu tarihten itibaren oranın yüzde 3'e düşürülmesi baskısına girdiler. Tabii, faizler yukarı sıçradı; bütçe harcamalarının yapısı çarpıklaştı ve faizlere ilişkin ödemeler bütçe harcamalarının yüzde 50'sini ve GSMH'nin yüzde 10'unu aşma gibi inanılmaz bir düzeye geldi. Türkiye'de 1990'lı yıllarda hâlâ faal nüfusun yüzde 40'tan fazlasını çalıştıran tarım kesiminin GSMH'deki payının yüzde 13'ten ibaret olması, buna karşılık 1999'da faiz ödemelerinin de aynı rakamı yakalaması bu rakamların ciddiyetini göstermeye yeterli sayılmalıdır.*

2. Para İkamesi, Para Arzı ve Faiz Hadleri

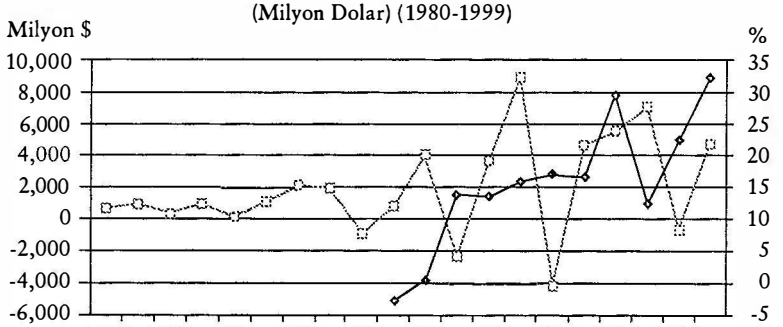
i) Kısa vadeli sermaye hareketleri ve mali piyasaların serbestleşmesiyle birlikte döviz TL'ye iç piyasada rakip oldu. Dövizlerin herkes için hem ticari işlem aracı, hem bir varlık kalemi olarak elde tutulmasının serbestleşmesi, TL değer kaybediyorsa bunu elde tutmaktan vazgeçmeyi, TL'yi diğer sağlam paralarla ikame etmeyi getirdi; şu koşulla ki, TL'nin beklenen değer kaybını telafi edecek yükseklikte faiz haddi ödeniyor olmasın. Örneğin, dolar mevduatı yıllık temelde yüzde 10 faiz sağlıyor ve doların diğer anahtar paralar karşısında değerinin değişmesi beklenmiyorsa; buna karşılık TL'nin bir yılda dolar karşısında yüzde 50 oranında değer kaybetmesi bekleniyorsa, TL mevduatı için yıllık faiz en az yüzde 60 olmalıdır ki, beklenen değer kaybını ve dolar üzerindeki mevduatın faiz haddini (örnekte yüzde 10) telafi edebilsin. Buna yine de TL'yi elde tutmanın bir riziko taşıdığı eklenirse, nominal faiz haddinin yüzde 70-75 olması gerektiği ortaya çıkar. Bunun altındaki faiz hadlerinde TL varlık kalemi olarak tutulmayacaktır; dolar mevduatı şişerken ve/veya döviz yastık altına girerken TL piyasada dolaşımda kalacaktır. Bu, tâ 16. yüzyılda Kraliçe I. Elizabeth döneminde, Sir Thomas Gresham tarafından ifade edilen kanunun ("Kötü para iyi parayı piyasadan kovar") uygulamadaki görünümü gibidir. Bir

(*) Türkiye'nin bütçe açığı/GSMH ve kamu borcu/GSMH oranları için, AB'de olduğu gibi tavan saptayıp, TCMB'den borçlanmayı serbest bırakması gerekir. IMF'nin politikası dış sermayeye pazar açmak amacındadır.

kere, mali serbestleşme enflasyonist ortamda faiz hadlerinde sadece nominal, yani devalüasyon beklentisini telafi edecek bir oranda artışı değil, artan rizikoları da telafi edecek düzeyde reel artışı getirmiştir. Reel faizlerdeki artışın öncülüğünü Hazine bonoları yapmakta, dönem dönem riziko artışına bağlı olarak reel faizlerin yüzde 50-60 düzeylerine dahi yükseldiği görülmektedir. Eğer reel faizler bu yüksek düzeyde tutulmazsa, bu kez, sermaye kaçışıyla birlikte döviz fiyatı fırlar, para arzındaki daralma, faizleri daha yükseklere tırmandırır.

Bu yüksek reel faizlere rağmen Türkiye'de "para ikamesi" olgusu sürüyor, dolar ve EURO gibi anahtar paralar hem cepte-yastık altında tutuluyor, hem ticari banka sisteminde döviz tevdiat hesabı olarak yer alıyor; öyle ki, bu kez bunlar para arzındaki genişlemenin başlıca kaynağına dönüşüyor, enflasyonist gidişte rol oynuyor. Grafik 7 sağ dikey eksende reel faiz haddini, sol dikey eksende toplam sermaye hareketini gösterir. 1990'dan bu yana reel faiz haddinin ne kadar sü-

GRAFİK 7
Reel Faiz Haddi (%) - Toplam Sermaye Hareketleri
(Milyon Dolar) (1980-1999)

Kaynak: TCMB

(%)	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Devlet İç Borçlanma Sen. Faizi*	54.0	80.5	87.7	87.6	164.4	121.9	134.3	108.4	115.5	109.5
Reel Faiz	1.1	16.2	15.8	18.4	19.8	19.3	33.2	14.6	25.4	36.8
TEFE (12 Aylık Değişim)	52.3	55.3	62.1	58.4	120.7	86.0	75.9	81.8	71.8	53.1

* Ortalama Bileşik

ratle yükselişe ve her krizde nasıl yeni bir sıçramaya geçtiği, toplam sermaye hareketlerinin giriş-çıkışlarıyla nasıl bağlantılı hareket ettiği ve nasıl aynı şiddetle istikrarsızlık içine girdiği **Grafik 7**'de ve altındaki tabloda izlenebilir.

ii) Döviz büfeleri denilen döviz-alım-satım büroları eski bakkal dükkânlarının yerini alırken, dövizler bazen günlük işlemler, sık sık da kısa-orta süreli varlık elde tutma yöntemi olarak TL'yi ikame eder hale geldiler.* Ay başında aylığını alan sade vatandaş, hemen bunu sağlam gördüğü dolar ya da EURO'ya çeviriyor; aylık giderlerini karşılarken bunları TL'ye döndürüyor, böylece bu paraların TL karşısında o günler boyunca kazandığı değer artışından yararlanıyor. Turizm bölgelerindeyse, neredeyse TL'ye hiç döndürmeden işler dövizlerle yürütülüyor, döviz TL'yi daha uzunca süreler boyunca ikame edebiliyor. Tahminen 20-25 milyar dolarlık yıllık cirosu olan büfelerde 4-5 milyar dolar arasında (yani GSMH'nin yüzde 2-2.5'i kadar) döviz stokunun bulunması herhalde gerekiyor. Bu stokun kaynağı kısmen karaparalar ve onların aklanması sürecidir; kısmen kısa vadeli dış borçlardır; yani faiz ödeyerek ticari bankaların sağladığı kaynaklardır; kısmen gelen turistlerin ve dışarıda çalışanların yanlarında getirdikleri efektif dövizlerdir. Elden ele dolaşan bu yabancı paralar, bir kere, Türkiye'nin bu paraları basan ülkelere faizsiz dış borç vermesi anlamına gelir. Başka bir deyişle, bu işlemlerde hiç olmazsa kısmen, faizle dış borç alıp faizsiz dış borç vermek gibi garip bir durum ortaya çıkmaktadır.

Aynı zamanda günlük işlemlerde kullanıldığı ve kısa-orta sürelerde elde tutulduğu sırada, bu dövizler TL'yi ikame etmekte, para arzının bir bileşenine dönüşmektedir. TCMB bunu para arzı tanımına içermiyor. Nitekim bazı iktisatçılar bunun da para arzına içerilmesi gerektiği kanısındadır (Ertürk, 1991, s.206-9). Para arzının bir bileşeni

---

(*) Kuştepe (İstanbul) gecekondu yöresinde İstanbul Bilgi Üniversitesi Araştırma Merkezi'nce yapılan araştırma halkın sınırlı tasarruflarını en çok döviz olarak tuttuğunu, sık sık döviz-altın arasında değişim gerçekleştirdiğini ve yöredeki kuyumcunun aynı zamanda döviz büfesi gibi çalıştığını ortaya koymuş bulunuyor. Bu yörede herhangi bir bankanın şubesi mevcut değildir. (TESAR 1999).

olarak kabul edildiğinde, para ikamesinin, bu boyutuyla devletin seniyoraj hakkını nasıl kısıtladığı açıkça görülür.

iii) Para ikamesinin ikinci boyutu döviz tevdiat hesapları yoluyla ortaya çıkmaktadır. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren geliştirilen M2Y para arzı tanımıyla döviz tevdiat hesapları artık para arzına içerilmiştir. 1985'te tekrar uygulaması serbestleşen bu hesaplar TL mevduat hesaplarına oranla çok daha hızla arttı, öyle ki, 1990'lı yılların ikinci yarısında artık ticari bankalardaki tasarruf mevduatının yarısından fazlasını, M2Y'nin ise yüzde 44.3'ünü (1998 Aralık ayı sonu) oluşturuyordu. Ekonomik birimlerin portfolyo yatırımlarında döviz fiyatı beklentileri ve döviz mevduatı faiz hadleriyle, TL varlık kalemlerindeki faiz hadleri, artık hangi para üzerinden varlık tutmanın daha yüksek getiri sağlayacağı hesaplarının temelinde yatıyor (Tablo 6). Döviz tevdiat hesaplarının başlıca kaynakları arasında yurtdışında çalışan işçilerin (havale yoluyla gönderilmeyen) banka hesapları arasında transfer yaparak yurda yolladıkları dövizler yer alır. Aynı hesaplamanın onlar tarafından da yapıldığı kuşkusuzdur.

Bu hesaplar kısa vadeli sermaye girişidir ve ticari banka sisteminin ve Türkiye'nin kısa vadeli dış borçları arasında sayılır. TL mevduat hesapları gibi mevduat karşılık hesabına tabi olarak kredi genişlemesine kaynaklık ederler; dolayısıyla M2Y para arzı tanımında yer alırlar. Bu hesapların sürekliliğinin, sermaye kaçışlarında bir istikrar öğesi olduğu belirtilmelidir. 1999 yılı itibariyle bunların tutarı 34.1 milyar dolara varmıştı.

iv) Konvertibiliteyle birlikte Türkiye'nin döviz rezervi tutma gereksinimi arttı. Nitekim 1998 sonunda TCMB'nin net rezervi 19.8 milyar doların üzerindeydi. Bunun bir nedeni sermaye girişleri artarken mali plasmancılara güvence vermek, bunların rizikolarını azaltmak yoluyla faiz haddini sınırlarken girişin cazibesini artırmaktır. Bir diğer nedeni mali piyasalardaki bir panik durumunda TCMB'nin oynayacağı rolde yatar: TCMB rezervlerden yaptığı satışlarla hem piyasayı dövizle fonlamak yoluyla döviz fiyatındaki sert fırlamaları sınırlayabilir, hem normal ithalatın sürdürülmesini sağlayabilir; olağan dö-

nemlerdeyse döviz piyasasına müdahalelerle döviz fiyatındaki, daha doğrusu (enflasyon dolayısıyla) reel döviz kurundaki aşırı değişimleri düzene koyabilir. Kısa vadeli sermaye girişlerindeki artışın net rezerv birikimine yol açmasıysa emisyon artışına kaynaklık etmektedir. Bu da bir yandan emisyonun kısıtlanması için kamu kredilerinin azaltılması gereğini (kısırlaştırma işlemi) getirir, bir yandan TL'nin döviz piyasasında değerlenmesine yol açar. Buna karşılık, krizlerin kaynağındaki sermaye kaçışları ve dövize hücumu sınırlama amacıyla TCMB rezervlerden satış yaptığında, rezervler azalırken para arzı daralır, faiz hadleri fırlar.

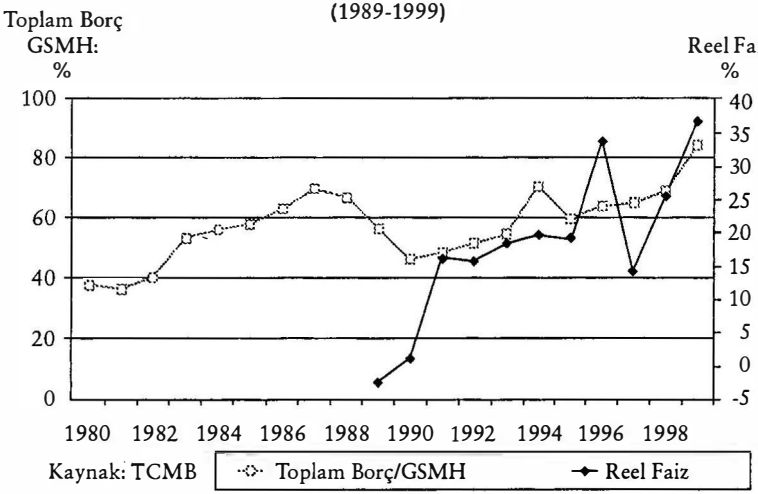
Rezerv birikiminin getirdiği ilginç sonuç, yukarıdakilerde olduğu gibi, emisyondaki artışın artık "kâğıt artı para basma" maliyeti değil, dış borçlanma ve dövizle ödenen faiz karşılığı sağlanıyor olmasıdır. Gerçi rezerv olarak tutulan (örneğin yabancı bankadaki mevduat gibi) varlık kalemleri karşılığında TCMB, tabii, faiz geliri alır; ancak aldığıyla ödediği arasında Türkiye'nin riziko durumuna göre giderek aleyhe farklılaşan bir marjın bulunduğu bir gerçektir; yani, ödenen faiz, alınan faizin üstünde olduğu için, rezerv karşılığı net ödeme yapılır. IMF ve uluslararası finans kurumlarının emisyonun döviz rezervleri karşılığında olması talebinin bir nedeni de burada yatar: Dış sermayedara yüksek getirili yatırım alanı sağlama.

v) Ticari bankalar ise, başta Hazine bonolarını ve devlet tahvillerini TL ile fonlama ya da özel kesim kredilerini genişletme gereği olmak üzere, TL kaynaklarına ulaşabilmek için kısa vadeli dış borçlara başvurmaktadırlar; öyle ki, 1990'lı yıllarda türeyen çok sayıdaki küçük, özel, yerli-yabancı ticaret bankasının varlık nedeni kamu iç borçlarını fonlamak, bu amaçla dışarıdan kısa vadeli dış borç almak ve faiz arbitrajı sayesinde kâr etmek haline gelmiştir. Nedeni faiz arbitrajının gerek içerideki finans kurumları, gerek dış yatırım fonları için dönem dönem olağanüstü kârlı olması, dolar üzerinden getirinin inanılmaz bir sıçramayla, kısa süreyle de olsa yüzde 50'yi aşabilmesidir. Hazine borç ödemelerinin ağırlığı altında sıkışınca, özellikle ticaret bankalarının açık pozisyonlarının ve CİB açıklarının büyük olduğu du-

rumlarda rizikolar artınca, nominal faiz hadleri enflasyonun çok çok üstüne çıkmakta; rezerv birikiminin büyüklüğüyse döviz fiyatı artışı beklentisini sınırladıkça, dolar üzerinden yüksek oranlı getiri sağlanmaktadır. Grafik 8 reel faizin toplam borç stokuna paralel biçimde arttığını 1989-1999 yılları için gösterir.

Ticari bankaların yurtdışından ancak kısa vadeli borçlanabilmeleri Hazine'yi de, büyük ölçüde, ancak kısa vadeli borçlanabilir duruma itmiş bulunuyor; açıktır ki, ticaret bankalarının dışarıdan kısa vadeli borçlanıp uzun vadeli borç vermeleri kendilerini iflasa sürükler. Bu süreçte, kısacası, devlet sadece senyoraj hakkının kısıtlanması gibi bir durumla değil, aynı zamanda kısa vadeli, yüksek faizli bir borçlanma biçimiyle karşı karşıya kalıyor. Bankalar dışarıdaki kredi veren için rizikolu sayıldığı ölçüde, açık pozisyonları büyüdükçe kendileri de rizikolarının büyüdüğünü gördüğünden, ayrıca birarada "kartel" gibi davranabildiklerinden, Hazine giderek yükselen faizlerle ancak kısa vadeli borçlanabilir oluyor. Faizi yüksek, vadesi kısa borç birikimi,

GRAFİK 8
Reel Faiz Haddi - Toplam Borç Stoku/GSMH (%)
(1989-1999)

Kaynak: TCMB

Toplam Borç Stoku: İç+dış borç

1999 sonunda, Hazine'yi iç borçları artık döndüremediği noktaya sürükledi.

vi) Senyoraj hakkı kısıtlanan ve emisyonla KKBG'yi karşılayamayan devlet, bu gidişe koşut olarak borçlanmayla paranın dolaylı yoldan arzını artıracak girişimler yapmıştır. İç borçlanma bağlamında getirilen bir değişme 1986'daki yeni yasal düzenlemedir: Bu yıla kadar devletin yapacağı iç borçlanma TCMB'nin bilançosundaki sermaye ve ihtiyat toplamının beş katını aşamazken, bu kısıt 1986'da kaldırıldı (Erol, 1997, s.93-109). Konvertibiliteyle birlikte Hazine, ticari bankalar ve diğer ticari kurumlar serbestçe dış dünyadan borçlanabilir duruma girince, bu yasal değişim devlete neredeyse sınırsız borçlanma kapısını açmış oldu.

Ayrıca kamu kâğıtlarını* ticari bankalara satmayı kolaylaştırmak üzere hükümetler, bankaların munzam karşılık oranları ve disponibilite oranlarıyla oynamaya geçtiler. Munzam karşılık oranları para arzını TCMB'nin denetlemesinde bir araçtır; disponibilite oranıysa, ticari bankalarının müşterileriyle ilişkilerinde elde hazır kaynaktır, dolayısıyla bir güven aracıdır. 1980'de yüzde 22 olan efektif munzam karşılık oranı 1986'da yüzde 15'e indirildi, böylece bankaların kredi yaratma gücü artırıldı. Öte yandan, bankaların disponibilite karşılığı kamu kâğıtları tutmasında olanakları genişletmek için, 1983'te yüzde 10'ken, bunun oranı sürekli yükseltildi ve 1991'de yüzde 35'e çıkarıldı (Binay-Kunter, 1998, s.29), sonra tekrar indirildi. Kamu kâğıtları pek çok işlemde (örneğin ihalelerde) parayı ikame eden araçlardır (Para arzı tanımlarından birinde kâğıtlar da içerilir). Bunların artışı para arzını zaten (bir tanıma göre) artırmak demektir ve Grafik 6'da görüldüğü gibi bütün mali göstergeler arasında GSMH'ye oranı en süratle artan, en yüksek orana ulaşan kalemdir. Ne var ki, kamu menkul kıymetleri yoluyla, emisyondan farklı olarak, kâğıt ve baskı fiyatına fonlar ele geçirilemez; bunun yüksek faiz gibi bir fiyatı olduğu kadar ticari bankaların ya da Hazine'nin kısa vadeli dış borçlarına da kaynaklık

(*) Kamu kâğıtları ve kamu menkul kıymetleri terimleri eşanlamlıdır.

ederler. Yani bu en pahalı yoldan para arzını genişletme yöntemidir, devletin borç batağına saplanmasının da nedenidir.

Bankalar, diğer yandan, kamu kâğıtlarını repo (gözüpek olanlar açığa repo) yöntemiyle değerlendirir ve kredi kaynağı olarak kullanır. Böylece paranın dolaşım hızını artırır. Nitekim özellikle 1990'dan bu yana (değişik para arzı tanımlarında) dolaşım hızı sürekli artmıştır (DPT, Mayıs 1998, s.92).

Kısacası, devletin iç borç kâğıtları ticari banka sisteminde para arzı genişlemesinin ve faiz-arbitrajı yoluyla kısa vadeli dış borçlanmanın aracı haline dönüşmektedir. **Grafik 5**'te TEFE'nin 1989 sonrası yıllarda GSMH'de toplam borç stokundaki artışı izlemesi işte bu süreçlerin ürünüdür. Oysa uzun vadeli (on-yirmi yıl gibi) düşük faizli kamu kâğıtları, borç stokunun GSMH'de çok daha büyük paylarına rağmen (yüzde 100 ve üstü gibi) İtalya, Belçika gibi ülkelerde enflasyon kaynağı olmuyordu.*

vii) Yukarıda yapılan çözümleme 1980'li yılların sonundan itibaren Türkiye'de yaşanan birtakım olumsuz değişmelerin nedenini ortaya koyabilir. Özetle, ortaya çıkan gerekçeler şunlardır: 1980'den bu yana ve özellikle 1989'dan sonra, hükümetler vergi gelirlerini artıramayıp ve kamudaki savurganlığı ya da bürokrat-siyasetçi, işadamı ile mafya-çete ilişkilerindeki kamu kaynakları yağmasını azaltıp KKBG'yi kısamadılar. Emisyon yapmaları, bir yandan IMF ve kredi derecelendirme kurumlarının taleplerine, bir yandan konvertibilitenin gereklerine uymak amacıyla sınırlandı. Bu kez para arzı genişlemesi dolaylı fakat yüksek maliyetli yollara döküldü, iç ve dış borç artışları buna kaynaklık etti; kısa vadeli iç ve dış borçlanma, para ikamesi olayları, rezerv birikimi, para arzını genişletmede, devletin TCMB'den kredi olarak yaptığı emisyonun yerini çoktan aldı. Devlet finans kapitale böyle teslim oldu.

Bu kez, devlet, harcama yapısında ciddi çarpıklıklar yarattı. Kamu harcamalarında "sosyal hizmet" giderleri, sabit yatırımlar gibi toplumun geneline dönük olumlu harcamalar kısılmak, bunların yeri-

(*) Maastricht Anlaşması'yla bu oranın tavanı yüzde 60'a çekildi.

ni faiz ödemelerine bırakmak gibi gelir bölüşümünü altüst eden bir uygulamayla çözüm üretildi. İç/dış borç stoku büyüdükçe ve GSMH'ye oranı arttıkça, çoğalan rizikoların hem içeride, hem dışarıda borçlanmayı reel olarak daha yüksek faizlerle ve kısalan vadelerle mümkün hale getirmesi, ayrıca baskıyı yoğunlaştıran bir neden oldu.

Zaten vergi alırken gelir bölüşümünü çarpıklaştıran devlet, bir de enflasyon kaynağı olup, kamu harcamalarını çarpıtarak bunu ayrıca bozdu. Ne var ki, bu gelişmeler aynı zamanda özel sermayeye, dışa açıklığın getirdiği rizikoları azaltan mali destekler de yarattı: Düşük vergi yükü, yüksek reel faiz getirisi gibi.

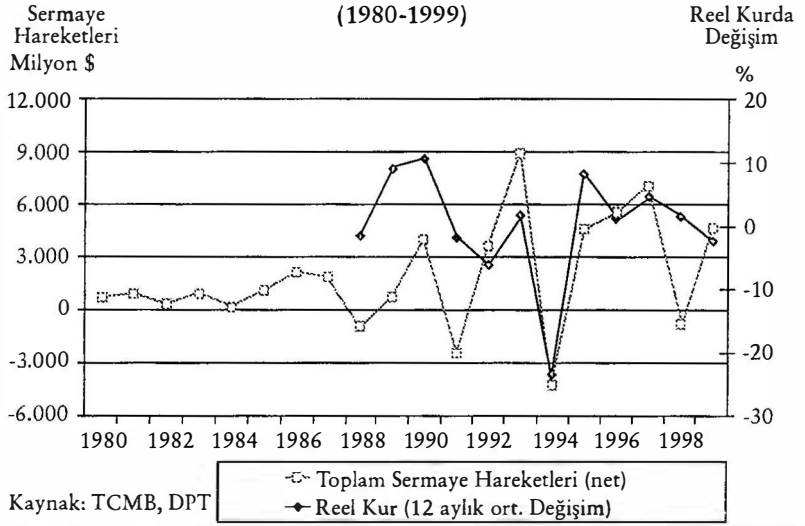
Senyoraj hakkını neredeyse dövize devreden devletin konumu, bünyesi zayıfladığı, güçten düştüğü için bunu telafi etme yolunu alkol, uyuşturucu gibi nesnelerde arayan insanların durumuna benzedi. Bir zaafı gidermenin yolunu, olumlu etkisi geçici ama uzun dönemde gücü daha da azaltmakla kalmayıp, varolan her şeyi yok etmeye götürecek bir çözüm üretmeyi çıkar yol sanmaktır bu. Nitekim borç birikimini artık döndüremez noktaya dönemin sonunda (1999) gelince, IMF'nin de katkısıyla, duraklayan/gerileyen/fakirleşen bir ekonomi modeli ortaya çıktı.

Belirtmek gerekir ki, senyoraj hakkının yüzde 100 dövize devredilmesini gerektiren "Para Kurulu" (Currency Boarad) sistemini, enflasyonu kısma gerekçesiyle kabul eden ülkeler arasında Türkiye 1990'lı yılların sonuna kadar yer almamıştır.

3. Döviz Kuru ve CİB Dengesi

i) Ticari banka sisteminin dış kredi almak ya da devletin dış piyasalarda borç kâğıtlarını satışa arzetmesi yoluyla KKBG'nin dışarıdan fonlanması ya da özel kesimin kredi almak için aynı yola başvurması, sadece biriken borçlarla artan rizikolara bağlı olarak vadeleri kısaltıp reel faiz hadlerini yükseltmekle (**Grafik** 7 ve 8) kalmadı; aynı zamanda, döviz rezervleri arttıkça sık sık döviz piyasasında TL'nin reel efektif kurunda aşırı değerlenmelere yol açtı; kriz dönemleriyse, TL'nin aşırı değer kayıplarıyla birlikte gitti. **Grafik 9** reel efektif TL kurunun endeks sayılarındaki yıllık değişim oranıyla toplam sermaye hareketleri-

GRAFİK 9
Reel Kur - Toplam Sermaye Hareketleri
(1980-1999)

Kaynak: TCMB, DPT

ni (milyon dolar) ve Grafik 10 reel kurların endeks sayılarıyla CİB dengesini (milyon dolar) gösterir. Birincide toplam sermaye girişleri artarken TL'nin reel olarak değer kazandığı, ikincide CİB açığının büyüdüğü; toplam sermaye çıkışlarındaysa her iki bağlamda işlerin tersine döndüğü görülebilir. Başka bir deyişle, toplam sermaye girişlerindeki artış reel TL efektif kurunu yükseltirken CİB açığı büyümekte, azalış TL kurunu düşürürken CİB dengesi kurulmakta/fazla verilmektedir. Grafikler, sermaye giriş/çıkışları sürerken "reel denge kuru"na ulaşılamadığının en açık göstergesidir. Kur, uzunca sürelerle CİB açıkları/fazlalarından kopunca, ekonomiye yanlış fiyat uyarıları iletir.

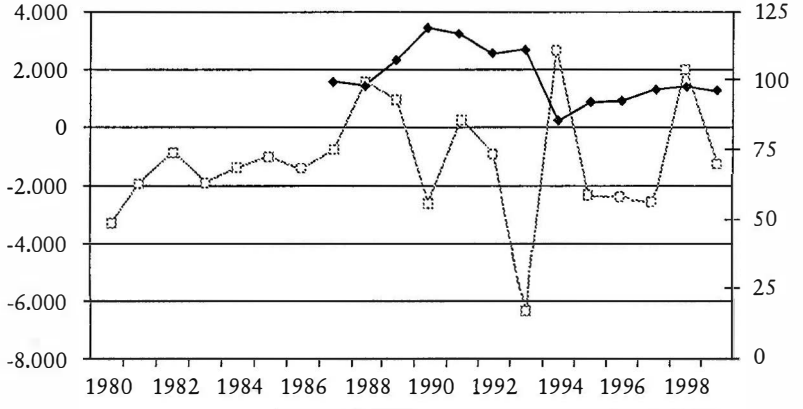
Türkiye gibi dışa tam açık duruma sokulmuş bir ekonomide reel efektif kurun gerçekçi düzeyde olması, rekabet gücünün; ihracat artışı ve ithalat sınırlanmasıyla CİB dengesinin belirlenmesinde anahtar fiyat sayılır; üretim ve istihdam kaybını, aşırı dış borç birikimini önler (Dornbusch-Helmers, 1988, s.80). (Zaten açık ekonominin dayandığı

kuramların başında gelen karşılaştırmalı üstünlük kuramı, ülkenin üstünlüklerinin, ancak CİB dengesini sağlayan döviz kurunda sözkonusu edilebileceğini kabul eder.) Eğer para aşırı değerlenmişse bu olanaklar yitirilir; ithalat fırlayıp ihracat bastırılırken CİB dengesini bozar, kısa vadeli dış borç birikimi artar ve sonunda kriz patlar.

Grafik 9 ve 10 büyük çapta sermaye girişi, TL'de aşırı değerlenme ve CİB açığında fırlama yaşanan 1990, 1993 ve 1997'yi izleyen yıllarda, sermaye kaçışıyla birlikte bir kriz patlaması yaşandığını ve TL'nin bu kez aşırı değer yitirirken CİB dengesi/fazlasının ortaya çıktığını gösterir.

Sermaye çıkışlarının yarattığı bu kriz dönemi atlatılıp kısa vadeli borçların bir kısmı ödendikten sonra süreç tekrar başlamaktadır; sermaye girişleri artarken TL tekrar aşırı değerlenmekte, CİB açıkları ve kısa vadeli borçlar büyümektedir. Bu gel-gitler Yunan efsanesindeki Sisifos'un yazgısını hatırlatır.

GRAFİK 10
Reel Kur - CİB Dengesi
(1980-1999)

Kaynak: TCMB, DPT

TL'de aşırı değerlenme sürecinde (izleyen bölümlerde incelenece-ği gibi) içeride üretim kaynaklarının ihracata dönük üretim alanlarından içeriye dönük kesimlere kaydığını, böylece rekabet gücündeki azalışın kaynak dağılımını, küreselleşmenin gerektirdiği dengeden uzaklaştırdığını belirtmek gerekir. Ekonomi "ihracata dönük büyüme" diye 1980'li yılların başında yola çıkmışken (Aktan, 1996, s.177-197), 1990'lı yıllarda neredeyse "ithalata dönük büyüme" modeline geçilmiştir. Eğer CİB dengesi çok büyük patlamalar göstermiyorsa, nedeni döviz kuruna çok duyarlı olmayan (daha önce incelediğimiz) hizmet gelirlerinin artırılabilmiş olması, diğer yandan da TL'nin uzun dönemde reel efektif değerinin düşmüş bulunmasıdır (Tablo 9). Başka bir deyişle, sermaye giriş-çıkışlarına bağlı dönemsel istikrarsızlık, uzun dönemde azalan reel TL değeri üzerinde ortaya çıkmaktadır.

iii) Yüksek reel faiz ve dönemsel aşırı değerlenmiş kur, gerçekte sadece Türkiye'ye özgü bir olay değil, küreselleşen sermaye akımları çağında yaygınlaşan bir olaydır. Sermayenin girişinin faiz cazibesiyle sürmesi durumunda rezerv birikimiyle ortaya çıkan aşırı değerlenme, bu cazibenin perçinlenmesini sağlar; bir yandan da giren sermayenin

TABLO 9
Reel Efektif Tartılı Kur: 1978-1999

Yıllar	(1)	(2)
1978-1980	126.0	-
1981-1983	87.8	-
1984-1987	67.4	-
1988-1990	68.9	78.5
1991-1993	73.4	79.6
1994-1997	70.3	77.7*
1998	-	79.3
1999	-	76.8

Kaynak: TCMB.
Reel efektif tartılı kurun sütun (1) ve (2) arasındaki farkı, hesaplama biçimindeki ve esas yıldaki farktan kaynaklanır. (1) için esas yıl 1990=100, (2) için 1995=100'dür.
(*) 1995-1997 ortalamasıdır.

rizikosunu azaltmak için kurdaki oynamaları, özellikle devalüasyon olasılığını bertaraf etmeyi gerektirir. Böylece giren sermayenin rizikosu azalırken kârlılığı yüksek düzeyde sürer. IMF tarafından "tavsiye edilen" bu ikili politika, yani yüksek reel faiz, sabitleştirilen döviz kuru, yürürlükte kaldığı on yıla yakın sürede, bir zamanlar (1990'lı yılların ortası) "yükselen pazarlar" denilen ve Türkiye'nin de dahil olduğu bir ülke takımını ortaya çıkardı; bunlar, mali plasman için genişleyen ve yüksek kâr vaat eden yeni pazarlar oldukları için bu sınıfa girmeyi hak ediyorlardı. Latin Amerika başta Arjantin, Meksika ve Brezilya; Avrasya'dan Rusya ve Türkiye; Doğu Avrupa'da Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya; Uzakdoğu-Güneydoğu Asya'da bir dizi Asya Kaplanları bu sınıfa girdiler ve mali plasmanların büyüdüğüne tanık oldular.

Bunların çok büyük kısmı ya "Para Kurulu" (Arjantin gibi), ya yerli paranın dolar karşılığında sabitleştirilmesi (Asya Kaplanları, Brezilya gibi) yoluyla giren mali fonlara kur garantisi sağlamış oldular. Türkiye bu işlemi 1999'a kadar yapmama basiretini yüksek enflasyon nedeniyle gösteren, dolayısıyla istikrarlaştırıcı spekülasyondan yararlanıp (Grafik 3) yaşanan krizleri göreli daha hafif atlatabilen ülkelerden biri oldu. 1997'de patlayan Tayland krizini diğer bölge ülkelerinin izlemesi paranın dolar kurunu sabitleştirmenin bütün finansal dengeleri nasıl altüst ettiğini ortaya koydu. Daha önceki (1994) Meksika, 1997 ve 1998'de Asya Kaplanları'yla Rusya, Brezilya krizleri sıraya dizilince durgunluk Batı'nın istikrarını tehdit eder noktaya geldi. 1998'in ikinci yarısında Türkiye de bu kervana katıldı. Bu kez IMF her yandan bir "ateş salvosu" altında kaldı. 1999 Şubat ayında Davos'da yapılan Dünya Ekonomi Forumu toplantısı bunun neredeyse sergilendiği sahneye dönüştü. Baştan beri IMF'yi krize düşen ülkelerin değil, uluslararası sermayenin çıkarlarını kollamakla suçlayanlar haklı çıktı. Türkiye bu krizi 1999'dan sonra yoğunlaşarak yaşamaya başladı.

iv) Uluslararası finansın "tunç kanunu" şu üç hedefin birlikte gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını gösterir: Tam konvertibilite yoluyla kısıtsız serbest sermaye akımlarına imkân vermek; parasal ba-

ğımsızlığı sürdürmek; döviz kurunu sabitleştirmek (Krugman, 1998, 4 Aralık, s.3-4). Bu "tunç kanunu"na göre bu üç hedefin sadece ikisini birlikte gerçekleştirebilirsiniz, üçünü değil. Şu üç döviz rejiminden birini seçerek bu kanuna uyum sağlayabilirsiniz: Ya tam değişken döviz rejimini seçerek serbest sermaye akımları düzeninde parasal bağımsızlığı sürdürürsünüz, fakat döviz fiyatındaki istikrarsızlıkla birlikte yaşarsınız. Ya sabit döviz kuru rejimini seçip parasal bağımsızlığınızdan vazgeçersiniz ama serbest sermaye akımlarını sürdürebilirsiniz. Ya da sermaye akımlarını denetime alıp göreli sabit bir döviz kuru ve bir miktar parasal bağımsızlığı muhafaza edebilirsiniz.

Türkiye 1994'teki şiddetli krizden 1999'da IMF ile stand-by anlaşması imzalayıncaya kadar karma bir yöntem uygulamaya geçti. Sermaye akımlarına kısıtlama-denetim uygulanmıyor fakat hem parasal bağımsızlık, hem serbest dalgalı kur göreli denetim altında tutuluyordu. TCMB bir yandan nominal kurların reel düzeyini ayarlıyor; bunun için varolan duruma ve iç-dış enflasyon farkına göre döviz piyasasına müdahale ediyor, bir yandan sermaye hareketlerinin seyrine göre döviz piyasasına ve para piyasasına müdahalede bulunuyordu. Faiz hadlerine ve döviz piyasasına müdahaleler yoluyla döviz piyasasında TL'nin reel temelde aşırı değerlenmesi ya da aşırı değer kayıplarını önlemeye çalışıyor; bunu yaparken CİB açıklarını gözden uzaklaştırmıyordu. Yani Bhagwati'nin vurguladığı makro-yönetim becerisine (Bhagwati, Kasım 7, 1998) ulaşmayı hedefliyordu. Anlaşılan, 1989-1993 arasındaki aşırı değerlenmiş kurla birlikte para arzı genişlemesiyle faiz hadlerini düşürme çabasının, 1994'teki şiddetli mali krizi hazırlaması ciddi bir ders olmuştu. Buna karşılık 1998'de Asya-Rusya krizi Türkiye'yi tam enflasyonu düşürme girişiminde harcamalar kısıldığı sırada yakaladı; 6 milyar dolardan fazla sermaye dışarı kaçınca faiz hadleri (nominal) yüzde 148'e fırladı. TEFE yıllık yüzde 50'ye doğru inerken ekonomi fırlayan reel faizlerin etkisiyle şiddetli bir daralmaya girdi, üretim düşmeye başladı, işsizlik iflaslarla birlikte tırmandı. TCMB buna karşılık emisyonu biraz artırma yoluna girdi. TL'nin değer kaybını göreli serbest bıraktı. CİB 1998'de 2 milyar dolara ya-

kın fazla verdi. Ancak ekonomi yine de 1999'da şiddetli bir daralma yaşarken dış açık yine büyüyordu.

Uluslararası finansın "tunç kanunu" ve bundan küçük sapmaların yarattığı krizler küreselleşmenin devamını sorgular hale getirdi.

4. Uzun Dönemde Reel Faiz ve Reel Efektif Kur

i) Türkiye, ekonomisinin büyümesi ve reel gelirinin artması açısından önem taşıyan iki anahtar fiyatın, yani reel faiz haddi ve reel döviz kurunun zaman içinde olumsuz yönde değişmesine tanık oldu; reel faizler artarken (**Grafik 7**), borsa işlevini yerine getiremedi; hem de TL'nin dış pazarlarda gerçek satınalma gücü uzun vadede düştü. Bu olumsuz değişmenin büyüme ve gelir bölüşümü açısından verdiği sonuçların da olumsuz olduğu açıktır (bkz. Onuncu Bölüm).

1970'li yılların rakamlarıyla 1990'lı yılların rakamlarına dayanarak bu anahtar fiyatların seyri karşılaştırıldığında uzun dönemli değişmenin boyutları anlaşılabilir. Reel kredi faizleri; 1970'li yılların son çeyreğindeki yüksek negatif değerinden sonra, 1980'li yılların başında sıçramış, dönem boyunca yüzde 20'yi aşmamıştır. İkinci sıçrama 1990'lı yıllarda konvertibiliteyi ve kamu borçlanmasındaki artışı izlemiştir, devlet iç borç kâğıtlarında reel faizler, dönemin ikinci yarısında yüzde 30'a giderken 1999'da yüzde 36'yı da aşmıştır. Bu faizler banka özel kredi faizlerini de belirler; çünkü banka kredilerinde alternatif maliyetlerini oluşturur. Aynı yıllarda ekonomi ortalama yüzde 4.0 civarında büyümüştür. Bir ekonomide eğer alınan krediler sadece yüzde 4.0 gelir artışı getiriyorsa, o ekonominin yüzde 36.0 reel kredi faiziyle sabit yatırım yapıyor olması mümkün değildir. Eldeki verilere göre, büyüme hızıyla reel faiz haddi arasındaki açık büyürken ekonomi önce belirli bir dinamizmi sürdürebilmiş, dönemin son yıllarında nefesi kesilmiştir. GSMH'de faiz/kâr payı giderek yükselirken, kaynaklar giderek "faizden bağımsız" kullanım alanlarına kaymıştır. Bir kere hükümet borçlanması büyük ölçüde kâr beklentisi dışındaki alanlarda kullanılır. Diğer yandan özel kesimde türeyen "İslami şirketler" kâr ortaklığıyla para toplayıp "banka kredisi faizi" ile bağlarını zayıflat-

mayı başardılar.* Piyasa sistemi içindeki özel kesim holdingleriyse mutlaka kendilerine bir banka edinip kredi faizlerinin çok altında kalan mevduat faizlerine yakın bir oranda, yani çok daha düşük reel faizlerle sistem içindeki şirketlerini fonlayabildiler; kamu kâğıtlarına yatırım yapıp sağladıkları yüksek reel faiz gelirini faaliyet-içi kârlarına ekleyip, oto finansmanla yatırımlarını gerçekleştirdiler ya da daha düşük faizle borçlanmaya olanak veren dış krediye başvurdular. Nitekim 1985 sonrası yıllarda özel kesimin dış borçlardaki payı giderek artmış, 1990'lı yılların son çeyreğinde toplam dış borçların yarısına varmıştır. Bu tabloda en güç durumda olanların öz sermayesi kıt, holdinglerin elindeki olanakların hiçbirini kullanamayan KOBİ'ler olduğu açıktır. Bunlar ise ya biraraya gelip (dokuma-giyim alanındakilerin yaptığı gibi) kendi bankalarını kurdular; ya "İslami düzen"in içinde kendilerini korumaya aldılar; ya da Halk Bankası'nın daha ılımlı (mali destekli) kredilerinden yararlandılar. Öte yandan, bu önlemlerin yetmediği ölçüde, emek ve tarım gelirleri, piyasa sistemiyle bastırılarak sermayenin artan payları ödendi. Kısacası, konvertibilite bir yandan, büyüyen borç stoklarını ve kartelleşen banka sistemini getirdi; diğer yandan, ekonomiyi çarpıttı ve son derece kırılgan duruma getirdi. Bir kere, ödenmeden yenilenen kamu borçları faiz haddine eşit oranda büyüdü, çevrilemez noktaya vardı; birçok küçük boylu banka "hortumlanıp", ayakta duramaz hale geldi, İslami holdinglerin birçoğu, KOBİ'lerle birlikte 21. yüzyıl başlarken batmışlardı. Dönemin sonunda ekonomi duvara çarpmış bulunuyordu.

ii) Mevduat faizleriyle kredi faizlerinin arasındaki fark giderek büyürken sermaye piyasası birinciye yakın fonlama yaparak üreticileri bu açmazdan kurtarabilirdi. Borsaların, küçük tasarruf sahipleriyle şirket yatırımcılarını buluşturmaları sermaye birikimine birincilerin katkısını artırır; böylece sermaye sahipliğini tabana yayarken yeni şir-

(*) İslami kâr payı oranları kredi faizlerinden çok mevduat faizlerini izler; ikinci birincinin çok altındadır. Yani ortaklığa katılan, parasının alternatif maliyetine eşit getiri sağlıyor, girişimci şirket tefeci faizlerinden kurtuluyor. Bankaların kredi faizlerinin alternatif maliyeti, oysa, Hazine kâğıtlarına uyguladıkları "kartel" fiyatıdır.

ket kuran ya da varolanı büyütmek isteyen yatırım kesimine de daha ucuz maliyetli kredi sağlamış olur. Nitekim, 1980'li yılların ikinci yarısında faaliyete geçen İstanbul Borsası'nın temel amacı buydu. Ancak, birkaç nedenden ötürü Borsa beklendiği gibi işleyemedi. Bir kere Türkiye'de yaygın örgütleşme biçimi "aile şirketi"dir ve ailelerde dışarıdan ortak alma, kârlar kadar sırları yabancılarla paylaşma eğilimi düşük kaldı; ayrıca yönetim ailede kaldı, profesyonelleşemedi. 1990'lı yıllar biterken borsaya açılan şirket sayısı hızla artamadı; buna rağmen, yerli/yabancı kaynaklardan Borsa'da "kote" edilen hisse senetlerine akan tutarın 20 milyar dolara vardığı tahmin ediliyordu. Yurtiçi tasarruf oranını bir türlü yüzde 20'nin üzerine çıkaramayan Türkiye için, bu, hiç de küçümsenebilir bir rakam değildir. Ne var ki, Borsa, istikrarlı bir yatırım alanı olamadı; nedeni istikrarsızlaşan ekonomide hisse senedi fiyatlarındaki şiddetli iniş çıkışlardı. Ekonominin istikrarsızlığı bir yandan dağıtılan temettünün de istikrarsızlığına ve ortalamada düşük kalmasına yol açtı; on yılda yatırılan 20 milyar dolara karşılık dağıtılan temettü sadece 2.8 milyar dolar oldu. Buna karşılık hisse senedi fiyatlarının oynaklığı, Borsa'yı tam bir kumarhaneye döndürdü; daha da kötüsü Borsa'nın sığlığı, büyük oyuncuların kolayca "manipülasyon" yapmalarına olanak verdi, çok sayıda küçük yatırımcı hisse senedi fiyatlarındaki artıştan yararlanmak isterken varlığını kaybetti; çünkü ekonominin istikrarsızlığı daha da şiddetlenerek Borsa'daki hisse fiyatlarına yansıyordu. 1990'lı yıllarda Borsa'ya akan fonların yaklaşık yarısı yabancılardan gelmekteydi. Ekonomiye dış kaynaklar girerken ve/veya reel faiz hadleri düşerken, hele bir de döviz fiyatında artış beklenmezken, fonlar hisse senetlerine akar, hisse senedi fiyatları yükselişe geçer. Bu, piyasa mekanizmasının temel kuralıdır. Nitekim ABD ekonomisi 2000'e kadar geçen yıllarda yaşadığı sürekli hisse fiyatları artışı ve büyümeyi Nasdaq (yeni-ekonomi hisselerinin işlem gördüğü borsa bölümü) borsasına, başta Batı Avrupa, dünyanın her yanından giren fonlara borçluydu. Bu artış bir yandan şirketlerin satış değerini yükseltir, kaynaklarını büyütür ve yatırımlarını artırır; bir yandan kişilerin sahip olduğu menkul değerlerin fiyatını

yükseltirken, servetlerini ve harcamalarını büyütür. Bu süreç ekonominin büyümesini tetikler buna ivme verir. Tabii, fonlar borsadan çıkarken bunun tam tersi olur, ekonomi krize ve durgunluğa sürüklenir.

Türkiye'ye girip çıkan fonların istikrarsızlığı aynı süreci burada yaşatmaktadır. Örneğin 1998'deki krizi tetikleyen portfolyo yatırımlarından 6 milyar dolar tutarındaki çıkıştır (Tablo 6). Daha da beteri (bkz. Altıncı Bölüm, s.171-178) kriz döneminde yüksek devalüasyon ile birlikte hisse fiyatları düşüşü, yabancıların şirket hisselerini neredeyse "metelik" karşılığı ele geçirmesine yol açmaktadır. 1994 krizinde gıda sanayiinin önemli bölümü, 1999 krizi ve onu izleyen krizlerde bankalar, aracı kurumlar, tur ve otelcilik şirketleri vb. yabancıların eline geçmiştir. İstikrarsız ekonomide Borsa, beklenen işlevi yerine, sermayenin yabancılara geçmesini sağlamaktadır.

iii) Tablo 9'da TL'nin tartılı reel efektif kuru (TERK) görülebilir. Bu, TL'nin dış dünyada reel satınalma gücündeki değişmeyi yansıtır. Bundaki aşınma çok açıktır, 1980'e oranla en az yüzde 30 oranında reel bir değer kaybı sözkonusudur. Türkiye gibi ithalatının dörtte üçü makine-donanım ve aramallardan oluşan bir ülkede üretimin ara girdilerinin giderek reel anlamda pahalılaşmış olmasının başlıca etkisi (hele faiz hadleri göklere tırmanırken) yatırım ve üretim artış hızını düşürmektir ya da katma değerde işçi payı giderek azalmalıdır. Ancak reel TL değerindeki aşınma aynı zamanda yerli üretime iç pazarda ve dış pazarda rekabet gücü kazandırır.* Türkiye bu değişime uyumu bir yandan içeride kendi makine-donanım sanayiini hızla geliştirmek, bir yandan dışarıdan ikinci el ucuz makine satın almak yoluyla sağlamıştır; bir yandan da emeğin payı giderek azalmıştır. Buna uyum sağlayamayan kesim ise başta tarımdır ve serbestleşme sürecinin baş kurbanı durumundadır.

(*) Bir ekonometrik çalışma gerek ihracat, gerek ithalatın daha çok talep tarafından belirlendiğini ve kısa dönemde ihracatın reel efektif kur değişmelerine ithalattan daha az duyarlı; buna karşılık uzun dönemde ihracat arzının reel efektif kura ithalat talebinden daha duyarlı olduğunu gösteriyor. Ancak incelenen dönemin kısalığı ve diğer nedenlerle bu sonuçların ihtiyatla kabul edilmesi gerektiği belirtiliyor (Saygılı-Şahibeyoğlu-Özbay, 1998, s.78).

Yukarıdaki tablo Türkiye ekonomisinin nasıl sürdürüleceği kestirilemeyen bir esneklikle, önce olumsuzlukları hafifleten uyum biçimleri yarattığını ve bıçak sırtı dengede de olsa dinamizmini, bir ölçüde koruduğunu gösterir. Fakat, bunu 2000'li yıllara taşıyamadan nefesi tükenecektir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Devletin Yeni Rolü: Özel Zararların Kamulaştırılması ve Kamusal Yararların Özelleştirilmesi

> "Neoliberalizm ile çok partili hayat birbiriyle bağdaşmaz. Çünkü hangi partiye oy verirseniz verin, sonuçta, her türlü kararı veren büyük tekellerin politikası uygulanıyor... çok partili demokrasinin itibarı sıfıra iniyor."
>
> Alternatif Davos Bildirisi
> (Şubat 1999)

Fransız şair Paul Valery, "Devlet güçlüyse bizleri ezer, ama eğer zayıfsa hepimiz ölürüz," dermiş. Ancak, yaptığı işler çarpıksa ne olur, diye ne düşünürmüş, orası belli değil. Oysa 1980'den bu yana iktidara gelen hükümetlerin belirgin niteliği güçlü ya da güçsüz olmalarından çok, çarpık işler yapıyor olmalarıdır. Buraya kadar değinilenlere aşağıdakiler eklendiğinde bu çarpıklığın boyutları daha iyi anlaşılabilir. Ancak yine de (çete-mafya-ticaret-tarikat-siyaset zincirindeki) çarpıklıkların tümü kapsanmış olmayacaktır.

Vizyonu, amaçları ve ekonomi politikaları dışarıdan verili bir "yeniden yapılanma, ekonomiyi -özellikle finans kesimini- serbestleştirme" sürecinde, özel kesimde giderek artan rizikoları gidermenin/azaltmanın yolları geliştirilmiştir. Bunun bir yolu özel zararları kamulaştırırken, kamusal yararları özelleştirme gibi çarpıklığı tartışılmaz bir süreçtir. Önceki bölümde açık ekonomide artan rizikoların kamu harcamalarını artırma eğilimine değinilmişti. Burada olayı daha belirginleştirmek üzere bu eğilimin niçin 1980'den itibaren büyüdüğü ve hangi kesimlere yöneldiği açıklanmaya çalışılacaktır. Bu da, toplumsal dengelerin, nasıl kendi vizyon ve amaçlarını dışarıdan verili olanlarla

ikame eden bir devlet eliyle bozulduğuna ve gelir bölüşümünün giderek kötüleştirildiğine, kamu açıklarının büyümesine bir etken olarak girdiğine ve enflasyonun içselleştiğine tanıklık edecektir.

Ne var ki, "dış dünyadan yansıyan baskıların boyutu hükümetlere başka türlü davranma özgürlüğü bırakabilir miydi?" sorusuna hemen "evet" diye cevap vermek de kolay değildir. "Küresel rekabet girişimcinin ve sermayenin güçlülüğüne dayanır. Bunu azaltacak politikalara cevaz vermek devlet gücünü azaltır" kuşkusunun varlığı düşünülebilir. Buna karşılık özellikle vasıfsız emeğin yeni teknolojilerde öneminin dibe vurduğu da bir gerçektir. Girişim gücünün ve sermayenin yüceltildiği ve toplumlarda öncelik aldığı yeni dünyanın yeni koşullarında, yerli-yabancı sermayeyi öncelikle koruma altına alma, hukuk-ahlâk-adalet anlayışı dışında kalan uygulamalarına ortak olma, ne yazık ki, 1980'den bu yana hükümetlerin yaygın uygulamasına dönüşmüş bulunuyor. Siyasette yozlaşma işte bu bağlamda patlıyor.

Dış dünyadan yansıyan rizikoların artışı Türkiye'de hükümetleri giderek artan oranlarda yerli girişimciyi ve sermayeyi koruma zorunluluğunda bırakırken, çalışan vasıfsız emek arka plana itildi ve "insan" olarak değil, sadece üretim maliyeti öğesi olarak gündeme geldi. Oysa ulusal pazarın denetim altında olduğu 1930-1980 arasında, iç talep düzeyinin yeterli olması çok daha önem taşıyor, yükselen reel ücretler ve tarım fiyatları iç pazarı genişleterek yerli girişimci ve sermayenin palazlanmasını sağlıyordu; dış ticarette korumacılıksa dış rekabet öğesini önemsizleştiriyordu. Küreselleşme ortamı bu öncelikleri altüst etti, anlayış bu noktaya geldi.

Küreselleşmenin yerli sermaye ve girişimciyi maruz bıraktığı yüksek rizikoları azaltmanın bir yoluysa bu bölümde inceleyeceğimiz alanda oldu: Özel sermayenin zararlarının kamulaştırılması ve kamusal yararların özelleştirilmesi. Böylece rizikolar azalıyor, özel sermayenin kârlılığı artabiliyor. Ne var ki, küreselleşen uluslararası sermaye, bu çıkarları ve olanakları paylaşmak istemektedir. 1990'lı yılların ikinci yarısı, bu nedenle, uluslararası sermayenin ulus-devleti kendisine de

aynı garantileri sağlamaya yönlendirecek baskılar altına alma mücadelesine sahne oldu. Özelleştirme, yani ulusu ve ulus-devleti yoksullaştırmadan yap-işlet modeline, MAI Anlaşması'na uzanan bir çizgide gitti bu süreç. Türkiye'de hükümetler ve bunlara bağlı bürokrasi dış borç alabilmek uğruna "Tanzimat kafası"nın yeniden yeşermesinin getirdiği boynu büküklükle, neredeyse dayatılan her şeye (başta IMF ve DB kanallarından) "kabul" demekten kaçınmadı.* Ancak bu dönem, aynı zamanda, siyasette ve bürokraside, özellikle bankacılıkta ve iş aleminde, Cumhuriyet tarihinde görülmedik boyutlarda bir yozlaşma ve kamu kaynaklarını "talan" ile içiçe geçti.

Marx, kapitalizmde devleti "burjuvazinin yönetim kurulu" diye tanımlar. Bu tanımlama 19. yüzyılda devletin işçi sınıfını gözardı edip sadece sermayedarı kollaması, yani tam küreselleşmiş vahşi kapitalizmdeki gözlemlerine dayanıyordu. 20. yüzyılın son çeyreğinde de kapitalizm aynı yapıyla ortaya çıktığında, devletin konumu aynı noktaya geliyor görünüşe göre.

I. ÖZEL ZARARLARIN KAMULAŞTIRILMASI VE DEVLETE YENİ YÜKLER

i) Türkiye ekonomisini dışarıdan sermaye girişlerini kolaylaştırma yoluyla rahatlatma girişimi, uluslararası (ABD) bankaların da baskısıyla, birinci petrol krizini izleyen döviz sıkıntısı yıllarında başlamıştı (bkz. Beşinci Bölüm). Bu süreçte girişleri kolaylaştıran yöntemlerin uygulanması hem krizi ve 1980'deki istikrar programına gidişi hazırladı, hem de bunu izleyerek devlete yeni yükler getirdi. Bunların en dikkat çekeni DÇM (dövize çevrilebilir mevduat) hesaplarıydı. Yapılan düzenlemeye göre, bu hesapları getiren o dönemin "yetkili bankalar" denilen sekiz en büyük bankası, gelen dövizleri TCMB'ye devredecek, hesap sahibi istediğinde bunun karşılığında TL üzerinden kredi alabilecekti. Devlet bu hesaplara borç ödeninceye kadar geçen sürede kur garanti-

(*) DB Asya bölgesi eski baş ekonomisti Prof. Dr. O. Yenal, IMF'nin son yıllarda Türkiye'deki strateji değişikliklerini "sorumsuz tutumun iyi bir örneği" olarak nitelendirdi (*Milliyet*, Temmuz 2001).

si tanıdı; alacaklı da Hazine garantisinden yararlandı. Kur garantisi ve kredi genişlemesine kaynaklık etmeleri, bunları ithalat artışının başlıca kaynağı durumuna getirdi. 1980'de bu kısa vadeli dış borçlar uzun vadeli borca, OECD ve IMF gözetimindeki bir konsolidasyon işlemiyle çevrildi ve devlet borcuna dönüştürüldü. TL'nin değerinin reel olarak hızla düştüğü 1980'li yıllarda kur garantisinden yararlanma ve kur farklarından zora giren firmalara TCMB'nin açtığı orta vadeli krediler, devlete yük getirdiği gibi, dövizle ödeme rizikosu da devlete kaldı. Yani kur garantisinin yükünü devlet kamulaştırırken, vergi/enflasyon/borçlanma yoluyla herkese yaymış oldu.

Kısa vadeli özel diğer borçlar da konsolidasyona tabi tutulurken devlet borcuna dönüşse de, bunların kur garantisi yoktu. Ancak, bu sistem özel kurum borçlarına devlet garantisi tanıyarak rizikoları kamulaştırma gibi bir yönteme kapı açmıştı.

ii) Faiz haddinin 1981'de serbestleştirilmesini izleyen hızlı reel faiz artışları, "para" işlerini cazip hale getirmişti; iç piyasadaki daralmada başı sıkışan işadamlarının (başta inşaat müteahhitleri) faiz haddine aldırış etmeden borçlanmaları, 1982-1983 yıllarında ciddi bir "para piyasası krizi" yarattı. Yüksek faizin cazibesine kapılan binlerce büyük kent sakini malını mülkünü satıp faize yatırmıştı. Kriz sonucunda çok sayıda büyük (Meban, Kastelli gibi) ve küçük banker iflas etti; para yatıranların çoğunluğu paralarını bunlardan geri alamadı. Bu arada Hisarbank, Odibank, İstanbul Bankası, İşçi Kredi Bankası, Bağbank gibi küçük bankalar da iflas ettiler. Bu bankaların dördü iştirakleriyle birlikte TC Ziraat Bankası'na, İşçi Kredi Bankası da İş bankası'na devredildi. Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'ysa İş Bankası iştirakiyle kurtarıldı. Güç durumda kalan diğer birçok banka ve bankere Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu'ndan faizsiz kredi ya da TCMB'den düşük faizli, orta vadeli iştirak kredisi verildi. Zordaki şirketlere vergi erteleme olanağı sağlandı. Yani özel zararlar kamulaştırıldı. Bu para krizinin ekonomiye maliyeti GSMH'nin yüzde 2.5'i olarak hesaplanmıştır (Artun, 1985, s.35-71).

iii) 1980'li yıllarda devam eden destekler yetmeyince, birçok şir-

ket tamamen ya da KİT'lerin iştirakiyle kurtarıldı. DİSÜTAŞ, TOE ve Asil Çelik gibi üç şirket, üstelik üst üste iki kez kurtarıldı.

TOE'nin önce yüzde 90 hissesi TC Ziraat Bankası'na geçti, arkasından beş kamu bankasına borçları nedeniyle diğerleri de kervana katıldı.

Paktaş (Toprak Holding) önce Hazine'ye, sonra Sümerbank'a satıldı.

Asil Çelik (Koç Holding), Ziraat Bankası iştiraki oldu.

Transtürk ve Meban'a gelince, Meban'ın borcu karşılığı Anadolu Bankası'na devredilmesiyle, Transtürk Holding de kurtuldu.

Başak grubu, aynı şekilde Anadolu Bankası tarafından kurtarıldı.

Güney Sanayi (Sapmaz Holding), Ziraat Bankası ve Sümerbank sayesinde kurtarıldı.

Gülüm Süt, Emlak Bankası'na borçları dolayısıyla bu bankaya kaldı.

Anadolu Endüstri Holding, Okumuş, Demirören, Ercan grupları Hazine'ye başvurarak kurtarılmak istediklerini bildirdiler.

Bu kurtarma işlemleri sonunda Türkiye Emlak ve Kredi Bankası ve Anadolu Bankası ayakta duramaz hale geldiler ve birleşmek zorunda kaldılar (*Kapital* dergisi, Aralık 1988). Bu kamu bankalarının borçlanma-enflasyon ya da vergiyle karşılanan "görev zararları", yine özel zararları kamusallaştırma sürecinde yaratıldı.

iv) İhracat yapan firmaları desteklemek için 1980'li yıllarda yapılan reel devalüasyonların devlete, dolayısıyla halka bindirdiği yük çok yüksek oldu: Bir yandan bütçe giderleri arasına giren dış borç faizinin TL yükünü, bir yandan TCMB bilançosundaki değerleme hesabının TL yükünü artırdı. Enflasyonun yükünü taşıyan sınıflar (tarım üreticileri, işçiler, memurlar ve emekliler) diğer kamulaştırılan zararlar gibi bunları da taşıdı.

Öte yandan, 1984-1988 yılları arasında yine ihracatı artırmak amacıyla verilen "ihracatta vergi iadesi" başlığı altındaki ihracat primleri, bütçe giderlerini yeniden şişirdi; üstelik yol açtığı "hayali ihracat" kamu kaynaklarını yağmaladı. Ancak bunlara ilişkin dosyalar zaman

aşımına uğratılıp rafa kaldırıldı. Bu yükler de kamulaştırıldı.

İşte, 1980'li yıllarda başlatılan özel zararları kamulaştırma, yani halka yükleme girişimi, bir yandan siyaseti iş yaşamıyla içiçe geçirdi ve yozlaşmayı hazırladı; bir yandan kamu bankalarını batak ve kamu borçlarını çığ gibi büyüyen noktaya getirdi. 1990'lı yılların sonundaki açmazların temeli bu dönemde atılmıştı.

v) 1994'teki kriz sırasında, ilkbahar aylarında banka-banker iflasları tekrar gündeme geldi: Aracı finans kurumlarının en büyüklerinden olan Türk Invest AOG ve diğer on aracı kurum faaliyetten men edildi, Bank Ekspress hisseleri el değiştirdi ve TYT Bank, Impexbank ile Marmara Bank binlerce (yine yüksek faiz cazibesine kapılan) mudinin mevduatını ve (özellikle TYT Bank) milyonlarca dolarlık kamu mevduatını batırarak çöktüler. Faiz haddi yıllık birikimli hazine bonolarında yüzde 400'ü ve dolar fiyatı artışı üç katını aşarken, enflasyon hızı da yüzde 120'yi aştı. 600 bin kişi işten çıkarıldı. İktidardaki Tansu Çiller başkanlığında koalisyon hükümeti halka yeni zamlar, çifte vergiler saldı. Diğer batan banka olaylarının çoğunda olduğu gibi, burada da batan finans kurumlarının "içi boşaltılmış"tı. Yani bu kurumlardan sahipleri kendi şirketlerine kredi açmış, bu krediler geri ödenmemiş, finans kurumu güç durumda bırakılmış, dolayısıyla mudiler paralarını geri alamamıştı. Ama sahipleri (hiç olmazsa TYT Bank'da) paraları yurtdışına transfer edip kaçmış, (söylentiye göre İspanya'nın Majorka Adaları'nda) yeni şirket kurup yerleşmişlerdi.

Bunun üzerine yaşanan panikte bankalardan hızla mevduat çekilişi başladı; hükümet 5 Mayıs'ta bütün bankalardaki mevduatı "devlet garantisi" altına aldığını bildirdi. TCMB de ticari bankalara reeskont kredisini genişleterek onları rahatlattı. Bunu TCMB nezdinde Tasarruf Mevduatını Sigorta Fonu'nun* (TMSF) kurulması izledi. 1994

(*) Bu fon bir banka battığında sadece gerçek kişilere ait tasarruf mevduatının ve döviz tevdiat hesaplarının (faiz değil) anaparasını mudiye öder; kaynağı bankaların mevduat üzerinden yaptığı ödemelerdir ve TCMB'nin verdiği avanslardır. Faizler ve ticari mevduat ya da bankanın diğer borçları kapsanmaz ilkeleriyle kuruldu. Ancak 1999 ve izleyen kriz yıllarında yabancı bankaların kredilerine de "devlet garantisi" getirildiği gibi sözkonusu koruma alanı da genişletildi.

krizine bankaların "açık döviz pozisyonları"nın 6 milyar dolara ulaşmasıyla birlikte girilmişti (G. Kazgan, 1994, s.228-229).

TMSF, iktisatçıların "saflığın tehlikesi" (moral hazard) dedikleri bir davranış biçimini hazırladı; izleyen yıllarda yaşanan banka iflaslarının/hortumlamalarının bir bakıma hazırlayıcısı oldu. Küçük boylu, sahiplerinin kimliği araştırılmadan kurulan ya da el değiştiren bankalar geçerli piyasa faizlerinin çok üstünde faizler verip, "off-shore" (kıyı bankacılığı) işlemleriyle vergi kaçağını sağlayıp mudileri kendilerine çektiler; mudilerse nasıl olsa devlet garantisi var deyip tasarruflarını bu bankalara yatırdılar, bankaların yüksek rizikosunu hesaba hiç katma gereğini duymadılar. Bu bankalar kendi grupları içindeki şirketleri rizikoları hesaplamaksızın fonlama kadar, birçoğu da şaibeli işlemlerle bankaların "içini boşalttı"lar. 1998 krizi ve onu izleyen bir dizi kriz sonunda batan 18 bankanın devlete yüklediği 25 milyar dolar tutarındaki yükün (2001 yılı) başlangıcı, işte, 1994 krizi oldu.

Bir diğer yük, 1994 krizinde batan bir bankanın bir İsviçre bankasından aldığı krediyle ortaya çıktı. İki özel kurum arasındaki kredi alışverişinin devletle bir bağlantısı olmaması gerekir. Oysa bu İsviçre bankası alacağını devletin ödemesini talep ediyordu; kredilerin kesilmesi kuşkusu yaratır biçimde tehditler yağdırıyordu. Bu da, izleyen krizde devletin yükünü iyice ağırlaştıracak olan "özel kredilere devlet garantisi" olgusunu gündeme getirdi. Böylece Türk devleti neredeyse bütün dış borçların garantörü olma durumuna girecekti.

vi) 1998'in ikinci yarısında başlayan krizde de durum farklı olmadı. Çiftçiler girdikleri borç darboğazında traktörlerini, topraklarını satarken, KOBİ denilen onlarca deri-giyim-dokuma firması batarken, yine bankaların açık döviz pozisyonları almış başını gitmiş, 7 milyar dolara yaklaşmıştı. Bu kez özelleştirme hazırlığında bir kamu bankası olan Türk Ticaret Bankası ile Interbank ve yine Bankekspres "içi boşaltılmış" olarak TMSF'lik oldu. İlk iki banka Osmanlı'dan kalma, tarihi bankalardı: Birincisi 1913'te İttihat ve Terakki'nin "milli-bankacılık" rüzgârları estirdiği dönemden kalmaydı ve "Adapazarı İslam Ticaret Bankası" olarak kurulmuştu; ikincisiyse 1888'de yerli sermayey-

le kurulmuş Selanik Bankası'ndan dönüşmüştü. Ya bu tarihi kalıntı niteliklerinden (ama Bankekspres böyle değil) ya da bir başka nedenden, bu bankaların iflas edip tasfiyeye tabi tutulması bu kez gerçekleştirilmedi. Bankalar TMSF'nin yönetimine alındı. Böylece yaşamaları için kaynaklar bunlara aktarılmaya başlandı. Yalnız Interbank'a 32 trilyon TL (o günkü TL/dolar kuruna göre) 100 milyon dolar kaynak aktarıldı (*Milliyet*, 9 Ocak 1999, s.7). Böylece sadece tasarruf mevduatı değil, ticari mevduat dahil bütün mevduat ve sadece anapara değil faizleri de devlet güvencesine alınmış oldu; bu bankaların bütün riskleri, borçları, zararları devletin (yani bizlerin) üstüne kaldı. Çünkü "Kim pislerse pislesin, pislik ne kadar büyük olursa olsun, pisliğin tamamını devlet temizler" (Uras, 11 Ocak 1999), eğer bankalar iflas ettirilmez fakat fon yönetimine geçirilmiş olursa.*

1999 yılında üst üste yaşanan depremler bir diğer işadamı takımının, müteahhitlerin ve bunlarla işbirliği yapan yerel yönetimlerin yasadışı işlemlerini ortaya döktü. Binlerce bina yıkıldı ya da oturulmaz oldu, yirmi binden fazla insan öldü. Binalar ya inşaat yapılmaması gereken çürük zeminde yapılmış, ya da yasalara aykırı biçimde çürük-çarık yapılmıştı, belediyeler de buna göz yummuştu. Bu süreçte GSMH yüzde 6 oranında düşerken sadece yıkımın 6 milyar dolar maliyeti olduğu hesaplandı. Ne var ki (Yalova'da iş yapan tek bir müteahhit dışında) yine hiç kimse suçlu bulunamadı. Bütün maliyet yine devlete, yani halka bindi; içeriden/dışarıdan bağışlar ve salınan deprem vergisi, zorunlu sigorta yoluyla yıkım maliyeti karşılanmaya çalışıldı.

1998'de, devletin bütçe harcamalarının yüzde 15'i kadar olan TCMB'den borçlanma yetkisi yüzde 3'e indirilmişti. Bunu izleyerek bir diğer olay ortaya çıkmaya başladı: İktidardaki hükümet kamu bankalarına (başta Ziraat Bankası ve Halk Bankası) "görev zararı" yazdıra-

(*) 1999 başında gündeme gelen Bankalar Reform Kanunu, tasarruf mevduatı anaparalarına sigortanın sınırsız olmaktan çıkarılmasını, güvencenin belirli bir miktarla sınırlamasını öngörüyordu. Oysa çıkan yeni kanun, güvencenin sınırını Bakanlar Kurulu'nun belirlemesine bıraktı. Ciddi bankaların yöneticilerince şiddetle eleştirilen yüzde 100 devlet güvencesi, böylece, Bakanlar Kurulu değiştirmedikçe yürürlükte kaldı.

rak ilgili harcamaları bu bankalardan karşılamaya başlamıştı. Böylece kamu iç borçlanmasına ek olarak bu bankaların "görev zararları"nı (bir kısmı eş-dosttan geri dönmeyen kredileri) da gözönünde tutmak gerekiyordu artık. Yeni bin yılda kriz patladığında bunun tutarı da 15 milyar dolar olarak hesaplanıyor; özel 18 bankanın zararlarıyla birlikte devlete, yani halka 40 milyar dolara yakın yeni yük geliyordu.

Bu zararları kamulaştırma işleri sürerken, hükümet IMF ile Aralık 1999'da imzalanan stand-by anlaşmasının getirdiği dayatmalara boyun eğiyor, işçilerin-çalışanların, emeklilerin sosyal güvenlik haklarını, ücretlerini sınırlıyor, böylece bir miktar dış krediye ulaşmaya çalışıyordu.

Aynı devlet, gerçi, 1950-1980 döneminde de sermayeyi kurtarma girişimlerini eksik etmedi. Ne var ki, o yıllarda hükümetler aynı zamanda çiftçiyi, işçiyi, memuru da kolluyordu. Yani sosyal haklar verip sosyal güvenceye kavuştururken, reel ücretler-maaşlar, istihdam olanakları da genişliyordu. Küreselleşme çağındaysa, durum değişti: 1980'den bu yana yine canlanan "vahşi kapitalizm"in yeni aşamasında, sadece sermayenin kurtulması için zararları kamulaştırılıyor artık.

II. KAMUSAL YARARLARIN ÖZELLEŞTİRİLMESİ VE DEVLETE YENİ YÜKLER

Özel zararların kamulaştırılarak sermayenin rizikolarının düşürülmesine, bunların o firmaların sahipleri yerine geniş kitleye ödetilmesine yukarıda verdiğimiz örnekler, hiçbir şekilde olayların tümünü kapsıyor değildir. Fakat sadece çarpıcı örnekler olmaları açısından ele alınmıştır. Aynı şekilde aşağıda incelenecek olan kamusal yararların özelleştirilmesine verilecek örnekler de olan-bitenin tümünü kapsamak savında değildir, sadece çarpıcı örneklerden ibarettir. Aradaki fark birincilerin kamu harcamalarını genişletmek yolunda etki yaratırken ikincilerin, yani aşağıda incelenecek olanların, çoğu zaman kamu gelirlerinin ve varlıklarının azaltılması, geniş kitlelerin yararlandıkları olanakların birkaç firmaya devredilmesi yolunda olmasıyla ilgilidir. Bunun vurgulanması, Türkiye'nin ulus-devlet niteliğinin aşındırılması ve hal-

kın siyasal partilere, hükümetlere güvenini yitirme nedenlerini ortaya koymak açısından önem taşır.

i) Bir ülke halkı için en büyük kamusal yarar "demokratik hukuk devleti" güvencesinin varlığıdır. Buysa siyasetçilerin ya da özel-tüzel kişilerin varolan yasal çerçeve dahilinde hareket etmelerini ve gerektiğinde halka hesap vermelerini, bunun dışına çıktıklarında yine varolan hukuk düzeni çerçevesinde cezalandırılmalarını gerektirir. Ne var ki, kamusal yararların özelleştirilmesi sürecinde 1980 sonrası hükümetler ne Anayasa, ne diğer yasal çerçeveyi kaale alma gibi bir zahmete katlanıyorlar, ne de bunların dışında kalan girişimleri için siyasetçiler ya da diğer sorumlular cezalandırılıyorlar. Dış baskılar (başta IMF ve DB) dayatınca, hele içeride büyük sermaye buna katılınca, kamu kurumları da yetkisizleştiriliyor, Anayasa da değiştiriliyor, TBMM ise yetkisi sadece onaylamaya yeten bir kuruma dönüştürülüyor. Devlet varlıklarının özel/yerli-yabancı firmalara satılması anlamında kullanılan "özelleştirme" girişimleri bu durumun en iyi örneğidir. Eğer bir özel banka yöneticisi basın toplantısı yapıp "Türkiye'ye en büyük kötülükler özelleştirmelerle yapıldı; bundan sonra yapılacak özelleştirmelerde kimse kamuoyu desteği alamaz, çünkü güven kalmadı... kamu sektörünün kaynaklarını har vurup harman savurmaması gerekir... başkaları para batırıyor, biz ödüyoruz" (Akışık, 1999, s.13) diye eleştirilerini kamuoyuna açıklıyorsa, "Danimarka sarayında bir şeyler kokuşuyor" (Shakespeare, Hamlet) olduğunu anlamamız gerekir. Türkiye'nin özelleştirmede ülke çapında uğradığı zarar, korkunçtur; yaşadığı yozlaşmaysa, dillere destan olan Rusya'daki özelleştirmenin (Freeland, 2000) hiç de gerisinde değildir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde (Anayasa'ya göre) yasama yetkisi Türk milleti adına TBMM'ye aittir ve bu yetki devredilemez. Oysa 4046 numaralı özelleştirme yasası bu yetkiyi Özelleştirme Yüksek Kurulu'na devretmiştir ve ÖYK'da sadece beş bakan vardır. Ayrıca ÖYK bu yetkiyi gerekli gördüğünde Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na (ÖİB) devretmektedir. Oysa Anayasa yürütme yetkisini ve görevini "Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından Anayasa ve kanunla-

ra uygun olarak kullanılır ve yerine getirilir" diyerek hangi kurumlara bıraktığına açıkça işaret etmiştir. Ve ilginçtir ki, ÖYK kararları ne Cumhurbaşkanı'nın, ne Bakanlar Kurulu'nun onayından geçmektedir. "ÖYK'nın bir bakandan daha üst konumda ve yürütme erkini kullanmaya daha yetkili olduğunu gösteren hiçbir anayasal ve hukuksal kanıt yoktur" (*Cumhuriyet*, 17 Ekim 1998, s.8).

Kamu yararını özelleştirme girişiminin, bir boyutuyla, varolan hukuk düzeni-yasal düzen dışında olması, 1980'li yıllarda başbakanlık yaptığı sırada (müteveffa) Turgut Özal'ın "Anayasa'yı bir kerecik delsek ne olur?" mantığını yansıttığı görülüyor. Fakat belki bundan daha çarpıcı olanı (tam MAI tasarısının mantığını benimser biçimde) bazı bürokrat ve işadamlarının yaklaşımıdır (*Milliyet*, 5 Nisan 1998, s.12). Bunlara göre, özelleştirme girişimlerinin varolan hukuk düzeninde iptal edilmesine ya da yürütmeyi durdurma kararlarının alınmasına karşı Danıştay devreden çıkmalı, uluslararası tahkime başvurmalıdır. Nitekim, IMF ile stand-by anlaşması (Aralık 1999) imzalanacakken, Anayasa değiştirilmiş, tahkim ile özelleştirme içerilmiş, Danıştay devreden çıkarılıp, sadece bir danışma kurumuna dönüştürülmüştür.* Bu yaklaşım, "hukuk düzeni" mantığının nasıl bozulmaya girdiğini gösterir.

Diğer yandan, hukuk düzenine aykırı, yasal çerçeveyi bir yana iten uygulamalar KİT'lerin özelleştirilmesi sürecinde yaygınlaştı ve derinleşti. Yaygınlaşırken siyasetin en tepesindekileri de kapsamına aldı, derinleşirken siyaset-ticaret-mafya-çete-tarikat bağlantısı patladı. 1998 yılının son çeyreğinde iktidardaki (ANAP önderliğinde) koalisyon hükümetinin (ANAP'lı) bakanlarından başbakanına uzanan mafya-çete bağlantısı zincirindeki suçlamalarda, özelleştirme ihaleleri bunun odak noktasına oturdu; hükümet düştü ve ihaleler iptal edildi. Yani yasal düzenin tahribi sadece Anayasa'nın (ya da Tekel Yasası'nın)

(*) 1982 Anayasası'nda idari işlemlerde uluslararası tahkime başvurmaya ilişkin bir hüküm yoktur; ticari uyuşmazlıklarda buna başvurmak mümkündür ve ilgili yasalarda düzenlenmiştir. Ecevit başkanlığındaki üçlü koalisyon hükümeti, bu nedenle 1999'da Anayasa'yı değiştirmeye gitmiştir.

ihlalinden ibaret değildi. Bugüne dek sürdürülen özelleştirmelerin mafya-çete-siyaset-ticaret ilişkisi çerçevesinde yürütülmüş olduğu, karaparanın bu yollarda aklandığı ve aklanırken paylaşıldığı kuşkusu herkesin kafasında yerleşti (Sağlar, 1998, s.10).

Hukuk düzeni herkese yarar sağlayan "kolektif mal"ların başında gelir. Piyasa ekonomisiyse bu düzen dışında düşünülemez. Düşünür-antropolog Karl Polanyi piyasa ekonomisinin ancak sağlam toplumsal, siyasal, hukuksal kurumlar çerçevesinde sürdürülebildiğini söylemişti (Polanyi, 1957). Sözlerinin ispatıysa, SSCB'nin dağılması üzerine, piyasa ekonomisinin gerektirdiği bu çerçevenin bulunmadığı yeni Rusya'da ortaya çıktı; ekonomisi nitekim mafya ekonomisine dönüştü. Ne yazık ki, Türkiye'de de genelde serbest piyasa ekonomisi ve özelleştirme karapara çerçevesinde mafya-çete-siyaset-ticaret bütünleşmesiyle yürüyor. "Anayasa'yı bir kere delmek" anlayışı ve getirdiği düzen, toplumsal yararların özelleştirilmeyle bazı kişilere aktarılması sürecinde, hepimizin yararlandığı bir "ortak malı", yani hukuk düzenini tahrip etmekle birlikte gidiyor.

ii) Toplumun tabanında yer alan tarımdaki üretici kesim kadar onların ürettiği temel gıda maddelerini tüketen geniş tüketici kesimin de yararlandığı "tarım fiyatlarını düzenleyici" KİT'lerin özelleştirilmesi, kamu yararının özel çıkara dönüştürülmesinin çarpıcı bir örneğidir. Üstelik özelleştirmeden sonra ortaya çıkan olaylar zinciri kendisi kadar düşündürücüdür. Tarımdaki KİT'ler pazarlama marjlarını düşük tutup üreticinin ortalama maliyeti (normal kârı dahil) karşılaması, böylece üretimi artırmaya teşvik edilmesi; tüketicinin de satınalma gücünü aşmayan fiyatlarla bu temel gıda maddelerine ulaşabilmesi amacıyla kurulmuşlardı. Ayrıca tarım fiyatlarının, üretimin özelliklerinden kaynaklanan aşırı değişkenlik ve "piyasa denge fiyatlarını yansıtamama" gibi özellikleri vardır. Türkiye gibi üreticilerin güçlü örgütlerde birleşemediği durumlarda KİT'ler, bu koşulların üretimi tahrip etmesine karşı bir "sigorta"dırlar. Nitekim Türkiye'de durum tam da böyle olmuştur. Bu KİT'leri özelleştirirken yöre üreticilerinin kendilerine devretmeyip bu alan dışındaki kişilere (çoğu zaman siyasetçilerin eş-

dost çevresine) satmak, kamusal yararın özel çıkarlara devredilmesinin iyi bir örneğidir.

Bu savı desteklemek üzere, milyonlarca üreticinin ve milyonlarca tüketicinin fiyat düzenlemelerinden ve desteklerinden yararlandığı Süt Endüstrisi Kurumu'nun durumunu ele almakta yarar vardır. SEK'e ait 28 işletme 1998 sonuna kadar özelleştirildi; bunların 19'unun satın alanlar tarafından kapatılması üzerine bir kısmı tekrar devlete döndü; Ağrı'daysa İl Özel İdaresi adına valilik tarafından satın alınıp işletilmeye geçti; Ağrı ve kapatılan SEK fabrikalarının bir kısmı (Adıyaman, Elazığ, Kastamonu gibi) Türkiye'nin en yoksul illeri arasındaki yörelerdeydi (Ağrı Türkiye'nin kişi başına geliri en düşük, yılda 1000 doların altında olan, hayvancılık dışında başka faaliyetlerin neredeyse bulunmadığı bir yöresidir). SEK işletmelerini satın alanlar, fabrikaların kurulduğu arazilerde artmış olan toprak rantını toplamak ya da kredi almak amacıyla ele geçirmiştir bunları, çoğu zaman işletmek amacıyla değil. Ve 1998 yılında litresi 80 bin TL'den üreticilerden toplanan süt, işlenmiş olarak tüketiciye 300 bin TL'ye intikal eder olmuş; üreticiler zarar ederken yoksul tüketiciler tekrar sağlık koşullarıyla bağdaşmayan sokak satıcılarının sütlerini satın almak zorunda kalmıştır (Ergin, *Cumhuriyet*, 1 Ocak 1999). Süt için, işleyici firmaların "alıcı tekeli" (monopson) oluşturmalarından ötürü, fiyatı 5-6 firma belirliyordu (Ekonomik Forum, Ocak 2001, s.50); bu firmaların çoğu 1994 krizinde yabancılara geçmişti. Et ve Balık Kurumu'nun kaderi de SEK'ten farklı olmamıştır.

Kamu yararını muhafaza etmek için üreticileri örgütleyip onlara satmak yerine iç pazarı yabancı tekellere satıp, 600 bin (aile bireyleriyle 3 milyon) üreticinin geçindiği yerli tütünü ABD'nin Virginia tütünüyle ikame etme girişimi, TEKEL'in en çok tüketilen yerli markalarını bir ABD-İngiliz dünya tekeline (British American Tobacco) satmakla ortaya çıktı. Bu girişimin kilit ismi ANAP'lı bir bakan (Eyüp Aşık) bir diğer olayda mafya-çete bağlantısı gündeme geldiği için istifa etmek zorunda kaldı. Satış girişimi askıya alındı, ancak hiç gündemden düşmedi; IMF ile yapılan stand-by anlaşmasında (Aralık 1999)

TEKEL'in satışı ve tütüne yapılan desteklerin kalkması dayatılan koşullar arasında yer aldı. Yerli sermaye de ABD tekeliyle ortalıkta tatlı kârların tadını alınca, dış baskılara iç baskılar da eklenmişti, TEKEL satılacaktı.

Kamu yararının muhafazası, eğer tarımsal KİT'leri mutlaka "küreselleşme" baskısı dolayısıyla özelleştirmek gerekiyorsa, ilgili ürünlerin üreticilerini örgütleyip onlara devretmeyi gerektirir. Zaten birçok ürünün KİT'leri, gerçekte, üretim-pazarlama kooperatiflerinin üst kuruluşlarıdır. TARİŞ, ANTBİRLİK vb. dururken bunları dışarıdan birilerine satmak, siyasetçi-bürokrat takımının yasadışı bağlantılarını kaçınılmaz olarak gündeme getirmektir. Hele GSMH'nin yüzde 20-40'ı arasında bir kısmının kayıt-dışı kaldığı savları varken, karapara serbest sermaye akımlarından yararlanıp içeri-dışarı dolanıp dururken kuşkuları güçlendiren temeller de bulunmaktadır.

iii) Kamusal tekel rantlarının sağlandığı kurumların özelleştirilmesi, halen gündemde olan ve Türkiye açısından 21. yüzyılda baskıların yoğunlaşarak gideceği bir alandır. Bütün altyapı, doğal ve yerel tekeller bu alanda yer alır. Geçmişte altyapıyı (enerji üretimi ve dağıtımı, denizyolları, havayolları vb. gibi) kamu kesimi içinde tutmak, sağlam bir ekonomi mantığına (en azından 1930-1980 yılları arasındaki ekonomi kuramına göre) dayandırılmıştı: "Mahiyeti icabı" tekel konumu yarattığı için tekel fiyatlandırmasıyla hem bu hizmetleri kullanan üreticileri ve tüketicileri mağdur durumda bırakmamak, hem oluşabilecek tekel rantlarını kamu kesimi içinde tekrar yatırıma dönüştürerek hizmet sunumunu genişletmek. Türkiye, nitekim, bugüne bu sistem içinde geldi ve küçümsenmeyecek bir altyapı ve büyük imalat sanayii varlığına kavuştu.

Bu alanda tekelleşmenin yaratabileceği sakıncalara iyi bir örnek kamu çimento fabrikalarının özelleştirilmesiyle ortaya çıkan durumdur. Taşıma maliyetinin yüksekliği, bu kesimde biraz uzak mesafelerdeki tesislerin yapacağı rekabeti önler ve çimento tesislerini bu nedenle "yerel tekel"e dönüştürür. Aynı bölgedeki fabrikaların tümü veya tümüne yakını tek bir holdinge satıldığında yerel tekel perçinlenmiş

olur. Son zamanlarda medya (basın, radyo, TV) ve bankalarla finans kurumlarını birlikte ele geçiren güçlü kişiler-holdingler, bu tekel gücüne siyaseti de katabiliyorlar. Finans kurumları yüksek faizli kamu kâğıtlarının satın alınmasına aracılık ederken, medya yoluyla istenilen parti desteklenip istenilen köstekleniyor. Bu da siyasetçileri bu güçteki özel kuruluşlarla iyi geçinmeye itiyor. Özelleştirmede fiyatlar ve seçilen kişiler-firmalar bu etkenlere bağlı oluyor. Yani mafyalaşma sirayet ediyor ve tekel gücü siyaseti aşan bir noktaya geliyor. Karaparanın aklanması da zaten bu çerçevede mümkün oluyor.

Çimento fiyatlarının inşaat sektörüne etkisini Türkiye İşveren Müteahhitler Sendikası (TİMSE) Başkanı (1998) sektörün içine düştüğü krizi basına açıklarken olayı şöyle anlatıyor:

> "Fiyatlar 10 Ekim (1998) itibariyle yüzde 100 barajını aşmıştır. Bu fahiş artış özelleştirmede yapılan hatanın faturasıdır... İleride bir kartelleşme olacağını söylememize rağmen belli firmalara verilerek bugünkü noktaya gelinmiştir... İnşaat sektörü büyük bir kriz içinde olduğu halde kimseden ses çıkmamaktadır" (Gözlem, 15 Ekim 1998).

Kalkındırılması için ülke kaynaklarının seferber edildiği Doğu-Güneydoğu'da, özelleştirilen çimento fabrikalarının birbirine yakın illerdeki altı tanesi (hem TV hem gazete sahibi) yerli bir medya holdingine satıldı (Angılı, 1998, s.37). Bu bölgenin kalkınması, başta GAP'ın işlerliği için yapılacak sulama kanalları, yıllar boyunca büyük miktarda çimento tüketecektir ve devlet de bu çimentoyu tekel fiyatından satın alacak ve siyasal iktidar medya sahibine "sevimli" gözükecektir. Bu "kumpas" gerçekten şeytani bir zekâ eseridir. Çimento fabrikalarının beş tanesi ise uluslararası bir Fransız tekeline (SCF), (Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini Fransa'nın desteklemesi umuduyla) çiklet fiyatına (bu fiyat fabrikaların sadece 1.5 yıllık üretiminin değerini karşılamaktadır) satılmıştır.

Çimentonun yerel tekeli, tekelleşmenin tek kaynağı değildir. Asıl kaynağın geniş bölümü "doğal tekel" denilen, bulundukları alan-

da rekabet olanağı bırakmayan kuruluşlardır. Nedeni azalan maliyetlerle çalıştıkları için, üretim maliyetinin, üretim miktarı arttıkça azalıyor olmasıdır. Altyapı tesisleri (limanlar, hava-deniz ve demiryolları, haberleşme ağları, petrol rafinerileri, enerji santralleri vb.) bu tanıma girer. Büyük çaplı, "entegre" demir-çelik tesisleri, PETKİM gibi sınai firmalar da aynı alanda yer alır. Doğal tekeller alanında baskı daha çok yabancı sermayeye satış için yapılmaktadır.

iv) KİT'lerin birçoğu Anadolu'nun taşrasında bulundukları yörenin ekonomisini yaşatan tek kuruluş olma özelliğini taşır. Bunun bir örneği Karabük Demir-Çelik Fabrikası'dır. 1980'li yıllarda hükümet eliyle yeni yatırımlardan yoksun bırakıldığı gibi, bu KİT, ucuz-kalitesiz demir-çelik ithalatıyla da rekabet edemez duruma düşürüldü. 1990'lı yılların başında tesisi ya kapatma ya da "bedavaya" yabancı sermayeye satma havasına girildi. "Sırtımızın kamburu" diye dönemin siyasetçilerince yaratılan olumsuz hava, aslında bütün Karabük kasabasının yok olma fermanıydı. Basına yansıdığına göre, bir ABD demir-çelik tekeliyle yerli bir demir-çelik tröstü bu işi tezgâhlıyordu (Doğan, 1994, s.12). Ancak bütün Karabük kasabasının işçisiyle, belediyesiyle, esnafıyla, işadamıyla ayaklanması, bu "işi götürmeyi" planlayan siyasetçileri duraklattı. Sonuçta Kardemir yüzde 51.8'i (4914 ortak) çalışanlara, yüzde 22.7'si yöre halkına, yüzde 24.2'si sanayici ve tüccarlara, yüzde 1.3'ü esnaf ve sanatkârlara olmak üzere 1 TL'ye satıldı; kredi açıldı, destekler devlet tarafından sağlandı. 1994'te 231 bin dolar zarar eden tesis 1997'de 43.6 bin dolar kâra geçmişti; yeni yatırımlarla üretim kapasitesini 650 bin ton/yıl'dan 1 milyon ton/yıl'a çıkarma yoluna girdi (Özalp, 1998, s.22-25). Böylece Türkiye'nin "entegre", yani demir cevherinin çıkarılmasından mamulün üretilmesine uzanan ve bir kasabanın candamarı olan tesis kurtulmuş oldu. Ancak 1998'in ikinci yarısında başlayan ve 1999'da giderek derinleşen kriz, Erdemir gibi, Kardemir'i de ciddi biçimde vurdu. Ne var ki, ikisi de ayakta kalmayı başardı. Ancak Kardemir'in sorunları bitmedi.

Anadolu kasabalarının ekonomisini yaşatan KİT'lerin özelleştirilirken yarattığı sonuçlara tepkiye bir diğer örnek Vezirköprü'deki tek

fabrika olan ORÜS'ün durumudur. 364 milyar TL'ye 1996'da özelleştirilen fabrika (ihaleyi kazanan Vezirağaç şirketi ertesi gün 1 trilyon 648 milyar TL'ye sigorta ettirdi) kasabadaki dincisinden "laik"ine, sağcısından solcusuna bütün siyasal eğilimdeki kurumları, halkı birleşmeye götürdü. Çünkü kapasite yüzde 30'a, çalışan sayısı üçte birine düşürülmüştü (Erüs, 1998, 27 Şubat, s.9). Siyasal parti merkezlerinden hukuk yollarına kadar her yolu deneyen bu halk ittifakı sonunda Danıştay'dan yürütmeyi durdurma kararı aldı, ancak karar uygulanmadı. Anadolu kasabalarının ekonomisini yaşatan KİT'leri de eğer mutlaka özelleştirmek gerekiyorsa bir halk ortaklığına ya da belediyeye satmak, kamu yararını devam ettirmek açısından zorunludur.

III. ALTYAPI VE STRATEJİK ÖNEMDEKİ TESİSLERİN YABANCILARA SATIŞI VE YİD MODELİ

i) Türkiye bütün dış baskılara rağmen 1990'ların son çeyreğine dek büyük boyutlu kamu girişimlerini, bir ikisi hariç (dış sermayeye) satışa geçmedi;* halk baskısı, kamuoyu tepkisi, çimento fabrikaları yanında Teletaş deneyimi, yabancılara büyük çaplı satışları (1999 başına kadar) ertelemeye götürdü. Bu bağlamda Teletaş deneyimi hatırlatılmaya değer bir örnektir. Bir AB kuruluşu olan Alcatel'e, PTT içinde otuz yılda geliştirilen, dış dünyada yatırım yapabilecek bir konuma gelen Teletaş neredeyse bedavaya devredilmişti (İsrafil, 1994, 27 Haziran). AT ile Gümrük Birliği "Son Aşama"ya geçiş arifesinde yapılan bu "ihsan", AB'ye şirin gözüküp, GB için anlaşmanın sağlanmasını hedefliyor olmalıydı. Bir yıl içinde Alcatel, Teletaş'ın özgün teknoloji geliştirme-teknoloji uyarlama için çalışan araştırma-geliştirme laboratuvarını tasfiye etti, kârlı çalışan Teletaş'ı fason imalatçısına dönüştürdü. Nihayet konkordato isteyecek duruma getirdi ve devre-dışı bıraktı (Geray, 1994, 10 Haziran). Alcatel kendi pazarlarında rakip olabilecek bir fir-

(*) Tabii, ilk aşamada yerli sermayeye satışın, ikinci aşamada yerli sermayedar tarafından (mukavelede bu yolda bir koşul bulunmuyorsa) dış sermayeye satışı daima mümkündür. Özelleştirme şampiyonu eski Başbakan (İngiltere) M. Thatcher büyük kamu tesislerinin yabancılara yüzde 15'ten fazla bir payının satışını yasaklamıştı. Aynı uygulama Fransa'da da bulunuyor.

madan böylece kurtuldu. Ne var ki, bu olayın kamuoyunda yarattığı şiddetli tepki üzerine Alcatel 1996'da AR-GE laboratuvarını tekrar açmak, AR-GE için kaynak ayırmak zorunda kaldı. Türkiye'de ismini de, arada bir, Alcatel-Teletaş diye kullanır oldu. Ancak giderek tekelleşmenin güçlendiği "küreselleşme" dünyasında rekabeti yok edecek her girişimin "meşru ve mübah" sayıldığı da bir gerçektir.

ii) Teletaş örneği Türkiye'ye ciddi bir uyarı olmalıdır. Bu uyarı özellikle 1990 sonrası yılların dünya ekonomisinde önem taşıyor. Çünkü belirli sanayi dal.arında Batı'da ve Uzakdoğu'da büyük çapta atıl kapasiteler vardır ve bunlar Türkiye'de KİT'lerin toplandığı alanlarda yoğunlaşmıştır: Demir-çelik bunların başında gelir. AB, üyelerini (bu arada GB ile bağlı bulunan Türkiye'yi) demir-çelikte üretim kotasına bağlamıştı ve atıl kapasiteler karşısında mali desteklerle üretimi sürdürüyordu. Havayolları bir diğer örnektir; bu nedenle havayolu şirketleri arasında birleşmeler ya da birinin diğerini yutması olayı çok yaygındır. Aynı durum gemi tezgâhları ve yapımı sanayileri için geçerlidir. Bu alanların, Teletaş'ın kaderini, özelleştirmeyi izleyerek yaşaması hiç de küçük bir olasılık değildir (Türkiye'de özel imalat sanayiinde, başta demir-çelik, otomobil üretimi ve dokuma-giyim sanayileri, dünyada olduğu gibi büyük atıl kapasitelerin bulunması, tabii bunlar açısından büyük bir tehdittir).

Özelleştirmenin askeri-strateji açısından da önemi küçümsenemez. Halen KİT konumundaki rafinerilerin özelleştirilmesinin ne anlama gelebileceğini Türkiye yakın tarihindeki bir deneyimle yaşamıştır. 1974'te Kıbrıs çıkartması sırasında yabancı sermaye elinde bulunan bir rafineri (ATAŞ), uçak yakıtı vermeyi "bizde yok" diyerek reddetmiş, Türkiye de yakıtı ancak Libya'dan sağlayabilmişti. Nitekim Türk Silahlı Kuvvetleri'nce hazırlanan "Türk Savunma Sanayiine Bakış" başlıklı raporda (1997) bu olgu şöyle dile getirilmişti:

> "... ülke güvenliğinin gereği olarak savunmayı doğrudan destekleyen sanayi kuruluşlarının ulusallıklarının mutlaka korunması, ekonominin önemli sektörleri olan enerji, ulaştırma, petrol ve ha-

berleşme sektörlerinde YABANCILAŞTIRMA'ya meydan verilmemesi, ülke güvenliği açısından zorunlu görülmektedir."

Askeri sanayi niteliğinde MKEK, ASELSAN, ASPİLSAN vb. gibi ayrıca bir dizi sanayi vardır. Ne var ki, özelleştirilecek kamu kurumları dizisine bakıldığında, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin yabancılaştırılmasını hatalı bulduğu, başta enerji tesisleri ve petrol rafinerileri gibi stratejik kurumların öncelik aldığı görülür. Zaten yabancı sermaye açısından en fazla iştah kabartan alanlar bunlardır, iplik-dokuma fabrikaları değil. Nedeni tekel kârları sağlamak açısından, doğal tekel oldukları için, en uygun kurumlar olmalarıdır. Örneğin, tek başına TELEKOM'un 1998 kârı 2 milyar dolardı (ortalama o yılın dolar kurunda 500 trilyon lira).

iii) Ancak geleceğe dönük dolaylı özelleştirme anlamına gelen yap-işlet-devret (YİD) ya da yap-işlet (Yİ) modeli, önümüzdeki yıllarda faaliyete geçecek tesislerin yabancılar elinde olması yanında, uluslararası tahkimi de birlikte getirmektedir. Nedeni, enerjide, önümüzdeki yıllarda büyük yatırım sıçramaları olmadıkça, Türkiye'nin ciddi bir darboğaza gireceğinin bir kısım siyaset-bürokrasi çevrelerince ileri sürülmesidir; diğer yandan yerli sermaye tek başına bunun altından kalkamayacağı için, yabancı şirketlerle işbirliği yapma ve uluslararası finans kaynaklarına başvuru gereksinimidir. YİD ya da Yİ modeli artı uluslararası kredi kurumlarıysa, yine bir iddiaya göre, ancak "uluslararası tahkim"in kabulü durumunda anlaşmaya cevaz vermektedir. Buna karşı, bu iddianın siyasetçi-bürokrat-müteahhit zincirinde uydurulmuş, Danıştay'ı devre-dışı bırakmak için bastırılan bir yalan olduğu söyleniyor (Altay, 1999). Yani Osmanlı'nın imtiyazlı şirketler ve adli kapitülasyonlar modeli, uluslararasılaşmış bir yeni biçimde tekrar ortaya çıkmıştır; eğer bu ikinci iddia doğruysa, kaynağı yerli-yabancı işbirliğidir.

Bu modeller yakın gelecekte Türkiye ve benzer durumdaki pek çok ülkede altyapı tesislerini yabancı sermayenin ele geçirmesinin esas modeli olarak gündemde bulunacak, uluslararası tahkim de adli kapi-

tülasyonların yerini almış olacaktır. Başka bir deyişle, varolan tesislerin satışı engellense de, uluslararası sermayenin "imtiyazlı şirketler" olarak YİD ya da Yİ modeliyle tekel rantları sağlayan en kârlı altyapı alanlarını ele geçirmesi, adli kapitülasyonların yine devreye sokulması gündemde ciddi bir tehdit öğesi olarak bulunmaktadır. Türkiye'de 1999 başı itibariyle ihalesi yapılıp sözleşmesi yap-işlet modeline göre imzalanmış, uluslararası tahkimi kabul eden dört doğal gaz santrali anlaşması bulunuyordu.*

iv) IMF, OECD gibi kurumların, ABD ve AB'nin Türkiye'ye özelleştirme, özellikle dış sermayeye satış için yaptıkları baskının gerisinde iki temel neden vardır: Birincisi, bu kârlı alanların kendi sermayelerine açılması, bu kârların Türkiye'ye kalmamasıdır. Meseleye Türkiye açısından bakıldığında tabii durum çok farklıdır: Bir kere, bu kârlardan yoksun kalmak, kârlar artık dış dünyaya transfer edileceğine göre, Türkiye açısından gelir kaybı demektir. Ayrıca insanlar, yaparak öğrendiği için, bu olanağı da yitirmek demektir. Osmanlı deneyimi bu açıdan iyi bir derstir. Nihayet bize sadece düşük ücret geliri kalacak demektir.

Baskının ikinci nedeni Türkiye'nin ağır dış borçlarıdır: 1980 yılında 13.5 milyar dolar olan toplam dış borçlar 1999 başında 104.5 milyar dolara çıkmıştır; GSMH'nin yarısını aşmıştır. Türkiye yılda 11-12 milyar dolar arasında dış borç taksidi ve faizi ödemek durumundadır. Özelleştirmeden sağlanacak döviz geliriyse borç ödeyememe riskosunu azaltacaktır. Uzun ve orta vadeli dış borçların yaklaşık yüzde 70'i devlet borçları, yüzde 30'u özel kesim borçlarıdır; 27.5 milyar dolar civarındaki kısa vadeli borçların ise büyük kısmı özel kesime aittir. Yani toplam dış borçların yarısı devlet, yarısı özel kesim borçlarıdır. Ancak devletin kısa vadeli iç borçlarının yarattığı baskı bir yandan, *özel kesimin kısa vadeli dış borçlarının yarattığı baskı* diğer yandan,

(*) Belirtildiğine göre, anlaşmazlık halinde, bu enerji sözleşmelerinde Uluslararası Ticaret Kanunu hakkında Birleşmiş Milletler Komisyonu (UNCITRAL) çerçevesinde Yatırım Uyuşmazlıklarının Çözümü İçin Uluslararası Merkez (INCID) kurallarına uyarak hakeme gidileceği, tahkim yerinin Ankara olacağı şartı Türkiye tarafından konmaya başlanmıştı (Uras, 10 Şubat 1999, s.9).

dış alacaklılar açısından rizikoları iyice artırmıştır; buna, iç borçları uzun vadeli dış borca döndürmek baskısı eklenmiştir. Bu nedenlerle borçlanmak iyice "pahalı" hale gelmiştir. Kısacası, Türkiye neredeyse Osmanlı'nın 1880'li yıllardaki borç batağını bir yüzyıl sonra yine "küreselleşme"yle yaşarken, ekonomisini özelleştirme yoluyla yabancılara teslim etme, kârını, faizini, rantını bunlara devretme baskılarıyla karşılaşır olmuştur.

Tabii Osmanlı borçlarından farklı olarak bu borçların karşılığında Türkiye'nin bugün küçümsenmeyecek bir altyapı varlığı, sınai yapılar, turistik tesisler edindiği bir gerçektir; aynı zamanda döviz rezervleri vardır. Ayrıca bu borçların bir kısmının birtakım vergilerden muafiyet amacıyla yapılan işlemlerden kaynaklandığı biliniyor. Ancak ilginç olan, Batı dünyasının bu kez varlıkları ele geçirmek için açıkça bir politika izliyor olmasıdır; ulus-devleti hiç olmazsa ekonomi düzleminde bir engel olmaktan çıkarma baskılarını yaratıyor olmasıdır. Başka bir deyişle, dış baskıların kaynağı sadece sermayenin kâr haddini artırmak için OGÜ'nün piyasalarına serbestçe girip çıkmak, özelleştirme yoluyla tekel rantlarını ele geçirmek değildir, bir de ulus-devlet engelini ortadan kaldırma amacı vardır.

IV. DOLAYSIZ YATIRIMLAR VE ÖZEL YERLİ YARARLARIN YABANCILAŞTIRILMASI

i) Altyapı ve stratejik önem taşıyan tesislerin özelleştirilmesinin sakıncalarını irdelemek yabancı dolaysız yatırımları reddetmek demek değildir; şu koşulla ki, bunlar iç pazarda üretim kapasitesini genişletmek, yeni üretim-yönetim teknolojilerini getirmek yoluna gitsinler, zaten atıl kapasitelerden bunalmış alanlarda iç pazarı kapıyor olmasınlar. Tabii, dolaysız yatırım rakamlarının Türkiye'de diğer OGÜ'ye oranla daha mütevazı olmasının (Tablo 6) bir nedeni, Türkiye'nin büyük tesislerini henüz yabancılara satış yoluyla sermayeyi çekmiş olmamasıdır. Oysa başta Doğu Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri bunu gerçekleştirmiştir. Ancak değinilen birinci ve ikinci durumdaki dolaysız yatırım hiç de birbirini tam ikame eden bir olgu değildir. İkinciler sözkonusuysa,

özelleştirme yoluyla gelen yabancı sermayeye varolan hazır bir iç pazarı (ya da dış pazarı) satıyor olursunuz; oysa birinci durumda firma üretimi artırır ve bu pazarları kendi yaratır; bu rizikoyu üstlenir.

1989'u hemen izleyen yıllarda yabancı dolaysız yatırımların, birden yılda (gayrısafi) bir milyar dolara doğru yükselmesinde (Tablo 6) çimento fabrikalarının ve Teletaş'ın dış sermayeye satışının rolü vardır. Nitekim bu satışları izleyerek Fransız sermayesi dolaysız yatırım yapan ülkeler arasında birinci sıraya yükselmiş bulunuyordu. Ancak belirtmek gerekir ki, 1990'lı yıllarda gelen dolaysız yatırımların bunlardan beklenen yararı sağlamaktan giderek uzaklaştığı görülüyor. Bir kere, bunlar artık teknoloji transferi sağlayabilecekleri, istihdam yaratacakları imalat sanayiine değil, kâr marjı yüksek toptan-perakende ticaret, bankacılık gibi hizmetlere gelmeyi tercih ediyorlar. 1997 sonu itibariyle imalat sanayiine yapılan dolaysız yatırım, toplamın sadece yüzde 44'ünü oluşturmaktaydı; bunun önemli bölümü zaten içeride büyük atıl kapasiteyle çalışan otomobil sanayiine yönelikti, ayrıca montaj tesisleri gibi bir nitelikteydi. Hizmetlerdeyse en büyük pay bankalara ait bulunuyordu, çünkü kamu borçlanmasındaki yüksek reel faizlerden ötürü en kârlı alan bu kesimdir; bunu yüksek kâr marjları dolayısıyla ticaret kesimi izliyor.

1990'lı yılların Türkiye'sinde tamamen serbestleşen ithalat nedeniyle, dolaysız yatırımlar, zaten artık beklenen yararı sağlayabilecek işlevleri taşımaz hale gelmişti; ayrıca dış merkezdeki şirketten engelsiz ihracat yapabiliyorlardı.

ii) Durgunluk dönemlerinde iç pazarı kapmak dolaysız yatırımların temel hedefidir; dolaysız yatırımlara hiçbir kısıtlama getirmeyen Türkiye, 2000 yılının arifesinde iç pazarını kaybetmek tehdidi altına girmiş bulunuyordu. Çünkü Türkiye içinde serbestçe satış zinciri kuran firmalar, hizmet alanına dolaysız yatırım yapmış sayılıyor; firma dışarıda ürettiği ve satma güçlüğü çektiği mallarını ya da büyük atıl kapasiteyle çalışmamak için üretimini sağlamak istediği mallarını, Türkiye'de iç pazarı ele geçirmek yoluyla kendisi serbestçe pazarlayabiliyor. Giyim sanayiinde, otomobil ve diğer dayanıklı tüketim malla-

rı sanayilerinde, yerli firmalar büyük atıl kapasitelerle çalışırken, ihracat olanakları dış dünyada tarife-dışı engellerle sınırlanırken, yabancı mal merakı iç talebi yabancı mala kaydırıyor, yerli sanayide atıl kapasiteler giderek büyüyor, iflaslar artıyor.

İhracat ve iç pazar hızla büyürken bunun fazla önem taşımadığı açıktır. Mal çeşitlenmesi, kalite iyileşmesi, az da olsa bir miktar istihdam yaratılması gibi gerekçelerle bu tür yabancı yatırımlar savunulabilir. Ancak bu sav durgunluk dönemlerinde, zaten büyüyen atıl kapasiteler ve iflaslar yaşanırken yerli firmalar için darboğazın daha da sıkılması anlamına gelir. Çünkü 2000 yılı arifesinde bir yandan yüksek reel faizin etkisiyle genelde tüketim-yatırım harcamaları kısılırken, buna kamu harcamalarının kısılması da eklenerek toplam talebin düşmesi olgusu yaşanıyor; diğer yandan "aşırı üretim kapasiteleri"nin dünya çapında sorun olduğu sanayilerin özel durumu bulunuyordu. Türkiye 1998 yılının ikinci yarısında girdiği krizde (özellikle OGÜ ve AB ülkeleri gibi) bu iki olayı iç içe yaşıyordu. Yukarıda değindiğimiz "mağaza veya bayi zinciri kurup iç pazarı ele geçirme" olgusu işte bu bağlamda ortaya çıkmaktadır. 1998-1999 yıllarında kendi beyanlarına göre yerli firmaların yüzde 65'i iç talep yetersizliğinden atıl kapasiteyle çalışıyordu; 1985'te bu oranın sadece yüzde 35 olduğu düşünülürse, talep yetersizliğindeki artışın çapı anlaşılabilir. Bu noktada değinilen biçimdeki yabancı dolaysız yatırım artık zararlı olmaya başlar.

V. ÖZELLEŞTİRMENİN DEVLETE MALİ GETİRİSİ

Özelleştirme kamuoyuna sürekli değişen gerekçelerle sunuldu. Gündeme geldiği 1986'dan bu yana gerekçeler sermayeyi tabana yaymaktan özel kesim eliyle verimliliği/kârlılığı artırmaya, "sırtımızdaki kambur", yani zarar eden KİT'lerden kurtulmaya uzanan bir çizgide sürdü. Bu aşamalarda KİT'ler her türlü kaynaktan yoksun bırakılıp fiilen zarar ettirilmeye özen gösterildi. Bütçe açıklarının faiz yükü altında giderek büyüdüğü 1990'lı yıllardaysa gerekçelere "satış hasılatı yoluyla kamu açıklarını kapatma" da eklendi. Gerçekte satılanlarsa en kârlı kurumlar olduğu gibi, sırada bekleyenler de aynen en kârlı olanlar, ya-

ni "satış hasılatı karşılığında yıllık zarar değil kârlar"dan vazgeçmenin sözkonusu olduğu tesislerdir.

1986-1998 yılları arasında yapılan özelleştirmelerin toplamı 6.1 milyar dolara ulaştı. Bunun en büyük kısmı (neredeyse yarısı) Anasol-D hükümetince gerçekleştirildi (1998);* izleyen azınlık DSP hükümetiyse özelleştirmeye karışan mafya-çete bağlantıları, karapara suçlamaları ve temeldeki hukuki sorunlar dolayısıyla özelleştirmeleri durdurdu. Bunun yanında, hukuki (Anayasa'ya aykırılık gibi) sorunlar yüzünden satışları sonuçlandırılamayan ya da karapara/mafya-çete bağlantılı ihaleler suçlamaları dolayısıyla satışı askıya alınmış bir dizi satış işlemi bulunuyordu. Bu nedenle tamamlanmış satış bedeli rakamı konusunda kuşkular yaygındır. Satış hasılatından daha ilginç olanı devlete bu satıştan ne kazanç sağlanabildiği sorusudur; eldeki verilere göre, Hazine'ye aktarılabilen satış hasılatı payı ancak üçte bir kadardır. 1996 yılı verilerine göre 1985-1996 arasında toplam satış geliri 3.771 milyon dolarken bundan Hazine'ye aktarılan 1.162 milyon dolardan ibarettir. Gerisi özelleştirme giderleri, ilgili kuruluşlara ödeme, denetim-danışmanlık-ilan-reklam giderleri, sermaye iştirakleri vb. gibi yollarda harcanmıştır (Erşen, 29 Aralık 1997, s.5). Aslında bir sermaye varlığını satıp cari kamu giderini karşılama, bir ailenin babadan kalma evi satıp oğlunun spor giderlerini karşılaması gibi bir işlem, yani bir sermaye kaleminin satışıyla varlıkları azaltıp cari gelire dönüştürme demektir. Ancak bu satış geliri kamu iç/dış borç anaparalarını karşılamak için kullanılıyorsa, devlet fakirleşmez, varlık azalışı borç stokundaki azalışla telafi edilmiş olur; ya da bu satış geliri yeni bir yatırım için kullanılır, böylece bir varlık kalemi bir yenisiyle ikame edilir. Türkiye'de 1990'lı yıllarda yapılan bu değil, satış hasılatının heba edilmesi, kamusal varlıkların tüketimi olmuştur. Gerçekte tek amacın iç ve

(*) Özelleştirme İdaresi kaynaklarından ve diğer kaynaklardan gelen rakamlar birbirini hiç tutmuyor. Bu rakamı Milliyet gazetesi "ekonomi kulisi" sütunundan ve *Ekonomik Forum* dergisinden aldık (Tamer, 14 Ekim 1998, s.8 ve *Ekonomik Forum*, Haziran 1999, s.10-11). Bunun nedeni herhalde özelleştirilen KİT'lerin bir kısmında yargının yürütmeyi durdurma vb. kararlarından ötürü durumunun askıda olması, belirsizliğin sürüyor olmasıdır. Ancak bu iki kaynaktaki rakamlar birbirini tutuyordu.

dış kaynaklı "küreselleşme" baskısını tatmin ederken çıkar sağlamak olduğu açıktır.

VI. ULUS-DEVLETİN İKTİDARSIZLAŞTIRILMASINA, POLİTİKALARIN ÇARPITILMASINA TEPKİLER

i) 1980'li yıllarda "küreselleşme" olaylar katında ne anlam taşıdığı tam algılanamamış bir terim olarak kalmıştı. Küreselleşme-özelleşme lehine yürütülen yoğun propaganda bir yandan, Türkiye henüz konvertibiliteye geçmediği için ilgili sorunların gizli kalması diğer yandan, şiddetli tepkilerin doğmasını önledi. AB'ye üyelik beklentisiyse küreselleşmenin tamamlayıcı bir öğesi olarak görüldü ve küreselleşme biraz da bu nedenle efsaneleşti. Nitekim Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000) bu yaklaşımı destekleyen sözler içerir:

> "AT ile tam üyelik doğrultusunda gümrük birliği sürecine giren ülkemiz küreselleşme avantajlarından en üst düzeyde yararlanabilme fırsatını yakalamış bulunmaktadır" (DPT, 1995, s.2).

Ancak 1990'lı yıllarda yaşanan iç ve dış olaylar bu efsanenin sürdürülmesine olanak bırakmadı. Küreselleşme diye pazarlanan sermaye akımları serbestliğinin, gerçekte 19. yüzyılın "vahşi kapitalizmi" olduğunun anlaşılması Berlin Duvarı'nın yıkılmasını ve işlerin iyice çığırından çıkmasını bekledi. 1994 krizi bu anlayışı iyice pekiştirdi; gelir bölüşümü giderek kötüleşirken ve sıklaşan krizler işsizliği artırırken yeni düzenin kime ne getirdiği anlaşılır oldu. Dönemin ikinci yarısındaysa artık sorun (1997'de Asya, 1998'de Rusya-Brezilya kriziyle) ülke boyutlarını aşmış, dünya çapına ulaşmıştı; 1998'in ikinci yarısında Türkiye de durgunluğa girince ve bu arada dış baskılar yoğunlaşınca, yaşanan sürecin getirmekte olduğu rizikolar iyice su yüzüne çıktı.

Olaylar belirginlik kazandıkça "küreselleşme" etiketiyle getirilmek istenen düzene karşı hemen her yerde tepkiler oluştu. MAI Anlaşması'yla bağlantılı olarak Türkiye'de ve dünyadaki tepkilere daha önce değinilmişti (Altıncı Bölüm); bu bölümdeyse askeri stratejiyle ilgili olan KİT'lerin yabancılara satışına ilişkin Türk Silahlı Kuvvetleri'nin

uyarısı yansıtıldı; ayrıca yerel ya da sektörel önemi olan KİT'lerin özelleştirilmesine halk katındaki tepkiler ortaya kondu. Aşağıda örgütlü en ciddi güç olan işçi sendikalarının, KİGEM'in (Kamu İşletmelerini Geliştirme Merkezi) ve Mimar-Mühendis Odaları'nın muhalefetine değineceğiz. Ancak önce, Türkiye'deki muhalefetin genelde dünyada ortaya çıkan muhalefetle örtüştüğünü belirtmek üzere, önemli küresel merkezlerdeki sorgulamaları ele alacağız. "Vahşi kapitalizm"e karşı 19. yüzyılda muhalefet işçi ayaklanmaları, Marksist ve milliyetçi karşı koymalar, savaşlar biçimindeydi. Bugün bir yandan uluslararası sermaye ve onların sözcüleri atalarının fütursuzluğuyla ilerlerken, bir yandan bunun böyle devam edemeyeceğini ve artan tepkilerin yönünü görenler de var.

ii) 1998 Ekim ayının başında IMF ve Dünya Bankası'nın finans kesimiyle ve ekonomi bürokrasisiyle düzenlediği toplantı üzerine, yine bu kesimin sözcüsü olan bir dergi "Dünyaya bakış" sayfasında şu görüşleri dile getiriyordu:

> "Hükümetler ve başıboş sermaye arasında sürekli çatışma... belirsizlik ve korku yükseliyor... gerçekten, cehalet, küresel sermaye akımlarına karşı engellerin aşırı bir süratle çözülmesini getirdi... Geride kalan yükselen milliyetçilik ve gerileyen küresel finans..." (Samuelson, 19 Ekim 1998, s.4.)

Yine küresel sermaye sözcülerinin İsviçre'nin Davos kentinde toplanan (Şubat 1999) Dünya Ekonomi Forumu'nda dile getirdikleri olumsuzluklar dikkat çekicidir. *Milliyet* gazetesinde bu görüşler şöyle yansıtılıyor:

> "Artık Henry Kissinger de, ABD Hazine Bakanı Robert Rupin de, ünlü spekülatör George Soros da sistemle bütünleşen ya da bütünleşme çabasında olanların yalnızca küçük bir bölümüne yarar sağlayan, geri kalan milyarlarca insanı ise çıkmazlara sürükleyen bir sistemin kalıcı olamayacağını görüyor ve dile getiriyor" (Ulagay, 7 Şubat 1999, s.11).

Küreselleşme senaryosunun temelinde "Washington Consensus"un yattığı ve senaryo yazımında ABD Hazinesi'nin Wall Street ve ÇUŞ ile işbirliği yaptığı düşünülürse, yukarıdaki alıntı çok anlamlıdır. Fakat belki daha da anlamlı olan, bu bağlamda Batı içinde ortaya çıkan çatlaktır. ABD sözcülerinin, ABD'de ekonominin parlak görünümünü (Federal Reserve Başkanı Alan Greenspan) ve "beş yüz yıldan beri hiçbir ekonomi dünyaya ABD'nin şu an olduğu gibi hakim olmamıştır" sözlerini dile getirmesi (Hazine Bakan Yardımcısı Larry Summers) Fransa'nın tepkisine yol açtı; *Le Monde* gazetesi bunu 'küstahlık' olarak niteledi (*Cumhuriyet,* 4 Ocak 1999, s.1). Fransız ve Alman sendikaları başkanları gelir bölüşümü sorununun hem ülke içinde, hem ülkeler arasında ciddiyetine değindiler. Yani küresel düzenden geçinenler arasında dahi çatlaklar ortaya çıktı. Belki daha da çarpıcı olanı Amerikan İşçi Sendikaları Konfederasyonu AFL-CIO'nun Başkanı Sweeney'in Davos Toplantısı'ndaki sözleridir:

> "Şu anda merkez bankacıların en büyük kâbusu küresel deflasyon. Tüketilebilecek olandan çok daha fazla ürün, gereğinin kat kat ötesinde üretim kapasitesi ve bunlara göre ceplerinde az para olan tüketici... İnsanlar artık para ve sermaye hareketlerine karşı kesin güvence talep ediyorlar. Eğer bu, küresel düzeyde başarılamıyorsa, ulusal düzeyde yapılacak demektir... Artık ihracat odaklı ekonominin sonuna gelindi..." (*Milliyet,* 9 Şubat 1999, s.4.)

Küresel sermayenin kaynaklandığı merkezlerde bu tartışmalar olurken, on beş gelişmekte olan ülkenin oluşturduğu bir grup, yaklaşık aynı günlerde kendi toplantısını yaptı; varolan finansal yapıyı eleştirdi, getirdiği tehditlere işaret etti ve daha eşitlikçi ve insani bir düzen talep etti. Türkiye gelişmekte olan ülkelerin Batı karşısında "direnme"lerini sağlayacak örgütlere geçmişte girmediği gibi buna da katılmadı; La Fontaine'in, eğer aslanı yok edemeyeceksen aslandan yana ol, tavsiyesine uymaya devam etti.

Ancak bütün bu karşıt görüşler Batı'nın kendi platformlarında ya da diğer düzlemlerde dile getirilirken, sermaye serbestliğini daha da

güçlendirecek bir diğer anlaşma sessizce yürürlüğe girmeye hazırlanıyordu. Dünya Ticaret Örgütü (WTO) çerçevesinde ABD'nin baskısıyla bankacılık, sigortacılık, fon yönetimi uluslararası sermayeye açılıyor, imzalayan 54 ülke arasında Türkiye de yer alıyordu. GATT Uruguay Round'da serbestleştirilmeyen alanlardan biri olan bu finans hizmetleri, 1 Mart 1999'dan itibaren, 1997 sonunda aralarında Türkiye'nin de bulunduğu 70 ülke tarafından imzalanan anlaşma çerçevesinde uluslararası sermayeye açılarak, sermaye akımları tam anlamıyla denetimden arındırılıyordu. Bu arada yerli ve yabancı basında Marx'ın "kapitalizm kendi mezar kazıcılarını yaratır" sözü sık sık tekrarlanır oluyordu.

iii) Türkiye'de sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi ve özelleştirme yarattığı sonuçlar itibariyle (daha önce değindiklerimizden öte) bu süreçte kaybedenlerin tepkileriyle karşılaşıyor ve bu, siyasete yansıyor. Bunun toplumsal-siyasal düzlemde en çarpıcı sonucu "sol parti" söylemini benimseyen (Refah Partisi ya da onun kapatılması üzerine kurulan Fazilet Partisi gibi) İslami kökenli partilerin ve milliyetçi (MHP gibi) partilerin "kaybedenler" sayesinde oy oranında kaydettikleri sıçrama oldu. Oysa 1980'li yıllar öncesinde aynı görüşü temsil eden Milli Nizam ve onu izleyen Milli Selamet Partileri'nin oy oranı hiçbir seçimde yüzde 10'a dahi varamamışken, Refah Partisi Refahyol çerçevesinde koalisyonun büyük partisi olarak iktidara gelmeyi (1996) bile başardı. Fakat en ilginci, 18 Nisan 1999 seçimlerinde "milliyetçi" söylemi benimseyen merkez-sol DSP ile merkez-sağ MHP'nin büyük bir sıçrama kaydederek, ANAP dahil üçlü koalisyonun büyük ortakları olarak iktidara gelmeleri; küreselleşme/özelleştirme söylemini benimseyen ANAP ve DYP'nin (dinci söylemi benimseyen Fazilet Partisi gibi) büyük oranda oy kaybetmeleri oldu.

İşçi sendikaları bir yandan KİGEM (Kamu İşletmelerini Geliştirme Merkezi) ile işbirliği yaparken, bir yandan aralarındaki siyasal eğilim farklarını bir yana itip, kendi aralarında dayanışmayla küreselleşme sonuçlarına karşı mücadeleye girdiler. Mücadeleyi hem KİT'lerin özelleştirilmesi ve YİD-Yİ sistemine karşı hukuk düzleminde sür-

dürüyorlar; hem sosyal devletin çözülmesi ve esnek çalışma yöntemine, sosyal sigorta sisteminin özelleştirilmesi baskılarına karşı yürütüyorlar. Bir yandan da artan işsizlik ve artmayan reel ücretlere, krizlerin bütün yükünün işçilere bindirilmesine karşı mücadele veriyorlar.

Küreselleşmeden ve özelleştirmeden en çok zarar gören tarım kesimiyse, örgütlü olmadığı ve siyasal düzlemde sözcülüğü hiçbir siyasal parti tarafından pek yapılmadığı için tepkisini üretimi artırmamak, Türkiye'yi ithalata mahkûm etmek; göç ederek gecekondu nüfusunu yükseltmek yoluyla dile getiriyor. PKK'nın 1990'ların ilk yarısında Doğu-Güneydoğu bölgesinde halk arasında taban bulmasının önemli ölçüde bu bölgelerdeki tarımın-hayvancılığın çöküşüne bağlı yoksullaşmadan kaynaklandığı oysa yadsınamaz bir gerçektir.

KİGEM ise mücadelesini KİT'lerin özelleştirilmesine karşı, işçi sendikalarıyla birlikte, hukuk düzleminde yürütüyor. TELEKOM'dan THY'ye bir dizi büyük çaplı KİT'in, altyapı tesislerinin ancak 2000 yılına doğru özelleştirilmelerinin gündemde olması, KİGEM'e çok iş düşeceğini gösterdi.

Toplum katındaki mücadelenin nedenleri ileride krizler, büyüme ve gelir bölüşümü incelenirken ortaya çıkacaktır. Ancak "küreselleşiyoruz" diye Türkiye'ye gelen düzenin işveren katında da yaygın kabul bulmadığına bir örnek 1994 krizi sırasında Yaşar Holding'in sahibi Selçuk Yaşar'ın gösterdiği tepkidir; yayınladığı *Mesaj* dergisinde şöyle yazmaktadır:

> "En büyük yanlış, 32 sayılı kararnameydi. 32 sayılı kararnameyi çıkaranların hepsi bugün kamu vicdanında yargılanmaktadır. Böyle liberal ekonominin, böyle liberal yabancı para aşkının teşvik edildiği bir kararnameyi Danimarka'da, Almanya'da, Fransa'da ya da Japonya'da çıkar, o milletler de üç sene sonunda dolarkolik olur, kendi öz paralarını aşağılar hale gelirler...
> Hadi görelim bakalım, 32 sayılı kararnameyi değiştirmek kimin aklına geliyor veya değiştirmeye kim cesaret edebiliyor?
> Türkiye ithalat cenneti oldu.
> Döviz çarçur edildi.

> Devletin kasası boşaldı.
> İsraf ve eğlence teşvik edildi.
> Vergi kaçırmayı teşvik eden vergi kanunları çıkarıldı...
> Herhalde biraz daha batacağız, o zaman aklımız başımıza gelecek...
> Biz serbest ekonomi taraftarıyız.
> Ama 10 senede vergi vermeden trilyoner olma imkânı sağlayan politikalara ve denetimsizliğe karşıyız.
> Batı serbest ekonomi kuralları ile işler. Soygun yapanlar kurtulamaz, hapsi boylar.
> Batılı bir bankacı, peki, milletin parasını batıranlar ne oldu, diye sordu. Hapse girdi mi, dedi. Hepsi trilyoner ve serbest, dedim..."
> (*Mesaj* dergisi; Kitap No: 11, 1994, s.8-10.)

Ne var ki, ilginç bir rastlantıyla, bu gerçekleri gören hiç kimse devlet yönetiminde uzun süre yer almıyor. Ve Türkiye "küreselleşiyorum" derken, düşük ücretli işçilerin geliriyle yetinmek zorunda olan, kâr-faiz-rant gibi birikim kaynağı olabilecek gelirlerini yabancılara kaptıran bir "proleter devlet" olma yolunda, adım adım ilerliyor.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Makro-Ekonomik İstikrarsızlık: Enflasyon, İşsizlik ile Ücretler ve Krizler

> Tüm ideolojileri geride bıraktığımızı söylemek kadar ideolojik başka bir önerme olamaz... özellikle ideolojinin kızgınlaştırdığı krizlerden geçilmeyen tarihsel bir zamanda...
>
> Terry Eagleton*

Önceki iki bölümde yer alan grafikler makro-ekonomik istikrarsızlıktan ne kastedildiğini; 1989'dan sonra bütün değişkenlerdeki iniş-çıkışların hem sıklaştığını, hem büyüdüğünü gözler önüne sermektedir. Hükümetlerin denetiminden çıkan makro-politikaların başında dış ticaret ve para politikaları gelirken, maliye politikası da ne yazık ki düzenli yürütülemedi; serbestleşen sermaye akımlarında kamu açıklarına çare arandı. Ekonomi politikalarının kısıtlandığı bir ortamda, özel kesimin rizikolarını düşürme ve faiz ödemeleri yoluyla bu kesime kaynak aktarma, vergi salmanın yerine geçti. Sermaye akımlarının başdöndüren bir hız kazanmasına yerli bankalar ve şirketler de yabancılar yanında katılırken ve "para üzerinden para kazanmak" ekonomiyi "kumarhane"ye döndürürken, Türkiye ortalama üç yılda bir kriz yaşar oldu.

1990'lı yıllarda krizler makro-göstergelerde şiddetli değişmelere tanıklık etti; yıllık ortalaması zaten yüzde 70'e fırlayan enflasyon hızının ve bunu da aşan nominal faiz haddinin üç haneli rakamlara ulaştığı, döviz fiyatının katlandığı, işsizliğinse çift haneli rakamlara tır-

---

(*) İngiliz düşünür, eleştirmen.

mandığı, ücretlerle maaşların çöktüğü, borsanın göçtüğü, çok sayıda firma ve bankanın iflas ettiği sermaye kaçış dönemlerinde ortaya çıktı. Bir-iki yıl devam eden kriz ortamı sermaye geri dönüşleriyle tekrar yerini büyümeye bırakırken bu arada pek çok firma-banka tasfiye edilmiş, yerini yenilerine bırakmış oluyordu. Sıklaşan bu gel-git ortamının uzun vadeli yatırımlar açısından ciddi bir belirsizlik-riziko artışı ve verim düşüşü kaynağı olduğu bir gerçektir; yıllık ortalama büyüme hızının gerilemesinin de başlıca nedenidir.*

I. MAKRO-EKONOMİK İSTİKRARSIZLIK TABLOSU

Türkiye kor ateş üzerinde dans yapan kanadı kırık bir kuşa benziyor artık. İki ayağını birden ateşe basamadığı için önce biriyle basıyor, o yanınca diğerine geçiyor. İkisi birden yandığında uçmaya çalışıyor, kanadı kırık olduğu için uçamıyor. Arada bir gücünü toplayıp havalandığında, uçuyorum sevincine kapılıyor, ama sevinci boşa gidiyor, bu kez iki ayağıyla kor ateşin üstüne düşüyor ve iki ayağı birden yanıyor. Hiç yorulmadan, umudunu yitirmeden belki uçabilirim diye bu dansı sürdürüyor. Kor ateşi söndürmek, tabii, bu işkenceden kurtulmanın en kestirme yoludur; ne çare ki, ona gücü yetmiyor, yapamıyor. Arada bir kendisini seyredenlere gülücükler, tavizler yağdırarak onların ateşe biraz su serpmelerini sağlayabiliyor. Gelgelelim ateş tam sönmüyor, çünkü alttan sürekli körükleniyor. Yani geçici rahatlama bile ancak seyircilere biriken taahhütlerle gerçekleşebiliyor.

Kuşun nasıl kurtulabileceği bellidir: Ateşin tam söndürülmesi ve kırık kanadın iyileştirilerek uçmasının sağlanması. Bu dans 1990'dan bu yana sürmektedir. Üstelik 1995'ten sonra (GB ve GATT Uruguay Round Anlaşması dolayısıyla) kendisini yeme gücündeki büyük kuşların saldırısına uğradığı da açıktır.

Yukarıdaki benzetmeyi Türkiye ekonomisinin sembolik bir tasviri diye düşünmek mümkündür: Kanadı kırık kuş Türkiye ekonomisidir. Kanadı kırıktır; çünkü dünya üçüncü sanayi devriminde almış ba-

(*) Türkiye'nin sıklaşan krizleriyle "popülist politikalar"ı arasındaki ilişki için bkz. (Alper-Öniş, Haziran 2001).

şını gitmiş, ona yetişmek zorundadır. Ne var ki, kaynak yetersizliği bir yandan, varolan kaynakların çarçur edilmesi ve ağır faiz ödemeleri diğer yandan, yetişmesine olanak bırakmıyor. Üstelik çağı yakalayabildiği az sayıda nokta da "özelleştirme" diye, bir dünya tekeli tarafından yutulup yok ediliyor (Teletaş örneği). Almaşık ayaklı kor üstü dans döviz-faiz çekişmesinin yarattığı gel-gitler; tabandaki kor ateş ise harcamalardır. Patlayan ya da patlatılan (tüketim kredileri yoluyla) özel tüketim bir yandan, PKK'ya karşı silahlanma ya da devlet erkanının görkemi için veya faizci kesim için giderek artırılan kamu harcamaları öte yandan, bu ateş dansının üzerinde yapıldığı zemini oluşturuyor. Arada bir gücünü toplayıp havalanma (1990, 1993, 1995-1997), pompalanan sermaye girişleri sayesinde beklenmedik düzeylere ulaşan GSMH büyüme hızıdır. Havalanmayı izleyerek iki ayak üstüne kor ateşe düşüş, hızlı büyümeyi izleyen yıl, bozulan dengeleri düzeltmek için getirilen kısıtlamaların ya da sermaye kaçışının veya dış dünyadan yansıyan durgunluğun, faizlerle döviz fiyatı ve fiyat düzeyi fırlayıp, borsa ve reel ücretler çökerken atıl kapasitelerle işsizliği tırmandırmasıdır; sonuçta GSMH büyüme hızının sıfıra ya da eksilere inmesidir. Arada bir altta yanan kor ateşe serpilen su, dış kaynaklar; bunlar için seyircilere kuşun verdiği tavizler, özelleştirilen KİT'lerin ya da uluslararası tahkimli yeni ihalelerin dış sermayeye peşkeş çekilmesinden Çekiç Güç'ün kalış süresinin uzatılmasına, İncirlik'ten kalkan ABD uçaklarının Irak'ı bombalamasına yayılan bir dizi boynu bükülüktür. Biriken taahhütler ise, olağanüstü bir hızla büyüyen iç ve dış borçlardır. Ateşin alttan körüklenmesi (ihracatı artırmak yerine faiz arbitrajı sayesinde sermaye girişi sağlayıp) ekonomiye canlılık getirmek için tüketimin pompalanması ve kamu harcamalarının (iç-dış borç anapara ve faiz ödemeleri artı silahlanma harcamalarıyla) sıçramasıdır. 1995 sonunda kendisini yeme gücündeki kuşların akını ise çok açıktır. AT ile gümrük birliği için süre tamamlandığında, durgunluktan bunalan Avrupa firmalarının Türkiye pazarını ele geçirmek için ihracata saldırması, finansman darboğazındaki yerli firmaları borsa oyunlarıyla ele geçirmesi ve GATT Uruguay Round'un getirdiği yeni bağımlılıklardır. 1994 ilkbaharında 5 Nisan

kararlarına götüren finansal istikrarsızlık ya da 1998'in ikinci yarısından itibaren kaçan 7 milyar dolar sermaye ve Asya-Rusya kriziyle önce durgunlaşan sonra gerileyen ekonomi ise, kuşun iki ayağıyla birlikte yanıp tutuşması, üstelik kırık kanadının da ateş almasıdır. Bu yangın şiddetlenerek 2000'li yıllara devredilmiştir.

Bu ateş kuşu dansını Türkiye ekonomisi, üstelik, Stravinsky'in nefis bale müziği eşliğinde yapmıyordu; artalanda bir kakafoni vardı. İnanılmaz boyutta özel-tüzel yolsuzluklar, mevduat sahiplerinden çalınıp çırpılıp "banka" ismini taşıyan kurumlarca dışarı kaçırılan milyonlarca dolarlık fonlar, buralarda kamu bankalarınca "plase" edilip batırılan yine milyonlarca dolarlık kamusal kaynaklar, devletin en üst katlarındaki siyasetçilerin ABD'deki kaynağı "meçhul ve meşkuk" servetleri, siyaset ve bürokrasiyle iç içe geçen çeteler ve mafya ya da toplum tabanını örümcek ağı gibi saran tarikatlar bu tabloyu tamamlayan parçalardı. Bu makro-ekonomik istikrarsızlıkla birlikte sergilenen çalma çırpma, "hepimiz aynı gemideyiz" türküleriyle ve işvereninden işçisine kadar duruma yağdırılan protestolarla birlikte sürüyordu. Tabii, kentlerde orada burada patlayan bombalar, sınır boyu ve sınır aşırı süren çatışmalar da bu kakafoniye davullu, zilli Mehter Marşı havası veriyordu. 2000 yılına devredilen tabloda tek iyileşme PKK ile (sadece) silahlı mücadelenin, yerini, siyasal düzlemdeki aynı derecede ciddi (başta Ermeni Soykırımı savı) mücadeleye bırakması oldu.

II. ENFLASYONUN TOPLUMSAL VE KURUMSAL KAYNAKLARI

1. Türkiye'de Enflasyon, Dünyada Deflasyon

i) Ekonomik sistem belirsizlikleri azaltma ve karar alma sürecini etkinleştirme; toplumun geleceğini kurma ve refahı yaygınlaştırma gibi işlevlerini yerine getirebilmek için üç temel ekonomik sorunu çözmek zorundadır: Bunlar makro-ekonomik istikrarı sağlama, sermaye birikimi ve ekonomik büyümeyi gerçekleştirme, nihayet yaratılan gelirin üretim sürecine katılanlar arasında dağılımını büyük dengesizlikler ya-

ratmadan bir çözüme bağlama, diye özetlenebilir.

Makro-ekonomik istikrar, finansal ve reel plandaki dengelerin kurulmasını birlikte kapsar. Genel fiyat düzeyi hızlı artış ya da şiddetli iniş-çıkışlar göstermemeli; öyle ki, ekonomik ajanlar yarın için büyük belirsizliklerle ve karar alma güçlükleriyle karşı karşıya kalmamalıdır. Reel planda ise, varolan üretim kaynakları tam olarak kullanılmalı, yüksek oranlı işsizlik ya da üretim kapasitesinde aylaklık dolayısıyla ekonominin etkinliği düşmemelidir. Bu ölçütlere göre Türkiye 1978'den bu yana makro-ekonomik istikrarsızlık yaşamaktadır. İstikrarsızlık 1988'den sonra artma sürecine girmiş, 1990'lı yıllar Cumhuriyet tarihinin bu bağlamda en kötü dönemi olmuştur.

Enflasyon hızı ve işsizliği eşit önemde tutan bazı iktisatçılar fiyat artış hızıyla işsizlik oranını toplayıp ekonominin ne ölçüde sağlıklı bir konjonktürde seyrettiği konusunda bir gösterge elde ederler. Bundaki artış olumsuzluğun arttığına, azalış olumsuzluğun azaldığına gösterge sayılır. Olaya bu açıdan bakıldığında 1980'li yıllar daha önceki dönemlerden, 1990'lı yıllar ise hepsinden daha olumsuz gösterge sergiler. Nedeni enflasyonun 1998'e kadar ivme kazanmış, giderek yükselmiş olmasıdır. Bu bölümde sözkonusu iki gösterge yanında krizlerin niteliği ve ücretler birlikte ele alınacaktır; böylece hepsinin birlikte 2000 yılına doğru Türkiye'nin en ciddi, en tehdit edici sorununa dönüşen gelir bölüşümü bozulmasına nasıl katkı yaptığı ortaya konmaya çalışılacaktır.

ii) 1990'lı yılların ikinci yarısında, özellikle Asya (1997), izleyen Rusya ve Brezilya (1998) kriziyle birlikte dünyada deflasyon tehdidi ortaya çıktı. Zaten 1990'da bir türlü onarılamayan bir durgunluğa düşen Japonya'da çoktan deflasyondan söz edilir olmuş, ABD ve AB'de alınan önlemlerle yıllık fiyat artışları yüzde 2-3 civarına inmişti. Merkez bankalarının bağımsızlığı ilkesi Batı dünyasında fiyat istikrarını öncelikli tek hedefe döndürüp, "esnek işçi piyasası" anlayışı çerçevesinde işsizliği ikincil öneme itelemişti. Nitekim 1998'de AB'nin büyük boyutlu ortakları Almanya ve Fransa'da sadece üretim fiyatları değil tüketici fiyatları da inişe geçti. 1998'de krize düşünceye kadar Brezil-

ya'da, Uzakdoğu'daki krize rağmen Çin'de ve Hong Kong'da fiyat düşüşlerinin sürmesi deflasyonun gelişmekte olan ülkelere de yayılmakta olduğu izlenimini uyandırıyordu (Krugman, 1999, s.1-16 ve s.1-5).

Kimine göre, deflasyonun kaynağı birçok üretim dalında (otomotiv, demir-çelik, dokuma-giyim vb.) ortaya çıkan "aşırı kapasite"lerdir. Nedeni küreselleşmenin hem ülkelerarası, hem ülkeleriçi düzlemde gelir bölüşümünü üst-gelir sınıfları lehine bozmuş olmasıdır; üst-gelir sınıfları doygunluk noktasındayken alt-gelir sınıflarının satınalma gücünden yoksun olmaları, atıl kapasiteleri artırırken fiyatları düşürmektedir. Burada çözüm gelir bölüşümünün her iki düzlemde (ülkelerarası ve ülkeleriçi) düzeltilmesi, alt-gelir sınıflarına gelir pompalanmasıdır. Bunun için de bir miktar enflasyon gerekebilir.

Kimine göre, deflasyonun yarattığı fiyat düşüşleri, fiyatlarda daha da fazla düşüş olacağı beklentisini yarattığı için harcamalar kısılır, tüketicilerce düşüşün ortaya çıkması beklenir. Bu da hem atıl kapasite, hem fiyat düşüşlerinin sürdüğü bir ortam yaratır; çözümü ise yine "denetimli enflasyon" yaratarak fiyat düşüşü beklentisini kırmaktır (Krugman, 1999, s.4).

Kısacası 1990'lı yıllarda Türkiye'nin enflasyon hızı 1980'li yılların üstüne çıkarken (Grafik 5 ve 6) dünyada işler tersine dönmüş, sorun artık enflasyon değil deflasyon olmuştu; enflasyon da bir çözüm gibi algılanıyordu.

2. Gelir Bölüşümü Mücadelesi, Enflasyon ve Krizler

Milton Friedman'ın "enflasyon daima ve her yerde parasal bir olaydır" diye yasalaştırdığı para miktarı ve genel fiyat düzeyi ilişkisi, aslında, artalandaki baskılar-değişimler konusunda hiçbir şey söylemez; sadece devletin merkez bankası yoluyla para miktarını artırdığını kabul eder. Türkiye'deki enflasyonunsa para arzını genişletme baskısı yaratan öğeleri, kendi içinde incelenmeye değer toplumsal dönüşümleri içerir. Bunların başında gelir bölüşümü mücadelesi gelir.

i) 1980'li yılların başında ekonomiyi dış rekabete açıp ihracatı artırmaya yönelirken, bir kere, "ücretler ve maaşların talep yaratan et-

kisi" geride kaldı, "maliyet öğesi" olma yönü öne geçti. İkincisi, "pozitif reel faiz" amacını gerçekleştirme IMF istikrar programının baş öğesiydi ve Türkiye'de de aynı amaca ulaşmak hedeflendi. Üçüncüsü, 1980'li yılların ortasından itibaren yoğun iç borçlanmaya geçiş, kamu kâğıtlarını cazip kılmak için faiz hadlerinin yükselmesini gerektirdi. Nihayet, dünyada tarım dış ticaret hadlerindeki aleyhe dönüş iç ticaret hadlerinin de aleyhe dönmesine imkân hazırlamaktaydı. Gıda fiyatlarının ücretleri ve tarımsal hammadde fiyatlarının girdisi olduğu mamul fiyatlarını belirleyici rolü, maliyetleri düşürmek için bunların genel fiyat artışlarından daha düşük oranlarda artmalarını gerektiriyordu. Ne var ki, GSMH'de faiz/kâr öğelerinin payını artırmak için işçi-memur ve tarım kesimi payını azaltmak anlamına gelen bu dönüşümü, sabit fiyatlarla gerçekleştirmek mümkün olamazdı; çünkü parasal ücret-maaş gibi parasal tarım fiyatları da yapışkandır, düşürülmeleri (çok derin ekonomik bunalım ve işsizlik dönemleri dışında) mümkün değildir. Oysa enflasyonda bunları reel olarak gerileterek yeni bir gelir kategorisine pay artışı yaratmak çok daha kolaydır.

Gelir bölüşümü mücadelesinde işte "ilk round"u, faiz/kâr gelir kalemi, 1980'li yıllarda enflasyon sayesinde ücret-maaş aleyhine kazandı. 1980'de Net Yurtiçi Faktör Geliri'nin fonksiyonel dağılımında tarım yüzde 23.9 oranında pay alırken 1989'a payı yüzde 17.6'ya, ücret-maaş yüzde 26.7'den yüzde 20.5'e düşmüştü. Bu da tarım iç ticaret hadlerinin yüzde 25 oranında gerilemesi ve reel ücret haddindeki düşüşün yüzde 25'e varmasıyla mümkün olabilmişti. Faiz, kâr, rant ve (tarım-dışında) kendi hesabına çalışanların gelir payıysa, 1980-1989 arasında yüzde 49.4'ten yüzde 61.9'a yükselmişti (Özmucur, 1994). Reel ücretler 1981-1988 arasında özel kesimde yaklaşık yüzde 20 gerilerken kamuda yarılanmıştı.

1988'de patlayan krize kadar yüzde 40 civarında seyreden enflasyon bu gelir kategorilerini kolayca geriletebildi. Askeri rejim 1983'te sona erdiyse de, 1987'ye kadar sosyal hakların askıya alınması ve sosyal baskının sürdürülmesi, hem nominal ücretlerin, hem tarım fiyatlarının enflasyon hızının gerisinde kalmasını sağladı, böylece "fa-

iz artı kâr artı rant artı kentlerde kendi hesabına çalışanların gelir payı" net faktör gelirleri içinde 10 puandan fazla sıçrama gösterebildi. Sadece faiz ödemelerinin GSMH'deki payı 1980'de binde 6 iken 1988'de yüzde 3.9'a çıkmıştı (Grafik 4).

Krizlerin bu süreçte oynadığı rol ise çok açıktır: 1988'deki kriz içinde fiyat artışı yüzde 70'i aşarken nominal faizler (kredilerde) yüzde 90'ı aşmış, döviz fiyatı fırlamış, istihdam gerileyip işsizlik artarken ücretler üzerindeki baskı da birlikte artmıştı (bkz. Beşinci Bölüm).

ii) Bu sürecin hızlanması ve gelir bölüşümü mücadelesinin iyice çetinleşmesi 1990'lı yıllarda sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle ortaya çıktı. Bir yandan GB ve GATT Uruguay Round'un mal-hizmet hareketlerinde getirdiği serbestlik iç/dış piyasalarda rekabeti şiddetlendirirken, buna dönemsel olarak döviz piyasasında aşırı değerlenen TL'nin şiddetlendirdiği rekabet eklendi. Ücret haddi artık "talep" yönüyle değil, tümüyle "maliyet" öğesi yönüyle önem kazandı. Küreselleşen ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de "ücret esnekliği" sıklaşan krizleri aşmanın bir öğesine dönüştü. Bir yandan da serbestleşen sermaye akımları reel faizleri yukarı çekerken (Grafik 7), serbest piyasanın "dengede, faiz haddi eşittir kâr haddi" kanununa göre kârlar da buna koşut biçimde payını artırıyor ve GSMH'de bu artışa yine yer açılıyordu; GSMH'de faiz ödemelerinin payı yüzde 10'a doğru tırmanmaktaydı. Bu süreç yerini, sıklaşan krizlere ve özellikle 1994 kriziyle birlikte, hızlanan devalüasyon ve enflasyona bıraktı. Avrupa'da işçi hareketinin stratejisi üzerinde duran bir iktisatçı şöyle demektedir:

> "Bunalımların nihai olarak belirleyicisi sermayenin kendisidir. Bunalım ve işsizlik, sermayenin sürekli olarak daha etkin üretim teknolojileri uygularken işgücünün bir bölümüne yol verme dürtüsü altında bulunmasının sonucudur" (Carchedi, 1998, s.69).

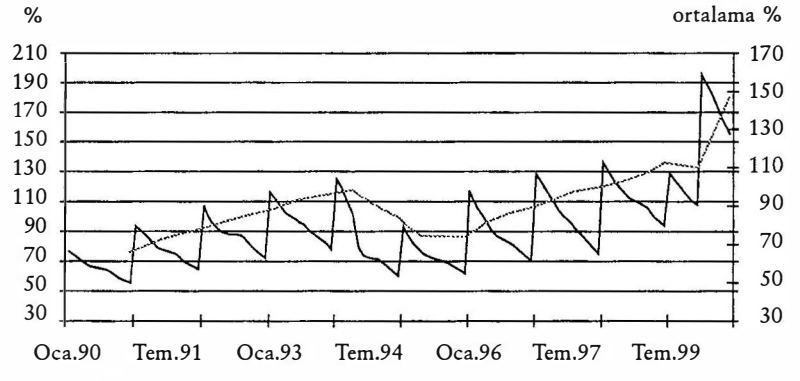
İşverenlerin Türkiye'de yayınladığı, 1998'in ikinci yarısından başlayarak ortaya çıkan reel ekonomide şiddetli gerileme üzerine, taleplerini belirten bir kitapçık ise ücret esnekliğini şöyle tanımlıyor:

> "Esneklik değişen piyasa koşullarına uyum sağlayarak çalışmak demek... Esnek çalışmanın bugün önem kazanması ve yaygınlaşması ekonomik durgunluk ve işsizliğin baş göstermesi ile netleşmiştir... Ayakta kalabilmek için esneklik kaçınılmazdır" (Mess, 1999, s.79).

Grafik 11, 12 ve 13 üzerinde krizlerin reel ücretleri geriletmedeki etkenliği rahatça izlenebilir: Grafik 13 imalat sanayiinde, siyasal baskının hafiflemesiyle birlikte, 1989-1990 arasında reel ücret artışlarının önce üretkenliği yakaladığını, 1991 başında üretkenliği aştığını gösterir; Körfez Savaşı dolayısıyla sermaye kaçışına tanık olunan kriz yılı 1991'de, artan işsizlikle birlikte tekrar üretkenlik düzeyinin gerilediğini; 1994 krizinde bu ikisi arasındaki farkın, reel ücretlerdeki düşüşle birlikte fırladığını ve izleyen yıllarda bir daha kapanmadan 1998 krizine gelindiğini ortaya koymaktadır. İlginçtir, aradaki fark reel ücret aleyhine büyürken üretim artışı hızlanmıştır; düşen, daha doğrusu göçen reel ücretlerle istihdam artışı, üretim artışını üretkenliğin üstüne çıkarmış ve giderek aradaki farkı büyütmüştür. 1998 krizine gelindiğindeyse, işverenlerin talebi istihdamın da esnekleştirilmesi yönündedir:

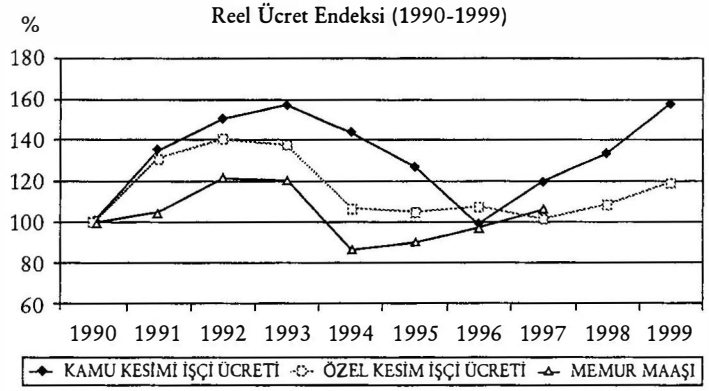
GRAFİK 11

Reel Asgari Ücret Endeksi
(Deflatör TEFE; 1990 = 100)

Kaynak: IMF: Turkey: Recent Economic Developments and Selected Issues, September 1998, 1999'a tamamlanmıştır. RAÜ: Reel asgari ücret.

GRAFİK 12
Reel Ücret Endeksi (1990-1999)

Kaynak: DPT

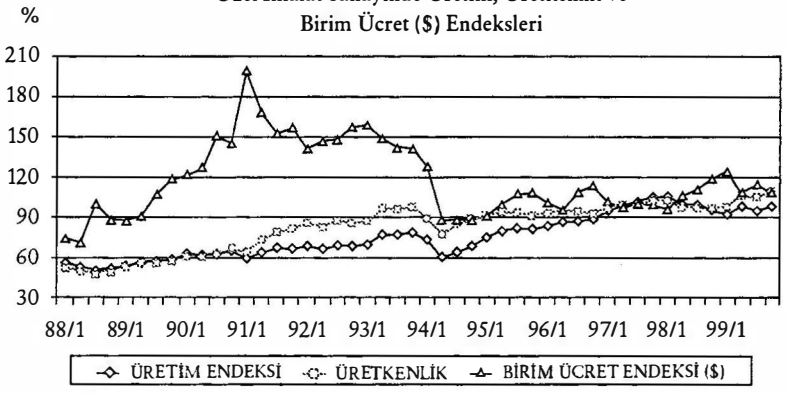
> "1936 yılının İş Kanunu'ndan kalan katı model ile ayakta kalmaya çalışılmaktadır. Oysa, Türkiye'nin popülizme dayalı böyle bir lüksü olmamalıdır" (Mess, 1998, s.10).

Grafik 12 faiz ödemelerinin yükünü taşıyan devlet bütçesinde memur maaşlarının ve kamu işçilerinin ücretlerinin nefes alacak payının kalmadığını gösteriyor: 1993'te ulaştığı doruktan sonra bu iki kalem de, özel kesim işçi ücretleriyle birlikte 1994'teki krizde neredeyse reel anlamda üçte bire düşmüş ve bir daha 1990-1993 arasındaki düzeye ulaşamamıştır. 1998 krizi, anlaşılan, reel ücretlerin düzeyinden çok artan istihdamla birlikte işçi sayısında esneklik sorununu çözmek yolunu açacaktır. Grafik 11 ise aynı toplumsal-ekonomik öyküyü reel asgari ücret temelinde gösterir.

Reel ücretlerin esnekliğine ilişkin açıklayıcı bir bulgu 1988-1997 aralığını kapsayan ampirik bir çalışmanın sonucunda şöyle yansıtılmıştır:

> "... enflasyonist süreç kuru ve faizi reel olarak ne kadar yüksek boyutlara çıkarsa da, ücretler reel olarak o ölçüde gerilemektedir... Ayrıca düşük reel ücretler istihdam artışı ile birlikte gitmektedir...

GRAFİK 13
Özel İmalat Sanayinde Üretim, Üretkenlik ve Birim Ücret ($) Endeksleri

Kaynak: DPT

Ücretlerin bu esnekliği, ekonominin inatçı ve ciddi yapısal sorunlarına rağmen neden ayakta kalabildiğine ilişkin, bavul ticareti ve karapara açıklamalarına oranla, daha temelli ve yapısal bir açıklama getirmektedir" (Kirmanoğlu, 1998, s.13-14).

iii) Belirtmek gerekir ki, faiz ve kâr, GSMH'de payını artırırken tarımın payını, 1990'lı yıllarda 1980'li yıllardan farklı olarak, geriletme yoluyla kendine yer açma olanağı bulamamıştır. Bir yandan tarımda üretim artış hızının nüfus artış hızı altına düşmesi, bir yandan dünya ticaretinde (hiç olmazsa Asya-Rusya-Brezilya krizleri sırayla patlayıncaya kadar) dış ticaret hadlerinin tarım ürünleri için belirgin bir aleyhe trend çizmemesi sonucu, iç ticaret hadleri, Tablo 10'da görüldüğü gibi, tarım lehine dönmüştür. Bu da aşağı doğru esnemenin bütün yükünü ücret-maaş kategorisine bindirmiştir. Her kriz bir ücret-maaş doruğunu izlemiş, 1998 krizi de gelip istihdamın esnekleşmesine dayanmıştır.

Enflasyonun ve krizlerin, gelir bölüşümü mücadelesinde sermayenin faiz/kâr gelirleri lehine oynadığı temel rol, açıkça ortaya çıkmaktadır.

TABLO 10
Türkiye'de Tarım Ticaret Hadleri: (1988-1999)

Yıllar	Gıda mad./Genel fiyat (1987=100)	Tarım/Sanayi (1994=100)
1988	105.5	
1989	109.3	
1990	112.1	
1991	112.8	
1992	113.5	
1993	111.7	
1994	113.8	100
1995	115.9	114.8
1996		125.7
1997		130.0
1998		145.4
1999		131.5

Kaynak: DİE, DPT.
1. Sütun: Gıda fiyatları endeksi ve genel fiyatlar endeksi, kentsel alanlar tüketici fiyatları endeksleridir ve birincinin ikinciye bölünmesiyle bulunmuştur.
2. Sütun: Tarım fiyatları endeksinin sanayi fiyatları endeksine bölünmesiyle bulunmuştur.
DİE tahminleri, tarım ticaret hadlerinde lehe dönüş olduğu bu yıllarda da enflasyona en büyük katkının imalat sanayiinden geldiğini, tarımın bu bağlamda ikinci olduğunu gösteriyor.

3. İç Tasarruf-Yatırım Dengesizliği ve Tasarruf Çelişkisi

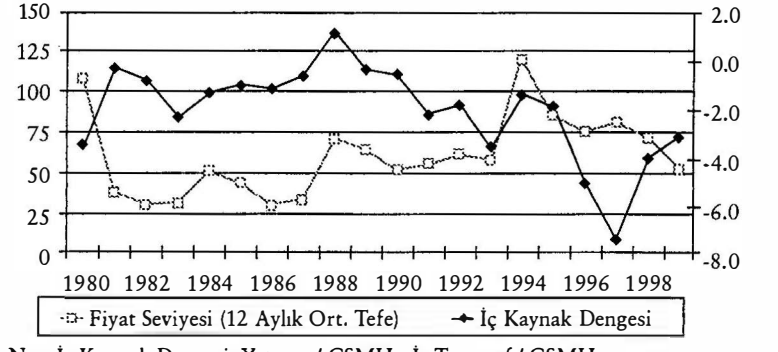
i) Türkiye'de, IMF ve Dünya Bankası telkinleriyle, enflasyonun baş nedeni kamu açıkları gösteriliyor olsa da, bu aslında hikâyenin yarısını söyler. Böyle olduğu halde, küreselleşmenin sürekli devleti suçlama, devleti küçük düşürme ideolojisiyle bağdaştığı için, gündeme sadece kamu açıkları gelir; Türkiye'deki iç tasarruf yetersizliği gözardı edilir. 1990'lı yıllarda ne gelir artışı, ne gelir bölüşümünün giderek üst-gelir sınıfı lehine değişimi iç tasarruf oranını (iç tasarruf/GSMH) yükseltmeye yetmiştir; aksine dönemin ikinci yarısında sermaye girişleri 1996-1997'de tırmanırken tasarruf açığı da büyümüştür. Buna karşılık, iç yatırım oranı (sabit sermaye yatırımları/GSMH) arttığı gibi yurt-

dışında dış yatırımlara da geçilmiştir. 1980'li yılların ikinci yarısında yüzde 23'e yükselen yıllık ortalama iç tasarruf oranı 1990'lı yıllarda (kriz yılı 1994 hariç) giderek gerileyip yüzde 20'ye inmiştir. Buna karşılık, sabit sermaye yatırım oranı giderek yükselmiş, öyle ki, iç kaynak açığı artarak büyümüştür. Grafik 14, 1990'lı yıllarda iç kaynak dengesindeki açığın nasıl büyüdüğünü ve buna koşut biçimde enflasyonun hızlandığını gözler önüne sermektedir.

Kamu açıkları bunun sadece bir parçasıdır ve daha önce değinildiği için üzerinde durulmayacaktır. Burada özel kesim/aileler açısından tasarruf anlayışıyla ekonominin makro-dengelerinde tasarruf anlayışı arasındaki çelişkiye değinilecektir. Bu çelişkinin kaynağı, aile birimlerinin servetlerinin değerini (başta enflasyon ve devalüasyon) rizikolara karşı koruma ve para üzerinden para kazanma dürtüleridir. Türkiye'de ailelerin/şirketlerin tasarrufunda, "iç tasarruf" kalemine giremeyen mali plasman kalemlerinin serbestleşmeyi izleyerek gittikçe önemli bir pay aldığı görülüyor. Bir kere konvertibilite öncesi, 1980'li yılların ikinci yarısında yılda 100 milyon dolara dahi varamayan altın

GRAFİK 14

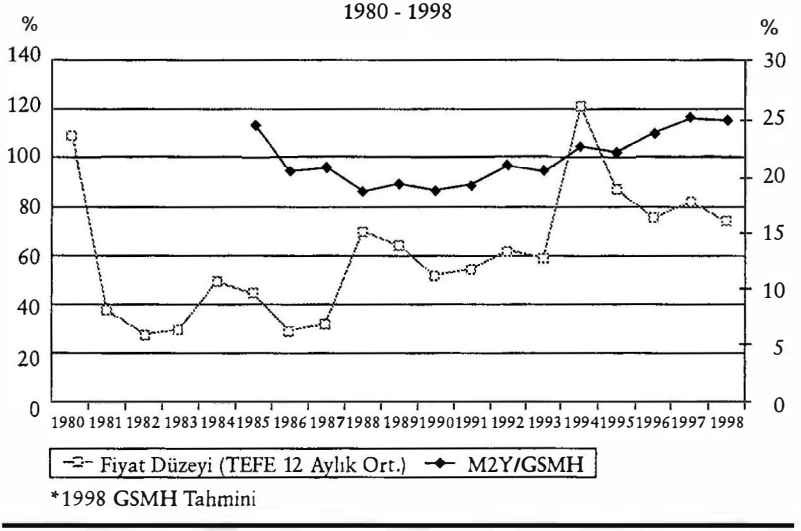
Fiyat Artış Hızı - İç Kaynak Dengesi (%)

Not: İç Kaynak Dengesi: Yatırım / GSMH - İç Tasarruf / GSMH = İç Kaynak Dengesi / GSMH

Kaynak: DIE ve DPT

GRAFİK 15
Fiyat Artış Hızı ve M2Y / GSMH Oranı (%)
1980 - 1998

*1998 GSMH Tahmini

ithalatı 1990'lı yıllarda sıçramış, dönemin ikinci yarısında yılda ortalama 1.5 milyar dolara ulaşmıştır. Bunun önemli bölümü külçe ya da takı olarak servet kalemine dönüşmektedir. Aileler/şirketler altına tasarruf diye baksalar da, altın, ekonomi açısından "kıymetli maden ithalatı" ve bir gömüleme kalemidir, o kadar.

Benzer konumda ikinci bir kalem dövizdir. Döviz tevdiat hesapları 1980-1985 arasında önemsizken konvertibiliteyle birlikte sıçramış, tasarruf mevduatının yarısını neredeyse aşar olmuştur.* Aile ya da şirket açısından bu hesaplar bireysel düzeyde tasarruf sayılsa da, ekonomi genelinde kısa vadeli sermaye girişidir ve M2Y para arzının bir öğesidir. Grafik 15'te yıllık fiyat artış hızının, (1994 hariç) M2Y/GSMH oranını ne kadar yakından izlediği sergilenmektedir (Yurdakul, 1999, s.93-101). Yani aile/şirket gibi toplum birimleri tasarruf yapmak isterken sermaye akımlarının serbestleşmesinden yararlanıp

(*) Reel faizlerde artış ve TCMB'nin reel kurun istikrarını hedefleyen politikası 1997 ve 1998'de bu hesapların cazibesini bir miktar azalttı ve oran yüzde 50'nin altına düştü.

bankada döviz hesabı tuttuklarında, iç tasarruf yapmayıp kısa vadeli dış borçları ve para arzını artırıyor, enflasyona ivme vermiş oluyorlar (Kesriyeli-Yalçın, 1998, s.133). (Bu arada devletin "senyoraj hakkı"nı da sınırlamış oluyorlar.)

Aileler için diğer bir "tasarruf öğesi" olan konut inşaatıysa iç tasarruf ve sabit sermaye yatırımları arasında yer alır. 1990'lı, hatta 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren süren bir trend ise "kullanılmayan veya yılın 10-15 günü kullanılan" konutlara yatırımdır; birinciye, İstanbul'un dört bir yanını saran sitelerdeki, içinde kimsenin oturmadığı lüks villalar; ikinciye sahil yörelerinde, başta Marmara-Ege-Akdeniz olmak üzere, yılın çok kısa bir döneminde iskâna açılan yazlık konutlar örnektir. Bunlara yatırım harcaması yapılmakta, ancak karşılığında kullanılabilir mal/hizmet üretilmediğinden, (yatırım harcaması yapıldığı kısa dönem dışında) fiilen gelire hiçbir katkıları olmamaktadır. Bu binalar sabit yatırımlarda içerilir, fakat gelire fiili bir katkı yapmadıkları ölçüde ekonomideki marjinal yatırım/hasıla katsayısını yükseltir, yani yatırım verimini düşürür ve yatırım harcaması karşılığı kullanılabilir bir mal/hizmet arzedilmediği ölçüde enflasyon nedeni olur.

Aynı bağlamda, devlet kâğıtları, miktarı en süratle artan mali plasman araçları olarak ele alınmalıdır (**Grafik 6**); bu kâğıtlar getirdikleri yüksek reel faiz dolayısıyla ayrıca harcama kaynağı oldukları gibi devlet harcamalarını da şişirir. Aile/şirket tasarrufları bunları finanse ederken, hükümetin bu kaynakları çoğu zaman cari harcamaları için kullanıyor olması bir yandan, yüksek reel faizlerin aile/şirket gelirini yükseltmesi diğer yandan, iki boyutuyla birlikte tüketim harcamalarını sıçratan bir etkene dönüşür. Toplum birimleri açısından tasarruf aracı sayılan bu kâğıtlar, böylece, ekonomi açısından tüketim harcamalarındaki artışın kaynağı olmaktadır. Gerçi şirketlerin "faaliyet-dışı kâr"larının en önemli kaynağı olan bu yüksek faizlerin, otofinansman yoluyla, şirket yatırımlarını finanse ettiği yolunda göstergeler de vardır; ancak bir kısmının temettü dağıtımı yoluyla hissedarların tüketimini karşıladığı da bir gerçektir. Yani Türkiye yeterli kaynak yarat-

mıyor, yarattığı kadarını da en verimsiz yönde değerlendirmiş oluyor.

Bu etkenler üst üste bindiğinde **Grafik 5**'te görülen iç borç stoku oranıyla fiyat artış hızında 1987 yılı sonrasında paralel seyir (1994'teki aşırı fırlama hariç); **Grafik 6**'da görülen mali göstergelerle fiyat artış hızı arasındaki göreli yakın seyir kolayca açıklanabilir; 1990'lı yıllarda iç kaynak dengesindeki (**Grafik 14**) açığın büyüme nedeni de anlaşılabilir.

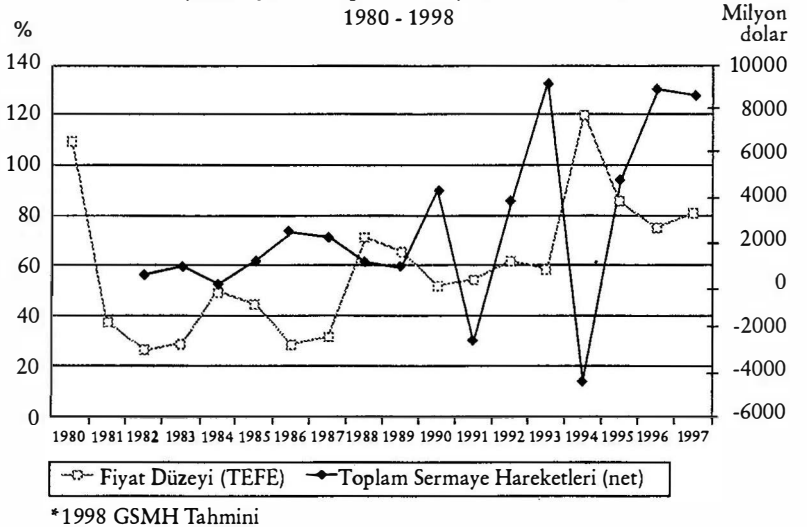
TCMB tarafından yayınlanan bir çalışmada enflasyon göstergeleri önem sırasına göre şöyle saptanmıştır: "Interbank faiz haddi, M1Y (M1 artı vadesiz döviz tevdiat hesapları) ve ithalat hacmi; ikinci sırada konsolide bütçenin nakit dengesi, geniş tanımlı para arzı M2Y ve M1Y'nin bir alt-bölümü olan vadesiz döviz tevdiat hesaplarının TL karşılığı. Diğer yandan üretim açığı, ihracat hacmi, dar tanımlı para arzı M1, geniş tanımlı para arzı M2Y'nin reel değeri (M2YR) ve konsolide bütçe personel harcamalarının da enflasyon habercisi olarak oldukça yüksek öngörü gücü vardır" (Kalkan-Kıpıcı-Peker, 1998, s.23). Bu değerlendirme ekonometrik bir çalışmanın verdiği sonuçlara dayanır. Bir diğer ekonometrik çalışmadaysa (Yurdakul, 1999, s.93-101) M2Y enflasyonun başlıca kaynağı olarak ortaya çıkmaktadır.

ii) İç kaynak dengesindeki bozulma bağlamında sermaye akımlarındaki serbestleşmenin etkileri üzerinde ayrıca durmak gerekir. **Grafik 14**, 1988'e kadar sermaye akımları henüz denetim altında tutulurken, iç kaynak dengesi açığının GSMH'nin ortalama yüzde 1'i civarında kaldığını, bu dönemde enflasyon hızının ortalama yüzde 30-40 arasında seyrettiğini gösterir. Enflasyonda patlama 1988 krizi ve sermaye akımlarının serbestleştiği 1990'lı yıllarda gelmiştir; bu dönemde iç kaynak dengesi giderek büyüyen eksi rakamlara inmiş, GSMH'nin yüzde 5'ini dahi aşmıştır. Öte yandan sermaye girişleri rezerv birikimi yoluyla para arzını şişirirken, bir yandan da kredi hacmi şişmesiyle tüketim ve yatırımın pompalanması, ekonominin canlılık kazanmasıyla birlikte gitmiştir. İthalat patlayıp mal bolluğu yaşanırken enflasyonun dizginlediği görülür. İç ve dış finansal dengeler bozulup (bkz. Yedinci ve Sekizinci Bölüm) sermaye kaçışı başladığın-

da, bu kez, faiz haddi ve döviz fiyatı fırlamakta, üretim daralmaktadır; enflasyon bu etkilerle maliyet yönü ağır basan "aşırı bir sıçrama" göstermektedir.

Grafik 16'da, toplam sermaye hareketlerinin büyüdüğü, döviz kaynaklı bir likidite bolluğu yaşandığı 1990'lı yıllarda, fiyat artışları ivme kazanırken toplam sermaye akımlarıyla fiyat artış hızının ters yönlü hareketlerinin belirginleştiği görülebilir. Sermaye girişleri artan ithalat ve üretim yoluyla fiyatları baskı altında tutarken, çıkışları bunları daraltır ve fiyatları fırlatır. İç kaynak dengesi açığıysa birinci aşamada giderek büyürken, ikinci aşamada denge kurulur ya da iç kaynak fazlası ortaya çıkar. Başka bir deyişle, iç kaynak dengesi giderek büyüyen açıklar veriyor olsa da (Grafik 16) bu düzgün bir trend çizmeyip dalgalı bir görünüm verir; sermaye girişleri kaynak açığını giderek büyütürken, ani çıkışlar bu gidişi tersine çevirir, bir-iki yıl için olsa da.

GRAFİK 16
Fiyat Artış Hızı - Toplam Sermaye Hareketleri (net)
1980 - 1998

*1998 GSMH Tahmini

4. Nominal Faiz Haddi, Enflasyon Beklentileri ve Reel Faiz Mücadelesi

Küreselleşme öncesi dünyada faiz hadlerinin yükseltilmesi, merkez bankalarının elinde enflasyonla mücadelenin en önemli araçlarından biriydi. Nitekim Türkiye'nin devresel on yıllık krizlerinde, ekonomi darboğaza girip enflasyon yükseldiğinde IMF gelir, kredileri daraltmayı ve faiz hadlerini yükseltmeyi şart koşar, bir iki yıl stagflasyon yaşandıktan sonra enflasyon dizginlenirdi. Küreselleşen, piyasa göstergelerine ve para üzerinden para kazanmaya ilginin arttığı günümüz (1990 ve izleyen yıllar) dünyasında bu mekanizma artık böyle işlemiyor.

Nominal faiz hadleri, riziko marjlarını içeren reel faiz beklentisi dolayısıyla geleceğe dönük enflasyon beklentisini yansıtır. Buradaki artış geleceğe dönük bütün mukaveleli fiyatların, yani kiralar, ücretler, (forward) döviz fiyatları ve benzer fiyatların nominal faizlerden yansıyan enflasyon beklentisine uyumlu olmasına yol açar. Ancak genel fiyat düzeyi nominal faiz haddine yaklaştıkça reel faizlerin düşüyor olması, bu kez, nominal faizin enflasyon beklentisini yansıtmak üzere daha da yükselmesini gerektirir; öyle ki, reel faiz en az dengenin gerektirdiği düzeyde gerçekleşiyor olsun.* Eğer mücadeleyi reel faiz kazanırsa, yani nominal faizle enflasyon hızı farkı büyürse, bu kez, sermaye girişleri hız kazanır, reel faiz dizginlenir, üretim ve ithalat artarken fiyat artışları yavaşlar. Ne var ki, bunun ivme verdiği suni genişleme iç-dış finansal dengeleri altüst eder. Eğer reel faiz kaybederse, rizikolar arttığı için bu kez sermaye kaçışı reel döviz fiyatını ve reel faizi fırlatır, üretim ve ithalat düşerken stagflasyon ortaya çıkar. Yani mücadele süreci yine krizle iç içe geçer.

Belirtmek gerekir ki, borçluların (başta devlet) egemen olduğu Türkiye'de, reel faizi dizginlemek için, nominal faiz artarken enflasyo-

(*) Irving Fisher reel faiz haddini değiştirecek etkenler yoksa, nominal faiz haddinin enflasyonla aynı oranda ve aynı yönde değişeceğini kabul eder; yani beklenen enflasyonla beklenen nominal faiz hadlerinin değişimi doğru orantılı olur. Ancak Türkiye'de devletin giderek büyüyen borç yükü rizikoları artırdığı için, reel faizin trendi artmak yönünde olmuştur, sermaye kaçışını önleyecek reel faiz ise krizlerde yaşanan nominal-reel faiz çekişmesinin kaynağıdır.

nun hızlanması bunların (enflasyon lobisi) yararınadır; hızlanan enflasyonun artan reel faize tercih edilmesi olağandır. Bu gerçekleşmediğinde yaşanan tabloya 1998'de yaşanan reel faiz fırlamasının çapı iyi bir göstergedir: Enflasyonu indirmek taahhüdüyle yola çıkan koalisyon hükümeti, kamu harcamalarını ve para arzı genişlemesini kısarken bir de Asya-Rusya-Brezilya krizinin etkileriyle neredeyse 7 milyar dolarlık sermaye kaçışına çarpınca, para arzı daralması reel faizi göklere çıkarmıştır; TEFE yüzde 50'ye doğru inerken devlet kâğıtlarında nominal faizlerin yüzde 150'ye doğru tırmanmasının, borç yüküyle boğuşan devletin reel faiz yükünü daha da artırdığı açıktır. Öte yandan, borçlu firmaların faizin iki farklı yönü altında üretimi daraltmak zorunda kaldıkları da aynı ölçüde açıktır. Başta KOBİ'ler, borç faizleri artışı ve daralan piyasa etkisiyle artan reel faizin maliyet etkisi altında firmalar çökerken, finansal olanakları geniş olan büyük firmalar ellerindeki fonları devlet kâğıtlarına yatırıp üretimden çekmiş, fırlayan faizlerin gelir etkisinden yararlanmaya gitmiştir. Bu tablo nominal,reel faiz mücadelesinin etkilerine iyi bir örnektir;* makro-ekonomik istikrarın kurulamamasının, enflasyonu dizginleme güçlüklerinin veciz bir hikâyesidir. Ve bu ikisi arasındaki mücadelenin reel faizin kendi içinde, yani ödeyenlerle sermaye getirisi olarak elde edenler arasındaki mücadelenin nasıl krizlerle iç içe olduğunu ortaya koyar.

Ekonomi finansal dengelerini kurmadan sermaye hareketlerini serbestleştirip dolarizasyona düştüğünde; büyümenin ivmesi sermaye girişlerine dayandığında; sermaye ise rizikolara çok duyarlı olduğu için kolayca kaçtığında enflasyonu dizginlemenin niçin güçleştiği apaçıktır. Bu nedenledir ki, S. Fisher şöyle diyor:

> "Makro-ekonomik çerçeve ve finans sektörünün zayıf olduğu ekonomilerde sermaye hareketlerini serbestleştirmenin tehlikeleri vardır... Birçok ülkede halen yabancı sermaye akımlarına temkinli denetim, gerektiği biçimde uygulanmaktadır..." (Fisher, 1998, s.5.)

(*) Beklenen reel faizlerin Türkiye'de enflasyonla azaldığı yolunda bulgu da vardır (Berument-Malatyalı, 1999, s.1-7).

Hindistan gibi dünyanın en önemli iktisatçılarını yetiştiren bir ülkenin niçin sermaye hareketlerini denetleyip (Tarapore, 1998, s.66-75), enflasyona ya da krizlere düşmeden (Hindistan 1997'de patlayan Asya krizinden etkilenmemiştir) yaşamayı seçtiği anlaşılabilir bir tercihtir. Bu yapılmadığında ortaya çıkan tabloysa Türkiye'nin yaşadığı dalgalanmadır, hızlı enflasyondur.

5. Döviz Fiyatı, Enflasyon ve Uluslararası Rekabet Gücü

1980'li yıllarda Türkiye, ekonomisini dışa açarken rekabet gücü kazanabilmek için sürekli reel devalüasyonlara, yoğun ihracat teşviklerine güvenmişti. İhracata geçen dokuma-giyim gibi imalat alt-kesimleri ancak bu sayede dünya pazarında rekabet gücü kazanabildi, ihracat ithalatı aşan bir hızda artabildi. Ancak bu politikanın aynı zamanda başlıca enflasyon kaynağı olduğu ortaya çıktı (Öniş-Özmucur, 1990, s.105-124). Çünkü bir yandan ithalata bağlı girdi ve mamul fiyatlarını yükseltiyor, bir yandan TCMB bilançosundaki "değerleme" hesabı yoluyla para arzını şişiriyordu; bilançonun aktifinde yer alan bu hesap dış borçların TL ile büyüyen karşılıklarının emisyonla karşılanmasını sağlamaktaydı. Yani bir yandan dışarıdan fiyat artışı ithal edilirken, bir yandan bunu karşılayacak para arzı genişlemesi sağlanmış oluyordu (Grafik 9 ve 10).

1989 yılında konvertibiliteye geçerken bu politika terkedildi. Bu kez, dünyada da moda olan, döviz kurunu "çapa" olarak kullanmak yoluyla fiyat artışlarını dizginleme politikasına geçildi. Tabii, bu aynı zamanda, yüksek reel faizlerle sermaye hareketlerini içeri çekmek ve kısa vadeli borçlanmak demekti. Döviz fiyatı enflasyon hızından daha düşük bir artış gösterirken enflasyon hızı dizginlendi; 1988-1993 sonu arasında TL'nin reel efektif kuru 10-15 puan arasında artış gösterirken 1990 yılıyla birlikte enflasyon hızı düştü. 1993 sonuna kadar yüzde 60 civarında kaldı (1991'deki fırlama hariç). Ne var ki, bu politika konvertibiliteyle birlikte dışa çok açık hale gelen ekonomide hem içeride, hem dışarıda rekabet gücü kaybına yol açtı. 1990'la 1993 arasında ihracat sadece 2.6 milyar dolar artarken, ithalat 7.4 milyar do-

lar artmış, CİB açığı da 2.6 milyardan 6.4 milyar dolara fırlamıştı. Biriken kısa vadeli dış borçlar, içeri giren kısa vadeli sermayenin artan rizikosu (Tablo 11) 1994'te patlayan şiddetli finansal krizi getirdiğinde, bu politika terkedildi; döviz kurunu "çapa" olarak kullanmaktan vazgeçildi. Çünkü 1994 krizi sırasında Nisan ayı aylık toptan fiyat artışı yüzde 28'e, yıllık artış 120.7'ye fırlayınca bu yöntemin çıkar yol olmadığı anlaşıldı. Dövizin çapa olarak kullanıldığı dönemde fiyatlar dizginlense de, biriken ve büyüyen finansal dengesizlikler fırlayan döviz fiyatlarına bir krizle birlikte yol açıyor, bu da genel fiyat düzeyini üç haneli rakamlara getiriyordu. Türkiye aynı süreci 2000 yılındaki stand-by programıyla tekrar yaşayacaktı.

1994 krizinden sonra TCMB reel döviz kurunu sabit tutma politikasına geçti; TL'deki aşırı değer kazanma yoluyla fiyatlarla ilgili bir hedef tutturmaktan vazgeçti. Zaten 1995'i izleyen dış ticaret serbestleşmesi, rekabet gücü kaybına izin vermeyecek denli ağır baskı getirmişti. Tabii, döviz fiyatı iç/dış enflasyon farklarına göre reel anlamda sabit tutulmaya çalışılırken, rekabet gücünü bu yoldan etkileme de devre-dışı kaldı. 1980'li yılların reel devalüasyonlarla ihracat kesimine rekabet gücü kazandırma politikası tarihe karıştı. Bu da ihracata yönelecek ya da ithalatla rekabet edecek imalat kesimleri veya tarım ürünleri üreticileri için ancak teknolojik yenilikler, daha vasıflı girdi kullanımı gibi yollardan rekabet gücü kazanma baskısını ortaya çıkardı. Ne var ki, sonuç başka bir öğenin devreye girmesi oldu: Emek üretkenliği artışında zayıf bir yükselişe karşılık (1992'yle 1997 arasında yüzde 19 kadar) reel ücretler çöktü (**Grafik 13**). Yani enflasyonu denetimde, döviz çapası yerine, çöken reel ücretler rol oynadı; üretim kesimlerine rekabet gücü vermede etken oldu. Reel ücret çapasına rağmen enflasyon 1989-1993 aralığına oranla 1994-1998 arasında daha hızlanmış, 1997'nin son aylarında yüzde 100'e varmıştı.*

(*) 1989 ve 1998 aylık verilerine dayanarak Hendry yöntemiyle sağlanan özel bir modele göre fiyatlar genel düzeyini en fazla etkileyen M2Y para arzıdır; döviz fiyatı ve faiz haddi ancak gecikmeli olarak etki yaratır (Yurdakul, 1999, s.93-101).

6. Diğer Kurumsal Etkenler

i) Türk imalat sanayii oligopolcü yapısından ötürü, fiyat indirimlerine dirençlidir;* bu nedenle, kesimin GSMH'de payını giderek artırması enflasyonun düşürülememesinde bir diğer etkendir. Talep kısılması derhal yerini atıl kapasitelerin büyümesine ve üretimin düşürülmesine bırakmaktadır. Bu kesim zaten ortalama kapasite kullanım oranını pek ender yüzde 80'in üzerine çıkarır. 1990 öncesi (1978-1989) yıllarda bu nedenle talep kısılmasının yükünü önemli ölçüde gerileyen tarım fiyatları çekmekteydi; oysa 1990'lı yıllarda iç ticaret hadleri tarım lehine dönünce, bu kez, bir çekişme de tarım/sanayi fiyatları arasında tırmanmaya başladı (Tablo 10). Nedeni çok açıktır: Tarım birçok imalat kesiminin (gıda, pamuklu dokuma-giyim, mobilya, kâğıt gibi) hammaddesini verir, dolayısıyla girdi maliyeti yoluyla ürün fiyatını belirlemede rol oynar; diğer yandan alt-gelir gruplarında gıda maddelerinin aile bütçesi harcamalarında yüzde 35-40 pay alması yoluyla, nakdi ücretlerin/reel ücretlerin belirlenmesinde rol oynar. Oligopolcü yapı bu maliyet artışlarının mal fiyatlarına yansıtılmasını kolaylaştırır. Tarımda giderek daralan üretim artışıysa, iç ticaret hadlerini 1990'lı yıllarda tarım lehine çevirdi (Tablo 10). Bu da iki kesim arasında fiyat çekişmesi yarattı.

Eldeki göstergeler, zaman içinde dış ticaret serbestleşmesinden ötürü bir ölçüde azalma olsa da, imalat sanayiinde küçümsenmeyecek ölçüde yoğunlaşmanın varlığına işaret ediyor (DİE, 1992; Özmucur, 1993; Tekeli-İlkin-Aksoy-Kepenek, 1982). Buna finans kesimindeki kartelleşme eğiliminin faiz hadlerini tırmandırmaktaki etkisi eklenmelidir. Döviz piyasasında büyük boyutlu bankaların da (sermaye giriş çıkışları yoluyla) etkili olmadığını kimse söyleyemez.

ii) Bu bölümde incelediğimiz enflasyonun toplumsal-kurumsal boyutunun para arzı cephesindeyse bir ayağı daha önce incelediğimiz "dolarizasyon" oluşturuyor; TL ile parasal büyüklükler artık çok önem taşımıyor (Kesriyeli-Yalçın, 1998, s.y.101-135); TCMB ise an-

(*) İmalat sanayiinde 1990'da toplam 83 sektörün 48'inde en büyük ilk 4 firma ilgili alt-sektör üretiminin yüzde 50'sinden fazlasını sağlıyordu (DPT, 7. BYKP).

cak bunları denetleyebiliyor. Diğer ayağıysa kamu borç kâğıtları oluşturuyor. Bunu da daha önce incelemiş bulunuyoruz.*

III. KRİZLER: FİNANSAL VE REEL YÖNLERİYLE HESAPLAŞMALARIN ÇÖZÜMÜ

Kriz kelimesi aslında ekonomiyi durgunlaştıran, işsizliği artıran, faktör ve mal/hizmet fiyatlarını etkileyen farklı olayları tanımlayan geniş çerçeveli bir kavramlaştırmayı ifade eder. Nitekim ekonomi yazınında finansal kriz, petrol krizi, yapısal kriz gibi çok farklı tanımlamalara rastlanır.

Türkiye bağlamında iki farklı boyutuyla "kriz" üzerinde durmak gerekir: Bunlardan biri finansal krizdir ve daha önce geniş biçimde incelenmiştir; dolayısıyla burada sadece öngörü göstergeleriyle üzerinde durulacaktır. İkinci boyutu yapısal ya da ekonomi-dışı etkenlerin makro-dengeleri bozucu etkileridir ve 1990'lı yıllarda daha önceki dönemlere oranla çok güçlenmişlerdir.

1. Finansal Kriz Ne Zaman Patlar?

1950-1980 arası dönemde Türkiye'nin her on yıllık dönemin sonuna doğru bir krize girdiği ve IMF istikrar programıyla 2-3 yıl süren bir stagflasyon dönemi yaşadığı; sonuçta krizi atlattığı ve bunu izleyerek tekrar olağan gelişme dönemine girdiği; sadece 1978-1983 döneminde bu sürenin beş yıla vardığı önceki bölümlerde incelenmişti. Hatta 1980'li yıllar da aynı sınıfa dahil edilebilir; sermaye ve mal hareketlerinin henüz büyük ölçüde kamu denetiminden çıkmadığı bu dönemin sonuna doğru da (1988-1989) Türkiye benzer bir kriz yaşamıştı. Bu krizler iktisat yazınında Juglar dalgaları diye bilinen ve Batı kapitalizminin tarihinde ortalama on yılda bir tekrarlandığı hesaplanan konjonktür hareketlerini, niteliği değil, fakat sıklığı ve süresi itibariyle andırıyordu. Çünkü krizin patlaması Türkiye'de "döviz darboğazı"na bağlı olarak ortaya çıkıyordu. Döviz darboğazının nedeniyse makro-

(*) Türkiye'deki enflasyonun "atalet"ine ve para arzının buna uyumuna IMF de işaret ediyor (IMF, 1998, s.33).

ekonomik dengelerin korunamamasıydı: İçeride kaynak dengesi açığı etkisiyle süren enflasyon, sabit kur rejiminde, TL'yi aşırı değerlenmiş duruma getiriyor, hükümetlerse devalüasyon yapmak istemiyordu. Buna diğer etkenler (aleyhe dönen dış ticaret hadleri, üstüste gelen kötü ürün yılları vb. gibi) de karışabiliyordu. İhracat duraklarken ithalat patlıyor, arada geçen sürede ithalat kısa vadeli borçlanmayla karşılanıyordu. Tabii, bu sürdürülemez bir durumdu: Kredi verenler borçların ödenemeyeceği kuşkusuna düşmeye başlarken içeridekiler de devalüasyon beklentisine girince ihracatı geciktiriyor, ithalata ivme veriyordu. Borç alma bitip geri ödeme baskısı başladığında ipin kopması olağandı. Borçların faizleri ödenemez olduğunda kriz patlıyordu.

1990 ve izleyen yıllarda finansal krizler konvertibilite ve sermaye akımlarının, mal hareketlerinin serbestleşmesiyle birlikte sıklaştı; Türkiye 1991, 1994 ve 1998-1999'da kriz yaşadı. Yani on yıllık sürenin dört yılında finansal kriz ve onu tamamlayan bir reel kriz yaşadı. Krizlerin sıklaşması biçimindeki bir farka, döviz rezervlerinin katlanarak büyümüş olmasına, TL'nin artık konvertibl bir para olmasına, şiddetli dolarizasyona rağmen, finansal krizin gerisinde yine "döviz darboğazı"nın yattığı anlaşılıyor. Bunun kanıtı Tablo 11'de izlenebilir; şöyle ki, Türkiye'nin kendi döviz rezervlerinden ödemesi gereken "cari işlem açıkları" artı "orta-uzun vadeli dış borç faizleriyle anaparaları" artı "kısa vadeli dış borç stoku" büyüyüp döviz rezervlerini giderek aştıkça, "dış pozisyonu" kritikleşiyor. Bu ikisi arasındaki fark birkaç yıl üst üste 4 milyar doları aştığında, sonuç, finansal krizin patlamasıdır. Nedeni açıktır: Sermayenin hem devalüasyon rizikosu, hem borçların ödenmeme rizikosu arttığı için sermaye kaçışa geçmektedir. Bu değerlendirme 1990, 1992 ve 1993, 1996 ve 1997 yıllarındaki Gösterge'nin verdiği açıklara bakarak doğrulanabilir. Krizle birlikte 2 milyara doğru gösterge küçülmeye geçmektedir. Açığın doruğa fırladığı (15.2 milyar dolar) 1993 yılını izleyen 1994 ise Türkiye'nin yaşadığı kısa süreli fakat en şiddetli kriz yılı oldu; bunu izleyerek Gösterge'deki açık 1994'te 1.5 milyar dolar kadardı; 1995'teyse açık yine 4.7 milyar dolardı. 1998de niçin döviz fiyatı patlaması yaşanmadığı, açı-

TABLO 11

Döviz Rezervleri ve Dövizle Ödeme Gerekleri: 1984-1998 (Milyon Dolar)

	MB Br. Döv. Rez.	Bank.Br. Döv. Rez.	Net Uluslararası Rez. (1)	Cari İşl. Den. (2)	Toplam Dış Borçlar	KV Dış Borçlar (3)	Dış Borç Anapara (4)	Dış Borç Faiz (5)	Gösterge**
1984	1,239	1,860	3,482	-1,439	20,823	3,180	1,907	1,586	-4,630
1985	1,020	1,595	3,279	-1,013	25,660	4,759	2,208	1,753	-2,122
1986	1,368	1,819	4,347	-1,465	32,206	6,349	2,173	2,134	-7,774
1987	1,719	2,241	5,212	-806	40,326	7,623	2,687	2,387	-8,391
1988	2,307	2,921	6,428	1,596	40,722	6,417	3,927	2,799	-5,119
1989	4,831	3,128	9,283	961	41,751	5,745	4,023	2,907	-2,431
1990	5,972	3,971	11,387	-2,625	49,035	9,500	3,938	3,264	-7,940
1991	4,918	5,842	12,250	250	50,489	9,117	4,070	3,440	-4,127
1992	6,116	7,644	15,252	-974	55,592	12,660	4,871	3,439	-6,692
1993	6,213	10,061	17,761	-6,433	67,356	18,533	4,412	3,574	-15,191
1994	7,112	7,997	16,514	2,631	65,601	11,310	5,448	3,923	-1,536
1995	12,391	9,563	23,317	-2,339	73,278	15,701	5,667	4,303	-4,693
1996	16,273	7,352	24,966	-2,437	79,571	17,345	5,685	4,200	-4,701
1997	18,419	7,625	27,138	-2,638	84,797	18,047	6,095	4,588	-4,230
1998	19,721	8,773	29,499	1,984	96,897	21,217	8,174	4,823	-2,731
1999	23,177	9,945	34,128	-1,360	103,025	23,472	10,560	5,450	-6,714

(*) Dış borç anapara ve faiz rakamları orta ve uzun vadeli borçlara aittir.

(**) 1-(2+3+4+5).

ğın 2.7 milyar dolara CİB fazlası sayesinde indirilmiş olmasıyla açıklanabilir; patlama sadece nominal/reel faizde kalmıştır. Buna karşılık 1999'da, CİB açığı küçük (1.4 milyar dolar) kalsa da, Gösterge'deki açık 7 milyar dolara yaklaşmış, iç borçların çevrilemez noktaya gelmesi de eklenince hükümet yeni bir stand-by anlaşması için IMF'ye başvurma baskısına girmiştir. Demek ki, Türkiye'nin dış dünyada açık kredisi 2-3 yıl süreyle ve 4 milyar dolarla sınırlıdır.

İktisat yazınında temel dengelerin finansal krizlerde oynadığı rol konusunda iki farklı yaklaşım vardır. Bir yaklaşıma göre temel dengeler yerindeyse kriz olamaz (Obstfeld, 1996). Ne var ki sermaye girişleri temel dengeleri bozar, bozduğu için sermaye kaçışını hazırlar. İkinci yaklaşım krizlerin sadece bir para aleyhine spekülasyonla ortaya çıkabileceği, temel dengelerden bunun bağımsız olabileceğidir. Türkiye deneyimi para aleyhine spekülasyonun başlamasının özellikle bizim Gösterge'mizle yakından bağlantılı olduğudur; yani temel dengelerden bağımsız olmadığı yolundadır.

2. Finansal Krizlerin Dünya Boyutu, Derinlikleri ve Uzunlukları

Krizlerin içerideki temel dengesizlikler veya dünya ekonomisinden yansıyan etkiler yoluyla başlıyor olmaları kadar, derinliklerinin ya da sürelerinin farklılığı da sözkonusu olabilir. 1990'lı yıllarda yaşanan üç krize bu bağlamda kısaca bakmakta yarar vardır. Derinlik GSMH'deki düşüş ve işsizlikteki artış; uzunluk ise ay/yıl olarak ölçülebilir (Ortaya çıkan işsizlik ve ücret düşüşleri bu bölümde II.2'de incelemiştik. **Grafik 11, 12, 13**). Tabii bunlara iflas eden banka/firma sayıları ya da faiz haddi/döviz fiyatı firmaları ile borsada fiyat çöküşleri de eklenebilir.

i) 1991'de patlayan krize 1990 yılının aşırılıkları bağlamında olağan gözüyle bakılabilir: TCMB kendi para politikasını yürütürken KİT'leri, ticari bankaları ve hükümeti dış borçla gereksinimlerini karşılamaya yöneltti. Bir yıl içinde kısa vadeli sermaye girişi 3 milyar, toplam sermaye girişi 4 milyar kadar oldu (Tablo 6). Dış borç stoku 8 milyar dolara yakın artarken kısa vadeli borçlardaki artış 4 milyar dolara yaklaşıyordu. CİB tarihi bir sıçramayla açığını 2.6 milyar dolara çıkarmış-

tı; büyük çapta sermaye girişi TL'yi aşırı değerlendirirken ihracatı caydırmış, ithalatı pompalamıştı. Tablo 11'deki Gösterge 8 milyar dolara yaklaşmıştı. Türkiye olağan dünya koşullarında bu Gösterge'yle ancak bir yıl daha gidebilirdi. GSMH (reel) büyüme hızı, 1988-1989 durgunluğundan sonra 1990'da yüzde 9.4'e ulaşmıştı. Ne var ki, Körfez krizi ve izleyen Körfez Savaşı (1991) Türkiye'yi riziko altında bir ülke konumuna getirdi. Ve sermaye kaçışa geçti: 2.6 milyar doları aşan sermaye kaçışı ekonomiyi tam bir stagflasyona soktu; TÜFE yüzde 52.4 artarken TEFE'nin artışı yüzde 64'e yükselmiş, büyüme hızı da yüzde 0.3'e düşerek neredeyse sıfırlanmıştı. CİB 250 milyon dolar fazla verirken Türkiye, bu arada kısa vadeli dış borçlarını 400 milyon dolar kadar azaltma olanağını buldu. Ekonominin 1990'da bozulan dengesini ivedilikle krize götüren, burada, dışarıdaki bir olayın tetiklemesi oldu.

Kriz bir yıl kadar etki göstermişti. Ancak olumsuz etkileri süreklileşti. Çünkü Irak'a Birleşmiş Milletler'in koyduğu ambargo Türkiye ekonomisi üzerinde çok yönlü olumsuz etkiler yarattı. Bunun 1990'lı yıllarda yol açtığı kayıpların 30 milyar doları aştığı hesap edilmektedir.

ii) 1993 sonunda başlayıp 1994'te patlayan kriz ise içeride zaten üst üste iki yıldır sürmekte olan temel dengesizliklerin üzerine Avrupa para piyasasındaki kargaşanın eklenmesiyle patladı. Ne var ki, bu kargaşa olmasaydı da yaşadığı temel dengesizliklerle Türkiye'nin bu gidişi sürdürmesi zaten mümkün olamazdı: 1992 ve 1993'te Türkiye'ye sırasıyla 3.65 ve 8.96, yani toplam 12.6 milyar dolar net sermaye girişi olmuştu ve CİB açığı yine sırasıyla yaklaşık 1 milyardan 6.4 milyar dolara fırlamıştı. Dış borç stoku 12 milyar dolarlık artış gösterirken kısa vadeli borçlar bunun yarısı kadar bir artışla 18.5 milyar dolara fırlayarak bir diğer tarihi rekor kırıyordu (Tablo 11). Borsaya giren büyük fonlarla borsa ve reel GSMH artışı da rekorlar kırıyordu (artış yüzde 8.1). Tüketimin pompalanmasına yol açan sermaye girişleri, Türkiye'nin iç kaynak açığını 1993'te GSMH'nin yüzde 7'sinin de üstüne çıkardı. Bu arada Tablo 11'deki Gösterge yine tarihi bir rekorla 1993'te 15.2 milyar dolar açık sergiliyordu. Bu durumun devam et-

mesinin mümkün olmadığı gün gibi aşikârdı; çünkü bütün temel dengelerdeki açıkların büyüklüğü sürdürülebilir gibi değildi.

Bu temel dengesizliklerdeki büyüme, 1992 ve 1993'ün yaz aylarında Avrupa para piyasalarındaki kargaşadan şu biçimde etkilendi: İspanyol Pesetası, Portekiz Eskudosu gibi birkaç para ve İngiliz Sterlini değer kaybetti. Bu değişim TL'nin aşırı değerlenmesiyle rekabet gücünü daha da düşererek CİB açığını pompaladığı gibi sermayeyi de ürküttü. Ancak temel dengesizlikler bu denli bozulmuş olmasaydı, Türkiye bu denli şiddetli bir krize yuvarlanmayabilirdi. Tabii, bu arada iktidardaki hükümetin faiz hadlerini düşürme politikası da buna eklendi.

1994 tam bir felaket yılı oldu: Toplam net sermaye çıkışı 4.2 milyar dolara vardı; faiz hadleri bir ara Hazine bonolarında (yıllık birikimli) yüzde 400'ü aşarken TEFE yüzde 121; TÜFE yüzde 106, yani üçer hanelik artışa sıçrıyor, GSMH'de yüzde 6'yı aşan daralmayla işsizlik oranı yüzde 20'ye vururken tipik bir stafglasyon süreci ortaya çıkıyordu. Aralık 1993'te 14 bin TL/dolar olan kur, sermaye kaçışı etkisiyle, spekülatif alımlarla Nisan 1994'te 40 bin TL/dolar'a fırlamış, sonbahara doğru 30 bin TL'de istikrar bulmuştu. Yüz binlerce işçiye yol verilmiş, işçiler işlerini kaybetmemek için ücretsiz çalışmaya dahi razı olur duruma girmişti. Bu tabloya banka ve firma iflasları eklendi.

1994 yılında Türkiye kısa vadeli borçlarını, sağladığı CİB fazlası (2.63 milyar dolar) ve tekrar borçlanabilme sayesinde 7.2 milyar dolar kadar indirebildi. Gösterge küçüldü ve açık 1.5 milyar dolara indi (Tablo 11). Dünya ekonomisinin canlı olması sayesinde ihracat artabildi; net hata noksan kaleminde 1.8 milyar dolarlık giriş de bir rahatlama getirdi. Bu arada kamu açıklarını küçültmek için salınan ek vergiler kamu açığını rahatlatmıştı.

1994 krizi temelde, iki yıl üst üste olağanüstü boyutlardaki sermaye girişinin temel dengeleri altüst etmesi ve bunu düzeltecek önlemleri almayan hükümetin bir de faiz hadlerini indirme çabasına girmesinin ürünüydü. Avrupa para piyasasındaki kriz ise ancak "marjinal", bardağın taşmasına yol açan son damla niteliğinde bu tabloya eklen-

di. Ama Türkiye bu hatalardan ders aldı ve bunları tekrarlamamak için önlemleri devreye soktu.

GSMH'nin mutlak anlamda yüzde 6.1 oranında gerilemesi (yaklaşık 10.5 milyar dolar tutarında gelir kaybı) açısından bu kriz (1999'a kadar) yaşanan krizlerin en şiddetlisi oldu. Ne var ki, Türkiye 10 aylık bir sürede bunu atlatabildi; 1994'ün son çeyreğinde ihracatın artışının verdiği ivmeyle ekonomi toparlanmaya geçmişti.

iii) 1998'in ikinci çeyreğinden itibaren etkilerini duyuran kriz ise 1994'teki krizden çok farklı bir nitelik taşıdı. Bir kere 1994 krizinden alınan derslerle Gösterge üç yıl (1995-97) yıllık ortalama 4.5 milyar dolar kadar açık vermişti. "Reel kur"u gözleyen TCMB aşırı değerlenmeyi önlediği gibi dünya ekonomisinin canlı gitmesi de CİB açıklarını ortalama 2.5 milyar dolar civarında tutmaya katkı yapmıştı.

TCMB ve ticari bankaların döviz rezervleri 1997'de 27.1 milyar dolara varmıştı. 1998'in ilk çeyreğinde GSMH ve imalat sanayii büyüme hızları (sırasıyla yüzde 9 ve yüzde 8.4) olağanüstü canlıydı. Yılın ikinci çeyreğinden itibaren iki olayın üst üste binmesi ekonomide durgunluğu hazırladı: Birincisi, Türkiye'nin bir miktar Asya krizinden etkilenmeye başlarken, krizin Rusya'ya geçmesiyle olayın "vurgun" yeme boyutuna gelmesiydi; kriz Brezilya'ya intikal ettiğinde Türkiye'yi de kapsayan "gelişen piyasalar"dan (emerging markets) sermaye kaçmaya başladı, yani dünyadan yansıyan dış etkenler olumsuzdu. İkinci neden, 1994 krizinden sonra yıllık ortalama hızı yüzde 80'in üstüne çıkan (TÜFE), 1997 sonunda yüzde 100'e varan fiyat artışlarını düşürmek için hükümetin ciddi önlemler almaya başlaması oldu; kamu harcamalarını kısarken hükümet bir yandan da birçok mükellef kategorisinin tepkisini çeken vergi reformu yoluyla gelirini artırmaya çalışmaya girişti (1999'da bu "reform" rafa kaldırıldı).

OGÜ'den kaynaklanan dünyadaki daralmaya içerideki ekonomi politikalarının ve borsadan 7 milyar dolara varan sermaye kaçışlarının (Tablo 6) etkileri eklendiğinde, kriz ekonominin reel kesimini vurdu; döviz fiyatı, kamu borçlanmasında faiz hadleri (nominal) yüzde 148'e varırken ancak dizginlenebildi. Belirtmek gerekir ki, ekono-

minin çok canlı seyrettiği 1998'in birinci çeyreğinde bütçe nakit dengesi açığının harcamaların yüzde 13'üne, transfer harcamalarının toplamının yüzde 24'e fırlamış olması karşısında hükümetin harcamaları kısıcı önlemleri alması kaçınılmazdı. Önlemler etkisini gösterip TEFE yüzde 50'ye doğru inişe geçerken nominal faizlerin yükselmesiyse reel faizleri yüzde 25'e fırlatıp (Grafik 7) kamu kadar özel kesimin de finansman maliyetini ağırlaştırdı; buna karşılık üretimden fonları çekip kamu kâğıtlarına yatırmayı teşvik etti ve daralmanın bir diğer ayağını oluşturdu. Ayrıca bu krizin Türkiye'nin 10 yıllık konjonktür dalgasıyla örtüşüyor olması da sözkonusudur; her 10 yılın 8. yılıyla başlayıp 9. yılına da yayılan konjonktürel krizler, 1998 ve 1999'u kriz yılları olarak geçirme beklentisi yaratıyordu.

Bu görünüme göre 1998 krizinin ağırlıklı bir nedeni 7 milyar dolar borsadan sermaye kaçışı yaşanırken, bir de başta Rusya, dış dünyadaki daralmanın etkisi altında ihracata dönük kesimlerde ihracat gelirlerinin azalışa geçmesiydi. Nitekim dokuma-giyim, deri eşya, demir-çelik, otomotiv, bavul ticareti ve diğer döviz gelirleri başaşağı gitti. 1998 yılı toplam mal ve hizmet ihracatı geliri, 1997'de 32.65 milyar dolardan 31.1 milyar dolara düştü. Ekonomideki daralmanın en iyi göstergesiyse mal ve hizmet ithalatı giderinin sırasıyla 48 milyar dolardan 45.4 milyar dolara inmesi oldu.

Türkiye 1998'de 2 milyar dolara yakın CİB fazlası verirken, Gösterge'yi (Tablo 11) 2.7 milyar dolarlık azalmış bir açıkla kapattı. Yoğun durgunluğa rağmen TÜFE yılın başındaki üç haneli rakamdan (yüzde 101.6) yıl sonunda ancak yüzde 69.7'ye inebilmiş, fakat TEFE'de çok daha hızlı bir iniş olabilmişti (yüzde 92.5'ten yüzde 54.3). Türkiye bu krizde en büyük vurgunu Rusya'yla ticarette, bu ekonominin çöküşü dolayısıyla yedi. Vurgunun bir ayağı Rusya'ya mal ve hizmet ihracatındaki daralma; bir ayağı Rusya'daki borsa çöküşü ve borç erteleme durumu dolayısıyla sermayenin içinde bulunduğumuz bölgeyi terk etmesiydi. Bu arada dış borç stoku 12 milyar dolar artarken iç borç stoku da katlanmış, bu ikisinin GSMH'deki payı yüzde 75'e yaklaşmıştı (Grafik 5). Ekonomi çok kırılganlaşıyordu.

Bu tabloya enflasyonu düşürme önlemleri eklenince, büyüyen kamu açıkları ve sermaye kaçışlarının yarattığı faiz fırlamasıyla üretim ikinci çeyrekten itibaren iç talepte hızlı bir daralmaya, iflaslara ve işçi çıkarmalara yer bıraktı; GSMH artışı 1998'de sadece yüzde 3.9 oldu. Artışın kaynağı da elverişli hava şartlarıyla tarım üretiminde yüzde 8.4 oranında, mali kuruluşlar (yüzde 6.9) ve ulaştırma-haberleşmede (yüzde 4.9) buna yakın oranda büyüme olmasıydı. Buna karşılık inşaat (yüzde 0.7) ve sanayi (yüzde 2) duraklamıştı. Başka bir deyişle, kriz 1998'de bütün ekonomiye yaygın olmayıp, başlıca iki kesimde yoğunlaşmıştı. Ancak kriz bir yılda aşılmadı, 1999 yılında da devam etti.

Türkiye 1991 ve 1994'teki finansal krizleri bir yıldan biraz kısa sürede atlatabildi. 1998'de aşırı kapasitelerle ve dış piyasalardaki daralmayla (başta Rusya) ortaya çıkan krizin ise aynı kolaylıkla atlatılabilmesi, hele enflasyonu indirme önlemleri sürerken ekonominin canlanabilmesi olasılığı düşük gözüküyordu. 1998 krizi aynı zamanda bir zamanlar övgü kaynağı olan "ihracata dönük büyüme" modelinin, istikrarsız ve rizikolara aşırı duyarlı sermaye hareketlerinin egemen olduğu bir küresel ortamda uygulama zorluğunu, istikrarsızlıklara açıklığını da gösteriyordu. Çünkü dünya ekonomisi "kâr ve büyüme için fırsatlar yarattığı kadar karışıklık ve ayaklanma nedeni de olabiliyor" (Rodrik, 1997, s.11). Bu model, hele siyasal öğelerin de etkili olduğu pazarlara bağlılık yaratıyorsa, olumsuz etkiler çok beklenmedik biçimde ve ağırlıkta olabiliyordu.

iv) Enflasyonu düşürmek amacıyla hükümetin uyguladığı istikrar programı sürerken 1999 yılının başından itibaren olumsuz "dışsal etkenler"* devreye girdi; 1998'den devralınan "aşağı gidişi" şiddetli bir daralmaya, bütün göstergeleri kötüye doğru değiştirmeye götürdü. Olumsuz dışsal etkenlerden biri yılın ilk çeyreğinden itibaren ortaya çıktı. PKK önderi A. Öcalan'ın yakalanıp Türkiye'ye getirilmesi Avrupa'nın tepkisini çekmiş, yabancı medya Türkiye aleyhine yoğun bir propagandaya geçmişti. Bunun sonucu bir tür "örtülü ambargo" oldu;

(*) Dışsal etkenler, ekonomi-dışı olup, ekonomiyi etkileyen fakat kendileri ekonomideki değişimlere tabi olmayan (doğal olaylar gibi) değişkenlerdir.

Türkiye'ye gelen turistlerde ve sağlanan gelirde (2 milyar dolar) azalış olurken Almanya'ya ihracat durakladı.

İkinci olumsuz dış etken, 1999 Ağustos ve Kasım'da, Türkiye'nin ekonomide kalbinin attığı Marmara Bölgesi'nde ve Adapazarı'nda yaşanan yıkıcı depremlerdi. 20 binden fazla insanın öldüğü, binlerce binanın yıkıldığı, onlarca fabrikanın yerle bir olduğu ya da kullanılamaz duruma girdiği depremler ekonomik faaliyete sekte vurdu; kamu harcamalarını artırdı. Mali kuruluşlar dışında bütün kesimler yüzde 5-6 arasında daralmaya girerken en büyük darbeyi inşaat (- yüzde 12.7) ve ticaret - yüzde 6.8) yemişti; GSMH'de düşüş yüzde 6.4 gibi 1994 krizini de aşan bir rakama varmıştı. Gayrısafi net sabit sermaye oluşumu 1998'e oranla yüzde 16 gibi çok yüksek oranda düştü; bunun özel kesim ayağındaki düşüş yüzde 20'ye varıyordu. Daha da ilginci, genelde GSMH ile GSYİH'nin yıllık değişim oranları birbirlerine çok yakın seyrettiği halde, bu kural 1999'da değişti: GSYİH'deki düşüş yüzde 5 ile GSMH'nin bir hayli altında kaldı; bu da dış alemden net faktör gelirlerindeki azalışın şiddetine işaret ediyor, dışsal etkenlerin, menfi etkileri artırmış olduğunu gösteriyordu.

GSMH'deki düşüşün Göstergemizdeki (Tablo 11) açığın olağanüstü (- 6.7 milyar dolar) sıçramasıyla birlikte gitmesiyse dikkat çekiyordu; nedeni genelde ekonomideki daralma yıllarında bu açığın 2 milyar dolar civarında kalması, hatta bazen fazla vermesiydi. Büyüyen bu açık üstelik CİB'deki büyük bir açıktan çok (1.4 milyar dolar kadar) dış borç taksit ve faiz ödemelerindeki sıçramayla bağlantılıydı. Türkiye'nin dış borç stoku ekonomi GSMH düşüşüyle fakirleşirken, 103 milyar dolara fırlamıştı. TEFE yürütülen istikrar programı sayesinde bir yıl önce yüzde 54'e kadar indirilmişken, bu kez yüzde 63'e fırlamış, enflasyon yine yüzde 60'ın üstünde olmuştu.

Birbiri üstüne binen bu olumsuzluklara iç borçlar eklendi: Kamu kesimi net iç borç stoku/GSMH oranı on puan artışla yüzde 32'ye fırlarken iç artı dış borç stoku toplamının GSMH'ye oranı da yüzde 85'e çıkıyordu. Reel faizler de yine bir sıçramayla yüzde 37'ye vararak rekor kırıyordu. Bu tabloda sermaye giriş-çıkışlarının olumlu-olumsuz

herhangi bir etkisi yoktu. Rezerv hariç, bütün olumsuzluklara rağmen, net 4.5 milyar dolar kadar sermaye girişi olmuştu.

Bu veriler 1999 krizinin daha çok ekonomiye dışsal etkenlerin getirdiği olumsuzluklarla bağlantılı olduğunu gösterir. Gerçi 1998'de dış dünyadan yansıyan krizin etkileri sürüyordu; 1999'un ilk çeyreğinde bütün göstergelerin olumsuzluğu bunun en iyi deliliydi. Buna rağmen, Aralık 1999'a gelindiğinde bir dizi iyimserlik yaratan etken ortaya çıktı: A. Öcalan'ın yakalanmasından sonra, Güneydoğu'daki silahlı mücadele sona ermişti; Helsinki Zirvesi'nde, AB, Türkiye'yi tam üyeliğe aday ülkeler arasında kabul etmişti; nihayet, yeni bir koalisyon hükümeti iktidara gelmiş, B. Ecevit başbakan olmuştu. İç artı dış borçların çevrilemez olduğu bu noktayı aşabilmek umuduyla hükümet Aralık 1999'da IMF ile stand-by anlaşması (17. anlaşma) yaptı ve bunu izleyerek Türkiye'nin "çivisi çıktı".

IV. MAKRO-İSTİKRARSIZLIĞIN YAPISAL VE EKONOMİ-DIŞI ÖĞELERİ

Türkiye'nin yaşadığı her biçimiyle makro-ekonomik istikrarsızlığın nedenleri, özellikle 1990'lı yıllarda, sadece ekonomiye bağlı olarak düşünülemez. Çünkü ekonomik sistem dışında kaldığı halde makro-dengeleri etkileyen nedenler de vardır. Aşağıda bunlardan en önemli gördüklerimiz kısaca incelenecektir.

1. Siyasal Sistemin İstikrarsızlığı

Siyasal sistemin istikrarsızlığı, Türkiye'de birçok boyutta mevcuttur. Bir kere, 1990'lı yıllarda iktidara gelen hükümetlerin ortalama yaşama süresi 8 aydı, 1971-1980 arasındaki yıllar (süre ortalama 7 ay) dışında Türkiye Cumhuriyeti tarihinde hükümetlerin ortalama yaşama süresi daha uzundur (1980-1989 arası 1 yıl 6 ay, 1960-1971 arası 1 yıl 3 ay), (Akyol, 1998, s.15). Sık sık değişen hükümetler, öncelikle, diğer politikalar gibi ekonomi politikalarının da sürdürülmesine engeldir, çünkü her hükümet kendi anlayışı çerçevesinde politikaları yürütmek istemektedir. Dolayısıyla bir hükümetin yaşam süresini aşacak vadelerde sonuç

verecek politikalar uygulanamamaktadır. İkincisi, sıklaşan seçimler seçim giderlerini sürekli hale getiriyor; ayrıca her seçim öncesi oy alabilmek için iktidardaki hükümetler halka türlü-çeşitli tavizler veriyor, rakipler meydanlarda bu tavizleri artırma taahhüdüne giriyor, böylece gerçekle bağlantısı kopmuş giderler devlete yükleniyor. Bu çarpıklığa uydurulan terim bile vardır: "Seçim ekonomisi". Ayrıca çok sayıda siyasal partinin varlığı (1999'da sayıları 21'di) ve oyların dağılım biçimi koalisyonları zorunlu hale getirdiği için sık sık programları pek de bağdaşmayan, dolayısıyla hiçbir iş yapamadan (ya da hep ters işler yaparak) düşen hükümetlerle rizikolar ve belirsizlikler ve yeni yükler doruklara tırmanıyor. Siyasetten kaynaklanan bu yük ve riziko artışı reel faizleri hem iç, hem dış borçlanmada yükselten bir nedene dönüşüyor; kamu harcamalarını ve açıklarını artırdığı ölçüde de enflasyona ivme veriyor ve nominal faizleri yükseltiyor. Nitekim bir hukukçu Türkiye'deki parlamenter rejimi konu ederken "parlamenter patoloji yaşıyoruz" diyebilmektedir (Çağlar, 1998, s.24). Öte yandan PİAR-GALLUP'un gençler arasında yaptığı bir araştırmada devlet kurumlarına duyulan güven sorulduğunda, en az oy alanlar, ne yazık ki, siyasetçiler ve milletvekilleri (yüzde 13.5), parlamento (yüzde 21.4), muhalefet partileri (yüzde 22.1) ve hükümet (yüzde 32.9) olmuştur. Seçimle ilişkisi olmayan devlet kurumlarıysa (başta yüzde 75.2 oranında oy alan ordu) en yüksek güven oyunu almıştır (*Artı Haber*, 1998, s.6). Yani siyaset "düşünen"ler tarafından istikrarsızlık ve güvensizlik kaynağı sayılıyor.

2. Ulusal Güvenlik Harcamalarını Yükselten İç ve Dış Çekişmeler

Türkiye'de kamu harcamalarının yüksek olmasına yol açan iç ve dış çekişmeler 1990'lı yıllarda doruğa tırmandı. İçeride etnik ve dinsel kaynaklı terör neredeyse örtülü bir savaş boyutuna geldi. Sınır içi ve sınır aşırı askeri harekât ve kentlerdeki başkaldırılarda güvenlik güçleri için artan ihtiyaç hem bunların sayısını yüksek tutmayı, hem en ileri donanıma kavuşturmayı gerektirir oldu.

Buna eklenen bir diğer etken, Türkiye'nin bir kısım sınır komşularıyla (Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Ermenistan) yaşadığı sürtüş-

melerdir. Bu öğeler üst üste bindiğinde toplam kamu harcamaları içinde savunma giderleri yüzde 15.8 gibi benzer ülkelerin çok üstünde pay alır olmaktadır (Tablo 8). Oysa Soğuk Savaş sonrası dünyada bütün ülkeler savunma giderlerini indirmiş bulunuyor. Türkiye ise her yıl 4-5 milyar dolar gibi yüksek bir harcamayı güvenlik için ayırmakta, sosyal hizmetler harcamalarıysa (kamu harcamalarının yüzde 21.6'sı) benzer ülkeler arasında en alt sırayı almaktadır. Yaşanan çatışmalar da Türkiye'yi yüksek rizikolu bir ülke durumuna getirdiği ölçüde reel faizleri yükselten; enflasyonu azdıran bir öğe olmaktadır.

V. MAKRO-İSTİKRARSIZLIĞIN SİYASAL MALİYETİ

Türkiye krize girdiğinde IMF'ye başvurusu devreye girmektedir. Ancak IMF çoğu zaman sadece ekonomi politikalarına ilişkin taleplerle devreye girmiyor. Perde arkasında, olağan dönemlerde Türkiye'nin kolay kolay kabul edemeyeceği birtakım siyasal ve hukuksal nitelikteki talepler de gündeme getiriliyor. Kriz ne kadar şiddetli, IMF'den kaynak talebi ne denli güçlüyse, bu talepler de o denli ciddi olabiliyor.

Örneğin, 1998 krizi sonunda IMF devreye girdiğinde, perde arkasında gündeme gelen siyasal taleplerin başında uluslararası tahkim vardı. Anayasa değiştirilmeli, Danıştay devreden çıkarılmalı, böylece enerji ihalelerinde yabancı firmaların güvenliği sağlanmalıydı. TELEKOM ya da enerji altyapı tesislerinin yabancılara satışını kolaylaştıracak ve güvence altına alacak yasal ve anayasal değişiklikler de bu talebe eşlik ediyordu. Kıbrıs yine gündemdeydi. Nitekim 1999 sonunda stand-by anlaşması bunların hepsini uygulamaya sokturduğu gibi, ileride inceleneceği üzere, tarıma destek veren tüm kuruluşların ve politikaların tasfiyesini getirdi; tarım ölüme terkedildi.

1978 krizindeyse siyasal talepler, kriz çok ciddi olduğu için daha da yoğundu: Yunanistan'ın NATO askeri kanadına dönüşü, Kıbrıs'ta taviz, ABD gözlem uçakları U2'lerin Türkiye'de konuşlandırılmasına olanak verilmesi gibi siyasal talepler ekonomide yeniden yapılanma yanında Türkiye'den isteniyordu.

Ayrıca 1990'lı yıllar bir yana, daha önceki yoğun krizler ve IMF

mücadelesi sırasında, OECD kaynaklı (Paris Kulübü) resmi dış yardım alırken, Türkiye'nin hep askeri müdahaleye tanık olması acaba salt bir rastlantı mıydı?

Şurası bir gerçek ki, sermayeden teknolojiye, krizlerin aşılmasından "dış rating"e ve dış mali desteğe bağımlı hale gelmiş, yönetimdeki siyasetçileri ve bürokratları kadar büyük işadamı kesimi yabancılaşmış bir ülkenin, her türlü dış müdahaleye açık olacağı aşikârdır. Türkiye bunun en iyi örneklerini 2000 yılıyla başlayan dönemde yaşayacaktır. Nitekim yılların dış politika yazarı S. Kohen, "Ekonomisi zayıf bir devletin güçlü bir dış politika izlemesi pek mümkün değil" (Kohen, Temmuz 2001, *Milliyet*) diyerek bu gerçeği kamuoyuna duyuruyordu.

ONUNCU BÖLÜM

Büyüme ve Bölüşüm: Küreselleşmenin Getirdikleri ve Götürdükleri

> ... Karşılaştığımız riziko, (küreselleşmenin yararları) yeterli sayıda insana ulaşmadığı için açık piyasa kavramlarının meşruiyetini yitirmesidir... Kabul etmeliyiz ki, piyasanın iyi işlemesi için devlete önemli rol düşüyor.
>
> **Juan O. Somavia***

Büyüme** ve gelir bölüşümünün iyileşmesi eski dünya düzeninde, beş yıllık kalkınma planlarında beyan edildiği gibi, Türkiye'de hükümetlerin temel hedefiydi; esas olan GSMH artışının nüfus artışını aşması, böylece kişi başına gelirin artmasıydı. Bütün ekonomi politikaları, dış borçlanmadan yurtiçi yatırım oranına, üretimin kesimsel dağılımına vb. uzanan bir çizgide bu hedefe yönelik olarak tasarlanıyordu; karma ekonomi kuralları çerçevesinde büyümeye kamu kesimi özel kesimle birlikte katılıyor, işbölümü çerçevesinde büyümeye katkı yapıyordu. On yılda bir yaşanan krizleri izleyen IMF istikrar programının uygulandığı dönemler dışında, hükümetler, politikaları göreli bağımsız kararlarla oluşturabiliyordu.

1980'li yıllar, ama özellikle 1990'lı yıllarla birlikte bu tablo kökten değişti: Bir kere, temel hedef büyüme ve bölüşümün iyileşmesi olmaktan çıktı, yerini serbestleştirme-özelleştirme-devletin küçülmesi yoluyla küreselleşmeye bıraktı; bu hedef sapması bir bakıma olağandı,

---

(*) Uluslararası Çalışma Örgütü, ILO Başkanı (1999).

(**) Büyüme terimi kitabın tümünde olduğu gibi bu bölümde de, GSMH'nin bir yıldan diğer yıla reel anlamda artışı demektir.

çünkü artık hükümetlerin ekonomiyi büyümeye yöneltecek özgürlük alanları çok sınırlanmıştı. Ayrıca kamuyla özel kesimlerin büyümeye katkıda işbirliği de sözkonusu olamazdı; nedeni özelleştirme/devleti küçültme hedefinin öncelik almasıydı. Nihayet hükümetlerin mikro düzeyde kesimsel müdahalelerle piyasaları belirli hedeflere yöneltmeleri de sözkonusu olamazdı; çünkü iç ve dış ticaret alanlarına vergi/fiyat düzenlemeleri getirmeleri ya da mali piyasaları denetim altında tutarak kaynakların dağılımını konulan hedeflere yöneltmeleri veya mali destek vermeleri serbestleşme hedefiyle örtüşemezdi. Artık serbest dış ticaret yoluyla uluslararası piyasadan yansıyan mal/hizmet fiyatları, serbestleşen sermaye hareketlerinin belirleyeceği mali piyasalardaki anahtar fiyatlar, yani döviz kuru ve faiz haddi, yabancı sermaye yatırımları, hem makro hem mikro düzeyde, ekonominin gidişini belirleyen öğeler oluyordu. Bunların tepesine GATT Uruguay Anlaşması ve Dünya Ticaret Örgütü tarafından belirlenen kurallarla, Türkiye'nin AB'yle GB Anlaşması'nın getirdiği kurallar oturuyordu; stand-by anlaşmaları, IMF ve DB dayatmalarıyla en rizikolu, en çok dış yararı kollayanları bunlara ekliyordu.

Bu tepeden inme, daha doğrusu tepeden bastırma politikalarının Türkiye'nin büyüme ve bölüşümü iyileştirme hedeflerine uygun olup olmadığı, bunlarla bağdaşıp bağdaşmadığı hiç sorgulanmadı. 1980-1999 arasındaki yılların büyük bölümünde iktidarda olan ANAP hükümetleri ya da ANAP'lı koalisyonlar veya kalan zamanlardaki diğer koalisyonlar/azınlık hükümetleri dayatılan politikaları olduğu gibi benimsedi. Ne siyasetçiler ne de onların yedeğindeki bürokratlar ülke çıkarlarını savunacak herhangi bir girişimde bulundu. Türkiye dünyanın dışa her anlamda en açık ülkelerinden biri haline geldi: 1980'de dış ticaret oranı (mal ihracatı artı mal ithalatı/GSMH) yüzde 17'yken bu oran 1997'de yüzde 50'yi aşmıştı; orandaki bu artışın üçte ikisi ithalat artışından kaynaklandı. Sermaye giriş-çıkışları, mali piyasalar tam özgürleşmişti. Devleti küçültme ve özelleştirme gayretleri sürdü gitti. Sonuçsa hiç içaçıcı ya da geleceğe dönük umut verici olmadı. Büyüme hızı önce neredeyse yarılandı, dönemin tümünde kişi başı-

na gelirde (dolar üzerinden) artış olmadı; temel üretim kesimlerinden tarım, özellikle hayvancılık tam çöktü; imalat sanayii ise, hızlı nüfus artışı ve yüksek oranlı enflasyon sürerken iç talep yetersizliği ve aşırı kapasitelerle boğuşur oldu; büyüme hızı yavaşladı; iç piyasa önemli ölçüde ithal mallarına kaptırılmıştı. Tarımda emek verimi gerilerken 1990'lı yılların ikinci yarısında sanayi de aynı kervana katılmıştı. Ve bu süreçte Türkiye dünyanın en kötü gelir bölüşüm tablosu çizen ülkeleri arasında yer almıştı: Varolduğu kadarıyla büyümenin tümü (hatta bundan da ötesi) en zengin sınıfa gidiyordu. Ekonomi düzenli büyüyemez ve bölüşüm bozulurken, ilginçtir, Türkiye önemli çapta sermaye ihraç eder duruma girdi. Dönemin son çeyreğinde ekonomi gerilerken, iç ve dış borçların yükü altında ezilirken, IMF ve DB'nin dayatılmaları hükümetçe kabullenilir olmuştu.

I. BÜYÜMENİN GENEL GÖRÜNÜMÜ: DİNAMİK GİRİŞİM VE STRATEJİSİZ BÜYÜME

1. Dinamik Girişimcilik ve Özellikleri

i) 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Türkiye, kendi iktisat tarihinin ayrılmaz bir parçası olan "dinamik bir girişimci sınıf yetiştirme" hedefinin gerçekleştiğine tanık oldu. Üstelik yaşanan dönemin dünyası bu sınıfı büyümenin motoru olarak göklere çıkarmaktaydı. Bir vakitler İttihat ve Terakki'nin öncü sınıf olarak yetiştirmeyi amaçladığı "milli/Müslüman burjuva-milli bankacı"lar, Cumhuriyet yönetiminin baştan itibaren programın baş hedeflerinden biri saydığı özel girişimci sınıf kısa sürede ortaya çıkamamıştı. 1960'lı yıllarda ancak devlet korumacılığı altında ilk tomurcuklarını verebilmiş, 1970'li yıllarda epey varlık gösterebilmişti. Buna karşılık, bu son dönemde öyle bir patlama gösterdi ki, yaptığı işlerle ulusal sınırları da aştı ve dünya coğrafyasına yayıldı. Ne var ki, yaşanan krizler, bu kazanımların yabancılara geçişini hazırladı.

Bir zamanlar İstanbul ve çevresini ya da İzmir, Ankara gibi yine büyük kentlerin çevresini aşamayan özel girişimciler, bu kez, "Anado-

lu Kaplanları" olarak birçok kente yayıldı; Çorum, Denizli, Kayseri, Gaziantep, Bursa, Konya, Eskişehir gibi iller yeni imalat sanayii merkezleri oldular. Bunları yaratan çok zaman yerel olarak yetişmiş girişimcilerdi. Gerçi bunların ezici çoğunluğu KOBİ statüsünü aşmıyordu. Ancak ihracat yapıyor, yeni iş alanları açıyor, bir zamanlar eğer varsa bir veya birkaç KİT'le ekonomisi değiştirilmeye çalışılan kentler, bu kez, onlarca KOBİ girişimcisiyle tabandan değişime girmeye başlıyordu. Ancak, yaşanan krizler öncelikle bunları tasfiyeye götürürken, bu kentler de birlikte "geriye dönüş" yaşıyordu. Bir yandan da büyük girişimciler Avrupa'dan Rusya'ya, Orta Asya'ya, hatta yer yer Amerika'ya kadar uzanıyor ya da Kuzey Afrika'da yerleşiyordu. Geçmişte "Türklerden işadamı çıkmaz" diyenlerin torunları, bu kez, "Türkler iyi işadamı" demeye başladılar. Ama bunları kendi egemenliklerine alma çabasını da hiç aksatmadılar.

Bu patlama tabii kendiliğinden olmadı. Bunun bir boyutu eğitim düzeyinin yükselmesiydi; bir ikincisi, 1980'li yıllarla birlikte yüksek tüketim düzeyine ulaşma yoluyla toplumda "statü" kazanma arzusunun yerleşmesi, buna karşılık üst-düzey teknik elemanlarla yönetici sınıf dışında ücret düzeyinin buna olanak vermemesi oldu. Ancak üçüncü boyut belki bunlardan da önemli bir öğe olarak devreye sokulmuş bulunuyordu. Bu da gelip giden hükümetlerin tümünün uyguladığı ekonomi politikalarının girişimci sınıfa birçok yoldan gelir pompalaması, rizikoları düşürecek ve kârları artıracak işlemlerle bu sınıfı desteklemesi oldu (bkz. Yedinci, Sekizinci, Dokuzuncu Bölümler). Böylece, geçmişte, Osmanlı'nın toprak fethi için asker diye yetiştirip Rumeli'de, Ortadoğu'da, Kafkasya'da ovalara, çöllere saldığı gençlerin torun-torunları, aynı toprakları bu kez işadamı olarak fetih için yollara döküldüler, şirketleriyle ve sermayeleriyle küreselleşmeye geçtiler. Bu arada bir kısmı gurbet diyarında battı da.

Sermayeyi kimi zaman, dini inançları sömürüp dinci kesimden toplayarak holdingleştiler; İslâmcı kesim, Max Weber'in softa Protestan işadamları gibi davranıp "küresel kapitalizmin sermaye ihracıyla ve çok-uluslu şirketlerin Protestan ahlakıyla buluştular" (Bulut,

1997, s.71).* Kimi zaman karapara iş yaşamının her kesimine aktı, akpara-karapara demeden sermaye oluştu. Kimi zaman ele geçen fırsatlar iyi değerlendirildi, beceri ve ucuz işçi ücreti softa ahlakla birleşince sermaye birikimi gerçekleştirildi. Tabii sık sık bu üç öğe içiçe de geçebildi. Ayrıca geçmişte eğitimsiz babaların, dedelerin kurduğu küçük firmalar artık eğitilmiş çocuklar-torunlar eliyle geliştirildi, holdingleşti; geçmişten miras da yeni eklemelerle bu sıçramaya büyük katkı yaptı.

ii) Türkiye'de karayollarında trafik nasıl Türk insanının davranış kalıplarını yansıtıyorsa, bu dinamik sınıfın davranış kalıpları da çok farklı gözükmüyor. Bir kere, "kural tanımadan kendi işini yürütme" her ikisinin de egemen öğesidir; eğer resmi ağızlar dahi kayıt-dışı ekonominin GSMH'nin yüzde 30-40'ını aştığını kabul ediyorsa, her iki alandaki davranışın buluşma noktasının "kurallara uyma değil de kuralsızlık" olduğunu söylemekte fazla hata olmasa gerekir. Tabii, bir kısım kişiler kural-dışı yollardan rekabeti bozuyorsa, geri kalanların da rekabet koşullarını eşitlemek için aynı yola girmesi kaçınılmaz oluyor; tıpkı çoğunluk trafik kurallarını aksatırken birkaç kişinin kurallara uymaya çalışmasının mümkün olmaması gibi. Devlete, yerel yönetime ödenecek vergileri, harçları "idare etmek"ten, hatta "oda"lara dahi kayıt yaptırmamaktan sigortasız işçi çalıştırmaya uzanan bir çizgide yürüyor "kuralları çiğneme" işlemi.

Girişimci sınıfın ikinci önemli özelliği "yüksek riziko"yu göze alması, ya da, "riziko algılaması"nın epey düşük olmasıdır. Nasıl trafikte en olmayacak yerde sollayıp üç-beş dakika kazanmak uğruna, direksiyon başındakiler onca insanın hayatını kendi hayatlarıyla birlikte tehlikeye atıyorlarsa, benzer davranışlar iş hayatında da görülüyor. Avrupalı, Amerikalı şirketlerin geçmişten beri Ortadoğu ve halen de Rusya-Orta Asya gibi, yüksek rizikolu bulup girmedikleri pazarları,

---

(*) Ancak 43 toplumu kapsayan Dünya Değerleri Araştırması'nın Türkiye bölümünde, Weber'in Protestan ahlakının merkezinde yer alan değerlerle gelir arasında anlamlı bir istatiksel ilişki bulunamamıştır. Çalışkanlık, sebat ve azim, tutumluluk olarak özetlenen bu değerlerin, araştırmada belirtildiğine göre, sınanması için eldeki veriler de yeterli değildir (Esmer, 1999, s.100).

bizim girişimciler dış rekabete pek rastlamadan fethedilebildi. Yabancıların kaçınma nedeni bu pazarların sermaye için çok güvenli olmaması, ayrıca çok iyi tanınmamalarıdır. Ancak girişimcilerimiz bu işi başardılar, bu kez yabancı ÇUŞ bizimkilerle işbirliği yapıp bu pazarlara girme yolunu seçtiler.* Tabii bu pazarlarda para batıran bir hayli şirket de olmaktadır. Batmanın maliyeti bankalara, oradan da devlete aktarıldığı için, batıran girişimcilerin "büyük çaplı"ları, hele siyasetle içiçe olanları, kişisel servetleriyle bunu ödememe alışkanlığındadır. Yani birtakım yüksek rizikonun kârını alır, zararını taşımaz; ödeyenler ancak KOBİ'in girişimcileridir.

"Yüksek riziko alma" ya da "varolan rizikoyu küçümseme" davranışı uluslararası kuralları, başta entelektüel hakları çiğnemede de ortaya çıkıyor; teknoloji, model, desen, marka kopyası hem kural tanımama, hem yüksek riziko alma özelliklerine birlikte giriyor. Dünyada en çok taklit yapan ülkeler arasında (Tayvan, Çin gibi) Türkiye'nin de ismi üst sıralarda geçiyor. Nitekim Türk işadamları yakalandıklarında (Lacoste markasının taklit edilmesinde olduğu gibi) yüklü tazminat ödüyorlar. Buna karşı yaratıcı zekâyı çalıştırıp, marka taklidi yerine, hangi Avrupa dilinde olduğu pek anlaşılamayan "uyduruk ya da özgün" markalar devreye girmeye başladı. Mesele, mala "Avrupa malı" olduğu havasını vermektir.

Belirtmek gerekir ki, dinamik girişimci sınıf erkeklerin tekelinde değildir, özellikle konfeksiyon sanayiinde kadınlar da varlıklarını kanıtladılar. Öte yandan, Türkiye'nin siyasal arenasındaki renkler, aynen iş yaşamına da yansıdı; artık dış sermayeyle yaygın ortaklıkları olan büyük sermayenin, İslâmcı sermayenin, "milliyetçi" sermayenin ve laik kesimin işadamları ayrı örgütlerde toplanıyorlar. Bu da iş dünyasında çok değişik siyasal renklerin varlığını gösterir.

(*) Dünya Değerleri Araştırması başarı güdüsü endeksine göre, her ülke için çocuğun öğrenmesi gereken değerlere, tutumlulukla azim ve sebat pozitif, dindarlıkla itaatkârlıksa negatif olarak girer. Türkiye'deki bulguya göre pozitif ve negatif değerler birbirine çok yakındır. Oysa Uzakdoğu ve Batı ülkelerinde pozitif değerler çok daha güçlüdür (Esmer, 1999, s.96). Bu fark, Türk iş yaşamındaki davranış kalıplarının farklılığına iyi bir göstergedir; ama kaynağı bizim teşhis ettiklerimizden çok değişiktir.

2. Vizyonsuz ve Stratejik Yönetime Uzak Hükümetler

Üçüncü Sanayi Devrimi'nin, yaşama biçiminden üretim örgütlenmesine, üretim faktörlerinin üretim ve toplum için göreli öneminden üretimdeki paylarına, toplumsal değerler sistemine kadar her alanda altüst olmalar yarattığı kimsenin sırrı değildir. Ancak bir yandan bu uluslararası düzeydeki oluşumları, bir yandan içerideki dinamik girişim gücünü ele alıp bir "stratejik plan" çerçevesinde geleceği hazırlamak her ülkenin yöneticilerine kalmış bir beceridir. Büyük sermaye bunu görmüştür ve bunun gereklerini araştırmaktadır (TÜSİAD, 1997). Bununla birlikte, yüz binlerce KOBİ'de (yalnız imalat sanayiindeki KOBİ'lerin sayısı 200 bin kadardır) bu anlayış yoktur. Sermaye piyasasında hisse senedi fiyatlarının geleceği öngörerek değişiyor olması, bugünkü "kumarhane" havasındaki borsayla mümkün değildir; zaten borsada işlem gören hisse senetleri de çok sınırlıdır. KOBİ'lerse borsaya iyice uzaktır. Yedinci Beş Yıllık (1996-2000) Kalkınma Planı (DPT, 1995) öncesinde kalkınma planları sektör temelinde öngörüler yaparak, teşvikleri buna göre ayarlayarak üreticilere "yol gösterici" bir işlev yerine getirmekteydi. Kaldı ki, 1990'lı yıllara kadar her on yıllık dönemde hükümetler (iyi-kötü) yeni bir vizyonla ekonomiye yön vermeye, ekonominin gelecekteki yapısını şekillendirmeye gayret etmişti. Oysa 1990'lı yıllarda bunların hepsi bitti, planlama geriye itilirken hükümetler vizyonsuzluk örneği olmaya başladı.

Hükümetlerin vizyonsuzluğu ve bir stratejik plana iltifat etmemelerinin temel bir nedeni, hiçbir hükümetin bütün bir seçim dönemi (4 yıl) iktidarda kalamaması ve/veya uyumsuz koalisyonlarda zaten bu tür bir uygulamanın yapılamamasıdır. Stratejik plansızlık ve vizyonsuzluk o noktaya varmıştır ki, Asya krizi patlarken (Temmuz 1997) ve dokuma-giyim sanayiinde atıl kapasiteler konusu bütün dünyada gündeme gelirken, Türkiye'de hâlâ yeni kapasitelerin kurulmasına teşvik yağıyordu; aynı şekilde otomotiv sanayiinde (ithalat baskısıyla) atıl kapasiteler artarken, yeni yabancı şirketlerin yeni kapasiteler kurması sürüp gidiyordu. Dinamik girişimci sınıf ise ne pazar araştırması, ne kalite denetimi yapmadan en iyi bildiği, en kolay öğrenebildiği, altya-

pısı en iyi kurulmuş ne varsa, başta dokuma-giyim, aynı şeyleri tekrarlayıp yeni kapasiteler yaratıyordu. 1998 krizi işte bu stratejisiz, vizyonsuz hükümetler döneminin ürünü atıl kapasiteler sorununu günışığına çıkardı. Buna, patlayan "rakip mallar" ithalatının aynı yöndeki etkileri de ekleniyordu.

Günümüzde ülkeler, 21. yüzyılda ortaya çıkması beklenen gelişmelere, yönetici sınıfın vizyonu ve stratejik planı çerçevesinde kendilerini hazırlıyor. ABD tek "süper-güç" konumunu sürdürmenin öncelikle teknolojik keşiflere öncülük etmesi ve askeri gücünü sürdürmesiyle mümkün olduğunu biliyor; kendini bir yandan uzay çağı ve genetik alanındaki buluşlarla teknolojide öncülüğü sürdürmeye hazırlarken, bir yandan da NATO'daki öncülüğüyle dünya jandarmalığının yolunu açıyor. AB, "Avrupa"yı, hem iç ilişkilerinin derinliğini güçlendirerek, hem özdeş kültürlü ülkelere doğru genişliğini artırarak adım adım tasarımına göre kuruyor. Japonya İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki yenik-yanık-bitik ülkeden geliştirdiği vizyon ve stratejik yöntemlerle 1990'lı yıllara kendini adım adım bir dev sanayi gücü olmaya hazırladı; sonuçta dünyanın ikinci büyük sanayi gücü oldu. Fakat dönemin başında girdiği durgunluğu atlatamadığı için şimdi bu konumu kaybetme tehdidi altında. Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından Lozan Antlaşması'nın maddelerinin kabulüne, Cumhuriyet'in hukuk, siyaset, ekonomi, toplumsal alanlarda yeniden kuruluşuna uzanan bir yapılanma tarihimiz de stratejik yönetimin en iyi örneğidir. Aynı örnek Türkiye'nin sanayileşmesi ve girişim gücünün gelişmesi için de geçerlidir. Ancak 1990'lı yılların sonunda, hükümet dış baskılara boyun eğerek bu yapıyı toptan tasfiyeye girmiştir. Yeni strateji sadece dışarıdan dayatılandır.

Türkiye'nin geleceğe dönük ekonomik büyümesi, bir stratejik plan çerçevesinde kendi "vizyon"unu yürütecek istikrarlı siyaset ortamını beklemektedir. Oysa 1990'lı yıllarda ekonomi okyanus dalgalarına terkedilmiş bir fındık kabuğu gibiydi; bu fındık kabuğu, okyanus, yani dünya pazarındaki en ufak kıpırtıda çalkalanıyordu; rotası, gittiği yön belli değildi; çevresindeki rizikolara tümüyle açıktı, korumasızdı; kaptanı da yoktu, haritası da; hangi limana demir atacağı da belli değildi. Ku-

ral tanımaz ama gözüpek girişimci sınıfımız, işte, bu fındık kabuğuna binerek dünya pazarı okyanusunda büyümeyi götürmekle yükümlüydü.

II. OGÜ'YLE KARŞILAŞTIRMALI BÜYÜME GÖSTERGELERİ

i) Dünya Bankası'nın kişi başına gelire göre yaptığı sınıflandırmada Türkiye uzun yıllar alt-OGÜ sınıfında yer aldı; dünya gelir sınıflandırmasında neredeyse "medyan" devlet olmayı sürdürdü. Tablo 12-a'da görüldüğü gibi 1988'de 121 devlet arasında tam 65. sıradaydı.* Ancak ilk kez 1997 yılında bu konum bozuldu ve Türkiye üst-OGÜ sınıfına yükseldi; kapsanan devlet sayısı 132'ye çıkarken bunlar arasında artık 48. oldu ve neredeyse dünyanın en yüksek gelirli ilk üçte birine (yüzde 36.5) girdi. Bu, küreselleşme çağında Türkiye'nin gösterdiği büyük başarıdan çok, kişi başına ortalama gelirin düştüğü (1380 dolardan 1230 dolara) alt-OGÜ'nün ve ılımlı artış gösterdiği (yüzde 40 kadar) üst-OGÜ'nün yanında konumunun öne çıkmasıyla ilgili bir durum oldu; cari dolar kuru üzerinden kişi başına geliri 1988'le 1997 arasındaki on yılda 1760'tan 3130 dolara yükseldi. SAGP'ye göreyse üst-OGÜ ortalamasına (7700 dolar) iyice yaklaştı (6430 dolar). Üst-OGÜ sınıfında ağırlık Doğu ve Orta Avrupa'nın (eski merkezi planlı) ve Latin Amerika'nın yarı sanayileşmiş ülkeleriyle Ortadoğu'nun bazı petrol şeyhliklerinde bulunmaktaydı (Dünya Bankası, 1998/99). Ne var ki, Türkiye bu konumunu sürdüremedi: 1998 ve 1999'da yaşadığı krizle birlikte dönemin sonunda tekrar alt-OGÜ sınıfına gerilemişti. Yaşadığı ve 2000 yılına devrettiği sorunlar da yeni bir sıçramayı kısa sürede başarmasına pek imkân verecek gibi değildi.

Türkiye'nin 1997'deki bu sıçraması bir varsayımı da yalanladı. Varsayım, küreselleşme sürecinde giren sermaye artışlarına koşut olarak büyümenin hızlanacağıyla ilgilidir. Tablo 7, Türkiye'nin OGÜ'den, başta dolaysız yatırımlar, çok daha düşük miktarlarda sermaye girişine tanık olduğunu gösterir. Ayrıca Türkiye'ye giriş-çıkış yapan

(*) Medyan, bir sıralamada tam ortada yer alan büyüklüktür, öyle ki, kendisinin altında ve üstünde eşit sayıda öğe vardır. 1988'de dünya için yapılan sıralamaya dahil 121 devlet arasında medyan 61. devlettir; yani Türkiye o yılda ortalamanın biraz üzerindedir.

TABLO 12-a
Türkiye'nin Büyüme Göstergeleri: Alt ve Üst OGÜ'yle Karşılaştırma
(1980'li ve 1990'lı Yıllar)

Büyüme Göstergeleri	Türkiye	Alt-OGÜ	Üst-OGÜ
1) Kişi başına gelir (dolar, cari kur)			
1988	1760	1380	3240
1997	3130	1230	4520
2) Kişi başına gelir (dolar SAGP'ye göre)			
1997	6430	3760	7700
3) Kişi başına gelir sırası			
1988	65/121		
1997	48/132		
4) Ortalama (yıllık) nüfus artış hızı (yüzde)			
1980-90	2.3	1.6	1.9
1990-97	1.8	1.2	1.5
5) GSYİH yıllık artış hızı (yüzde)			
1980-90	5.3	3.7	1.7
1990-97	3.6	2.2	2.9
6) Tarımda yıllık katma-değer artış hızı (yüzde)			
1980-90	1.3	-	2.4
1990-97	1.2	2.8	1.6
7) Sanayide yıllık katma değer artış hızı (yüzde)			
1980-90	7.8	-	1.2
1990-97	4.6	-	3.0
8) Mal-hizmet ihracatı yıllık artış hızı (yüzde)			
1980-90	16.9	-	6.0
1990-97	10.9	-	8.9
9) GS iç yatırım yıllık artış hızı (yüzde)			
1990-97	4.0		5.9
10) Kişi başına elektrik tüketimi (kw/saat)			
1980	439	881	1376
1995	1057	991	1962
11) Bin kişiye düşen bilgisayar (PC)			
1996	13.8	8.2	27.7
12) Mamul ihracatında yüksek teknoloji malı (yüzde)			
1996	8	10 (Tunus)	32 (Meksika)
13) Toplam ihracatta mamul mal (yüzde)			
1980	27	-	23
1990	74	-	57

Kaynak: Dünya Bankası: World Development Report 1990 ve 1998/99, Washington D.C.

sermayenin, (payını saptayamasak da) önemlice bir bölümünün içeride yerleşiklere ait sermaye olduğu biliniyor. Siyasal istikrarsızlığa, yaşanan şiddetli terör eylemleri ve artan güvenlik harcamalarına, Irak'a BM ambargosunun yarattığı kayıplara rağmen Türkiye'nin gösterdiği bu sıçrama önemli sayılabilir.

Tablo 12-a'da, dikkat çeken bir diğer nokta, üst-OGÜ'yle karşılaştırıldığında 1990-1997 arasında Türkiye'de büyüme öğelerinin bu ülkelerden önemli farklar gösteriyor olmasıdır. Bir kere, Türkiye'de gayrısafi iç yatırımların yıllık artış hızı bu ülke takımından iki puan kadar geride kalırken (sırasıyla yüzde 4 ve yüzde 5.9) ihracatın (mal ve hizmet) yıllık artış hızı, yine iki puan (sırasıyla 10.9 ve yüzde 8.9), daha ileri olmuştur; tarımsal üretimin artış hızı bir miktar geri kalırken (sırasıyla yüzde 1.2 ve yüzde 1.6) sanayideki artış hızı daha yüksektir (yüzde 4.6 ve yüzde 3). Buna uygun biçimde Türkiye bu ülke takımından daha büyük bir hızla ihracatta mamul payını artırmış, dörtte üçe yaklaştırabilmiştir.

Bu tablo, Türkiye'nin OGÜ ortalaması karşısında göreli başarılı büyüme çizgisini ihracatı artırma kadar, mamul ihracatını artırma ve sanayideki büyümesini bu yoldan sürdürme, iç tüketim artışıyla bunu destekleme sayesinde gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Ancak bir noktayı vurgulamak gerekir: Türkiye'nin GSYİH'nin yıllık artışı hızı (1990-97 arası yüzde 3.6), 1980'li yıllardakinin (1980-1990 arası yüzde 5.3) altına düşmüştür. Buna 1998 (yüzde 3.6) ve 1999 (-yüzde 6.4)'daki gerilemeler eklenince, Türkiye ortalaması OGÜ ortalamasına yaklaşır. Türkiye'nin başarı çizgisini aşağı çekmede krizlerin öncelikli rolü oynadığını söylemekte fazla hata olmasa gerekir.

ii) OGÜ ya da alt ve üst-orta gelirli ülkeler, kimi çok başarılı, kimi çok başarısız, kişi başına gelir düzeyleri de çok farklı ülkeleri birlikte kapsayan, dolayısıyla hiç kimseyi tam temsil etmeyen soyut bir kategoridir. Buna ek olarak tekil ülkeler düzeyindeki karşılaştırmalar daha anlamlı olabilir. Tablo 12-b karşılaştırmalı iki zaman diliminde SAGP temelinde hesaplanan* kişi başına geliri, Türkiye ve altı diğer

(*) OGÜ için SAGP'ye göre hesaplar, cari dolar kuru üzerindeki hesaplara oranla daha yüksek gelir gösterir; serbestlik artarken, fark da artmıştır. Türkiye için bu fark 2.5 kata yaklaşır. Nede-

TABLO 12-b
Türkiye'nin Kişi Başına Reel Gelir Artışı: Bazı Başarılı Ülkelerle Karşılaştırma

SAGP'ye Göre Kişi Başına Gelir (ABD $)

Yıllar	Türkiye	G. Kore	Çin	Yunanistan	Portekiz	İspanya	Meksika
1950	1818	770	439	1915	2069	2397	2365
1960	2518	1105	673	3146	3004	3437	3155
1970	3450	1954	783	6211	5714	7291	4320
1980	4073	4114	1067	8971	8053	9492	6289
Artış misli (1950-80)	2.2	5.3	2.4	4.7	3.9	4.0	2.7
1980	4073	4114	1067	8971	8053	9492	6289
1990	5411	8704	1858	9984	10852	12210	6097
1998	6552	12152	3117	11268	12929	14227	6655
Artış misli (1990-98)	1.2	1.4	1.7	1.1	1.2	1.2	1.1
Artış misli (1980-98)	1.6	3.0	2.9	1.7	1.6	1.5	1.1

Kaynak: Angus Maddison, The World Economy: A Millenial Perspective, OECD, Paris.

OGÜ için gösterir. İki çok başarılı Uzakdoğu ülkesi (Çin ve G. Kore), AB'ye 1980'li yıllarda üye olan ve AB'nin en geri kalmış ülkeleri sayılan üç ülke (Yunanistan, Portekiz, İspanya) ve 1990'lı yıllarda peşpeşe krizleri Türkiye ile birlikte yaşayan, ancak dış sermaye girişi itibariyle dünyanın en önde gelen üç OGÜ'sinden (diğerleri Brezilya ve Çin) biri olan Meksika'dır.

Türkiye en başarılı sayılan OGÜ ile karşılaştırıldığında* 1950-1980 döneminde (SAGP'ye göre) kişi başına gelir artışında en başarısız iki ülkeden biri (diğeri Meksika) görünümündedir; 1980'li yıllarda başarım çizgilerini sürdürseler de, günümüzün AB üyesi üç Akdeniz ülkesi ve G. Kore en büyük atılımı zaten 1980'e kadar yapmışlardı. Bu

ni, ülke parasının dolar karşısında giderek reel anlamda değer yitirmesidir; dolayısıyla ülkedeki gerçek geliri SAGP hesapları yakalarken, cari dolar kuruyla hesapların bunu yansıtmamasıdır.

(*) Bu bağlamda Türkiye ile başarılı Asya ülkeleri arasında bir karşılaştırma için bkz.: Sönmez, 2001, s.385-450.

dönemde Türkiye başarılılar arasında en altta kalmıştır. Bunda Türkiye'deki çok hızlı nüfus artışının payı herhalde yadsınamaz. 1980-1998 arasında, oysa, G. Kore ve Çin gibi Asya Kaplanları'ndan iyice geri kalsa da, ilk döneme oranla büyüme hızı düşmüş olsa da, göreli başarılı sayılabilir; çünkü ne AB üyesi Akdeniz ülkeleri gibi ucuz faizli uzun vadeli AB fonları kullanabilmiş, ya da hibe alabilmiş, ne Meksika gibi dünyanın en büyük dış sermaye kullanan ilk üç ülkesi arasında yer alabilmiştir. 1980-1998 dönemi için Çin, G. Kore dışında, tablo neredeyse tekdüze bir görünüm sergiliyor.

1990'lı yıllarda bütün OGÜ'nün, bu arada Türkiye'nin, yıllık ortalama nüfus artış hızında düşüş vardır: 1980'li yıllarda Türkiye hâlâ yüzde 2.3 gibi hızlı bir nüfus artışına tanık olurken, **Tablo 12**-a'da görüldüğü gibi bu oran 1990'lı yıllarda yüzde 1.8'e inmiş, ancak yine de diğerlerinin üstünde olmuştur. Kişi başına gelir artışı incelenirken bu nokta ihmal edilemez. Örneğin, üç Akdenizli ülkede bu artış neredeyse sıfırlanmıştır.

III. KÜRESELLEŞME, BÜYÜME HIZI VE ALT-KESİMLERDE BÜYÜME

1. Küreselleşme ve Büyüme Hızı

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesini savunanların başlıca savı sermaye girişlerinin, makro-ekonomik politikalar uygun olmak kaydıyla, faiz hadlerini düşüreceği, yatırımları ve büyümeyi artıracağıdır. Gelişmekte olan ülkelerde en kıt girdi sermaye olduğuna göre bu sav ilk bakışta doğrudur. Ancak gidiş, olayın bir boyutudur; gerçekte böyle olmadığı, OGÜ'nün bu dönemde sergilediği büyüme çizgisinden bellidir. Türkiye'ninse giderek yükselen reel faizlerle boğuşmak zorunda kaldığı gibi, bir de 1989 sonrasında sermaye giriş-çıkışlarından kaynaklanan olağanüstü zikzaklı, üç yılda bir çıkış-iniş yaşanan bir büyüme sürecine girdiği **Grafik 17**'de izlenebilir; **Tablo 12**-a ise 1990-1997 (1997 dönemin "doruk" yılıdır) arasında hem Türkiye'nin ortalama büyüme hızının düştüğünü (yılda yüzde 3.6), hem de

diğer OGÜ'nün Türkiye'den daha kötü durumda olduğunu gösterir. Oysa 1948-1978 arasındaki otuz yılda Türkiye'nin ortalama büyüme hızı yılda yüzde 6 civarında seyretmiş, bazı OGÜ'nün büyümesi daha da yüksek olmuştur.

i) Ekonominin büyümesinde başlıca kaynak net sabit sermaye yatırımlarıdır; bunun içerilmiş yeni teknolojiyle birlikte getirdiği verim artışıdır. Büyüme hızında "trend"in altına düşüş nedenini anlamak için önce bunu incelemek gerekir. **Grafik 18** Türkiye'de sabit sermaye yatırımlarının dağılımını gösterir. Buna göre, küreselleşmeyle birlikte 1984 sonrası sabit sermaye yatırımları giderek tarım, imalat sanayii, turizm, madencilik gibi dış rekabete çok açık kesimlerden, altyapı, konut, sağlık, eğitim gibi dış rekabete (bu dönemde henüz) kapalı alanlara kaymıştır: birincilerin payı yüzde 40'ın üzerindeyken neredeyse toplamın dörtte birine inmiştir. Toplam sabit sermaye yatırımlarının GSYİH'de payı artarken, GSMH'nin büyüme hızındaki düşmenin bir nedeni sabit sermaye yatırımlarının doğrudan üretken alanlardan (tarım, imalat gibi) dolaylı üretken alanlara (altyapı, konut gibi) kaymasıdır; bu marjinal sermaye/hasıla oranının yükselmesini getirmiştir; öyle ki, yatırım/GSMH oranı artarken, büyüme hızı düşmüştür. 1960'lı yıllarda 3:1 olan bu katsayı, 1990'lı yıllarda 7:1'e kadar çıkmış, yani sermaye verimi azalmıştır. Ayrıca, sıklaşan krizler de sermaye verimini düşürür; nedeni kriz dönemlerinde atıl kapasitelerin büyümesidir. **Grafik 17**'de sermaye hareketlerinin 1989'la birlikte dalgalı giriş-çıkışları şiddetlenirken büyüme hızının da aynı dalgaları aynı şiddette tekrarladığı, ortalama büyüme hızındaki düşüşün bu dalgalı süreç içinde oluştuğu görülebilir. 1980'li yıllarda büyüme hızındaki dalgalanma, sermaye hareketleri gibi göreli daha sınırlıdır; 1980'den önceki dönemlerse, on yıllık (Juglar) konjonktür dalgalarıyla tanımlanabilir.

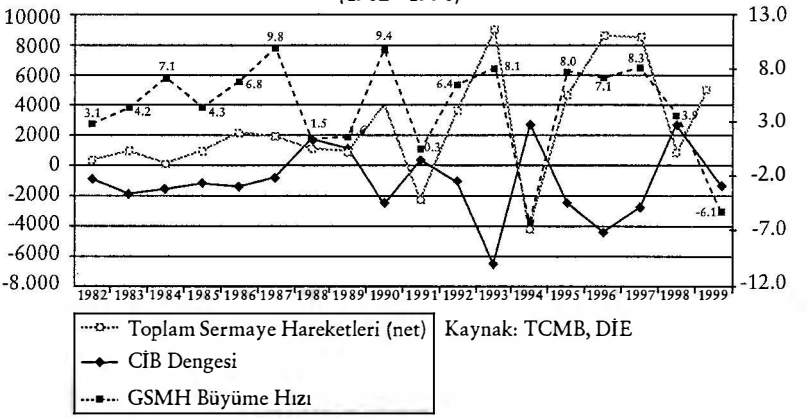
Kısacası, büyüme hızında düşüş bu bağlamda küreselleşmeye doğrudan bağlıdır ve yukarıda değinilen bu iki öğe daha önce incelenenlere eklenmelidir (Yentürk, 1998, s.1-10).

ii) Küreselleşmenin bir diğer etkisi, büyüme kaynaklarının göreli önemini değiştirmesidir. Grafik 17'de, 1980'li yıllarda, büyüme hızı toplam sermaye hareketlerinden bağımsız iniş-çıkış gösterir. Nitekim bu yıllarda ihracat, sabit sermaye harcamaları ve verimlilik artışlarıyla, büyümenin başlıca kaynakları olarak ortaya çıkar. Tablo 13'te Türkiye'de ve OECD ülkelerinde, her kesimde işgücü verimi artış hızının 1990'lı yıllara kadar birbirinden (1957-1960 arasında Türkiye'nin yaşadığı kriz dönemi dışında) farklı olmadığı görülebilir. Yani, Türkiye işgücü verimi artışında OECD'yi izleyebilmiştir.

1990'lı yıllara gelindiğinde Grafik 17 ve Tablo 13'ten "bir şeylerin değişmekte olduğu" anlaşılabilir. Bir kere, büyüme hızının sermaye giriş-çıkışlarıyla aynı yönde ve CİB dengesiyle ters yönde değiştiğini gösterir. Krizlerle bağlantılı olarak anlatıldığı gibi, bunun nedeni şudur: Sermaye girişleri, bir kere, tüketim harcamalarını, daha düşük faizlerle genişleyen krediler yoluyla pompalar, tüketim harcamaları artışını büyüme kaynağına dönüştürür; iç tasarruf oranını düşürür; aynı etkilere borsada hisse fiyatları artışı ve üretim kredileri artışı da ekle-

GRAFİK 17

Türkiye'de Sermaye Hareketleri, CİB Dengesi ve Büyüme
(1982 - 1998)

Kaynak: TCMB, DİE

nince sabit yatırım artışı ortaya çıkar. Böylece iç tasarruf oranıyla iç yatırım oranı arasındaki açık (Grafik 16) büyür. Harcama artışına TL'nin döviz piyasasında değerlenmesi eklendiğinde, CİB açıkları büyümesi kaçınılmaz olur, ithalat vergisi artışları eklenir. Türkiye 1990'lı yıllarda, büyümeyi en sağlıksız yollardan gerçekleştirmiştir; ne ihracat artışı, ne verim artışı büyümeye kaynaklık edebilmiştir.

Büyüme sermaye girişleri ve CİB açıklarına endekslendiğinde, bunun istikrarsızlaşması kaçınılmazdır, çünkü her girişin bir çıkışı vardır. Türkiye gibi makro-dengesini kuramamış ülkelerde, sermaye girişleri hem kısa süreli-geçici niteliktedir; hem de rizikoyu karşılamak üzere çok yüksek kâr payı bekler. Dolayısıyla, çıkarken, daha önce yarattığı büyümeden büyükçe bir pay alır, daralmanın reel kaynaklarını büyütür. Ekonomi, uyuşturucu tutkunları gibi, canlanmak için sermaye girişi bekler, çıkışında da yine onlar gibi, krize girer.

Tablo 13 1990'lı yılların ilk yarısında, OECD ülkeleri işçi verimi artışı yaşarken Türkiye'nin gerileme yaşadığını, Grafik 13 ise bütün 1990'lı yıllar boyunca verim artışının büyüme kaynağı olamadığını gösterir. Verim artışı, 1994'teki krizin patlamasına dek sürmüş ve sona ermiştir.*

Sermaye çıkışları, girişlerinin tam tersi yönde etkilerle getirdiklerini götürür; Türkiye ekonomisinde büyümeyi "sıfır toplamlı bir oyun"a döndürür. Ayrıca, krizlerin getirdiği etkilerle bir de bankaları, firmaları yabancılar "metelik" fiyatına ele geçirirken IMF'nin ve dış dünyanın her türlü ekonomik ve siyasal baskısına açık hale getirir. Bu arada iç/dış borçlar da fırlar.

Kısacası, küreselleşme, bir boyutuyla krizlerde atıl kapasite ve rekabetten kaçışla sermayenin marjinal sermaye/hasıla oranını yükseltmiştir; diğer boyutuyla da büyümenin kaynaklarını ihracat artışı, verim artışı/teknolojik değişme gibi sağlam temellerinden saptırıp tüketim harcamaları artışına bağlı kılmıştır. Bu, sürdürülemez bir durumdur.

(*) OECD ve DPT hesaplarındaki fark, birincinin dolar, ikincinin TL birimli olmasıyla ilgilidir.

TABLO 13
Türkiye'de ve OECD Ülkelerinde İşgücü Veriminde
Yıllık Ortalama Değişme %: 1957-1994

	Türkiye				OECD			
Dönem	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Toplam
1957-60	-11.23	-12.23	-13.11	-11.07	3.78	3.28	2.71	3.87
1961-70	13.07	7.75	7.74	11.48	8.11	6.25	7.30	7.73
1971-80	10.26	11.00	11.62	12.32	13.89	12.89	11.47	12.48
1981-90	3.48	8.70	5.19	6.37	6.14	6.72	5.98	6.46
1991-94	-6.72	-5.32	-5.24	-4.91	-0.50	1.49	2.23	2.16
1957-94	4.83	5.08	4.23	5.95	7.66	7.24	6.99	7.60

Kaynak: DPT, Gelişme Sürecinde Sektörel Yapıda Değişmeler: İmalat Sanayii ve İstihdam, 1998, Ankara.

Belirtmek gerekir ki, ABD gibi dünya egemeni bir ülke, sermaye girişlerinden büyüme konusunda çok büyük yarar sağlayabilmiştir. 1992-2000 yılları arasında ABD'nin 8 yıllık süreyle yüzde 4 gibi bir hızla büyümesi, işsizliği yüzde 4'e, yani tarihsel bir düşük rakama indirmesi, borsanın yine tarihsel doruklarda dolaşması, yıllık 600 milyar dolara varan sermaye girişlerine (yaşadığı hızlı teknolojik değişmeyle birlikte) çok şey borçludur. Ancak CİB açıkları da, dış borç birikimi de dünya parası olan dolar sayesinde, ABD için hiçbir önem taşımazlar. Bu sermaye girişinin tersine dönüşünü de ABD hafif bir gerilemeyle önümüzdeki yıllarda (herhalde) atlatabilir; nedeni özgürce Keynesci harcama artırıcı politikaları uygulayabilmesidir.

2. İşgücü Veriminde Değişik Dönemlerde Artış: Türkiye'de ve OECD'de

Ekonomi büyürken kişi başına gelirin reel anlamda artmasının en önemli kaynağı işgücü verimindeki artıştır. Bunun başlıca kaynakları işgücü/sermaye oranında paydanın büyümesi, ihracatın artışı, işgücü vasıflarının iyileşmesi-beceri düzeyinin artması, teknolojik değişme, atıl

kapasitelerin kullanıma girmesi, sanayide artan getiri, işgücünün düşük verimli faaliyetlerden daha yüksek verimli kesimlere kayması gibi etkenlerdir. Türkiye gibi işsizlik/eksik istihdam olgularının yaygın olduğu durumlarda, işsizliğin azalması da verim artışında önemli bir etken olarak ortaya çıkar. Uluslararası düzlemde bir ülkenin göreli kişi başına gelir konumunu muhafaza etmesinde en önemli etken işgücü verimindeki artışın diğer ülkelerdekiyle atbaşı gidebilmesidir (Tablo 12-b).

Tablo 13 Türkiye'de ve OECD'de farklı alt-dönemlerde olmak üzere, 1957-1994 arasında işgücü verimindeki yıllık ortalama artışı gösterir. 1957'den itibaren yaklaşık 40 yıllık bir süreyi kapsamamızın nedeni, farklı dönemlerin işgücü verimi artış hızı bakımından sergilediği tabloyu ortaya koymaktır. Tablo küreselleşmenin etkisinin ne yönde olduğunu göstermek açısından dikkat çeken veriler içerir (1957-1960 kriz dönemi bir yana bırakılırsa). 1960-1990 arasındaki 30 yılda, Türkiye'de bütün kesimlerin ortalaması olarak işgücü verimi ortalama yıllık artış hızının ya OECD'dekinden daha yüksek (1961-1970 arası) ya da buna eşit olduğu (1971-1990 arası) görülüyor. Bu dönemler, Türkiye'de sermaye hareketlerinin tam denetim altında tutulduğu, dış ticarette serbestleşmeninse 1980'li yıllarda başlasa da göreli sınırlı olduğu yılları kapsar. Türkiye'de istisnasız her kesimde işgücü verim artışının eksiye dönüşmesi 1990'lı yıllarla başlamıştır: OECD ortalamasına göre bu ülkelerde artış sürerken (OECD üyesi olan) Türkiye'de bu rakam eksiye dönüşmüştür. Ve bu dönüşümün şiddeti bütün dönem (1957-1994) için Türkiye ortalamasını OECD'nin yaklaşık iki puan altına itmiştir.

İşgücü verimi artışının durgunlaşması, kişi başına reel gelir artışındaki durgunlaşmanın temelinde yatmaktadır.

3. Küreselleşmeden En Olumsuz Etkilenen Kesim: Tarım

Türkiye'de küreselleşmenin getirdiği bütün değişmelerden olumsuz yönde etkilenen tarımın yıllık ortalama büyüme hızı 1980-1990 arasında yüzde 1.3'ken 1990-1997 arasında yüzde 1.2'ye düştü, her iki dönemde de nüfus artış hızının altında kaldı (Tablo 12-a). 1980 öncesi yıllarda, oysa, bu hız yüzde 3.6 civarında bulunuyordu. GSMH bü-

yüme hızının uzun dönemli trend değerinin altına düşmesinde tarımdaki gerilemenin en az yarım puan kadar bir payı vardır.

Belirtmek gerekir ki, Türkiye'de tarımın çok ciddi yapısal sorunları bulunmaktadır. Bunlar hızlı ve yaygın erozyondan, buna bağlı verimli toprak kaybından, hâlâ egemen olan küçük köylü tarımının mülkiyet yapısına, miras yoluyla toprakların giderek parçalanmasına; ekonominin diğer kesimlerinin kullanamayacağı kadar düşük vasıftaki emek gücünün tarımda yığılmasına vb... kadar uzanır (G. Kazgan, 1992, s.11-50). 1980 öncesi dönemlerde bu yapısal zaaflara rağmen tarımın "iyi" bir büyüme göstermesi devletin çok yönlü desteğiyle mümkün olabilmişti. Bu destekler, girdilere (gübre ve faiz hadleri) ve ürünlere verilen (destekleme alımları yoluyla) mali desteklerden oluşuyordu. Ayrıca dış ticaret koruması yoluyla iç pazar dış rekabetten korunuyordu.* 1970'li yıllarda yapılan desteklerin kapsamı tarım üretiminin yüzde 16'sına varmıştı. Ancak bu destekler sayesindedir ki, Türkiye (başta AB hemen her ülkenin stratejik bir hedef saydığı) gıda alanında kendi kendine yeter olabilme hedefine ulaşabildi. Bu dönemde siyasetçilerin başlıca övünç kaynağı "Türkiye'yi dünyada kendi kendine yeter olabilen yedi ülkeden biri" haline getirebilmiş olmaktı.

1980'le birlikte Türkiye adım adım küreselleşmeye doğru IMF ve Dünya Bankası denetimi altında yürürken, bir kere, devlet destekleri giderek azaltıldı, dönemin ikinci yarısında desteklenen ürünlerin tarım üretimine oranı yüzde 6'ya indirildi. Ayrıca ithalat giderek serbestleştirildi, faiz hadleri yükseltildi, bir ara gübre sübvansiyonları kaldırılmak istendi; buna iç ticaret hadlerinin olağanüstü kötüleşmesi eklendi. Türkiye et, süt, buğday ve mamulleri gibi temel gıda maddelerinde giderek ithalatçı olmaya başladı. Küreselleşme daha ilk adımda zaaflarla yüklü tarıma "serbest pazar" kurallarını dayatmıştı.

(*) Gıda maddeleri fiyat esnekliği birimden düşüktür. Bu nedenle itbalatla iç pazarda mal arzı artışı fiyatını düşürünce, üreticinin o maldan sağladığı gelir azalır; nedeni talep miktarında artış oranının fiyattaki düşüş oranının altında kalmasıdır. Dış ticaret koruması bu nedenle "kota"lar gibi miktar kısıtlamalarıyla yapılır ve üretici gelirini korumaya yöneliktir. Başta AB, diğer ülkelerde tarım pazarları şiddetle korunduğu için, ihracat yoluyla gelir düşüşünü gidermek pek kolay değildir.

1990'lı yıllara gelindiğinde iki küreselleşme öğesi daha güçlü biçimde bu tabloya eklendi: AB'yle GB'de "Son Aşama"ya geçişin getirdiği AB'nin Ortak Tarım Politikası'nı Türkiye'nin kendi kaynaklarından finanse ederek uygulaması yoluyla tarımda serbest dolaşıma geçiş ve GATT Uruguay Anlaşması'nın tarımda da serbestleşmeyi getirmesi. Bunlara yine küresel kredi kurumlarının sübvansiyonlara karşı çıkması eklendi. Böylece tarım düşük hızla doğal büyümesini ve şiddetli istikrarsızlığını yaşamada "özgür" kaldı. Ancak hayvancılıktaki büyük çöküş 1998 kriziyle birlikte tavukçulukta da başladı. Bunun karşısında dönemin son yıllarında, dışarıdan büyük baskılara rağmen, gel-gitli de olsa, bir miktar ithalatta ve içeride bu kesim korumaya alındı. Ne var ki, hayvancılığı bir diğer küreselleşme öğesi kökten vurdu: Bu da, yem fabrikaları, SEK, EBK gibi bu kesimde (kârsız) alım-satım yapan fabrikaların özelleştirilmesi oldu. Küresel anlaşmalarla getirilen "fakir çiftçiye gelir desteği" düzenineyse, Türk tarımı uymuyor; çünkü çoğunlukta çiftlik düzeni içinde üretim yapılmıyor, köy düzeni geçerli bulunuyor. Ayrıca 4.5 milyon üretici ailenin çoğunlukla ne kaydı-kuydu var, ne düzenli bir muhasebesi, ne tapusu, ne de arazi kadastrosu. Tabii faal nüfusun yüzde 30'una varan fakir üreticilere ayrılacak kamu kaynağı da yok, üretim yapmamayı finanse etmenin anlamı da.

Bunlara zengin ülkelerin yaptığı tarım desteklerinin boyutları eklenmelidir. Değinilen anlaşmalara rağmen ABD, GMS kredileri denilen çok düşük faizli, çok uzun vadeli kredilerle ihracatını destekliyor; AB çiftçi başına 6.1 bin dolar, toplam 46 küsur milyar dolar mali destek veriyor. Türkiye'deyse destekleme alımı 1990'lı yılların ikinci yarısında tütün, şekerpancarı ve tahılda uygulanıyordu sadece. Devletin yaptığı toplam destek 3 milyar dolara bile varmıyordu (Kepenek, 1999, s.11). Ancak 1990'lı yıllarda kısmen üretim artışının nüfus artışı altında kalması, kısmen bir miktar ithalat korumacılığı iç ticaret hadlerini tarım lehine çevirdi (Tablo 10); çiftçi bu fiyat artışından yararlandı; bu artış ise kentlerdeki düşük gelirli aileleri vurdu.

Tablo 14'te tarımdaki ciddi gerilemenin başlıca göstergeleri izlenebilir: Bir kere, tarımda çalışan başına ekilen arazi yüzde 14 azal-

TABLO 14
Tarımda Büyümeye İlişkin Göstergeler

Büyüme Göstergeleri	1979-1981	1994-1996
1) Ekilen alanda sulanan alan (yüzde)	9.6	15.3
2) Kişi başına ekilen alan (hektar)	0.57	0.40
3) Çalışan başına katma-değer (1987 yılı $ değeri)	1208	1168
4) Ekilen hektar başına katma-değer (1987 yılı $ değeri)	354	404
5) Gıda üretim endeksi (1989-91=100)	76	105
6) Tarım ve ormancılık ihracatı (milyon $)	1945.6*	2296.1
7) Tarım ve ormancılık ithalatı (milyon $)	80.7*	1653.5
8) Toplam sabit yatırımda tarım payı (yüzde)	9.0	3.8
9) Tarımda istihdam (12+yaş, 000 kişi)	9481**	9737

Kaynak: İlk beş gösterge için World Development Report: 1998/99; son dört gösterge için DİE ve DPT.
(*) 1980 ve 1981 ortalama rakamı.
(**) 1982 rakamı.

mıştır; tarım, artan nüfusa koşut olarak artan konut, yazlık ev, turistik tesis, fabrika, yol vb. talepleriyle toprak için fiyat rekabetine giremekte, topraklarını (hem de en iyilerini) satıp bu amaçlar için kullanıma terketmektedir. Toplam sabit yatırımlarda tarımın payı (kamu-özel) yarılanmıştır; pek az özel yatırım yapılmaktadır. Toprak ve yatırım artmazken istihdam (yani hiçbir yerde iş bulamayanların birikimi) artışı (300 bin kişi kadar) çalışan başına katma-değeri 1208'den (1979-1981) 1168 dolara (1994-1996) indirmiştir. Burada AB'nin zengin tarım ülkesi Fransa'yla aradaki artan farka işaret etmekte yarar vardır: Aynı tarihler arasında Fransa'da kişi başına tarımda katma-değer 13.7 bin dolardan 30 bin dolara çıkmıştır (Dünya Bankası, 1998-1999); yani Türkiye'de tarımda kişi başına katma-değer Fransa'dakinin yüzde 8.8'inden yüzde 3.9'una düşmüştür. Türkiye'de faal nüfusun hâlâ yüzde 40'ı tarımda çalıştığına göre, Fransa'da kişi başına (ortalama GSMH) gelirle (26 bin dolar) Türkiye arasındaki büyük farkın temel kaynağı tarımdır. Ve Fransa'da çiftçi başına tarım desteği tam 9.7 bin dolardır.

Tarım içinde fakirleşmenin yoğunlaştığı alt-kesimse temelde hayvancılıktır. 1980'li yılların başında süt ürünleri ithalatının serbestleştirilmesi, süt hayvanlarının kesime gitmesine yol açtı. Buna Doğu'da PKK eylemlerinin mera hayvancılığını engellemesi eklendi. Sonuçta Türkiye'nin hayvan varlığı göçtü: 1980-1986 arasında sığır sayısı 15.9'dan 11.9 milyona, koyun sayısı 48.6'dan 33 milyona indi. Tabii Türkiye bunun bedelini artmayan tarım ihracatı ve patlayan tarım ithalatıyla ödüyor (Tablo 13); giderek fakirleşen kır kesimi insanlarının, gelir bölüşümündeki bozulmanın başlıca nedeni olmasıyla ödüyor; kişi başına ortalama gelirin arttığı bir ortamda yoksul kesimlerin artık beslenemiyor, sağlıksız ve yarı aç-yarı tok kalmasıyla ödüyor; ve kent varoşlarını şişirip sorun kaynağına dönüştüren iç göçlerin hızlanmasıyla ödüyor.

Açıktır ki, Türkiye, küreselleşmenin getirdiği koşullara uymak için çok ağır bir bedel ödemekte, kendi insanlarını "perişan" etmektedir.

4. Küreselleşmeden Göreli Daha Az Olumsuz Etkilenen Üretim Kesimleri: Sanayi ve Hizmetler

i) "Cepte dövizi serbestçe taşıma özgürlüğü"nün bedeli Türkiye'de yüksektir. Bütün temel üretim kesimlerinde büyüme hızı 1980'li yıllara (yüzde 5) ve daha önceki yılların trend değerlerine (yüzde 6.0) oranla 1990-1997 arasında düştü; düşüş her kesimdeki olumsuz gidişten kaynaklandı. Ancak, tarımda 1980'de başlayan duraklama çapında bir düşüş diğer alanlarda gözlenmedi.

Sanayideki yıllık büyüme hızı* (burada en yüksek hız enerji üretimine aittir ve kamu enerji kesimiyle ilgilidir) 1980-1990 arasındaki yüzde 7.8'den 1990-1997 arasında ortalama yüzde 4.6'ya inerken kriz yılları olan 1998'de yüzde 2'ye, 1999'da yüzde -5'e geriledi; tarımdaki duraklama yeni bin yıla girerken sanayiyi de etkisine alıyordu. Hizmetler kesiminde, daha sınırlı olsa da (yılda yüzde 4.4'ten yüzde 3.7'ye), yine benzer bir hız kaybı görüldü (Burada en yüksek hız ti-

(*) Sanayi kesimi madencilik, imalat, enerji gibi alt-kesimleri içerir.

caret kesimine aittir ve daha çok dış ticaretle ilgilidir). İhracatın yıllık artış hızı da aynı kervana katılarak (yüzde 16.9'dan yüzde 10.9'a) geriledi. Bu tablo 1990'lı yılların bir bütün olarak (1998 ve 1999 da kriz yılları olduğuna göre) II. Dünya Savaşı yılları hariç, Cumhuriyet tarihinin en başarısız dönemi olduğunu gösterir. Tabii bu değerlendirmeye karşı hemen şu sav ileri sürülebilir: Yüksek enflasyon ve ekonomik istikrarsızlık bunun temel nedenidir. Bu değerlendirme doğrudur; ancak önceki bölümlerde bu iki olgunun temelde küreselleşmenin getirdiği etkenlerle bağlantılı olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

Konunun temelinde yatan öğe şudur: Kâr maksimumlaşması ve bireyciliğin egemen olduğu bu kesimlerde sermaye mali piyasa oyunlarında (borsa spekülasyonu, yüksek reel getirili hazine bonolarına mali yatırım, sermaye giriş-çıkışları oyunlarında yüksek getiri, özelleştirmede bedavaya ele geçirilen KİT'ler ve bunlara ait araziler, siyasetmafya-ticaret üçgenindeki ihale oyunları vb.) bireysel düzlemde o denli yüksek getiri sağlar olmuştur ki, girişimci sınıfın çalışıp, uğraşıp, işçilerle pazarlık masalarında zaman yitirip kâr fırsatı araması gereği zayıflamıştır.

Küreselleşmenin getirdiği en olumsuz etki, işte, kâr kaynakları değişince girişimci sınıftaki bu ilgi kaymasıdır; hem de, devletin onu iş yapar halde tutabilmek için bütün rizikoları üstlenip, halka yaydığı vergideki kaytarmalara göz yumup, ucuz KİT satışları ve yüksek reel faizlerle beslemeyi göze aldığı halde. Türkiye'nin en büyük çaplı şirketlerinde faaliyet-dışı kârların bu dönemde yüzde 50'nin üzerine çıkması, sık sık yüzde 60'a yaklaşması bu savın en iyi kanıtıdır. Orta boy firmalarda bu oran yüzde 70'e varmaktadır.

"İktisadi kalkınma" yazınına büyük katkıları olan H. Leibenstein, azgelişmiş ülkelerdeki "neredeyse istikrarlı" bir fakirlik dengesinin varlığını konu ederken şu noktaları belirtir: Bireysel kârlılığı çok yüksek, fakat toplumsal verimliliği çok düşük; net gelir yaratmaksızın birinin kazandığını diğerinin kaybettiği "sıfır toplamlı oyun" niteliğindeki faaliyetlerin girişim gücünü massetmesi, bu ülkelerde, "büyüme"nin ortaya çıkmasına engeldir (Leibenstein, 1965, s.112-119). Mesele giri-

şim gücünün bulunmamasında değil, bu ülkelerin içsel dinamiğinin en kârlı işleri ekonominin büyümesine katkı yapacak alanlarda yaratmamasıdır; "ne girişim yeteneğinin ve stokunun, ne büyümeyi teşvik edecek fırsatların varlığı büyümeyi harekete geçirmeye yeterlidir" (Leibenstein, 1965, s.117). İşte küreselleşmeyle birlikte 1990'lı yıllarda Türkiye'nin yaşadığı büyüme hızı düşüşünün temel nedenlerinden biri budur: "Kapitalizmin coşku dolu yüreği" (animal spirits of capitalism) bireysel kârı maksimumlaştırma için çarparken, en kârlı alanı mali piyasa ve benzer rant oyunlarında bulduğu içindir ki, Türkiye'de büyük şirket kârlarının yarıdan çoğu üretim değil, bunlardan gelmektedir. Azınlıklar ve levantenler aynı yollardan zenginleşirken, geçmişte Osmanlı'nın sanayileşememe nedenlerinden biri de buydu.

İktisat kuramı girişimcinin üretimden "kâr" olarak bir fazlayı ele geçirmesini haklı göstermek için, kârın birikim-yatırım kaynağı olduğunu, böylece girişimcinin istihdam ve gelir artışını, teknolojik değişmeyi gerçekleştirebildiğini, üstlendiği rizikoyu karşılayabildiğini savunur. Mali piyasa oyunlarından gelen kârın ise hiçbir savunusu yoktur; çünkü gelir yaratmadan başkasının cebinden alınmıştır. Bu, iç piyasada da, dış piyasada da böyledir; birinci iç gelir bölüşümünü bozar, ikinci uluslararası bölüşümü.

ii) İmalat sanayiinde genelde büyüme hızı daha önceki dönemlerin altına düşmüş olsa da, alt-kesimlerdeki başarım çizgisi çok farklıdır. Bir kere, imalat sanayii genel üretim endeksi (katma-değer ağırlıklı 1992=100) doruk yılı olan 1997'de 136.7'dir. Ancak kamu-özel ayırımına bakıldığında, birincide endeksin ancak 109.5'e çıkabildiği, ikincideyse 147'ye vardığı görülür. Küreselleşmenin getirdiği özelleştirme baskısı altında KİT'lere yatırım yapılmaması; satışların sonunda birçok durumda tesislerin hukuk kaynaklı gel-gitlere maruz kalması ve diğer durumlarda işletilmeyip bazen iade edilmesi, bazen arazinin başka amaçlara tahsisi vb. gibi nedenlerle kamu imalat sanayii çöküşe uğratılmıştır. Yani özelleştirmede sözkonusu olan, satılan KİT'lerin üretiminin özel üretime eklenmesi değildir. Kamu imalat kesimi dokuma-giyim-deri, ağaç mamulleri, taş-toprak mamulleri gibi alt-imalat dalla-

rından neredeyse silinmiştir. Artış gerçekleşen diğer alanlardaysa kamu üretimi özelleştirme baskıları nedeniyle özel üretimden geri kalmış, imalat sanayii genelinde üretimi aşağı çekmiştir.

İkincisi, genelde kâğıt-basım ve dokuma-giyim üretim artışı (sırasıyla 1997'de endeks 110.3 ve 127.8) açısından ortalamanın altında kalmışlar; buna karşılık makine-ulaşım araçları (151.3), ağaç mamulleri (148.1) kesimlerinde artış ortalamanın üzerindedir. Diğer alt-kesimlerse ortalama civarında üretim artışına tanıktır. İmalat sanayii içinde en hızlı üretim artışı gösteren kesim makine-ulaşım araçlarıdır; bu kesim aynı zamanda ihracat artışı açısından da benzer bir görünüm sergiliyor. 1989'da 250 milyon dolar kadar olan ihracat 1997'de tam sekiz katı artarak 2 milyar dolara ulaşmış, dokuma-giyim, demir-çelik gibi iki geleneksel ihracat kesimine eklenerek üçüncü alt-kesimi oluşturmuştur. İlginçtir, burada küreselleşmeye aykırı bir eğilimin, yani ithal ikamesinin, önce üretim artışına katkı yaptığı ve bunu ihracatın izlediği anlaşılıyor. Ancak, 1997'den 2000'li yıllara kadar imalat sanayiinde üretim gerilemesi vardır (yüzde 6 kadar), artış yoktur.

iii) 1990'lı yıllarda imalat sanayiinde üretim artışını sınırlayan belki en önemli bir diğer etken "iç pazarda talep yetersizliği"dir. Kamu imalat sanayiini özelleştirme, özel kesimi de bu vurmuştur. Bu dönemde iç pazar kaybının başlıca iki kaynağı vardır: Biri, gelir bölüşümünün giderek bozulması dolayısıyla nüfusun yaklaşık yüzde 70'inin satınalma gücünde düşüş ya da en azından önemli bir artış olmamasıdır. İkincisi, ithalatta, özellikle GB'nin getirdiği tam serbestliği izleyen olağanüstü artıştır: 1994'te 17.3 milyar dolar olan imalat sanayii ithalatı 1997'de 37.8 milyar dolardır. Oysa imalat sanayiinin toplam katma-değeri 1990'lı yılların ikinci yarısında 36 milyar dolar kadardır; bu, yaklaşık 70-75 milyar dolar gayrısafi üretim değerinin karşılığıdır. Başka bir deyişle, ithalat (gayrısafi) üretim değerinin yarısına ulaşmıştır. Bunun bir kısmı tamamlayıcı niteliktedir, içeride o maldan ya üretim yoktur ya da varolan üretim yetersizdir. Ancak giderek artan ithalat payı rakip ithalatla ilişkilidir ve iç pazarı yerli üretimle artarak paylaşmıştır. Bu paylaşımın en açık görüldüğü kesim otomobil sanayiidir;

iç pazarı giderek lüks marka ithal otomobillere kaybetmiş, kapasite kullanımı yüzde 30'a düşmüştür. Bu düşüşte yukarıda değindiğimiz her iki etkenin birlikte payı vardır: Orta sınıf zayıflayıp varlıklı kesim daha varlıklı olurken yerli otomobili alacak kimse neredeyse kalmamıştır; yerli oto sanayii artan lüks marka otolara yönelik ithalatla iç pazarı giderek yabancı otolara bırakmıştır.

İç pazarın ithalat baskısıyla daralmasının en çarpıcı göstergesi DİE'nin firmalara yaptığı ankette, "Neden kapasitenizi tam kullanamıyorsunuz?" sorusuna gelen cevaptır. 1980'li yılların ortalarında benzer soruya gelen cevaplara göre, "iç pazarda talep darlığı"nın oranı yüzde 35 kadarken, 1990'lı yılların ikinci yarısında bu oran yüzde 60'lara çıkmıştır. İhracat yoluyla bu eksikliği giderebilen kesimler kârlılık azalışı yaşamazken, bunu gerçekleştiremeyenler, üretimi daraltmak durumundadır, çünkü yeterli talep yoktur. Tabii buna, TL'nin, sermaye girişlerinin şişirdiği döviz rezervleri karşısında sık sık aşırı değerlenme durumu ve mali piyasalardaki yüksek kârlılık eklendiğinde küreselleşmenin büyüme hızını düşüren etkisi açıkça görülebilir.

Gelenekçi iktisat yazını ve uluslararası kredi kurumları, gelişmiş-sanayileşmiş ülkelerin pazar gereksinimlerine uygun politikalar üretirler. Buna göre dış ticarette serbestleşme büyüme hızını yükseltir; küreselleşme yazını buna sermaye hareketleri serbestliğini de ekler. Oysa OGÜ'nün yaşadığı son 15-20 yıllık deneyim bunu doğrulamıyor. Nitekim son zamanlarda bu sav iktisat yazınında tekrar ciddi biçimde sorgulanıyor (Rodriguez-Rodrik, 1999, s.1-63). Türkiye deneyimi bu savın gerçekleri tam yansıtmadığının, her gelişme düzeyi için farklı olmak üzere, serbestleşmede de bir "optimal derece" bulunduğunun bir diğer kanıtıdır.*

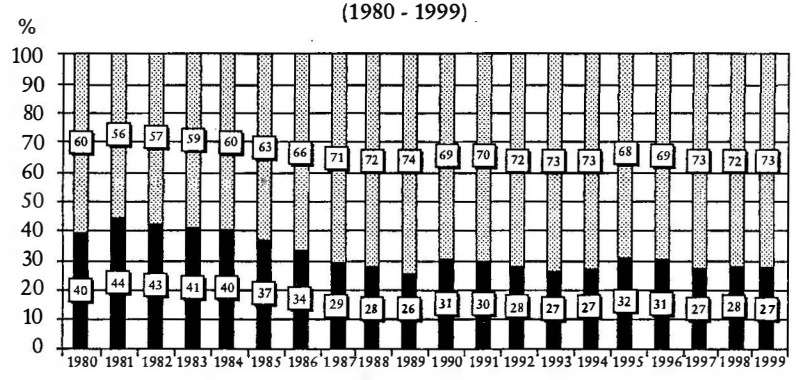
(*) Korumacılık politikasıyla büyüme ilişkisi, tarih düzleminde çok çarpıcı biçimde görülür. Sanayi Devrimi'ni ilk gerçekleştiren ülke olan İngiltere, korumacılık yapmadan mamulleriyle dünya pazarlarına egemen oldu; onu izleyen ABD, Almanya, İtalya hem önce ulusal bütünlüklerini sağladılar, hem korumacılık yaptılar; Japonya, Rusya daha sert önlemlerle sanayileşebildiler. OGÜ'nün pek çoğu, bu arada Türkiye, ancak korumacılık ve mali pazarların denetime alınmasının yayıldığı 1930'lu yıllarda; sömürgelikten kurtulabilen diğerleri 1950'li yıllardan sonra sıkı koruma altında bir miktar sanayileşebildiler.

5. AR-GE ve Teknolojik Değişme

i) Küreselleşme çağı aynı zamanda Bilgi Çağı'dır. Bilgi Çağı'nda rekabet artık her şeyin yenisini, farklısını yaparak rekabette üstünlük kazanmaya dayanır; rekabet şiddetlenirken yeniyi yaratma dürtüsü ve baskısı da artmıştır. Yenilikler alanındaki üstünlük büyümenin başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Yenilikler ise bir yandan GATT Uruguay Round Anlaşması'nda korunmaları konusunda kurallara bağlanmıştır ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) tarafından yasal koruma altına alınmıştır; bir yandan Türkiye'nin AB'yle GB Anlaşması benzer kuralları getirmiştir. Yani artık taklitle, kopyayla yenilik yapmaya soyunmak olanaksızlaşmıştır. Bu alan sıkı koruma altındadır.

Büyümenin kaynağında sabit sermaye yatırımlarıyla birlikte teknolojik değişme yatar. Çoğu hallerde yeni makine-donanım üretim sürecindeki teknolojik değişmeyi içerdiği için, bu ikisi içiçe geçmiş olarak bulunur. Böylece yeni yatırımlarla birlikte teknolojik değişme, verim artışı/maliyet düşüşü ve mallarda nitelik iyileşmesi ortaya çıkar. Daha önce Türkiye'de sabit sermaye yatırımlarında önemli sapmaların, (örneğin hızla artan yazlık konut gibi) (Grafik 18) teknolojik değişmeyi içer-

GRAFİK 18
Toplam Sabit Sermaye Yatırımlarının Dağılımı
(1980 - 1999)

me olasılıklarını düşürdüğünü belirtmiştik. Bu da sabit yatırımların bu ölçüde yeni teknolojiyi aktarma, dolayısıyla verim artışı/maliyet düşüşü gerçekleştirme aracı olma işlevini kaybetmesi demektir. Tabii, buna ailelerin varlık kalemi olarak tercih ettiği mali yatırımların olumsuz etkilerini de eklemek gerektiği açıktır. Eski dünyada teknoloji transferinin başlıca aracı olarak düşünülen yabancı dolaysız yatırımların da, artık, bu işlevi yerine getirmede eskisi kadar güçlü olmadığı buna eklenmelidir. Nedeni, giderek, getirilen serbestleşme dolayısıyla eskiden girmedikleri ticaret, bankacılık vb. gibi alanlara kaymalarıdır. Ayrıca yabancı şirketler yerli şirketlerle kurdukları ortaklıklarda, çoğu zaman, teknoloji geliştirme için Araştırma-Geliştirme'nin (AR-GE) kendi merkezlerinde yapılması koşulunu getirmektedirler.

Kısacası, küreselleşme dünyasında her ülke giderek AR-GE yoluyla kendi modellerini, desenlerini, teknolojilerini yaratmak durumundadır. Zaten uluslararası anlaşmalar da devlet teşviklerini ancak bu alanlar için kabul ediyor. AR-GE'nizi yapmakla kalmayacaksınız, aynı zamanda yarattığınız yenilikleri kendi sanayinizde kullanılabilir duruma getirip yeni mallar/hizmetler yaratacaksınız. Bu da, AR-GE'nin ve bunu uygulama yeteneği olan sanayinin, eski dünyada olmadık ölçüde, her ülke açısından önemini artırmış bulunuyor.

ii) Türkiye'de bilim, AR-GE geleneği yoktur. Osmanlı tarihinde bilimin ne denli gündem-dışı bir olay olduğunu; ortaya çıkabilecek bazı "tomurcuk"larınsa din adına bastırılan yobazlıklarla nasıl yok edildiğini görmek için Adnan Adıvar'ın *Osmanlı Türklerinde İlim* başlıklı kitabını okumak yeter (Adıvar, 1982). Cumhuriyet kurulduğundan itibaren Mustafa Kemal Atatürk'ün, "Hayatta en hakiki mürşit ilimdir" sözü gerçi sık sık tekrarlanır olmuştur. Tabii, sıfırdan başlayıp en az beş yüz yıllık bir pozitif bilim dünyasının yaratılarıyla rekabete soyunmak olanaksız gibidir. Ne var ki, dış baskılar bu yöndedir.

Türkiye AR-GE'nin önemini ancak 1980'li yılların ikinci yarısından sonra kavramıştır. Bu yönde teşvikler verilmeye ve örgütlenmelere başlanmış; büyük çaplı şirketler bu kervana katılmış, bazı üniversiteler (başta ODTÜ) sanayiyle işbirliğine girmiştir. Ancak Türkiye'nin

AR-GE'ye ve yeni teknoloji mallarına ilişkin bütün göstergeleri, OECD'nin Portekiz'le Yunanistan gibi ülkelerinin dahi çok gerisindedir. DİE'nin TÜBİTAK'la işbirliği yaparak bu bağlamda topladığı rakamlar (DİE, 1996) ve OECD ya da Dünya Bankası yayınları, Türkiye'nin göreli geriliğini sergilemektedir. İş patent sayısına geldiğinde, Türkiye'nin bu alandaki geriliği çarpıcı boyuttadır: 1995 yılında Türkiye'de sadece yerleşikler 206, yerleşik olmayanlar 1506 adet patent almışken, bu rakamlar sırasıyla Portekiz için 56 ve 58,605, Yunanistan için 452 ve 44,697'dir (Dünya Bankası, 1998/99).

Türkiye'nin geleneksel ihraç malları olan dokuma-giyim, demir-çelik vb., teknolojileri için tümüyle dışa bağımlıdır. Zaten ihracat içinde "bilgi yoğun" malların oranı düşüktür: 1985'te yüzde 3 olan bu oran 1995'te de yüzde 3'tür. İhracatın yoğunluğu aynı yıllarda tarım ve madencilik gibi doğal kaynak-yoğun mallardan (yüzde 39.4'ten yüzde 25.9'a) emek-yoğun mamullere (yüzde 30.7'den yüzde 40.4'e) ve ölçek yoğun sanayi mamullerine (yüzde 21.8'den yüzde 22.6'ya) kaymış, fakat teknoloji-bilgi yoğun mallar payında bir değişme olmamıştır. Nedeni 1994'te dahi, imalat sanayii yatırımlarında ileri teknoloji alanlarının payı yüzde 9'ken, düşük teknolojili alanların payının yüzde 68 olmasıdır. Oysa Asya Kaplanları'nda bu paylar sırasıyla yüzde 25-50 ve yüzde 33-43'tür. Yani Uzakdoğu, yatırımlarını bilgi-teknoloji yoğun alanlara kaydırırken, girişimcilerimiz düşük teknoloji alanlarının dışına çıkamamıştır.

İmalat sanayiinde 200 bin civarındaki firmada KOBİ payının yüzde 97 gibi olması, bizim büyük dediğimiz şirketlerin bile dünyayla karşılaştırıldığında çok mütevazı kalması, AR-GE faaliyetlerinde önemli bir kısıttır. Nedeni AR-GE'nin çok pahalı ve ürünü uzun sürede alınabilen bir iş olması, dolayısıyla, ancak finansman olanakları geniş büyük firmaların bu işe soyunabilmesidir. Bir önemli neden de reel faizlerin yüksekliği ve tırmanma eğilimidir. Finans olanakları geniş olan şirketler dahi bu yüksek faizlerle AR-GE yatırımı yapmaktan caymaktadır. Çünkü bir yandan AR-GE'nin vereceği sonuç belirsizdir; bir yandan ürün ancak uzun sürede alınacak, teknolojiye dönüşüp üretim

sürecine içerilecektir; bir yandan da belli almaşık alanlarda (başta mali yatırımlar) sermaye getirisi çok daha yüksektir. Bu nedenlerle AR-GE ve teknoloji çalışmaları olduğu kadarıyla, ancak güçlü devlet desteğiyle yürüyebilmektedir.

1996 yılı itibariyle Türkiye'nin AR-GE harcamaları GSYİH'nin ancak binde 4.5'i kadardı: Teknoloji geliştiren ABD, Japonya, Fransa, Almanya gibi ülkelerde bu oran yüzde 2.5-3 civarındadır. Tam gün çalışan AR-GE personeli ve araştırmacı sayısı gerçi 1990'la 1995 arasında on bin kişide 5.4'ten, on bin kişide 7'ye, 1998'de 8'e çıkmıştır; ama gelişmiş, araştırma yoğun üretim yapan ülkelerde bu sayı 125-150 arasındadır. Pozitif bilim atıf endekslerinde yer alan yayın sırasında 80 ülke arasında Türkiye 1985-1989 arasında 42. sıradayken, 1989-1993 arasında 36., 1997'de 27. sıraya sıçradı. Ancak Türkiye'nin 1/6 kadar nüfusu olan Yunanistan'ın 26. sırada, 2/3 kadar nüfusu olan Polonya'nın 19. sırada, ancak yüzde 8'i kadar nüfusu olan İsrail'inse 18. sırada yer almaları, daha katedilecek çok yol olduğunu gösterir. Yine de felsefe ve pozitif bilim mirası olmadan, sıfırdan başlayarak yola çıkan Türkiye'nin başarısı küçümsenemez. Çünkü bu endekste Türkiye hızla basamak atlamış, 1998'de Yunanistan'ın önüne geçmiştir.

AR-GE faaliyetleri dünyada önemli ölçüde özel şirketler çerçevesinde ve sık sık da üniversitelerle işbirliği içinde yürütülür. Türkiye'de AR-GE faaliyeti olan büyük şirket sayısı, DİE verilerine göre, 200'den azdır. Bunlar arasında ön safta yer alan iki şirketten biri Türk Silahlı Kuvvetleri'ne elektronik destek veren ASELSAN, diğeri telekomünikasyon cihazları üreten yabancı sermayeli NETAŞ'tır. Bu iki şirket satışlarının yüzde 8'i kadar bir kısmını AR-GE'ye ayırmaktadır. Son yıllarda beyaz eşya üretiminde, dünyadaki birleşmelerden görüldüğü gibi, rekabetin çok kızışması, dünyadaki pazar payını artırmak isteyen ARÇELİK'i de AR-GE faaliyetiyle özgün teknolojiler üretmeye yöneltmiştir. Türkiye'nin bu bağlamda dış dünyadan önemli bir farkı bulunduğu da belirtilmelidir. Türkiye'de ticari kesimin tüm AR-GE harcamalarındaki payı dörtte birden azdır; harcamaların büyük kısmı üniversitelerde yoğunlaştığı halde bu iki kesimin işbirliği çok zayıftır.

Buna karşılık, dış dünyada ticari kesim AR-GE harcamalarının yarıdan çoğunu yaptığı gibi, üniversitelerle yoğun işbölümüne de giriyor.

TÜBİTAK Bilim ve Teknoloji Politikaları Daire Başkanı (1998) Aykut Göker şöyle diyor:

> "Bugünkü dünya sisteminde teknolojiyi üretenler, marifeti sadece o teknolojiyi kullanmak olanlara hükmeder... Türkiye'deki sanayi genellikle Avrupa lisanslarıyla çalışır... Ama bu lisansları verenler Türk firmalarının artık kendi pazarlarını tehdit eder hale geldiğini görünce, bir daha lisans vermeme yoluna gidebiliyorlar. Eğer ürettiğiniz ürünü teknolojik açıdan Avrupa ile yarışabilecek düzeyde kendiniz geliştiremiyorsanız, o zaman değil Avrupa, iç piyasayı dahi kaybedersiniz. Türkiye'deki bazı sanayi firmaları bu çarpıcı deneyimi yaşadı" (Kansu, 1998, s.4).

Yani küreselleşmeye katılmak sadece serbest piyasa düzenine geçmek, cepte döviz taşımak, yabancı moda markalarla içli-dışlı olmak ya da özelleştirme yapmakla olmuyor. Eğer hiçbir teknolojiyi üretemiyorsanız yerküre egemenleri sizi Üçüncü Dünya'nın karanlıklarına doğru itiyor. Bu duruma düşmemek yeni bir stratejiyle yola çıkmayı gerektiriyor: AR-GE yapıp sanayinize uygulayacak ve rekabete katılacaksınız; sabit yatırımlarınızı giderek bilgi/teknoloji yoğun alanlara kaydıracaksınız ve tabii, buna uygun vasıfta bilim adamı, girişimci ve işçi yetiştirip devlet olarak bu işleri teşvik edecek, destekleyeceksiniz. Üniversiteleriniz de iş dünyasıyla işbirliğine girip araştırma faaliyetinin beyin gücünü sağlayacak. Türkiye'de ne iş dünyası ne siyaset çevresi, durumun ciddiyetinin bilincinde.

IV. GELİR BÖLÜŞÜMÜNDE DEĞİŞME

1. Göstergelere Göre Değişimin Yönü

i) Ekonomide büyüme, doğaldır ki, herkese eşit biçimde dağılmaz, gelir artışından kimileri daha çok, kimileri daha az pay alır. Eski dünya düzeninde bu dağılımda yoksul kesimlerin gelir artışından daha büyük oranda pay almaları başlıca hedef sayılır, buna yönelik vergi-harcama

politikaları, bulundukları üretim kesimlerini destekleme politikaları vb. devreye sokulurdu. İşçi ve köylü örgütlendirilmesi ya da bunların sözcülüğünü yapan partiler yoluyla, gelirden daha az pay alan kesimlerin paylaşımda daha çok söz sahibi olmalarına güç kazandırılırdı. Gerçi paylaşım düzenini başlıca hedef sayan sosyalist/sosyal demokrat siyasal partiler hiçbir zaman güçlü olamadılar Türkiye'de. Ancak oy toplamak dürtüsü kadar ekonomi düzeninin talepleri gereği, alt-toplum sınıflarına büyümeden pay alabilecekleri koşulların yaratılmasına merkez-sağ partiler de katıldılar. Nitekim, hiç olmazsa faktör gelirleri payları itibariyle, Türkiye'de, 1960'lı ve 1970'li yıllarda gerek işçi-memur, gerek tarımda çalışan kesimlerin paylarında ciddi bir iyileşme gözlenmişti (Özmucur, 1994).

1980 sonrasındaki ekonomi politikaları dönüşümü sürecinde bu yaklaşım toptan değişti: Piyasanın serbest işleyişi ne belirlerse faktör geliri öylece kalmalıydı; hele devletin piyasa müdahaleleri yoluyla belirli kesimlerin gelirini yükseltmeye çalışması tümüyle dışlanan politikalar oldu. Bundan öte, yeni politikaların getirdiği rizikolar ve yükler alt-gelir sınıflarına bindirildi; öyle ki, çetin rekabet şartlarında sermaye kârını koruyabilsin. 1980'li yıllarda tarımın net yurtiçi faktör gelirindeki payı on yıl içinde yüzde 30'dan yüzde 19.8'e inerken faal nüfus payında böyle bir düşüş olmaması; işçi-memur maaşları payı aynı zaman aralığında yüzde 34.8'den yüzde 18.3'e inerken bunların faal nüfus payının bir de üstelik artıyor olması, gelir bölüşümünü ciddi biçimde bu gruplar aleyhine zaten döndürmüştü. Başka bir deyişle, 1980'li yıllarda GSMH yılda yüzde 5.3 oranında artmış olsa da, bu gelir artışı, sözkonusu toplum katmanlarının dışında kalan ve gelirden rant artı faiz artı kâr biçiminde pay alan kesimlere gitmişti; payları yüzde 35'ten on yıl sonra yüzde 61.9'a yükselmişti (Özmucur, 1994).

ii) Gelir bölüşümünün 1990'lı yıllarda da alt-gelir grupları aleyhine değişimini sürdürdüğü Tablo 15'ten görülebilir; tablo birinci bölümünde yüzde 20'lik nüfus katmanlarının gelirden aldığı payı; ikinci bölümünde parantez içinde bölgelerin nüfustaki payını ve parantez dışında bölgelerin gelirdeki payını gösterir. Tablonun birinci bölümünde en çar-

TABLO 15
Gelir Katmanlarına ve Bölgelere Göre Türkiye'de Gelir Dağılımı: 1987-1994

	Gelir Payı (%)	
	1987	1994
I. Gelir katmanlarına göre		
En düşük yüzde 20	5.2	4.9
2. en düşük yüzde 20	9.6	8.6
3. en düşük yüzde 20	14.1	12.6
4. en düşük yüzde 20	21.2	19.0
En yüksek yüzde 20	49.9	54.9
Toplam	100.0	100.0
II. Bölgelere göre*		
Ege-Marmara	(37) 45	(42.2) 52.5
Akdeniz	(13.4) 10.7	(12.5) 11.1
Orta Anadolu	(24.3) 21.5	(17.9) 15.4
Karadeniz	(10.6) 8.9	(12.8) 10.8
Doğu-Güneydoğu Anadolu	(14.7) 13.9	(14.6) 10.2
Toplam	(100) 100	(100) 1000

Kaynak: DPT, 1994 Gelir Dağılımı Anketi Geçici Sonuçları ile 1987 Gelir Dağılımı Anketi Sonuçlarının Karşılaştırılması, Ankara, 1996.

(*) Tablonun bu bölümünde sütunlarda parantez içindeki rakamlar nüfus payları, diğerleri gelir paylarıdır.

pıcı nokta şudur: 1987-1994 arasında gelirde payı artan (yüzde 49.9'dan yüzde 54.9'a) tek kesim en üst-gelir grubundaki yüzde 20 nüfus paylı en zengin katmandır; bunun altındaki bütün katmanlarsa paylarının azaldığına tanık olmuştur. Nüfusun yüzde 80'i, yani alt dört gelir katmanı 1987'de toplam gelirin yarısını (yüzde 50.1) alırken, yedi yıl gibi kısa bir sürede payı yüzde 45.1'e düşmüştür. Özellikle en alt-gelir grubunun dahi pay kaybediyor olması, yoksulluğun yoğunlaşmasına, en temel ihtiyaçlar için bile satınalma gücünün düşmesine işaret eder. Toplumda "orta sınıf"ın nasıl kaybettiğinin en iyi göstergesi 3. ve 4. gelir katmanının payındaki değişmedir; 1987'de neredeyse nüfus payına (yüzde 40) eşit pay alan (yüzde 35.3) alan bu kesim 1994'te payının

(yüzde 31.6) üçte birin de altına düştüğüne tanık olmuştur. Orta sınıfın giderek fakirleşiyor olması demokrasinin sağlığı kadar, toplumsal denge öğesinin, yaygın toplumsal değerlerin de yitiriliyor olmasının kaynağıdır.

iii) Olaya bölgesel düzlemde bakıldığında aynı tablo ortaya çıkıyor, yani fakirler daha fakirleşirken, zenginler daha zenginleşiyor. Tablo 15'in ikinci bölümü Türkiye'nin başlıca beş bölgesinde 1987'yle 1994 arasında nüfus ve gelir paylarındaki değişmeyi gösterir. Buna göre Türkiye'nin en zengin coğrafi alanı olan Marmara-Ege bölgeleri nüfus paylarını 8 puan (yüzde 37'den yüzde 45'e) yükseltirken gelir payı 10 puan (yüzde 42.2'den yüzde 52.5'e) yükselmiştir: Akdeniz bölgesiyse nüfus oranı azalırken (yüzde 13.4'ten yüzde 12.5'e) gelir payının biraz da olsa artması dolayısıyla durumunu göreli olarak iyileştirmiştir; aynı durum nüfus payı biraz artsa da gelir payı artışıyla bunu fazlasıyla telafi eden Karadeniz bölgesi için geçerlidir. Tablonun ortaya çıkardığı görünüm Türkiye'nin denizle içiçe olan bölgelerinin hem nüfus çektiği, hem de gelir payını arttırdığı biçimindedir. İç kesimlere gelindiğindeyse tablo karanlıktır: İç Anadolu 7 yıl gibi kısa bir sürede müthiş nüfus payı kaybetmiş (yüzde 24.3'ten yüzde 17.9'a), buna neredeyse eşit biçimde gelir payı da kaybetmiştir (yüzde 21.5'ten yüzde 15.4'e); Doğu-Güneydoğu Anadolu'daysa nüfus payı kaybı olmadan 3 puandan fazla gelir payı kaybı vardır. Unutmamak gerekir ki, Türkiye'nin kişi başına en düşük gelirli illeri Doğu'dadır ve bu yoksul iller göreli olarak daha da yoksullaşmıştır. DİE'nin il temelinde hesapladığı GSYİH rakamlarına göre kişi başına gelirin en düşük olduğu Muş ve Ağrı (sırasıyla 654 ve 657 dolar) illerine oranla en yüksek olduğu Kocaeli'nde (7096 dolar) kişi başına gelir 11 katıdır.

iv) Gelir bölüşümü eşitsizliği, gelişmekte olan ülkeler arasında dahi Türkiye'nin üst sıralarda yer aldığını ortaya koyuyor. Dünyada en adaletsiz bölüşüm sergileyen 27 ülke arasında Türkiye 20. sıradadır; bu takım arasında en kötü durumda olanların (Sierra Leone, Brezilya gibi) gösterdiği yüksek Gini katsayısının (sırasıyla 0.63 ve 0.60) ancak (Gini katsayısı 0.49 ile) biraz altında yer almaktadır (Ekonomik Forum, 1999, s.22 ve Dünya Bankası).

Dünya Bankası uluslararası düzlemde yoksulluk karşılaştırması yaparken kişi başına günde 1 dolar gelirle 2 dolar geliri sınır kabul eder. Kişi başına ortalama yıllık gelirin bin doların altında kaldığı Doğu illerinde nüfus çoğunluğunun 2 dolarlık günlük sınırı aşamadığı, bunların içinde önemli bir kısmının da 1 dolarlık sınırı aşamadığı kesindir. Dünya Bankası Raporu 5 yaş altında yeterli beslenemeyen (1990-1996) çocuk oranını Türkiye için yüzde 10 olarak vermektedir (Dünya Bankası, 1998/99).

Yoksulluk sınırına ilişkin çalışmalar Türkiye'de yenidir. Bu çalışmalardan birine göre, Türkiye'de asgari gıda harcamalarını karşılayamayan ailelerin oranı 1987'de yüzde 15.2'yken 1994'te yüzde 17.3'e çıkmıştır; temel gereksinimleri karşılayamayan ailelerin oranıysa, bir diğer çalışmaya göre kentsel alanlarda yüzde 22'den yüzde 28'e yükselirken kırsal alanlarda yüzde 38'den yüzde 32'ye inmiştir(?).* Sonuçta nüfusun yüzde 30'a yakın kısmının temel gereksinimlerini karşılayabilecek gelir düzeyine ulaşamadığı açıktır; bunun yarıdan fazlasıysa beslenme yetersizliği de çekmektedir (Dumanlı, 1996 ve Erdoğan, 1997).

Yukarıda çizilen tabloya ve verilen rakamlara göre, Türkiye gelir bölüşümü açısından dünyanın en adaletsiz ülkeleri arasındadır. Eğer GSMH her yıl hızlı bir artış gösteriyorsa (yılda yüzde 6 ve üzeri gibi) gelir bölüşümü rakamlarındaki bozulma çok ciddi bir baskı kaynağı olmaz; çünkü bu artıştan göreli daha az pay alsa da, alt-gelir sınıflarına yine de bir miktar gelir artış olanağı ortaya çıkar; ne var ki, göreli daha büyük pay üst-sınıflara gittiği için bölüşüm göstergeleri bozulur. Tabii, en kötü durum GSMH hiç artmazken ya da azalırken gelir bölüşümünün bozulmasıdır; çünkü bu durumlarda gelir bölüşümünün bozulması, alt-gelir sınıfları mutlak anlamda gelir yitirirken diğerlerinin geliri artıyor demektir. 1990-1999 arası yıllarda Türkiye'de GSMH artış hızı düşerken (yılda yüzde 2.6) ve nüfus artışı düşse de yine de hızlıyken (yılda yüzde 1.8) gelir bölüşümü bozulması bu neden-

(*) Tarımda çalışan başına katma-değer düşerken (Tablo 13) bunun nasıl olduğu pek anlaşılamamaktadır. Belki kırsal imalat artışı bunun nedenidir.

le çok ciddi bir durumdur. Çünkü alt-gelir gruplarında mutlak gelir artışı olmayacak, hatta belki gelirleri daha da azalacak demektir.

v) **Tablo 15**'te 1987'ye oranla 1994'te ortaya çıkan değişimin sanki 1987'de durum iyiyken 1994'te bozuldu izlenimini yaratmaması için, bölüşümle ilgili paragrafın başında, 1980'li yılların başından (hatta 1978'den) itibaren bölüşüm göstergelerinin bozulduğuna işaret edilmişti. Küreselleşme süreci baştan itibaren bölüşümü fakirler, işsiz kalanlar ve çalışanlar aleyhine değiştirmeye başlamıştı.* Ancak başlangıçta biraz acıtsa da, kötüleşme uzun bir süre devam edince durumun ciddiyeti artar. Başlangıçta aileler "nasıl olsa yakında iyileşme olur" beklentisiyle küçük tasarruflarını bozarak tüketimlerine ekleyip (kadınların altın bileziklerini bozdurup çocukların eğitim giderlerini karşılamaları gibi) yaşam standartlarını düşürmeden bir süre idare edebilirler. Ancak bu zayıf varlık kaynakları kısa sürede tükendiğinde, yaşam standardının düşmesi kaçınılmaz olur. Ve bu düşüş, toplumda bir kesim şımarık zengin tüketimiyle iştahı ayrıca kabartırken yaşanıyorsa, acısı daha da çarpıcı olmaya başlar. Küreselleşme öncesi yakın geçmişte bir kısım iktisatçıların "tüketimde dıştan kayıplar" dediği olay gözlenir. Buna göre, bireylerin tükettikleri mallardan sağladıkları tatmin diğerlerinin tükettikleri mallardan bağımsız değildir; öyle ki, yoksulların sağladığı tatmine, yüksek gelirli kesimin tüketimi olumsuz etki yaratıyor olabilir (Duesenberry, 1949, s.44). Örneğin, herkesin soğan-ekmekle beslendiği bir toplumda herkesin kendi tüketiminden sağladığı tatmin diğerlerininkine ne olumlu, ne olumsuz bir etki yapacaktır. Oysa yüzde 90 bu biçimde beslenirken, yüzde 10 havyar-Fransız şarabı vb. lüks maddelerle besleniyorsa, bu yüzde 10'un tüketimi, yüzde 90'ın fakirliğini daha çarpıcı biçimde algılamasına, tüketiminden doyum sağlamamasına yol açar. 1990'lı yıllarda Türkiye bu çarpıcı bölünmeyi yaşamaktadır. Bu nokta Türkiye'de birilerince düşünülmüş olmalıdır ki, bir vakitler zengin ziyafetleri, düğün-dernekleri TV ekranlarına yansıtılırken son yıllarda bunu yapmamaya özen gösteri-

(*) DB uzmanları da küreselleşmenin bu yolda etki yarattığını kabul etmekteler (Solimano, 1999).

lir olmuştur. Aksine, TV ekranları artık daha çok varoşlardaki sefaleti sergilemektedir. Bunun da nedeni, üst-gelir gruplarının sergilenen sefalet dolayısıyla tüketimden tatminini azaltıp (belki) yardıma yöneltebilmek olsa gerekir.

iv) Bölüşümdeki bu bozulma sürerken, Batı'nın Türkiye'yi "insan hakları" bayraktarlığı yaparak baskı altına alıp bu noktayı es geçmesi dikkat çekicidir. Küreselleşme sürecinde artık ulus-devlet sınırları önemli değildir, insan hakları önemlidir diye NATO'yu seferber edip orayı burayı bombalamaya geçenlerin ne denli tarafgir davrandığını BM İnsan Hakları Bildirgesi'nden alınan şu madde göstermeye yeter. Bildirge'nin 25. maddesi şöyle demektedir:

> "Her insanın ve ailesinin sağlık ve huzurunu güvenceye alacak bir yaşam düzeyine; özellikle yiyecek, giyecek, konut, tıbbi bakım ve benzeri sosyal hizmetlere; işsizlik, hastalık, sakatlık, yaşlılık ya da kendi istenci dışında geçim olanaklarından yoksun kaldığı öteki durumlarda güvenliğe hakkı vardır."

Türkiye nüfusunun yaklaşık üçte biri temel ihtiyaçlarını karşılama olanaklarından, bunun da yarısı gerekli beslenme olanaklarından yoksun olduğu; durum böyleyken gelir bölüşümünün giderek daha da bozulduğu bir küreselleşme sürecinde Batı'nın bayraktarlarından hiçbiri yaşanan bu acıklı duruma değinmiyor. Dikkat, başta etnik kökenliler, belirli sorunlarda yoğunlaşıyor; Güneydoğu'daki sorun için siyasal çözüm öneriliyor. Oysa Doğu-Güneydoğu, Tablo 15'te görüldüğü gibi, giderek fakirleşirken, Orta Anadolu'da da buna yakın fakirleşme gözleniyor. Küreselleşme-serbestleşme-özelleştirme süreciyle içiçe geçen bu fakirleşme hiç konu edilmiyorsa nedeni açıktır: Küreselleşmenin öncüleri, ülkelerin ufalanmasından yanadır ama küreselleşmeyi suçlayacak gerçeklerin sergilenmesinden rahatsız olurlar. İşte bu nedenle insan haklarının açlık-sefilleşme boyutu gözardı edilip sadece konunun etnik boyutu üzerinde durulur, gerçekler çarpıtılır böylece.

2. En Fazla Kaybeden Toplum Kesimleri

Küreselleşme dünyada çeşitli nedenlerle istihdamı azaltıyor. Bunların başında özelleştirme, şiddetli rekabetle artan şirket birleşmeleri, şirketlerin tasarruf önlemleriyle işçi çıkarmaları, sıklaşan krizlerle üretim daralması ve/veya firmaların tasfiyesi, giderek sermaye yoğunluğu artan ve işçi payı azalan üretim yöntemleri gibi öğeler gelir. ILO başkanlığına geldiğinde Juan O. Somavia ise şöyle diyordu: "Yoksulluktan kurtulmanın ilk adımı istihdam edilmektedir. Bu, ekonomik kalkınma ve toplumsal istikrarın temelinde yatar" (Somavia, 1999, s.70).

1990'lı yıllardaki gerçek ve fiili işsiz rakamı, gelişmiş ülkelerdeki gibi işsizlerin kayıtlı olduğu işsizlik sigortası yoluyla saptanamıyordu; çünkü işsizlik sigortası bizde "Sosyal Güvenlik Yasası"nın Ağustos 1999'da yasalaşması üzerine, dönemin sonunda gerçekleşebildi. Dolayısıyla ancak hesabi biçimde birtakım göstergelerle, anketlerle, DİE'nin geliştirdiği, DPT'nin işlediği tahminlerle ya da İş ve İşçi Bulma Kurumu'ndaki rakamlarla sonuçlara varılabiliyordu. **Tablo 16** bu biçimde yorumlanması gereken işsizlik tahminlerini ekonomik faaliyetin doruk-ta olduğu 1997 yılı için 1987 ile karşılaştırmalı olarak gösterir. 1997'de işsizlik bütün göstergelere göre 1987'nin altına inmiştir: Türkiye İş (eski İş ve İşçi Bulma) Kurumu'nda kayıtlı işsizlerin yüzde 60'a yakın bir

TABLO 16
İşsizlik ve Değişimi, Çocuk ve Kadın İstihdamı: 1987 ve 1997

Göstergeler	1987	1997
1) İİBK'da kayıtlı işsiz (000 kişi)	1124	463.3
2) İşsizlik oranı (yüzde)	8.0	6.9
3) İşgücü fazlası (000 kişi)	3056.2*	1900
4) İşsiz artı eksik istihdam (yüzde)	16.7	13.0
5) Çocuk (10-14 yaş grubu) istihdamı (yüzde)	21.0	22.0
6) Kadın istihdamı (kır+kent yüzde)	35.0**	36.0

Kaynak: DİE, DPT ve Dünya Bankası.
İİBK: İş ve İşçi Bulma Kurumu
(*) 1985 rakamıdır; (**) 1980 rakamıdır.

oranda düşmesi, hesaplanan işgücü fazlası oranında üçte bire yakın düşüş bunun en anlamlı olanlarıdır. Hizmetlerdeki gelişmeyse en büyük sayıda istihdam yaratırken imalat sanayii onu izlemiştir. Bu rakamların gerçeği yansıttığı varsayılırsa, bu doruk yılında işsizler küreselleşmeden bir miktar yararlanabilmiş ve Somavia'nın uyarısına uyabilmiştir. Ancak işsizlik artı eksik istihdamın yüzde 13'te (1997) olması yine de çok yüksek bir rakamdır. Ne var ki 1997'deki doruk yerini 1998'de yavaşlamaya, 1999'da gerilemeye bırakınca, işsizlik de bütün kayıtlara göre yükselişe geçmiş, 1987'dekinin de çok üstüne fırlamıştır. Yüzbinlerce kayıtlı ve kayıt-dışı işçi işini kaybetmiştir; ilginci işsizlere artık üstün vasıflı "beyaz yakalı" sınıfın da eklenmesidir. DİE verilerine göre 1998 Ekim'inden 1999 Ekim'ine işsizlik oranı yüzde 6.7'den yüzde 7.3'e, eksik istihdam oranı yüzde 5.9'dan yüzde 10.2'ye yükselmişti. Yani ikisi bir arada yüzde 12.6'dan yüzde 17.5'e çıkmıştır.

Küreselleşmeyle Türkiye yukarıdaki etkilere doludizgin tabi olurken, büyüme hızı yavaşlarken nasıl oluyor da istihdam 1997'de artmış oluyor? Bu soruya cevabın bir boyutu, Grafik 11-13'te görülen reel ücretlerin 1994 krizi sonrası kendini toparlayamamış olmasıdır; imalat sanayiinde reel ücretle verimlilik arasındaki farkın giderek büyümüş bulunmasıdır. İkinci boyutuysa Tablo 16'nın son iki sırasında görülen (10-14 yaş grubu) ve kadın istihdamının faal nüfusta artan payıdır; iş güvenliği ve sosyal güvenlikten (çoğu zaman) yoksun olarak çalıştırılan bu iki kesim aynı zamanda en düşük ücret alan gruptur. Başka bir deyişle, istihdam artışının ve işsizlerdeki azalışın bedeli reel ücretlerin artmamış olmasıdır; öğrenim yaşındaki çocukların (10-14 yaş grubu) düşük gelirli ailelerde okula gitmek yerine en kötü koşullarda çalışmaya zorlanmalarıdır; aynı durum vasıfsız kadın işçiler için geçerlidir. İstihdamdaki kazancın kaybı telafi edip etmediğiyse belli değildir. Ayrıca gençlerin (15-24 yaş), özellikle eğitilmişlerin işsizliğinin doruklarda olması (yüzde 30), toplum istikrarı açısından üzerinde ciddiyetle durulması gereken bir olgudur. 500 kişinin alınacağı açık işlere 50 bin kişinin başvurması, futbol stadyumlarında yapılan sınavlar II. Dünya Savaşı sonrası yıllarda İtalya'nın yaşadığı işsizliği hatırlatır.

Ne var ki, İtalya'dan farklı olarak, Türkiye'nin bir "Vanoni Planı" yoktur işsizlikle mücadele etmek için.

Bir önceki paragrafta incelenen tarımda gelir kaybedenlerle, bu paragrafta incelenen yüksek oranlı işsizlik çeken gençler ve artan sayıda çalışan çocuklar, 1990'lı yıllarda, küreselleşmede öncelikle kaybeden başlıca üç gruptur. Bunlara **Grafik 12**'de reel ücret kaybı görülen memurlarla özel ve kamu kesimi çalışanları ve bölgesel temelde gelir kaybeden Güneydoğu-Doğu Anadolu insanı eklenmelidir. İzleyen yıllarda bunlara çok daha farklı gruplar eklenecektir.

Bu gruplar birarada faal nüfusun yüzde 70'ine yakın bir orandır. Buna göre Türkiye'yi 1997'de üst-orta gelir sınıfına taşıyan kişi başına gelir artışı bu grupların dışında kalan, en fazla faal nüfusun yüzde 30'unu oluşturan bir kesimle ilgili olmak gerekir. Yani gelir artışları her aileye eşit oranda dağılmamış, aksine bu üst yüzde 30'luk (başta ilk yüzde 10'luk) gruba yığılmış gibidir. Nitekim 1997'ye kadar büyümedeki göreli başarısına rağmen, yapılan bir çalışmaya göre, Türkiye'de ailelerin yüzde 31'i temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak bir gelir düzeyindedir. Nüfusun yüzde 15'ini oluşturan 9.3 milyon kişinin geliriyse gıda maddesi giderlerini dahi yeterince karşılayamayacak kadar düşüktür (Dumanlı, 1996 ve Erdoğan, 1997). Doruk yılları olanı 1996 ve 1997'deki bu görüntü kriz ile daralmanın sürdüğü 1998 ve 1999'da daha da kötüleşti. 1999'da bu son oranın yüzde 20'ye vardığı günlük gazetelerde yer alıyordu.

V. YURTDIŞINA SERMAYE İHRACI: MALİ VE DOLAYSIZ YATIRIMLAR

Türkiye yurtiçi tasarruflarıyla yurtiçi yatırımlarını karşılayamazken, 1990'lı yıllarda giderek artan yurtdışı yatırım yapmaya geçti; hem mali yatırımları, hem dolaysız sermaye yatırımları dış dünyada arttı. Yetersiz iç tasarruflar yurtiçi yatırımları karşılayamazken dış yatırımlardaki artış, bu ikinçilerin dış borçlanmayla karşılanıyor olduğunu gösterir (1999 sonu itibariyle 103 milyar dolar).

i) 1980'li yıllarda Türkiye'nin, dış dünyadan, mali yatırımları

karşılığında sadece yılda 300-400 milyon dolar arasında faiz geliri vardı. Rezervlerinin küçüklüğü, sermaye hareketleri yasal olarak (DTH dışında) tam serbestleşmediği için yasal diğer mali yatırımların olmaması, ayrıca TL'nin döviz piyasasında aşırı değerlenmesinin önlenmesi bu rakamı sınırlıyordu (Tabii, yasal olanın çok üzerinde mali yatırım bulunsa da bu rakam resmi verilere yansımıyordu). Ancak küreselleşme, yani mali piyasaların tam özgürleşmesinden sonra giderek bu tablo değişti; dış dünyadan faiz geliri katlanarak artmaya başladı; 1997'de 1.9, 1999'da 2.35 milyar dolara varmıştı. Buna karşılık 1999'da Türkiye'nin 103 milyar dolar tutarında dış borçları için ödediği faiz 4.35 milyar dolardı. Mali alacaklar ve borçların aynı vade yapısı ve faiz hadlerinde olduğu varsayılırsa, bu, dış mali varlıkların tutarının dış borçların yarısı kadar olması demektir. Buna göre Türkiye'nin mali yatırımları 1999'da 50 milyar dolar kadardır; yalnız TCMB ve ticari bankaların gayrısafi rezervleri bu yıllarda 30 milyar doları aşmıştı. Gerisi ticari bankaların ve şirketlerin diğer dış mali varlıkları gibi kalemlerdir. Ancak gerçekte Türkiye'nin dış mali varlıkları için aynı vade ve tutar için aldığı faiz, borçları için ödediğinin bir hayli altındadır; fark dışarı ödenen yüksek riziko priminden kaynaklanır, riziko arttıkça yükselir.*

Küreselleşmeyle birlikte dış mali yatırımların artışı, küreselleşmenin getirdiği olanaklar ve rizikolarla doğrudan bağlantılıdır: Ani sermaye çıkışlarının ekonomiye etkilerini hafifletmek, döviz fiyatını düzenleyebilmek için piyasaya müdahale etmek TCMB'yi büyük rezerv tutmaya zorlamıştır. Aynı durum rizikolarını azaltmak, güvenilirliklerini artırmak, dış borçlanma işlemlerinde belirli oranları tutturabilmek ya da daha istikrarlı gelir sağlamak durumunda olan ticari bankalar için geçerlidir. Buna yerli para aşırı değerlenmeye girdiği zaman, devalüasyon beklentisinin de gündemde olması eklenir ve dış mali yatırımı daha kârlı kılar. Küreselleşme nasıl iç piyasada borç/ma-

(*) Türkiye'nin ödediği kısa vadeli borç faizleri, sık sık, dolar üzerinden yüzde 15'i, bazen çok sıkıştığı durumlarda yüzde 20'yi bile aşmaktadır. Oysa normal riziko şartlarında LİBOR'un yarım puan üstünde faizle borçlanmak mümkündür.

li varlık kalemlerinde patlayıcı bir büyüme yarattıysa, aynı şekilde dış piyasayla ilişkilerde de döviz üzerinden mali varlık ve borç kalemlerini sürekli şişirmiştir. Bu şişen mali varlıkların ekonomiye maliyetinin bir boyutu da, elde edilmeleri için ödenen yüksek faizlerle, elde tutulmaları karşılığında sağlanan göreli daha düşük faizler arasındaki farktır. Küreselleşmenin kredi verenler için nasıl bir zenginleşme kaynağına dönüştüğü bu noktada ortaya çıkmaktadır.

ii) Küreselleşme sürecinde dışarıdan iç pazara dolaysız yatırımlarda büyük artış bekleyen hükümet ve sermaye çevreleri, beklediğini bulamadı (Tablo 6). Özellikle imalat sanayiine yapılacak yatırımlarla yeni ürünler/yeni teknoloji gelmesi beklenirken, geldiği kadarıyla yabancı dolaysız yatırım daha çok bankacılık, ticaret gibi çok kârlı ve büyük sabit yatırım istemeyen alanlara yöneldi. Ayrıca altyapı yatırımlarının özelleştirilmesini, böylece iç pazardaki tekel rantlarını ele geçirmeyi bekler oldu. Benzer şekilde, beklenmeyen bir diğer olay (bir hesaba göre) 700 dolayında Türk firmasının kırktan fazla ülkeye 1998 başı itibariyle toplam 1.5 milyar dolar kadar doğrudan yatırım yapması oldu (*Ekonomik Forum*, 15 Haziran 1998, s.12-18). Tablo 17'de yurtdışına çıkan bu firmaların 1996 sonu itibariyle yöneldiği ülkeler ve üretim kesimleri görülebilir. Bu yatırımlarda başta İngiltere ve Almanya olmak üzere Avrupa Birliği ülkeleri; bankacılık ve imalat olmak üzere üretim kesimleri öncelik almıştır. BDT ülkeleri ikinci öncelikli alan, ticaret ve inşaat ikinci öncelikli üretim kesimleridir. Ancak dönemin son yılı ile birlikte (1999) Türkiye'ye giren doğrudan yabancı yatırım ile Türkiye'den çıkış yapan neredeyse birbirine eşitlenmiş, fark 138 milyon dolara inmişti (TCMB 2000, no.1).

Dış mali yatırımlar gibi doğrudan yatırımlar da küreselleşme süreci ve AB'yle GB Anlaşması'nın yarattığı baskılarla yakından ve doğrudan ilgilidir. Firmaların dış ilişkilerinde finansman yapma gereksiniminin artması bankacılık kesimine yatırımları artırmaktadır. Pazarları içten fethedebilmeyse imalat ve ticaret yatırımlarındaki dürtülerden biridir; bir diğeri ucuz üretim kaynaklarına ulaşmaktır: GB'nin Ortak Gümrük Tarifesi'ni aşmak yoluyla ucuz girdilere ya da içeride-

TABLO 17
Türkiye'den Dış Dünyaya Doğrudan Yatırımlar
1980-1996 Yılları Toplamı (Milyon Dolar)

En çok doğrudan yatırım yapılan ilk on ülke	Yatırım tutarı (milyon dolar)	yüzde	En çok doğrudan yatırım yapılan ilk dört sektör	Yatırım tutarı (milyon dolar)
İngiltere	286.2	26.2	Bankacılık	589.4
Almanya	208.8	18.5	İmalat sanayii	254.0
Hollanda	85.4	7.6	Ticaret	224.7
Lüksemburg	64.9	5.8	İnşaat	42.0
Azerbaycan	59.7	5.3	Diğer	18.3
ABD	57.0	5.1		
İsviçre	45.9	4.1		
Rusya Federasyonu	44.8	4.0		
Kazakistan	32.6	2.9		
Romanya	32.2	2.8		
Diğerleri	200.0	17.8		
Toplam	1128.4	100	Toplam	1128.4

Kaynak: *Ekonomik Forum* dergisi, 15 Haziran 1998, s.12-18, TOBB, Ankara.

kinden daha ucuz işgücüne ulaşmak gibi. Avrupa'nın ve ABD'nin toplamın yaklaşık dörtte üçünü aldığı doğrudan yatırımlarda BDT'nin payı yüzde 15 kadardır.*

Dışa doğrudan yatırımların hızla artmasının başlıca nedeni Türk sermayesinin içine girdiği pazar yaratma baskısıdır; bir yandan iç pazar genişlemezken bir yandan Avrupa'nın bütünleşmeyi derinleştirme sürecinde oradaki pazarı kaybetme kuşkusudur. Zaten pazar yaratma baskısının ağırlığı, yatırımların büyük kısmının pazar genişliğiy-

(*) Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında 32 Sayılı Karar (mad.13), Türkiye'de yerleşik kişilerin yurtdışında ya da Türkiye'de serbest bölgelerde dolaysız yatırım yapmaları, ticari faaliyette bulunmak amacıyla şirket kurmaları, ortak olınaları ve şube açmalarına ilişkin hususları şöyle düzenlemiştir: 5 milyon ABD dolarına eşit nakdi sermayeyi bankalar veya özel finans kurumları aracılığıyla; ayni sermayeyi gümrük mevzuatı çerçevesinde serbestçe ihraç edebilirler. Bunun ötesinde miktarlarda nakdi veya ayni sermaye ihracı Hazine'nin bağlı olduğu bakanlığın iznine tabidir (bkz. Altıncı Bölüm, II, s.162).

le tanımlanan AB ve ABD'ye yönelik olmasından anlaşılabilir. Oysa dışarıdan Türkiye'ye doğru yatırımlar için cazip noktalar azdır: Makroekonomik dengesizlik bir yandan, 1990'lar boyunca süren terör eylemleri diğer yandan dış sermayenin rizikosunu artırmıştır. Türkiye tam bir açık pazar haline geldiği için, dışarıdaki şirket açısından ihracat yapmak daha kolaydır, burada bir sınır yoktur; ayrıca düşük büyüme hızı ve bozuk, giderek de bozulan gelir bölüşümü genişleyen bir pazar vaat etmemektedir. Buna TL'nin aşırı değerlenmesinin etkileri eklenmelidir. Buna karşılık kriz yıllarında hem TL devalüe olup, hem şirket hisselerinin fiyatları düşerken dışarıdan gelen doğrudan yabancı yatırım artıyor; fakat artışı asıl körükleyen "cazip" kamu tesislerinin özelleştirilmesidir. Küreselleşmenin sermaye için iç pazarı darlaştırması, maliyeti düşürmek için üretimin çapını büyütmek zorunda olan imalat firmalarını dış pazara itmekte; mali piyasalardan kazanmak isteyen bankalar da bunları izlemektedir.

iii) Bu bağlamda Türkiye'nin doğrudan yatırım gelirleriyle yabancıların Türkiye'deki doğrudan yatırımları karşılığı yaptıkları kâr transferlerini karşılaştırmak çok anlamlı olacaktır: 1990-1999 döneminde Türkiye'nin bu kaynaktan sağladığı gelirlerin toplamı 15.8 milyar dolardır. (Bu rakam eğer doğruysa) **Tablo** 17'deki rakamlar gerçeği yansıtmıyor demektir.

Diğer yandan, yabancı doğrudan yatırımların dışarı kâr transferlerinin toplamı, aynı dönemde, sadece 3.7 milyar dolardan ibarettir. Yani, Türkiye küreselleşmenin nemasını, ortalama yılda net 1.6 milyar dolar sermaye geliri girişi olarak toplamıştır (TCMB Üç Aylık Bülten, 2001/1). Bu da, GSMH'deki artış hızını GSYİH'nin üzerine çıkarmıştır.

Ne var ki, Türkiye'nin doğrudan sermaye ihracındaki bu hızlı artış, aynı zamanda, büyüme hızı ile istihdam artış hızı düşerken dış borçlarındaki hızlı artışın da gerisindeki bir öğedir; buna iç kredi genişlemesi, dolayısıyla enflasyonun kazandığı ivme eklenmelidir. Yurtiçi tasarruflarıyla yurtiçi yatırımlarını karşılayamayan, sistemli biçimde CİB açığı veren Türkiye'nin yurtdışı sabit yatırımlarının tek kaynağı ancak dış borçlanma olabilir. CİB açıklarından bağımsız olarak arttığı

belirtilen dış borçların bir kaynağı da, işte, yerli sermayenin yurtdışına kaçışı olduğu ortaya çıkıyor. Böylece, yabancı sermaye üretime dönük yatırıma gelmezken yerli sermayenin yurtdışına kaçışı büyüme ve istihdam artışını olumsuz etkiliyor, dış borçlarını artırıyor; diğer yandan da yurtdışı faktör gelirleri kalemindeki değişmeler GSMH ile GSYİH'nin değişme hızı arasındaki farkı büyütüyor.*

Görüldüğü gibi, küreselleşme, Türkiye'nin büyümesini 1990'lı yıllarda çok yönden etkilemiştir.

(*) Örneğin 1998'de büyüme hızı GSMH'de yüzde 3.9, GSYİH'de yüzde 3.1, 1999'da sırasıyla yüzde -6.4 ve yüzde -5'tir. Tabii, bu farkın tek kaynağı Türkiye'nin yurtdışı yatırımları değildir; net faktör gelirlerini belirleyen tüm kalemlerdir.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Küreselleşmenin İnsan Boyutu: Demografik Değişim, Eğitim Düzeyi ve Toplumsal Yapıda Dönüşümler

"Eğer ideolojiler olmazsa dinler ideolojileşir, siyasallaşır... İdeolojiler devri bitti diyoruz. Peki ne oldu? Dinler sahnenin önüne çıktı. Artık kitleleri provoke eder oldu..."

Yaşar Nuri Öztürk*

"Bazen size köprü trafiğinde su, selpak satarlar, bazen Kadıköy meydanında 1 Mayıs'tan sonra vitrinleri parçalarlar... Bu, kaybeden ve asla kazanacağına inanmayanların şiddetidir... Artık, 'Ben doğarken ölmüşüm'ün ne anlama geldiğini düşünmeye başlamalıyız."

Orhan **Tekelioğlu****

Türkiye küreselleşmenin getirdiği insangücü talebine ilişkin yeniliklerin farkına 1980'li yılların ortasından itibaren varmaya başladı. Halkın eğitim ve kültür düzeyinin düşüklüğü kimsenin sırrı değildi. Eğitim Birliği (Tevhidi Tedrisat) Kanunu'nun ihlal edilmesi pahasına yaygınlaştırılan Kuran kursları, imam hatip liselerinin yarattığı çelişki bunun bir boyutuydu; çoğu zaman hurafelerle karışık, öğrencinin beynini tek doğrultulu (çoğu kez dinle de bağlantılı olmayan) karanlık inançlarla yoğuran bu tip eğitim işe yaramıyordu. Sadece ailesinin gelir durumu elverişli olmayan çocukları sözde eğitiyor ama çağın gerektirdiği sorgulayıcı, yaratıcı yeteneklerini de yok ediyordu. 1980'li yılların başında eğitim düzeyini yükseltmek gereği farkedilirken, askeri rejim aynı zamanda din derslerini okullarda zorunlu hale getirdi.

Yüksek nüfus artışının sürdüğü bu yıllarda bir yandan da, yeni üniversitelerin kurulması yoluyla eğitimin geri kalmış düzeyi yükseltil-

---

(*) İlahiyatçı, yazar.
(**) Gazeteci, yazar.

meye çalışılıyordu. Vakıf üniversitelerinin kurulması serbestleştirildi. Tarımdaki çöküşün ve PKK eylemlerinin köylerden kentlere püskürttüğü nüfus hızla artarken kentlerin gecekondu semtleri de varoşlara dönüşüyor, kentli ama kentlileşememiş kitleler artık hatırı sayılır bir varlık kazanıyordu. Tabii, kentlere akan bu kitleler aynı zamanda altyapı, eğitim ve sağlık taleplerini de birlikte getirdi.

1990'lı yıllara gelindiğinde Türkiye artık nüfus çoğunluğu köyde yaşayan bir toplum olmaktan çıkmış, kentli ama kentlileşememiş varoşlarla birlikte, nüfus çoğunluğu kentli bir topluma dönüşmüştü. Çok etken biraraya geldiğinde Türkiye'nin demografik yapısı hızlı bir değişime girdi: 1950'lerde neredeyse yıllık hızı yüzde 3'e yaklaşan (yüzde 2.8) nüfus artışı diğer OGÜ'deki trendi izledi ve yavaş yavaş düşmeye girdi, yılda yüzde 1.8'e indi. Doğum kontrolü için yürütülen kampanya, kent yaşamında çocuk sayısı yüksekliğinin getirdiği yükler, eğitimin ve vasıflı olmanın öneminin bilincine varılması, kentli geleneklerin benimseniyor olması vb. birlikte bu büyük ve önemli dönüşümü hazırladı. Bu, küreselleşmenin insangücü talebinde getirdiği değişmeye uyumda ilk adım oldu.

İnsan sayısı yerine nitelikli insanı geçirecek ikinci girişim, 28 Şubat Milli Güvenlik Kurulu (MGK) kararlarıyla (1997) zorunlu eğitimi 5 yıldan 8 yıla çıkaran kanunla geldi. Eğitim ve kültür düzeyi aynı gelir düzeyindeki ülkelerin dahi çok gerisinde kalan Türkiye'nin yeni çağın koşullarına uyum sağlayamayacağı, marjinalleşeceği anlaşılmıştı. Oysa bu kanun 1970'li yıllarda hazırlanmış ve rafta beklemeye alınmıştı. İlginçtir, Yedinci BYKP 1996-2000 yılları için hazırlanırken ilk kez ilk bahsi ağırlıklı olarak insangücü yetiştirilmesine ayrılmıştı. Bütün Anadolu sathına yayılan üniversiteler ve yüksek okullar, kurulma yoluna giren vakıf üniversiteleri, araştırmaya verilen önem vb. yeni çağa uyum yolunda harcanan çabaların ürünleri oldu.

Küreselleşmenin insangücüne ilişkin talepleri, Türkiye'de bu alanda atılan adımlara ivme vermede olumlu bir etken rolü oynadı.

I. KÜRESELLEŞMENİN İŞGÜCÜ, TOPLUM VE SİYASETTEN TALEPLERİ

Küreselleşme sadece mal ve sermayenin serbest dolaşımı, devletin küçülmesi ve özelleştirme talepleriyle gelmedi ya da rekabeti şiddetlendirip teknolojik değişme ve AR-GE'ye veya şirketlerin birleşmesi yoluyla tekelleşmeyi artırmaya yol açmakla kalmadı. Aynı zamanda insana ilişkin çok sayıda yeni talepler yarattı ya da varolan taleplerin niteliğini değiştirdi. Ekonomi düzleminde yarattığı değişiklikler toplumsal düzleme yansıdı ve orada da değişimi zorluyor. Aynı şekilde siyasal düzleme ilişkin talepleri vardı. Bunlar bireyden öteye, toplumun siyasal yapılanması, demokrasinin aldığı ya da alması istenilen yeni biçimlerle bağlantılıdır artık. Tıpkı buraya kadar incelediğimiz ekonomiye ilişkin taleplerde olduğu gibi, siyasal ve sosyal talepler de koşulları ve yaptırımlarıyla birlikte geliyor; hepsinin tanımı küreselleşmeyi yaratan Merkez'in tümüyle kendi tanımlarından kaynaklanıyor, tepeden inme buyruklar biçimini alıyor. Toplumun kendi yapısı, ekonominin gelişmişlik düzeyi ya da siyasal yapının nitelikleri hiç önemli değildir. Önemli olan yeni dış taleplerin yerine getirilmesidir. Kısacası, demokrasinin insanlık tarihinin hiçbir döneminde olmadığı kadar yüceltildiği bir çağda, uluslararası sistemin belirleyicilerinden yansıyan diktatörce taleplerdir bizlere yansıyan.

Artık toplumsal sınıflar yoktur. Varlığı hiç önemli değildir, sadece yok sayılırlar. Sanal gerçeklik dünyasının sanallıklarından biridir bu. Buna karşılık toplum, kadın ve erkek ya da etnik-dinsel kimliklerle ayrılabilir. Önemli olan "birey"dir. Bu birey çağın getirdiği yeni teknolojik ve rekabete ilişkin taleplerin vasıflarını taşımalıdır. Artık kol gücü olan vasıfsız işçiye ihtiyaç yoktur; tıpkı ihtiyaç kalmayan yük hayvanları, ulaştırma için ya da çekici güç olarak kullanılan hayvanlar gibi,* bunların da soyu tükenmelidir. Eğer hâlâ varlarsa, yeni toplumda yerleri olmayacak, küreselleşme dünyasından dışlanacaklardır.

(*) Nitekim at ile eşek çiftleşmesinden üretilen katır artık tarihe karıştı; eşek de aynı yola girdi; at sadece "spor" aracı olarak besleniyor.

Birey çok iyi eğitilmiş, yüksek vasıfta, çağın gerektirdiği yaratıcılık ve yöneticilik niteliklerini taşır düzeyde olmalı, üstün teknolojik becerilerle donatılmalıdır. Artık alfabe okur-yazarlığı değil, bilgisayar okur-yazarlığı önemlidir. Bireylerin sayıları değil, kazandığı ve kullanabildiği nitelikleri öne çıkmalıdır.

Bu nitelikte emek nasıl olsa sendikalaşma gibi örgütlerde yer almayacaktır. Sendikalar, Fordist kitlesel üretim çağının getirdiği oluşumlardır. Fordizm-sonrası çağda bunlara gerek kalmamıştır (Bir diğer sanallık budur: Çünkü üretimde payları azalmış olan bir dizi sanayi, demir-çelikten petro-kimyaya vb. hâlâ büyük işçi kitlelerini barındırmayı sürdürmektedir). Rekabet çağında sosyal devlete de gerek yoktur; sağlıktan emekliliğe her alan daha etkin çalışan özel uluslararası şirketlere ya da ortaklıklarına devredilebilir. Sanal gerçeklikler çağında, asgari ücretle çalışan çoğunluğun bu şirket primlerini nasıl ödeyeceği hiç gözönüne alınmaz.

Devlet sadece ekonomiden elini çekerek ya da sosyal yüklerden kurtularak küçülmeyecektir; aynı zamanda merkezde toplanan siyasal erkini de yerel yönetimlerle paylaşacaktır. Yerel yönetimler katılımcı demokrasiyi, güçlenmek ve özerklik kazanmak yoluyla gerçekleştirmiş olacaktır (Siyasal erkin merkezde toplanması önlendiği ölçüde, tabii, ÇUŞ ve küreselleşmenin taleplerine ulus-devletin direnme gücü de elden çıkmış olacaktır). Zaten ulus farklı etnik-dinsel kimlikli gruplardan oluşur; bunların kimliği ön plana çıktığı ölçüde "ulus" da kavramsal içeriğini yitirir; bu, ulusal ekonomi, ulusal pazar gibi kurumların içeriğini küreselleşmeyle yitirmesine eklendiğinde, zaten ulus bütünlüğünün içeriği önemli ölçüde boşalmış olacaktır. Beğenmiyor olsak da, küreselleşmenin insan ve toplum için öngördükleri bu yalın ideolojide sergilenmektedir.

II. NÜFUSUN DEMOGRAFİK NİTELİKLERİNDE DEĞİŞME

i) Küreselleşme Üçüncü Sanayi Devrimi ve Bilgi Çağı'yla birlikte emek talebini hızla işgücü sayısından üstün nitelikli olmasına doğru kaydırırken (Kaplinsky, 1985), 1990'lı yıllarda Türkiye nüfusunun demog-

rafik yapısında önemli dönüşümler ortaya çıkmaya başladı (Tablo 18 ve 19). 1990'lı yılların başına kadar yüzde 2 civarında yüksek yıllık artışını sürdüren demografik dinamizm, son on yılda yavaşlama yoluna girdi; beklenti 2000 yılında bu hızın yüzde 1.5'e inmiş olacağıydı. Bu dönüşümün Türkiye'ye özgü olmayıp OGÜ'in genelde paylaştığı bir durum olduğu (Tablo 12); sağlık koşullarında iyileşme ölüm oranını düşürürken kaba doğum oranı ya da kadın başına çocuk sayısında hızlı düşmeler olduğu görülüyor (Tablo 19). Bu demografik dönüşümde Türkiye'nin OGÜ ortalamalarına göre daha hızlı ve köklü başarılar sağladığı anlaşılıyor. Belirtmek gerekir ki, 15 yıl gibi toplum yaşamın-

TABLO 18
Nüfusun Demografik ve İşgücü Olarak Özellikleri
1990, 1994 ve 2000

Demografik ve istihdam özellikleri	1990	1994	2000
1) Yıllık nüfus artış hızı (yüzde)(1)	1.97	1.78	1.50
2) Doğuşta yaşam beklentisi (yıl)			
Erkek	64.4	65.4	66.9
Kadın	69.0	70.0	71.5
Toplam	66.7	67.7	69.1
3) Nüfusun yaş grubu dağılımı (yüzde)			
0-14 yaş grubu	35.5	33.0	29.6
15-64 yaş grubu	60.5	62.5	64.9
65 +	4.0	4.5	5.5
4) İşgücüne katılma oranı (yüzde)(2)	56.7	53.2	50.3
5) Sivil istihdam (000 kişi)	18,364	18,285	20,737
Tarım (yüzde)	48	44.8	40.8
Sanayi (yüzde)	15.2	15.8	17.0
Hizmetler (yüzde)	36.8	39.4	42.2
6) Atıl işgücü oranı (yüzde)	14.4	19.8	14.5
7) Sigorta kapsamındaki nüfus oranı (yüzde)(3)	71.2(4)	78.2(5)	92.6
8) Sağlık kapsamındaki nüfus oranı (yüzde)	52.2(4)	65.8(6)	-

Kaynak: 7. BYKP, DPT.
(1) Göçleri kapsar; (2) 15+yaş nüfusu kapsar; (3) Aktif sigortalı + bağımlı sigortalı; (4) 1989 rakamı; (5) 1993 rakamı; (6) 1995 rakamıdır.

TABLO 19
Nüfus Dinamiği, Eğitim ve Sağlık: Türkiye ve OGÜ
(1980 ve 1993 veya 1995)

	Türkiye		OGÜ	
İlgili Kalemler	1980	1993 veya 1995	1980	1993 veya 1995
I. Eğitime Katılım (yüzde)				
Okul Öncesi Eğitim	-	5	-	28
İlkokul	96	109	101	104
Orta Öğretim	35	61	54	64
Yüksek Öğretim	5	16	20	20
Kamu Harcaması/GSMH (yüzde)	2.8	3.4	4.1	4.5
II. Nüfus Artışı				
Kaba Ölüm Oranı (yüzde 0)	10	7	10	8
Kaba Doğum Oranı (yüzde 0)	32	23	29	22
Çocuk Oranı (Kadın Başına Doğum)	4.3	2.7	3.8	3.0
Yaşam Beklentisi (Yıl)				
Erkek	59	66	61	65
Kadın	64	71	67	71
Kentli Nüfus Oranı (yüzde)	44	70	52	61
Kentte Sağlık Hizmetine Ulaşabilen (yüzde)	95	99	60*	86*
III. Bilgi Çağı'na katılım				
Televizyon (yüzde 0)	-	309		252
Kişisel Bilgisayar (PC) (yüzde 0)	-	13.8	-	12.1
Günlük Gazete (yüzde 0)	-	44	-	62
Faks Makinesi (yüzde 0)	-	1.6		1.5
İnternet Kullanımı (yüzde 00) (1997)	-	3.6		2.38

Kaynak: Dünya Bankası, World Development Indicators: 1997 ve World Development Report, 1998/9.
(*) Üst-orta gelirli ülkeler için tahmin.
(yüzde 0) "binde", yüzde 00 "on binde" nüfusa göre tahmindir.

da kısa sayılacak bir sürede, yani ancak bir kuşak değişiminde, kaba doğum oranını Türkiye'nin binde 32'den 23'e, kadın başına çocuk sa-

yısını 4.3'ten 2.7'ye indirmesi büyük başarıdır; Uzakdoğu ülkeleri dışında, özellikle halkının çoğu Müslüman olan ülkeler arasında en başarılı birkaç ülkeden biri olmuştur.

Diğer OGÜ'den geriliği hâlâ sürse de, Türkiye'de eğitim düzeyinin 1980-1995 arasında önemli artış göstermesi; yarıya yakını "kentlileşemeyen kentlileri barındıran varoşların halkı" olsa da, nüfusun artık yarıdan çoğunun kentlerde yaşıyor olması ve kentli değerleri benimseme yoluna girmesi;* erkek nüfusa oranla hem eğitim düzeyi, hem çalışma yaşamına katılımı açısından geriliğinin sürmesine karşın, her iki bağlamda 1980'i izleyen yıllarda kadınların hızla daha ileri bir konuma gelmesi, ikinci sınıf vatandaşlıktan kurtulabilmek için bir mücadelenin içine girmesi; sigorta kapsamındaki nüfus oranı yüzde 70'lerin üstüne çıkarken çok sayıda çocuk yaparak ana-babaya bir "aile sigortası" sağlama gereğinin azalması; nihayet hükümetlerin ve ilgili diğer kurumların bu işi ciddi tutması, bu başarının gerisindeki temel öğelerdir. Küreselleşmenin getirdiği teknolojik değişmeler, özelleştirmeler, firma birleşmeleri, yeni firma örgütlenmeleri gibi yeniliklerle giderek azalttığı vasıfsız kol gücü talebine uyumda, nüfusun demografik özelliklerindeki bu değişim, önemli bir adımdır. Nedeni hızla artan nüfus karşısında hükümetlerin, devreye giren yeni insan sayılarına, ancak eski düzeyde nitelikleri sürdürmeyi sağlayacak yatırımları yapabilmeleri; nitelikleri yükseltmeye dönük kaynakları yaratmada güçlüklerin bulunmasıdır. Nitekim Türkiye'de eğitime ayrılabilen kamu harcamalarının GSMH'ye oranı 1980'de yüzde 2.8'ken, eğitim talebindeki muazzam artışa rağmen 1993/1995 itibariyle bu oran ancak yüzde 3.4'e çıkabilmiş, fakat dönem sonunda krizler yoğunlaşırken tekrar eski düzeye gerilemiştir; her iki dönemde de Türkiye için verilen bu oranların OGÜ ortalamasının altında kalması (Tablo 19) düşündürücüdür.

ii) Ölüm oranı azalırken doğum oranının daha hızla düşmesinden kaynaklanan bu olumlu değişim demografik yapıda diğer olumlu dönüşümleri birlikte getirmiştir. Bir kere, bağımlı nüfus sayılan 0-14

(*) Bilgi Üniversitesi Araştırma Merkezi çerçevesinde Kuştepe (Şişli) gecekondu mahallesinde yapılan araştırma (1999) bunu gösterdi.

yaş grubu çocukların toplam nüfus içindeki payı, bir on yıllık sürede (1990-2000) yüzde 35.5'ten yüzde 29.6'ya düşmüş olacaktır (Tablo 18); buna karşılık faal nüfusa katılma yaşına gelenlerin oranında 4.5 puanlık bir artış beklenmektedir. Ne var ki, eğitim düzeyini yükseltme talebindeki artış, istihdama fiili katılımı yüzde 56.7'den yüzde 50.3'e düşürmeye kapıyı açacaktır.

Önemli bir diğer demografik özellik yaşam beklentisindeki uzayıştır: 1980'de erkeklerde 59, kadınlarda 64 olan doğuşta ortalama yaşam beklentisi, 1990'lı yılların ortasında sırasıyla 66 ve 71'dir. Ancak yaşlı (65 artı yaş) nüfusun toplam içindeki oranı 1980-2000 arasındaki yüzde 4'ten sadece yüzde 5.5'e çıkabilecektir. Yani 2000'li yılların başında da Türkiye için, Avrupa ülkeleri ve Japonya'dan farklı olarak, yaşlı nüfus oranı yüksekliği bir toplumsal sorun kaynağı olmayacak, çocuk ve gençlerin eğitimi sorunları, yaşlılara bakım sorunlarına yer bırakmayacaktır.

III. NÜFUSUN TOPLUMSAL NİTELİKLERİNDE DEĞİŞME

1. Eğitim Düzeyi ve Bilgi Çağı'na Katılma

i) Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte eğitime/öğretime, insan yetiştirmeye, kültür düzeyini yükseltmeye verilen öneme rağmen, Türkiye nüfusu eğitim düzeyi itibariyle OGÜ arasında en geri kalmış olanlardan biridir. Nüfusun ortalama eğitim süresi 3.5-4 yıldan ibarettir. Tablo 20 ortalama eğitim düzeyinin ne kadar geri olduğunu açıkça sergilemektedir. Buna göre okuma-yazma bilmeyen (6 artı yaştaki) nüfusun toplama oranına (yüzde 19.5) bir öğrenim kurumundan mezun olmayan nüfus oranı yüzde 15.9 eklendiğinde nüfusun yüzde 35.4 gibi çok yüksek bir oranının okur-yazar olmadığı ya da olsa da herhangi bir eğitim kurumundan geçmediği görülür. Açıktır ki, Üçüncü Sanayi Devrimi'yle birlikte girilen Bilgi Çağı açısından ciddi bir durum sözkonusudur. Kaldı ki, ilkokul (5 yıllık ilkokul) mezunlarının dahi "okur-yazar" olma şartları olarak belirtilen şu üç şartı yerine getiriyor oldukları kuşkuludur: Bir afişi anlayabilmek, bir haritayı okuyabilmek, bir lokanta he-

sabını toplayabilmek (DAP, 1998, s.4). Gerçi 1980'e oranla 1993-1995 arasında her eğitim kademesinde okullaşma oranında ciddi sıçramalar olduğu görülüyor (Tablo 19). Ancak çaba daha büyük olsa da, aynı tablo, OGÜ ortalamasından her kademede geriliğin yine sürdüğünü ortaya koymaktadır. En büyük fark ise, okul öncesi eğitim ve yüksek öğretim alanındadır; bunu kamu eğitim harcamalarının GSMH'ye oranı izlemektedir (Tablo 19). Bu tablo 28 Şubat kararlarıyla zorunlu eğitim süresinin ilköğretim okulunda 8 yıla çıkarılmasının, 1980 başından itibaren üniversitelerin Anadolu şehirlerine yayılmasının ve okul öncesi eğitimin yayılması çabalarının ne kadar önemli adımlar olduğunu gösterir. Ancak, geniş kitle sefilleşirken ailelerin çocukları zorunlu eğitim kurumu olan ilköğretim kurumuna göndermek yerine çalıştırması, bölüşüm bozukluğunun en ciddi sonuçlarının başında gelir.

Tablo 20 nüfus (6 artı yaş) içinde her eğitim kademesindeki mezunların oranını kadın-erkek dağılımı itibariyle gösterir. Buna göre eğitim düzeyindeki geriliğin başlıca kaynağı kadınlardır, ilkokuldan yüksek öğretime kadar her eğitim kademesinde kadın mezunların ora-

TABLO 20
Nüfusun Eğitim Durumu: 1990
(6 + Yaş Nüfusu)

Nüfus ve eğitim düzeyi	yüzde Toplam	yüzde Erkek	yüzde Kadın
Okur-Yazar	80.5	88.8	72.0
İlkokul Mezunu	46.1	49.1	43.1
Ortaokul ve Dengi Okul Mezunu	7.6	9.6	5.4
Lise ve Dengi Okul Mezunu	7.8	9.5	6.0
Yüksek Öğretim Mezunu	3.0	4.2	1.8
Bir Öğrenim Kurumundan Mezun Olmayan	15.9	16.3	15.5
Okuma-Yazma Bilmeyen	19.5	11.2	28.0
Toplam*	100.0	100.0	100.0

Kaynak: DİE, 1990 Genel Nüfus Sayımı.
(*) Birinci satır hariç toplamdır.

nı erkeklerden en az 2 puan geridir; ilkokul mezunlarında bu fark 6 puana, okur-yazarlıkta 17 puana çıkmaktadır. Başka bir deyişle, toplumun alt-gelir ve kültür düzeyindeki ailelere indikçe eğitimden alıkonan kız çocuklarının yüksek payı dolayısıyla fark büyümektedir; daha üst-eğitim kademelerinde bu farkın giderek küçüldüğü, yüksek öğretim diplomalıları arasında 2.4 puana gerilediği görülür. Ancak bu son gerilik, toplam yüksek eğitim mezunları arasında kadınların yarıdan da azı oluşturması demektir. Geleceğe dönük olarak yapılacak bir değerlendirmede bunun dünyadan giderek artan bir sapmayı ifade edeceğini söylemekte fazla hata olmasa gerekir. Çünkü 21. yüzyıl için beklentilerden biri de bütün demokratik ülkeleri kadınların yönetecek olmasıdır (DAP 1998, s.8). Bir değerlendirmeye göre, kadınların yeni buluşlarla ilgilenmemeleri dolayısıyla onlara dünyayı yönetecek zaman kaldığı için bu beklenti vardır (Adams, 1997, s.107).

Eğitim düzeyi itibariyle Türk toplumuna tepeden bakıldığında görülen manzara, Bilgi Çağı açısından bir değerlendirmede, iç karartıcıdır. Nüfusun içinde (1990) lise ve dengi okul mezunu (yüzde 8) artı üniversite mezunlarının oranı (yüzde 3) sadece yüzde 11 kadardır; buna karşılık okuma-yazma bilmeyen artı bir okuldan mezun olmayanların oranı yüzde 35.4'tür; gerisi bugünkü tanımla (eski tanımda ilkokul artı ortaokul) ilköğretim kademesini tamamlamış yüzde 53.7'dir. Bu son aşamada dahi kadınların oranı yüzde 48.5'ten ibarettir.

Verilen eğitimin kalitesi, tabii ayrıca sorgulanmaya değer. Yaratıcılığı, düşünmeyi geliştirmek yerine bilgi hamallığına dayanan eğitim artık her ülkede sorgulanmakta, değişmesi yolunda projeler geliştirilmektedir. Bu, 21. yüzyıla Türkiye'nin devrettiği başlıca sorunlar arasındadır ve çözümü en zor olanlardan biridir.

ii) Türkiye uzak geçmişte Batı'da yaratılan devrimleri büyük gecikmelerle benimseyebildiği içindir ki, "çevreleşip" gelişmekte olan ülke statüsüne düşmüştür. Bunların başında matbaanın 300 yıllık bir gecikmeyle getirilmesi gelir. Ancak daha sonraki devrimsel değişmelerin girişinde süreler giderek kısalmıştır. İçinde yaşadığımız Üçüncü Sanayi Devrimi ya da Bilgi Çağı'na kendi buluşlarımızla katılamasak da, hiç

olmazsa bunun ilk adımı olan kullanıcı olarak konumumuz nasıl gözükmektedir? **Tablo** 19'un son bölümü bu konuda diğer OGÜ ile bir karşılaştırma olanağı verdiği için yararlı olabilir.

Buna göre televizyon sahipliği, kişisel bilgisayar, internet ve faks makinesi kullanımı açısından Türkiye OGÜ'den biraz daha iyi konumdadır. En geri olduğu alan günlük gazete okurluğudur: OGÜ ortalaması binde 62'yken Türkiye ortalaması sadece binde 44'tür. Belirtelim ki, Türkiye 1997 yılı itibariyle Dünya Bankası'nın alt-orta gelirli ülkeler sınıfından üst-orta gelirli ülkeler sınıfına terfi etmişti; üst-orta gelirliler için bu oranlar iyice yüksektir; örneğin, günlük gazete, kişisel bilgisayar ve internet rakamları Türkiye'nin iki katı veya daha fazlasıdır (ABD'de binde 362.4). Yani Türkiye 1997'de gelir sınıfı atlamış olsa da yerini koruyamadığı bu sınıfın gösterdiği Bilgi Çağı'na uyumun epey gerisindedir; katetmesi gereken çok yol vardır.

Tabloda gösterilmeyen diğer göstergeler de bu bağlamda anlamlıdır: Milyon kişi başına Türkiye'nin yetiştirdiği (1981-1995) ve AR-GE'de çalışan bilim adamı ve mühendis sayısı 209'dur; bu sayı Polonya ve Macaristan gibi ülkelerde Türkiye'nin beş katından fazladır (sırasıyla 1083 ve 1157); bir ara Türkiye'nin ağabeylik yapmaya soyunduğu Özbekistan'da 8 katına (1760) yakındır (Dünya Bankası 1998/99). Yani Bilgi Çağı'nın talep ettiği teknolojik değişmeyi yaratacak kaynak kişiler (bilim adamları ve mühendisler) AR-GE'de çalışmak üzere yeterli sayıda yetişmemektedir. Fakat en çarpıcı olan şudur: DPT, dünya standartlarına göre Türkiye çok geri kalmış olsa da, mühendislik ihtiyacı projeksiyonunda, hemen her alt-dalda 2000 yılında ihtiyaç fazlası olacağını tahmin etmektedir (DPT 7. BYKP, s.32). Oysa büyük sayılar kanununa göre, taban sayılar büyümelidir ki, bunların içinden yaratıcılar da çıkabilsin.

2. İşgücüne Katılma

i) Küreselleşmenin yoğun etkisi altına girilen son on yılda (1990-2000) dahi, Türkiye işgücünün dağılımı tarım ağırlıklı yapısını sadece hizmetlerle paylaşabilmiştir (**Tablo** 18). 1990'da birinci yüzde 48'den

2000 yılında yüzde 40.8'e inerken, ikincinin payı da yüzde 36.8'den yüzde 42.2'ye çıkmış olacaktır; aynı dönemlerde sanayide beklenen artış sadece 1.8 puandan (yüzde 15.2'den yüzde 17'ye) ibarettir. Burada üzerinde durulması gereken en önemli nokta ekonomilerde esas verim artışı kaynağının sanayi olması; eğitim ve sağlık, AR-GE, finans, ulaştırma gibileri hariç, hizmetlerin daha çok istihdam yaratma, yaşama birtakım kolaylıklar sağlama açısından önem taşımasıdır. İlkel bir tarım yapısında faal nüfusun hâlâ yüzde 40.8'inin çalışıyor olmasıysa verim düşüklüğünün sürmesi demektir. Ayrıca imalat sanayiinin 1990'lı yılların ikinci yarısında işgücü verimi artışı durgunluğuna (Tablo 13) girdiği düşünülürse, 2000'li yıllarda verim artışı için çok az almaşık kalmaktadır. Bunun önemli bir kaynağı, yüksek verimli iş alanlarının hızla geliştirilmesi, böylece atıl işgücü oranını yapışıp kaldığı yüzde 14.5'in ve tarımda faal işgücü oranını yüzde 40'ın altına indirmek olabilir. yüzde 10-12 oranındaki işsizlikle Avrupa'nın yeni kuramlar geliştirdiği görülüyor: Gelişmekte olan ülkelerden ithal edilen emek-yoğun malların bu sanayileri geriletmesi dolayısıyla işsizliğe yol açtıkları, geçmişte ithal edilen işçilerin kendi işçilerinin yerini aldığı, sosyal refah devleti uygulamalarının işsizliğe neden olduğu gibi kuramlar bunların başlıcalarıdır. Bir yandan da "sosyal şart" dedikleri yeni yaptırımları (çocuk çalışmasının engellenmesi, çalışanların kendilerindekilerle aynı sosyal olanaklara kavuşturulması gibi) Türkiye gibi ülkelere kabul ettirmeye çalıştıkları anımsanmalıdır. Bu karşılaştırma Türkiye'deki işsizlik oranının ciddiyetine iyi bir gösterge olabilir. Mikro-elektronik devrimin imalat sanayiinde istihdam artışını giderek kısma yolunda olmasıysa, verim artışı kadar istihdam artışı için de yeni olanaklar yaratılmasının önemine işaret eder.

Bu tablo geleceğin gereklerine ilişkin şu işaretleri verir: 2000'i izleyen yıllarda (örneğin 2010'a kadar) nüfus artış hızı mutlaka yılda yüzde 1'in altına inmiş olmalıdır; büyüme hızı, bir yandan yüksek katma-değerli, Bilgi Çağı teknolojileriyle donanmış sanayi alt-dallarındaki gelişmelerle, yüksek nitelikli ve verimli işgücü istihdamı yoluyla yükseltilmelidir; bir yandan da tarımdaki çok düşük verimli emek ve

işsizlerin daha yüksek verimle istihdam edilebilecekleri yeni alanlar geliştirilmelidir. Bu alanlarla ilgili gelişmelere dönük projeler hazırlanırken, bunun gerektirdiği eğitilmiş işgücünü yetiştirecek eğitim kurumlarına (yatılı-ücretsiz meslek okullarına) alt-gelir katmanlarındaki ailelerin çocukları yöneltilmelidir.

ii) Türkiye'nin işgücüne katılım bağlamında ciddi baş ağrılarından biri çocuk istihdamı ve bunun yüksek oranıdır (Tablo 16). Yaş grubu nüfusunun yüzde 22'sine varan bu oranın gelir bölüşümündeki kötüleşmeyle, bu sonuncunun da küreselleşmeyle bağlantısına (Onuncu Bölüm) değinilmişti. Sekiz yıllık ilköğretim yasasının çıkarılmasında bu çocukların 14-15 yaşına kadar okullaştırılıp istihdamdan alıkonmasının baş etken ve bunun da İLO şartı olduğu unutulmamalıdır. Küreselleşme bir yandan alt-gelir katmanlarını doğal piyasa sürecinde yoksullaştırıp aileleri çocuklarını çalıştırma baskısına sokarken, bir yandan da bunu destekleyen eğilimler yaratmaktadır: Kızışan rekabetin küçük işletmeleri, bu çocukları kayıt-dışı istihdam etme baskısına sokması, küçük işletmelerin bu yoldan ayakta kalabilmesi gibi. En pis, en ağır işleri yapıp haftada 10-20 dolar gibi ücretlerle çalışan bu okul çağı çocuklarıysa aileye katkı yaparken kayıt-dışı istihdamı beslerler. 1998'e kadarki süreçte beş yıllık ilkokulu bitiren çocukların yarıdan biraz fazlası orta öğretime devam edebilirken gerisi okul dışı kalıyor, bu pazarı besliyordu. Burada ciddi sosyal sorunların ortaya çıkacağı, hem aileler hem KOBİ'lerin yeni dengeler aramalarının gerekeceği açıktır. Nitekim izleyen kriz yılları bunu su yüzüne çıkardı. Buna karşılık, zorunlu eğitim düzeyinin yükselmesi, kayıt-dışı istihdamın önlenmesi ve Bilgi Çağı gereklerine biraz daha uyumlu hale gelinmesi açısından büyük önem taşır. Küreselleşmenin çelişkisi çok açıktır.

Kayıt-dışı istihdamın diğer öğesi kadınlardır. Asıl istihdam alanları "ücretsiz işçi" statüsüyle tarımdır; tarımdaki faal nüfusun yarısını oluştururlar. Kentlerdeyse kayıt-dışı istihdamın, çocuklarla birlikte, baş öğesidirler; vergisiz-sigortasız çalışıp hem işverenin rekabet gücünü artırırlar, hem aile gelirine katkı yaparlar.* Aynı zamanda toplumun eğitim düzeyi en düşük kesimi ve toplum törelerinin baş kurba-

nıdırlar. Köy-kent birlikte ele alındığında 1980'de istihdamın yüzde 35'ini oluştururken, bu oran 1997'de ancak yüzde 36'ya çıkabilmiştir. Yine de Ortadoğu-Kuzey Afrika gibi halkının çoğu Müslüman olan bir bölgeyle karşılaştırıldığında, Türkiye'de kadın istihdamının epey yüksek olduğu görülür: Birincide (1997) yüzde 26 olan bu orana karşılık Türkiye'deki yüzde 36 oranı, (Dünya Bankası 1998/99), Türkiye'nin epey "fark attığı"nı gösterir. Ama bu, kentlerde toplam işgücünün ancak yüzde 20'sini kadınların oluşturması demektir. Daha önce değinildiği gibi, Türkiye'nin başlıca ihraç malı dokuma-giyim sanayii, kadın istihdamının kentlerde en yaygın olduğu alandır ve yarısı da KOBİ'lerde kayıt-dışı istihdam edilmektedir (Eraydın, 1998).*

Gerek çocuk, gerekse kadın istihdamı bir yandan küreselleşmenin getirdiği rekabet baskısını en çok kimlerin çektiğini gösterir; bir yandan da Türk toplumunun alt-gelir ve alt-kültür katmanlarında erkek-egemen değerlerin ve kadınları ikinci sınıf sayan anlayışın hâlâ sürmekte olduğunu.

3. Sosyal Güvenlik

i) Küreselleşmenin hedef aldığı başlıca kurumlardan biri "sosyal refah devleti"nin temelinde yatan sosyal güvenlik sistemidir. Bu sistemi devletin güçlü katılımının yaşattığı yerler (örneğin Batı Avrupa) olduğu gibi, sistemin "işverenle işçi"ye dayandığı ülkeler de vardır (örneğin Japonya). Türkiye esasta bu ikinci takım arasında yer almakla birlikte, özellikle 1990'lı yıllarda, devletin bütçeden artan oranda katkı yaparak sosyal güvenlik kurumlarını ayakta tutması gerekmiştir. Ancak iç borç faizi ödemelerinin yanında devletin bütçeden sosyal güvenlik kurumlarına yaptığı katkının hiç mesabesinde olduğu burada vurgulanmalıdır (1999'un ilk altı ayında iç borç faizi ödemeleri 5 katrilyon TL, sosyal güvenlik kurumlarına katkı 1.2 katrilyon TL'dir; birinci ikincinin dört katından fazladır).

Küreselleşmenin refahı tabana yayan bu kurumlara saldırma

(*) 1996 yılı itibariyle toplam aktif sigortalı nüfusun (8.8 milyon kişi) sadece yüzde 15.8'i kadındır.

nedeni çeşitlidir: Bir kere, sosyal refah devleti halkın güvenini, bağlılığını güçlendirdiği ölçüde ulus-devlet bir güç merkezi olur; zayıflatılması zorlaşır. Bu da uluslararası şirketlere karşı en güçlü direnme kurumunun ayakta kalması demektir. Öte yandan sosyal güvenlik kurumlarına işverenin katkı payı, dünyayı ele geçirmek üzere adeta bir "cihat ilan eden" uluslararası şirketlerin kârlarının törpülenmesine yol açar. Ayrıca işçinin bu kurumlar (özellikle işsizlik sigortasının da bulunduğu durumlarda) sayesinde işveren karşısında direnç gücü artar, ücret talepleri yüksek olur; nedeni işsiz kalsa da güveneceği bir kaynak bulunmasıdır. Bunlara uluslararası sigorta şirketlerinin kendilerine yeni pazar ve kâr yaratma baskısı eklenmelidir. Nihayet ABD'nin, Washington Konsensüsü gereği, dünyayı kendine benzetme arzusu gelir. İşte bu dış kaynaklı saldırı, Türkiye'de de (beyinleri yıkama ya da satın alma yoluyla) sosyal güvenlik sistemini 1990'lı yılların sonunda eleştirinin odak noktasına oturtmuştur. Hiç kuşkusuz, bu dış kaynaklı saldırıya içerideki saldırı eklenmelidir. Yeterli müşteri bulamayan, en kalabalık müşteri kaynağı rizikosu yüksek trafik sigortasında olan yerli sigorta şirketlerinin baskısı hiç de küçümsenemez. Bankaların yan kuruluşları olan sigorta şirketleri, güçlenebilmek için kendilerine emeklilik, sağlık, hayat gibi alanlarda büyük sayıda yeni müşteri takımı yaratmak arzusundadır. Türkiye'nin DTÖ çerçevesinde hizmetlerin de serbestleştirilmesini imzalaması (1999), yerli şirketlere bu alanda da ortaklıklara girişme kapısını açmıştır.

ii) Türkiye'de sosyal güvenlik sistemi üç kamusal kurum çerçevesinde örgütlenmiştir: Kamuda görevli "memur"lar için Emekli Sandığı, işçi statüsünde çalışanlar için Sosyal Sigortalar Kurumu, tarım-dışı serbest çalışanlar için Bağ-Kur. Bu son ikisi aynı zamanda ücretli tarım işçilerini, düzensiz çalışanları ve toprak sahibi tarım üreticilerini de "gönüllü olmaları" durumunda kapsayabilirler. Bu üç kamusal kurum emeklilik, sağlık bakımı, iş kazası, hastalık ve sakatlık durumları, hamilelik ve çocuk gibi alanlara ilişkin ödemeleri kapsar. Bunların dışında, başta bankalar ve büyük şirketler olmak üzere, kendi özel emeklilik sandıklarını, sağlık sigortası sistemlerini yürüten kurumlar da vardır.

Tablo 18'in son iki satırı Türkiye'de aktif sigortalı artı bağımlı sigortalı olmak üzere sigorta kapsamındaki nüfusu ve sağlık bakımı kapsamındaki yine aktif ve bağımlı nüfusun oranını gösterir. Buna göre, 1990'lı yılların küreselleşme dünyasında Türkiye'de her iki alanda kapsanan nüfus oranı giderek artmıştır; birinci bağlamda yüzde 71.2'den yüzde 92.6'ya çıkarken daha hızlı bir artış sağlık bakımı kapsamındaki nüfusta sözkonusudur. İşte, yerli ve yabancı sigorta şirketlerinin göz koyduğu büyük müşteri kaynağı budur; sosyal güvenlik özelleştirildiğinde bunun önemlice bir kısmını ele geçirebileceklerdir. Kamusal sisteme yatırım yapmadan getirilen kalabalıklaşma bir yandan, doktor ve diğer hizmetlilerin düşük ücretler dolayısıyla ek gelir arayışına girmeleri diğer yandan, sağlık sistemini yozlaştırmış, yüksek gelirli kesimi zaten "özel" arayışlara sokmuştur. Türkiye DTÖ çerçevesinde hizmetleri de yabancı sermayeye açınca bu tablo tamamlanmıştır.

Sosyal güvenliğin tökezlemeden yürümesinin iki ayağı vardır: Birincisi işçi/işveren tarafından primlerin düzenli ödenmesi ve buna ilişkin aktüarya hesaplarının sağlıklı biçimde yapılıp yürütülmesi; ikinci ayağı toplanan primlerin oluşturduğu büyük fonların en az rizikolu/en kârlı alanlarda değerlendirilmesidir; öyle ki, bu kurumlar taahhütlerini gerektiği biçimde yerine getirebilsin. Türkiye'de bu iki ayak da ciddi biçimde sorunludur. Belirtelim ki, sermaye hareketlerinin serbestleşmesinden yararlanıp en iyi olanakları müşterilerine yaratmak amacıyla dünyayı elektronik hızla dolaşan fonlar arasında Amerikan ve diğer emeklilik ve sigorta fonları vardır.

Bir kere, çalışanlardan prim toplamak (SSK ve Bağ-Kur) büyük sorundur: Kayıt-dışı istihdam küreselleşme baskısı altında giderek büyürken, çalışanların önemli bir bölümü sigorta primine konu olmuyor demektir. Diğer sorun (SKK) işverenlerin işçiden kestiği primleri faizsiz fon olarak kullanmak için bunları ödemeyi geciktirmesi, atlatmasıdır. Bağ-Kur'a bağlı olanlar da gelir durumları biraz bozulunca prim ödemeyi durdurmaktadır (Emekli Sandığı açısından tabii bu sorunlar geçerli değildir). Bu kurumların sorunlarının başında yeterli prim toplayamamak gelir. Ayrıca prim ödeme süresi de 1999'daki "reform"a kadar çok kısaydı.

İkincisi, aktüarya hesapları bozuktu. Bu kurumlarda emeklilik yaş sınırı, politik hesaplarla, 1993'te kaldırılmıştı. Erken yaşta emekli olup bir yandan emekli aylığı alırken bir yandan da aktif hayatta kalmak çalışanın işine gelmiş; işveren de aynı şekilde prim ve vergi ödemediği için bundan yararlanmıştır. Her emekliye karşılık aktif sigortalı olarak çalışanların oranı dış dünyada 3.5-5 arasındadır. Türkiye'deyse 2.8'den (1989) 2.3'e (1995) düşmüştür. Kayıt-dışı istihdam ve tabii işsizlik aktif sigortalıların sayısındaki artışı sınırlarken, erken emeklilik emeklilerin sayısını artırmıştır. Bu çarpık oranlar kurumların açığının giderek büyümesine katkı yapmıştır. İşte bu çarpıklık karşısında Ecevit başkanlığındaki koalisyon hükümeti (DSP-MHP-ANAP) IMF baskısıyla emeklilik yaşını erkeklerde 60, kadınlarda 58'e çıkaran yasayı TBMM'den geçirdi (1999). Prim ödeme süresi de, tabii, uzamış oldu.*

Nihayet ve en önemlisi ele geçen fonları, devlet, ucuz kaynak olarak yıllarca en düşük faizlerle borç almak üzere kullanmış, özellikle 1970-1994 döneminde enflasyonun altında faiz hadlerinde değerlendirdiği için bu fonlar erimiş, gitmiştir (Fişek, vd. 1999). Şimdi de "özelleştirme" diye işçi ve işveren kaynaklarından biriktirilen fonlarla (SSK'nın öncelikle) mülkiyetine geçirdiği taşınmazları satma planları yapılmaktadır (Emekli Sandığı'nın beş yıldızlı otellerinin işletme hakkı devredilmeye başlamıştır). Geçmişte Osmanlı, haraç alan mütegallibe takımındaki zenginlerin başını vurdurup malına mülküne el koyardı. Ancak bunu hiç olmasa "haram" sayılan servetlerin sahiplerine uygulardı. SSK'nın servetine el konması, işçi/işveren takımının çalışma ürünü olan fonlarla satın aldığı varlıklara el koyma demektir ki, bugünkü dünyanın hangi demokratik ülkesinde bir benzeri vardır bilemeyiz.**

SSK'nın en iyi biçimde, yani hem rizikosu düşük, hem çok kârlı alanlarda değerlendirmesi gereken fonlarını hükümetlerin nasıl tü-

(*) İşçilerin tepkisi "mezarda emeklilik istemeyiz", işverenlerin tepkisiyse, "60 yaşında işçi çalıştırmayız" biçiminde ortaya çıktı. Çalışma Bakanlığı'nın bir çalışmasına göre (Haziran 1999) bu yaş yükseltme uygulanırsa kurumların açığı 2005'te GSMH'nin yüzde 2.93'ü, 2020'de yüzde 4.83'ü, uygulanmazsa sırasıyla yüzde 3.85'i ve yüzde 8.36'sı olacaktır.

(**) 12 Eylül rejimi kapattığı DİSK'in varlıklarına el koymuştu. Yani benzersiz dediğimiz işin tam olmasa da bir benzeri demokrasinin askıya alındığı bir dönemde yine Türkiye'de uygulanmıştır.

kettiği şu verilerden bellidir: Yasal olarak devlet tahvillerine en çok yüzde 40 kadarının yatırılması gereken SSK fonlarının, 1965-1980 döneminde ortalama olarak bunun çok üzerinde bir oranı ve daha fazlası da, KİT finansmanı için Devlet Yatırım Bankası tahvillerine ayrıldı. Bu dönemde Türkiye'de reel faizlerin negatif düzeylerde seyretmesi fonların reel olarak aşınmasının başlıca nedeni oldu. 1982-1993 yıllarında reel faizler giderek yükselirken, hükümetler SSK fonlarını cari nominal faizlerin yarısı düzeyinde faizlerle kullanmış, rant ekonomisinin şahlandığı bu yıllarda herkes reel faizden yararlanırken SSK kaybettirilmiştir. Ayrıca prim alacaklarına uygulanan faiz oranının bunun yüzde 20'sini aşamaması, prim ödemeyi geciktiren işverene SSK'nın sırtından gelir transferi anlamına gelmiş, hem de prim ödemeyi geciktirmeyi teşvik etmiştir. Nihayet SSK, fonlarını değerlendirmek için taşınmaz mal almayı seçtiğinde, "ahbap-çavuş" kapitalizminin siyasetçi-tüccar-tarikat-mafya ağının çıkarları için, hesapsızca düşük getirili alanlara yönlendirilmiştir. SSK açıkları buralardan kaynaklanmaktadır. Devlet bütçesinden 1995 sonrası aktarılan kaynaklar, daha önceki yıllarda yapılan yağmayı herhalde karşılamaya yetmeyecektir.

iii) Küreselleşmenin sıklaştırdığı ve şiddetlendirdiği krizlerin işsizlik sigortasını "acil" kıldığı açıktır; nitekim Ecevit başkanlığında koalisyon hükümeti tarafından 1999 yılında sosyal güvenlik reformu gündeme getirildiğinde işsizlik sigortası da içerilmiştir. Krizlerin yüz binlerce işçiyi işsiz bırakması ve yol açtığı acı tablo herhalde bunun ana dürtüsü olmuştur. Çünkü küreselleşme öncesi dönemde işsizlik sigortası işçi sendikalarınca gündeme getirildiğinde bu konu yıllarca ertelenmişti (Türkiye buna ilişkin ILO sözleşmesini 1971'de imzalamıştı). Ne var ki, işsizlik sigortasından yararlanmak için işçilerle işveren arasında olması gereken mutabakatın kolayca sağlanamayacağı anlaşılıyordu.*

(*) Bunun nedeni şudur: 1 Haziran 2000'den itibaren yürürlüğe giren İşsizlik Sigortası Yasası'nın işlevini yerine getirmesi için "olağanüstü" durumlarda işsiz kalanları sigortalaması gerekir. Oysa Türkiye'de yılda 1.5 milyon işçi işten çeşitli nedenlerle atılıyor; işverenin işten atma serbestliğinin sınırlanması sigorta sisteminin işleyebilmesi için şart oluyor. Bunu da sağlayacak olan İş Güvencesi Yasası'dır. Ancak (bu kitap 2. baskı için hazırlanırken), 2001 yılının ilk yarısında gündeme gelen Yasa Tasarısı işverenler tarafından çok eleştiriliyor ve yürürlüğe giremiyordu

iv) Dış dünyadan ve içerideki finans kesiminden baskılar, devletin (temelde iç borç faizlerinden kaynaklanan) bütçe açıklarına eklendiğinde, Türkiye'nin sosyal güvenlik sistemini eleştirilerin odak noktasına oturtmuştur. Şili'deki sosyal sigortanın özelleştirilmesine öykünen Refahyol döneminin Başbakanı Prof. Dr. Tansu Çiller, bu sistemi Türkiye'de uygulamanın yollarını aramıştı. Ancak hükümetin ömrü vefa etmediği için uygulanamamıştı. O dönem Dünya Bankası'yla IMF de Şili'deki özel sigorta sistemini çok övüyor, Türkiye'ye tavsiye ediyordu. Ancak bu sistemin, temelinde, söylenenden çok farklı olduğu, özelleşen kısmındaysa fonların yüksek getirisinin ekonomik büyümeye bağlı bulunduğu ortaya çıktı. IMF daha sonra baskıyı "emeklilik yaşı" üstünde yoğunlaştırdı. Ne var ki, primler düzenli toplanamıyor, toplandığı kadarıyla da gerektiği biçimde değerlendirilemiyorsa, emeklilik yaşını yükseltmekten sosyal güvenlik sistemi için ancak "marjinal" nitelikli bir yarar beklenebilir.

Buna karşılık özel sigorta şirketlerinin, özellikle uluslararası dev sigorta şirketlerinin sağlayacağı yarar çok büyüktür. Nedeni resmi sigorta yaşını beklemeden emekli olma zorunda kalabilecek olanların bu ihtimale karşı özel sigorta yaptırmak ihtiyacını duyacak olmasıdır. Ayrıca "reform" diye getirilecek yaş, prim ödeme süresi ve oranı öyle ayarlanabilir ki; SSK üyesi olmamanın olmaya yeğleneceği, imkânları olanların özel sigortaları tercih edebileceği bir ortam yaratılır. Başta IMF, emeklilik yaşı üzerinde kopan fırtınanın amacı, işte bu yoldan, dev yabancı sigorta şirketlerine ve onların yerli ortaklarına Türkiye piyasasını açmaktır. Bu alanda "reform" sürecek gibidir.

21. yüzyıla devredilen sorunlar arasında, sosyal güvenlik sisteminin hem çalışanların çıkarını kollayacak, hem de devlete büyük yük bindirmeyecek biçimde yeniden düzenlenmesi vardır. Sistem yeniden yapılanırken devleti de katkı yapanlardan biri olarak düşünmek gerekecektir (Yeldan-Köse, 1999, s.14).

(*Petrol-İş Dergisi*, Ağustos 2000, s.6-18 ve *Mess İşveren Dergisi*, Haziran 2001, s.7). Türkiye'nin çok ağır bir kriz ve inanılmaz düzeylere varan işsizlik yaşarken işveren kesiminin de ciddi sıkıntılara girmesi, anlaşmanın kolay olamayacağını gösteriyordu.

IV. KÖYLER, VAROŞLAR VE KENTLER: İNSANLAR VE SORUNLAR

1. Yozlaşmayı Hazırlayan Ortam

i) Küreselleşmenin miladı diyebileceğimiz 1980 yılında Türkiye nüfusunun yarıdan biraz fazlası hâlâ köylerde yaşıyor, köylü nüfus her bağlamda ağırlığını sürdürüyordu. Yüksek nüfus artış hızı da önemli ölçüde bu nüfus dağılımıyla bağlantılı bir olaydı. Kısmen ekonomide gelişme/büyüme sürecinin bir sonucu olarak, kısmen küreselleşmenin etkisiyle bu dağılım son 20 yılda kentler lehine değişti; öyle ki 2000 yılında nüfusun yarıdan çok daha fazlası (yüzde 70.6) kentlerde yaşıyor artık. Demografik değişim de bunun etkisiyle giderek azalan nüfus artış hızıyla tanımlanmaya başladı. Kent nüfusu içinde payı hızla artanlar ise 500 bin-5 milyon arası nüfuslu kentler oldu (1985'te kent nüfusunun yüzde 15'i, 1995'te yüzde 35.4'ü). 1980 ve özellikle 1990 sonrasını tanımlayan bu değişim İstanbul, Ankara, İzmir gibi metropollere yığılan göçlere nazaran farklı bir olaydır; Anadolu'nun (Eskişehir'den Gaziantep-Kahramanmaraş'a uzanan hat üzerindeki) orta boy kentlerinde gözlenen sanayileşmeye koşut olarak ortaya çıkmıştır.

Tarım üreticilerinin "serbestleşmeyi", yani azalan devlet destekleri ve serbestleşen tarım ürünü ithalatını, üretim artış hızını durağanlaştırmayla yanıtladığını daha önce belirtmiştik (Tablo 14). Köyden dışarı savrulmada, Doğu-Güneydoğu Anadolu bölgelerinde serbestleşmenin etkisiyle hayvancılığın çökmesi rol oynadı; buna PKK eylemleri dolayısıyla mera hayvancılığının olanaksızlaşması eklendi. Ve kentleşmenin yarattığı cazibe kadar köylerin hızla artan nüfusu dışarı itmesi, birlikte, kentli nüfus oranının artmasında rol oynadı. Aynı zamanda az nüfuslu (20 binle 150 bin arası) kentlerin nüfus kaybettiği anlaşılıyor.

Kentli nüfus oranı artarken kentlileşemeyen iç göçmenlerden ötürü, kentlerdeki nüfus artışı doğal nüfus artışının üzerine çıktı. Büyük kentlerin varoşları köylü geleneklerini terketmemiş, fakat kent yaşamına da uyum sağlama durumunda kalan insan kalabalıklarını ba-

rındırır oldu.* En yoğun göç alan bölge Ege-Marmara, daha az olmak üzere Karadeniz, en yoğun göç veren bölgeyse başta Orta Anadolu oldu. Doğu-Güneydoğu Anadolu nüfusunun toplam içindeki oranının sabit kalmasıysa, bu bölgelerin göç vermedikleri anlamına gelmez. Doğum oranı ve doğal nüfus artış hızları çok yüksek olduğu için, payın sabit kalması yoğun göçün sürdüğüne işaret eder. Zaten göreli fakirleşme de en fazla bu bölgede ortaya çıktığına göre, göç bunun en olağan sonucudur (Tablo 15). Büyük kentlerde artık nüfusun yaklaşık yarısının "varoş" tanımındaki yerleşim alanlarında yaşıyor olması, Türkiye'de üçlü bir yerleşim biçimi yaratmış, geleneği-göreneği özdeş olmayan üç ayrı yaşam biçimini ortaya çıkarmış bulunuyor: Geleneksel yaşam biçiminin çok az değişebildiği, toplumun en düşük gelir ve kültür düzeyindeki kişilerini barındıran köyler; toplumun en yüksek gelir ve kültür düzeyindeki halkı barındıran kent merkezleri; bu iki uç arasında yer alan, köylülükten kopmuş ancak tam kentli olamamış, bu uyum sürecinde yaşayan varoş halkı. Önümüzdeki yıllarda köylerin nüfusu göçle kente gelirken, hızla şişmesini sürdürecek olan kesim bu sonuncu grup, yani varoş halkı olacaktır. Bu nedenle varoşların sadece fiziksel mekân değil, insan varlığının da kentlileşebilmesi, 2000'li yıllar Türkiye'sinin yerküredeki büyük değişim sürecine uyum sağlayabilmesinde başlıca etken rolü oynayabilecektir.

ii) Toplumbilimci Prof. Dr. Mübeccel Kıray varoşların evriminde birkaç farklı aşamanın bulunduğunu, 1990'lı yılların sonuna doğru ulaşılan aşamada olumlu değişmelerin gözlendiğini şöyle vurguluyor (TESEV, 1997, s.26):

> "... Kente gelenlerin buradaki ilk on yılında... ailenin topraktan kopuk kompozisyonu ve güvence olarak aile ve akrabalık dayanışmasına sığınmaları ilk aşamayı oluşturur.
> 1970'lerde akrabalararası dayanışmaların yerini hemşerilik ilişkilerinin aldığı ve bunun hızla bir himaye (patronaj) düzenine dönüş-

(*) "Kuştepe Araştırması" az sayıda çocuk ve çekirdek aile geleneğinin İstanbul'un bu gecekondu mahallesinde yerleşmiş olduğunu gösterdi (İstanbul Bilgi Üniversitesi, AR-ME 1999).

> tüğü görülür... Himaye eden... bazı hizmetler karşılığında himaye ettiği kişilere... her konuda yardım eder.
> 1980'lere gelindiğinde, hemşerilikten çok daha kapsamlı siyasi partilerin parti patronajı... daha etkin olmuştur... yerleşmelerin toparlandığı... okul, cami, sağlık ocağı ve benzeri yerlerin bir merkez nüvesi oluşturduğu, yerleşenler arasında da bir tür tabakalaşma... görülmüştür... Parti himaye sistemi de tıkanmış, etkinliğini sürdüremez hale gelmiştir.
> 1990'lara yaklaşırken ise dinsel örgütlerin ve tarikatların sorun çözme işlevini yüklendiğini gözlemliyoruz. Himaye ilişkileri(nin)... en çok hukuk düzenini hırpalamış olduğu ve usulsüzlüğü olağan bir şey gibi kabul ettirir görüldüğü ortaya çıkmıştır... patronaj ilişkilerinin şehir düzenine uyum sağlayamadığı... ve daha sorunlu hale getirdiği farkedilir.
> ...Son beş sene içerisinde şehir yaşamının yeni bir aşamaya ulaştığı söylenebilir... Lions'lardan Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi dünya görüşlerini odaklaştırmak isteyen fikir kulübü ya da yardım dernekleri toplumu etkilemeye başlamışlardır... yeni oluşumlar otokratik ve buyurgan değillerdir... Himaye (patronaj) ilişkilerinin de parçası değillerdir. Daha çarpıcı bir gelişme de... dernekler dahil, sendikalar, meslek odaları, iş örgütleri ve benzeri kuruluşların biraraya gelerek 'Sivil Toplum Kuruluşları Birliği' oluşturmaları ve kurulu yapıyı yeniden düzenlemeye çalışmalarıdır..."

Varoşların Türkiye'de iki boyutlu bir değişim kaynağı olduğu vurgulanmalıdır. Bunun bir boyutu olumludur; Türkiye'ye gelişme dinamiğini gerçekleştirebilme imkânı sağlamıştır ve sağlamaktadır. Kentlerin "ucuz insan deposu"na dönüşen varoşları, bir kere, üretim sürecinde artmayan reel ücretlerle (Grafik 12) kârları ve sermaye birikimini besliyor; ikincisi, göçmenler kent geleneklerini benimsedikçe yerli üretime pazar açıyor. Üst düzey gelirli kesim ancak "Avrupa malı" ve Amerikan/Avrupa markası kullandığı için, yerli sanayinin temelde büyüyen pazarı burada yatıyor. Üçüncüsü, gözüpek küçük girişimciler arasında varoşlardan gelenler bulunduğu gibi, özgün sanat yaratılarına da katkıların kaynağı varoşlar oluyor: Arabeskten yeni pop müzik türlerinin, köy edebiyatının yerini almaya başlayan varoş edebiyatının (Latife Tekin gibi) özgün sanat yapıtları doğuyor.

Ancak varoşlar aynı zamanda kentlerde odaklanan büyük toplumsal sorunların da kaynağı oluyor. Bunun bir nedeni yukarıdaki alıntıda Prof. M. Kıray'ın konu ettiği "himaye" (patronaj) ilişkileridir. Uyuşturucu mafyasından çetelerin her çeşidine, tarikatlardan, Fethullahçılardan arazi mafyasına, varoş insanının toplumsal zaaflarından yararlanılması, işte bu "himaye" düzeni çerçevesinde ortaya çıkabilmektedir. İşsiz, çevresine uyumsuz, eğitimsiz, ne yapabileceğini bilemez durumdaki varoş gençliği bu örgütlerin ağına kolaylıkla takılabiliyor. Nedeni bu örgütlerin onun aradığı her türlü imkânı basit birtakım "hizmetler" karşılığında sağlıyor olmasıdır: İş, aş, yaşam güvencesi ve yükselme umudu. Eğer gelir ve eğitim düzeyi düştükçe Refah/Fazilet Partisi'ne oy verme oranında artma eğilimi gözleniyorsa (Kirmanoğlu, 1998), bunun nedeni "parti patronajı" yoluyla bu güvencelerin sağlanıyor olmasıdır. Tarikatlar beyni örümceklendirirken, diğer yandan toplumca terkedilen bu insanlara türlü-çeşitli olanaklar sağlıyor. Böylece bırakınız küreselleşmeyle dünyayla bütünleşmeyi, içinde yaşadığı toplumla bağını giderek koparan bir toplum kesimi büyüyor.

Çeteler ve mafyanın her türlüsü, örgütsel dayanışmadan çok bir hiyerarşi içinde yerleştirip kullandığı bu insanları bir ordunun neferlerine döndürüyor, bu da kent yaşamının her alanını yozlaştıran gelişmelere yol açıyor. Partilerin yerel örgütlerinde, yerel yönetimlerin örgütlerinde bu gönüllü neferler çetelerin/mafyanın el ulakları olma işlevini yerine getiriyor. Bahsin başındaki alıntıda belirtildiği gibi bu başıboş, umutsuz kesimin gençleri maçlarda, halk konserlerinde, belirli günlerde kent merkezlerini yakıp yıkmada da kullanılabiliyorlar.

iii) Himaye (patronaj) sistemi içinde yaşama olanağı bulan insanlar, bir bakıma, köydeki büyük aile geleneğinin yeni bir biçimi çerçevesinde destek buluyor kendisine böylece. Küreselleşmenin hedeflediği "bireycilik"le bu insanların hiçbir ilişkisi yok; bunlar değil sosyal devleti reddetmek, onun himayesine girse çağın gereklerine uygun bireylere dönüşebilecek (hiç olmazsa çoğunluğu) kişilerdir. Bu ihtiyaç o kadar yoğun olmalıdır ki, onun yokluğu diğer "patronaj" biçimlerine sığınmayı getirmektedir. İşte küreselleşmenin sosyal devleti reddeden

(Amerikan tipi yani) bireyiyle Türkiye varoşlarının sosyal devleti bulamadığı için yasadışı da olsa patronaj düzenini arayan bireyleri arasındaki büyük uçurum burada ortaya çıkmaktadır. Köy geleneğinden gelen insan kente yerleşse de kendine uygun başka bir sentez yaratmaktadır, özellikle sosyal devlet ortada yoksa.*

Prof. Kıray'ın belirttiği gibi, son yıllarda sivil toplum örgütleri (STÖ), varoşların giderek sorun kaynağına dönüştüğünü, etnik/dinci terörün vurucu gücünü, mafya/çete örgütlerinin neferlerini oluşturduğunu gördüler ve buna çözüm üretmek üzere kendileri örgütlenmeye, bu yörelere hizmetler sunmaya başladılar. Ancak 2000 yılı itibariyle Türkiye'de nüfus dağılımı köy/varoş/kent merkezi gibi üç ayrı yerleşim biçimi arasında eşit oranda dağılmış olacaktır; izleyen yıllardaysa en hızlı büyüyen varoşlar nüfusu olacağa benzer. STÖ'nün gücü ve kaynakları bu giderek büyüyecek kesimin sorunlarına çözüm üretebilir mi? STÖ'nün rolünü küçümsememek ama aynı zamanda ulusal dev boyutlu sorunları çözebileceğini düşünecek kadar da abartmamak gerekir.

2. Yozlaşmanın Ördüğü Ağ

i) Türkiye'nin küreselleşme sürecine adım atmasında ve buna tam hız katılmasında rol oynayan 1980'li yılların siyasal iktidarı ve onun önderi, topluma aşılanan yeni değerler sistemi bağlamında hatırlanmalıdır. Bu aşılama sadece "söz" düzeyinde kalmamış, siyasal/kurumsal yapı da yeni anlayışa uygun biçimde oluşturulmaya özen gösterilmiştir (bkz. Altıncı Bölüm). Köydeki dinsel/töresel kökenli ahlak değerlerini yitiren, "yasalara saygılı, eğitimli vatandaş olma" düzeyine de ula-

(*) Dünya Bankası'nın Türkiye'de merkezi devlet yetkilerinin yerel yönetimlere devredilerek bunların güçlendirilmesini talep ettiği biliniyor. Yaptırdığı bu yoldaki çalışmalardan birinde araştırmacının (Anadolu'da yeni sanayileşen kentlerde yerel yönelimleri inceledikten sonra) vardığı sonuç şudur: "Önce merkezi devlet güçlenmeli, yolsuzluklardan arınmalıdır. 1980'den sonra güçlenen yerelleşme hareketinin sonucu iktidar partisi üyelerinin, işadamları ve ahbap-çavuş ilişkileri içindeki kapalı grupların etkilerinin artması olmuştur... Yönetişim ve piyasalarda ademimerkeziyetçilik, demokratik çok parti sistemi, sivil toplum ve sorumlu bireyin varlığına ilişkin varsayımlara dayanır. Çözümlemelerimiz bu üç alanda Türkiye'nin zaafları olduğunu gösterir" (Özcan, 1999, s.120-121).

şamamış, işsiz/umutsuz bu kesim, bir de kent merkezlerindeki yüksek gelirli toplum tabakalarının gösterişli tüketimine özenince, aşılanmak istenilen yeni ahlak değerlerine en açık, patronaj düzeni çerçevesinde de en kolay elde edilebilir kesime dönüşebilmektedir. Aşılanmak istenilen yeni değerler "köşeyi dönme", "işbitiricilik" gibi ya da "benim memurum işini bilir" gibi varoşlarda kolayca verimli bir toprak bulabilen değerlerdir. Tabii bu değerler eğitim düzeyi yüksek, toplumda üst konumda bulunanların bir bölümünce de benimsenmiştir. Ancak onlar işin beyniyse, kol gücü varoşların yeni düzene uyumlaştırılmış bireyleri, toplumda başka çıkış yolu bulamamış insanlarıdır. Belirtmek gerekir ki, adalet sistemindeki aksamalar da (davaların yıllarca uzaması, cezaların dağılımındaki adaletsizlik, ülkeden "elini kolunu sallayarak" kaçıp cezadan kurtulanlar, sık sık çıkarılan aflar vb.) bireyleri yozlaşmaya hazır duruma getirmektedir (Özsoylu, 1998, s.12-17).

Giderek bozulan gelir bölüşümü ve kaynağı belirsiz servetlerin oluşumu, yozlaşmayı hazırlayan ortamın temel iki boyutudur: Bir yanda alt-gelir tabakalarında öykünme duygusu, benzeme hırsı yaratırken, bir yandan da kaynağı belirsiz servetlerin hem edinme, hem aklanma, hem kullanma süreçleri el ulaklarını gerektirir. Bu el ulaklarının bir ayağı her işe, ahlaki değerlerden soyutlanmış biçimde hazır olan alt-gelir/kültür ortamlarından gelenlerdir; diğer ayağıysa en üst karar alma ve uygulama mevkiinde bulunan işadamı/bürokrat/siyasetçi takımıdır. Böylece yozlaşmanın beyinleri varolan koşulları en iyi biçimde değerlendirip yasadışı yollardan yasadışı işleri başarmak için yola çıkarlar; hazır el ulaklarının başlıca kaynağı varoşlardır. İşi birlikte götürmek üzere ya kendi adamları siyasal yaşama bir yerinden katılacaktır (belediyeler, siyasi partilerin yerel örgütleri gibi) ve orada yükselecek ya da uygun ve elverişli görülen biri "satın" alınacaktır. 1980 sonrasında uyuşturucu kaçakçılığı, önce hayali ihracatla yarışırken, sonra, tek başına birinciliğe oturdu. Aynı zamanda neredeyse her işin de mafyası türedi; mafyanın-çetelerin her türüne destek verecek üst-düzey birileri bulunurken, işleri yürütecek el ulakları niteliğinde neferleri de yetişti.

ii) Tabandan tavana yolsuzluklar düzeni örgütlenirken aradaki "memur" kadrolarından da kendisine taraftar bulmak zorunda kaldı; "rüşvet" her biçimiyle her kademeyi etkisi altına alırken temelde yararlandığı düşük maaşlı (**Grafik 12**), düşük verimli, kalabalık nüfuslu devlet kadroları oldu ve oluyor. Bir zamanların en gözde mesleği olan devlet memurluğu, özellikle 1990'lı yıllarda düşük gelir tabanına otururken, rüşvet de buna koşut olarak yayıldı. Üstelik devlet memurlarının önemli bir bölümü en iyi eğitilmiş kişiler olunca ücretlerin düşüklüğü başka türlü bir yıkıcılık kazanmaktadır.

Uluslararası Saydamlık Kurumu'nun hazırladığı yolsuzluk sıralamasında, 54 ülke arasında Türkiye 22.'likle tam ortadan biraz daha fazla yozlaşmış bir konumda yer alıyor (Transparency International 1996, Corruption Perceptions Index); Türkiye'nin tam üstünde, yani biraz daha yoz konumda İtalya ve Arjantin, tam altında, yani biraz daha az yoz konumda İspanya ve Macaristan bulunuyor. Bu konuma göre Türkiye'nin durumu, örneğin Brezilya, Meksika, Kolombiya gibi Latin Amerika ülkelerinden göreli daha iyidir; Batı ve Doğu Avrupa (Rusya hariç) ya da gelişmiş diğer ülkelerden göreli çok daha kötüdür. Tıpkı kişi başına gelir sıralamasında olduğu gibi yozlaşmada da Türkiye'nin yeri ortalardadır.

Çok şikâyet edilen, bilimsel hesaplara konu olan kayıt-dışı ekonominin bir alt-bölümü yeraltı ekonomisidir; onu tamamlayıcı karapara aklanması işlemi, aslında, bir iki kişinin gerçekleştirdiği bir iş değildir. Toplumsal değerlerden bir ordu kalabalıklığında el ulaklarına, ekonomi kurumlarına, üst-düzey kişilere uzanan bir ağdır bunun gerisinde yatan (TÜSİAD, Ocak 1998'den alıntı yapan *Ekonomik Forum*, 15 Kasım 1998, s.18-20).

3. Yitirilen "Güven" Duygusu ve Demokrasiye Etkileri

Son zamanlarda ekonomi bilimi diğer toplumbilim alanlarından aktarılan ilkelerin, kavramların etkisiyle zenginleştirilmeye çalışılıyor. Nobel Ödüllü iktisatçı Amartya Sen bu yoldan kalkınma yazınına katkı yapanlardan biri oldu. Bir diğeriyse "Tarihin Sonu" teziyle çok eleşti-

rilen F. Fukuyama'dır. Geçmişte birçok düşünürün toplumu birarada tutan değerler, demokrasinin işlemesini sağlayacak ortam vb. konularında yaptıkları araştırmalarda ortaya koydukları "güven" ilkesi, artık, ekonomi bağlamında da kullanılmaktadır (Fukuyama, 1998). Toplum bireylerinin arasında ya da bireyle devlet arasında karşılıklı güven eksikliği ekonomide geriliğin bir nedeni olarak görülmektedir. Nedeni açıktır: Her ticari işlem karşılıklı güvene dayanır; devletin bireyle karşılıklı ilişkilerinde de aynı durum geçerlidir. Daha önce hukuk düzeni ve buna güvenin toplumun "kolektif mal"larının başında geldiğine işaret etmiştik. Aynı kapsama "güven" duygusunu da içermek gerekir. Bu toplumsal değer toplum kültürünün bir parçasıdır; serbest piyasa ekonomisi kadar demokrasinin de temelinde yatar.

Türkiye'yi dışarıdan kuşbakışı izlemek, "güven" öğesinin ne bireyler arasında, ne devlet-birey arasında bulunmadığını, en azından bu duygunun çok zayıf olduğunu göstermeye yeter. Devlet bireyin kendisiyle ilişkilerini denetleyebilmek için sonsuz bir bürokrasi ağı yaratmıştır. İngiltere'de tek bir imzayla yürütülebilecek bir işlem için Türkiye'de en az üç imza gerekir. Örneğin, ihracatçıların başlıca şikâyeti bu süreçlerin uzunluğu, alınması gereken imza sayısının çokluğu, bunun gerektirdiği zaman kaybıdır. Ancak konuya devlet açısından bakıldığında devletin haksız olmadığı görülür. Eğer bir ülkede GSMH'nin yarısı kayıt-dışıysa, ihracatta KDV iadesi için başvuruların yaklaşık dörtte biri "hayali ihracat" olarak saptanıyorsa vb. devletin bireye güvenmemesi haklı görülebilir. Aynı şekilde, vatandaş ödediği verginin hükümetlerce çarçur edildiğini görüyor, bunun toplumun en zengin kesimine faiz ödemede kullanıldığına tanık oluyor, siyasetçilerin eşine-dostuna ulufe gibi dağıtıldığını günlük olaylar arasında yaşıyorsa, vatandaşın da devlete güvenmemesi olağan sayılabilir. Devletse vatandaşın vergi ödememesinden, gelirini gizlemesinden ötürü, vatandaşa güvenmiyor.

Benzer bir durum adalet sisteminden kaynaklanmaktadır: Alacağını vaktinde elde edemeyen vatandaş adalet sistemine güvenemeyince devreye çek-senet mafyası girer vb... Öte yandan adalet sistemi

de vatandaşın beyanına güvenemediği için onu beyanını ispatla yükümlü tutar vb...

Aynı durumun bireylerin kendi aralarındaki ilişkilerde geçerli olduğu ampirik araştırmalarla saptanmıştır; bu alanda da güven duygusu çok düşüktür. "Sizce genelde insanların çoğunluğuna güvenilebilir mi?" sorusu 1990'da sorulduğunda sadece yüzde 10 oranındaki "güvenilir" cevabıyla, Türkiye, 43 toplum arasında sondan 2. konumda bulunuyordu; soru 1997'de tekrarlandığında "güvenilir" cevabı verenlerin oranı yüzde 6.5 düzeyine inmişti (Esmer, 1999, s.22-26). 1980 öncesine ilişkin araştırma bulguları elde olmadığı için küreselleşmenin bu bağlamda yarattığı etki konusunda bir kanıya varılamıyor. Ancak 1990'la 1997 arasındaki gerileme dahi, 1990'lı yılların "güven" duygusunu yitirten ortamını yansıtıyor.

Aynı araştırma tek yönlü olarak vatandaşın toplum kurumlarına güvenini de (100 puan üzerinden) 1990'la 1997 yılları arasında sırasıyla şöyle göstermektedir (Esmer, 1999, s.42): Ordu için (en yüksek puanı rakipsiz olarak alan kurumdur) 82'den 88'e, TBMM 15'ten 5'e, dini kuruluşlar 34'ten 40'a, hukuk sistemi 27'den 43'e, siyasi partiler -40'a (en düşük puan), polis 27'den 44'e vb. Seçilmişlerin (TBMM, siyasi partiler) atanmışlar (ordu, dini kuruluşlar, polis) karşısında sadece bu denli düşük puan almakla kalmayıp bir de giderek güven yitiriyor olmaları, Türkiye'de demokrasinin temeldeki açmazını göstermeye yeter. Türkiye ile Latin Amerika arasında bu açıdan benzerlik inanılmaz düzeydedir.*

4. Yerel Yönetimlere Özerklik

Küreselleşmenin taleplerinden bir diğeri yerel yönetimlere özerkliktir; böylece temsili demokrasi yerini katılımcı demokrasiye bırakacak, in-

(*) Özürlü demokrasisi, siyasal-ekonomik istikrarsızlığı, duygusal insanıyla Latin Amerika ile Türkiye hem bu sıralama, hem "güven" konusunda birbirine çok benziyor: Orada da siyasete güven çok düşük ve giderek düşerken din (kilise) yükseliyor; "insanların çoğuna güvenir misiniz?" sorusuna "evet" diyenler Brezilya'da sadece yüzde 5'tir. Latin Amerikalılar (kiliseye) dine Türkiye'den daha fazla (yüzde 70), silahlı kuvvetlere (yüzde 37) ve polise (yüzde 30) daha az, fakat ulusal parlamento (yüzde 24) ve siyasi partilere (yüzde 19) biraz daha çok güveniyorlar. Ancak tablonun Batı ülkelerinden farklılığı yine de aynı (*The Economist*, 18 Temmuz-3 Ağustos 2001).

sanlar içinde yaşadıkları en yakın doğal, toplumsal, ekonomik çevre üzerinde daha çok söz sahibi, daha etkili olabilecektir. Ve ulus-devleti güçsüzleştiren bir diğer etken güç kazanabilecektir.

Bu bağlamda Türkiye'ye gelen baskının kaynağının daha çok AB ve özellikle onun "önder"i konumundaki Almanya olduğu anlaşılıyor. Nitekim AB'nin tam üyelerinden birçoğu, başta İngiltere, İspanya gibi ülkeler olmak üzere, bu yola giderek farklı etnik grupların yaşadığı bölgelere yerel, kültürel, idari, mali özerklik tanımış bulunuyorlar.

i) Osmanlı Tanzimat'la birlikte idari reforma giriştiğinde Fransız idari sistemini örnek almış, büyük gücün merkezde toplandığı bir düzen getirmişti. Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyerek 1930'da Belediyeler Kanunu çıkarıldığında aynı merkezi düzen sürdürüldü; zaten yerel özerklik talep edecek yerel güçler de (sanayi ve finansta güçlenmiş işadamları kesimi gibi) henüz gelişmemişti. Merkezi devlet kendi uzantısı olan kurumların şubeleri yoluyla yerel hizmetleri sunmayı sürdürdü. Çok partili düzene geçtikten sonra da bu idari yapıda önemli değişmeler olmadı.

1980'li yıllarda yaşanan IMF ve DB dayatmalı "reform" sürecinde, bu yapıyı değiştirmek üzere girişimler başlatıldı. Anakent belediyeleri ve bunların alt-birimleri olan bağlı belediyeler düzeni; Emlak Vergisi'nin belediyelere bırakılarak yerel hizmetlerin gerçekleştirilmesine mali olanak sağlama; imar planlarının belediyelerce yapılıp uygulamaya konması; şirketler, vakıflar kurma yoluyla belediyelerin yerel hizmetler sunumunu zenginleştirmesi ve bu amaçla iç/dış borç alarak kaynaklarını büyütmeleri imkânları verildi. Bu da eski idari düzeni değiştirdi. Büyüyen nüfus ve ekonomi bir yandan, artan gelir düzeyiyle birlikte artan hizmet talebi diğer yandan, işlerin merkezden yürütülmesini iyice güçleştirmişti. Bu arada, nüfus artışı ve hızlanan kentleşme, belediyelerin sayısını katlanarak artırmıştı.

Yerel yönetimlerin ulaştığı yeni yetkilerle birlikte Türkiye'nin idari yapısı ikili bir düzene girdi; bir yanda merkezi yönetimin uzantısı olan kurumlar ve merkezden atanan yöneticiler varlıklarını sürdürürken, bir yanda da seçimle işbaşına gelen yerel kurumlar oluştu; yerel

yönetimler de bu ikinci yoldan siyasal etkilerin altına girdi. 1990'lı yılların en çarpıcı özelliğiyse, yerel yönetimlerin giderek dinci/etnik ideolojilerle kitlelere ulaşan ve bunları kendi çizgisinde örgütleyen siyasal partilerin eline geçmesi oldu. Buysa, merkezi yönetim-yerel yönetimler arasında bir çekişmenin kaynağına dönüştü (Özcan, 1999, s.90).

ii) Türkiye'de gelişmenin, yerel yönetimlerin yetkilerinin artırılması, yerel hizmetlerin doğrudan yerinden sunulması yolunda yeni gereksinimler yarattığı tartışılamayacak bir gerçektir. Ancak belediyelerin kavuştuğu yeni olanakların siyasal yozlaşmanın tabanında yattığı yine tartışılamaz bir diğer gerçektir. İç göçler ve bunların önce en büyük kentlere, 1990'lı yıllardaysa sanayileşen orta büyüklükteki kentlere yönelmesi, kentsel toprak rantını inanılmaz düzeylere fırlattı. İmar planlarını yapma ve uygulama olanaklarını ele geçiren yerel yönetimler, bu ranta kendi yönetimleri kanalından el koyma ve siyasal amaçları doğrultusunda dağıtma olanağını buldular. Hem yerel yöneticilerin kendi çıkarları, hem kendilerine yakın kişilere ve şirketlere dağıtma olanakları bu süreçte öncelik aldı.* Bu arada ideoloji maskeli kampanyalar, oy kaynağı sağlayan başlıca öğeye dönüştü.

Artan toprak rantı ve bunun bölüşümü sürecinde, Prof. Kıray'ın konu ettiği "patronaj" ilişkileri ön planda rol oynadı; varoşların bireyleri de gecekondu yapımı/tapu verilmesi yoluyla bu ağa takıldılar. Aynı zamanda büyük mali olanakları olan siyasal partiler yerel örgütleri aracılığıyla varoşlara çok sayıda hizmet sundular; ayrıca bu halkı kendi amaçları doğrultusunda örgütlediler. Dinci ve etnik ideolojili partiler, bu sayede kendi tabanlarını genişletebildiler; dinci tarikatlar iyice yayıldılar.

iii) Dikkati çeken bir diğer sonuç ise, belediyelerin iç ve dış borçlarının giderek tırmanması oldu; birçoğu çalıştırdığı elemanların, işçilerin ücretlerini ödeyemez duruma girdi. 1990'lı yılların son çeyre-

(*) Yaşanan 17 Ağustos 1999 Kocaeli/Adapazarı depremi, metindeki değerlendirmeyi doğruladı. İmara açılmaması gereken alanlar yerel yönetimlerce açıldığı gibi, yapılan inşaata da denetim uygulanmamıştı. Depremin çok yıkıcı ve öldürücü olması, temeldeki yozlaşmadan kaynaklanmıştı. Yozlaşma, bu nedenle hiç kimsenin cezalandırılmamasında sürüp gitti.

ğinde milyarlarca dolar tutarındaki iç/dış borçların nerelerden kaynaklandığı, nasıl ödeneceği sorunları gündemin başına oturdu. Merkezi yönetimdeki aşırı borçlanma aynen belediyelerde tekrarlanmıştı; yozlaşmaysa aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya olmak üzere iki yönde işliyor, birbiriyle içiçe geçiyordu. Küreselleşmenin kolaylaştırdığı dış borçlanma, Türkiye'deki toplumsal/siyasal yapıdaki özgünlüklerle birlikte hesapsız-kitapsız borç almayı teşvik eder oldu.

Belediyelerin merkezi yönetime oranla daha düşük vasıflı yöneticiler eline geçmiş olması; çoğu zaman varoşları tarikat ağları yoluyla ele geçirebilmesi, fakat aynı zamanda bunlara temel birçok hizmeti de sunması; tabandaki halkı toprak rantı paylaşımı sürecine katarak siyasal tabanını sağlaması artan yetkilerin bir boyutunu oluştururken, diğeriyse hesapsız borçlanmaları oldu. Bu görünüm küreselleşmenin getirdiği talebin çelişkisini oluşturur: Belediyeler uluslararası sermayeye yeni bir pazar açarken, eşanlı olarak, başta dinci-etnik eğilimler, Türkiye'nin laik ulus bütünlüğüyle bağdaşmayacak etkenlerin güçlenmesini de sağlamaktadır.

ONİKİNCİ BÖLÜM

Ulus-Devlet Politikalarıyla Küreselleşme Politikaları Arasında Bir Karşılaştırma

"Stratejik yönetim bugünden yapılan tercihlerle yarının şekillendirilmesidir... Bilinmeyen ve görünmeyen gelecekte istediğimiz olayların oluşması için şimdi, bugünden nelerin yapılacağının belirlenmesidir."

Halûk Erkut*

Buraya kadar olan bölümler, Türkiye ekonomi tarihinde birbirine tam zıt olan iki gelişme modelini, yani küreselleşme ve ulus-devlet modelini ve bu iki ucun arasında yer alan geçiş dönemlerini irdeledi. Bu uzun boylu incelemenin amacı soyut bir tarih çalışması yapmak değil, uygulanan modellerin Türkiye ekonomisine ve toplumuna neler kazandırdığı ve neler kaybettirdiğini saptamaktır. Bu bölümde, bir özet irdeleme yoluyla, nesnel göstergelere göre bu dönemlerin bir karşılaştırması yapılacaktır. Amaç, 21. yüzyılda Türkiye'nin hangi modelle gelişmesini daha olumlu düzenleyebileceğini çeşitli olasılıklara göre belirlemek; modellerin gelecek kuşağa devrettiği mirasa ve ortaya çıkabilecek diğer koşullara göre neler beklenebileceğini saptayabilmektir.

Bu bölümde irdeleyeceğimiz iki temel modelin arasındaki fark, sadece incelenen dönemlerin serbestleşme derecesine göre ekonomide sergilediği başarı çizgisi bağlamında değerlendirildi. Bu bölümde önce aradaki farkın temel öğesi ele alınacaktır: Ekonominin gelişmesine ilişkin stratejilerin yöneticilerce geliştirilmesine kaynaklık eden vizyon ve amaçların oluşturulma sürecindeki farklara değinilecektir. Bunu izle-

(*) Bilim adamı, yazar.

yerek farklı modellerin dönemler itibariyle başlıca ekonomik göstergeleri karşılaştırılacak; ardından dünya ekonomisinden yansıyan yeni fırsatlar ve tehditler ele alınacaktır.

I. ABD'NİN MAL, HİZMET VE SERMAYE HAREKETLERİNİ SERBESTLEŞTİRMEDE VİZYONU VE HEDEFLERİ

Ticaretin ve sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesi yolunda, Türkiye ve benzer konumdaki ülkeler kadar göreli daha gelişmiş ülkelerin (Asya Kaplanları gibi) üzerinde yaratılan baskının temelinde ABD ekonomisinin kendi gereklerinin yattığı, kendi iktisatçılarınca açıklanmaktadır. Wall Street, ABD Hazinesi ve ABD'li ÇUŞ ile yatırım fonlarının oluşturduğu Washington Konsensüsü'nün gerisinde, bu yaklaşıma göre, temelde iki hedefe ulaşmak vardır:

> "... Dünyanın geri kalan kısmının Amerika'nın kurallarına göre oynayarak hem uluslararası finansa, hem de çok-uluslu şirketlere ağırlık vermesi Amerika'nın çıkarlarına hizmet ediyor. Amaç dünyanın geri kalanının hisse sahiplerinin kontrolü, serbest emek piyasaları, düşük vergiler ve asgari ölçekte refah devleti gibi Amerikan şirketlerinin kendi ülkelerinde faydalandıkları düzenlemeleri benimsemesini sağlamak... Amerika serbest sermaye hareketini, diğer ekonomileri, kendisinin gittiği doğrultuya zorlayacak bir demiryolu makası gibi görüyor..." (Wade, 1998/1999, s.38.)

Başka bir deyişle, ABD'de bu konudaki karar merkezi dünyayı kendi sermayesinin çıkarlarına hizmet edecek biçimde şekillendirirken, aynı zamanda bunların denetimini de kendi elinde tutabilecektir. ABD'nin hedefini uygulatmak için elindeki başlıca araçlar ise kendi egemenliğindeki ya da egemenliği G-7 ile paylaştığı uluslararası kurumlar (IMF, DB, DTÖ gibi); ÇUŞ'ü ve yatırım fonları; askeri gücü ve tabii ABD doları ile dili-kültürüdür.* Kredi için "yeşil ışık" gereksinen ya da kurulan dünya ticaret sistemine katılmak isteyen her ülke, dayatılan koşulları zorunlu olarak kabul edecektir. Nitekim Türkiye bu

(*) Bu konu (G. Kazgan, 2000) da uzun boylu incelenmiştir.

ağın içine 1978-1979 krizini yaşarken düşmüş; 1999'da başlayan krizle birlikte neredeyse egemenlik hakkını devretmiştir.

ABD'nin stratejik amacı, kendi çıkarına göre yeniden şekillendirilmiş ve kendi denetimindeki kurumlarca kontrol altında tutulabilen bir dünya yaratmaktır. İşte, Türkiye gibi ülkelerde kendi stratejik vizyon ve amaçlarıyla bağlantılı olmayan, kaynağı kendi ekonomilerinin dışında, üstelik baskı altında yeniden şekillendirme ve dışarıdan denetim getiren bir stratejidir karşımızdaki. Buna "özelleştirme" yoluyla ÇUŞ'lara bağımlılık arttıkça ekonomi kadar hukuk sistemi yoluyla da denetimin kolaylaşması; serbest sermaye hareketleri dolayısıyla sıklaşan ve şiddetlenen mali krizler sırasında tüzel-özel şirketlerin ve başta bankaların, ölü fiyatlara yabancıların eline geçmesi eklenmelidir. İngiltere merkezli bir yatırım bankası başkanının "Dün 1 milyar dolar eden bir şeyin bugün sadece 50 milyon dolar etmesi bayağı heyecan verici oluyor" (nakleden Wade, 1998/1999, s.40) sözü bunun çok veciz bir ifadesidir. Türkiye'nin krizlerde tanık olduğu istikrarlaştırıcı spekülasyona niçin "leş kargası" deyimini kullandığımızı da açıklamaktadır bu değerlendirme.*

Bu bölümün savı açısından ise konu çok çarpıcıdır: Türkiye'nin, stratejik vizyon ve amaç olarak küreselleşmeyi baskı altında benimserken, aynı zamanda kendi çıkarlarının aleyhine olabilecek bir ağın içine düştüğünü gösterir. Yani serbest sermaye hareketleri dışarıdaki bir gücün stratejik vizyon ve amaçlarına hizmet ederken ülkenin bunları kendi vizyon ve amaçlarının yerine koyması; bununla kalmayıp bir de kendisini fakirleştirebilmesi gibi bir sonuç ortaya çıkmaktadır.

II. İKİ TEMEL MODEL ARASINDA STRATEJİK YÖNETİMDEKİ FARKLAR: VİZYON, AMAÇLAR VE POLİTİKALAR

1. İki Modelin Uygulandığı Dönemler

Türkiye Cumhuriyeti tarihi "stratejik yönetim" tanımının kapsamına giren dönemlerle ayrılır. Bölüm başındaki alıntı, stratejik yönetimin bu-

(*) 2000-2001'de peşpeşe gelen krizlerden önce 1.5 milyar dolara satılması konu edilen Demirbank'ın 300 milyon dolara HSBC'ye satılması yaşadığımız bir örnektir.

günden geleceği şekillendirecek bir tasarımla yola çıkıp, bu tasarıma uygun bir stratejik plan ve bununla bağlantılı politikaları geliştirmek anlamına geldiğini veciz biçimde ifade eder. Zihinsel bir tasarıma göre zaman içinde ekonominin yapısını yeniden şekillendirmek için, buna uygun politikaları uygulama ve gidişi sürekli izleme sözkonusudur.

Türkiye ekonomisi bu kitapta incelenen zaman sürecinde birbirinden çok farklı iki modelle bir stratejik yönetim süreci yaşadı: Birinci model ekonominin tam serbest piyasa ekonomisiyle dünya ekonomisine katılması; mal hareketleri kadar sermaye hareketlerinin de serbestleşme sürecinde kapsanmasıdır. Bu modelin uygulamaya koyulduğu zaman dilimleri Tanzimat döneminden I. Dünya Savaşı'na kadar geçen, yarım yüzyıldan fazla bir süreyi kapsayan Osmanlı dönemi; çok kısa soluklu ve ancak yarı-buçuk uygulamaya girebilmiş bir "dünyayla bütünleşme" hevesiyle geçen DP iktidarının ilk yılları (1950-1953) ve nihayet 1980'den itibaren "küreselleşme" yaftasıyla dünyaya sunulan, 20. yüzyılın sonuna kadar geçen süredeki uygulamayı yaşadığımız son yirmi yıllık dönemdir (Birinci, Üçüncü, Beşinci ve izleyen bölümler).

İkinci model "ulusal ekonomi" anlayışı çerçevesinde mali piyasaların kontrolü ve iktisadi planlama yoluyla yerel amaçlara göre ekonominin şekillendirildiği farklı bir yapılanmadır; sanki birinci modelin "anti-tez"idir; çünkü bu model birincinin yarattığı aşırılıklara, dengesizliklere tepki olmak üzere geliştirilmiş, dünya ekonomisinin "uygun" atmosferinden yararlanarak uygulanabilmiştir; izleyen serbestleşme dönemine pozitif bir miras bırakmıştır (İkinci ve Dördüncü Bölümler).

2. Stratejik Yönetimin Tanımı

"Stratejik yönetim" terimi "askerlik"ten gelir; kaynağı itibariyle "kapitülasyon" teriminden farklı değildir. 1930'lu yıllardan bu yana, örgütlerin yönetiminde etkinliği artırma yollarından biri olarak bu yöntem örgüt kuramında kullanılır. Burada konu ettiğimiz "ulus-devlet" ve onun yönetimidir.

Stratejik yönetimin başlangıç noktası, düşünce düzeyinde geleceğin nasıl şekillendirilmek istendiğiyle ilgili bir hareket tasarımının oluşturulmasıdır. Bu tasarım, aslında, geçmişten devralınan kültür birikimiyle biçimlenen bir "bakış" çerçevesinde, çevreden yansıyan olaylar ve içinde yaşanılan ortamın örgüt açısından getirdiği fırsat ve tehditlerin, örgütün kendi iç varlıkları ve yokluklarının etkisi altındadır. Başlangıç noktasında oluşturulan geleceğin nasıl şekillendirileceğine ilişkin bu düşünsel hareket tasarımı ve ona ilişkin ilkeleri "vizyon ve amaçlar" olarak özetlenebilir.

Vizyonun uygulamaya dönüşmesi, eyleme konduğunda yürütülmesini sağlam biçimde gerçekleştirecek, bütünü açıklama yeteneğine sahip bir "strateji"nin varlığını gerektirir. Ulaşılması istenilen amaçlar, bu amaçlara giden yol üzerinde iç ve dış ortamla karşılıklı etkileşimin beklenen nitelikleri, amaçlar için kullanılabilecek iç ve dış kaynaklar, bunların hangi doğrultuda harekete geçirilebileceği, bu hareket tasarımını uygulamada hesaba katılacak öğeleri oluşturur. Strateji bu vizyon doğrultusunda amaçları ve hedefleri, plan-program çerçevesinde araçları, (politikaları, taktikleri, kuralları) kapsayan bir bütündür. İyi bir stratejinin: i) amaçları ve hedefleri belirlidir ve açıktır, olayların gidişatını peşin olarak etkileyip ardından sürüklenmez; ii) bir "kabul" değil, geleceğe yönelik bir taahhüt boyutu, bir davaya adanmış olma vasfı vardır; iii) esnek olmalıdır, öyle ki, içeride ve/veya dışarıda ortaya çıkabilecek değişimler karşısında, yeni ortamda da kendi hedeflerini gerçekleştirebilecek bir konumda olabilsin, yeni hareket biçimleri saptayabilsin; iv) dönüşüm noktalarında varolabilecek alternatifler arasında hedefler açısından "en iyi" yolu çizmeli, belirsizliklere, beklenmedik oluşumlara hazır olmalıdır; v) bazı kilit kavramlar, oluşumlar etrafında yoğunlaşmalı, hiyerarşik bir bütün olmalı, öyle ki, her alt-strateji üst-stratejiyi desteklesin, birleştirici ve bütünleştirici olabilsin (Erkut, 1997, s.24-28).

Bu açıklamaya göre ulus-devletin gelecekteki şekillenmesi eğer stratejik yönetimin sağlayacağı "etkinlik" amacına dönük olarak gerçekleştirilecekse, her aşamanın öğelerinin "yerel" olarak geliştirilmesi gere-

kir, fakat bu yapılırken dış dünyadaki fırsatlarla tehditler mutlaka stratejik plana dahil edilmelidir. Bir kere, stratejik yönetimin ilk aşamasını oluşturan "vizyon" geliştirme ve buna ilişkin amaçları saptama ulus-devletin doğrudan kendi birikimine, hedeflerine ve yerel koşullarına göre belirlenebilir ancak; bunlara uygun politikalar için de aynı durum geçerlidir.

Türkiye'de "dünyayla bütünleşme/küreselleşme" yolunda yapısal değişim baskısı, büyük ölçüde dünya egemenlerinin kendilerine ilişkin vizyon ve amaçlarla* yola çıkmış, politikalar da buradan gelmiştir. "İktisadi planlama" ise her aşamasıyla yereldir; ulus-devletin alması gereken yeni yapıya ilişkin vizyon, ihtiyaçlarını gözeten amaçlar, kendi olanakları ve kısıtlarını gözeten politikalar, dış dünyadan yansıyan fırsatlar ve tehditler her aşamada gözönünde tutulmak üzere, ulus çapında düşünülmüştür. Sözkonusu iki farklı uygulamadaki başarı farkının kaynağı bu temel noktada aranmalıdır.

Bir ulus-devlet, kendi tasarımıyla geliştirdiği vizyon ve amaçları çerçevesinde ekonomisini dış dünyaya açmak isteyebilir. Ancak bunu gerçekleştirirken, tasarımının yerel koşullarla ne ölçüde bağdaşır olduğunu, ekonomisinin olanaklarını ve zaaflarını, dünya ekonomisinden yansıyan etkilerin buna uygunluğunu, değerlendirebileceği iç ve dış fırsatları ya da karşılaşabileceği tehditleri hesaplamak durumundadır. Eğer ekonomi dışa açılacaksa da, bu yoldaki tasarımın ve politikaların yerel koşullar çerçevesinde düşünülmesi, bunlara uygun olması gerekir; öyle ki, ülke bundan en düşük maliyetle, en iyi biçimde yararlanabilsin. Ayrıca ekonomiyi dışa açmak bir derece meselesidir; konu kapalı ekonomi/açık ekonomi gibi siyah/beyaz olarak düşünülemez. Arada sayısız gri tonlar vardır. Örneğin, birçok iktisatçı gelişmekte olan ülkeler için cari işlemler liberasyonunu olumlu görürken, sermaye hesabı liberasyonunu çok zararlı görür (örnek J. Bhagwati).

Türkiye'nin ekonomisini serbestleştirme denemelerinin tümü bu genel kurallara uymayan kriz dönemlerine, ekonomideki iç/dış dengelerin en bozuk olduğu yıllara rastlar. Nedeni açıktır: Çünkü bu dö-

(*) Buna takılan, rastladığımız en anlamlı tanım "Hayal Tacirleri"dir (Rodrik, 2001, s.43).

nemlerde ekonomisi uluslararası kredi kurumlarının denetimine geçer ve dönüşümler dünya egemenlerinin tasarımına göre, onların vizyon ve amaçlarına uygun biçimde şekillendirilir. Kendi koşulları, amaçları tümüyle gözardı edilir.

Planlı dönemler ise kendi yerel vizyonu ve amaçları çerçevesinde oluşturulan bir tasarıma dayanmıştır; hedefler belirlidir ve ulusal çerçevede düşünülmüştür; politikalar da bu çerçevede, ulusal imkânlar ya da dış dünyadan sağlanabilecek olanlar hesaba katılarak geliştirilmiştir. Yani hedefler belirli ve yerel olduğu gibi uygulamaya ilişkin politikalar da her anlamda yereldir.

Kısacası, stratejik yönetim açısından etkinlik sağlama itibariyle planlama modeli, serbestleşme modelinden daha etkin olabilme öğelerini taşıyabilmiştir.

3. İki Modelde "Vizyon, Amaçlar ve Politikalar"ın Oluşturulma Biçimindeki Farklar

a. Birinci Model

Tanzimat dönemini izleyen Osmanlı ekonomisi, DP iktidarında yaşanan 1950-1953 yılları ve 1980'den sonra yaşadığımız son yirmi yılın (bundan böyle birinci model) ortak noktaları, hem yerel şartlar, hem dünya şartları itibariyle inanılmaz benzerlikler gösterir.

i) Dünyada buyurgan bir veya birkaç ülke, kendi çıkarlarını en çoklaştıracak koşullara uygun yeni bir dünya şekillendirilmesi amaçlamaktadır; ayrıca kendi koşullarını kabul ettirebileceği "zayıf" konumdaki ülkelere bu koşulları dayatabilecek güçtedir. Ekonomide ve teknolojide dünyanın doruğunda olan bu buyurgan ülke/ülkeler aynı zamanda askerlikte dünyanın bir numaralı gücüdür.

Bu buyurgan güç Tanzimat dönemi Osmanlı hükümetleri için İngiltere ve Fransa; II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye Cumhuriyeti için başta ABD'dir; 1990'lı yıllarda AB buna eklenmiştir.

ii) Dış dünyada, buyurgan güçlerin kendi ihtiyaçlarına uygun bir dünya yaratmaya dönük vizyon ve amaçlarla geliştirdiği politika-

ların ulus-devletin kendi vizyonu ve çıkarlarıyla bağdaşması, ancak beklenmeyen bir raslantı olabilir. Bu politikaların stratejik yönetimin taşıması gerektiği belirtilen öğelerin herhangi birini taşıması mümkün değildir. Bunları birinci modelin uygulanma süreçlerinde tek tek ele almakta yarar vardır:

- Bir kere, vizyon ve amaçlar ülkenin yararına olacak yeni bir şekillendirme yaratmak üzere geliştirilmiş değildir; ne Tanzimat sonrası, ne 1950-1953 arası, ne 1980 sonrası uygulamaya giren politikalar Türkiye'nin kendi yöneticileri tarafından temelde ülke yararı için geliştirilmiştir; onlar sadece dış kaynaklara ulaşabilmek için dışarıda geliştirilenlere aracılık etmişlerdir. Bu nedenle şekillenme iç olanaklar ve gereklere göre değil, dış gereklere göre olmuştur. Şekillenmenin yakın ve uzak gelecekte ülkeye neler getireceğinin hesabı yapılmamış, neler götüreceği hiç düşünülmemiştir. Gerçekte bu hesap yapılsa da, reddetmenin maliyeti hükümetleri caydırır çoğu zaman.
- İkincisi, bu politikalar şartların baskısı altında dışarıdan verilenlerin "kabulü"yle yürür; tartışma ve bunları ülke yararına döndürebilme alanı çok sınırlıdır (IMF politikalarını reddedince dış kaynaktan yoksun kalmanın getireceği darlıklar gibi).
- Üçüncüsü, bu politikaların esnekliği yoktur; zararları görüldüğünde bunlardan dönmenin maliyeti yüksektir; öyle ki, yaşanan zararın da ötesinde bir maliyet getirebilir. Örneğin, 1990'lı yıllarda Türkiye'nin mali serbestliğin getirdiği zararları düşünüp hemen bir dönüş yapması, çok değişik kaynaklı nedenlerle çok zordur.
- Dördüncüsü, dünya ekonomisine olağanüstü bağımlı hale gelen bir ekonomide hükümetin ekonomi politikalarını serbestçe ayarlama alanı çok kısıtlanmış fakat sorumlulukları artmıştır. Ülkenin kendisiyle ilgili olmayan bir nedenle, (örneğin,

komşu bir ülkede patlayan savaş sermaye için rizikoyu artırdığında ya da bir diğer ülkede sermayenin getirisini artıran bir olanak ortaya çıktığında) büyük çapta sermaye kaçtığında banka ve firma iflasları, işsiz kalan işçilerle başa çıkma işlevi yine iktidardaki hükümete düşer. Nedenlerin ağırlıkla uluslararası; çözümlerin ağırlıkla ulusal düzeyde olduğu bir düzenin yürümesinde başarı neredeyse olanak dışıdır. Bu çelişik durumda, stratejik yönetimde belirtilen "alternatifler arasında en iyi yolu çizmek, beklenmedik oluşumlara hazır olmak" koşulunu yerine getirmek çoğu zaman mümkün olamaz.

Nihayet, alt-stratejilerle üst-stratejiler arasındaki bağlantı dış dünyanın gereklerine göre çizilmiştir. Örneğin, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülke için üst-strateji büyüme hızının yüksek tutulmasıdır; alt-stratejiler bu hedefe kilitli olmalıdır. Çünkü artan nüfus karşısında bütün diğer alt-hedefler bu hıza kilitlenmiştir. Buna karşılık küreselleşme üst-stratejiyse, artık büyüme, ancak üst-stratejiyle bağdaştığı ölçüde gerçekleşebilir; bağdaşmıyorsa fakirleşme/duraklama kabul edilmek durumundadır.

Bu tablo, serbest ekonomi ya da küreselleşme dense de, aynı olgunun niçin Türkiye gibi ülkelerde etkin/stratejik yönetim anlayışıyla bağdaşmadığını, bu nedenle hep başarısız kaldığı gibi terkedilinceye kadar da ülkeye büyük sorunlar çıkardığını gösterir. Kaldı ki, 1980 sonrası uygulamaya giren küreselleşme sürecinin Batı dünyasına sağladığı büyük yarar dolayısıyla, geri kalan dünya kesiminde yaşanan ciddi sorunlara rağmen, denetlenmesi kolay olmayacak, çok sancılı olacak gibidir.

b. İkinci Model

İkinci modelin Türkiye'de uygulanabildiği dönemler de dünya koşullarından bağımsız olmamıştır. Bu koşullar elverdiği içindir ki, bu model uygulanabilmiş ve başarı sağlayabilmiştir. 1930-1939 yılları po-

litikaları, Büyük Ekonomik Bunalım'ın serbest piyasa ekonomisini ve özellikle serbest mali piyasaları yıkmış olmasının getirdiği özgür politika uygulayabilme olanağıyla bağlantılıdır; 1961-1974 dönemi politikalarıysa SSCB'nin ekonomik büyümede başarılı olduğu, bu başarının gelişmekte olan ülkeleri kendi etrafına çekebileceği beklentisine Batı'nın karşı koyma arzusuyla ilgilidir.*

i) Her iki dönemde de ülke yöneticileri ekonomiyi şekillendirirken yerel olarak oluşturulmuş vizyon ve amaçlarla hareket etmiş, ülkenin kalkındırılması bütün diğer amaçlara öncelik kazanmıştır. 1930-1939 döneminde ülkenin bağımsızlığı, 1961-1974 döneminde özel girişimin imalat sanayiinde güç kazanması, bu hedefi tamamlar. Her iki dönemde de KİT'lerin yenileri oluşturulmaya devam ederken özel girişimin de sanayileşmeye yöneltilmesi için politikalar oluşturulması, ana vizyonun ve üst-stratejinin çerçevesinde yer almıştır. Tarımın geliştirilmesi ve ülkenin kendini besler duruma girmesi her iki dönemin de ortak yönüdür; buna ilişkin kurumlaşmalar, destekler devletçe sağlanmıştır. Ülke kendini besler duruma getirilmiştir.

Kısacası, vizyon ve amaçların temelinde yatan ülkeyi toptan kalkındırma, yani hızlı GSMH artışı; bunu destekleyen alt-hedefler, yani tarım ve sanayide gelişme, bağlantılı yerel politikaların uygulanmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu arada özel imalat sanayiinin gelişmesi 1960'lı yıllardan başlayarak ortaya çıkmıştır.

Belirtmek gerekir ki, birinci modelin vizyonu ekonominin büyümesi ya da tarımda ve sanayide gelişmesi gibi bir stratejinin uygulanmasına yer bırakmaz. Dışarıdan verilen strateji serbestleşme yönündedir, serbestleşme çerçevesinde ne kadar GSMH artışı olur ya da tarım ve/veya imalat buna katkı yaparsa, o kabul edilir. İkinci modelde varolan bu yönde etkili politikalar demetini uygulama gücü, birinci modelde yoktur.

(*) Aslında İttihat ve Terakki hükümetinin I. Dünya Savaşı koşullarında uyguladığı ulusalcı ekonomi politikaları da, mali piyasaların denetime alınması, üretim artışı ve örgütleşmeye verdiği önem açısından ikinci modelin tanımına uygundur. Ancak savaş koşulları gibi olağanüstü bir ortamda uygulanması dolayısıyla bu dönemi dışarıda bırakmayı uygun gördük.

ii) İkinci modelin yerel vizyonu arasında gelir bölüşümünü iyileştirmek yolunda bilinçli politikaların uygulanması da bulunmaktadır. Hızlı büyüme ve istihdam yaratma amaçları bu yolda en önemli öğedir; işsizlik ve gizli işsizlik durumlarını azalttığı ölçüde buna katkı yapar. Ayrıca iç pazarın gelişmesi için halkın ortalama gelir düzeyinin yükseltilmesi, yani artan gelirden pay alması için gereken politikaların geliştirilmesi modelin tamamlayıcı öğesidir. Nedeni artan gelirden çalışanların pay almasına dönük politikaların yerli üretime hazır bir pazar sağlayabilmesidir. Bu aslında ulusal bütünlüğü sağlamaya katkı yapar; sanayii ihracata hazırlar.

Dünya pazarındaki dev şirketlerle aynı koşullarda rekabete açılan ekonomi, oysa, birinci modelde yukarıdaki vizyonu ve amaçları dışlamak, rekabet gücünü artırmayı bunların yerine koymak durumundadır. En esnek düzeyde tutulan ücretlerle ve işçi tasarrufuyla rekabet gücü artırılırken, gelir bölüşümü de giderek bozulur. Bugün Türkiye'de ve benzer konumdaki pek çok ülkede görüldüğü gibi, toplum varlıklı ve yoksul kesim olarak ikiye ayrılır; birinciler zenginleşerek dünyayla bütünleşirken sayıları giderek artan ikinciler yoksullaşarak kızgın ve umutsuz yığınları oluştururlar. Doğal biçimde ulusal bütünlük bozulur, ne kadar alt-kimlik varsa su üstüne çıkar. Nedeni açıktır: Ulus bütünü içinde yer almak yoksullaşmayı getiriyorsa, bireyler/kitleler yeni bir kimlik içinde kurtulma arayışına gireceklerdir. Süreç ulus bütünlüğünü tehdit eder. Nitekim 19. yüzyıldaki sömürge düzeninin serbest ekonomisi milliyetçi hareketleri aynı süreç içinde doğurmuştur. Osmanlı azınlıklarının zenginleşmesi ve bunun karşısında Müslüman Türklerin yoksullaşması her ikisini de ulusçu arayışlara sokmuştur.

iii) İkinci model, ulus-devleti ve ulusal bütünlüğü güçlendirdiği için uluslararası şirketlerin ve onların gerisindeki güçlü devletlerin karşısına da ülke ekonomisini bir bütün olarak çıkarabilir. Girişimci ulusal pazardan yararlandığı ölçüde onu koruyan ulus-devletin yanındadır; uluslararası şirketlerle işbirliği yapsa da onların iç pazarı ele geçirme, yerli girişimi yok etme yolundaki ataklarına ulus-devletle işbirliği yaparak karşı koyar. Nitekim güçlü sanayi/bugünün bilgi toplumu şir-

ketleri, yine kendi ulus-devletlerini arkalarına alarak pazar/rekabet mücadelesi verirler. Örneğin, ABD'nin Boeing uçak sanayii AB'nin Airbus'ıyla mücadele ederken, sonuçta konu ABD Başkanı'yla AB devletleri başbakanları arasında mücadeleye dönüşmekte, şirketlerin ötesine geçmektedir. Aynı durum tarım politikalarında görülür: ABD ulus-devlet olarak kendi tarımının çıkarlarını AB ya da Japonya karşısında koruyacaktır; bunu iki tarafın ziraat odaları başkanları biraraya gelip çözmez. ABD, GATT Anlaşması'nın maddelerini değiştirme, tarımı da içerme baskısını yaratır; çekişme devletler arasında, çözüm sonuçta devletler arasındadır.

Türkiye gibi bu süreçlerin dışında kalan gelişmekte olan ülkelere ve onların devletlerine yapılan baskı ise, uluslararası şirketlerin çıkarlarını serbestçe yürütmelerini sağlayabilmek için ulus-devletin elindeki gücü terketmesi yolundadır. Planlı dönemlerde artan bu güç, şimdi küreselleşme sürecinde ulus-devletin elinden alınma yolundadır ve adım adım gerçekleştirilmektedir.

Bugünün dünyasında uluslararası ya da çok-uluslu denilen şirketler dünya tarihinde görülmedik boyutlara varmış bulunuyorlar. Bu dev şirketler ayrıca daha da güçlenmek için kendi aralarında birleşme yoluna girmiştir: Havacılık sanayii ve hava taşıması, finans, medya, ilaç sanayii, dayanıklı tüketim malları sanayileri, uluslararası pazarlama vb. alanlarda güçlü ulus-devletlerin şirketleri birbirleriyle evlenerek dev boyutlara ulaşmaya başlamıştır; öyle ki, birçoğunun yıllık cirosu birçok gelişmekte olan ülkenin yıllık GSMH'sini aşar olmuştur. Bunların çıkarları, arkalarında duran kendi güçlü ulus-devletlerince korunur. Aynı şekilde, karşı tarafın kendi çıkarları da ancak kendi ulus-devletinin dayanma gücüyle korunabilir. İşte küreselleşme süreci, planlı dönemde güçlenen ulus-devleti şimdi giderek zayıflatmak, bu yoldan Türkiye'nin ve benzer ülkelerin ekonomisini ele geçirmek yolundadır. Planlı dönemlerde Türkiye hem ekonomisinin sanayi temeli, hem ulus-devleti itibariyle güçlenebilmiştir oysa.

Hangi açılardan bakılırsa bakılsın, bugünün dünyasında serbest piyasa ekonomisi mevcut değildir: Bir kere birçok mal ve hizmette

dünya üretiminin ve ihracatının çok büyük bölümü birkaç büyük uluslararası şirketin elindedir; bunlar fiyatlarını da koşullarını da dünya pazarında "dikte" ederler; bu yetmezse bu çıkarlar uluslararası örgütler yoluyla kendi devletleri tarafından dünyanın geri kalan kısmına dayatılır; bu baskıya hayır diyenler pazardan, kredi kurumlarından dışlanır. Ayrıca baskıya direnmeyi kırmak için, zaten güçsüz olan ülkelerde ulus-devlet, örgütlü işçi kesimi, sivil toplum kuruluşları gibi direnme noktaları da yok edilmeye çalışılmaktadır.

Günümüzde ulus-devletin aşıldığı nakaratı, işte, temelde Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere yönelik bir propagandadan ibarettir. Bu propagandayı yapanlar için, uluslararası kurumları devlet güçleriyle devreye sokup, devlet gücüyle kendi sermayelerinin çıkarını koruyup dünyanın geri kalanına kabul ettirme, küreselleşme stratejisinin temel öğesidir. Bu propagandanın, İkinci Dünya Savaşı öncesinde, "Alman Savaş Makinesi"ni geliştirirken Alman Nazilerinin Avrupa'nın birçok ülkesinde "Barış" dernekleri kurmasından pek farkı yoktur.

III. İKİ TEMEL MODELLE İLGİLİ EKONOMİK GÖSTERGELERİN KARŞILAŞTIRILMASI

Bu paragrafta serbestleşme (birinci model) ve planlı ekonomi (ikinci model) dönemlerinin karşılaştırılmasını kolaylaştırmak ve özet biçimde vermek üzere, temel veriler aynı grafikler üzerinde toplanmıştır. Osmanlı dönemine ilişkin temel veriler, en azından, karşılaştırılabilir nitelikte değildir; coğrafi alan, nüfus yapısı çok farklılaştığı için grafiklere içerilememiştir. 1920'li yıllar Cumhuriyet'in ilk kuruluş ve yapılanma yılları olduğu; 1940'lı yıllar savaşın ve savaş sonrası geçiş döneminin etkilerini yansıttığı; 1950'li yıllarsa, önce tam serbestleşmeye geçmek amacıyla yola çıkarken, üç yılda ekonominin nefesinin tıkandığı ve ne serbest ekonomi, ne planlı ekonomi tanımına sokulabildiği için grafiklere alınamamıştır. 1975-1979 yıllarıysa Türkiye için olduğu kadar dünya için de olağanüstü koşullarda yaşanmıştır. Bu dönemler özetlenemeyecek kadar karmaşık olayları yansıtır; dolayısıyla ancak ilgili bahisler okunarak dönemin başarım düzeyi değerlendirilebilir.

İzleyen çözümlemeler, bu nedenle yalnızca şu dönemlerin karşılaştırılmasını içerecektir: "Planlı dönem" 1930-1939 ve 1961-1974 yıllarını; "serbest ekonomi" dönemleri 1980-1989 ve 1990-1999 yıllarını kapsayacaktır. Grafikler planlı ekonomi ve devletçiliğin en yoğun olduğu, bütün mali piyasaların tam denetim altında bulunduğu 1930-1939 döneminde başlayarak, 1961-1974 arasında planlı fakat özel girişimin hareket alanının çok daha geniş olduğu ikinci dönemi; 1980-1989 arasında daha ileri düzeyde serbestleşmeyle birlikte gerek mal gerek mali piyasalarda denetimin, azalan düzeyde olsa da, belirli ölçülerde sürdüğü yeni dönemi ve 1989-1998 arasındaysa tam küreselleşmiş ekonomiyi yansıtan son dönemi ele almaktadır.

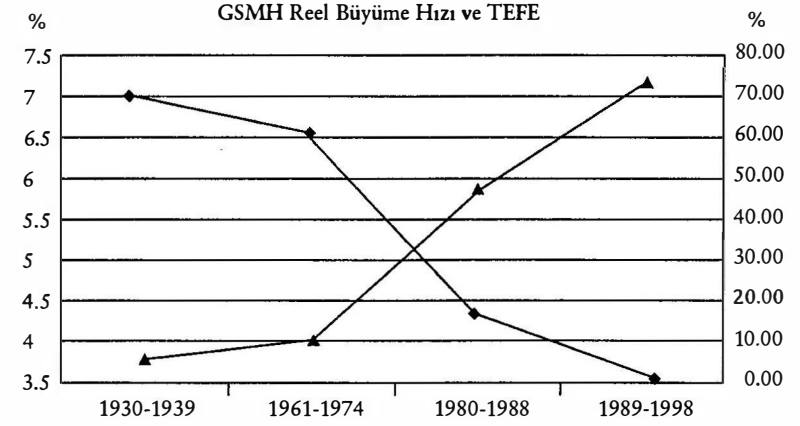
1. İstikrarlı Büyüme Göstergeleri

i) Grafik 19'da, ele alınan dönemlerde GSMH'nin yıllık ortalama (reel) büyüme hızı sol eksende gösterilmiştir. Dönemlerin sıralanması kronolojiktir. Planlı, mali piyasaları denetimli 1930-1939 ve 1961-1974 dönemleriyle (ikinci model); serbest ekonomi/küreselleşme, (birinci model) arasındaki büyüme farkı çok çarpıcıdır; hız giderek düşmüş, serbestleşmenin mali piyasaları da kapsadığı son on yılda yarılanmıştır. (Bu farkın nedenleri ilgili bölümlerde ayrıntılarıyla incelendi.)

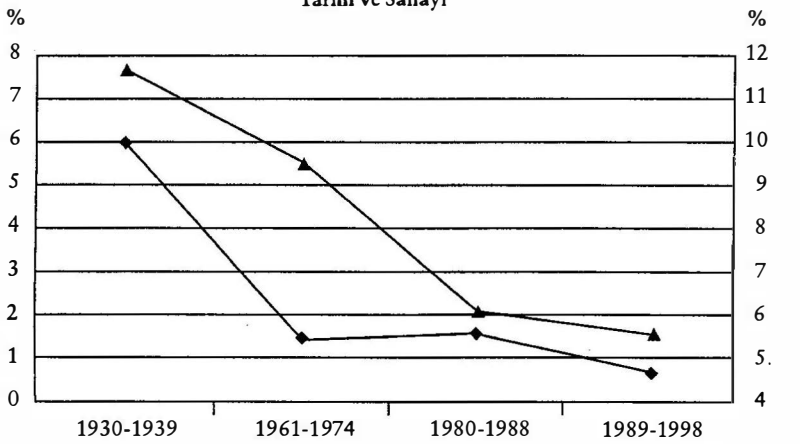
GSMH artışının alt-bileşenleri olarak sanayi ve tarım sektörlerindeki reel büyüme hızları Grafik 19-b'de gösterilmiştir. Bu iki sektördeki büyüme özellikle son tam serbestlik döneminde (1989-1998) dibe vurmuş gibidir; tarımda yıllık büyüme ortalama nüfus artışının altına inerken, sanayide yarılanmıştır. Ancak 21. yüzyıla girerken, Sanayi Ötesi Bilgi Toplumu Çağı başlarken, Türkiye'de daha Birinci Sanayi Devrimi'nden kalma alt-kesimler ağırlığını sürdürüyor. İkinci Sanayi Devrimi'nden kalma birçok sektörde henüz gelişmeye başlıyor ve Üçüncü Sanayi Devrimi ürünleri büyük çapta ithalat fazlası gösteriyorsa, bunun üzerinde durup düşünmek gerekir.

Büyümenin "istikrar" boyutuna gösterge olarak Grafik 19-a'da sol eksende enflasyon hızı alınmıştır. Planlı ve mali piyasaları denetimli

GRAFİK 19-a
Planlı ve Tam Serbest Dönemlerde
GSMH Reel Büyüme Hızı ve TEFE

GRAFİK 19-b
Planlı ve Tam Serbest Dönemlerde Büyüme:
Tarım ve Sanayi

ilk iki alt-dönemle, serbestleşme ve tam serbestlik dönemleri arasında enflasyon hızı açısından fark, açıklama gerektirmeyecek kadar barizdir; ilk iki alt-dönemde yüzde 5-yüzde 10 kadar olan TEFE yıllık artış oranı, son iki alt-dönemde sırasıyla ortalama yüzde 45 ve yüzde 70 kadardır.

Kısacası, ikinci modelde yüksek reel büyüme ve düşük enflasyon, yerini birinci modelde önce yüzde 50'ye yaklaşan, sonra da yüzde 70'i aşan enflasyonla birlikte düşük reel büyümeye bırakmıştır.

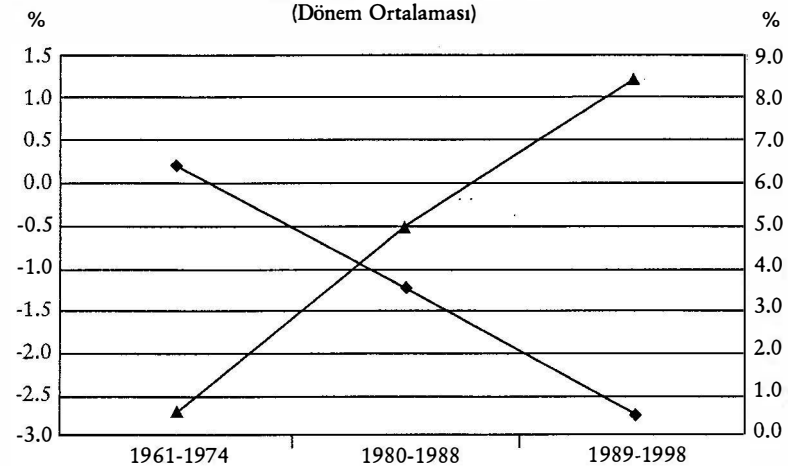
ii) Makro-istikrarsızlığın gerisindeki bazı temel öğeler Grafik 20'de gösterilmiştir. İlgili bölümlerde uzun boylu incelenen para ikamesi, nominal ve reel faizlerde fırlama vb. olayları grafiklerde özetleyemediğimiz için olayın bu boyutu yoktur. Ayrıca 1930'lu yıllara ilişkin verilerin daha sonrakilerle karşılaştırılabilir nitelikte olmaması bu dönemi de dışlamayı gerektirdi. Ancak bütçe dengesinin tam olduğu, kamu borçlanmasının en alt düzeylerde olduğu 1930'lu yıllar için bütün göstergelerin son yirmi yıldan farklı ve olumlu yönde olacağı açıktır.

Grafik 20'nin sağ ekseni iç kaynak dengesi/GSMH oranını dönem ortalaması olarak gösterir. Buna göre ikinci modelin ikinci alt-dönemi olan 1961-1974 yılları arasında bu denge pozitiftir, ancak fazla yüzde 0.5'in altındadır. İkinci modelin ilk alt-döneminde (1930-1939) dengenin pozitif ve daha yüksek olduğunu gösterecek veri mevcut değildir. Ancak bu dönemde Osmanlı borçlarının ödeniyor olması, devlet bütçesinin her yıl dengede ya da fazla veriyor olması iç kaynak dengesinin pozitif olduğunu kanıtlar. İşin ilginç yanı, kaynak dengesinin açık vermediği bu iki alt-dönemde büyüme hızı da, büyük kaynak girişi dolayısıyla kaynak dengesi açığı yaşanan birinci modelin alt-dönemlerinden daha yüksektir. İç kaynak dengesindeki açığın en yüksek düzeye ulaştığı 1989-1998 alt-dönemindeyse büyüme hızı en düşük ortalama ve en yüksek enflasyon hızıyla ayrılır.

Grafik 20'nin sol eksenindeyse, iç kaynak dengesi açığında KKBG'deki fırlamanın yattığı görülebilir. (Grafik 4 ve 5 bu bağlamda diğer göstergeleri verir.)

Basit "silojizm"e dayalı mantık kullanıldığında bu tablo şu beklenmedik sonuca götürür: Dışarıdan sermaye girişlerinin serbestleştiği

GRAFİK 20
İç Kaynak Dengesi/GSMH ve
Kamu Kesimi Borçlanma Gereği/GSMH
(Dönem Ortalaması)

ve arttığı "serbestleşme dönemi" olan 1989-1998 yıllarında, bunun etkisi giderek büyüme hızını düşürürken enflasyon hızını artırmak olmuştur. Bunun gerisinde şu gerçeğin yatıyor olduğu ilgili bölümlerde incelenmişti: Serbestleşme döneminde sermaye girişleri büyümeye ivme verirken çıkışları gerileme yaratır; bu gelişigüzel, sermayenin riziko algılamasına bağlı çıkışlar öyle şiddetli daralma yaratabiliyor ki, birincinin olumlu etkisini alıp götürdüğü gibi, eksiye geçiriyor. Ayrıca, sermaye giriş-çıkışlarının büyük kısmı rezerv hareketleri, para piyasası içinde dolanan kısa vadeli hareketler niteliğindedir; sabit sermaye yatırımlarıyla doğrudan bağlantılı değildir. Para piyasalarındaki etkileriyse enflasyona doğrudan ya da dolaylı yoldan ivme verir niteliktedir. Buna ek olarak, istikrarsızlığı artırdıkları ölçüde, girişimcinin karşılaştığı rizikoları ve belirsizlikleri yükseltmekte, uzun vadeli verimli sabit sermaye yatırımlarından caydırmaktadır. Nihayet sermaye getir-

diğinden çok daha fazlasını dışarı götürür; 100 olarak girdiyse 100'ün çok üstünde bir rakam olarak çıkar. Yani basit silojizme dayalı mantık hatalı olsa da, yaratılan sonuçlar farklı değildir (Uzun vadeli etkilerini ise Türkiye 21. yüzyılda görmeye başlayacaktır).

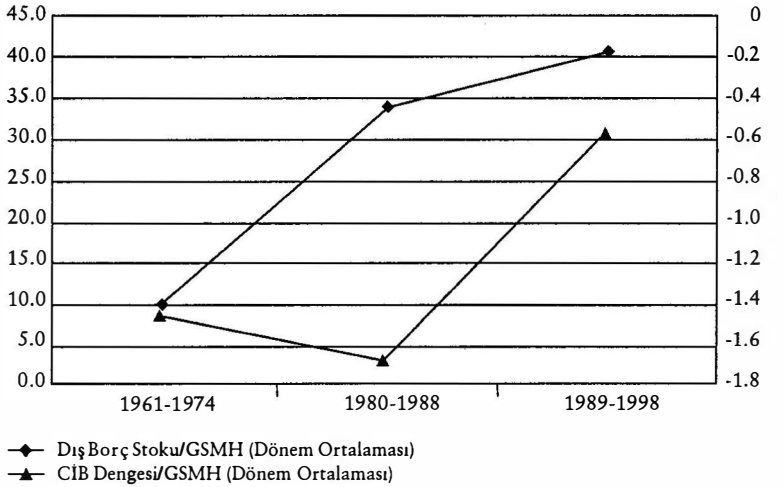
2. Büyümenin Maliyeti

Büyümenin "maliyeti"ni değerlendirmek bağlamında enflasyon hızı (önceki paragrafta incelendi), işsizlik oranı, gelir bölüşümü, dış borç, krizlerin sıklığı ve çevresel-ekolojik etkiler düşünülebilir. İşsizlik oranına ilişkin ne dün, ne bugün güvenilir rakamlar yoktur; hele kayıt-dışı ekonominin GSMH'nin neredeyse yüzde 40'ına ulaştığı son dönemde, bu da rakamları etkiler olmuştur. Aynı olay doğanın tahribini kapsayan çevresel-ekolojik etkiler ve gelir bölüşümü için geçerlidir. Bu nedenle sadece enflasyon oranı, krizlerin sıklığı ve dış borç stoku, büyüme maliyeti bağlamında incelenecektir; uzun dönemli etki bağlamında kaynak dağılımındaki çarpıklık ele alınacaktır.

i) Dış borç stoku gelişmesi Grafik 21'de sol eksende, GİB dengesiyse sağ eksende GSMH'nin oranı olarak görülebilir. Gösterilmeyen 1930-1939 dönemi, Osmanlı borçlarının ödendiği, dolayısıyla dış borç stokunun GSMH'ye oranının giderek azaldığı yıllardır; nitekim bu dönemde ihracatın ithalatı karşılama oranı yüzde 110'dur. 1961-1974 dönemindeyse dış borç stoku GSMH'nin ortalama yüzde 10'u civarında kalmıştır; GSMH'nin yüzde 1.4'e varan CİB açığı yoluyla dışarıdan sermaye transferi de sermaye birikimine ciddi bir katkı sağlamıştır.

En dikkat çekici bölümler Grafik 21'de 1989-1998 dönemine aittir: bu dönemde dış borç stokunun GSMH'nin yüzde 40'ını aştığını gösterir; buna karşılık CİB açığının planlı 1961-1974 döneminin yaklaşık 1 puan altına indiğini, binde 5 kadar olduğunu ortaya koyuyor. Yani Türkiye'nin dış borç stokundaki artış, dışarıdan yurtiçi sermaye birikimi amaçlı sermaye transferiyle ilgili olmaktan çıkmış, dış borçlanma daha çok sermaye kaçışıyla dolarizasyon, rezerv birikimi gibi etkenlerle bağlantılı olmuştur. GSMH artışı duraklarken dış borç stokunun artışıyla gelen yükler çok açıktır.

GRAFİK 21
Dış Borç ve CİB Dengesi Göstergeleri

ii) Yukarıdaki açıklama çok önemli bir gerçeği ortaya koymaktadır: Planlı dönemde büyüme hızı hem en yüksek düzeyde (yılda ortalama yüzde 6 ile 7 gibi) seyretmiş, hem de fiyat istikrarı ve dış borçlanma bağlamında maliyeti en düşük düzeyde kalmıştır. Buna karşılık tam mali serbestliğe geçildiği 1989-1998 arasındaki on yıl Türk ekonomi tarihinin (Osmanlı dönemi bir yana) en başarısız yıllarıdır. Bir yandan GSMH'nin ortalama büyüme hızı düşük düzeyde (yüzde 3.5) kalırken bir yandan da yüksek enflasyon ve yurtiçi sermaye birikimine yönelik olmayan dış borçlanma biçiminde ağır bir maliyetle yürümüştür. En ağır dış borç yükü budur; çünkü, gelir artışıyla bağlantısı olmadığı ölçüde, dış borcun ödenmesi güçleşir. Nedeni açıktır: Kendi kaynağını gelir artışı yoluyla yaratamadığı için, bu dış borcun ödenmesi yeni bir kaynak gerektirecektir; bu da yeni dış borçlardır.

1997 Eylül ayında, IMF anasözleşmesine sermaye hareketleri serbestleşmesini (bir paranın konvertibl sayılması için CİB serbestleşmesi yanında) dahil etme konusunda bir toplantı yapılmıştı. Bu top-

lantıda IMF'nin üst düzey yöneticilerinden ünlü iktisatçı Stanley Fisher'in savı, bunun potansiyel yararlarının maliyetini fazlasıyla aşacağı biçimindeydi (Fisher, 1998, s.2). Son on yıllık Türkiye deneyimi, bu savın aksini kanıtlar niteliktedir: Sermaye akımlarını serbestleştirmenin maliyeti bu işin getirisini fazlasıyla aşmıştır. Buna karşılık aynı toplantıda bir diğer ünlü Türkiye kökenli iktisatçı, Dani Rodrik, yaptığı bir ekonometrik çalışmayla şunu göstermişti: Sermaye hareketlerini denetlemeyen ülkelerin daha hızlı büyüdüğü, daha fazla yatırım yapabildiği ya da daha düşük enflasyon yaşadığı yolunda herhangi bir kanıt yoktur. Sermaye akımları üzerindeki denetimlerin ekonominin uzun vadeli başarım çizgisiyle, diğer şartlar veriyken, bir bağlantısı yoktur (Rodrik, 1997 Mayıs, s.61). Türkiye deneyimi bunu da desteklemiyor; gözlemlenen, mali serbestliğin getirdiği maliyetin sağladığı kazancın çok üstünde olduğu yolundadır. Özellikle, gelir bölüşümünü yukarıdaki değerlendirmeye dahil edemediğimiz için, bu maliyetin ağırlığı tam ortaya çıkamıyor.

Araştırılması gereken bir diğer nokta, Türkiye için ileri sürdüğümüz savı destekler niteliktedir: 1997 Temmuz ayında Tayland'da başlayan kriz aşama aşama bütün Güneydoğu Asya'yı ve Uzakdoğu'yu etkisi altına aldı. Bu salgında iki ülke kendisini koruyabildi: Çin ve Hindistan. İlginç bir rastlantıyla bu iki ülke de sermaye hareketleri üzerinde ciddi denetimleri sürdürmekteydi. Krizden yoğun biçimde etkilenen Malezya da denetim uygulayarak kendini korumaya aldı.

iii) Ancak sermaye hareketlerini serbestleştirmenin maliyeti yukarıda değindiklerimize inhisar etmiyor. Sıklaşan krizlerin getirdikleri gözardı edilemeyecek önemdedir (Krizlerin ekonomiye maliyeti için bkz. Dokuzuncu Bölüm). Ancak her şey bir yana, getirdiği "insani" maliyetin boyutu (gelir bölüşümü bozulması, işsizlik ve sefalet, iflaslar dolayısıyla intiharlar, göç ve diğer sosyal sıkıntılar) bunun gözardı edilemeyecek bir maliyet öğesi olduğunu kanıtlar.

Tabii krizlerin ekonomiye maliyeti bir bakıma ortalama GSMH artış hızının düşmesi yoluyla hesaba katılmaktadır. Ne var ki, krizlerde geniş kitlelerin çektiği sıkıntılar bir maliyet öğesi olduğu halde,

bunların GSMH'nin ölçülmesinde yeri yoktur. İnsani maliyetin ciddiyeti, intihar edenlerin sayılarında görülebilir; örneğin, 1994-1999 arasındaki intiharların yüzde 60'ı ekonomik nedenlerden kaynaklanmış, sayı katlanarak artmıştır (Güçlü, 1999, s.7).*

iv) Sabit sermaye yatırımlarının dağılımındaki değişme Grafik 18'de görülebilir. Giderek doğrudan üretken alanlardan üretkenliği ancak dolaylı yollardan artırabilen altyapı yatırımlarına, özellikle konut sektörüne kaydıran nedenler ve etkileri, Onuncu Bölüm'de ve bu grafikle ilgili paragrafta ele alınmıştı. 1990'lı yıllarda Türkiye'nin yaşadığı, işte, yatırım oranı büyüdüğü halde GSMH artış oranının küçülmesidir. Nedeni marjinal sermaye/hasıla katsayısını yükselten yatırımların toplamdaki payının giderek artmasıdır. Nitekim 1960'lı ve 1970'li yıllarda 3:1 ile 3.5:1 arasında seyreden bu katsayı, 1990'lı yıllarda 5:1'in üzerinde seyretmiştir. Sabit yatırımların verimi düştüğü için, aynı yatırım oranında (diğer etkenlerin de işe karışmasıyla) daha düşük büyüme hızı yaşanır olmuştur.

Belirtelim ki, iş âleminde de bir kesim bunu farkettiği için Ulusal Sanayici ve İşadamları Derneği'ni (USİAD) 1998 Aralık ayında kurmuş bulunuyor. Derneğin başkanı bir röportajda aynen şöyle demektedir:

> "Biz paradan para kazanan, faiz ve rantla geçinen bir ekonomi değil, üretim ekonomisi, istihdam sağlayan bir ekonomi ve başı dik bir ülke olmak istiyoruz" (Özden, 1999, s.12).

Bu gözlem, kaynaklarını üretimde ve verimli alanda değerlendirme hedefini toplumun önüne getirmektedir. Sağlıklı ve hızlı büyümek için başka yol da bulunmuyor. Bu da, dış dünyanın kendi vizyon ve amaçları için getirdiği politikaların yarattığı engellerin aşılmasını gerektiriyor.

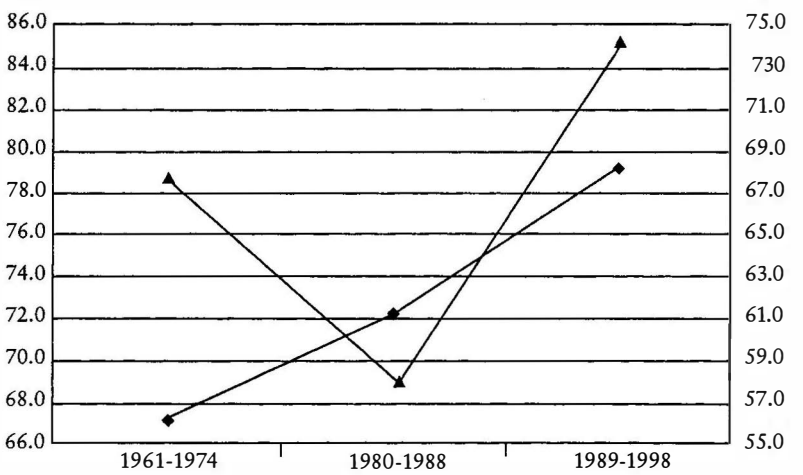
(*) Aynı araştırmacıya göre, Selçuklu ve Osmanlı'dan 1980'e kadar saptanabilen intihar sayısı 30 bindir; resmi istatistiklere (DİE) göre 1980-1999 arasındaki sayı da 31 bindir. Yazar bu sayının gerçekte iki katı kadar olduğunu, çünkü resmiyete, gerçek rakamın ancak yarısının intikal ettiğini belirtiyor.

3. Ekonomide Özel Kesimin Payında Artış

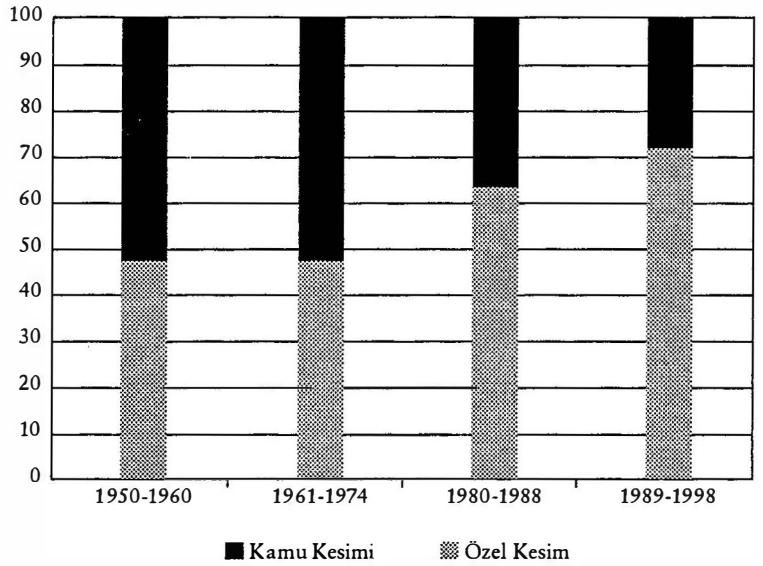
Ekonominin yüksek maliyetli düşük büyüme yaşadığı, yüksek düzeyde makro-istikrarsızlıkla tanımlanan son yirmi yılında; önemli bir yapısal değişim ortaya çıktı: Girişimci sınıfın, yerli sermayedarın yükselmesi.

Grafik 22-a'da toplam banka kredilerinde özel kesim payının 1961-1974 döneminde üçte iki kadarken birinci modelin ikinci alt-döneminde (1989-1998) bu oranın yüzde 80'e çıktığı; Grafik 22-b'de imalat sanayii katma-değerinde özel kesim payının 1950-1979 arasında yüzde 48 kadarken, 1980-1988 yıllarında yüzde 65 civarına, 1989-1998 alt-dönemindeyse yüzde 70'in de üstüne fırladığı görülebilir. Aynı şekilde toplam sabit sermaye yatırımlarında özel kesim payının gittikçe yükseldiğine Grafik 22-a da tanıklık etmektedir: 1961-1974 döneminde bu bağlamda payı üçte iki kadar olan özel kesim, serbestleşme döneminin ilk aşamasında payının yüzde 60'ın altına düştüğü

GRAFİK 22-a
Özel Kesimin Kredi ile Yatırımlarda Payı

GRAFİK 22-b
İmalat Sanayii Katma-Değerinde Kamu ve Özel Kesim Payı
(Dönem Ortalaması)

(nedeni büyük çaplı atıl kapasitelerdir) bir dönem yaşamıştır. Ancak izleyen 1989-1998 döneminde bu pay sıçramış, dörtte üçe yaklaşmıştır. Bu tablo yaklaşık bir yüzyıldır girişimci bir sınıf yetiştirmeyi hedefleyen Türkiye'nin sonunda bu sınıfın ekonomiye egemen olduğu bir noktaya ulaştığının rakamsal kanıtlarıdır.

Ancak bu yapısal dönüşümün önceki paragrafta büyümenin maliyetiyle bağlantılı olarak değinilen olgularda önemli bir payı olduğunu belirtmek gerekir: Bir kere, sermaye giriş-çıkışlarında yerli özel girişim dış sermayeyle birlikte rol oynar; bunun getirdiği istikrarsızlıktan pay alır. Ayrıca krizlerin çok şiddetli yaşanmasında da payı vardır: Nedeni KİT'lerin ekonomi gerilerken üretimi sürdürmelerine ve kamu yatırımlarının devam etmesine karşılık, özel kesimin kâr dürtüsü altında her ikisini de durduruyor ya da yavaşlatıyor olmasıdır. Nihayet sa-

bit yatırımların giderek verimsiz alanlara ve yurtdışına kayıyor olması doğrudan özel kesimin kâr hesaplarıyla ortaya çıkan olaylardır.

IV. İKİ MODELİN KENDİNDEN SONRAYA DEVRETTİĞİ MİRAS

1. Birinci Modelin Mirası

Birinci modelin ilk uygulaması olan Osmanlı'nın son yarım yüzyılının Cumhuriyet'e bıraktığı ekonomi mirasının negatif olduğuna; bu mirasın Kurtuluş Savaşı'ndan başlayıp Lozan Antlaşması'na ve Cumhuriyet'in ilk döneminin sonuna uzanan bir zaman çizgisinde, ağır bedeller ödenerek tasfiye edilebildiğine ilgili bölümlerde değindik. Ancak bu mirasın önemli negatif öğelerine bakmak, 1980 sonrası serbestleşmeyle, özellikle konvertibiliteyi izleyen dönemle aynı olayın nasıl tekrar ettiğini; fevkalade benzerlikler gösterdiğini anlamaya yardım edecektir...

a. Mirasın Mali Boyutu

i) Ekonominin büyümesiyle ilgili olmayan, sermaye birikimini ve üretim kapasitesini artıran bir nitelikten uzak kısa vadeli sermaye hareketlerinden kaynaklanan yüksek dış borçlar, mirasın mali boyutunu oluşturur. Para ikamesi (hem nakit, hem mevduat yoluyla) olanağı veren yabancı paraların iç piyasada dolanımı, dış sermaye için güven vermek üzere büyük döviz rezervi birikimi, para ihracının neredeyse dövize bağlı kılınması gibi öğeler bunun başlıca nedenidir; buna 1990'lı yıllarda dış ülkelerde yapılan doğrudan dış yatırımlar eklenmiştir.

Osmanlı'dan devralınan dış borçlar Cumhuriyet hükümetlerince 1932-1952 arasında, 20 yılda ödenmiştir. Borçları ödemenin yükünü taşıyan kuşaklar, borçların alındığı, kaynaklara katkı yaptığı dönemde bunun rahatlığını süren kuşakların torunları ya da torun çocuklarıdır. 1990'lı yılların sonunda Türkiye'nin GSMH'sinin yarısını aşan dış borçları (1999 sonu itibariyle 103 milyar dolar) hangi kuşak-

lar, hangi koşullarda ödeyebilecektir? Bu modelin gelecek kuşaklara bıraktığı mirasın negatif öğesi arasında dış borçların öncelikli bir yeri vardır.*

ii) Osmanlı'nın kapitülasyonlarla yabancılara verdiği imtiyazlar ile bugün Türkiye'nin GATT Uruguay Round Anlaşması, AB'yle GB Anlaşması, DTÖ'yle imzaladığı çeşitli anlaşmalar çerçevesinde verdiği ayrıcalıklar, tabii tam örtüşmez. Nedeni birincinin tek taraflı tavizler olmasına karşılık, kurumsal anlaşmalar çerçevesinde verilen ikincinin çok taraflı olmasıdır. Ancak görünüşte böyle olsa da, konunun derinine inildiğinde arada pek önemli farklar bulunmadığı görülür; çünkü Türkiye'nin verdiği ayrıcalıklardan güçlü yabancıların yararlanma olanakları, Türklerin dış dünyada verilenlerden yararlanma olanağının çok üstündedir. Örneğin, DTÖ çerçevesinde 1998'de Türkiye'nin imzaladığı finansal hizmetlerin serbestleştirilmesi anlaşmasına bakalım: ABD'li finansal aracılar Türk piyasasını kolayca ele geçirebilirler. Acaba kaç Türk aracı kurumu gidip New York Borsası'nda aynı işi yapabilecektir? Ya da AB'yle yapılan GB Anlaşması iki yanlı gümrük tavizlerine dayanır; ancak AB Türkiye gibi gelişmekte olan, sanayileşmenin daha ilk basamaklarını çıkmakta olan ülkeler için (Yunanistan, Portekiz, İspanya ya da EURO-Med sürecindeki Arap ülkeleri gibi) bu tavizleri alırken karşılığında aynı zamanda uzun vadeli, düşük faizli kredi vermeyi taahhüt etmiştir; belirtilen ülkelerin tümü bunları almıştır ve almaktadır. Ne var ki, AB taahhütlerine rağmen Türkiye'ye 20 yıldır neredeyse hiçbir mali katkı yapmadı, birtakım siyasal gerekçelerle. Buna karşı Türkiye sessizce kabullenip şikâyet etmekle yetindi. Ya da AB ve ABD, anti-damping vergilerini, anlaşmaya aykırı biçimde sürdürürken, Türkiye yine bir tepki veremiyor, ithalatı katlanarak artarken ve ihracat bunu geriden izlerken.

(*) Bunun yalnız Türkiye değil ABD gibi bir süper-güç için dahi sorun yaratabileceğini Jacques Attali belirtmektedir (Attali, 1999, s.29). Oysa dolar dünya parası olduğu için ABD'nin kâğıt para basıp ödeme olanağı bulunur; ayrıca GSMH'nin ve dünyaya yayılmış dış yatırımlarının büyüklüğü, iç ve dış borçlarını önemsizleştirmektedir. Bu imkânlar, Türkiye gibi ülkeler için geçerli değildir, sorun "büyüyememe"dir.

Başka bir deyişle, karşılıklı tavizler ancak eşit güçteki ülkeler arasında anlamlı olabilir. Bir taraf zayıf, diğeri çok güçlüyse, tavizler bu güç farkıyla orantılı biçimde işler.

İşte 1990'lı yıllardan geleceğe devredilen bu nitelikte, önceki bölümlerde incelenen, onlarca taviz bulunmaktadır: Enerji ihalelerinde uluslararası tahkimin (adli kapitülasyonların geri gelmesidir) kabulü ve Danıştay'ın devre-dışı kalması; DTÖ'de hizmetler sözleşmesinin imzalanması ve hizmetlerin serbestleştirilmesi, AB'nin, IMF ile DB'nin baskısıyla tasfiye edilen tarım kurumları ve politikaları, verilen tarım tavizleri; büyük boyutlu KİT'lerle altyapı kurumlarının özelleştirilmesi vb. gelecekte acaba nasıl bir Türkiye yaratacaktır?

Osmanlı'nın kapitülasyonlarla delik deşik olmuş ekonomisi, Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği olanaklardan sonra Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması, Lozan Antlaşması'nın, Türkiye'nin SSCB'ye kayacağı kuşkusuyla fazla dayatmacı olamaması sayesinde tasfiye edilebilmişti. 21. yüzyıla devredilen onca tavizlerle acaba Türkiye ekonomisi nereye, nasıl, ne kadar gidebilecektir?

Bu modelin geleceğe bıraktığı diğer miras, işte, tavizlerle delik deşik olmuş, ekonomi politikaları üzerinde hükümetin egemenliğini yitirmiş olduğu bir yapıdır. Türkiye'yi istikrar içinde kalkındırmak bağlamında hükümetlerin elinde uygulanabilecek çok az politika aracı kalmıştır. Bu güçsüzlük geleceğe devredilen negatif mirasın bir diğer öğesidir.

ii) 1990'lı yıllar sonunda tutarı 40 milyar doları bulan, nasıl döndürülebileceğini ya da ödenebileceğini kimsenin bilemediği, konuşmayı da istemediği iç borçlarsa ayrı bir sorundur. Makro-ekonomideki istikrarsızlığın nedeni olduğu kadar aynı zamanda ürünü de olan iç borç stokunun her yıl katlanarak büyümesinin sürdürülemez olduğunu herkes bilmektedir. Nitekim, Türkiye bu sorunla 21. yüzyıla girerken yüzleşecektir. Bu da 21. yüzyıla devredilen dış borç sorunu kadar iç borç sorununu da negatif ekonomi mirasının önemli bir öğesine dönüştürüyor.

b. Mirasın İnsani Boyutu

i) Varoşlardaki işsiz ve kızgın, umutlarını yitirmiş ya da mafya-ya-çetelere takılmış bir gençlik bir yandan, tabanda örülen tarikat ağına takılmış başka bir gençlik kesimi diğer yandan, düşük vasıflarıyla, kent merkezlerinin büyüme kaynağına dönüşmesi konusunda umut vermiyor. Ayrıca köylerde hâlâ faal nüfusun yaklaşık yüzde 40'ının yaşıyor olması, kentlere ilişkin beklentilerde düşündürücü bir öğedir. Düşük eğitim ve beceri düzeyindeki köy gençliği gelecekte varoşlara taşınacak kitleleri oluşturacaktır. Eğer bu gençlik arzulanan niteliklere kavuşabilirse, yani eğitilir ve iyi iş imkânlarına erişirse, böylece beceri düzeyini çalışırken öğrenme yoluyla da artırabilirse, en büyük pozitif bakiyeli miras öğesi yarın için yaratılmış demektir. Eğer bu niteliklere kavuşturulamazsa, bu kitle toplumsal barışın, kent yaşamının, demokratik-laik cumhuriyetin üzerindeki bir tehdit öğesine dönüşebilecektir.

Türkiye'de orta ve üst düzey gelirli aileler için çocuklarını eğitme öncelikli bir hedef, aileler arası bir rekabet öğesidir. Bu kesimdeki gençliğin iyi yetişmiş, iyi eğitilmiş çoğunluğu geleceğin mimarları olabilecek bir kaynaktır. Ancak halen çocuk nüfusun sayı olarak çoğunluğu köyler ve varoşlardadır. Bu nüfusun ne kadar büyük bir kısmı topluma vasıflı bireyler olarak kazandırılabilirse, geleceğe bırakılacak mirasın pozitif öğesi o kadar büyüyecek, aksi halde miras negatif bakiyeyi bu bağlamda da verecektir. Birinci modelin devlete bindirdiği borç yükü, işte bu negatif miras öğesinin ortaya çıkması tehlikesinin başlıca kaynağıdır.

Gelir bölüşümünün, birinci modelin getirdiği krizler ve baskılarla giderek kötüleşmesiyse, aynı negatif miras öğesinin aile boyutunu oluşturur. Temel ihtiyaçlarını karşılayamaz durumdaki aileler için, orta/üst kültür ve gelir düzeyindekilerden farklı olarak, çocuklara iyi eğitim verme, onları iyi yetiştirebilme yolları tıkalıdır. 8 yıllık zorunlu eğitimi tamamlatabilmek, çocuklara 15 yaşına kadar ailenin bakım sağlaması, onları iş hayatından en azından okul döneminde alıkoyma demektir. Düşük gelirli ailelerin işsizlik/düşük ücret kıskacında tutularak sadece uluslararası rekabeti gözetmek ise, tıpkı devlet bütçesinin

faiz yükü gibi, yarının Türkiye'sini ipotek altına almak; bugünü kurtaracağım derken yarın için tehdit kaynaklarını büyütmek demektir.

ii) Tehdit kaynaklarıysa birkaç boyutludur: Bir boyutu siyasal niteliktedir. Bu umutsuz ve kızgın, yarı işsiz ve becerisiz, eğitimsiz gençlik her türlü yıkıcı siyasal eylemin kolayca yeşerebileceği verimli bir tarla gibidir. Türkiye'nin 2000 yılı arifesinde görünürde karşılaştığı iki ayrı siyasal tehdit öğesi vardır: biri etnik kökenli hareketler, diğeri siyasal İslâm'dır. Toplum kadar kendi kaderlerine kızgınlığı vurucu-kırıcı eylemlerle ifade eden bu gençliği bazen 1 Mayıs'ı bahane edip Kadıköy meydanını harabeye çevirirken, bazen bir arabesk yıldızının konserinde sandalyeleri parçalayıp kendilerine jilet atarken, bazen yenik düşen futbol yıldızlarını tartaklayıp tribünleri ateşe verirken de görebilirsiniz; bunlar aynı zamanda PKK ve diğer terör örgütlerinin kol gücünün kaynağıdır. Ya da yılgınlık içinde siyasal İslâm'a sığınıp hem mali imkânlara kavuşurlar, hem iyi kötü bir eğitim yolunun kapısı açılır; hem adeta Masonik bir dayanışma içinde kendi geleceklerini garantiye alırlar.* Böylece devletin bu gençlere sağlaması gereken imkânlar bir diğer örgütçe sağlanmış olur.

Doğa boşluktan hoşlanmadığı gibi toplum da boşluğa yer bırakmıyor. Devlet çekildiğinde ya güçlü ve mali olanakları geniş sosyal kurumlar ve aile kurumu bunu doldurabilecektir; eğer bunlar yoksa, bu gençlikten kendi emelleri için yararlanabilecek yeni örgütler ortaya çıkacaktır. Çetelerin-mafyaların her türlüsü artık Türkiye'de türemiştir. Bunların kendileri için sadakatle çalışacak kol gücüne ihtiyacı vardır. Uyuşturucu kaçakçıları, arazi mafyaları, çek-senet mafyaları vb. kendi ordularını beslerler ve başlıca kaynakları varoşlardır. Siyasetin her türlü yasadışı eyleminde, özellikle belediyelerdeki usulsüzlüklerde, tabandakiler kolayca örgütsel ağların oluşmasında rol oynayabiliyor. Tabii bunlara hırsızlık, her türlü soygun, yaralama, cinayet vb. yasadışı eylemlerde varoşların rolü eklenebilir.

(*) Siyasal İslâm'ın çekim gücünü ve dayanışmasını sadece ikinci-el kaynaklardan öğrenmiş değiliz; İstanbul Bilgi Üniversitesi AR-ME çerçevesinde 1998 yılında yürüttüğümüz "Kuştepe Araştırması"nın sözlü tarih bölümünde, olayın içindeki bir genç kendisi anlattı (Bilgi, AR-ME 1999).

Birinci modelin "devlet ekonomiden de sosyal güvenlikten de elini çeksin hedefi" Türkiye gerçekleriyle bağdaşmamaktadır. Nüfusun yüzde 60'a yakınını oluşturan alt-kültür ve gelir düzeyindeki ailelerin geleceğini hazırlamanın insani boyutunda devlet işlevini sürdürmek zorundadır. Birinci model gelir bölüşümünü kötüleştirdiği ölçüde, piyasa düzeninin "amoral-lâahlaki" paylaşım yöntemi varoşları beslediği ölçüde, mutlaka bu kesim yeni desteklerle topluma kazandırılmalıdır. Aksi halde hem siyasal, hem toplumsal tehditler giderek yoğunlaşır ve bunun sonucu da karanlıklar ve belirsizlikler diyarıdır.

2. İkinci Modelin Mirası

i) İkinci modelin ne mali boyutlu olumsuz mirası vardır, ne de insani boyutlusu. Daha önce sunulan tablolar ve grafikler kadar incelemeler de bunu kanıtlıyor. Modeller arasındaki bu farkı, çoğunlukla ekonomi kuramlarındaki modaya tabi olarak düşünen, beyni yıkandığı kadar modayı izleyerek şana-şerefe kavuşmayı bekleyen iktisatçı çoğunluğu kabul etmez; yeni liberalizmin toplum gerçeklerinden kopuk, soyut kuramlarıyla mantık yürütür. Ancak bu bağlamda gazeteciler çok daha gerçekçi gözlemler yapabiliyorlar. Çünkü meslekleri gereği gördüklerini yazmak, toplumsal gerçekçi olmak zorundalar. Aşağıda, bir gazetecinin Uzakdoğu krizinin (1997) nedenlerini ve etkilerini incelerken ikinci modelin rolünü nasıl gördüğünü nakledelim:

> "Tayland Batı'nın yıldız-öğrencisi olmuştur. Pek çok Batılı iktisatçı bu ulusu, Tayvan ve Güney Kore'nin benimsediği planlı sınai gelişme modelini reddettiği için övdü. Krizin getirdiği çöküntüden bu yana Uluslararası Para Fonu Tayland'ı mali kesimini yeniden yapılandırarak yabancı yatırımcıya daha fazla açtığı için övmektedir. Ama, uzun vadede gerçekte Tayland ne elde etmektedir?
> Bir senaryoda pek fazla bir şey değil... Mesele şu: Yabancı yatırımcılar kendi nemalarını yerli halkla paylaşacaklar mıdır?.. Tipik olarak yabancı ortaklar fabrikaları yönetir ve teknolojiyi kontrol eder, bu arada Taylandlı işadamları da kazançlarını jet-sosyete yaşamına ve lüks gökdelenlere yatırırlar...

> Bu arada hükümet de işlerini kaybeden işçileri -sayıları 2 milyon kadar- yeniden eğitmek için pek az şey yaptı.
> ... Dokuma sanayii Tayland'ın stratejik planlama eksikliğinin en iyi göstergesidir... Beceri kazandırma ve teknoloji için yatırım hep geri kaldı... 1997'nin ortasından bu yana Taylandlı imalat firmalarına, (yabancı işadamları) birçoğu borç içinde olan firmaları ele geçirmek yoluyla 7 milyar dolar harcadı... Umut yabancı yatırımcıların Tayland'ı daha etkin çalışma yolunda sarsması..." Wehreftiz-Handley, 1999, s.34-42.)

Yani, bir stratejik plana göre ekonominizi büyütmüyorsanız, bunun alternatifi işleri yabancı sermayeye devredip onun getireceklerini beklemektir. Tıpkı Türkiye'nin yaptığı gibi...

ii) Yukarıda naklettiğimiz gazetecilerin gözlemine, Dünya Bankası'nın 1998/1999 yılı Dünya Kalkınma Raporu'nda "Güçlü Bir Müdahaleci Devlet" başlığı altında Güney Kore için naklettiği bilgileri de buraya kısaca almakta yarar vardır. Türkiye'nin "yeniden yapılanma" politikalarının baş patronluğunu Dünya Bankası yapmıştır. Fakat bazı gerçekler yadsınamaz kadar göze çarptığı, çarpıtılamayacak kadar gözönünde olduğu için, Güney Kore deneyimini "bazı araştırmacıların iddiasına göre" diyerek de olsa, ilgili bölümde bir "kutu" içinde nakletmektedir. Aşağıda kısaltılarak bu "kutu" açıklamaları verilmiştir.

> "Kore'nin kalkınma stratejisi iki temele dayanmıştır: Seçilmiş bebek sanayilerin korunması yoluyla beslenip büyütülmesi ve ihracatın artırılması. Bu Asya Kaplanı'nın yükselmesinin gerisinde güçlü müdahaleci bir devlet vardır: Devlet bilinçli biçimde sanayilere gümrük koruması yanında mali destekler vermiş, faiz hadlerini ve döviz kurunu ayarlamış, yatırımları denetlemiş, sanayileri bir 'havuç ve sopa' politikasıyla güdümlemiştir. Göreli fiyatlar bilinçli biçimde piyasa fiyatlarına aykırı olarak saptanmış, böylece dinamik karşılaştırmalı üstünlükler yaratmaya ve bunun yararları ele geçirilmeye çalışılmıştır. Serbest piyasanın 'doğru' denilen fiyatlarına uyum sağlamanın kısa dönemde etkinliğe yardımcı olsa da uzun dönemde 'kansızlık' yaratacağı kabul edilmiştir" (Dünya Bankası, 1998/1999, s.32).

Bu politikalar, ihracata verilen önem hariç, aynen Türkiye'nin ikinci model olarak belirttiğimiz dönemlerinde uyguladığı politikalardır ve Kore'de de beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde yürütülmüştür. Belirtelim ki, Güney Kore'nin başarısı dünya tarihinde "tek" örnektir: 1950'li yılların başında yoksul ülkeler arasında yer alırken 1990'lı yıllarda yüksek gelirli ülkeler arasında yer alan, dünyanın 11. sınai gücü sayılan başka bir ülke mevcut değildir. Ve bu büyük başarının serbest piyasa güçlerinin ürünü olmadığını Dünya Bankası en azından nakletmek zorunda kalmıştır.

iii) İkinci modelin Türkiye'de daha başarılı olmasının bir ayağı, ülkeyi ilgilendiren politikalara ilişkin vizyon ve amaçların yerel amaçlara göre düzenlenmiş olması kadar, uygulanan politikaların genelde ekonominin kalkınmasına dönük biçimde düzenlenmiş olmasıdır. Türkiye gibi G. Kore'yle ilgili önceki paragraf da bu ayağı destekler niteliktedir.

İkinci ayak ise daha soyut, ölçülmesi daha güç olan inançlar, normlar ve değerler sistemiyle ilgilidir. Değerler sisteminin serbest piyasa ekonomisi ya da devletçilik ağırlıklı mı olduğunu istatistiki yöntemlerle araştırırken, Türkiye'ye ilişkin bulguların, aynı araştırmanın yürütüldüğü diğer ülkelerdeki bulgularla karşılaştırma olanağı da ortaya çıktı.

> "Türk toplumunun değerleri, Batı toplumlarıyla karşılaştırılamayacak kadar devletçidir. Bu ifade hem geçmişimiz, hem bugünümüz için geçerlidir... Genel eğilim olarak özel mülkiyet tercihi refah düzeyi ile birlikte yükselmektedir. Alt gelir gruplarında ise devlet mülkiyeti belirgin bir şekilde daha fazla benimsenmektedir" (Esmer, 1999, s.102 ve 104).

Bu araştırma ve araştırmada belirtilen diğer araştırmaların bulguları, halkın, istihdamın artırılmasından, okul-hastane-fabrika-toplu konut yapımına, fiyatları denetlemeye uzanan bir çizgide devlete sorumluluk yüklediğini göstermekte, özelleştirme konusunda "müteredditt, hatta muhalif" bir tutum sergilediğini ortaya koymaktadır (Esmer, 1999, s.106-7).

Türkiye Değerler Araştırması'nın bizi ilgilendiren yönü temelde şudur: İkinci modelin Türkiye'de daha istikrarlı bir büyüme sergilemesini, geleceğe pozitif yanı yüklü bir miras devretmiş olmasını açıklayan bir öğenin daha varolabileceğini göstermesidir. Yani ikinci modelin sadece yerel vizyon ve amaçlarla yürütülen bir stratejik planın ve politikaların ürünü olmakla kalmayıp, aynı zamanda, halkın toplumsal değerleriyle daha iyi bağdaşıyor olduğu için de bu sonuç elde edilmiş olabilir.

3. Modellerden Küreselleşme İçin Sonuca

Türkiye 1990'lı yıllardaki çapta bir serbestleşme politikaları demeti ve aynı yapı içinde ekonomisini götürmeyi denediğinde, Osmanlı'nın son dönemlerine benzer sonuçlarla birlikte yaşamaya başladı. 21. yüzyılda büyük KİT'lerin ve altyapının özelleştirilmesini izleyerek ekonomi uluslararası şirketler ve yerli sermaye ya da bunların ortaklıklarının egemenliğine geçtikçe, bunların kâr beklentileri ekonomiye egemen oldukça, 2000'li yıllar da giderek birinci küreselleşme dönemine benzeme kuşkusu yaratmaktadır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

21. Yüzyıla Bakış: Bölgeselleşme ve Yeni Yüzyıla Girerken Türkiye Ekonomisi

"Gelecek, beklenen değil yaratılan bir şeydir. Geleceğe adım atmalıyız, onu gerçekleştirmeye başlamanın mutluluğunu tatmalıyız. Bizi mistikten ayıracak bu bilinçtir. Yarını ummak ahrete hazırlanmak gibi olmamalıdır. Yarın bugünün içindedir..."

Melih Cevdet Anday*

İnsanı hayvandan ayıran en önemli özellik, eleştirel analiz ışığında öğrenmek ve yaşamını öğrenilene göre baştan programlama yeteneğidir. .. İnsanların bazıları ... kültürel nedenlerle eleştirel yeteneklerini tam kullana(mıyor ise) sık sık ya kendilerinin ya da başkalarının düşüncelerinin kurbanı olurlar.

Celal Şengör**

(*) Edebiyatçı, düşünür.

(**) Bilim adamı, yazar.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bölgeselleşme Sürecine Türkiye'nin Katılması

"Ekonomide bölgeselcilik artıyor... Başarılı olan ekonomide bölgeselcilik uygarlık-bilincini güçlendirecektir. Diğer yandan ekonomide bölgeselcilik ancak ortak bir uygarlıktan kaynaklanıyorsa başarılı olabilir. Avrupa Topluluğu paylaşılan Avrupa kültürü ve Batı Hıristiyanlığının üstüne oturur.

Samuel P. Huntington*

Türkiye 1980'li yılların başından itibaren IMF, Dünya Bankası ve OECD gibi uluslararası kurumların iteklemesiyle küreselleşme sürecine sokulurken, 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren dünyada bir diğer eğilim iyice belirginlik kazandı: Bölgeselleşme. Dönemin Avrupa Topluluğu'nun hem üye sayısını Avrupa çapında artırma yoluyla genişlemesi, hem siyasal birlik kurma yönünde bütünleşmesinde derinliği artırmaya gitmesi, bölgeselleşme hareketine dünya çapında ivme veren etkenlerden biri oldu. Diğeriyse, küreselleşmenin getirdiği etkilere dayanıklılık kazanmaktır: Küreselleşme bir yandan ulus-devletin elinden ekonomi politikalarını alırken ve etnik-dinsel kökenli alt-kimlikleri güçlendirip yerel özerklik eğilimlerini güçlendirirken, ulus-devletleri krizlere/durgunluğa düşürüyor, güçsüzleştiriyor; bir yandan ihracat baskılarını artırırken bunları uluslararası pazarlardan yansıyan rizikolara çok açık hale getiriyor.

Bölgeselleşme adeta küreselleşmeyle ulus-devlet arasında yeni bir basamak oluşturuyor, eski imparatorluklar yeni bir yapılanmayla tek-

(*) ABD'li siyasal bilimci.

rar ortaya çıkıyor. Ancak bu kez bölgesel anlaşmanın eşit haklara sahip üyeleri sözkonusudur artık. "Birlikten güç doğar" sözünü gerçekleştirmek için ülkeler kendi iradeleriyle bölgesel ittifak arayışı içine girdiler.

Türkiye dünyada ortaya çıkan bu yeni eğilimin dışında kalmamak üzere yola çıktı. Ne var ki, bölgeselleşme hareketinde kendisine ticaret ortağı bulması hiç de kolay değildi. Bölgeselleşme genelde aynı bölge içindeki çok zaman eş-sınırlı ülkeler arasında gerçekleştiği halde, Türkiye'nin komşularının büyük çoğunluğuyla kültürel, siyasal ve ekonomik nedenlerden ötürü çok yakın ticari ilişkilere girmesi pek olası değildi.

Türkiye'nin geleceğinde bölgeselleşme çok önemli bir rol oynayacaktır: Sadece küreselleşmeye karşı "direnç" yaratmak değil, aynı zamanda dünyadaki konumu açısından belirleyici olabildiği için.

I. TÜRKİYE'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNDE FARKLI BÖLGELERİN PAYLARI

1. Dış Ticaret

Genellikle sanayileşmiş ülkelerin dış ticaretinde en yoğun ilişkiler komşu ülkeler arasında oluşur. Bunun başlıca nedeni mesafe yakınlığının taşıma giderlerini düşürmesi, sanki daha düşük gümrük vergisi alınıyormuş gibi bir etki yaratmasıdır. Gelişmekte olan ülkelerdeyse iki etken bu olanağın kullanılmasını sınırlar: Birincisi, yeterince sanayileşmemiş, üretimi çeşitlenmemiş ekonomik yapılardır. Çünkü dış ticaret ilişkilerini yoğunlaştıran başlıca öğeler sanayide üretim artışının getirdiği artan getiri/azalan maliyet ve aynı malların markalar, modeller vb. yoluyla farklılaşmasının getirdiği çeşitlilikten yararlanma dürtüsüdür. Hammadde ya da benzer emek-yoğun birkaç mamule dayalı ticarette bu dürtüler yoktur. İkincisi, sömürge-yarı sömürge dönemlerinden kalma ticaret ağının, bu ülkeleri, merkez/metropol ülkelerle tamamlayıcı ilişkilere sokmuş olması sonucu, bu ülkelerin ağırlığının sürmesidir.

Türkiye'nin dış ticaretinin bölgesel dağılımı bu etkenlerin izlerini geçmişte taşımış, beş-altı kalem tarım ürünü ihraç ettiği 1970'li yıllara kadar Batı Avrupa bu nedenlerle komşuların çok ötesinde bir pay

TABLO 21
Türkiye'nin Dış Ticaretinde Bölgelerin Payları (%)

Bölgeler	İhracat		İthalat	
	1994	2001	1994	2001
A) OECD ülkeleri	59.4	66.7	65.9	62.7
AB	47.7	52.0	46.9	44.2
EFTA	1.5	1.0	2.4	3.6
Diğer OECD	10.2	13.7	16.6	15.0
B) Türkiye serbest bölgeleri	–	2.9	–	0.7
C) OECD üyesi olmayan ülkeler	40.6	30.4	34.1	36.5
	100.0	100.0	100.0	100.0
Seçilmiş Ülke Gruplarının Payı				
Karadeniz Ekonomik İşbirliği	9.0	9.1	9.3	13.4
Ekonomik İşbirliği Teşkilatı	4.2	3.1	4.0	3.0
BDT	7.8	6.3	7.8	11.2
Türki Cumhuriyetler	2.4	1.8	0.8	0.7
İslam Konferansı Teşkilatı	19.6	13.4	15.3	13.4

Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler 2001 ve 2002.

almıştı.* Buna, tabii Soğuk Savaş döneminde SSCB ve Doğu Avrupa ülkeleriyle çok yakın ilişkilere girilememesi de ekleniyordu. Türkiye'nin sanayileşmesi epey mesafe katettikten sonra bir diğer etken devreye girdi: Avrupa Topluluğu, daha sonra AB'yle GB ilişkisi bu bölgenin ağırlığını artırmada, özellikle 1995 sonrasında, belirleyici oldu.

Tablo 21, 1994 ile 2001 arasında yukarıda değinilen etkenlerin tümünün bileşkesi sonucu ortaya çıkan dış ticaret dağılımını gösterir. Buna göre hem 1994, hem 2001 itibariyle Türkiye'nin en büyük ticaret ortağı AB'dir; dış ticaretin yaklaşık yarısı bu alanda yoğunlaşmıştır. Belki daha da ilginç olan nokta, bu iki tarih arasında AB'nin Tür-

(*) Bu beş-altı kalem ihraç malı ürünleri, zaten, Osmanlı'yı yarı sömürgeleştiren Batı Avrupa devletleri kendi amaçları bağlamında geliştirmişlerdi.

kiye'nin toplam ihracatı ve ithalatındaki payında ortaya çıkan değişmedir: Birincinin payı 4 puan artarken, ikincinin payında 3 puanlık düşüş vardır. 2001'in çok şiddetli bir kriz yılı olması bu değişmede etkilidir. Diğer OECD ülkeleriyle birlikte, dış ticaretin yaklaşık üçte ikisinin bu grupta yoğunlaştığı görülüyor.

Türkiye'nin (Suriye, Irak, İran gibi) en yakın komşularını da içeren Ortadoğu-Kuzey Afrika bölgesine (Tabloda İslâm Konferansı Teşkilatı ülkeleri) gelince: Bu bölgede tek sanayileşmiş ülke İsrail'dir; diğerlerinin neredeyse tümünün başlıca ihracat maddesi petroldür; bir kısmında (Mısır, Tunus, Fas) bunu, Türkiye'yle benzerlik taşıyan pamuklu dokuma-giyim maddeleri izlemektedir. Türkiye'nin enerji kaynağını petrolden doğalgaza kaydırması ve petrol fiyatlarındaki düşüş, bu alandan yapılan ithalatın toplam içinde payının azalmasının (yüzde 15.3'ten yüzde 13.4'e) başlıca nedenidir. İhracat payındaysa çok daha önemli bir düşüş (yüzde 19.6'dan yüzde 13.4'e) vardır. AB'nin EURO-Med süreciyle 2010 yılında Doğu ve Güney Akdeniz (yani Kuzey Afrika) ülkelerini kapsayan bir serbest ticaret alanı oluşturma projesine dahil olan ülkeler (Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail, Mısır, Tunus, Cezayir, Fas, Malta, Kıbrıs)* Türkiye'yle birlikte 12 adettir, diğerleri EURO-Med sürecine dahil değildir. Türkiye de OGT çerçevesinde bu ülkelerle serbest ticaret anlaşmaları imzalama beklentisindedir. İsrail'le imzalanan anlaşma 1997'den beri yürürlüktedir.

1990'ların ilk yıllarında ticaret hacmindeki artışın en süratli olduğu bölge BDT, ülke Rusya oldu. Ancak Asya krizini izleyerek Rusya ekonomisi de krize girince (1998), Türkiye'nin bu ülkeye mal ve hizmet ihracatı şiddetli bir gerilemeyle sonuçlandı. Oysa doğalgaz alımlarında artan bağımlılık ithalat payının giderek artışını getirdi (yüzde 7.8'den 11.2'ye); ayrıca Rusya aradaki "offset" anlaşmasına da uymadığından ihracat artışı da garantilenemedi.

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlık kazanan Türki Cumhuriyetler'le ilişkilere gelince: Kültür yakınlığından olduğu kadar gelecekte

(*) Güney Kıbrıs ve Malta 1 Mayıs 2004'te tam üye olacaktır.

enerji (petrolle doğalgaz) dağıtım hatlarında kilit yer alma beklentisi, diğer hammadde kaynakları ve ucuz emekten yararlanmaya doğrudan yatırımlarla yol açma girişimleri, siyasal düzlemde dostluk ve destek arayışları, Türkiye'yle bu Cumhuriyetler arasındaki ekonomik ilişkilerde büyük umutlara yol açmıştı. Ancak kişi başına gelirlerinin düşüklüğü, eski ticari bağların Rusya'yla devamı, mal ihracatı ve ithalatı alanında önemli bir pay almalarını engelledi. Türkiye'nin verdiği dış kredilerde en büyük payı (yüzde 87) almalarına rağmen (Dönmez, 1998, s.26-29), bu alanın dış ticarette payı sınırlı kalıyor, üstelik giderek azalıyor.

Gelecek için ihracat açısından en vaatkâr bölge Orta ve Doğu Avrupa olabilir (Harrison vd. 1996). Nedeni Türkiye'nin bu ülkelerle imzaladığı "serbest ticaret anlaşmaları"dır. AB'ye yakında tam üye statüsüyle katılması beklenen bu ülkeler (Çek Cumhuriyeti, Polonya, Macaristan, Estonya, Letonya, Litvanya, Slovakya, Slovenya, Malta ve Kıbrıs 2004'te; Bulgaristan ve Romanya 2007'de) OGT gereği Türkiye'nin önce serbest ticaret anlaşmalarıyla, tam üye olanlar GB çerçevesinde ticaret ortakları statüsünü almaktadırlar.

2. Hizmetler ve Dolaysız Yatırımlar

Hizmetler Türkiye'nin uluslararası ekonomik ilişkilerinde giderek artan bir pay aldığı için, özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren bölgesel çıkarların belirlenmesinde de önemli rol oynar oldular.

İşçi dövizi gelirlerinin hemen yüzde 90'ının kaynağı Batı Avrupa ülkeleridir; gerisi ABD, S. Arabistan ve diğer Körfez Şeyhlikleri'yle BDT ülkelerinden kaynaklanmaktadır. Mal ticaretinde olduğu gibi bu kalemde de AB (başta Almanya) ön saftadır. Dışarıda yaşadığı hesaplanan 3.3 milyon Türk vatandaşının (1998) neredeyse 3 milyonu Batı Avrupa (1.9 milyonu Almanya) ülkelerindedir (Sayısı bilinmeyen kaçak işçiler bu rakamlara dahil değildir).

Benzer bir durum turist gelişlerinde geçerlidir: Türkiye'ye (2001) giren 8 milyar dolar turizm gelirinin ve yaklaşık 10 milyon turistin (başta Almanya) yarıdan çoğu Batı Avrupa kaynaklıdır; bunu BDT ülkeleri izlemektedir. Ancak müteahhitlik faaliyetlerinde bu tab-

lo farklıdır: Dışarıda inşaat işleri üstlenen Türk firmalarının işlerinin yüzde 60'ı Rusya ve Türki Cumhuriyetler'deydi, 1998 krizini izleyerek bu rakamda ciddi düşüşler olmuştur (DEİK, 2000). Türk şirketleri önce Ortadoğu/Kuzey Afrika ülkelerinde 1974-1986 arası yıllarda faaliyete geçmiş, ancak siyasal olduğu kadar ekonomik nedenler 1990'lı yıllarda bu önceliği BDT ülkelerinin almasına yol açmıştı. Bu alanda Avrupa'nın payı küçüktür.

Doğrudan yatırımlara gelince: Türkiye'nin dış dünyaya yaptığı doğrudan yatırımların yarısından çoğu AB ülkelerine (Tablo 17) olduğu gibi, gelen doğrudan yatırımlar için de aynı durum geçerlidir.

Bu tablo AB'nin dış ticarette olduğu gibi hizmet alışverişinde ve doğrudan yatırımlarda da Türkiye için birinci ortak, BDT'nin ikinci ortak olma konumunda bulunduğunu gösterir. Tekil ülke katındaysa Almanya, müteahhitlik dışında her alanda Türkiye için en önemli ortaktır. Türkiye'nin aldığı kredilerde de Almanya yine ön sıradadır.

II. TÜRKİYE'NİN AB'YLE "POLİTİKO-EKONOMİK" İLİŞKİLERİ

Türkiye'nin AB'yle ilişkilerinin tarihi kırkıncı yılını tamamladı. Bu tarih aynı zamanda, II. Dünya Savaşı'nı izleyen Soğuk Savaş ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasını izleyen soğuk barış yıllarında, Avrupa'nın Türkiye'ye karşı tavrındaki değişmenin bir aynasıdır; küreselleşmenin, kültürel milliyetçilik temelinin bir yansımasıdır; ABD hegemonyasının "imparatorluk" katına varması, Ortadoğu-Kafkasya-Orta Asya petrollerine el koyma yoluna girmesi üzerine de, bu kez Türkiye'ye tavrının tekrar değişmeye başlamasının bir diğer yansımasıdır.

Türkiye'nin yöneticileri, II. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, Merkez'in* çevresinde yer aldı. Ne var ki, bir Çevre ülkesi olarak değil, bütün temel Merkez kurumlarının tam üyesi olarak ilişki kurdu. Avrupa Konseyi, OECD, NATO gibi, az sayıdaki Merkez ülkelerine açık olan

(*) Merkez'den kastedilen Batı'yla Japonya'nın oluşturduğu, dünya ekonomisinin gidişatını belirleyici kararları alan ve bu kararları uygulatma erkine sahip bulunan ülkeler takımıdır. G-7 artı Rusya bunun yönetim kurulu gibidir. Çevre ise çıkarlarına uysa da uymasa da, bu kararları uygulama durumunda kalan gelişmekte olan ülkelerdir.

kurumlardaki üyeliğinin, sonuçta, Avrupa'da oluşma yoluna giren bütünleşme hareketinde kendisine tam üyelik yolunu açacağını düşündü.

Oysa Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik göstergeleri ya da benimsediği demokratik rejimin tam oturtulamamış olması, bu zenginler kulüplerinin tam üyeleri arasında yerinin "özgün" olması demekti. Bu özgünlük, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan iki kutuplu dünya olgusunun yarattığı bir çelişkiydi, SSCB'nin süper-güç olarak sahnede bulunduğu dönemdeki jeo-stratejik önemiyle ilgili bir olguydu; NATO'nun güneydoğu kanadındaki işlevinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim, daha demokrasinin "d"sini öğrenmeden o dönemde Avrupa Konseyi'ne alınmış; faal nüfusunun yüzde 70'i köyde yaşarken, okur-yazar oranı yüzde 50'yi bulmazken, sanayinin "s"sini yeni kurarken, kişi başına geliri OECD'nin yüzde 10'una ulaşmazken OECD üyesi olabilmişti. İşte Türkiye'nin 1958'de Roma Anlaşması yoluyla kurulan Ortak Pazar'a ortak üyeliği bu ortamda gerçekleşmiş; 1963'te imzalanan Ankara Anlaşması altı tam üye devletle (Fransa, Almanya, İtalya ve Benelux devletleri) ortak üye Türkiye (diğeri Yunanistan) arasında sınai mamullerde bir gümrük birliğinin kurulmasını hedeflemişti.

SSCB'nin dünyanın ikinci süper-gücü olarak Avrupa için yarattığı tehdit, sanki, Avrupa'nın içine kök salmış kültürel ırkçılık/milliyetçilik eğilimlerine, bir süre için de olsa, soluk aldırmıştı. Tıpkı A. Camus'nün *Veba*'sında veba mikrobunun, salgın geçtikten sonra bir yerlerde gizlenip yeni bir hamleye hazırlanması gibi beklemeye girmişti. Daha II. Dünya Savaşı olanca şiddetiyle sürerken André Siegfried şöyle diyordu:

> "Avrupa, beyaz ırk ve Batı medeniyeti... Batı medeniyeti esas olarak üç temel üzerine dayanır. Bunlardan birincisi, bir bilgi anlayışıdır ki, bize eski Yunanlılardan gelmiştir. İkincisi bir birey tasarımıdır ki, yine Yunanlılardan fakat özellikle İncil'den gelmiştir. Nihayet XVIII. yüzyıl endüstri gelişmesinden doğmuş bir üretim tekniği ki... beyaz insanı... dünyaya egemen hale koymuştur..." (*İstanbul* dergisi, 15 Mayıs 1946'dan nakleden A. İlhan, *Cumhuriyet* gazetesi).

Türkiye'nin Avrupa'yla aşama aşama AET, AT, AB ortak üyesi olarak ilişkileri Camus'nün veba mikrobu hikâyesini yansıtır gibidir.

(Irkçı) salgın geçip mikrobun gizlendiği aşamada, Türkiye'ye tam üyelik umudu verilmiş, mikrop tekrar başkaldırdığında Türkiye dışlanmış ve ilişkiler iyice gerginleşmiştir. Son aşamada egemen olan ise gerginlikten ziyade belirsizliktir. Ancak 2001 (11 Eylül) sonrası doğan yeni küresel koşullar, mikrobu yine bir yerlere saklayacak gibidir.

1. Ankara Anlaşması'nın İmzalanmasından Günümüzdeki İlişkilere Geçiş

Altı Batı Avrupa devleti 1958 yılında aralarında bütünleşme sürecini başlattığında, Batı kurumlarında yer almayı hedefleyen Türkiye yönetimi bu bütünleşmeye katılma isteğini açıkladı (1959). 1963'te Türkiye'ye sınai mamullerde gümrük birliği (GB) kurma ve AET'ye ortak üye olma imkânını getiren Ankara Anlaşması imzalandı ve 1964 başında yürürlüğe girdi.

Ankara Anlaşması temelde, Türkiye'yle ilişkilerin üç aşamada geliştirilmesini öngörüyordu: Birinci aşama, süresi 5 yıl olan fakat gerekirse 12 yıla kadar uzayabilecek olan Hazırlık Dönemi olacaktı; Türkiye'ye hiçbir yükümlülük getirmeyen bu aşamada Topluluk, tarım ürünlerinin bazılarında, pazarına ihracat koşullarını iyileştiriyordu. Ayrıca Mali Protokoller yoluyla verilen tavizli kredilerle Türkiye'nin gelişmesini destekliyordu. Bunun, Hazırlık Dönemi boyunca tutarı 175 milyon dolar kadar oldu. Türkiye, dünya konjonktürünün çok yüksek, kendi büyüme ivmesinin çok güçlü olduğu bu dönemi 5 yılda tamamladı; 1969'da Geçiş Dönemi için hazır olduğunu bildirdi.

Anlaşmanın ikinci aşaması olan Geçiş Dönemi, Topluluk'la Türkiye arasında sınai mamullerde bir gümrük birliğinin kurulmasını öngörüyordu. Bu dönem, hukuken Katma Protokol'ün yürürlüğe girdiği 1973 yılında başladı, fakat fiilen 1971'de Topluluk pazarını Türkiye'ye açtı.* Katma Protokol iki ayrı takım sanayi mamulü için gümrük birliğinin tamamlanmasını ayrı sürelere bağlamıştı: İlke olarak sü-

(*) Ancak aynı yıl zengin ülkelerin dokuma-giyim sanayilerini korumaya dönük "Çok-Elyaflılar" anlaşması yürürlüğe girdi. Tarife-dışı engeller bu kez, Türkiye'nin tek ihraç edilebilir mamullerine miktar sınırlaması getirdi.

re 12 yıl olmakla beraber, üzerinde anlaşılacak mamuller için (ilişkin referans yılı olan 1967'deki ithalatın yüzde 45'ini aşmamak üzere) 22 yıl olabilecekti. Katma Protokol'ün yürürlüğe girdiği 1970'li yılların başında Türkiye henüz ithalat ve döviz piyasasında sıkı denetim uyguladığı için, bunun içeriği serbestleşmenin nasıl gerçekleştirileceği konusunda ayrıntılar içeriyordu. Ne var ki, 1980 yılından itibaren Türkiye'nin bütün piyasalarda serbestleştirmeyi gerçekleştirmeye gitmesi, buna ilişkin ayrıntıları geçersiz kıldı.

Ankara Anlaşması ve Katma Protokol GB'yi sınai mamullerle sınırlarken, bunu dengeleyici koşulları yaratmaya çalışmıştı: Buna göre 1976-1986 arasında işçilerin serbest dolaşımı gerçekleştirilecek; iki yılda bir toplanacak Ortaklık Konseyi'nde Türkiye'ye tarım ürünlerinde verilecek tavizlerin artırılmasına çalışılacak; nihayet Mali Protokoller yoluyla Türkiye ucuz kredilerle desteklenecekti. 1995'te Geçiş Dönemi sona erdiğinde sınai mamullerde GB tamamlanmış olacaktı. Ancak araya giren dünya olayları ve Türkiye kadar AB'nin içine düştüğü sıkıntılar Katma Protokol'ün öngörüldüğü biçimde işlemesini engelledi. Fakat 1989'dan sonra Türkiye koşulları yerine getirdi ve 22 yıllık süreyi 1995'te tamamladı. Böylece GB'nin, üçüncü aşamasına, "Son Dönem"e hazır olduğunu AB'ye bildirdi.

2. Mart 1995 Tarihli Ortaklık Konseyi Kararları

a. AB'den Dışlanıp, AT'de Kalma: GB'nin "Son Dönem"i

i) Türkiye'nin Avrupa'yı SSCB karşısında koruyacak NATO'daki rolünün bitmesi, Kırım Savaşı sonrasındaki durumu çağrıştırır (bkz. Birinci Bölüm). Bu savaş boyunca Osmanlı'yla işbirliğine giren İngiltere ve Fransa, bununla da yetinmeyip Osmanlı'yı "Avrupa devletleri topluluğu" içine almıştı. Ne zaman ki, Almanya'nın bütünleşmesi (1870) bu Avrupa devletlerini Rusya'yla işbirliğine girmek zorunda bıraktı, Osmanlı'nın Avrupalı kimliği unutuldu.

Tarih tekrar etti: Türkiye adım adım Avrupa'nın temel kurumları dışına itilmeye SSCB'nin dağılmasıyla, hattâ bundan önce Gorba-

çov'un havlu atmasıyla başladı. Bunun ilk habercileri Türk pasaportu taşıyanlara getirilen vize zorunluluğu ve Dördüncü Mali Protokol'le birlikte mali desteklerin (tavizli krediler) durdurulmasıydı; bir diğeri 1987'deki üyelik başvurusunun reddiydi. GB'nin Son Aşama'sına geçiş öncesi ve o sıralarda süren AP (Avrupa Parlamentosu) çerçevesinde Türkiye aleyhindeki tartışmalarsa, Son Aşama'da Türkiye'ye iyice yüklenilmesinin ve tavizleri tek taraflı olarak Türkiye'den almanın habercileriydi. Bu arada Türklerin Müslüman olduğu, topraklarının büyük kısmının Asya'da bulunduğu, Türkiye'nin Batı uygarlığının bir parçası olmadığı hatırlandı. Ve Türkiye'yi adım adım dışlama sürdü.

Türk tarafı, başta iktidardaki koalisyon hükümeti (DYP-CHP) ve başbakan (Tansu Çiller) yapılan eleştirilere rağmen Türkiye'nin GB'de Son Aşama'ya geçip kendilerine bir "siyaset zaferi" kazanmış olmayı hedefliyordu; bunu tam üyelik için bir adım olarak kamuoyuna sunuyordu. İşte AB tarafı (başta AP) ağırdan alırken Türk tarafının bu işe çok hevesli görünmesi, 6 Mart 1995'te imzalanan Ortaklık Konseyi Kararları'nı olağanüstü dengesizleştirdi. Tabii ayrıca, Avrupa'nın Türkiye'nin askeri "tampon"una ihtiyacı kalmamış, Rusya'yla Avrupa arasında Doğu Avrupa devletleri bu işlevi üstlenmiş bulunuyordu. Bu da Türkiye'nin bölgesel bir anlaşma yoluyla küreselleşmeye karşı direnç kazanma olasılığını yok ediyordu. Ayrıca, Türkiye tam üye olmadıkça, GB'nin getirdiği yarı-sömürge ilişkisini de aşamıyordu.

ii) Türkiye 1 Ocak 1996'dan itibaren GB'nin Geçiş Dönemi'ni tamamladı ve Son Dönem'de üstlenmesi gereken yeni taahhütleri yerine getirmek üzere yola çıktı.

Ankara Anlaşması'nda bir niyet belirtisi gibi de olsa (mad.28) Türkiye'nin tam üyeliğinin inceleneceği konu edilirken, 6 Mart Kararları'nda buna ilişkin hiçbir söz yoktu; 37. maddesi sadece "hedeflenen iktisadi bütünleşme"yi konu etmekteydi. Bu, Maastricht Anlaşması'yla parasal ve siyasal bütünleşmeye giren Birlik kurumlarında Türkiye'nin yer almaması; sadece bu kurumlardan biri olan Avrupa Topluluğu'na katılıyor olması demekti. Bugüne dek AB üyesi hiçbir ülke, tam üyelik beklentisi dışında GB koşullarını hem de mali yardım al-

maksızın tamamlamamıştır. Bu durumda kalan ilk ve tek ülke Türkiye'dir; yani "aleyhe ayrımcılık", Huntington'un "çifte standart"ını (Huntington, 1993, s.22-49) hatırlatıyordu.

Gümrük birlikleri temelde siyasal bütünleşmenin bir aşaması sayılır; çünkü üye ülkenin egemenlik haklarından biri olan dış ticaret politikası, ortak gümrük tarifesi ve dış ticaret politikasının diğer araçları ortak kararlara bağlanır, sözkonusu alanlar üye devletlerden her birinin bağımsız iradesi dışına çıkmış olur. Nitekim Türkiye yapılmasına ya da değiştirilmesine hiçbir biçimde katılmadığı OGT'yi ya da bunda yapılan değişiklikleri sorgulamadan yürürlüğe koymuştur. Yani küreselleşmenin tepeden inme kararlarla Çevre'yi biçimlendirme politikası, aynen, Türkiye-AB ilişkilerinde ortaya çıkmıştır.

Türkiye (kendi iradesi ve karara katılımı dışında olarak) iki ülke takımıyla serbest ticaret anlaşmaları imzalama durumundadır:* Avrupa Anlaşmaları imzalamış olan, AB'ye tam üye olacak Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri; EURO-Med sürecindeki (Kıbrıs ve Malta dahil 12) Doğu ve Güney Akdeniz ülkesi. Buna karşılık Türkiye OGT ile bağlıdır; AB dışındaki bir ülke ya da ülke grubuyla gümrük birliği kuramaz ya da serbest ticaret anlaşması imzalayamaz. Nedeni OGT'den daha düşük bir gümrük tarifesini uygulamama şartıyla bağlı olmasıdır. Bu da, Türkiye'nin Rusya ya da diğer BDT ya da OECD ülkeleriyle ticari ilişkilerini sınırlayan bir öğedir. Ya da kendi çıkarı için herhangi bir üçüncü ülkeden sıfır tarifeyle bir hammaddeyi ithal edemez; şu kadar ki, OGT bu kalemde sıfırın üstünde saptanmış bulunsun. Ayrıca, OGT'den üçüncü ülkelere verilen tavizleri üstlenmek durumundadır, bu tavizleri vermek kendi çıkarlarıyla bağdaşmıyor olsa, onlar kendi pazarlarını Türkiye'ye açmasalar dahi; bu da ticaret dengesini aleyhe döndüren bir durumdur.

iii) Bu sınırlayıcı etkileri dolayısıyladır ki, gümrük birlikleri siyasal birliğe doğru geçişin bir aşaması sayılır. Nitekim İkinci Dünya

(*) 2003 yılı itibariyle, Türkiye bunlara pazarını açmış bulunuyor; oysa, Doğu Avrupa ülkeleri de genelde bize pazarlarını serbest ticaret anlaşmalarıyla açtıkları halde İsrail imzalarken Arap üyeler imzalamamışlardı; aynı durum AB ile serbest ticaret anlaşması olan (Meksika gibi) pek çok ülke açısından geçerlidir.

Savaşı sonrası bir gümrük birliği olarak kurulan Benelux (Belçika, Hollanda, Lüksemburg) şimdi AB içinde siyasal birliğe gitmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında Alman prenslikleri arasında kurulan "Zollverein" 1870'de Alman Birliği'ni getirmiştir; bugünkü AB bir gümrük birliği olarak başlamış ve bugün siyasal birliğe doğru evrilmiştir vb...

Soğuk Savaş sonrası dünyanın getirdiği yeni ortamda, oysa Türkiye, siyasal birliğe katılımı belirsizken dış ticaret politikasına ilişkin egemenlik hakkını AB'ye devretti. Türkiye AB'nin hiçbir siyasal organında (Avrupa Parlamentosu, Avrupa Komisyonu, Avrupa Bakanlar Konseyi vb.) temsil edilememektedir. Ortaklık Konseyi Kararları'na göre sadece teknik alt-komitelerde teknik adam bulundurma hakkına sahiptir.

Son Dönem aşamasında Türkiye AB'nin *acquis communautaire* dediği, uygulama çıkınında bulunan bütün kararlara uyma durumundadır. AB'nin Ortak Tarım Politikası'nı (OTP) kendi finanse edip karşılayacaktır; oysa OTP 1990'lı yıllarda 100 milyar dolara yaklaşan boyutta bir mali destekle yürüyebilmişti. Zaman süresi belli olmasa da, bu gerçekleştirme sonuçta Türkiye'yle AB arasında tarım ürünlerinin "serbest dolaşımı"nı sağlayacaktır. Aradaki sürede, karşılıklı bir tercih rejimi uygulayarak, işlenmiş tarım ürünlerindeki "sınai katma-değer" hesaplanıp buna ilişkin gümrük tarifesi veya eşetkili yükler sıfırlanıyor. AB'nin yüksek fiyatlı, yoğun sübvansiyonlu tarım ürünleri zaten bir yıkım süreci yaşayan Türk tarımını nerelere sürükler, tahmini bile ürkütücüdür.

Ayrıca AT'yle ilişkili bütün hukuki yükümlülüklere Türkiye uymak zorundadır (rekabet hukuku vb. gibi). AB'yle arada çıkacak anlaşmazlıklarda Türkiye, sorunu, ancak Ortaklık Konseyi'ne götürebilir, Avrupa Adalet Divanı'na götüremez. Oysa Ortaklık Konseyi Yunan vetoları dolayısıyla 1980 sonrasında çalıştırılamadı. Türkiye'yle AB arasında, bir kısmı Yunanistan-Türkiye arasındaki ihtilaflardan, bir kısmı Türkiye'nin Güneydoğu/PKK-KADEK Sorunu'ndan kaynaklanan büyük sorunlar vardır (G. Kazgan, 1999, s.68-81) ve bunlar ekonomik ilişkileri Türkiye aleyhine etkilemektedir. Bunun en açık ör-

neği Son Dönem'in ilk beş yılı (1996-2000) için taahhüt edilen toplam 2.8 milyar dolarlık mali destek (büyük kısmı projelerin tasvibine bağlı) kanalından Türkiye'nin hiç yararlanamamış olmasıdır (Saygılıoğlu, 1996, s.77-84). AB anlaşmada verdiği tavizleri taahhüt etmiyor, Türkiye'nin yer almadığı ilgili organlarda onaylandığı takdirde ancak yerine getirmeyi üstleniyor; buna karşı, Türkiye'nin aynı olanaktan yararlanmaması gibi bir "uygulama" yapıyor. Dolayısıyla anlaşmaya giren her madde Türkiye için bir yükümlülük olduğu halde, AB için sadece bir niyet olmaktadır. Nitekim Yunan vetosu,* AP reddi, politik ihtilaflar gibi gerekçelerle Türkiye Son Dönem için de 2000 yılına kadar kaynak alamadı; tıpkı 1980-1995 arasında verilmesi beklenen 3 milyar dolar tutarındaki kaynağı alamamış olması gibi... Oysa demokrasi, insan hakları gibi AB talepleri açısından Türkiye'nin çok gerisindeki Arap ülkeleri için, bu kısıtları AB hiç işletmiyor; 1970'li yıllarda askeri rejimden çıkan Yunanistan, Portekiz, İspanya'yı tam üyeliğe kabul ederken de işletmemişti.

iv) AB 1990'ların sonunda Türkiye'yi Doğu ve Güney Akdeniz ülkelerini kapsayan EURO-Med serbest ticaret alanı projesine içermişti (Kıbrıs ve Malta dahil) 12 üyenin bulunduğu bu alan tahmine göre, 2010 yılı civarında sınai mamullerde serbest ticaretin sağlandığı bir alana dönüşecektir (Nslouli-vd. 1996, s.14-17). Türkiye'yle 6 Mart 1995'te GB'de Son Dönem'e giriş anlaşmasını imzalayan AB, aynı yılın sonbaharında da Barselona Bildirisi'yle EURO-Med projesini ilan etti ve ilgili ülkelerle serbest ticaret anlaşmalarını imzalamaya geçti. AB'ni izleyerek Türkiye bu anlaşmayı İsrail ile imzaladı. Ancak bu ülkeler arasında tam üyelik beklemeden gümrük birliğiyle AB'ye bağlı hiçbir ülke yoktur. Kıbrıs ve Malta ise, tam üyeliğe 2004'te geçeceklerdir.

Doğu ve Orta Avrupa ülkelerinin tam üyelik yoluyla AB'ye bağlanmasının AB gündemine alınması, fakat Türkiye'nin bundan dışlan-

---

(*) Yunan vetolarının en önemli nedeni Kıbrıs sorunudur. Bu kitap yeni baskısına girerken, Türkiye ile Yunanistan arasında, BM çerçevesinde soruna çözüm üretmek üzere yeni bir girişim başlatılmış bulunuyordu. Buna çözüm üretmeye çalışırken, Yunanistan bu kez, Ege'deki anlaşmazlıkları AB sorununa dönüştürmek girişimini gündeme getirmişti.

ması ve Lüksemburg zirvesinde bunun kesinleştirilmesi, AB-Türkiye ilişkilerini iyice gerdi. Nedeni Türkiye'yle siyasal organlarında ilişki kurmayan AB'nin, Türkiye'yi sürekli siyasal sorunlar bağlamında suçluyor olmasıydı. Bu durum üzerine Türkiye 1998'de, "Hiçbir siyasal sorunda AB'nin artık muhatap alınmayacağını" kendisine bildirdi. Bu da ilişkileri iyice soğuttu. AB'nin PKK'nın barındırılması, TV yayınlarını AB ülkeleri topraklarından sürdürmesi, A. Öcalan'ın yakalanması ve Türkiye'ye getirilmesi dolayısıyla sergilediği tavırlar ve yaptığı uygulamalar ise, AB'nin kendi dış politikası bağlamında Türkiye'nin siyasal bütünlüğüne kastettiği gibi bir görünümü ortaya çıkardı. Siyasal düzlemdeki bu görüntü 1999'da ekonomik düzleme de intikal etti. AB 1999'da A. Öcalan'ın yakalanmasını izleyerek Türkiye'ye gizli bir ekonomik ambargo uygulamaya başladı: Türkiye'ye turist gelmemesi için medyada "tehlikeli topraklar" yayını yapmak, "Türkiye'nin imajı" bahanesiyle Türk malları satın almamak bu bağlamda sürdürüldü.

b. Helsinki Zirvesi'nde Tam Üyeliğe Adaylık

AB, 1999 yılı Aralık ayında toplanan Helsinki Zirvesi'nde 12 tam üye adayına ek olarak, Türkiye'nin 13. aday olduğunu kabul etti. Çok gerginleşen ilişkilerde, AB, Türkiye'ye hiçbir siyasal talebini dayatamaz olmuştu. Bunun dışında, kabul olgusunda birkaç etken rol oynadı. Birincisi, AB'nin büyük boylu devletlerinde sağ partilerin iktidarı sol eğilimlere bırakmasıydı; böylece, başta din farkı, toplumsal öğelere bağlı değerlendirmelerin gündemden düşmesiydi.* Avrupa solu, sağdan kendisini en çok din, ırk, etnik köken gibi öğeleri bireyleri, toplumları değerlendirme kıstası diye kabul etmeyerek ayırıyordu. Bir diğer etken, dönemin ABD Başkanı Clinton'un, Türkiye'yi AB'den dışlamamaları için sürekli AB'yi uyarmasıydı. Nihayet, belki de en önemli-

(*) Din farkını, kültür farkını en çok vurgulayanlardan biri olan, o dönemin Alman Şansölyesi H. Kohl de, Türkleri yanlış değerlendirdiği için özür diledi. Oğlunun bir Türk kızıyla evlenmesi sırasında İstanbul'a geldiğinde (2001 başı), bunu medyada açıkladı. Ancak Hıristiyan demokratların (CDU) Kohl'dan sonraki başkanı A. Merkel bir dergide yaptığı görüşmede, "Türkiye'nin adaylığı hatalı, çünkü Türklerde hayal kırıklığı, AB insanlarında gerginlik yaratacak," diyordu (Newsweek International, 24 Nisan 2000).

si, petrol/doğalgaz boru hatlarının geçiş yolları üzerinde Türkiye'nin oynayabileceği roldü; AB, bu alanda söz hakkı sahibi olabilmek için Türkiye'nin olumlu katkı yapabileceğinin bilincindeydi. Ancak AB tam üyelik görüşmesinin başlayacağı tarih bakımından Türkiye'yi diğer 12 üyeden ayırdı: "İlk onlar için katılım tarihini 2004, Romanya ve Bulgaristan için 2007, Türkiye için 2010 olarak tespit etti. Türkiye aleyhine ayırım Helsinki Zirvesi'nden sonra her fırsatta ortaya çıktı. Nice toplantısında AB'nin 27 ülke olacağı kabul edilerek AB kurumlarında yeni oy dağılımı belirlendi; 28. üye olarak Türkiye bu hesaplarda yoktu" (Birand, 2001). Türkiye ile görüşmelerin başlaması beklenen 2010 yılı Akdeniz ülkeleriyle, EURO-Med sürecinde, serbest ticaret alanının tamamlanacağı tarihtir; Türkiye'ye kaynaklar da bu sürece ilişkin fonlardan veriliyordu. Buna bir dizi AB sorumlusunun Türkiye'nin adaylığına olumsuz bakışı, medyadaki tepkiler eklendi; Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı içinde Ermenilere "soykırım" yaptığı (1915) yetmiyor, dönem Kurtuluş Savaşı yıllarını da içermek üzere 1915-1923 arasına kadar uzatılıyor; Fransa Parlamentosu ise bunu yasalaştırıp, tartışma zemininden çıkarıp bir tartışılmaz "dogma"ya dönüştürüyordu. Kısacası, adaylık kabul olmuştu ama Türkiye'yi dışlayıcı uygulamalar ve tavırlar şiddetlenerek sürdü.

c. AB'nin KOB'u ve Türkiye'nin UP'u

i) Kasım 2000'de AB Komisyonu "Katılım Ortaklığı Belgesi"ni (KOB) yayınladı. Bu belge Türkiye'nin üyelik görüşmelerine hazırlanırken önceliklerini, kısa ve orta vade diye ayırarak, belirliyordu. Ekonomi alanında ileri sürdüğü ilkeler, IMF ve DB çerçevesinde yürütülen "istikrar programı" ve buna bağlı olarak ileri sürülen şartlara, AB müktesabatı ve Avrupa şartlarına uyum; istihdam ve sosyal politikalara ilişkin şartların yerine getirilmesi, malların ve sermayenin tam serbest dolaşımı; bölgesel farklılıklar, gelir bölüşümü farklılıkları (başta Güneydoğu Anadolu)'nın azaltılması; "tarım reformu"nun tamamlanması; Merkez Bankası'nın bağımsızlığının ve Avrupa merkez bankaları sistemine uyumunun sağlanması; devlet mülkiyetindeki malların

özelleştirilmesi, şeffaflık sağlanması gibi küreselleşme talepleridir. İlginçtir, Türkiye'de bunlar neredeyse hiç tartışılmadı, "harfiyen" hükümetçe kabullenildi.

Siyaset-toplum katında talepler: İnsan hakları, demokrasi; Türk vatandaşlarının ana dillerinde yayın ve eğitim yapma hakkı, ana dilinde emir alma hakkı, milli azınlıkların haklarının* korunması; MGK'nın işlevlerinin AB'dekiyle benzer konuma getirilmesi; ölüm cezasının kaldırılması gibi sosyal/siyasal konulardaki iyileştirmeler de (azınlık hakları ve MGK dışında) fazla tartışma yaratmadı.

Tartışma en çok, Yunanistan'ın KOB'a koydurduğu ifadelerle Kıbrıs ve Ege sorunlarında yeni adresin AB olması, KOB'daki siyasal kriterlere bunların içerilmesi konusunda oldu; Türkiye'nin üyeliği için Kıbrıs sorununun çözümü şart koşuluyordu. Bunu BM genel sekreterinin Yunan/Rum tezini tekrarlayan buluşma gündemi izledi.

ii) Türk hükümeti iki konuda rezerv koydu: Biri, Kıbrıs sorunuyla AB arasında bağ kurulmasının kabul edilmeyeceği; diğeri Anayasa'da yazılı "hak ve özgürlüklerde bireyselliğin esas olduğu," zümrelere, gruplara hak ve özgürlük tanınamayacağıydı.

Türkiye KOB'a yanıt niteliğindeki "Ulusal Program"ını (UP) bu çerçevede hazırladı. Ancak KOB Türkiye'nin "AB'ye üyelik yolunda ilerleyebilmesi için zorunlu öncelikleri belirtiyor... Hükümetin KOB'la ilgili olarak görmezlikten geldiği ve kamuoyunu uyuttuğu en önemli nokta ise, Kıbrıs'la ilgili... KOB'un muhakkak değiştirilmesi lazım..." yolundaki; ya da "Avrupa'nın Türkiye'nin AB'ye katılımına ilişkin tutumlarında göze çarpan olumsuzluğu"nun (Elekdağ, 2000) hükümet nezdinde fazla etki yaptığı söylenemez. Patlayan mali krizler peşpeşe ekonomiyi çöküşe götürünce, 2000 ve 2001 yılında AB konusu geri plana düştü; fakat bundan da öte Türkiye'nin AB'ye herhangi bir alanda direnme gücü yok oldu. Nedeni, ekonomiyi düzlüğe çıkarmak için,

(*) "Emir alma hakkı" sözünün çok tepki çektiği belirtilmelidir (Pulur, 2000, s.3); ayrıca Türkiye resmi beyanlarda "Lozan Antlaşması'nda azınlık olarak sadece Rum, Ermeni ve Museviler azınlık statüsündedir," diye açıklıyor. Oysa Lozan'da bu üç grup dışında da azınlıkların varlığını Lozan Antlaşması'nın kabullendiği iddia ediliyor (Oran, 2000, s.9).

zengin ülkelerden kredi beklemesiydi. Bir dış politika yazarının dediği gibi, "Ekonomisi zayıf bir devletin güçlü bir dış politika izlemesi pek mümkün değil"dir (Kohen, 2001).

AB, Kıbrıs'ı çözümü ivedi bir sorun diye kabul ediyordu. Çözüm yolunda bir ilerleme olmadan, Güney Kıbrıs'ı tam üye statüsüyle kabul etmek üzere görüşmeleri 2001 sonunda başlattı ve 1 Mayıs 2004'te tam üyeliğe geçiş yoluna soktu. Oysa, KKTC ve Türkiye'nin tezi (Kıbrıs'ın Güney'i ve Kuzey'inin iki bağımsız ayrı devlet sayılması) ile AB'nin, Güney Kıbrıs ve Yunanistan'ın tezi (tek bir bağımsız devlet olarak Kıbrıs'ta Türklere azınlık statüsü verilmesi) birbiriyle bağdaşır gibi değildi. Ne var ki, Türk tezi bir yana bırakıldı.

Ege'ye ilişkin sorunlar için de aynı çelişkiler geçerlidir. Tabii, Türkiye ve KKTC tam üye statüsüyle AB'ye katılabilirse, Ege Denizi AB'nin iç denizi olacağı için, sorunların çözümü kolaylaşabilirdi. Ancak varolan koşullarda bağdaşmazlık burada da Yunan tezine üstünlük sağlayacak gibidir.

iii) Türkiye Ocak 2001 itibariyle UP'yi hazırladı, MGK onayından geçti. UP'yi hazırlayan DPT, KOB gibi ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel alanda neleri, ne kadar sürede ve ne ölçüde Türkiye'nin gerçekleştireceğini programlaştırdı. AB'nin KOB'da kısa ve orta vadede Türkiye'den beklentileri ortaya konurken, UP de Türkiye'nin her bir alanda yapmayı planladıklarını açıklıyordu. Ancak MGK'nin statüsü, ana dilde eğitim, yayın ve diğer (Kıbrıs-Ege gibi) kritik alanlarda UP'nin KOB'daki talepleri karşılamadığı ortaya çıktı.

Ne var ki Türkiye'nin yaşadığı şiddetli ekonomik kriz AB konusuna öncelik vermesini engellediği gibi, AB'yi de yeni bir soruyla karşı karşıya bıraktı, varolanlara yeni bir soru eklendi: Türkiye ekonomisi AB'nin getireceği yükleri taşıyabilir mi? Çünkü AB'nin Türkiye'ye büyük çaplı mali destek vermeye niyeti yoktu.

d. Avrupa'nın Güvenlik Örgütlerinden Dışlanma

AB kendi siyasal birliğini, parasal bütünleşmeye koşut olarak güvenlik ve savunma alanına taşımak üzere 1999'da bir girişim başlat-

tı. Bu girişimin Türkiye için neler getirebileceğiyse, NATO'nun kuruluşunun 50. yılı kutlamaları Washington D.C.'de yapılırken (Mayıs 1999) belirginlik kazandı.

AB "Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği" (AGSK) başlığı altında ABD'den bağımsız bir askeri yapı geliştirme tasarımına 1980'den itibaren başladı; on üyesi olan Batı Avrupa Birliği'ni (BAB) kurdu. Maastricht Anlaşması (1993) ile ortak dış politika ve güvenlik politikası geliştirme ve BAB'ın savunma konusunda temel teşkilât olması kararı alındı. Buna göre BAB hem NATO'da "Avrupa kimliği"ni temsil edecek, hem de AB'nin savunma örgütü olacaktı. BAB'a ancak AB'ye tam üye olanlar katılabilecekti. Türkiye ortak üye sıfatıyla 1992'de BAB'da yer alabildi. Ancak 1999'da BAB lağvedildi, AB'yle bütünleşti; tam üye olmayan Türkiye karar organından tamamen dışlandı. ABD, Brüksel (1994) ve Berlin (1996) zirvelerinde AB'nin AGSK çerçevesinde NATO'nun askeri gücünü kullanabileceğini kabul etti. AGSK 2000 yılında AGSP (Avrupa Güvenlik ve Savunma Politikası) olarak değiştirildi. Buna göre AB, ayrı bir askeri güç geliştirmeksizin, NATO'nun askeri gücünü kendi amaçları için kullanabilecektir (Sezer, 1999, s.24). Türkiye, AB üyesi olmadığı için bir açmaza girdi.

Askeri alanda AB'nin alacağı kararlara katılmadan NATO çerçevesinde AB için askeri harekâta katılması anlamına gelen bu durumu Türkiye reddetti. Uzmanlara göre bu red ancak kısa vadeli bir başarıydı ve olumsuz bir taktik güç sağlayabilirdi Türkiye'ye. AB, Türkiye'nin, sadece kendi sınırları çevresindeki alanlarda yapılabilecek askeri harekâta ilişkin kararlara katılma talebini de reddedince, bu kez, Türkiye NATO'da olayı veto edebileceğini ihsas etti. Bu davranışı hele IMF'den, Batı'dan mali destek beklerken göstermesi AB'yi iyice kızdırdı. Ne var ki Türkiye kendi şartlarında ısrar etse de, AB'nin 2001 sonunda bu projeyi hayata geçireceği anlaşılıyordu (Kohen, 2001). Bu negatif öğe Türkiye'nin, AB'nin hedeflerine engeller çıkaran bir ülke konumunu iyice pekiştirdi.

- AB bir kere, Kıbrıs Adası'nın tümünü kendisine katıp doğu sınırını buradan geçirmek; bu adayı Rusya'nın Akdeniz'e inişine bir engele dönüştürmek ve Akdeniz'i ABD filosuna bırakmamak istiyorken engel KKTC ve Türkiye oluyordu;
- AB, varolan uygulamalarıyla, Türkiye'nin güneydoğusunda (ABD'nin Kuzey Irak'ta kurduğu Federe Kürt Devleti'ne benzer) özerk/bağımsız ama kendi güdümünde bir Kürt devletini PKK'yı destekleyerek oluşturmak amacındaydı; bu, AB'ye petrol ve doğalgaz boru hatlarını denetleme gücü verecekti. Engel PKK'yla silahlı savaşı kazanan Türkiye'ydi;
- AB, NATO'daki askeri gücü kendi amaçları için kullanmak istiyor; ABD'nin onayını almışken buna da Türkiye engel çıkarıyordu.

Bu durum çok ciddiydi, Türkiye'nin bölgeselleşmede kendisine ortak olarak seçtiği AB'nin bir siyasal ihtilaf kaynağına dönüşmemesi gerekiyordu.

AB'nin Türkiye'ye karşı çifte standartlı tutumu, S. Huntington'un savını doğrularken, Türkiye'de AB'ye karşıt eğilimlerin doğmasına yol açtı. Buna tam üyelikte yatan belirsizlik ve AGSP'den Türkiye'nin dışlanması; özellikle Batı'ya yeni katılan eski merkezi planlı Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri AB tarafından heyecanla, tavizlerle davet edilirken Türkiye'nin hakaret noktasına varan eleştirilere tabi tutulması eklendi (Eralp, 1998, s.42-47). Türkiye'nin kendisine en büyük hakaret saydığı "Ermeni Soykırımı" tasarısının birçok AB üyesinin parlamentosu tarafından 1990'lı yıllarda kabul edilmesi,* Fransa'da ayrıca karşı görüş belirtmenin yasa ile yasaklanması; daha önce AB'nin ASALA'yı desteklemesi; PKK'ya bütün AB üyelerince bir veya diğer biçimde arka çıkılması, PKK tarafından 15 yılda katledilen 30 bin kişiyi gözardı edip Öcalan'ın yargılanmasında Avrupa standartla-

(*) Bu tasarı ilgili devletlerin parlamentolarında onaylandıktan sonra BM'ye gelir, burada da kabul edilirse, Türkiye tazminat ödemek ve toprak vermek durumunda kalır. Yani bu konu soyut bir "sempati" meselesi değildir. Zaten 1990'lı yılların sonunda bu talepler gündeme girmişti bile.

rını arar ve bunu denetler poza girmesi ilişkileri soğuklaştırdı. 2000 ve 2001'deki krizleri Avrupa bankalarının spekülatif işlemlerinin körüklemesi, AGSP'de Türkiye'nin olumsuz tavrını kırmak için yapıldığı kanısı Ankara'da uyanınca, "soğukluk" yerini tepkiye bıraktı. Nedeni bu spekülasyonların Belçikalı dönem başkanının, "Türkiye'nin karşı tezleri için sabrımız kalmadı" beyanatını izlemesiydi.

e. 11 Eylül 2001 Sonrası Yeni Bir Bakış (mı?)

AB'den Türkiye'ye yansıyan iletilerde aşağılayıcı tavır hiç gerilemezken, tam üyelik görüşmeleri için tarih verilmezken, gündeme yeni talepler yağmayı sürdürdü. Devletin laik ve üniter yapısından MGK'nın sivilleşmesine, TSK'nın siyasetin denetimine alınmasına uzanan bir çizgide giderek artan talepler, Kıbrıs ve Ege yanında, gündemden hiç düşmüyordu. Eleştirilere, Kemalizmin Türkiye'nin temel felsefesi olması ve laikliğin niteliği de eklendi. Ancak ne Yunan anayasasındaki "devletin dininin Ortodoks Hıristiyanlık" ya da Portekiz anayasasında "ordu gerekirse müdahale eder" maddeleri konu ediliyor, ne de Fransa'nın da anayasasında laik bir devlet olduğunu açıklayan maddeleri. Oysa Türkiye'de kanı, Ağustos 2002 itibariyle Türkiye'nin Kopenhag kriterlerini artık yerine getirdiği yolundaydı.

Bu çekişmeler sürerken ABD'nin dünya hegemonyasının, artık bir imparatorluk olmaya geçtiği ortaya çıktı. ABD, Afganistan'a yerleştikten sonra, AB'nin ağırlıklı üyeleri Fransa ve Almanya'nın muhalefetine rağmen Irak'a da savaş açtı (Nisan-Mayıs 2003); oysa varlığını iddia ettiği kitle imha silahları BM denetim uzmanlarınca ya da işgal sonrası kendi askerlerince bulunamadı. ABD 11 Eylül'de kendi topraklarında bir terör örgütünce vurulunca, yaralı bir kurda dönüşmüş, daha doğrusu bu olayı bahane edip petrol/doğal gaz kaynakları ve boru hatları geçiş yollarını ele geçirme yoluna girmişti.

Dünya düzleminde bu olaylar sürerken, Kıbrıs'ın (Güney) 2004 Mayıs'ında tam üyeliğe geçecek on üyeden biri olması kesinlik kazanırken, AB'den Türkiye'ye bazı olumlu işaretler de beklenmedik biçimde gelmeye başladı:

- Aralık 2002'de toplanan NATO Konseyi, NATO ile AGSP arasında yeni bir ilişki biçimi kabul ederek, Türkiye'nin eleştirilerine çözüm üretti ve Türkiye çekincelerini kaldırdı. Buna göre, NATO üyesi fakat AB üyesi olmayan (Türkiye gibi) ülkelere, olası bir askeri harekat eğer bunların güvenlik çıkarı olan bir bölgedeyse, danışılacaktır. Ayrıca Kıbrıs (Güney) ve Malta Barış İçin Ortaklık (BİO) çerçevesinde NATO ile güvenlik işbirliği anlaşması yapmadıkları için AGSP'ye katılmayacaklardır. Bu çözüm ile Türkiye'nin endişeleri giderilirken, AB de NATO'nun lojistik ve planlama araçlarını kullanma imkânını sağlamış oldu.
- Aralık 2002'de Avrupa Konseyi Türkiye'nin AB üyeliğini destekleyen Katılım Stratejisi'ni dile getirdi. (*Güncel Haber*, Ekim-Aralık 2002).
- Haziran 2003'te toplanan Avrupa Konvansiyonu zirvesine Türkiye davet edildi, Aralık 2004'te müzakerelere başlama tarihi verilebileceği bildirildi. Ayrıca, Konvansiyon Başkanı G. d'Estaing, Papa J. Paul II gibi, Hıristiyanlığın Avrupa Anayasası'na birleştirici kültür öğesi olarak girmesinde ısrar ediyor, (dönemin) İtalya Başbakanı Berlusconi'den Alman Hıristiyan Demokratlarına kadar da kendisine destek veren buluyordu. Ancak, G. d'Estaing'in ısrarına rağmen Hıristiyanlık maddesinin anayasaya girmesi Konvansiyona katılanlarca kabul edilmedi. Bu, Türkiye gibi üyelik için sıraya giren eski Yugoslavya kalıntısı, Müslüman nüfus barındıran bir dizi ülkeyi de mutlu etti. Nihai karar Aralık 2003'e kaldı.
- Yine Haziran 2003'te Ürdün'de yapılan Dünya Ekonomik Forumu toplantısında AB yetkililerinin sözleri şaşırtıcı oldu. (Dönemin) Almanya Dışişleri Bakanı J. Fischer* Türkiye'nin AB üyeliğinin bölge barış ve istikrarı için önemini vurgularken, AB'nin dış politika ve savunmadan sorumlu kişisi J. So-

(*) Fischer, bundan kısa bir süre önce Türkiye'nin tam üyeliği için, "önce oyalayalım, sonra unutalım" değerlendirmesine katılımıyla anılıyordu.

> lana bu yoldan AB'nin Ortadoğu'ya komşu olacağını, genişlemeden sorumlu komiser Verheugen de böylece AB'nin Ortadoğu'da varlık gösterebileceğini vurguluyorlardı. (Cemal, *Milliyet*, 24 Haziran 2003)

AB'den yansıyan bu çelişkili sözlere dayanarak, birkaç hipotez üretilebilir: Hipotez I: ABD'nin petrol ve doğalgaz alanlarında kurmaya hazırlandığı hegemonya, AB'yi harekete geçirdi, Türkiye'nin Ortadoğu'da oynayabileceği önemli rolü gördü ve Türkiye'yi içine almaya karar verdi; hipotez II: Türkiye'yi hiç içine alma niyeti yine yok ama bütün dayattığı konuları yaptırmak için tam üyelik umudu vermek en kolay yol; ayrıca böylece Kıbrıs ve Ege sorunlarını da ivedilikle çözüme ulaştırıp Akdeniz'i ABD'ye bırakmayacak; hipotez III: AB ikircikli, bir türlü karar veremiyor Türkiye'yi içine alsın mı almasın mı; esen havaya göre bir öyle bir böyle konuşuyor, davranıyor, yarın da neye karar vereceği pek belli değil.

AB'den yansıyan sözler ve davranışlardan bu üç hipotezi de destekleyecek malzeme elde edilebilir. Kanımızca, en güçlü hipotezler ikincisi, onu izleyerek üçüncüsüdür; nedeni de aşağıda açıklanmıştır.

f. Türkiye'nin Tam Üyeliğine AB'den Bir Bakış

Küreselleşen dünyada kültürel milliyetçilik/uygarlıklar çatışması gibi soyut kuramsal bir çerçeve sözkonusu olmasaydı dahi, bazı somut gerçeklerin Türkiye'nin AB üyeliğini zorlaştırdığını hakça kabul etmek gerekir. Bunların başında, Türkiye'nin 2000'li yılların başında 70 milyona varan nüfusunun, artış hızı yavaşlasa da, 2000'lerin ilk çeyreğinde 80 milyona varmasının beklenmesi gelir. Oysa AB'nin en büyük nüfuslu ülkesi Almanya bugün 80 milyonken, her yıl 300 bin azalan nüfusu dolayısıyla Türkiye'nin altına düşmüş olacak, bu ikinci tarihte Türkiye tam üye olurken AB'nin en büyük nüfuslu ülkesi konumuna gelecektir. AB'nin kişi başına geliri en düşük, eğitim ve kültür düzeyi en geri, üstelik de (halkın ezici çoğunluğu Müslüman olduğu için) kültürü çok farklı bir ülkenin AB kurumlarında belirleyici konuma girmesini

Avrupa halkları kabul etmiyor, edemiyor. AP bu kurumların başında geliyor, çünkü bileşimi nüfus sayısına bağlı bir kurumdur. Bu bağlamda bir diğer etken serbest dolaşımdır. Ne kadar geciktirilirse geciktirilsin, bu, siyasal birliğin ayrılmaz bir öğesidir; dolayısıyla Türkiye'den büyük sayıda genç ve vasıfsız işçilerin sonunda Avrupa topraklarına akması, zaten yüksek olan işsizliği daha da artırması demektir.*

Bir diğer somut etken Türkiye'nin yaşam/üretim/verim standartlarını AB üyelerine yaklaştırmak için AB'nin yapması gerekecek olan mali yardımın boyutlarıyla ilgilidir. Geçmişte AB bunu yılda 9 milyar dolar olarak hesaplamıştı, günümüzün koşullarında çok sayıda adaylı AB'de bu rakam sözkonusu olamaz tabii. Ancak aynı kaynağı paylaşan çok sayıda üye/üye adayından hiçbiri (başta Yunanistan) bunu vermek istemediği gibi, bu yükleri taşıyan bireyler de kendilerine yarar sağlamayacak bir katılımı finanse etmek istememektedir. Nitekim AB halkları nezdinde yapılan kamuoyu yoklamaları Türkiye'nin katılımını onaylayanların yüzde 30'a dahi varmadığını; en çok sayıda Türk'ün yaşadığı Almanya'da bu oranın yüzde 10'un altında kaldığını gösteriyor (*Bilişim*, 2000).

Türkiye'nin AB açısından başlıca iki noktada önemi bulunuyordu: Biri geçmişte SSCB'ye karşı tampon işlevini yerine getirmesiydi; bu işlev önemini yitirmiştir, Doğu-Orta Avrupa ülkeleri Rusya karşısında artık aynı işlevi yerine getiriyor. İkincisi, büyük ve büyüyen iç pazarıdır; GB Son Dönem anlaşmasıyla Türkiye zaten pazarını AB'ye teslim etti, bunu kullanmak için AB'nin tam üyeliğe almanın yükünü çekmesine gereği kalmadı. Diğer yandan AB'nin ABD ile rekabetinde başrol oynayan bilim/teknoloji alanında Türkiye'nin AB'ye katabileceği bir şey yoktur.** Günümüz koşullarında Türkiye'nin AB açısından iki

(*) AB, 1 Mayıs 2001 itibariyle Bulgaristan'a serbest dolaşına geçiş hakkı tanıdığı halde bunu Türkiye için ancak kendi ihtiyacı olan en yüksek vasıflı emek (elektronik mühendisleri, bilgisayarcılar gibi) için düşünüyor, yani beyin göçüne kapılarını açabilecek. Bu, Türkiye için büyük kayıp demektir.

(**) Nitekim bu alanda dünyanın önde gelen devleti İsrail'in tam üyeliğe davet edilmesi konuşulmaktadır. Oysa, İsrail'in toprakları Avrupa'da olmadığı gibi komşularıyla ilişkilerinde pek de insan haklarına riayet ettiğini kimse söyleyemez.

noktada önemi olabilir: Birincisi hipotez I'de konu edilen noktadır; ABD'nin Ortadoğu'da petrol egemenliğini ele geçirmesi karşısında, bu bölgede oynayabileceği rol olabilir. İkincisi, nüfusu giderek azalan ve de yaşlanan AB üyeleri ya da üye adayları karşısında genç, artan nüfusunun AB ekonomisine katabileceği dinamizm olabilir. Türkiye'nin getireceği maliyet karşısında bu yararların dengeleyici olup olamayacağı değerlendirmeye bağlıdır.

AB'nin tam üyelik için ileri sürdüğü Kopenhag ölçütlerine Türkiye'nin gerçekte pek uymadığı da bir gerçektir: Yapılan kamuoyu araştırmaları (örneğin PİAR-GALLUP, Mayıs 1998) gençlerin (18-30 yaş grubu) en güvendiği kurumun ordu olduğunu (yüzde 75.2), buna karşılık siyasetle ilgili kurumların (hükümet, TBMM başkanlığı, parlamento, milletvekilleri gibi) güven açısından ordunun yarısına dahi varamadığını; en önemli görülen sorunların anarşi ve terör (yüzde 23) ve enflasyonla hayat pahalılığı (yüzde 21.9) olmasına karşılık demokrasi ve insan hakları ihlali gibi Kopenhag ölçütlerinde en önde yer alan koşulların iyice geri planda kaldığını (yüzde 9.8) gösteriyor (*Milliyet*, 9 Mayıs 1998, s.6). Yani Türkiye gençliğinin dahi öncelikler tablosuyla AB'ninkiler çakışmıyor.

Türkiye, Aralık 1999'da yapılan Helsinki Zirvesi'nde AB'ye tam üye adaylığının tescilini aldı. Ne var ki, GB için nasıl her destekten yoksun olarak AB'ye kapılarını açtıysa, diğer ortak üyelerden farklı ve daha aşağı bir konumda tutulduysa, Türkiye için adaylıkta da aynı şey sözkonusu oluyor. Avrupa, Türkiye'nin AB'de yeri olmadığını söylemiyor, çünkü umut sürdükçe istediği tavizleri kolayca alıyor.

III. KARADENİZ EKONOMİK İŞBİRLİĞİ VE BEKLENTİLER

1. İlişkilerin 1980'li Yıllarda Yoğunlaşması

Özal hükümeti 1987'de (o zamanki) AT'ye tam üyelik başvurusu yaparken, AT dışında yeni pazarlar aramayı, böylece ihracat pazarlarını çeşitlendirmeyi ihmal etmedi. Doğalgaz alımıyla (o zamanki) SSCB'yle ticareti genişletmek, bu yolda iyi bir fırsattı. 1980 öncesi yıllardaki kliring

anlaşmalı ticaret 1983'te serbest dövizli ticarete döndürülünce, SSCB'yle ticaret hacmi çok daralmıştı. Bu kez, günün modasına uygun "karşılıklı ticaret" (counter trade) yoluyla ticaret hacmi artırılabilirdi. Hem ihraç pazarı, hem petrol yerine kısmen doğalgaz alımı garanti edilirdi.

Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle yaratılan göreli olumlu ve ılımlı hava, 1984'teki ilk anlaşmadan sonra 1987'de 25 yıl süreli doğalgaz alımına dayalı karşılıklı ticaret anlaşmasının imzalanmasını sağladı; bu, Türk müteahhitleri için yeni bir pazarın yaratılması olanağını verdi. Bunu 1988'de Sarp Sınır Kapısı'nın açılması izledi. Kısa sürede sınır ticareti canlandı; çay tarımına hapsolan, sürekli dışa göç veren Kuzeydoğu Anadolu bir çekim merkezi olmaya başladı. Tıka basa mal yüklü Lada'larla mallar geliyor, bir sürü tüketim malıyla yine tıka basa dolu olarak Sarp Sınır Kapısı'ndan dönüyordu. Aynı şekilde, Türk işadamları bağlantılar kurup mal alıp satmak için Gürcistan'ı komşu kapısı yapmış, herkes üç beş kelime de olsa birbirinin dilini öğrenmeye başlamıştı (G. Kazgan, 1998).

Geçmişte Kuzeydoğu Anadolu, Çarlık Rusya'sıyla transit ticaretin merkezi olmuş ve bu yoldan zenginleşmişti. Bir yandan bu bölgeden işçiler çalışmaya Rusya'ya giderken, bir yandan Avrupa'dan gelen malları gemiler Trabzon'a boşaltıyor, oradan takalarla Batum'a taşınıyordu. Osmanlı transit vergisini kaldırırken Çarlık Rusya'sı kaldırmadığı için, transit ticaret Osmanlı'nın eline geçmiş, bölge bu yoldan canlanmıştı. Oysa SSCB kurulup Stalin döneminde bir de ilişkiler kopma noktasına gelince, kapanan Sarp Sınır Kapısı'yla birlikte Kuzeydoğu Anadolu'da ekonomik gerileme başlamıştı. Özal döneminde SSCB'yle başlatılan ticaretin bu gerilemeye karşı bir çözüm olacağı tarihsel olayların seyrinden belliydi.

2. Kuruluşu ve İşbirliği Niteliği

1980'li yılların sonunda AT'nin bir "Avrupa Kalesi"ne dönme olasılığı artarken, Türkiye'nin tam üye olma olasılığının iyice düşmesi, bölgeselleşme hareketinin sanayileşmiş dünyanın diğer bölgelerini de kapsayacağının anlaşılması, yukarıda değinilen gerçeklerle birleşince, Tür-

kiye'yi yeni arayışlara götürdü. Bir toplantıda Büyükelçi Şükrü Elekdağ'ın Karadeniz Havzası'nda işbirliğini geliştirmek için "Karadeniz Ekonomik İşbirliği" örgütü kurulmasını gündeme getirmesi, Özal hükümetine esin verdi. Başlangıçta örgütün Türkiye, SSCB, Romanya ve Bulgaristan arasında kurulması sözkonusuydu. Bu işte önderliği Türkiye yapıyor, etken bir rol oynuyordu.

SSCB dağılınca, bu kez, yeni Cumhuriyetler'in katılımı sözkonusu oldu. Rusya Federasyonu, Ukrayna, Azerbaycan, Moldova, Gürcistan, Ermenistan, Romanya, Bulgaristan'la ayrıca katılma isteği belirten Arnavutluk ve Yunanistan'ın kurucu üye olduğu, Türkiye'nin önderliğinde, 11 üyeli bir örgüt kuruldu; anlaşma 1992'de (Haziran) imzalandı. Örgüt, Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) adını aldı (Balkır, 1993, s.21).

İlk tasarımda KEİ'nin AT benzeri bir gümrük birliği ya da bir serbest ticaret bölgesi niteliği taşıması düşünülmüştü. Oysa piyasa kurumları hiç bulunmayan, merkezi planlamadan daha henüz tam çıkamamış, fiyat sisteminin "rekabet fiyatlarının oluşumu"yla ilişkili hiçbir kurumunun bulunmadığı, paraları konvertibl olmadığı gibi ticari bankaların dahi gelişmediği ülkeler arasında bunun olanaksızlığı kısa sürede anlaşıldı. Sarp Sınır Kapısı'ndan "sınır ticareti" diye giren mallar o denli akıl almaz fiyatlara satılabiliyor ve öyle haksız rekabet yaratıyordu ki, yetkililer bunu bir "hedef" olarak benimsemekle yetindiler. İmzalanan anlaşma altyapı (ulaştırma, haberleşme, enerji); ekonomik ve istatistiksel bilgi alışverişi; bilim ve teknoloji; veterinerlik-sağlık-eczacılık; tarım-tarıma dayalı sanayiler ve madencilik-mineral hammaddelerin işlenmesi; enformatik, çevre ve turizm alanlarında işbirliğini öngörüyordu. Özel girişimin gelişmesine karşılıklı destek vermek de hedefler arasında bulunuyor. Küçük ve orta ölçekli işletmelerin desteklenmesi, çifte vergilendirmenin kaldırılması ve karşılıklı dolaysız yatırımların teşviki bu arada sayılabilir.

Türkiye önderliğindeki bu girişime Karadeniz'e kıyısı olmadığı halde kendi isteğiyle katılan Yunanistan, kısa süre sonra bu işbirliğini baltalamak üzere bir yeni girişim başlattı. Kültürel milliyetçiliğin etken

ideolojiye dönüşmesinden yararlanarak, Ortodoks Kilisesi etrafında bir bütünleşme teklifiyle ortaya çıktı. Böylece araları hep çekişmeli olmuş Rum Ortodoks Kilisesi'yle Rus Ortodoks Kilisesi'nin çekirdeğini oluşturduğu bir bütünleşme hareketi gerçekleşecekti. Bunun ilk habercileri (ve ne tür bir bütünleşme olabileceği) Bosna İç Savaşı'nda ortaya çıktı: Müslüman Boşnaklar karşısında Sırpları desteklemede Ruslar ve Yunanlılar birleştiler. Yunanlıların PKK'ya verdiği destek ve Moskova'da yapılan toplantıda Sırp, Rus, Yunan, Kıbrıs Rum ve PKK işbirliği ise bir diğer haberciydi. Kısacası, Yeni Düzen'in kültürel milliyetçiliğe dayalı ideolojisi, Türkiye-AB ilişkilerini sınırladığı gibi, KEİ çerçevesindeki ilişkileri de sınırlayabilecekti. Ortodoks işbirliği resmi düzleme çıkmasa da, Kosova Savaşı'nda (1998-1999) dipte sürdü.

Ancak KEİ'nin kısıtları bundan ibaret değildir: Bir kere, örgüte dahil ülkelerin birçoğunda sık sık ya iç savaş veya kargaşa ya da üyelerin kendi aralarında savaş oluyor. Gürcistan birinciye, Azerbaycan-Ermenistan Savaşı, savaş olmadığı zaman da gergin ilişkiler ikinciye örnektir. Ayrıca üyelerin birbirlerindeki etnik azınlıklar ciddi gerilim kaynağı olabiliyor: Arnavutluk'taki Yunanlılar, Yunanistan ve Bulgaristan'daki Türkler, eski SSCB Cumhuriyetleri'ndeki Ruslar vb. En önemlisi bu ülkelerde, başta Rusya ve Ukrayna'da, piyasa kurumları tam yerleşemiyor; daha da ötesi, bugün bir kısmı mafyanın egemenliğindedir. Nihayet, KEİ'nin ciddi boyutta işlerlik kazanmasını kolaylaştırabilecek Karadeniz Dış Ticaret ve Yatırım Bankası Yunanistan'da, Selanik'te Rusya'nın desteğiyle kuruldu (1998) ve KEİ bunu izleyerek bir "teşkilât"a dönüştü; ağır aksak da olsa (enformatik ağı kurulması, Karadeniz çevresinde yol yapımı gibi) bazı ortak girişimleri yürütülmeye çalışılıyor.

3. KEİ, Türkiye Ekonomisi İçin Ne Gibi Yarar Sağlayabilir?

i) KEİ'ye üye ülkelerin tümü alt ya da üst-orta gelirli ülkeler konumundadır. Bunların arasında eğitim-kültür, temel bilimler, teknoloji ve askeri sanayi açısından en gelişmişi Rusya Federasyonu olduğu gibi, pazar genişliği açısından en büyük olanı da yine Rusya'dır. Ukrayna onu izliyor. ABD ya da AB'yle karşılaştırıldığında bu ön safta yer alan ül-

keler bile çok geridir. Teknoloji, sermaye, dünya ekonomisinde geçerli paralara sahip olma, uluslararası finans kaynaklarını elde tutma vb. gibi güç kaynaklarından hiçbirine sahip değillerdir. Diğer küçük boyuttaki ülkelerde ise, ne Rusya'nın bilim-teknoloji vb. gücü, ne piyasa ekonomisine ilişkin bir altyapı bulunmaktadır. Dolayısıyla KEİ hiçbir bakımdan, Batı'yla ilişkilerin yerini doldurabilecek nitelikte değildir; "aynı hamamda bir sürü çıplak" görünümü egemendir bu kuruluşa. Ayrıca bunların hepsi zenginlerin sermayesine ve teknolojisine muhtaçtır. Piyasa kurumlarının gelişmişliği ve dünyayla bütünleşme açısından Türkiye'yle Yunanistan'ın ilk yeri alması, bu ülkelerin katetmesi gereken yolun güçlüklerle dolu olduğunu göstermeye yeter.

Bu kısıtlar veriyken, yine de her üye için KEİ'den sağlanabilecek birtakım yararlar vardır. Ortadoğu pazarının Irak'a ambargo yüzünden daraldığı 1990'dan itibaren, bu sav özellikle Türkiye için geçerlidir. OECD ülkeleri dışında Türkiye için hem dış ticaret, hem müteahhitlik hizmetleri, hem dolaysız yatırımlar açısından yeni olanaklar bu alanda ortaya çıkmış bulunuyor; ortalama (Tablo 17 ve 21) rakamların büyüklükleri önemli gözükmese de, bugün için marjinal değişmelerin büyüklüğü önem kazanmıştır. Ayrıca bu ülkelere geniş yelpazede mamul mal ihracı kadar gıda maddesi ihracı imkânları da bulunmaktadır. Türkiye'de göreli gelişmiş bulunan dayanıklı-dayanıksız tüketim malları sanayileri için yeni bir pazar doğmuş olması çok önemlidir.

KEİ ülkeleri arasında Türkiye'nin ilişkilerinin her açıdan en yoğun olduğu ülke Rusya Federasyonu'dur. Ülkenin genişliği ve nüfus büyüklüğü kadar, doğalgaz anlaşmasının yarattığı olanaklar da bunda rol oynuyor. Nitekim, 1980-1987 arasında bu ülkeye ihracat 87-170 milyon dolar, ithalat ise 107-353 milyon dolar arasında donmuş kalmıştı; 1997'deyse Rusya, Almanya ve ABD'den sonra üçüncü ticari ortak konumuna geldi. Özellikle müteahhitlik işlerinde Rusya birinci pazar, diğer BDT ülkeleri de öncelikli bir konumdaydı.

Rusya'nın Türkiye ekonomisi için ne denli önem kazandığı 1998'deki krizde çok iyi anlaşıldı: Asya krizini ve petrolle doğalgaz fiyatlarındaki düşüşü izleyerek Rus ekonomisi ciddi bir krize girince,

Türkiye ekonomisi de krize girdi. Ne çare ki, her ikisi de krizden çıkabilmek için yine Batı sermayesine muhtaç kaldılar.* Krizi izleyen yıllarda ticaret kadar müteahhitlik de eski ivmesini yitirdi. Rusya "karşılıklı ticaret" anlaşmasına uymuyordu; oysa, Ecevit başkanlığındaki koalisyon yıllarında (1999-2002) Türkiye doğalgaz anlaşmalarında kendine getirdiği kısıtlarla Rusya'ya tam bağımlı duruma sokulmuştu.

Rusya-Türkiye ekonomik ilişkilerinde dikkat çeken en önemli nokta, bu iki ekonominin birbiriyle tamamlayıcı bir yapı sergiliyor olmasıdır (G. Kazgan, 1998). Ekonomik ilişkilere ivme veren dürtü "rekabet" değil, işte bu tamamlayıcılıktır. Türkiye tüketim malları ve bir kısım hizmet satışları karşılığında enerji hammaddeleri ve askeri donanım almaktadır. Türk işçiler müteahhitlik şirketleriyle ve dolaysız yatırımlarla BDT ülkelerinde çalışırken, bu alandan pek çok bilim adamı ve sanatçı Türkiye'de çalışmaktadır vb...

KEİ gibi orta gelirli ülkelerin bütünleşme hareketleri, daha çok ortak projelerin geliştirilmesi yoluyla birlikte kalkınmanın sağlanabilmesinde yoğunlaşır. Demiryolu hatlarının birbirine bağlanması ve standartlaştırılması, ortak iletişim uydularıyla haberleşmenin artırılabilmesi, turizmde ortak girişimler, bilim-teknoloji alanında ortak çalışmalar vb. bunun örnekleridir. Küreselleşmenin ilâhlaştırdığı "rekabet" kuralının ise KEİ'de işlemesi şimdilik sınırlıdır. Nedeni, üyelerin çoğunluğunun paralarının konvertibl olmaması, piyasa kurumları ve piyasa fiyatlarının henüz tam yerleşmemesi, "eşit rekabet" ortamını bozan her türlü sübvansiyonun doğal sayılmasıdır. Gümrük birliği kuramı, gümrük birliklerinin rakip mallar üreten ülkeler arasında verimi artırma etkisi olduğunu, iç üretim yapıları tamamlayıcı nitelikler taşıyan ülkeler arasında ise bu etkinin bulunmadığını söyler (R. G. Lipsey, 1957, s.59-68). Ne var ki, KEİ bölgesindeki firmaların ezici çoğunluğu sermayenin kâr haddini uluslararası standart muhasebe yöntemleriyle ölçme olanağından bile henüz yoksundur. Ama yine de yapılabilecek ortak işler ve yeni alanlar açılmasıyla birtakım kazanımlar olabilir.

(*) Ancak Rusya 1999'da IMF ile bağını kopardı, Putin'in iktidara gelmesiyle "açık pazar" politikasını değiştirdi.

ii) Türkiye'yle AB arasındaki çetin politik sorunlar gibi Rusya'yla ilişkilerde de farklı nitelikte çetin sorunlar bulunmaktadır (Kazgan, 1998, s.68-82). Bunların başında Türkiye'nin işbirliğini yoğunlaştırmak istediği Kafkasya-Orta Asya alanını Rusya'nın kendi "nüfuz alanı" olarak tutma tasarımı gelir. Ne var ki ABD'nin 2002-2003'te, Afganistan ve Irak'ta yerleşmesi, yeni bir harita çizme tasarımı, bu çekişmede yeni bir boyuttur.

Kafkasya-Orta Asya'nın önemi zengin petrol ve doğalgaz rezervlerinin varlığıyla ilgilidir. Mücadele bunların boru hatlarının geçiş yollarını kendi topraklarına çekmek için sürüyor; bu bağlamda Türkiye ABD'yle birlikte hareket ediyor. ABD'nin bu bölgeden Rusya'yı dışlama mücadelesiyse 19. yüzyılın "Büyük Oyun"unu 21. yüzyılın başında tekrar sergiliyor. Aslında Türkiye-Rusya ilişkileri dün de bugün de her ikisinin Batı'yla ilişkilerinin "gölgesinde" belirleniyor (G. Kazgan, 2001). 2000'lerin başında, ABD'nin bölgedeki varlığı, petrole egemenliği "güç" kaynağına dönüştürme tasarımıysa, bu ilişkilerin geleceğini belirsizleştiriyor.

IV. ECO ÇERÇEVESİNDE İLİŞKİLER

i) Türkiye, KEİ'ye katılan Azerbaycan hariç, dört Türki Cumhuriyet'in ECO (İktisadi İşbirliği Örgütü, eski RCD'nin yeniden yapılanmış biçimi) kapsamına alınmasına aracılık etti. Bu dört cumhuriyet Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan'dır. Aralarında, hem doğal kaynaklarının (başta petrol ve doğalgaz) zenginliği, hem SSCB'den kalma nükleer tesislere sahip olması, hem de nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ının Rus kökenli olması nedeniyle Kazakistan çok özel bir konumdadır.

Türki Cumhuriyetler BDT kapsamındaki ülkelerin en az gelişmişleri arasında yer alır. Türkiye'yle etnik-kültürel-dınsel yakınlıkları vardır. Türkiye kültürel milliyetçiliğin egemen olduğu günümüz dünyasında, kendisine siyasal düzlemde desteği bu ülkelerle dayanışmada aradı. Sık sık (KKTC de dahil) "yedi bağımsız Türk Cumhuriyeti birarada, Akdeniz'den Çin Denizi'ne uzanıyor" yolunda yetkili ağızlardan beyanlar, Rusya'nın tepkisi üzerine artık terkedildi.

ii) Türki Cumhuriyetler'in ekonomilerindeki geri kalmışlık yanında, Rusya bunları kesin kendi egemenlik alanı içinde görüyor ve dışarıdan buralara fazla karışılmasına set çekmeye çalışıyor. Geçmişte bunlar SSCB içindeki işbölümüne uydurulmuş, öyle ki, Sovyet üretim çarkının içinde üretim sisteminin bir (vidası, dişlisi gibi) parçası haline dönüştürülmüştür. Yetişmiş insan güçleri olsa da, bütün karar alma mevkileri Rus-Slav azınlıklara bırakılmış, insanlar bırakınız girişim gücünü, kendi başına bir işi yürütmeyi öğrenmemiştir. Çağdaş devlet aygıtlarının da yeniden kurulması gerekmektedir. Yani kurumsal yapı, zihniyet ve davranış biçimi gibi, kapitalist ekonomide bulunduğu varsayılan öğelere, kurumlara kavuşmaları gerekmektedir (P. B. Henze, 1994, s.66-80).

İşte Türkiye bu Cumhuriyetler'e, temelde, bu alanlarda katkı yapmaktadır. Merkez bankalarının kurulması, ticari bankaların çağın ve piyasa ekonomisinin gereklerine uydurulması, özel mülkiyet rejiminin oluşturulması, devletin mali yapısı ve gümrük sisteminin kurulması gibi alanlarda hukuksal altyapının oluşturulması bunun bir öğesidir (O. Morgil, 1994). Ayrıca eğitim düzleminde işbirliği yapılıyor: Avrasya Üniversiteler Birliği'nin öğretim üyesi mübadele programının yürütülmesi, Bilim Akademileri arasında bilgisayar ağının kurulması, öğrencilere eğitim programları bu alanda başlıca örneklerdir. Bu girişimler kültür alanındakilerle tamamlanıyor: Bu Cumhuriyetler'in Latin alfabesini benimsemeleriyle (Azerbaycan 2001 ortasında yürürlüğe koydu) ortak bir yazı dilinin geliştirilerek kültür ürünleri alışverişinin olanaklı kılınması, Türkiye'nin TÜRKSAT projesiyle (Temmuz 1994'ten uzaya atıldı) karşılıklı TV yayınlarının alınabilmesi, Türk Haber Ajansları Birliği yoluyla dünyadaki habercilik tekelinin dışına çıkılabilmesi hedefleri başlıca girişimlerdir.

iii) Ekonomi alanında ise sorunları daha çoktur: Rus rublesini kullanırken, Rusya'daki enflasyonun bunlara geçmesi, bunu aşmak için kendi paralarını yaratmaları ve değerini sağlam tutabilme gereği sorunların başında gelir (Para birimi olarak TL'yi kullanan KKTC de Türkiye'deki enflasyonu yaşamaktadır). Piyasa kurumlarının yokluğu; serma-

ye ve teknolojinin yetersizliği; petrol ve diğer temel hammaddelere yeterince sahip olsalar da henüz tam işletilemediği için dövizle ödeme güçlerinin sınırlı olması bunlara eklenmektedir. Türkiye bu Cumhuriyetler'le ilişkilerinde bir yandan hukuksal çerçeve ve diğer kurumların yerleşmesi için yardım yaparken, bir yandan "karşılıklı ticaret" ilkesi çerçevesinde, Türkiye'nin Eximbank'ının açtığı kredilerle ithalat-ihracat işini yürütüyor; doğrudan yatırımlar yapan Türk girişimcilerini teşvik ediyor (Tablo 17 ve 21). Deri imalathanesi, marangoz dükkânı, fırın vb. gibi küçük işletmeler yaygın bir çalışma alanı buluyor. "Eximbank'ın sağladığı dış krediler, Türk firmalarının bu ülkelere yönelik yatırım ve ticari faaliyetlerinin büyük bir hızla gelişmesine önemli bir katkı yapmış"tır (Morgil, 1994). Tabii, bu sermaye ve girişimci ihracı, tek taraflı bir olaydır, Türkiye'den Türki Cumhuriyetler'e doğru işlemektedir.

iv) Orta Asya Türki Cumhuriyetleri'yle ilişkiler bir siyasal, bir de ekonomik boyut içeriyor. Siyasal boyutun ekonomik içerikten kaynaklandığına kuşku yoktur. Bunların sahip olduğu zengin doğal kaynaklar, başta petrol ve doğalgaz olmak üzere, bu bölgeye ABD'den Japonya ve Güney Kore'ye, İngiltere'den Almanya'ya uzanan bir alanda devletlerin ve şirketlerin ilgisini çekmektedir. Sermayesi ve teknolojisi yetmeyen Türkiye bu şirketlerle işbirliğine katılmak, bu stratejik maddelerin üretiminde, pazarlanmasında pay almak amacındadır. Bölgenin geri kalmışlığı yanında tanınmaması, yatırım yapmak isteyen şirketlerin rizikosunu artırıyor, kültür farklılığı buna ekleniyor. Bu noktada Türkiye'nin kültür yakınlığı, bölgeyle yakın ilişkileri, uluslararası şirketlerin Türk şirketleriyle işbirliği aramalarına yol açıyor. Nasıl İspanya, Latin Amerika'yla yakın kültür-dil bağları nedeniyle ayrı bir ekonomik önem taşıyorsa, aynı durum Türkiye için de geçerli olabilecektir.

Bölgenin Türkiye açısından ekonomik öneminin birden fazla boyutu vardır. Bir boyutunda ekonomik önem aynı zamanda siyasal ağırlığı da getirmektedir. Bölgedeki petrol ve doğalgazın boru hattı geçişinden kira alması yanında, tüketim merkezlerine ulaştırılmasında "kilit mevki"deki bir ülke olması sözkonusudur. Tabii, ayrıca boru hattının yapımına katılma müteahhitler için yeni bir olanak demektir.

Bundan başka, Türkiye'de sanayi şirketleri açısından yeni bazı olanakların ortaya çıktığı ve şirketlerin bölgedeki dolaysız yatırımlar yoluyla bu olanaklardan yararlandıkları bir gerçektir. Ücretlerin ve bazı hammadde (deri, pamuk gibi) fiyatlarının düşüklüğü, uluslararası pazarda rekabet gücünü artırmak isteyen yerli şirketleri buralara yöneltmiştir. Aynı amaç, teknolojiyi yenilemek isteyen şirketler için de geçerlidir: Emek-yoğun, eskimiş teknolojiyle çalışan makine-donanım sökülerek bölge ülkelerine taşınıyor; Türkiye'de teknoloji yenilenirken eski makine-donanımının amortisman süresi uzatılmış oluyor. Ya da bölgedeki dövizle satınalma gücünün düşüklüğü, yerinde üretimle aşılmış oluyor. Öte yandan büyük çaplı oteller, mağazalar da müteahhitlik şirketleri yanında büyük çaplı hizmet işletmeleri olarak yer alıyorlar. Ancak son yıllarda Türk yatırımcılarının bu bağlamda Balkan ülkelerine bu bölgeden daha fazla rağbet ettikleri de bir gerçektir. (Bu ülkelerin AB'de tam üyeliğinin kesinleşmesi, eğitimli vasıflı işgücünün ucuzluğu, yatırımcıya sağladığı kolaylıklar, vb. doğrudan yatırımlar açısından bu alanı daha cazip kılmıştır.)

Küçük hizmet işletmeleri ise Türkiye'de doymuş, dolayısıyla kârlılığı düşmüş birtakım hizmet alanlarında, bölgedeki boşluk nedeniyle yüksek kârlılıktan yararlanmaktadır. Kamyon taşımacılığı, perakende ticaret, fırıncılık, lokantacılık vb. bunların başlıca örnekleridir; uluslararası şirketleri dünyaya açılmaya iten yeni kâr fırsatları arayışı, aynen Türkiye'den dışarı akanlar için geçerlidir. Bu bölgeye açılanlar arasında Türk ortaklı ÇUŞ'un payı da önemlidir; ÇUŞ için bu ortaklıklar bölgeye atlama tahtası işlevini yerine getirmektedir.

Kısacası, Kafkasya-Orta Asya bölgesine açılan şirketler her boyda, her renktedir. Ancak Türkiye'nin bu bölgede ciddi rizikolar altına girdiği bir gerçektir. Nedeni, bölgeye verilen kredileri geri alabilmekte yararlanacağı yaptırım gücünden yoksun olmasıdır. Oysa Türkiye bu kredileri uluslararası finans kaynaklarından sağlıyor; bu kaynakların kendisi üstünde kesin yaptırım gücü bulunmaktadır. Nitekim daha önceki dönemde Libya'ya, Irak'a verilen kredilerin tahsil edilememesinin sonuçlarını Türkiye yaşadı ve halen de yaşıyor. Bir diğer ri-

ziko Rusya gibi ABD'nin bu bölgeyle ilişkilerinin gelecekte nasıl olacağının belirsizliğidir. Bu da, bölgedeki yatırımların rizikosunu artıran bir diğer etkendir. Nihayet, bölgeden Türkiye'ye kâr transferi döviz biçiminde değil, ancak mal ithalatı yoluyla sağlanıyor.

Sermayenin küreselleşmesini, Batı, uluslararası finans ve ticaret kurumlarının (IMF ve Dünya Bankası'yla Dünya Ticaret Örgütü) yaptırım gücüyle denetler. Oysa Türkiye bu yaptırım gücünden yoksundur. Bölgeyle ilişkilerde siyasal-kültürel etkenlerin ağırlığı dolayısıyla bu yaptırım gücü eksikliği üzerinde fazla durulmamaktadır; bunda petrol/doğalgaz konusunda beklentilerinin de payı vardır.

v) ECO üyeleri arasında Türki Cumhuriyetler yanında üzerinde durmayı gerektiren sınır komşusu İran'dır. Bir işbirliği örgütü çerçevesinde ortak, aynı zamanda sınır komşusu olduğu halde, zaman içinde iki ülke arasında ekonomik ilişkiler zayıfladığı gibi siyasal ilişkiler de çekişmeli gitmektedir. Irak'a yerleşen ABD'nin (2003) listesinde sırada İran'ın olması, bir diğer sorundur.

1985'te, İran-Irak Savaşı'nın en yoğun olduğu yılda Türkiye'yle İran'ın dış ticaret hacmi 2.4 milyar dolara (1.1'i ihracat, 1.3 milyar doları ithalat) varmış, bu rakam bir doruk noktası oluşturmuştu. Sürekli azalışa giren bu rakamlar 1990'ların sonunda toplam dış ticaret hacminin yarım milyar doları ancak biraz aşar olmasıyla (herhalde) dibe vurmuş bulunuyordu. Savaşta tecrit olma gibi bir nedenin ivme verdiği ticari ilişkiler, savaş sonrasında yine siyasi nedenlerle giderek zayıfladı. Türkiye'nin düzeltmeye çalışmasına rağmen, ilişkiler düzelemedi. 2000'lerin başında, buna ABD müdahalesi beklentisi eklendi.

Ekonomik ilişkilerin gelişememesinde çok sayıda siyasal etken rol oynamaktadır. Bunların başında İran'daki İslâmi rejimin kendi yasalarını Türkiye'ye ihraç isteği, Türkiye'deki laik, demokratik hukuk devletini tanımama eğilimi gelir; buna Türkiye içindeki kökten-dinci hareketlere verdikleri destek, partizanlarını eğitip Türkiye'ye kendi amaçlarına hizmet etmek üzere gönderme eklenmektedir. Ayrıca İran, PKK kamplarını barındırma, teröristlere sığınma imkânı verme ithamı altındadır.

Diğer bir siyasal etken ABD'nin İran'a uyguladığı ambargo ve buna uymayanlara yaptırım uygulayacağı tehdididir. AB üyeleri buna uymadıkları halde Türkiye (petrol/doğalgaz boru hatları bağlamında) uymak durumunda kalmış, ancak yine de işini yürütmeye çalışmıştır; ancak ABD'nin müdahale beklentisi ilişkileri felce uğratacaktır.

Kısacası, ECO örgütü politik nedenlerle kısa ve orta vadede olumlu beklenti yaratmıyor.

V. TÜRKİYE'NİN COĞRAFİ ALANINDA KARŞILAŞTIĞI POLİTİKO-EKONOMİK SORUNLAR

Türkiye ekonomisi finansal dengelerini kurmadan katıldığı küreselleşmeden olumsuz biçimde etkilenirken, buna karşı bölgeselleşme yoluyla dengeleyici olanaklar yaratmaya çalışıyor. Ancak incelenen nedenlerle bu girişimler tam işleyemiyor. Geleceğe dönük öngörü yapabilmek ise, 2000'lerin başında iyice güçleşmiş bulunuyor.

1. Ortadoğu Bölgesinde Sorunlar

EURO-Med projesine AB'nin dahil ettiği kadar etmediği Ortadoğu ülkeleriyle, Türkiye'nin çok sayıda politik ya da politiko-ekonomik nitelikli sorunları vardır. Bunlar bölgesel düzlemde işbirliğini artırma olanaklarını ya sınırlamakta, bazıları sınırlamakla kalmayıp ciddi zararlara yol açmaktadır. Sınır komşularıysa sorunların en yoğun olduğu alanlardır.

i) Ortadoğu bölgesi 1990'larda Suriye ile çeşitli sorunlar (PKK kamplarını barındırması, Dicle ve Fırat nehirlerinin sularının paylaşımı, Hatay üzerinde hak iddiaları, Türkiye-İsrail arasındaki askeri anlaşmaya karşı çıkması, Yunan-Kıbrıs tezlerini desteklemesi gibi) yanında Irak'a konan BM ambargosunun yarattığı ticari kayıplar ve Kuzey Irak'ta kurulan Kürt Federe Devleti dolayısiyle doğan siyasal rizikolarla tanımlanıyordu. Ancak, ABD bölgede Irak'taki ikinci savaşı (Nisan-Mayıs 2003) izleyerek yerleşince, Türkiye için belirsizlikler çok arttı. ABD'nin İran'ı ve Suriye'yi de "haydut devletler" sınıfına alması, Suudi Arabistan'ı terör yataklığıyla suçlaması, müdahale edilebileceğini ima etmesi, bu müdahalelerin bölgedeki dengeleri değiştirecek olması

belirsizliklerin başlıca kaynağı oldular. Oysa 2000'ler başlarken, Türkiye bölgede barış içinde ticari ilişkilerin artacağı yeni bir oluşuma hazırlanmaktaydı; AB'nin düzenlediği EURO-Med süreci sonucu oluşacak serbest ticaret alanı da bunun yasal çerçevesini oluşturabilecekti. Yeni koşullarda Ortadoğu bölgesinde kısa dönemde iyimser beklentilerin olamayacağı açıktır.

ii) Benzer bir durum Kafkasya-Orta Asya hattında geçerli oldu. ABD'nin 11 Eylül olayının sorumlusu tuttuğu El Kaide terör örgütü ve onun eylemcisi Usame bin Ladin'i barındırdığı gerekçesiyle işgal ettiği Afganistan kilit bir mevkide bulunuyor; petrol/doğalgaz kaynaklarına yakınlığı kadar boru hatlarının geçiş yolları üzerinde olması bu ülkeye stratejik bir önem veriyor. Fakat bundan da öte, ABD'nin 2. Irak Savaşı'nda Türkiye'den beklediği askeri altyapı desteğini alamaması üzerine, Türkiye yetkililerine hakaretler yağdırılması, Kuzey Irak'taki Federe Kürt Devleti'ni müttefik konumuna getirmesi ve orada bulunan TSK güçlerini "kovmak" durumuna girmesi, ilişkileri çok bulandırdı. Baskı altına giren AKP hükümeti, bu kez, "şirin gözükmek" için ABD'nin bölgede yapacağı askeri harekâta daha önce vermediği desteği olduğu gibi vermeye soyunması oldu. Buna göre ABD; Suriye, İran gibi ülkelerde askeri harekâta geçtiğinde, Türkiye tıpkı Irak gibi bu olayların içine doğrudan çekilebilecek, bölge ülkeleriyle dostluk ilişkileri kurmak güçleşecektir. Yeni gelişmeler, Türkiye için bölgedeki belirsizlikleri doruğa taşımaktadır.

2000'lerin başında karşılaşılan bu belirsizlik yüklü duruma rağmen, Türkiye'de AKP hükümeti bir yandan AB'den müzakerelerin başlama tarihinin bildirileceği bir tarih almaya çalışırken, bir yandan ABD'yi bölgede tatmin edecek tavizleri veriyor, bir yandan da Arap ülkelerine tavizler verip onları tatmine çalışıyordu. Yani tutarsız bir dış politikayı sürdürme yolundaydı. Nitekim ABD ile Kuzey Irak'taki Türk askerleri arasındaki ilişkinin nasıl gerilimlere yol açabileceği (Temmuz 2003'ün ilk haftası) kısa sürede ortaya çıktı.*

(*) ABD işgal güçleri 11 Türk askerini başlarına çuval geçirip tutuklamıştı.

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

21. Yüzyılın Başında Türkiye Ekonomisi: Küreselleşirken Küçülme*

"... Sık sık tek bir alternatifin bulunduğu bir duruma düşebilirsiniz ve kuşkusuz bu tam bir demir kafestir ... böyle bir toplumda, başka hiçbir alternatif bulamadığınızda ... ben de böyle yapacağım dersiniz."

George Ritzer**

"Cehennemin en azap verici yeri, büyük ahlâki çöküntü dönemlerinde tarafsız kalanlara ayrılmıştır."

Dante Alighieri***

Türkiye'nin her on yıllık dönemini ekonomik-siyasal-sosyal düzlemde tanımlayacak belirgin özellikler bulmak mümkündür. Örneğin 1930'lu yıllar, planlı iktisadi kalkınma yoluyla her düzlemde bağımsızlığı pekiştirirken ulusal ekonomiyi "inşa" etme, Osmanlı borçlarını öderken varlıkları ulusallaştırma, eğitim seferberliğini bir ulus inşa etmenin aracı olarak kullanırken kültürü geliştirecek kurumları yaratma; mali piyasaları denetim altına alırken tarımda ve sanayide üretimi artıracak sağlam bir kurumsallaşmaya gitme vb. gibi yeni yaklaşımlar dönemidir.

1950'li yıllar demokrasiye geçişin beceriksizlikleri, acemilikleriyle, gericiliğe verilen tavizlerle birlikte kapalı köy ekonomisinin pazara açılması, tarım topraklarının ekime açılmasıyla ve üretimin artmasıyla makineleşmenin nimetlerinin toplanması, altyapıda iyileşme-

---

(*) Başka bir kaynak belirtilmedikçe, bu bölümdeki rakamlar ve bilgiler DİE, DPT, TCMB, ATO, TOBB ve Hazine kaynaklıdır; olaylar günlük gazeteler ile dergilerden ve ilgili kurumların internet sayfalarından alınmıştır.

(**) ABD'li toplumbilimci, yazar.

(***) Floransalı, 13. yüzyıl İtalyan şairi.

ler; buna karşılık gözüpek bir "liberal ekonomiye geçiş" programının sonuçta, ekonomiyi borç içinde duvara çarptırıp krize sokarken, siyasal düzlemde de demokrasiyi rafa kaldırma girişimleriyle toplumu boğması vb... ile anılır.

1980'li yıllara gelinceye kadar, her on yıllık dönem, her düzlemde ekonomiye, topluma, siyasete bir dizi olumlu gelişmeler bırakırken olumsuzluklar da buna koşut olarak sahnedeydi. Ne var ki, birinciler ikincileri aşıyordu, öyle ki, biriken olumsuzluklara rağmen ekonomi büyüdü, toplum gelişti, demokratikleşme biraz daha derinleşebildi. Her on yılın sonunda yaşanan kriz, sanki, izleyen on yılda büyüme ve gelişmenin sürmesi için bir çözüm üretti.

1980'li yıllar, daha öncekilerden farklı olarak olumlu etkileri fazlasıyla telafi eden olumsuzlukları 1990'lı yıllara devretti. Askeri rejimin ve bunun uzantısı sivil rejimin toplum ve siyaset üzerinde olumsuz etkileri, bu alanda mirası kesinlikle "negatif" düzeyde tuttu. Ekonomi bağlamında hiç olmazsa, dönem boyunca ihracata geçen imalat sanayii, haberleşme alanında teknolojik atılım, atıl kapasitelerin kullanıma girmesi gibi birtakım olumlu gelişmeler de oldu. Ancak bunları dengeleyen olumsuzluklar atbaşı gitti; neredeyse üç katı artan dış borçlar, denetim dışına taşan bütçe harcamalarını iç borçla karşılama, hızlanan enflasyon ve bütün bunların üstüne "tüy diken" mali serbestleşmeyle TL'nin sözde konvertibilitesi ve ekonomi düzlemindeki bu olumsuzluklara, ticaret-siyasal-toplum katında yozlaşmanın azması eşlik etti. Bu dönemin sonundaki kriz, izleyen dönemde sıklaşacak krizlerin, böylece, hazırlayıcısı oldu; miras negatifti.

1990'lı yıllardansa geriye hiçbir düzlemde yani ne siyaset, ne toplum, ne ekonomi alanında, olumlu hiçbir şey kalmadı. Medya da eklenerek, ticaret-siyaset katında yozlaşma doruğa tırmandı. Belki tek olumlu öğeler Güneydoğu'daki silahlı mücadelenin son bulması, bir de 8 yıllık zorunlu eğitime geçilebilmesiydi. Dönemin her düzlemde bıraktığı olumsuz mirasın etkileri, 2000'li yılların hemen başında ortaya döküldü. Cumhuriyet tarihinde, ilk kez, Türkiye bu kadar kötü bir mirasla yeni bir döneme başladı, ekonomiyi boğan yeni düzen politika-

larına çözüm üretemediği gibi, buna gücü de yetmedi; bu gücü de yaratamadı. Tekelci medyanın kimi sözcülerinden, KİT'lerden Hazine arazilerine, özel-tüzel hortumlanmış/hortumlanmamış bankalardan istikrarsızlığa dayanamayan sanayi firmalarına Türkiye'nin artık her şeyi satılıktı. Türkiye'de iş yapan bir yabancı firma Türkiye'yi dünyaya "kelepir ülke" diye pazarlıyordu. Bu arada gün başı yeni bir yolsuzluk haberi patlıyor, ülkenin sermayesi de vasıflı vasıfsız işgücü de yabancı diyara göç etmek için yollara düşüyordu.

Bu hengâmede hükümetler ise, dış baskıyla IMF-DB güdümünde, sanki Cumhuriyet'in kuruluşundan bu yana getirdiği bütün ekonomi politikalarını ve kurumlarını yok etmek için çalışıyordu. "Ya halk ne yapıyor?" diye soran ise kalmamıştı. Bu kargaşa ortamında yapılan parlamento seçimlerinde (3 Kasım 2002), Aralık 1999'da iktidara gelen koalisyondaki üç parti de parlamento dışında kalırken (yüzde onluk barajı aşamazken), oyların yüzde 34'ünü alan, "İslâmcı" olarak bilinen Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldi. Böylece, sadece Cumhuriyet'in ekonomi kurumları ve politikaları değil, üniter devlet ile laiklik ve bunların bekçisi sayılan TSK'nın ve MGK'nın rolleri de tartışmaya açıldı. Birincilerin tasfiyesi için bastıran dış dünya, ikinciler için de artık devredeydi. Yoksa yüz yıl önce Osmanlı'nın yaşadıkları yeniden mi yaşanıyordu?

I. EKONOMİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ: 1998-2002

i) 1990'lı yıllarda giderek şiddetlenen sermaye giriş ve çıkışlarının belirlediği giderek şiddetlenen dalgalı büyüme, 1997-1998 yılında GSMH'yi ve kişi başına düşen geliri bir doruğa taşıdı. Ancak bu büyüme sürecinin, enflasyonun hızlanmasından GSMH'da payı ağırlaşan iç ve dış borçlara, faiz ödemelerinin devlet bütçesindeki artan yükünden gelir bölüşümünün giderek bozulmasına uzanan bir çizgide olumsuz bir birikimi de 2000'li yıllara devrettiğini ilgili bölümlerde incelemiştik. Bu olumsuzluklara IMF ile Aralık 1999'da imzalanan stand-by anlaşmasının ağır öngörü hataları taşıyan politikaları eklenince, ekonomi başaşağı yine dalgalı bir çizgi üzerinde gitti; 2003'te dahi doruk yıllarındaki olumlu göstergelere ulaşamadı.

Belirtmek gerekir ki, bu dönem aynı zamanda dünya ekonomisinde de, "domino" teorisine uygun biçimde ülkelerin ardarda krizlerle sarsıldığı yıllar oldu. Asya krizi (1997-1999) ile başlayıp, Japonya'nın 1990'dan itibaren finansal krizini yoğunlaşarak yaşadığı bir durgunluk süreci, Rusya'ya (1998) ve Latin Amerika'ya sıçramakla kalmadı; gelişmiş dünyanın "as"ı ABD'yi ve AB'yi 2000 yılından itibaren etkisi altına aldı. Gelişmiş dünyada deflasyonist bir süreç başladı; reel faizlerin sıfıra, hatta eksi rakamlara varması, sermaye kârlılığının "riziko primi" düzeyine indiğini gösteriyor, sermayenin saldırganlaşma nedenini açıklıyordu. Türkiye, Arjantin ile birlikte, bu süreci en ağır göstergelerle yaşayan başlıca ülkelerden biri oldu; bu iki ülke dünya finans çevrelerinde birlikte anılıyordu artık. ABD'nin "küresel emperyal imparatorluk rüyası"nı gerçekleştirmek için 2000'lerin başında önce Afganistan, ardından Irak'ta savaş ve işgal olaylarıysa, yarattığı olumsuzluklarla, Türkiye ekonomisinin sorunlarını ağırlaştıran bir de dışsal siyasal boyut ekledi.

ii) Türkiye ekonomisinin beş yıllık sürede, bir yandan başdöndürücü bir dalgalanma yaşarken, bir yandan da nasıl giderek batağa saplandığına Tablo 22'deki rakamlar başlıca göstergelerdir: GSMH eksi yüzde 9.5 (2001) ile artı yüzde 7.8 (2002) arasında şiddetle dalgalanırken, bir de eksi yüzde 6.1 oranındaki düşüşle (1999), çift dipli bir dönem yaşandı. Ancak bu dalgalı gerilemenin sonu geldiğine ilişkin bir kanıt da bulunmuyordu.* Kişi başına gelirse, bir daha 1998'deki (3255 dolar) düzeyine ulaşamadı. Büyümenin başlıca kaynağı olan gayrısafi yatırımın GSYİH'ya oranı giderek azaldı, 2002 itibariyle on puan gerileyerek yüzde 19.1'e indi. Ekonomide iki yatırım dürtüsü birlikte yok olmuştu: ne sabit yatırıma ayıracak kaynak ne de bunun için iç talep kalmadı. (IMF'nin hatalı programı sonucu) sermaye giriş-çı-

(*) Rizikoların başında 2003 yılında CİB açıklarının denetimden çıkması geldi. Hızlanan sermaye girişleri, TL'yi aşırı değerlendirirken CİB açığını giderek büyütüyor; yılın ilk yarısındaki tempo aynen devam ederse, yıl sonunda 7-8 milyar dolar açık, 25 milyar dolara varan borç geri ödemeleriyle birlikte Türkiye 2004'te tekrar bir kriz yaşayabilir diye ürkütüyordu. Ancak IMF bu ikinciden bir miktar ertelemeyi onaylayınca, baskı azaldı.

TABLO 22
Temel Ekonomik Göstergeler
(1998-2002)

	1998	1999	2000	2001	2002
1) Büyüme hızı (%)					
GSYİH	3.1	-4.7	7.4	-7.5	8.1
GSMH	3.9	-6.1	6.3	-9.5	7.4
GS Yatırım/GSYİH (%)	29.1	25.7	28.0	20.7	19.1
2) Sivil istihdam (milyon kişi)	20.9	21.4	20.6	20.4	20.4
Tarım	8.5	8.9	7.2	7.2	6.9
Tarım-dışı	12.4	12.5	13.4	13.2	13.4
3) CİB dengesi (milyar USD)	2.0	-1.4	-9.8	3.4	-1.8
4) Dış borç stoku/GSMH	47.4	55.4	59.4	80.0	70.6
5) Kamu kesimi temel göstergeleri (%)					
KKBG/GSMH	9.4	15.6	11.9	16.5	12.6
İç borç stoku/GSMH	21.7	29.3	29.0	69.2	55.2
Toplam GS kamu borç stoku/GSMH**	41.3	51.8	53.2	101.3	87.8
Faiz dışı bütçe dengesi/GSMH	4.3	1.8	5.3	6.4	4.4
6) Faiz/GSMH (%)	11.5	13.6	16.2	22.2	15.2 *
7) TEFE (yıllık ortalama) (%)	71.8	53.1	51.4	88.6	30.8
8) Kişi başına ortalama gelir (USD)	3255	2879	2986	2123	2584

Not: Sivil istihdama kamu güvenlik güçleri (emniyet, jandarma, asker) dahil değildir.
(*) Tahmin
(**) Kısa vadeli borçlar hariç.
Kaynak: TCMB, DPT, DİE.

kışları şiddetlenirken, CİB dengesinin de benzer iniş çıkışları yaşadığı tablodan görülebilir: 9.8 milyar dolar açığı (2001), izleyen yıldaki 3.4 milyar dolar CİB fazlası tamamlamıştır. Sermaye girişleri ekonomiyi balon gibi şişirmiş; iğne batırılınca da (sermaye kaçınca), balon patlamış ve sönmüştür.

Ancak, yaşanan bu gerileme sürecinde Türkiye'nin büyüme potansiyeli üzerine ipotek koyan temel sorunlarının da giderek ağırlaştığı tablodaki rakamlardan izlenebilir: toplam gayrısafi kamu (iç artı dış) borç stoku/GSMH oranının tam iki kattan fazla artmış olması

(1998'de yüzde 41.3'ten 2002 sonu itibariyle yüzde 87.8) yaşanan beş yılın ne denli olağanüstü olduğunu göstermeye yeter. Bu arada en çok "ironi" taşıyan gösterge, herhalde TEFE'deki değişmelerdir: IMF ile stand-by anlaşmasını (Aralık 1999) yüzde 53.1 olan enflasyonu dizginlemek amacıyla başlatıp 2001'de yüzde 88.6 artışa (TEFE) vurmak, Guinness rekorlar kitabına layık bir başarısızlıktır.

Tabloda dikkat çeken bir diğer gösterge, faiz/GSMH oranının (büyük kısmı Hazine kâğıtlarından kaynaklanır) dönem içinde seyridir: Bu oran 1998'de yüzde 11.5 kadarken izleyen iki yılda artmış, 2001'de ikiye katlanmıştır (yüzde 22.2). Faiz geliri çoğunlukla bankalar ile sayısı bir milyona dahi varmayan Hazine kâğıdı alanlar arasında paylaşılır. Oysa bu dönemde sayısı 7 milyon kadar olan tarım çalışanlarının GSMH'dan aldığı pay sadece yüzde 15 kadardır. Bütün bir yıl çalışma karşılığı ödenen tutarın fazlası aylak sermayeye "rant" olarak ödeniyorsa, bu süreç, ekonomiyi felç eder.

David Ricardo 19. yüzyılın başında İngiltere'de soylu toprak sahiplerinin sağladığı toprak rantı artışını gözlerken, bunun sonuçta ekonomiyi nasıl durağanlaştıracağını anlattığı "dinamik büyüme kuramı"nı açıklamıştı. Buna göre, ekonomi büyürken toprakta azalan getiri kanununa nüfus artışından ötürü artan talep eklendiğinde, tarım ürünü fiyatları, teknoloji veriyken, giderek artacaktı; bu da arzı elastiksiz olan toprağın üründen aldığı rant payını artıracaktı; geçimlik düzeyde belirlenen ücret artmazken nüfus artışı ücret payını, bununla doğru orantılı olarak artıracaktı. Sonuç, kârların giderek azalan payı olacaktı; nihayet, kârların ancak bir riziko primini karşıladığı düzeyde yatırımlar ve büyüme duraklayacaktı. Bu kuram Türkiye'de yaşanan süreci çok iyi açıklıyor; sadece, artan toprak rantı yerine artan rizikolara bağlı (reel) faiz haddi artışını ikame etmek yeter. Tablo 23'te aynı dönemde (imalat sanayiinde) reel ücretlerin dörtte birden fazla azaldığı görülüyor. GSMH artışı durağanlaşırken, payı artan faiz kategorisi kısmen ücretleri baskı altına almış, istihdam gerilemiş, gayrısafi yatırım oranı gerilemiş ve ekonomi dalgalanırken büyümesi duraklamıştır. Ricardo'nun ekonomiyi durağanlaşmaya götürdüğünü

TABLO 23
İşsizlik Oranı, İmalat Sanayiinde İstihdam Koşulları
(1997-2002)

	Atıl İşgücü (%)*			İmalat Sanayii (1997=100)		
Yıllar	İşsizlik	Eksik istihdam	Toplam	İstihdam	Üretkenlik	Birim*** ücret
1997	6.7	6.1	12.8	100	100	100
1998	6.8	6.2	13.0	101.6	98.5	108.4
1999	7.7	8.9	16.6	91.7	104.5	113.5
2000	6.6	6.9	13.5	90.3	116.5	103.2
2001	8.5	6.0	14.5	82.6	113.0	71.2
2002	10.4**	5.6**	16.0**	84.1	125.2	72.0

Not: DİE üç aylık anket döneminde; herhangi bir işte (1) gün çalışanı, iş aramayanı, ücretsiz aile işçilerini istihdam ediliyor saydığı için "işsiz" rakamları gerçeği yansıtmaz; eksik istihdam sınıfına düzenli bir işi olmadığı için iş arayanlar girer. Bu nedenle işsizlik artı eksik istihdam gerçek işsizliğe daha yakındır.

(*) 2000 öncesi rakamları Nisan ve Ekim ayları, 2000 ve sonrası rakamları yılın dört dönemi ortalamalarıdır.

(**) İlk üç dönemin ortalamalarıdır.

(***) Dolar değerinin endeksidir.

Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler 2002 ve DİE.

söylediği rant artışı olayı, Türkiye'de aylak sermaye geliri faiz artışıyla ortaya çıkmakta, yaşanan krizler sanki "uzun dönemli durağanlaşma"nın yolunu açmaktadır.

Tablo 23, imalat sanayiinde sadece ücretlerin düşmekle kalmayıp istihdamın da azaldığını, üretim artışlarının emek verimi artışıyla sağlandığını; Tablo 22 genel olarak sabit yatırım oranında dönem içinde düşme olduğunu gösteriyor. Diğer bir deyişle, durağanlaşan GSMH'da artan faiz payı, emek payını (reel ücret düşüşü ve istihdam azalışı yoluyla) küçülterek sağlandığı gibi, kâr payını da azaltmıştır. Nitekim, bu dönemde imalat sanayiinde toplam gelirlerde "faaliyet dışı gelirler"in giderek yüzde 60'ın üzerine çıkması, bu modele destek veren bir diğer kanıttır; faaliyet dışı gelirlerin büyük kısmı, aylak ser-

mayeye Hazine'den ödenen faizlerdir; sanayici de sabit yatırım yerine yüksek getirili mali yatırımları yoluyla yüksek faizi tercih etmiştir bu ortamda.

Yukarıdaki tablo, finansal kredilerin (ve IMF stand-by anlaşmasının) ekonominin uzun dönem büyüme sürecini ipotek altına alan çok önemli olumsuzlukları da peşinden sürüklediğine çok anlamlı ipuçları vermektedir. Karl Marx kapitalist sistemi sonuçta çökmeye götürecek etkenleri incelerken, krizlere, bunların yarattığı işsizliğe önemli bir yer verir. Türkiye'de sadece krizler değil, bu süreçte dayatılan politikalar da bu sistemde büyümeyi tehdit edecek noktaya gelmiştir.

II. KRİZLER VE IMF İLE 17. STAND-BY ANLAŞMASI

1998-2002 arasındaki olumsuz gidişte, yaşanan iki derin krizli yıllarda, dışsal etkenler fakat bundan da öte IMF stand-by anlaşmasının hataları başrolü oynadı. Dış etkenler daha çok 1999 yılındaki GSMH çöküşü ve borç tablosu ağırlaşmasında rol oynadılar; stand-by anlaşmasının öngörü hatası yüklü politikalarıysa, 2000'in son çeyreği ve 2001 yılındaki büyük çöküşün baş sorumlusu oldular. Aynı zamanda, bu iki yılın hikâyesi, dış rizikoların çok arttığı bir ortamda finansal dengesizlikleri büyük ve yapısı zayıf bir ekonomide serbest sermaye hareketlerinin nasıl yıkıcı darbeler vurabildiğini, zayıflıkları tasfiyeye götürdüğünü ortaya koydu; politika hatalarınıysa hiç affetmiyordu.

1. 1999 Krizi ve 17. Stand-By Anlaşması

i) 1999 krizinde çok sayıda dışsal etken rol oynadı: yirmi binden fazla kişinin ölümüne ve sanayi ile ticaretin yoğunlaştığı Marmara bölgesinde büyük yıkıma yol açan iki deprem bunların başında geldi. Asya Krizi sonrası "gelişen piyasalar"dan hızla kaçan sermaye Türkiye'yi hem doğrudan, hem de 1992 sonrası yıllarda ticaretin hızla yöneldiği Rusya ekonomisindeki çöküş yoluyla etkiledi. Portföy yatırımlarından 1998'de 6.7 milyar dolar sermaye çıkışına (toplam sermaye hareketlerinde 840 milyon dolar çıkış) ihracattaki gerileme eklenmişti. 1999 başında Abdullah Öcalan'ın yakalanması üzerine Avrupa basınının

"Türkiye'ye gitmeyin" kampanyasına depremler eklenince, duraklayan ihracata 1999'da turizm gelirinde 2 milyar dolardan fazla düşüş katıldı. Bu olumsuz etkenlere rağmen CİB açığı (1.4 milyar dolar kadar) sınırlı kaldı, fakat kamu borç yükünde ciddi bir sıçrama oldu. 1999'da yaşanan GSMH çöküşünde bu dışsal etkenlerin ağırlıklı payı yanında, hükümetin enflasyonu dizginleme yolunda uyguladığı daraltıcı politakalar da rol oynadı. Nitekim yaşanan bu olumsuzluklara rağmen, TEFE'de yaklaşık 20 puanlık bir düşüş oldu (Tablo 22).

Aralık 1999'da yeni koalisyon hükümeti iktidara geldiğinde, enflasyonu düşürme programıyla birlikte gerilemiş üretim, büyümüş borç yükünü de devralmıştı; fakat CİB dengesi sorunlu değildi, kaçan sermaye de geri dönmüş, olumsuz dış etkenlerse zayıflamıştı. Önceki hükümetin IMF ile yaptığı "yakın izleme" programını yeni hükümet yeterli görmedi, bir stand-by anlaşması yapma yoluna gitti. 2000 yılında devreye giren istikrar programı politikaları, işte 2001'deki büyük çöküşün baş sorumlusu oldular.

İmzalanan 17. stand-by anlaşması üç yıllık sürede 7.5 milyarı "ek rezerv kolaylığı", 2.9 milyarı "stand-by" için olmak üzere 10.4 milyar dolar sağlıyor, yılda yüzde 5 büyüme öngörüyordu. Programın bir boyutu makroekonomiyle, diğeri "yapısal reformlar"la ilgiliydi. "Tahkim" konusu stand-by anlaşması imzalanmazdan önce IMF'nin taleplerine uygun biçimde çözüldü, Anayasa'ya içerildi.*

ii) Programın makroekonomik istikrara ilişkin iki aleti bulunuyordu: Birincisi döviz fiyatındaki artışın beklenen fiyat artışının altında tutulması, böylece TL döviz piyasasında aşırı değerlenirken enflasyona karşı bir "çapa" vazifesini görmesiydi. 2000 yılı sonu için beklenen enflasyon (TEFE) yüzde 20, döviz fiyatı 623 bin TL/dolar olarak saptandı. Diğer doğrudan önlem TCMB'nin TL emisyonunu döviz rezervlerine bağlaması, net iç varlıkları bu amaçla kullanmamasıydı, yani senyoraj hakkından vazgeçmesiydi.

(*) Kamu idaresi bağlantılı hukuk ihtilaflarında "tahkim" Danıştay'ı devre dışı bırakır, uluslararası bir hakem heyeti onun yerini alır, Prof. Dr. Ülkü Azrak'ın belirttiğine göre, bu heyetler ÇUŞ patronajında kurulur ve daima onlar lehine karar verirler.

Program içerideki etkili ve yetkili çevrelerce çok olumlu bulunsa da, günümüz iktisat arenasının "âkil" adamlarından R. Dornbusch (bu sırada IMF başkan yardımcısı olan Stanley Fischer ile birlikte ünlü makroekonomi kitabının yazarı) "gelişen piyasalar"ın krizlerine ilişkin bir makalesinde "döviz kuru çapası"na dayanan enflasyon programları için şöyle diyordu:

> "Döviz kuru çizgisinden saptığı takdirde, krizin başlangıç noktasını oluşturabilir. Döviz kuru temelli enflasyonla mücadele programları... bunu yerli paranın önemli ölçüde değer kazanması pahasına yapar... cari işlem açığının büyümesi programın uzun vadeli bir çözüm sunamayacağını açıkça gösterir, çünkü program kendi kendini düzeltme yeteneğinden yoksundur." (Dornbusch, 2001, s. 57)

Zaten pek çok ülkenin 1990'lardaki deneyimi (Asya Krizi ülkeleri, Türkiye, Meksika) aynı görüşü doğruluyor, "çapa" ile çıkmaz sokağa girileceğini gösteriyordu. Gerçi program Temmuz 2001'de "bant" sistemine geçilmesini öngörüyor, çapanın üç yıl devam edemeyeceğini kabul ediyordu; ama aradaki fırtınayı da hiç tahmin edememişti. Özellikle petrol varil fiyatının bir ara 40 dolara fırlamasıyla enflasyonun inmesi beklenen düzey (yıl sonu TEFE için yüzde 20) gerçekleşmedi;* 2000'in ilk yarısında yüzde 62-63 iken 3. çeyrekte de ancak yüzde 48.7'ye düştü, son çeyrekte yüzde 37.7'de kaldı. Bu arada CİB açığı giderek büyüdü, yıl sonunda toplam 9.8 milyar dolara vararak tarihsel bir rekor kırdı. Açıkların büyüdüğü süreçte ortaya çıkan devalüasyon beklentisiyse, hem dış sermayenin hem yerli sermayenin kaçışını tetikledi.

iii) Ucuz dolar dışarda yatırım yapmayı cazip kılarken, buna içeride faizlerdeki beklenmedik düşüşlerin etkisi eklendi. Hazine borçlanmasında ortalama faiz yüzde 38.1 ile (vade 411 gün) enflasyonun altına düştü; ticari bankaların vadesiz ticari ve tasarruf mevduatı faiziyse (1998'de yüzde 30) yüzde 6.8 ile dibe vurdu. TEFE yıllık ortala-

(*) Asya krizinin etkisiyle 1998'de varili 12 dolara kadar düşen petrol, 2000'de ortalama 27 dolara varmıştı; 2001-2002'de ortalama fiyat 23 dolar kadar oldu.

ması yüzde 51.4 artarken faizlerdeki bu düşüş reel olarak negatif faiz anlamına geliyordu.

İşte, devalüasyon beklentisi, reel olarak negatife dönüşen faizlerle birlikte sermaye kaçışını tetikledi: dış dünyaya yapılan doğrudan yatırım (870 milyon dolar) neredeyse içeriye yapılan doğrudan yatırıma (982 milyon dolar) yaklaştı; yerleşiklerin dışarıda net portföy yatırımı 593 milyon iken, yabancılar içeride 4.6 milyar dolar portföy boşalttı; 34.1 milyar olan (Aralık 1999) DTH toplamı 2000'in 3. çeyreğinde 39-40 milyar dolara varmıştı. Bunlara borçlanma eğiliminin artması eklendi: Dolar çapası kriz patlayıncaya kadar toplam kısa vadeli borçları 28.9 milyar, toplam dış borç stokunu da 114.3 milyar dolara çıkardı.

Kısacası, dolar çapası ucuz dolarla dış yatırımı, halk katında dolarizasyonu, ticarette de bol borçlanmayı getirdi. Ancak bir olumlu yanı da vardı: düşen reel faizler sayesinde iç borç/GSMH oranı sabit (yüzde 29) kaldı, hükümet iç borcu çevirme sorunuyla karşılaşmadı. Bir diğer etkisi, 1999'daki GSMH gerilemesinin telafi edilmesi (artış oranı yüzde 6.3) oldu. Nihayet programın ana amacı enflasyonu dizginlemekti; sınırlı da olsa bu oran bir düşüş (yüzde 53.1'den 51.4'e) gösterdi. Bir önceki yılın son aylarında devreye sokulan bir dizi yeni vergi ve diğer önlemlerse, kamu finansal dengesinde önemli iyileşmeler sağlamıştı (Tablo 22).

iv) Ancak bazı göstergelerdeki iyileşme, 22 Kasım 2000'de bir para krizinin patlamasını engelleyemedi: Sonbahar başlarken döviz talebi, açık pozisyonları kapama telaşındaki bankaların ve devalüasyon beklentisindeki sermaye ile, dönemsel olarak yükselen harcamaların etkisiyle arttı; döviz talebi artışı eş-anlı olarak TL talebinin de artması demekti. Ancak IMF programı gereği, TCMB kasasına döviz girmeden TL arzını artıramazdı; TL arzı artırılamayınca piyasada yaşanan sıkışıklık faizleri fırlattı. Bunu gören yabancı alacıklı bankalar vadesi gelmeyen kredileri geri çekmeye geçince, hem döviz hem TL piyasası biraz daha sıkıştı, gecelik faizler göklere tırmandı. Bu arada iki büyük özel bankanın Türkiye'nin en büyük on bankası arasında yer alan Demirbank'ı sıkıştırması ve sarsması, para piyasasında yaşanan bunalıma yeni bir sayfa ekledi; bu, bankalarda yaşanmaya başlayan sarsıntıydı.

Artan döviz talebi ve TL sıkışıklığına güven sarsan öğeler eklendi: yılın ortasında, Ziraat Bankası, Halk Bankası gibi kamu bankalarının tarım ve esnaf/zanaatkârlara destekleri "görev zararları" diye kaydettiği; bütçeye yansıtmayarak bütçe açığını ve iç borcu küçük gösterebildiği ortaya çıktı. Buna, siyasetçilerin desteğiyle işadamlarının bu bankalardan ve özellikle Emlakbank'tan alıp geri ödemediği krediler ekleniyordu. (O günkü kura göre) bunların toplamı 15 milyar dolardı. Güven sarsıntısında CİB açıklarının her dönem artışı, yıl sonu için beklentinin on milyar dolara varması bir diğer öğeydi, devalüasyonu kaçınılmaz kılıyordu. Sekiz ticari bankanın kasalarının boş, borçlarının dağ gibi olması ve TMSF'ye devredilmeleri, yıl ortasında patlayan güven sarsıcı bir diğer öğeydi; bunlara üç diğer bankanın eklenmesiyle sayı kısa sürede 11'e çıktı. Bu bankalar sonbahar aylarında, (göreve başlayan) Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu'na (BDDK) devredildiler. Kurulun bunları iflas ettirmeden ya da bankacılık izinlerini kaldırmadan TMSF'ye devretmesiyse, bütün mevduat ve kredilerle ilgili yükün devlete/halka bindirilmesi anlamına geldi. 22 Kasım 2000 günü, Türkiye kriz tarihine "Kara Çarşamba" olarak girdi. Kasım ayında 2.9 milyar dolarlık net sermaye çıkışında portföy yatırımlarından yabancıların satışları (4.8 milyar dolar) etkili oldu.* Ekim'de 35.1 milyar olan brüt uluslararası rezervler Kasım'da 30.1 milyar dolara gerilemişti. Oysa IMF'ye taahhütlerden ötürü TCMB rezerv azalışının TL arzına etkisini telafi edemedi, likidite krizine çare üretemedi. Nitekim "rezerv para" Ekim'de 5 katrilyondan talep artarken Kasım'da 4.67 katrilyona gerilemişti. Likidite krizinde gecelik repo faizleri yüzde 1700'e çıkarken borsa endeksi 8000'e düştü. Gerçi TCMB 6 milyar dolar satarak döviz fiyatında fırlamayı önledi, ama TL krizine çare üretemedi. Bu arada batan banka sayısı 13'e çıkarken bir dizi aracı kurumun batışı bunları izledi.

(*) Basına yansıdığına göre, Almanya'nın en büyük iki bankasından biri olan Deutsche Bank 6 milyar dolarlık krediyi geri çekerek krizi tetikledi. Burada bir siyasal kuşku da vardı: "Türkiye'nin AGSP'deki olumsuz, yani kendi güvenliğini koruma yolundaki tutumunu acaba AB cezalandırıyor mu?"

BDDK'nın batan bankaları (tasfiye etmek yerine) kamu kaynaklarından fonlaması, kamu borçlanmasını ve faizleri tekrar fırlattı. Nitekim 2001'in ilk Hazine kâğıdı satışlarında faiz yüzde 90'ı aşıyor, 2000'deki olumlu göstergelerin aldatıcılığını ortaya koyuyordu. 2001 girerken, finans alanındaki krizin reel kesimi de vurduğu ortaya çıktı.

İmalat sanayii, özellikle ihracatçı kesimi, artan petrol fiyatları ve aşırı değerli kur nedeniyle 2000'de darbe yerken, ihracat yapamazken, bir de ucuz TL fiyata gelen rakip ithal mallarına iç piyasayı kaptırmıştı; ekonomi büyürken dahi özel kesimde kapasite kullanımı yüzde 74 kadardı. Buna, Kasım kriziyle artan faizler ve ödeme güçlüğüne giren bankaların vadesi dolmayan kredileri geri çağırması, tüketici kredilerinin kesilmesiyle iç pazarın biraz daha daralması eklendi; imalat başta, şirketler hacizler yoluyla bankalara geçmeye, yüzlercesi kapanmaya ve çalışanları sokağa dökülmeye başladı. Etibank'ın çöküşüyle birlikte, kriz, medyaya (radyo, basın, TV) da yansıdı, bu kesimden çalışanlar da kendisini sokakta bulmaya başladı. En vasıflı emeğin çalıştığı bankacılık, medya ve imalat, tabii bunlarla bağlantılı pek çok imalat ve hizmet firması daralıyor ya da batıyordu. 1990'lı yılların ortasında "Anadolu Kaplanları" diye anılan yeni sanayileşmiş orta boy Anadolu kentlerinden felaket haberleri yayılıyordu. Özel imalat sanayiinde kapasite kullanım oranı yüzde 70'in de altına düşmüştü. Bir zamanlar "IMF programı harfiyen uygulanmalı" diyenler, "Bu çapa başımızı ağrıtıyor" demeye geçmişlerdi artık.

Dornbusch aynı makalesinde (2001, s.59-60) Türkiye örneğini vererek şöyle diyor:

> "Eğer bankacılık sistemi kısa dönemli fonlanıyorsa, kriz hızla ilerler... Aralık 2000 Türkiye krizi mükemmel bir örnektir. Çok sayıda kötü bankanın bulunduğu bir ortamda, kredilerdeki bir geri çekilme bankacılık krizini başlattı (s.59). Kötü bir Türk bankasının Romen yan kuruluşunun batması ile birkaç gün içinde durum para krizine dönüştü (s.60)."*

(*) Kasdettiği Bayındırbank'ın Romen ortaklığıdır. Türkiye'de pek de önemsenmeyen bu olay, anlaşılan, yabancı alacaklıları etkilemişti.

Krizin bu noktada kalmayacağı, IMF'nin Aralık 1999 tarihli programını sürdürmenin mümkün olmadığı 2001 yılı başında ortaya çıkmıştı. Ancak buna son veren bu kez 19 Şubat'ta patlayan döviz fiyatı oldu.

III. 19 ŞUBAT 2001'DE YENİ BİR KRİZ VE YENİ STAND-BY ANLAŞMASI

1. Mali Piyasalar

i) Devalüasyonun artık kaçınılmaz olduğu herkesçe görülse de, zamanı kestirilemiyordu. Nitekim Şubat'ta 3.5 milyar dolar net sermaye çıkışıyla döviz fiyatları ve faizler tırmanışa geçti.* Kriz öncesi 670 bin TL/dolar iken önce 738 bin, Mart'ta 966 bin, Nisan'da 1.161 bin oldu. Gelen yeni serbest dalgalı kur sisteminde döviz fiyatları tırmanışa geçti. İsmi, "dalgalı kur" olsa da, gerçekte yaşanan tırmanan kurdu. IMF'nin programı böylece çökmüştü; yeni arayış içinde (Türkiye kökenli) Dünya Bankası başkan yardımcılarından ünlü bir iktisatçı (Kemal Derviş) Türkiye'ye davet edildi ya da IMF/DB anlaşarak Türkiye'ye yolladı. TCMB brüt döviz rezervleri yılın başında 24.8 milyar dolardan Mart'a gelindiğinde 18.5 milyar dolara inmiş, kritik bir noktaya gelmişti; rezervdeki azalış döviz piyasasına müdahale gücünü sınırlıyordu. Ancak hızlanan dolarizasyon, nasıl olsa "kur çapası" var beklentisiyle bol bol dış borç alan ticari bankaların açık pozisyonlarını kapama, şirketlerin döviz borçlarını ödeme gayretleri döviz fiyatlarını sürekli tırmandırıyordu. Buna yabancı bankaların spekülatif alımları ağırlıkla eklendiğinde bu kez TL talebi artışı faizleri tırmandırıyordu.

Hazine ihalelerinde faizler dövizdeki artışa paralel bir seyir izledi, Mart-Nisan aylarında yüzde 125 ile yüzde 82 arasında değişti; bir ay vadeli banka tasarruf mevduatında Şubat'ta yüzde 344'e kadar fırladı, pozisyon kapama telaşındaki bankalar para toplamak için ne

(*) TCMB tarafından TBMM Yolsuzlukları Araştırma Komisyonu'na verilen rapora göre, 19 Şubat krizini tetikleyen şudur: Krizden önce 8'i yabancı 21 banka 5.3 milyar dolar dövizi devalüasyon öncesi fiyattan (686 bin TL/dolar) aldı; alımın yüzde 53'ü yabancı, yüzde 47'si yerli bankalara aitti.

yapacaklarını bilemiyor, faizleri sürekli tırmandırıyordu. İMKB (ulasal-100) endeksi de, yılın başında ulaştığı 10,685 sayısından Mart'ta tekrar 8023'le dip yapıyordu. Geçmişte Osmanlı döneminde "Boğazın hasta adamı" diye anılırken, artık, Türkiye'nin ismi "kelepir ülke" olmuştu. Bu kriz, devleti de halkı da gırtlağına kadar dolarizasyona sürükledi. Bir yandan da bankaların, şirketlerin, devletin nesi var nesi yoksa, her şey "satılık" oldu. Fakat belki hepsinden daha vahimi reel sektörde, olayların toplumsal ve ekonomik boyutunda ortaya çıktı.

Kriz derinleşirken, dış basında, IMF programının hatalı olduğu yolunda eleştiriler Rusya, Yugoslavya, Endonezya ve en yeni 'vak'a olarak da Türkiye'deki uygulamalar için yöneltiliyordu. Üstelik bu eleştiriler *Financial Times*, *Wall Street Journal* gibi "muhafazakâr" gazetelerde de yer alıyordu.

Dornbbusch, bu bağlamda, aynı makalesinde şöyle diyor (2001, s.62):

> "IMF programlarının geçerliliği kesinlikle sorgulanmalıdır, çünkü en azından görünüş itibariyle kötü olan bir durumu daha da kötüleştirmektedir. Bilançoların batmış olduğu bir durumda faiz oranlarının artması ... borçlanmayı daha da kötüleştirir ... mali politikanın sıkılaştırılması kesinlikle verimlilik karşıtı olacaktır."

Kamu kesimi mali yüküne ilişkin bütün göstergeler krizle birlikte hızla kötüleşti, üstelik enflasyon da hızla yükseldi (Tablo 22). KKBG/GSMH oranı (yüzde 16.5'a), iç borç stoku/GSMH oranı (yüzde 69.2'ye), toplam kamu (iç artı dış) borç stoku oranı (yüzde 101.3'e), faiz/GSMH oranı (yüzde 22.2'ye) birlikte yeni tarihsel rekorlar kırarken, enflasyon da eski yapışkan rakamına (yüzde 88.6) fırladı (Tablo 22). Kısacası makroekonomiye ilişkin bütün göstergeler müthiş bir bozulma sürecine girdi.

Bu arada iyiye giden tek gösterge CİB'in bir yıl önceki kritik düzeydeki açığının (9.8 milyar, net hata noksan da eklenirse 12.5 milyar dolar) 3.4 milyar dolar fazla vermesi oldu; buna faiz dışı bütçe denge-

sinin GSMH'ya oranının IMF programında öngörülen düzeyi (yüzde 6.4) tutturması da eklenmelidir.

Bu göstergelerdeki kötüleşme IMF'nin kendi desteğini artırmasını getirdi. Açıkçası, IMF programı hatasının, tabandaki zaafları sarsmasının ürünüydü bu şiddetli kriz. Ancak bunun getirdiği koşullar, sonuçta, Türkiye'nin Cumhuriyet tarihi boyunca kendi kalkınma gerekleri için geliştirdiği bütün politikaların ve kurumların tasfiyesi oldu.

ii) Hükümet IMF programının geçerliliğini hiç sorgulamadan, mali piyasaları denetlemeyi tartışmaya dahi gerek görmeden tekrar bir yeni (18.) stand-by anlaşmasını imzaladı. Kur çapası terkedildi, dalgalı kur sistemine geçildi. Yeni tavizler karşılığında Türkiye 9 milyar dolar daha alabilecekti. DB'nin sosyal içerikli programı yaşanan olağanüstü fakirleşmede destek olacaktı ayrıca.

19 Şubat (2001) kriziyle reel kesime olumsuz etkiler, katlanarak arttı. Bir kere, banka çöküşleri arttı; daha yılın ilk yarısında TMSF'ye devredilen banka sayısı 18'e vardı. Çok ortaklı, KOBİ'lere yönelik çalışan, tarım, dokuma-giyim sanayii gibi ihracat yapan kesimleri finanse eden EGS Bank, Tarişbank* ile Kentbank, Bayındırbank, Sitebank gibi (hortumlandığı söylenen) bankalar da artık batık kuyruğuna eklenmişti. TESK'in tespitlerine göre yılın ilk yarısında kapanan işyeri sayısı 52,800'dü; ATO yılın ilk beş ayı için bu rakamı 15,317 bin; 1998'den 2001'in ilk beş ayı sonuna kadar olan süre için 94,905 olarak veriyordu. Yalnız bankacılıktaki sarsıntının sokağa bıraktığı işsiz sayısı ilk tahminde 11 bin, son tahminde 80 bindi. Ayakta kalan bankalar da yabancı ortak arayışına girmişti.

Hükümet bankaları kurtarmak amacıyla bir dizi önlemi devreye soktu. Ne var ki bu önlemler devletin döviz yükümlülüklerini giderek ağırlaştırdı. Bankacılık kesimindeki sarsıntı bir yandan bankalardan devlete yansırken, bir yandan da devlet katında dolarizasyona ivme veren bir süreç ortaya çıktı.

(*) Tarişbank, İttihat ve Terakki hükümeti "milli bankacılık" hareketini başlattığında 1913'te kurduğu Milli Aydın Bankası'ndan dönüştürülmüş, 120 bin üyeli bir kooperatifler bankasıdır.

2. Reel Kesim

i) 19 Şubat'ta patlayan kriz 2001 yılında sadece mali kesimi şiddetle daraltmakla kalmadı (yüzde 9.9), tarım (yüzde 6.5), sanayi (yüzde 7.5), ticaret (yüzde 9.4), inşaat (yüzde 5.5) da benzer bir kaderi paylaştılar; GSYİH (İkinci Dünya Savaşı'nın son yılındaki düşüş dışında) rekor bir düşüşle yüzde 7.5'luk bir gerileme yaşadı.

2001 yılının bir diğer tarihi rekoru sermaye çıkışının (borç ödeme dahil) büyüklüğündeydi: net toplam sermaye çıkışı tam 14.2 milyar dolardı. Uzun ve kısa vadeli kredilerin geri ödemelerine portföy yatırımlarından çıkışlar eklendiğinde, doğrudan yatırımlardaki olumlu sıçramaya rağmen, bu olağanüstü rakam ortaya çıktı. Oysa o güne dek toplam net sermaye çıkışı en yüksek rakama 1994 krizinde 4.3 milyar dolarla varmıştı; 2001'dekiyse bunun üç katını da aşmıştı. Bu çıkış, döviz fiyatını ve faiz haddiyle birlikte bütün maliyet öğelerini fırlatmış, bir yandan da talebi çökertmişti; GSMH'daki gerilemenin (yüzde 9.5) GSYİH'dakini çok aşıyor olması da bu çıkışla ilgiliydi.

Bir diğer rekor, el değiştiren firma sayısında ortaya çıktı; bunun gerisinde bir diğer rekor yatıyordu: yurt içinde doğrudan yatırımın 3.3 milyar dolara yükselmiş olması. Döviz fiyatı ve faiz haddindeki fırlamaya borsadaki hisse fiyatları düşüşü eklenince, finansal darboğaza giren yerli firmaların çaresizliklerini gören dış yatırımcılar, bu "kelepir" işin üzerine atlamaktan geri kalmamışlardı. Gıda sanayiinden otellere/turizm şirketlerine, bankalardan otomotiv sanayiine metelik fiyatına hızlı bir el değiştirme süreci ortaya böyle çıktı.

ii) Krizin en acı ve en acıtan sonuçları, hızla yükselen işsizlik ve derinleşirken yayılan yoksullaşma oldu. İşsizlik oranı yüzde 6.6'dan (2000) yüzde 8.5'a çıkarken atıl işgücü oranıyla birlikte yüzde 14.5'a vardı; en az bir milyon kişi işsiz kaldı (Tablo 22 ve 23); yoksullaşmanın doruklara tırmanmasının gözle görülür hale gelmesi karşısında DB'nin bunu hafifletmek amacıyla Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu'na (Fak-Fuk-Fon) dahil 2 milyon aileye yardım için açtığı 500 milyon dolar kredi ve uygulamaya geçtiği program devreye girdi. Fakat bu krizin en acıtıcı yanı, özellikle en üst düzeyde eğitimli kesimde

patlayan işsizlik oldu. Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü verilerine göre kayıtlı işsiz sayısı yılın ilk 7 ayında 700 bini bulurken bunun üçte ikisinden fazlası vasıflı elemanlardı. Çalışanların çoğunluğunun kayıtdışı olduğu Türkiye'de, hele KOBİ'ler çökerken, işsizlerin gerçekte ne rakamlara vardığı tabii tam bilinemez. ISO verileri küçük ölçekli işletmelerde bunun çalışanların yüzde 20'sine, orta ölçekli işletmelerde yüzde 10'una vardığını ortaya koydu. İşsizler ülkenin "en kalabalık ordu"su olmuştu. İşsizlik sigortasının henüz ödemeye geçmediği,* işsizlerin büyük kısmının çalışma yılı az olan genç yaş gruplarında yoğunlaştığı, dolayısıyla mali desteğin bulunmadığı bir dönemdi bu. Ayrıca dış dünyada da iş bulma olasılığı bulunan iyi eğitilmiş meslek gruplarının (doktor, her türden mühendis, mimar vb.) önemli bir pay aldığı yeni türden bir işsizlik tablosu ortaya çıkmıştı; yabancı konsoloslukların önünde (başta Kanada ve Avustralya) göçmen olarak gitmek isteyen üst vasıflı kişiler uzun kuyruklar oluşturmaya başladı. Türkiye sermayesini dışarı kaçırdığı gibi, artık vasıflı işgücünü de içeride tutamaz, dışarı kaçırır bir ortam yaratmıştı.

Küreselleşmenin Türkiye'ye ne gibi yararlar sağladığı hiç anlaşılamadı; ancak ne gibi zararlar yarattığı gün gibi aşikârdı: Cumhuriyet tarihi boyunca yarattığı kurumların ve politikaların, bu arada tarımın ve sanayinin tasfiyesi; sadaka fiyatına yabancılara geçen bankalar ile şirketler; giderek yoksullaşırken katlanarak artan iç ve dış borçlar; üretim yerine kumarhane ekonomisi yaratan serbest mali piyasalar; dışarı göç eden sermaye ve vasıflı işgücü; bütün çabalara rağmen geri dönen yüzde 90 civarındaki enflasyon; giderek halkı bölen gelir bölüşümü eşitsizliği. Ne gibi yararlar sağladığı ise, tepedeki küçük bir azınlığın kimi zaman yasaları kimi zaman ahlâk kurallarını çiğneyen zenginlikleri ile ortaya çıktı sadece. Türkiye bütününde bu kayıpları yaşarken, bankaların içini boşaltıp servetlerine servet katanlar, spekülasyonlardan vergi dahi ödemeden zengin olanlar; iş hayatında, siyaset içinde hem de bakanlık düzeyinde, üst bürokraside devleti soyanlar

(*) 2003 yılının ilk yarısında yararlananların 150 bin kişi olduğu basına yansıdı.

vb... Kriz bütün ülkeyi sarmışken bunların sergilediği görüntüler ise daha çarpıcıydı: Açıklanan trilyonluk yatlar, eş için özel olarak düzenlenen milyarlık defileler, trilyonluk düğünler, nasıl biriktirildiği "muamma" katrilyonluk servetler, "vur patlasın çal oynasın" biçiminde yaşanan hayatlar... Kriz, bu tablo yanında sefilleşen kitleleri; ödeyemeyeceği borçlar, tahsil edemeyeceği alacaklar, parasızlıktan bunalıma giren aile hayatı karşısında intihar edenleri; yabancı diyarlara göç etmekten başka çıkar yol bulamayanları; yoksulluktan çocuklarını ilköğretim okulundan alıkoyanları; evine ekmek dahi alacak parayı bulamayanları yani "ötekiler" diye anılan milyonları da sergiler olmuştu. Dönemin Başbakanı Bülent Ecevit sürekli "sosyal patlama"yı konu ederken, arka planda yer alan, işte bu inanılmaz görüntülerdi.*

IV. 14 NİSAN VE 15 MAYIS TARİHLİ** "GÜÇLÜ EKONOMİYE GEÇİŞ PROGRAMI"

1. Programın Genel Çizgisi

19 Şubat 2001 krizini izleyerek devreye "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" sokuldu. IMF ve DB'nin Türkiye'ye dayatmak istediği ne varsa bu programa tıkıştırılmış, buna bir dizi mali politika eklenmişti. Bu program "Türkiye'nin tek çıkış yolu, alternatifsiz çözümü, yoksa para gelmez" diye kamuoyuna sunulurken, gidip gelen IMF ve DB yetkilileri ya da ABD ve AB'nin sözcüleri aynı tek boyutluluğa indirgenmiş çözümsüzlüğü tekrar ediyorlardı. Bu program, tam da Üçüncü Kısım'ın ve bu bölümün başındaki alıntıları gündeme getiriyordu. Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu'nun belirttiği gibi, gerçekte, "parasal sermayenin krizden çıkış programı" (2001, s.8) olmanın ötesine geçmeyen bir programdı bu; bir de, tabii, iç pazarın yabancı tekellere açılması vardı. Programın en çarpıcı yanı, 15 günde TBMM tarafından çıkarılması gerektiği belirtilen 15 yasada toplanmıştı. Neredeyse Tan-

(*) DİE'nin "Yoksulluk" araştırmasına göre, halkın yüzde 43'ü yoksuldur, yüzde 15'i açlık sınırının altındadır (2002).

(**) Programın iki bölümü bu tarihlerde peşpeşe açıklanmıştır.

zimat ile Osmanlı'nın verdiği en büyük kapitülasyonu dahi gölgeliyordu. Program kamuoyunda destek bulmadı, koalisyon hükümeti içinde de uyumsuzluğu artırdı; bakan üzerine bakan bu süreçte istifa etmek durumunda bırakıldı. Dönemin TOBB başkanı, haklı olarak, "büyüme sürecine yalnızca ihracat ve turizm gelirlerinin artması ile geçileceği umulmaktadır... Bir toplumun insanlardan oluştuğu, refahın gelir ve tüketim anlamına geldiği... unutulmamalıdır" (*Ekonomik Forum* , 2001, Mayıs, s.4) diyordu.

Program, bir hastalığa yol açan nedenleri ilaca dönüştürüp, hastaya bunu artan dozda veren bir tedavi yöntemini hatırlatmaktadır; çünkü, Türkiye'nin mali piyasaların serbestleşmesi, temel ekonomi kurumlarının ve politikalarının küreselleşme adına terkedilmesiyle başlayan hastalığına karşı, aynı politikalar, dozları artırılarak dayatılıyor. Ayrıca, Türkiye'nin "sürdürülemez iç borç dinamiği"nin kaynağı da doğru teşhis edilmiyor. Nedeni, iç borçlardaki patlamanın her kriz döneminde ortaya çıkması, krizlerin de, doğrudan, mali serbestlikle bağlantılı olmasıdır. Oysa, program bu noktayı tam anlamıyla "es" geçmektedir. Nitekim, kriz ile iç borç stokundaki artış arasındaki bağlantı 1998'den itibaren yaşanan süreçte çok belirgindir; öyle ki; GSMH'nin yüzde 22'si kadar olan iç borç stoku oranı, kriz yıllarında yüzde 70'e yaklaştıktan sonra tekrar gerilemeye geçmiştir (Tablo 22).

Makroekonomi politikaları düzleminde gelen yenilik Şubat kriziyle geçilen dalgalı kur sisteminin sürdürülmesidir; bu, para miktarının ihtiyaçlara göre ayarlanabilmesinde göreli serbestlik sağlar; TCMB'nin açık piyasa işlemleriyle ekonomiye gereken likiditeyi sunması imkânını verir. Ayrıca, büyük döviz rezervi tutma nedenini ortadan kaldırır. İçine düşülen şartlarda, eğer döviz kontrolü yapılmıyorsa, "ikinci en iyi" çözümdür. Diğer yandan program reel ekonomide yükselişi klasik IMF-DB ilkeleriyle birlikte ihracat ve turizm gelirleri artışına bağlamıştır. Programda örneğin sermaye işlemleri üzerinden alınacak düşük oranlı bir vergi yoluyla, ya da asgari ücret düzeyinde gelir bildiren üst gelirlileri denetleyerek devlet gelirlerini sağlam kaynaklarla artırmak gibi bir hedef yoktur; yine THY, TELEKOM ya da Ziraat Bankası gibi büyük

boyutlu kamu varlıklarının özelleştirilmesi; bütçe giderlerini şişirdiği gerekçesiyle tarım destek politikalarının tasfiyesi vb...; piyasa ekonomisinin her alanda egemenliğini sağlayarak, yabancı sermaye davet ederek devletin klasik görevlerine çekilmesi vardır.

2. Tarım Politikaları ve Şeker ile Tütün Yasaları

Programın en büyük tartışma yaratan dayatma konuları* hiç kuşkusuz, tarım politikaları, özellikle şeker ile tütün alanından devleti tümüyle çekip, alanı piyasaya yani yabancı sermayeye ve ithalata terketme, üreticiyi de işsizliğe ve kent varoşlarına göçe zorlama sonucunu getirecek olan yasalardır. Zengin ülkelerin (tarımda çalışanlar faal nüfusun ortalama yüzde 3-5'i arası) tarımdaki üretim fazlalarını sınırlarken üreticinin yoksullaşmasını önlemek amacıyla, salt kendi amaçlarına uygun olduğu için getirdikleri "gelir desteği", tarım politikasının ana ekseni olmaktadır; hem de faal nüfusunun yüzde 40'ı tarımda çalışan, bunun da 30 puanının "yoksul" sınıfına dahil olduğu, tarımdaki küçük işletmelerde ne muhasebe kaydı ve kâr-zarar hesabı ne tapu kaydı belli olan, tarım üretimini artırmak ve yüksek işsizlik baskısı altında olan bir ülkede...** Ancak bu politikanın üretici gelirinde aynı tutarda artışın devlete maliyetini "fiyat destekleme" politikasına oranla azalttığı da bir gerçektir.

DTÖ'nün 2001'in sonbaharında yapmayı planladığı toplantıda, GOÜ'de tarımdaki ve hizmetlerdeki serbestleşme, yani Türkiye'nin uygulama zorunda bırakıldığı politikalar konusu gündemdeydi. Buna tepki duyan GOÜ ise toplantıya katılmakta isteksizdi; nedeni, OECD gibi zenginler yılda tarıma (2002) 250 milyar dolar tutarında mali destek yaparken, kendilerinin tarımda serbestleşme yoluyla pazarlarını

(*) Bu kitap baskıya girerken "Tütün Yasası" Cumhurbaşkanı Sayın A. N. Sezer tarafından veto edilmiş, ancak yine de yürürlüğe girmişti.

(**) Gelir desteği politikasının Türkiye'deki uygulamasının nasıl bir sonuç vereceği, 2001 yılının ortasında gazetelere yansıyan haberlerle belli olmuştu. Birçok ilde gelir desteği yoksul tarım üreticilerine değil belediye başkanı, muhtar gibi "hatırlı" kişilere gitmişti. Gelir desteği politikalarıyla ilgili geniş bilgi "Tarım ve Gelişme" başlıklı kitabımızın son bahsinde verilmiştir. (İBÜ Yayınevi, 2003).

bunların ileri teknolojili ve mali destekli ürünlerine açmak baskısı altında bırakılacak olmalarıydı. GOÜ'de ortalama gümrük vergisi tarım ürünlerinde yüzde 40 kadardı (*The Economist,* 2001, s.24-26). Türkiye, işte, daha DTÖ'de GOÜ'nün ne yapacağı belli olmayan önemli bir konuda, IMF-DB-AB dayatmasıyla tarımı tümüyle piyasa ekonomisine ve açık pazar politikasına bırakmış, bu program da bunu "alternatifsiz" bir politika olarak Türkiye'ye dayatmıştı. Oysa 2000'lerin başında Türkiye'de tarıma her türlü mali desteğin toplam 6 milyar dolar, desteğin üretime oranı yüzde 20 kadardı; OECD ülkelerinde bu oran yüzde 40 ile 70 arasındaydı.

Tütün ve şeker sanayilerindeki bütünleşik (entegre) yapıyı bozup, pazarı tam açık duruma getirmenin nedenine gelince: Sigara aleyhine kampanya Batı tütün tekellerinin zengin ülke pazarlarındaki satışlarını olumsuz etkilerken, GOÜ'de, özellikle Türkiye'de tütün tüketimi hızla artmayı sürdürüyor. Bu da dış tütün tekellerinin hem Virginia tütünü hem sigara için iç pazarı, yanlarına yerli holdingleri alarak ele geçirme dürtülerini canlı tutuyor.* Şekere gelince, bu alanda dünya pazarında arz fazlası bulunduğu için fiyatlar geriliyor. Ayrıca, gıda sanayiinde tatlandırıcı olarak devreye giren yeni maddeler (aspartam gibi) doğal şekerin talebini kısıyor; nedeni tatlandırma maliyetini çok düşürmeleridir (Rudvenkamp, 1986). Zaten kamış şekeri yetiştiren tropikal bölgelerde pancar şekerinden çok daha düşük maliyetle şeker üretilebiliyor. Hepsinden önemlisi uluslararası tekel niteliğindeki birkaç şirketin Türkiye'de yerleşerek mısırdan fruktoz ve glikoz üretmesi, ABD'den de bol bol mısır ithal etmesidir.** Şeker sanayiindeki bütünleşik yapıyı ortadan kaldırmanın amacı çok açık: Pancar kökenli şeker üretimi Türkiye'de gerilerken bunların elindeki tatlandırıcılara ve ABD mısırına yeni pazarlar açmak... Kişi başına şeker tüketimi Türkiye'de dünya ortalamasının üstünde olduğu için, iştah açan bir pazar

(*) Türkiye'de üretilen sigaralarda yabancı tütün miktarı 1989'da yüzde 6.7 iken, bu oran 1999'da yüzde 40'a varmıştı (Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu, 2001, s.36).

(**) Arjantin ve ABD'den ithal edilen genetik dönüştürülmüş mısır, sağlığa aykırıdır. AB ülkeleri ve pek çok ülkede kullanımı sınırlıdır; ABD ise kendi topraklarında kullanımını yüzde 10 ile sınırlamıştır; gıda yardımı olarak Afrika ülkeleri dahi kabul etmemiştir bu ürünü.

görünümündedir. İşte Yeni Program'ın tütün ve şeker "yasalarının çıkması"nı dayatma nedeni uluslararası tekellere ve ABD kaynaklı tütün ile mısıra yeni pazarlar açmaktan ibarettir. TBMM'nin ve hükümetin uysallığı (kişiliksizliği, işbirlikçiliği ve cahilliği de diyebilirsiniz) sayesinde Türkiye bir ithalat cennetine dönerken, fakir köylünün de giderek daha fakirleşmesi, kent varoşlarındaki sefil kitlelerin sayısını artırması yolları hazırlanmaktadır.

3. Özelleştirme

Özelleştirme taahhüdü yapılanlar, artık Türkiye'nin hayati önemdeki KİT'leridir, üstelik bunların çoğu büyük gelir kaynağıdır. Örneğin yıllardır Türkiye'nin en büyük firması olarak sıralamalarda yer alan TÜPRAŞ, 2000 yılında üretimden satışta birincidir (6.3 milyar dolar); altıncı büyük satışı olan TEKEL ise 37,551 işçi çalıştırarak en büyük istihdam yaratan kuruluştur; TEAŞ (21,262) istihdam yaratmada ve üretimden satışta ikinci; Türkiye Şeker Fabrikaları istihdamda (20,179) üçüncüdür, üretimden satışta yedincidir. Bu rakamları vermemizin nedeni, özelleştirme listesinde yer alan kuruluşların ekonomi açısından ne denli hayati bir önem taşıdıklarını vurgulamaktır. Listede TÜPRAŞ, THY, ERDEMİR, TEKEL, şeker fabrikaları (27 adet) TEAŞ ve TEDAŞ gibi kilit konumdaki KİT'ler vardır. Ayrıca tümü genel ya da yerel tekeller olma özelliklerini taşırlar. "Aralık 1999'dan bu yana IMF/DB destekli politikaların bu konuda benimsediği ve yasalaştırmaya çalıştığı model... regülasyon (düzenleme) yetkisini kamu yetkili makamının elinden alarak, içinde özel çıkarların da temsil edildiği kurullara, ilgili kamu kuruluşlarına ait olan harcama veya tahsis yetkisini de (gerektiğinde anonim şirketleştirilmiş) kurumlara devretmektir" (Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu, 2001, s.43). Nitekim Türkiye son birkaç yıldır tam bir "kurul" enflasyonuna uğramıştır: Radyo Televizyon Üst Kurulu (RTÜK), Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurulu (BDDK), Para Kurulu, Şeker Kurulu vb... Nedeni Türkiye'ye dayatılan yeni örgütlenme modelidir.

Türkiye'nin dünya çapında bir rezerve sahip bulunduğu (ETİ-

BANK tarafından işletilen) bor madeni ve bununla bağlantılı sanayileriyse özelleştirme şimdilik ertelenmiştir. Ancak bankasından, yani finansman kaynağından yoksun bırakılarak eli-kolu kesilen ETİBANK'ın yarın öbürgün kaynak yokluğu bahanesiyle satışa çıkarılması işten bile değildir.

Bugüne dek özelleştirme yoluyla düze çıkmış hiçbir GOÜ yoktur, bunun en iyi örneği de her şeyi özelleştiren Arjantin'dir. Geçmişte dünyanın en zengin ülkeleri arasında yer alan, büyük doğal kaynakları bulunan Arjantin günümüzde (bir de Para Kurulu kıskacına sokulunca) süreğen bir kriz yaşar hale gelmiş, Arjantinliler dünyanın dört bir yanına göç eder olmuştur. N. F. Brady'ye (ABD'li eski bakan) göre, "Wall Street, Arjantin'in mezarı üstünde dans etmektedir." Türkiye'deyse özelleştirilen tesislerin büyük kısmında yasal üretim/istihdam düşmüştür; ya yaratılan tekeller (çimentoda olduğu gibi) ilgili sanayiyi (inşaat) baltalamıştır; ya da en gerekli oldukları bölgelerde tarihe karışmışlardır (Doğu Anadolu'daki SEK ve EBK tesisleri gibi).

Bu en büyük, tümü kilit konumundaki KİT'lerin özelleştirmesinden Türkiye'ye "hayırlar" geleceğini beklemek mümkün değildir. Eğer "çok iyi" fiyata satılırlar ve bunun geliriyle iç/dış borçların ana paraları düşürülebilirse, tek kazanç bu olabilir; ancak karşılığındaki kayıpların uzun dönemde bunu fazlasıyla telafi edeceğine kuşku yoktur. Hele Ziraat Bankası gibi bir kurumu önce ağır yükler altına sokup, sonra da özelleştirmeye kalkmak "tarımı artık unutalım", tarım doğanın elverişli/elverişsiz koşullarıyla, uluslararası tekellerin oyunları arasında ne olursa olacak anlamına gelir. Tarım kooperatifleri ve kooperatif birlikleri özerk kurumlara dönüştürülüp, üreticiler kredilerle desteklenerek bunların hayatiyetini sürdürmeleri sağlanmalı, Ziraat Bankası da bir kooperatifler bankasına dönüştürülmelidir. TEKEL'in, şeker sanayiinin bütünleşik düzenleri özerk bir yapıyla korunmalıdır. Yoksa Prof. Celâl Şengör'ün bölüm başındaki alıntıda söylediği gibi, eleştirel yeteneklerden yoksunluk tarımı "başkalarının düşüncelerinin kurbanı" yapacaktır. Zaten tarım üretimi son 10-15 yıldır nüfus artışını dahi karşılayamayan bir duruma girmiştir.

4. Programın Genel Değerlendirmesi

Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı kamuda şeffaflık ve hesap verilebilirlik, bankaların yeniden yapılanması ve reel sektörle sağlıklı ilişkiler kurması, kamunun finansal dengeye ulaşması, mali kesimin yeniden yapılanması vb... gibi olması gereken konulara da, tabii, değiniyor. Ancak programda ne kapanan binlerce KOBİ için, ne iç-dış talep yetersizliğinden büyük atıl kapasitelerle çalışan tesisler için herhangi bir önlem düşünülmüş; sadece ihracat ve turizm geliri artışı bütün dertlere deva gibi sunulmuştur. Buna karşılık dış dünyanın talep ettiği yasalar (15 yasa) ivedilikle TBMM'den geçirilip yürürlüğe girmiştir.

Elde biriken stoklar ve şiddetli devalüasyon sayesinde 2002 yılının ilk aylarından itibaren ihracat maliyetlerden bağımsız olarak sıçrayabilmiş, yılın ikinci çeyreğinden itibaren hızla artan üretim (GSYİH'de ve GSMH'de yüzde 7.8) yıl temelinde bütün göstergeleri, işsizlik hariç, iyileştirmiştir (**Tablo 22** ve 23); işsizlik artışını sürdürürken, 2002'de kişi başına gelir hâlâ 1997 ve 1998'de ulaştığı düzeyin altında ve gayrı safi yatırımsa bir dibe vurmuş (yüzde 19.1) bulunuyordu (**Tablo 22** ve 23).* Ancak imalat sanayiinde Nisan 2001'de yüzde 68.5'a düşen kapasite kullanım oranı 2002'nin son çeyreğinde yüzde 80'e varmıştı. Kişi başına gelirse, 2001'de 2123 dolara düştükten sonra 2584 dolara çıktı.

Kriz Türkiye'nin üretim yapısını tahrip etti; özelleştirmelerin üretim ve istihdam üzerindeki tahripkâr etkisi buna eklenince giderek fakirleşen kesimi büyüyen Türkiye acaba ne yapacaktır? Ekonomisi bu kadar sorunlu hale gelmiş Türkiye'nin pazarlık gücü sıfırlanmışken, ABD'nin Ortadoğu'daki, AB'nin (Kıbrıs, Ege vb.) siyasal isteklerine cevapları acaba ne olabilir? Güneydoğu-Doğu Anadolu'daki şeker

(*) Bu kitap baskıya hazırlanırken ortaya çıkan CİB açıkları kaynağı belirsiz sermaye girişleriyle karşılanıyordu: 2003 yılı Mart-Haziran aylarında ödemeler bilançosunun "net hata ve noksan" kalemi 3.5 milyar tutarında giriş gösteriyordu. Söylentiye göre, 2. Irak Savaşı'nın çevre ülkelerden kaçırdığı paralar giriyor ve faiz hadleri düşerken, TL/dolar kuru 1.4-1.5 milyon arasında istikrarlaşıyor, borsa da yükseliyordu.

fabrikaları da özelleştirelim derken kapanınca tütün işi de neredeyse bitince, zaten işsizlik ve fakirlikten dibe vuran, Irak-İran-Ermenistan pazarı da neredeyse kapanan bölge insanlarıyla acaba Türkiye siyasal bütünlüğünü koruyabilecek midir? Hem sermayesi hem vasıflı işgücü göç yollarına dökülür, kırılganlığı sürerken yakın gelecekte acaba nerede duruyor olacaktır?

Bu sorunların hiçbirine olumlu bir cevabı programda bulmak mümkün değildir. İMKB'ye de yatırım yapan ünlü uluslararası spekülatör George Soros bir makalesinde şöyle diyor (Ocak 1998, s.24):

> "Her toplum birarada yaşayabilmek için bazı ortak değerlere ihtiyaç duyar. Piyasa değerleri kendi başına bu amaca hizmet edemezler... Piyasalar, insan (işgücü) ve doğa (toprak) dahil her şeyi metaya indirgerler. Bir piyasa olabilir ama bir piyasa toplumumuz olamaz. Piyasalara ek olarak, toplumun, politik özgürlük ve sosyal adalet gibi toplumsal amaçlara hizmet edebilmek için kurumlara ihtiyacı vardır... Küresel bir toplumun gelişimi küresel ekonominin gelişiminin gerisinde kalmıştır. Aradaki fark kapatılmadığı takdirde, küresel kapitalist sistem yaşayamayacaktır."

İşte 2001'de devreye giren Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı yaşayamayacak olan küresel kapitalizmin bir parçasıdır, küresel toplum ise zaten görünürde yoktur. Ne yazık ki, Türkiye 21. yüzyıla böyle bir konumda başlıyor.

V. BATAKLAR VE YOLSUZLUKLAR

2000'lerin başında ekonominin içine düştüğü darboğazı anlayabilmek için kısaca 1990'ların ikinci yarısından devredilen yolsuzluklara ve bataklara bakmakta yarar vardır; 1999-2001 krizleri ve IMF programları her ikisiyle yakından bağlantılıdır. Bunların boyutu, gelecek üzerine konmuş ağır bir diğer ipotek niteliğindedir, borçların temelindeki öğelerden biridir.

i) Banka kesiminden devredilen yükler, toplam içinde en ağırlıklı olanlardır, başlangıcı 1994 krizine kadar gider. Bu krizi izleyerek

bankaların kamu borçlanmasını finanse etmelerini en kârlı işe döndüren TCMB politikası, artı TMSF'nin kurulmasıyla devreye giren "saflığın tehlikesi" (moral hazard) banka sayısını 67'den 1999'da 81'e çıkardı, öyle ki, sadece faiz-döviz arbitrajından yararlanmak için banka kurulur oldu. Kurucularının iş ahlakı şaibeli, ve/veya sermayesi yetersiz bir sürü banka piyasaya dolarken, özelleştirilen kamu bankaları da (Sümerbank, Etibank, Türk Ticaret Bankası, Tarişbank) bunların eline geçti. Krizlerle bataklar ve yolsuzluklar içiçe geçti.

1994'teki krizde ticari bankalar çökerken hükümet, bankalardaki tasarruf mevduatına 50 milyar TL'ye kadar devlet güvencesi tanımış; ancak buna ilgili "bankanın iflas ettirilmiş ya da bankacılık yapma ve mevduat kabul etme izinlerinin iptal edilmiş" olması şartını eklemişti. Oysa TMSF'ye 1999-2002 sonu itibariyle devredilen 21 banka için BDDK* bu koşulu geçerli kılmadı: bankaların iflası talep edilmeden ya da izinleri iptal edilmeden TMSF'ye devredildiler. Bu nedenle devlet, her tür mevduata (tasarruf/ticaret), her tür banka alacaklısına (yerli/yabancı bankalar/diğer alacaklılar) sınırsız ödeme yapma durumunda kaldı. Banka sayısı 2002 sonu itibariyle 55'e inmişti; ancak 2003'ün ilk yarısı tamamlanırken listeye bir yeni bankanın daha (İmar Bankası) ekleneceği ortaya çıktı.**

2002 sonuna kadar batan ticari bankalara aktarılan kaynak, Cumhurbaşkanlığı Devlet Denetleme Kurulu (DDK) tarafından TBMM Yolsuzlukları Araştırma Komisyonu'na gönderilen rapora göre, tam 23.4 milyar dolar tutarındaydı. Ancak hükümetlerin iç borcun büyümesini gözlerden saklamak için yaptığı bir iş, başta Ziraat Bankası, kamu bankalarını bu amaçla kullanmak olmuştu: buna "eşe-dosta" aktarılan ve geri ödenmeyen krediler ekleniyordu. Aynı rapora göre bunun tutarıysa 32.3 milyar dolar kadardı.

(*) Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu, Türkiye ekonomisini siyaset dışı kişilere devretmek amacıyla IMF ve DB tarafından dayatılan çok sayıdaki kuruldan biridir ve bankalardan sorumludur. Ancak İmar Bankası olayı 2003'te patladığında BDDK'nın sorumsuz davranarak devlete aşırı yük bindirdiği tartışmaları gündeme geldi.

(**) Ancak İmar Bankası'nın bankacılık yapma ve mevduat kabul etme izinlerinin iptal edilmesi ya da iflas ettirilmesi olasılığının bulunduğu basında (Temmuz 2003) belirtiliyordu.

Bu rakamlar bankalar kesiminden devlete ve ekonomiye (yani halka) binen yükün 55.7 milyar dolar tutarında olduğunu gösterir. Aynı zamanda kamu borcunun krizlerde banka batakları artarken nasıl kendi kendini büyütecek tehlikeli bir yol çizdiği de, GSMH'nin dörtte birini aşan büyüklükteki bu rakamdan ortaya çıkmaktadır. İşin en dikkat çeken yanı, bu büyük tutarda Sümerbank ile Etibank'ın aldıkları paydır. 1990'larda "etkinlik artışı" için (sırtımızın kamburu diye) özelleştirilen bu iki bankadan Sümerbank 2.27 milyar, Etibank 1.12 milyar dolar ile önde gelirken, diğer iki özelleştirilen kamu bankasının da eklenmesiyle tutar 4.2 milyar dolara çıkmaktadır. Buna göre, devlete yük bindiren özel ticaret bankaları içinde özelleştirilenlerin payı yüzde 15'tir. Bu da özelleştirmedeki fiyaskoya iyi bir örnektir. Bankalardan kaynaklanan bu yükün 8.6 milyar dolarının "yolsuzluk" tanımı kapsamına girdiği; banka bataklarından sorumlu kişilerden tahsil edilebilen tutarın batak toplamının yüzde onuna dahi varamadığı kamuoyuna yansıyan bilgiler arasındadır. Ödeme yükü devlete yani halka binerken, oysa bu kişilerin yatlarıyla villalarında eskisi gibi yaşamlarını sürdürdüğü görülüyordu.

ii) Devleti (yani halkı) gelecek yılları kapsayarak yük altına sokacak bir diğer alan enerji kesimindeki anlaşmalar ve ihaleler oldu. Bunların başında Rusya'dan doğalgaz alımına yönelik anlaşmalar geliyor. 1999 Aralık ayında iktidara gelen koalisyon hükümeti ve ondan önceki hükümet, Türkiye'nin bir enerji krizi arifesinde olduğu, ivedilikle enerji maddeleri alımlarını geliştirmesi gerektiği yolunda bir hava yarattı. "En pahalı enerji, olmayan enerjidir" sloganı uyarınca Türkiye 25-30 yıla varan süreli, inanılmaz süratte bir büyümenin gerektireceği tutarlarda enerji maddesi, özellikle doğalgaz alma yoluna sokuldu; öyle ki, almasa da almadığı enerjinin fiyatını ödeme taahhüdü ile ve uzun süreli anlaşmalarla, tartışmalı fiyatlarla* ülke bağımlı bırakıldı. Bu enerjiyi alabilmek için neredeyse adım başında ithal doğalgaza

(*) Gazprom (Rusya) Türkiye sınırına birim fiyatı 5.6 dolardan getirdiği gazı tam 153 dolara satıyor, Mavi Akım Projesi'nde; oysa, uluslararası kural olan (maliyetin 5 katı) formüle göre, fiyat 28-30 dolar olmalıydı (*Cumhuriyet* gazetesi, 18 Temmuz 2003).

bağlı elektrik santralleri kurulurken, içeride yerli maddeyle çalışan termik ve hidroelektrik santraller devreden çıkarılıyordu. Krizlerle gelen durgunlukta, oysa, enerji tüketimi giderek azalmıştı; doğalgazın alındığı Rusya üstelik "offset" anlaşmasına uymayıp, bedeli nakit dolarla alıyordu.

Enerji alanında, ayrıca dağıtımın özelleştirilmesinin getirdiği çok sayıda yolsuzluk dosyası da gündeme geldi (Aktaş gibi); Çukurova ve Kepez elektrik santralleri skandalı medya ve siyaset savaşlarıyla karanlık ortamı renklendirdi. Buna karşılık özelleştirme felsefesine uygun biçimde TPAO'nun yetkileri kısılıp, enerjideki dikey tamlaşmalı, planlı sistem rafa kaldırıldı; ne yerli enerji kaynaklarını geliştirmek, ne yüzde 30'u aşan elektrik kaçaklarını denetim altına almak gibi işler önemseniyordu artık. Siyasal iktidara yeni gelen partinin (AKP) Enerji Bakanı (Hilmi Güler) Türkiye'nin bu bağlamdaki kayıbı için 41.5 milyar dolar, TBMM Yolsuzlukları Araştırma Komisyonu'ysa 50 milyar dolar gibi rakamlar veriyorlardı.

iii) 1990'lı yılların özellikle ikinci yarısından 2000'lere devredilen yükler arasında işlevsiz, semeresiz, atıl kalmaya mahkûm kamu yatırımları mutlaka hesaba katılmalıdır. Anadolu'nun "it ürümez, kervan geçmez" yörelerine yapılan otoyollar, trafik olamayacak yerlerde hava meydanları (en büyüklerden biri de İstanbul'un Anadolu yakasındaki Sabiha Gökçen Havaalanı'dır);* "hayalet"e dönen, müşterisiz küçük sanayi siteleri ya da organize sanayi bölgeleri (biri de İstanbul İkitelli'deki 2 milyar dolara mal olan); deprem yaratan faylar üzerinde yapılan demiryolu tünelleri, kamu binaları, iskân merkezleri; en hafif depremde dahi yerle bir olan hastane, okul gibi çürük kamu binaları saymakla bitecek gibi değildir. Bunlara "siyasi yatırımlar" meyanında başlatılıp da tamamlanamayanlar, yıllarca sürüncemede kaldığı için işe yaramaz hale gelenler eklenmelidir. Siyasetçilerin, ahbap-çavuş kapitalizmi ilişkileri bağlamında yakınları olan müteahhitlere astrono-

(*) Nitekim TBMM KİT Komisyonu Devlet Hava Meydanları İşletmesi'nin 1998-2001 yılına ilişkin hesaplarını ibra etmemiştir, çünkü bu işlevsiz hava meydanları "hayvan otlağı"na dönüşmüşlerdi.

mik fiyatlardan ihale edilen bu yatırımlar sayılamayacak kadar çok oldukları gibi, günümüze aktarılan mali yükün hesabını tam yapabilmek de çok zordur. Ancak son yıllardaki marjinal sermaye/hasıla oranının geçmiştekinin birkaç katına varmış, yani sermaye veriminin düşmüş olması, olağandışı katsayılara varması bunun en iyi göstergesidir: 1998-2002 arasında GSYİH'nın yılda ortalama yüzde 24'ü kadar yatırım yapan Türkiye'nin sağladığı GSYİH artışı toplamda sadece yüzde 1.6 kadardır (Tablo 22). Tabii, bunda krizlerin etkisi, özel kesimin mesken yatırımlarında yoğunlaşması, yaşanan yıkıcı depremler önemli etkenlerdir. Ancak bu rakamlarda kamu yatırımlarındaki "eşe dosta kıyak" bağlamında yukarıdaki işlevsiz/semeresiz yatırımların da önemli bir payı olduğu yadsınamaz.*

iv) TBMM Yolsuzlukları Araştırma Komisyonu'nun raporunda (bankalar ve enerji konuları dahil) verilen rakam tam 150 milyar dolardır. Yolsuzluk saptamaları SSK, Bağ-Kur gibi sosyal nitelikli işler yapan kurumları da kapsıyordu (*Cumhuriyet* gazetesi, 1 Temmuz 2003). Bu arada çok sayıda bürokrat, siyasetçi, müteahhit ve diğer iş adamları, hatta doktorlar için soruşturma açılması sözkonusu olabilecekti. Bu 150 milyar doların tümü yolsuzluk bağlantılı olmasa da, rakam "devletten çıkan para, taahhüt altına girilen tutar, kamu zararı"nı kapsıyordu.

Türkiye krizlerle sarsılırken, özelleşirken bütün etik değerlerin de aşındığı bir süreç yaşamaya başlamıştır.

(*) Oysa 1960-1977 döneminde daha düşük yatırım oranıyla Türkiye yüzde 6.5 GSMH artışı sağlamıştı.

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

Yarına Bakış: 2005-2010

Yirmibirinci yüzyılın başında Türkiye'nin karşılaştığı en ciddi sorun, her alanda, her anlamda "belirsizlik"lerin hükümetleri, iş dünyasını çevreliyor olması, "belirsizliklere rağmen yönetme" gibi üstün bir beceriyi onlardan bekliyor olmasıdır.

Belirsizliklerin başında, ABD'nin oynamaya soyunduğu rol içinde bulunduğumuz bölgeyi yeniden şekillendirme, kendi çıkarlarına uydurma, bu amaçla yeni ittifaklar oluşturma geliyor. Halen Afganistan ile Irak'ı kapsayan ABD işgali acaba nerelere kadar gidecektir? İran, Suriye, Suudi Arabistan da işgal ve yeniden şekillendirme sürecine girecekler midir? Yoksa ABD (Vietnam, Somali vb. yerlerde olduğu gibi) insan kayıpları karşısında kendi halkının tepkisinden ötürü, çekilip gidecek midir? ABD'nin küresel imparatorluk projesinde Türkiye acaba nerede duruyor? ABD'nin imparatorluk projesinde petrol/doğalgaz gibi enerji kaynaklarına egemenlik, bunların fiyatlarını belirleme gibi bir manivelayı ele geçirme kilit rol oynayacak gibi gözüküyor; çünkü, bu manivela ile Rusya'dan Japonya'ya, Almanya'dan İtalya'ya güçlüleri ya da gelişmekte olan dünyayı (Çin dahil) dize getirmek mümkündür. Hedef buysa, Hazar/Orta Asya alanındaki petrol/doğalgaz kaynağı

alanların bundan sonraki adım olması gerekmez mi? Ortadoğu'da kurduğu (federe?) Kürt devletiyle stratejik ittifakı, Hazar alanında Ermenistan ile benzer bir ittifak tamamlayacak mıdır? ABD'nin İsrail-Kürdistan-Ermenistan ile bölgede işlerini yürütme yolu açılınca, Türkiye'ye biçilen rol, verilen yer ne olabilir, hem de son ikisiyle Türkiye arasındaki siyasal ihtilaflar düşünülürse? Türkiye-ABD ilişkileri ne olabilir bu ihtilafların Türkiye aleyhine çözümü kaçınılmazlaşırsa?

Bu soruların cevapları şimdilik açık uçludur, üstün becerili, kişilikli bir dış politika ile yönetilmeyi beklemektedir. Ancak, sözkonusu belirsizliklerin bugünden ekonomiyi etkiledikleri de tartışılmaz bir gerçektir: Yetkili ve etkili çevrelerin küreselleşme adına dört gözle beklediği doğrudan yabancı yatırımların gelmemesi, yerli sermayenin de dış dünyada yatırımı tercih etmesi, mali sermaye girişlerinin en spekülatif, en kısa vadelilere inhisar etmesi, ekonomideki dengesizlikler yanında, bölgeye ilişkin belirsizliklerin bir sonucudur; bunu algılayan yabancılar kadar yerli sermaye üzerinde caydırıcı etki yaratmaktadır, hem de sağlanan her türlü kolaylık, verilen sonsuz tavizlere rağmen. Nitekim Türkiye son yıllarda bu olguyu çarpıcı biçimde yaşar olmuştur. Hem yüksek işsizlik dolayısıyla en vasıflı işgücünü hem sermayesini daha bugünden dış dünyaya kaçıran Türkiye, bölgedeki karışık durumda nasıl bir konum almalıdır ki bu kanamayı durdursun?

İkinci büyük belirsizlik kaynağı AB-Türkiye ilişkileridir. Son AB söylemine göre, Türkiye bütün talepleri tam karşılayabilirse, Aralık 2004'te Türkiye'ye tam üyelik müzakerelerinin başlama tarihinin verilebileceğidir (verileceği değil). Türkiye'nin AB ile geçmişteki deneyimi şudur: Ne zaman Yunanistan'ın işini yürütmek için Türkiye'yi hoş tutmak gerekirse, AB bir bahar havası estirmiştir. 2002 sonu 2003 başı estirilen bahar havası acaba Kıbrıs ile Ege sorunlarını Yunan görüşü çerçevesinde çözmek için bir aldatma mıdır? GB anlaşmasının Türkiye'yi getirdiği durum çok ciddi (siyasal organlarda yer almaksızın kendi katılımı dışındaki bütün AB kararlarını uygulamak) olduğu için, bu konu ivedi bir cevap bekliyor. AB 2004 Mayıs'ında katılacak on ülkeden sonra dağılan Yugoslavya'dan kalan ülkeleri (Slovenya zaten 2004'te

katılıyor) ve Arnavutluk'u, Bulgaristan ve Romanya ile birlikte almaya hazırlanıyor; (halen) Avrupa Parlamentosu Başkanı olan S. Berlusconi İsrail ve Rusya'nın da AB'ye katılması gerektiği kanısındadır. Bu kadar yeni katılım arasında Türkiye'nin yerinin ne olacağı, AB'nin nasıl bir birlik olacağı da zaten belirsizdir. Şimdi karşımızdaki en ciddi sorunlar, Türkiye'nin tam üyelik sorunu iyice açmaza girerse, varolan GB anlaşmasıyla ne yapacağımızdır; diğer yandan, tam üyelik olacaksa, son zamanlarda açıkça Avrupa Parlamentosu'nda ortaya dökülen laiklik ve Kemalizm karşıtı eğilimlerin, Türkiye Devleti'nin "üniter ve laik" olma ilkelerini ne noktaya getireceğidir. Diğer bir deyişle, tam üyelik eğer olabilirse, bunun koşulları ne olacaktır? Ya da, eğer bütün koşullar yerine getirilirse, bunun sonuçları ne olacaktır? Türkiye'nin yetkili ve etkili kadroları bu sorunları da ülke için en olumlu çözümleri ortaya çıkaracak biçimde, beceriyle yönetmek durumundadır.

Nihayet, bir diğer belirsizlik kaynağı iç/dış borçların çevrilebilmesiyle ilgilidir. 2003'te devam eden IMF kredileri, dolar değerinde beklenmedik düşüşler, üretimin artırılabilmesi sayesinde, yükselen CİB açıkları kredilerle karşılanırken, sorun çıkarmadan yönetilebilecek gibidir; ne var ki, bu sürdürülemez bir durumdur. Ya 2004'te bir krizle ya hükümet kendi politikalarıyla TL/dolar değerini düşürecektir. IMF kredilerinin geri ödenmesi, varolan dış borç stokuna ilişkin ödemelere ve CİB açıklarına eklendiğinde, Türkiye dış kaynak bulma konusuyla yüzyüze gelecektir. Diğer yandan, TL/dolar değeri düştüğünde ve gerçekçi bir noktaya oturduğunda, daha önceki krizde (2001) iç borçların bir kısmını da dolara endeksleyen devlet iç borçların fırladığına, GSMH'ye ve bütçe harcamalarına oranının arttığına tanık olacaktır. 200a ve (tahminen 2003'te) sorunsuz çevrilebilen borçlar, 2004-2005'te ciddi çevrilebilme sorunu yaratıyor olacaktır.*

Türkiye'nin önemli çapta dış kaynak arama ihtiyacı, ABD'nin projesi ya da projeleri ve AB'nin eğilimleriyle birlikte ele alındığında, karşılaşılan sorunun ciddiyeti artmaktadır; nedeni dış kaynakların

(*) Bu kitap dizgiden çıkarken IMF'ye ödemelerin 2006'ya kadar uzatıldığı basına yansıdı.

bunların denetiminde olmasıdır. 2005-2010 arasında ülke yönetiminde en büyük sorun, bu ikisinin kendi projeleri çerçevesinde, Türkiye'nin sıkışık durumundan yararlanıp her türlü tavizi isteme gücünü elde edecek olmalarıdır. Bu tavizlere hem siyasal (ABD'ye istediği yerde jandarmalık yapmaktan Ermeni soykırımını tanımaya ve gereklerini yerine getirmeye, Kürdistan'ı tanımaktan Kıbrıs'ta Ege'de istenileni yapmaya), hem ekonomik tavizler girecektir. İşte bu sıkışık durumun yönetimi, önümüzdeki birkaç yılı "Türk'ün Ateşle İmtihanı"nın sivil boyutuna döndürecek, yeni bir Lozan Mücadelesi vermek gerekecektir. Kadrolar buna hazırlanmalıdır, tabii bütün toplum da.

Tabii, bunların hepsinin üstünde yer alan temel sorun şudur: Türkiye halkı, bu ve benzer sorunları çözecek yetenekte, yozlaşmadan arınmış nitelikte, ekonomiyi büyütüp refahı tabana yaymaya kendini adamış, Cumhuriyet ilkelerine bağlı siyasal kadroları yaratıp, iktidara taşıyabilecek midir?

Kaynakça

Adams, S., *The Dilbert Future,* Boxtree, UK, 1997.

Adıvar, A., *Osmanlı Türklerinde Bilim,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.

Ahmad, F., "Ottoman Perceptions of the Capitulations: 1800-1914", *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey,* June 18-21, Bursa (basılmamış tebliğ), 1998.

Akgüç, Ö., "Açık Oturum", (yönetici), *Banka ve Ekonomik Yorumlar* dergisi, Mart, İstanbul, 1988.

Akgüç, Ö., "IMF ve Bankalar Kanunu", *Cumhuriyet* gazetesi, 14 Şubat, İstanbul, 1999.

Akışık, V., "Bankacıların Özelleştirme Eleştirisi", *Cumhuriyet* gazetesi, 26 Ocak, İstanbul, 1999.

Aksay, H., "BDT... Anti-BDT... NATO", *Cumhuriyet* gazetesi, Nisan, İstanbul, 1999.

Aktan, Coşkun C., *Gerçek Liberalizm Nedir?,* T. Yayınları, İzmir, 1994.

Aktan, O., "Liberalization, Export Incentives and Exchange Rate Policy", *The Economy of Turkey Since Liberalization* (ed. S. Togan - V.N. Balasubramanyan), St. Martin's Press, New York, 1996

Aktar, A., "Varlık Vergisi Sırasında Gayrimenkul Satışları, İstanbul Tapu Kayıtları'nın Analizi: 26 Aralık 1942-30 Haziran 1943", *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey,* June 18-21, Bursa (basılmamış tebliğ), 1998.

Akyol, T., "Hıristiyan Avrupa", *Milliyet* gazetesi, 13 Mayıs, İstanbul, 1994.

Akyol, T., "Sistem Reformu", *Milliyet* gazetesi, 16 Mart, İstanbul, 1998.

Alanay, T.S., *Türkiye'de Döviz Kontrolü ve Milli Parayı Koruma,* İstanbul, 1937.

Alkin, K., "Krize Döviz Gelirleriyle Dayanıyoruz", *Gözlem,* haftalık ekonomi gazetesi, 14 Aralık, İzmir, 1998.

Alper, E. - Öniş, Z., "Financial Globalization, the Democratic Deficit and Recurrent Crises in Emerging Markets: The Turkish Experience in the Aftermath of Capital Account Liberalization", *Boğaziçi Üniversitesi Araştırma Raporu:* ISS/EC-01-04 Haziran 2001.

Altaş, H., "Hırsızlığı Tahkim Etmek: Adli Kapitülasyonların Öteki Yüzü", *Yeni Hayat* dergisi no.53'ten nakleden A. İlhan, *Cumhuriyet* gazetesi, 5 Nisan 1999.

Altındal, A., "Altınların Hesabı ABD'den Sorulmalı", *Cumhuriyet* gazetesi, 3 Temmuz 1998.

Angılı, T., "Yabancı Sermayenin Yeni Gözdesi Çimentoda Türkiye Dünya Yedincisi", *Ekonomik Forum* dergisi, 15 Mart, TOBB, Ankara, 1998.

Artı Haber, "Gençler Siyasete Soğuk", *Milliyet* gazetesi, 9 Mayıs, İstanbul, 1998.

Artun, T., "Türk Mali Sistemi 1980-1984: Değişim ve Maliyeti", *Bırakınız Yapsınlar, Bırakınız Geçsinler* (ed. Bilsay Kuruç), Ankara, 1985.

Atatürk, Gazi M. K., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. 1-III,* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1989.

Atatürk, M. K., *Söylev,* Cilt I ve Cilt II, *Nutuk* (günümüz diline çevirip basıma hazırlayan Ord. Prof. H. V. Velidedeoğlu), Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1997 (32. basım).

Ateş, T., *Türk Devrim Tarihi*, İBÜ Yayınevi, İstanbul, 2001.

Attali, J., 21. *Yüzyıl Sözlüğü* (çev. K. Sarıoğlu), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Avcıoğlu, D., *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

Avcıoğlu, D., *31 Mart'ta Yabancı Parmağı,* Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969.

Bağımsız Sosyal Bilimciler-İktisat Grubu, "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", *İktisat, İşletme ve Finans* dergisi, no.185, Ağustos, Ankara, 2001.

Bağış, Ali İ., *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler,* Tarhan Kitabevi, İstanbul, 1983.

Balkır, C., *Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi: Ekonomik Bir Değerlendirme,* TÜSİAD, İstanbul, 1993.

Barre, R., "AB'ye Tam Üyelik", *Gözlem* gazetesi, 30 Ocak - 5 Şubat, İzmir, 1995.

Berkes, N., "The Development of Secularism in Turkey", Mc Gill University, Montreal, 1966.

Berument, H. - Malatyalı, K., *Determinants of Interest Rates in Turkey,* TCMB, Şubat, Ankara, 1999.

Bhagwati, J., "Why Free Capital Mobility May be Hazardous to Your Health: Lessons from the Latest Financial Crisis", Cambridge Mass. 7 Kasım 1998 tarihinde NBER'in düzenlediği *Sermaye Denetimi Konferansı* (Conference on Capital Controls) için hazırlanan tebliğ, İnternet'ten.

Bilgi Üniversitesi, "Kuştepe Araştırması", (derleyen G. Kazgan), Katılanlar: Çelik, Ç., Kirmanoğlu, H., Yumul, A., AR-ME 1998-1999, İstanbul, 1999.

Binay, Ş. - Kunter, K., "Türkiye'de Mali Liberalleşme Çabalarında Merkez Bankası'nın Rolü: 1980-1997", *TCMB Araştırma Genel Müdürlüğü Tartışma Tebliği* no.9803, Ankara, 1998.

Birand, M. A., "İlişkiler Gölgelenmemeli", *AB-Türkiye İlişkileri Güncel Haber Bülteni,* Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği Yayını, Ankara, 2001.

Blaisdell, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi* (çev. A. İ. Dalgıç), Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979 (1929 Colombia University Press).

Boratav, K., "Ödemeler Dengesinde Kargaşa", *Cumhuriyet* gazetesi, 16 Aralık, İstanbul, 1998.

Brandt, O., *Le dévéloppement de la Turquie et ses richesses minières,* İstanbul, 1933

Bulut, F., *Tarikat Sermayesinin Yükselişi,* Doruk Yayıncılık, Ankara, 1997 (2. basım).

Bulutay, T., "Türkiye'nin 1923-1972 Dönemindeki İktisadi Büyümesi Üzerine Düşünceler", *Maliye Enstitüsü Konferansları* 23. Seri-Sene 1974, İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1975.

Büyüktaşkın, Ş., *Dünya Ticaret Sistemi: GATT, Dünya Ticaret Örgütü ve Türkiye,* Esbank, Ankara, 1997.

Cameron, D., "The Expansion of the Public Economy", *American Political Science Review,* no.72, USA, 1978.

Carchedi, G., "Avrupa Bütünleşmesinin İktisadi Boyutları" (çev. N. Satlıgan), *İktisat* dergisi, IFMC, Ocak 1999, sayı 386, İstanbul, 1998.

Cem, İ., *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi,* Cem Yayınevi, İstanbul, 1970.

Cemal, H., "Türkiye AB'ye Daha Yakın", *Milliyet* gazetesi, 24 Haziran, İstanbul, 2003.

Cumhuriyet gazetesi, "Paris'te Anti-Emperyalist Buluşma", 23 Eylül, İstanbul, 1998.

Cumhuriyet gazetesi, "Türkiye Tahkimi Kabul Etti", 21 Mart, İstanbul, 1998.

Cumhuriyet gazetesi, "Alışsanız İyi Olur", 4 Ocak, İstanbul, 1998.

Cumhuriyet gazetesi, "Fatura 150 milyar dolar", 1 Temmuz 2003.

Çağlar, B., "Parlamenter Patoloji Yaşıyoruz", *Milliyet* gazetesi, 9 Mayıs, İstanbul, 1998.

Çalışma Bakanlığı, *Sosyal Güvenlik Reformu,* Haziran, Ankara, 1999.

Çandar, C., "Türkiye İçin Bir 'Su-Politik' Olabilir mi?", *Su Sorunu, Orta Doğu ve Türkiye* (ed. S. Şen), Bağlam Yayınları, İstanbul, 1993.

Çölaşan, E., *24 Ocak: Bir Dönemin Perde Arkası,* Milliyet Yayınları, İstanbul, 1983.

DAP, *DAP Yaşam Biçimleri Araştırması,* DAP Pazarlama Araştırmaları A.Ş., İstanbul, 1998.

DEİK, *İki Bin Yılına Girerken Türkiye-Rusya İlişkileri,* Ekim, İstanbul, 2000.

DİE, *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı,* Ankara, 1973.

DİE 1990 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1991.

DİE, *1985-89 Yılları Arasında İmalat Sanayii Sektörlerinde Yoğunlaşma Ölçütleri,* Aralık, Ankara, 1992.

DİE, *Araştırma ve Geliştirme İstatistikleri: 1990-1995 Raporu,* Ankara, 1996.

Doğan, Y., "Karabük Kapatılamaz", *Milliyet* gazetesi, Haziran, İstanbul, 1994.

Dornbusch, R. - Helmers, F.L.C.H., "Overvaluation and Trade Balance", *The Open Economy: Tools for Policymakers in Developing Countries* (ed. Dornbusch-Helmers), World Bank, Washington D.C., 1988.

Dornbusch, R., "Lessons from Experiences with High Inflation", *The World Bank Economic Review,* cilt 6, no.1, 1992.

Dornbusch, R., "Capital Controls: An Idea whose Time is Past", *Essays in International Finance,* no.207, Mayıs 1998, Princeton University.

Dornbusch, R., "Ortaya Çıkan Piyasa Krizleri Üzerine" (Türkçe çev. Ö. İzdaş), *İktisat* Dergisi, Şubat-Mart, İFMC, İstanbul, 2001

Dönmez, Ş., "Türk Cumhuriyetlerine 1.5 Milyar Dolar", *Ekonomik Forum,* 15 Şubat, TOBB, Ankara, 1998.

DPT, *Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1980-1984,* Ankara, 1979

DPT, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: 1996-2000,* Ankara, 1995.

DPT, *1994 Gelir Dağılımı Anketi Geçici Sonuçları ile 1987 Gelir Dağılımı Anketi Sonuçlarının Karşılaştırılması,* Ankara, 1996.

DPT, *Temel Ekonomik Göstergeler,* Mayıs, Ankara. 1998.

DPT, *Gelişme Sürecinde Sektörel Yapıda Değişmeler: İmalat Sanayii ve İstihdam,* Ankara, 1998.

Duesenberry, J., *Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour,* Harvard University Press, 1949.

Dumanlı, R., *Yoksulluk ve Türkiye'deki Boyutları,* DPT yayın no.2449, Ankara, 1996.

Dünya Bankası (bkz. World Bank).

Earle, E. M., *Bağdat Demiryolu Savaşı* (çev. K. Yargıcı), Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.

Ekonomik Forum, "1.5 Milyar Dolar Yatırım", 15 Haziran TOBB, Ankara, 1998.

Ekonomik Forum, "Gelir Eşitsizliğinin Neresindeyiz?", 15 Ocak, TOBB, Ankara, 1999.

Ekonomik Forum, "Filler Tepişti, Çimler Ezildi", 15 Aralık, TOBB, Ankara, 2000.

Ekonomik Forum, "Sütte Alım Tekeli Oluştu", 15 Ocak, TOBB, Ankara, 2001.

Ekonomik Forum, "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı", 1 Mayıs, TOBB, Ankara, 2001.

Eldem, V., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* İş Bankası Yayınları, Ankara, 1970.

Elekdağ, Ş., "Sanal Adaylık mı?", *Milliyet* gazetesi, 20 Eylül 1999.

Elekdağ, Ş., "Ecevit Devreye...", *Milliyet* gazetesi, 13 Kasım, İstanbul, 2000.

Eralp, A., "Turkey and the European Union in the Aftermath of the Cold War", *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era* (ed. L. Rittenberg), Praeger Publishers, USA. 1998.

Eraydın, A., "Türkiye'de Üretim Yapısının Dönüşümü ve Esnek Üretim Örgütlenmesi İle Yeni İstihdam Biçimlerinin Ortaya Çıkışı", *Bilanço 1923-1998: Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Toplu Bakış,* Uluslararası Kongre'ye sunulan tebliğ, ODTÜ, Ankara, 1998.

Erdoğan, G., "Poverty Definitions and Poverty in Turkey", *Conference on Poverty,* 7-9 Mayıs 1997, ECLA.

Ergin, G., "Süt Endüstri Kurumu'nun Özelleştirilmesi", *Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 1 Ocak 1998.

Erkut, H., "Stratejik Yönetim Felsefesi", *Stratejik Yönetim ve Senaryo Tekniği* (ed. S. Pektut), İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Erol, Ü., "Türkiye'de Kamu Açıklarının Gelişimi, Finansmanı ve Etkileri", *Toplum ve Ekonomi,* Temmuz 1997 (IFMC "İktisat Raporu", Sonbahar 1998'de iktibas edilmiştir).

Erşen, G., "Özelleştirmede Bir Arpa Boyu Yol", *Gözlem,* haftalık gazete, 29 Aralık, İzmir, 1997.

Ertürk, E., *Türkiye İktisadında Yeni Bir Boyut: Para İkamesi,* Uludağ Yayınları, Bursa, 1991.

Erüs, A., "Satışa Karşı Yerel İttifak", *Milliyet* gazetesi, 27 Şubat, İstanbul, 1998.

Esmer, Y., *Devrim, Evrim, Statüko: Türkiye'de Sosyal, Siyasal, Ekonomik Değerler,* TESEV, İstanbul, 1999.

Essays in International Finance, "Should the IMF-Pursue Capital-Account Convertibility?" (S. Fisher, R. N. Cooper, R. Dornbush, P. M. Garber, C. Massad, J.J. Polak, D. Rodrik, S.S. Tarapore) no.207, Princeton University, International Finance Section, Mayıs 1998.

Fisher, S., "Capital Account Liberalization and the Role of the IMF", *Essays in International Finance,* no.207, Princeton University, Mayıs 1998.

Fişek, G. - Özsuca, Ş.T. - Şuğle, M.A., *Sosyal Sigortalar Kurumu Tarihi: 1946-1996,* Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı ve SSK, 1999.

Forum dergisi (1957), Odalar Birliği Kongresi, Ankara, 15 Şubat 1957.

Freeland, C., *Sale of the Century: Russia's Wild Ride from Communism to Capitalism,* Crown Publishers, New York, 2000.

Fukuyama, F., *The End of History and the Last-Man,* The Free Press, New York, 1992.

Fukuyama, F., *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity,* Penguin Group, Londra, 1995.

Galbraith, J. K., *A Short History of Financial Euphoria,* Penguin Books, New York, 1990.

Geray, H., "Özelleştirmede İlk Fiyasko: Teletaş", *Cumhuriyet* gazetesi, 10 Haziran, İstanbul, 1994.

Gönlübol, M. - Sar, C., *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası: 1919-1938,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963.
Gözlem gazetesi, "Serbest Bölgede Örnek Olduk", 5 Ağustos, İzmir, 1998.
Gözlem gazetesi, "Serbest Bölgeler", Ek-kitapçık, 2 Kasım 1998, İzmir, 1998.
Gözlem gazetesi, "İnşaat Sektöründe Kriz Özelleştirmenin Faturasıdır", 15 Ekim 1998, İzmir, 1998.
Grubel, Herbert G., *The International Monetary System,* Penguin Modern Economics Texts, U.K., (3. basım), 1978.
Güçlü, F., "Ekonomi 50 Bin Kişiyi İntihara Yöneltti", *Cumhuriyet* gazetesi, 8 Temmuz 1999.
Gürek, H., "20.000.000 $"', *Milliyet* gazetesi, İstanbul, 1998.
Güncel Haber, "Avrupa Bütünleşmesi", Özel Sayı-Ek, Ekim-Aralık 2002, Avrupa Komisyonu Türkiye Temsilciliği, Ankara.
Harrison, G. W. - Ruthoford, T.F. - Tarr, D.G., "Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union", *The World Bank, International Trade Division,* Mayıs, Washington D.C., 1996.
Henze, P., "Kafkasya'da Çatışma: Geçmiş Sorunlar ve Gelecek İçin Öngörüler", *Avrasya Etüdleri,* no.1, İlkbahar, TİKA, Ankara, 1994.
Houille, R., *La politique monétaire de la Turquie depuis 1929,* Paris, 1937.
Huntington, S., "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs,* yaz sayısı, 1993.
IBRD, *The Economy of Turkey: an analysis and recommendations for a development program, Economic Mission to Turkey,* Washington D.C., 1950.
IFMC, *İktisat Raporu,* no.1-5, İ.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İstanbul, 1998.
İktisat dergisi, Küreselleşen Sermayenin Anayasası, IFMC, İstanbul, 1998.
IMF, *Turkey: Recent Economic Developments and Selected Issues,* IMF Staff Country Report, no.98/104, Washington D.C., 1998.
İnönü, İ., *İsmet İnönü'nün Hatıraları: Lozan Antlaşması,* cilt I ve cilt II, Cumhuriyet Yayını, İstanbul, 1998.
İsrafil, C., "Altın Hisseyi Hediye Ettiler", *Cumhuriyet* gazetesi, 27 Haziran 1994.
Issawi, C., *The Economic History of Turkey: 1800-1914,* Chicago, 1980.
Kalkan, M.-Kıpıcı, A.N. - Peker, A.T., "Leading Indicators of Inflation in Turkey", *Macroeconomic Analysis of Turkey: Essays on Current Issues* (ed. E. Murat Üçer), TCMB Research Department, Aralık, Ankara, 1998.
Kansu, I., "Teknolojiyi Üreten Kullananlara Hükmediyor", *Cumhuriyet* gazetesi, 28 Aralık, İstanbul, 1998.
Kapital dergisi, "Yaban Kazları Geri Dönecek mi?" Eylül, İstanbul, 1989.
Kapital dergisi, "Şirket Kurtarma-ma", Aralık, İstanbul, 1989.
Kaplinsky, R., "Electronics Based Automation Technologies and the Onset of Systemofacture: Implication for Third World Industrialization", *Micro-electro-*

nics and Clothing: The Impact of Technical Change on a Global Industry (ed. K. Hoffman - H.Rusk), University of Sussex, UK, 1985.

Karakoyunlu, Y., *Türk Ekonomisi'nde Çağdaşlaşma Süreci,* Diyalog Yayınları, İstanbul, 1997.

Kasaba, R., "Treaties and Friendships: British Imperialism, the Ottoman Empire and China in the Nineteenth Century", *Journal of World History* 4, s.215-41, 1993.

Kayra, C., *Sevr Dosyası,* Boyut Kitapları, İstanbul, 1997.

Kazgan, G., "Milli Türk Devleti'nin Kuruluşu ve Göçler", *İktisat Fakültesi Mecmuası,* İstanbul Üniversitesi, 1974.

Kazgan, G., "Türk Ekonomisi'nde 1927-1935 Depresyonu, Kapital Birikimi ve Örgütleşmeler", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları: 1923-1938,* İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği, İstanbul, 1997.

Kazgan, G., "Türk Ekonomisi'nin Dışa Açılması ve Bankalar Sistemi", *Bankacılık Enstitüsü Dergisi,* İktisat Fakültesi İ.Ü., 1981.

Kazgan, G., "Türkiye'de Tarımın Gelişmesi", *Ekonomi Ansiklopedisi,* cilt III, Paymaş, İstanbul, 1984.

Kazgan, G., *Ekonomide Dışa Açık Büyüme,* Altın Kitaplar, İstanbul, 1988.

Kazgan, G., "Türkiye'de Tarımın Gelişmesi", *Türkiye'de Gelir Bölüşümü: Bozan Etkenler ve İyileştirilmesine İlişkin Politikalar,* Öneriler Dizisi no.3, TOBB, Ankara, 1992.

Kazgan, G., "External Pressures and the New Policy Outlook", *Turkey and Europe* (ed. Balkır-Williamson), Pinter Publishers, Londra, 1993.

Kazgan, G., *Yeni Ekonomik Düzende Türkiye'nin Yeri,* Altın Kitaplar, İstanbul, 1994.

Kazgan, G., "İktisat", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Bilim: Sosyal Bilimler,* TÜBA, Ankara, 1997.

Kazgan, G., "The Political Economy of Relations between Turkey and Russia", *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era* (ed. L. Rittenberg), Praeger Publishers, USA, 1998.

Kazgan, G., "Küreselleşme Sürecinde Türkiye'nin Bölgesel Ekonomik Anlaşmaları", *1998 Yılı Konferansları Serisi,* Marmara Üniversitesi Uluslararası Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 1999.

Kazgan, G., *Küreselleşme ve Ulus-Devlet,* İstanbul Bilgi Üniversitesi, 4. baskı, 2000.

Kazgan, G., "Batı İle İlişkilerin Gölgesinde Türkiye-Rusya İlişkileri", Moskova Bilimler Akademisi - Bilgi AR-ME Toplantısına Sunulan Tebliğ (İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi tarafından Türkçe, Moskova Bilimler Akademisi tarafından Rusça olarak yayınlanacaktır), 2001.

Kazgan, H., "İstanbul Borsası", *Ekonomi Ansiklopedisi,* Paymaş, İstanbul, 1983.

Kazgan, H., *Galata Bankerleri,* TEB Yayını, İstanbul, 1990.

Kazgan, H., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme,* TÖBANK Yayını, İstanbul, 1991.

Kazgan, H., *Tarih Boyunca İstanbul Borsası,* İMKB Yayını, İstanbul, 1995.

Kazgan, H., *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi,* Bankalar Birliği yayını, İstanbul, 1997.

Kepenek, Y., "Derinleşen Üretici Düşmanlığı", *Cumhuriyet* gazetesi, 29 Mart, İstanbul, 1999.

Kesriyeli, M. - Yalçın, C., "The Behaviour of Monetary Aggregates in Turkey", *Macroeconomic Analysis of Turkey: Essays on Current Issues,* Aralık, TCMB, Ankara, 1998.

Keynes, J. M., *The General Theory of Employment, Interest and Money,* Brace and Harcourt, Londra, 1936.

Kıray, E., *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar,* İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Kıray, M., "Topraktan Kopuş ve Kent Yaşamındaki Dönüşümler", *İnsani Gelişme Raporu: Türkiye,* TESEV-UNDP, İstanbul, 1997.

Kirmanoğlu, H., "Türk Emek Piyasasının Mükemmel Esnekliği", *İktisat Raporu,* no.3, IFMC, İstanbul, 1998.

Kohen, S., "Yeni Ortadoğu Atağı", *Milliyet* gazetesi, 28 Şubat, İstanbul, 1998.

Kohen, S., "İçte Kriz, Ya Dışta?", *Milliyet* gazetesi, Temmuz 2001.

Koraltürk, M., *Türkiye'de Sermaye Birikimi Sorununa Tarihsel Perspektiften Bir Bakış ve Ahmet Hamdi Başar'dan Seçmeler,* Sermaye Piyasası Kurulu, İstanbul, 1997.

Koray, S. "Avrupa Komisyonu'ndan Avrupa Parlamentosu'na Gümrük Birliği Üzerine İlginç Rapor: GB'den Türkiye Değil, AB Yararlanacak", *Cumhuriyet* gazetesi, 22 Kasım, İstanbul, 1995.

Krugman, P. - Obstfeld, H., *International Economics: Theory and Policy,* Addison Wesley Longman Inc. USA, 1995.

Krugman, P., "The Return of Demand-Side Economics", *Fachbereich Wirtsshaftswissen Schaft: Verleihung der Ehrendoktorwürde an Paul Krugman 4.* Aralık 1998 (İnternet'ten).

Krugman, P., "Deflationary Spirals" (MIT İnternet Servisi sayfası), 1999.

Krugman, P., "Can deflation be prevented?" (MIT İnternet Servisi sayfası), 1999.

Kurmuş, O., *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.

Leibenstein, H., *Economic Backwardness and Economic Growth,* Science Editions, New York, 1965.

Lipsey, R.G., "The Theory of Customs Unions: Trade Diversion and Welfare", *International Economic Integration* (ed. P. Robson), 1957, Penguin Books, 1972.

Manisalı, E., "TC-KKTC: Gümrükler Birleştirildi", *Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 14 Ağustos 2001.

Mead, W.R., "Needed: A New Growth Strategy for the Developing World", *Development Outreach,* vol.I, no.1, The World Bank Institute, Washington D.C., 1999.

MESS, *Birlikte Tedavi: Esneklik, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası,* Ocak, yayın no.289, İstanbul, 1999.

MESS İşveren Dergisi, "İş Güvencesi Yasa Tasarısı İstihdamı Baltalıyor", İstanbul, Haziran 2001.

Milliyet gazetesi, "Globalleşen 600 Finansçı", 29 Kasım, İstanbul, 1997.

Milliyet gazetesi (1999), "İnterbank'a El Konuldu", İstanbul, 9 Ocak 1999.

Milliyet gazetesi, "Sanayici Repodan Vazgeçti", İstanbul, 24 Ağustos 2000.

Moltke, Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (çev. H. Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.

Morgil, O., "Yeni Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye Ekonomik İlişkileri", *Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da Gelişmeler ve Türkiye* (Ed. E. Manisalı), Uluslararası Girne Konferansları, no.10, Kıbrıs Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.

Mutlu, L., "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitimin Modernleşmesi", *İTÜ Vakfı dergisi,* no.23, İstanbul, Temmuz 1997.

Naff, T., "Sources of Potential Conflict in the Persian Gulf: The Water Factor", *Powder Keg in the Middle East* (ed. G. Kempt - J. G. Stein), American Association for the Advancement of Science, New York, 1995.

Newsweek International, "Das Mädchen in Charge", Interview, 24 Nisan 2000.

Nsouli, S. - Biset, A. - Kanaan, O., "The European Union's New Mediterranean Strategy", *Finance and Development,* Eylül 1996, Washington D.C.

Nsouli, S. M. - Rached, M., "Capital Account Liberalization in the Southern Mediterranean Region", *IMF Paper on Policy Analysis and Assessment,* IMF, Eylül 1998, Washington D.C. (İnternet'ten).

Obstfeld, M., "Models of Currency Crises with Self-Fulfilling Features", *European Economic Review,* no.40, 1996.

OECD, *BTB Data Base,* Aralık 1997 (İnternet'ten).

OECD, *The Multilateral Agreement on Investment,* 14 Şubat 1998, (İnternet'ten).

OECD, *MSTI Date Base,* Şubat 1998 (İnternet'ten).

Oğuz, Ş., "Cazibe Merkezi", *Milliyet* gazetesi, İstanbul, 10 Kasım 1998.

Oran, B., "Kolomb'un Yumurtası: Lozan İçindeki Kopenhag Kriterleri", *Cumhuriyet* gazetesi, 11 Ağustos 2000.

Ortaylı, İ., *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* Hil Yayınları, İstanbul, 1983.

Öner, O., *Türkiye'yi Uluslararası Kurumlara Üye Yapan Anlaşmalar,* Siyasal Bilgiler Fakültesi, A.Ü., Ankara, 1974.

Öniş, Z. - Özmucur, S., "Exchange Rates and Money Supply in Turkey: Testing the Vicious Circle Hypothesis", *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective,* BÜ, İİBF, İstanbul, 1998.

Özalp, E., (1998), "Özelleştirme Öncesi ve Sonrası Kardemir", *Ekonomik Forum dergisi,* TOBB, Ankara, 15 Nisan 1998.

Özcan, G. B., "Türkiye'de Yerel Kalkınma İçin Merkezi İdare İle Yerel Yönetimler Arasında Yeni Bir Yetki ve Güç Paylaşımı Arayışı: Denizli, Gaziantep ve Kayseri Örneği", İstanbul Bilgi Üniversitesi TESAR, London School of Economics and Political Science, European Institute İşbirliği ve Dünya Bankası desteği ile yapılan araştırma, 1998-1999.

Özden, K., "Röportaj: Ulusal Ekonomi", *Cumhuriyet,* gazetesi, 27 Haziran 1999.

Özmucur, S., *Industrial Concentration in Turkey: Methodological Issues,* Araştırma Raporu ISS/EC 93-04, Boğaziçi Üniversitesi, 1993.

Özmucur, S., *Gelirin Fonksiyonel Dağılımı: 1948-1993,* Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 1994.

Özsoylu, A. F., "Suç Ekonomisi ve Mafya", *Ekonomik Forum* dergisi, 15 Kasım, TOBB, Ankara, 1998.

Özyüksel, M., *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları,* Araba Yayınları, İstanbul, 1988.

Pamuk, Ş., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı", Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, *ODTÜ, Gelişme* dergisi özel sayısı, Ankara, 1978.

Pamuk, Ş., *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi,* Yurt Yayınları, Ankara, 1984.

Paz, Octavio, "Tarihin Sonu'nda Batı Doğu'ya Dönüyor", *Yüzyılın Sonu* (ed. N. Gardels) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

Petrol-İş Dergisi, "İşsizlik Sigortası: Nedir? Ne Değildir?", İstanbul, Ağustos 2000.

Polanyi, Karl, *The Great Transformation,* Beacon Press, Boston, 1957.

Pulur, H., "Emir Alma Hakkı Nedir?", *Milliyet,* 15 Kasım, İstanbul, 2000.

Quataert, D., *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş: 1881-1908* (çev. S. Tekay), Yurt Yayınları, Ankara, 1987.

Ravndal, G. B., *Turkey: a Commercial and Industrial Handbook,* "Washington Printing Office, Trade Promotion Series-28, Washington D.C., 1926.

Rodriguez, F. - Rodrik, D., "Trade Policy and Economic Growth: A Skeptic's Guide to the Cross-National Evidence", Ocak 1999 (İnternet'ten).

Rodrik, D., "Globalization, Social Conflict and Economic Growth", UNCTAD (Cenevre). 1997'de verilen konferansın yeniden gözden geçirilmiş metni (İnternet'ten), 24 Ekim 1997.

Rodrik, D., "Why do more open economies have bigger governments?" (İnternet'ten), yeniden gözden geçirilmiş, *Journal of Political Economy*'de basılacak şekliyle, Harvard University, Ocak 1998.

Rodrik, D., "Who needs capital-account convertibility? Should the IMF Pursue Capital Account Convertibility? *Essays in International Finance* (ed. Peter Kenen), no.207, Mayıs 1998.

Rodrik, D., "Rethinking the World Economy", *The New Republic,* USA, 2 Kasım 1998.

Rodrik, D., "Hayal Tacirleri", *Foreign Policy,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, Mart-Nisan 2001.

Ruivenkamp, G., The impact of Biotechnology on International Development: Competition between sugar and newsweeteners", *Vierteljahres Berichte: Problems of International Cooperation,* Special Issue, no.103, Mart 1986.

Sağlar, F., "Karapara Özelleştirmeye Gidiyor", röportaj, *Cumhuriyet* gazetesi, İstanbul, 18 Ekim 1998.

Samuelson, Robert J., "The Loss of Confidence", *Newsweek International,* Londra, 19 Ekim 1998.

Saygılı, M. - Şahinbeyoğlu, G. - Özbay, P., "Competitiveness Indicators and Exchange Rate Dynamics in Turkey", *Macroeconomic Analysis of Turkey; Essays on Current Issues* (ed. Murat Üçer), TCMB, Ankara, 1998.

Saygılıoğlu, N., "Gümrük Birliği Çerçevesinde Topluluk ve Mali Yardımları", *Türkiye Avrupa Topluluğu Gümrük Birliği* (ed. V. Özgöker - H. Ceylan), ESBANK, İstanbul, 1996.

Sezer, D., "Güvenlik Alanında da Avrupa'dan Kopuyoruz", *Milliyet* gazetesi, İstanbul, 11 Mayıs 1999.

Snowden, P.N., "Financial Reform in Turkey since 1980: Liberalization without Stabilization", *The Economy of Turkey since Liberalization* (ed. S. Togan - V.N. Balasubramanyam), Macmillan Press, Londra, 1996.

Solimano, A., "Globalization and National Development at the End of the 20th Century: Tensions and Challenges", Globalization and Problems of Development toplantısına sunulan tebliğ (İnternet'ten), 1999.

Somavia, Juan O., "Globalism's Human Face" (interview), *Newsweek International,* Londra, 29 Mart 1999.

Soros, G., "Toward a global open society", *The Atlantic Monthly,* Boston, ABD, Ocak 1998.

Sönmez, A., *Doğu Asya "Mucizesi" ve Bunalımı: Türkiye İçin Dersler,* İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, Şubat 2001.

Şahinler, M., *Atatürkçülüğün Kökeni, Etkisi ve Güncelliği,* Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998.

Tamer, M., "Çiller Yine Yanılttı, Ya Yılınaz", *Milliyet* gazetesi, İstanbul, 14 Ekim 1998.

Tarapore, Savak S., "An Indian Approach to Capital Account Convertibility", *Essays in International Finance,* no.207, Princeton University, Mayıs 1998.

TCMB, *Türkiye'nin Ödemeler Dengesi İstatistikleri,* Ankara, 1997.

TCMB, *Yıllık Raporları ve Üç Aylık Bültenleri.*

Tekeli, İ. - İlkin, S. - Aksoy, A. - Kepenek, Y., *Türkiye'de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma,* Maya Matbaası, Ankara, 1982.

Tellier, L.N., "A Challenge for Regional Science: Revealing and Explaining the Global Spatial Logic of Economic Development", *The Journal of the RSAI*, Regional Science Association, Montreal, 1997.

TEMA Vakfı, *TEMA Bülteni,* Mayıs 2001.

TESEV, *İnsani Gelişme Raporu: Türkiye, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İçin Hazırlanan Rapor,* Ankara, 1998.

The Economist, "Latinobarometro Poll: an alarm call for Latin America's democrats", 28 Temmuz - 3 Ağustos 2001.

The Economist, "Playing games with prosperity", 28 Temmuz - 3 Ağustos 2001.

Thornburg, Max W., Spry, G., Soule, G., *Türkiye'nin Bugünkü Ekonomik Durumunun Tenkidi* (Türkçeye çeviri), Ankara, 1950.

Thurow, L., *Head to Head: The Coming Economic Battle among Japon, Europe and America,* Warner Books, New York, 1992.

Togan, S., "Trade Structure and Competiteve Structure in Turkey during the 1980s", *The Economy of Turkey since Liberalization* (ed. S. Togan-V.N. Balasubramayan), Macmillan Press, Londra, 1996.

Toprak, Z., *Türkiye'de Milli İktisat: 1908-1918,* Yurt Yayınları, İstanbul, 1982.

Tökin, İsmail H., *Türkiye'de Köy İktisadiyatı: Bir Milli İktisat Tetkiki,* Kadro Mecmuası Yayını, İstanbul, 1934.

Tökin, İsmail H., *Rakamlarla Türkiye,* cilt II, Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, 1949.

TÜGİAD, "Suç Ekonomisi" (nakleden) *Ekonomik Forum dergisi,* 15 Kasım 1998, TOBB, Ankara, Ocak 1998.

TÜSİAD, *Yeni Bir Dış Ekonomik İlişkiler Stratejisine Doğru* (hazırlayan Mehmet Öğütçü), TÜSİAD, İstanbul, 1997.

Ubicini, F.H.A., *1855'te Türkiye,* cilt I ve cilt II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1977.

Ulagay, O., "Küreselleşmede Yeni Bir Aşama mı?", *Milliyet* gazetesi, 7 Şubat, İstanbul, 1999.

Uras, G. "Birini Satarken Üçü Kucaklarında Kaldı", *Milliyet*, İstanbul, 11 Ocak 1999.

Uras, G., "Yabancı Sermaye İle Anlaşmazlıkta Türk Mahkemesi Yerine Uluslararası Tahkim", *Milliyet* gazetesi, 10 Şubat, İstanbul, 1999.

Ülgener, S., *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası,* Der Yayınları, İstanbul, 1981.

Üsdiken, B., "Tartışmalı Bir Uygulama: Varlık Vergisi", *Finans Dünyası,* no.127-131, Creative Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Yaşar, S., *Muz ve Faiz Ekonomisi,* Mesaj Dizisi, Kitap no.11, İzmir, 1994.
Yeldan, E. - Köse, A., "Nasıl Bir Sosyal Güvenlik?", *Ekonomik Forum dergisi,* 15 Şubat, TOBB, Ankara, 1999.
Yenal, O., "Türkiye IMF'nin Kurbanı Oldu", (nakleden) *Milliyet,* İstanbul, 10 Temmuz 2001.
Yentürk, N., "Türkiye'de Uygulanan İktisat Politikaları ve Yatırımlar", *Türkiye Cumhuriyeti'nin 75 Yılına Bakış,* Uluslararası Kongre'ye Sunulan Tebliğ, ODTÜ, Ankara, 1998.
Yerasimos, S., *Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye,* cilt I, cilt II ve cilt III, Gözlem Yayınları Bilim Araştırma Dizisi, İstanbul, 1976.
Yılmaz, T., "Kulis", Ekonomi Eki, *Milliyet* gazetesi, İstanbul, 18 Şubat 2001.
Yurdakul, F., "Para Politikası ve Enflasyon: Türkiye İçin Genelden Özele İndirgenmiş Bir Model Tahmini", *İktisat, İşletme ve Finans dergisi,* Nisan, no.57, Ankara, 1999.
Yücekök, A, *Türkiye'de Din ve Siyaset,* Gerçek Yayınları, 100 Soruda Dizisi, İstanbul, 1971.
Wade, R., "Sermaye Akışları Kavgasının Eşiğinde" (çev. Z. Altok), *Foreign Policy* (Türkiye baskısı), İstanbul Bilgi Üniversitesi, kış sayısı, 1998/1999.
Wehrfritz, G. - Handley, P., "Beyond Sex and Golf", *Newsweek International,* Londra, 12 Temmuz 1999.
World Bank, *World Development Indicators,* Washington D.C., 1997
World Bank, *World Development Report,* Washington D.C., 1997.
World Bank, *World Development Indicators,* Washington D.C., 1998.
World Bank, *World Development Report,* 1998/99, Washington D.C., 1998.
World Bank, *Selected World Development Indicators,* 2000/2001, Washington D.C., 2000.

Konu Dizini

1 Mayıs 396
2. Irak Savaşı 438. 463
11 Eylül 410. 422, 438
12 Eylül 1980 118, 120, 121, 190, 353
12 Mart Muhtırası 99
24 Ocak 1980 82, 120, 122-125
27 Mayıs 1960 94
28 Şubat 338, 345
31 Mart 39
32 sayılı kararname 163, 166, 253
1838 ve 1839 Ticaret Anlaşması 19, 21
1839 Tanzimat Fermanı 21
1858 Arazi Kanunnamesi 23, 67
1870 2
1917 Devrimi 42
1928 Paris Antlaşması 47
1929 2
1929 Bunalımı 59
1948 İktisat Kongresi 81
1958 Roma Anlaşması 94
1961 Anayasası 99
1974 Kıbrıs Barış Harekâtı 102, 242
1978 krizi 289
1982-1983 para krizi 194
1982 Anayasası 125
1990 krizi 281
1991 krizi 278, 285
1994 krizi 192, 219, 223, 231, 249, 253, 262-264, 275, 278, 281-283, 285, 286, 306, 319, 464, 465
1998 krizi 192, 223, 231, 263, 264, 278, 283-285, 287, 289, 298, 299, 313, 408, 430
1999 krizi 191, 223, 280, 284-287, 299, 313, 446
2000 krizi 451, 455, 471
2001 krizi 114, 452, 454, 457, 464
2004'te bir kriz 471
AB 6, 154, 155, 157, 158, 183, 206, 239, 241, 244, 247, 249, 259, 287, 292, 298, 302, 303, 309-311, 317, 334, 365, 380, 393, 394, 405-409, 411, 413-426, 429, 432, 435, 437, 438, 442, 450, 457, 460, 470, 471
ABD 1-4, 7, 9, 16, 20, 29, 35, 48, 59, 73, 77-81, 83, 86, 88, 95, 98, 102, 105, 117-119, 121, 126, 144, 148, 162, 166, 186, 191, 222, 227, 237, 238, 244, 252, 257, 259, 289, 294, 298, 307, 310, 316, 320, 333, 334, 351, 360, 370, 371, 375, 380, 393, 407, 408, 420-422, 424-426, 429, 430, 432, 434, 436-438, 442, 457, 461, 463, 469-472
ABD doları 204, 370
ABD Hazinesi 251, 370
ABD silah ambargosu 103
ABD-AB 154
ABD-Japonya 154
acquis communautaire 414
açık döviz pozisyonları 231
Adalet Divanı 414
Adalet Partisi 95, 101
Adalet ve Kalkınma Partisi 441
adalet 361, 363
Adapazarı 286
Adapazarı İslâm Ticaret Bankası 231
AET 99, 100, 409, 410
Afganistan 422, 432, 438, 442, 469

AFL-CIO 251
Afrika 5
Afyon Savaşları 19, 21
AGSP 420-423, 450
AGÜ 77
ağaç mamulleri 314, 315
ağır sanayi 81, 82, 95
Ağrı 237, 324
Ahilik 32
ahlâk 360, 361, 456, 465
Ahrar Partisi 39
aile sigortası 343
aile şirketi 172, 222
Akbank 114
Akdeniz 67, 417, 421
Akdeniz bölgesi 324
akışkan fon hareketleri 167
AKP 438, 467
Aktaş 467
aktüarya 352, 353
Alcatel 241, 242
alıcı tekeli 237
Alman Bağdat Demiryolu 29
Alman Birliği 29, 414
Alman prenslikleri 20
Almanya 2-4, 7, 16, 17, 29, 35, 44, 46, 47, 50, 65, 100, 183, 259, 286, 316, 320, 332, 365, 407-409, 411, 422, 424, 425, 430, 434, 469
alt-gelir grupları 260, 276, 322, 325, 326, 346, 349, 361, 399
alt-kültür 397
alt-strateji 377
altı ok 60
altın 30, 116, 268
altın ihraç ve ithali 166
altın ithalatı 112, 268
altın piyasaları 139
altın satışları 85
altın standardı 25
altın-döviz rezervleri 80, 85
altyapı 304
altyapı sektörleri 317
altyapı tesisleri 240
amaçlar 373, 375, 376, 378, 399
ambargo 437
amoral 397
ana dillerinde yayın ve eğitim yapma hakkı 418
Anadolu 53-55, 144, 467
Anadolu Bankası 229
Anadolu Endüstri Holding 229
Anadolu Kaplanları 294, 451
Anadolu ve Bağdat demiryolu işçileri 36
ANAP 147, 164, 235, 252, 292, 353
Anasol-D 248
Anayasa 61, 186, 235
Anayasa'ya aykırılık 248
Ankara 51, 57, 293, 356, 422
Ankara Anlaşması 98, 99, 409-412
Antalya 162
ANTBİRLİK 238
AP (Avrupa Parlamentosu) 412, 425
AR-GE 242, 317, 319, 320, 321, 339, 347, 348
AR-ME 396
arabesk 396
aracı kurumlar 223
Arap ülkeleri 41, 61, 107, 118, 413, 415, 438
Arazi Kanunnamesi 67
arazi mafyası 359
arazi vergisi 67
arbitraj 465
ARÇELİK 320
Arjantin 135, 218, 362, 442, 460, 462
Arnavutluk 428, 429, 471
artı-değer 52

ASALA 102, 103, 122, 137, 421
ASELSAN 243, 320
asgari ücret 458
Asil Çelik 229
askeri harcamalar 138
askeri müdahale 92, 94, 290
askeri rejim 123, 127, 132, 137, 139, 164, 337, 440
askeri sanayi 243
askeri yardımlar 78, 80
askeri-strateji 242
askerlik 375
aspartam 460
ASPİLSAN 243
Asya 4, 259, 265, 273, 274
Asya Kaplanları 118, 218, 303, 319, 370, 398
Asya krizi 170, 297, 406, 430, 442, 446, 448
Asya tipi üretim tarzı 17
Asya-Rusya krizi 178, 219, 258
Aşar Vergisi 27, 29, 31, 32, 57, 59, 64, 66, 67, 69
aşırı bir sıçrama 271
aşırı değerlenme 179, 217, 219
aşırı kapasite 260
aşırı üretim kapasiteleri 247
AT 102, 103, 107, 116, 117, 138, 143, 144, 154, 158, 193, 241, 257, 409, 414, 428
ATAŞ 242
atıl kapasiteler 144, 242, 247, 257, 260, 276, 297, 298, 304, 306, 391, 440, 463
Atina Bankası 51
ATO 454
avamlaştırılmış liberal ideoloji 123
Avrasya 1, 2, 4-8
Avrasya Üniversiteler Birliği 433
Avrupa 3, 13, 17, 19, 21, 23, 31, 40, 59, 294, 333, 344, 348, 408, 409, 411, 421, 425
Avrupa Anayasası 423
Avrupa Balkanlar Konseyi 414
Avrupa Birliği 2, 332
Avrupa Güvenlik ve Savunma Kimliği (AGSK) 420
Avrupa İskân Fonu 127
Avrupa kapitalizmi 13
Avrupa Komisyonu 414
Avrupa Konseyi 408, 409, 423
Avrupa Konvansiyonu 423
Avrupa kültürü 403
Avrupa Ortaklık Anlaşmaları 158
Avrupa para piyasası 282
Avrupa Parlamentosu 414, 471
Avrupa Topluluğu 156, 403, 405, 412
Avrupa ve New York borsaları 24
Avustralya 456
Avusturya 18, 44, 49, 50, 195
Avusturya-Macaristan 13, 46, 47, 366
ayan 17, 18, 34
Aydın Demiryolu işçileri 35
aylak sermaye 444, 445
Azerbaycan 428, 432, 433
Azerbaycan-Ermenistan Savaşı 429
azınlıklar 33, 40, 45, 50, 52-54, 58, 314

BAB 420
Babilik 4
Bağ-Kur 351, 352, 468
Bağbank 135, 228
Bağdat Demiryolu 29
bağımlı nüfus 343
Bahailik 4
Balkan milliyetçiliği 41
Balkan savaşları 55, 56
Balkan ülkeleri 435

Balkanlar 27, 34, 40, 41, 56, 92, 171
Baltalimanı Antlaşması 19
Bank Ekspress 230
banka 91, 108, 231, 258, 464
banka iflasları 135, 231, 454, 466
banka kredileri 390
banka kredisi faizi 220
banka-banker iflasları 230, 377
bankacılık 73, 119, 246, 318, 332
bankacılık krizi 451
Bankalar Reform Kanunu 232
Bankalar Yeminli Murakıpları 126
bankalar 114, 118, 135, 144, 146, 164, 165, 173, 175-177, 205, 210, 211, 213, 221, 223, 232, 239, 280, 306, 331, 351, 422, 433, 441, 444, 448-453, 456, 463, 465, 466, 468
Bankekspres 231, 232
bankerler 23, 24, 135, 228
banknot 49, 50
bant 448
Barselona Bildirisi 415
Başak grubu 229
başbakanlık müsteşarı 128
bataklar 464-466
Batı 6-8, 26, 42, 59, 94, 97, 104, 115, 118, 127, 138, 141, 153, 171, 251, 327, 346, 377, 378, 399, 430, 432, 436
Batı Alman Markı 112
Batı Almanya 116
Batı Anadolu 30, 55
Batı Avrupa 1-3, 5-8, 33, 40, 77, 83, 94, 98, 103, 119, 153, 222, 350, 404, 407, 410
Batı demokrasileri 96
Batı Hıristiyanlığı 403
Batı sermayesi 431
Batılılaşma 5
Batum 427
bavul ticareti 265
Bayındırbank 451, 454
BDDK 191, 450, 451, 461, 465
BDT 332, 333, 406, 408, 413, 430-432
Belçika 195, 213, 414, 422
belediye başkanı 459
belediyeler 365, 366, 367, 396
belirsizlikler 469
Benelux 100, 409, 414
Bergama 187
Berlin 420
Berlin Antlaşması 27
Berlin Duvarı 3, 153, 190, 249, 408
Berlin Kongresi 24
beslenme 325
Beyaz Devrim 5
beyaz yakalı 329
Beyrut 36
Bhagwati 374
Bilgi Çağı 317, 340, 344, 346, 348, 349
bilgi toplumu 379
bilgi-teknoloji 319
bilgisayar 340
bilgisayar ağı 433
Bilim Akademileri 433
bilim 318
BİO 423
birey 339, 340
bireycilik 124, 359
Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı 60, 70
Birinci Dünya Savaşı 13, 39, 394
Birinci Sanayi Devrimi 382
birinci küreselleşme 7, 400
birinci petrol krizi 227
Birleşmiş Milletler 95, 281
BM 415, 418, 421, 437
BM ambargosu 301

BM İnsan Hakları Bildirgesi 327
bono 172, 173
bono fiyatları 179
bono yatırımları 182
bor madeni 462
borç faizi 193
borç konsolidasyonu 137
borç stoku/GSMH 201
borçlanma 27, 48, 111, 449
borçlar 26, 28, 112-115, 464
borsa 51, 139, 148, 221-223, 256, 256, 281, 284, 297, 305, 307, 450, 455
borsa spekülasyonu 313
borsanın çökmesi 179
boru hattı 434
Bosna İç Savaşı 429
bölgesel ittifak 404
bölgeselcilik 403
bölgeselleşme 9, 403, 404, 437
BP 89
Bretton Woods 78, 112
Brezilya 135, 196, 198, 218, 259, 265, 273, 302, 324, 362, 364
British American Tobacco 187, 237
Brüksel 420
buğday 134, 309
buğday fiyatı 68
Bulgaristan 58, 407, 417, 425, 428, 429, 471
burjuva 4
Bursa 294
buyurgan güçler 375
bürokrasi 227, 263
bütçe açığı/GSMH 203, 206
bütçe harcamaları 206
bütçe denkliği 66
Büyük Ekonomik Bunalımı 45, 46, 48, 51, 57, 59, 64, 70, 73, 74, 377
büyük holdingler 120
büyük kentler 357
büyük sermaye 297
büyük şirketler 173
büyük toprak sahipleri 80
büyüme hızı 291-293, 303-307, 312-314, 317, 334, 335, 348, 384-387, 391, 447
büyüme modeli 6-8
büyümenin maliyeti 386
BYKP 95, 108, 155

cari işlem açıkları 137, 159, 167
cari işlemler açığı/GSMH 116, 136, 141, 156, 448
cari işlemler liberasyonu 374
CDU 416
Ceza Kanunu 26
Cezayir 406
CHP 60, 69, 70, 74, 80, 82, 95, 115
CİB 169-171, 174, 204, 210, 215-217, 275, 280-282, 284, 286, 305-307, 334, 386, 387, 443, 447, 448, 450, 453, 471
CIPE 190
crowding out 203
Cumhuriyet 62
Cumhuriyet 468

Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği 358
çapa 274, 275, 447, 448
Çarlık Rusya 427
Çatalca 162
Çek Cumhuriyeti 218, 407
Çekiç Güç 257
çete 155, 194, 213, 235-237, 248, 258, 359, 361, 395, 396
çevre 386, 408, 413
çevre ülkeler 132, 148
çiftçiler 231

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 69, 79
çifte standart 413
çimento fabrikaları 239, 246, 462
Çin 19, 21, 260, 296, 302, 303, 388, 469
çocuk istihdamı 349
çok hukuklu bir düzen 45
çok partili düzen 74
Çok-Elyaflılar Anlaşması 157, 410
çok-uluslu 380
Çorum 294
Çukurova 467
ÇUŞ 89, 189, 251, 296, 340, 370, 371, 435, 447

dalgalı döviz kuru 180, 452, 454, 458
Danıştay 186, 187, 235, 241, 243, 394, 447
Danimarka 58, 195
darphane 32
Davos 218, 250
DB 227, 234, 292, 293, 365, 394, 417, 454, 455, 457, 460, 465
DÇM 108-110, 112, 113, 116, 227
DDK 465
de jure 91
deflasyon 259
değerleme hesabı 202, 274
demir-çelik 71, 161, 242, 260, 315, 319
demir-çelik ithalatı 240
Demirbank 371, 449
Demirören 229
demiryolları 29, 31, 34, 46, 64, 83
demografik 343, 344, 356
demografik yapı 338, 341
demokrasi 43, 78, 100, 123, 124, 324, 409, 418, 426, 440
demokrasiye geçiş 127, 439
Demokrat Parti 69, 74, 77, 82, 84, 91
demokratik hukuk devleti 234
denetim 162
denetimli ekonomi 95
denetimli enflasyon 260
Deniz Ticaret Kanunu 26
Denizli 294
denizyolları 46
deprem 286, 366, 446, 447
deprem vergisi 232
deri 314
deri eşya sanayii 192
Dersaadet Rıhtım Şirketi 36
destekleme alımları 309
Deutsche Bank 29, 30-32, 36, 450
devalüasyon 89, 90, 91, 97, 104, 106, 145, 147, 174-177, 179, 207, 218, 229, 267, 278, 331, 448, 449, 450, 452, 463
Devlet Denizyolları 84
Devlet Hava Meydanları İşletmesi 467
Devlet Havayolları 84
Devlet Su İşleri-DSİ 68, 71
Devlet Yatırım Bankası 138, 354
devlet 144, 185, 195, 196, 213, 214, 244, 272, 340, 363, 397, 398, 453, 454, 466
devlet fabrikaları 86
devlet garantisi 230, 231
devlet girişimciliği 87
devlet iç borç kâğıtları faizleri 140
devlet iç borç stoku/GSMH 142
devlet kâğıtları 269
devlet müdahaleciliği 87
devlet tahvilleri 147, 210, 354
devletçi-plancı (ithal-ikâmeci) 60
devletçilik 57, 60, 66, 70, 71, 73, 76, 79, 82, 382
devleti küçültme 189, 194, 195, 227, 291, 292, 339

dış baskılar 245
dış borç 22, 23, 31, 65, 74, 89, 90, 92, 110, 116, 136, 144, 146, 201, 202, 208, 210, 213, 215, 221, 244, 275, 286, 291, 331, 334, 335, 386, 387, 392, 393, 440, 471
dış borç birikimi 307
dış borç faizleri 137, 140, 141
dış borç servisi/ihracat 99
dış borç stoku 144, 163, 281, 284, 386, 449
dış kaynak 471
dış kaynaklı sermaye 84, 88
dış kredi 91, 107-109
dış kredi faizleri 176
dış mali yatırımlar 332
dış politika 419
dış rating 290
dış sermaye 177, 184, 391, 448
dış sermayeye açılma 81
dış ticaret 24, 52, 65, 69, 74, 76, 91, 96, 103, 104, 117, 120, 128, 158, 160, 181, 204, 313, 404, 405, 406, 407, 413, 414
dış ticaret açığı 22, 85, 89, 112
dış ticaret hacmi 436
dış ticaret hadleri 193, 265, 278
dış ticaret koruması 309
dış ticaret oranı 292
dış yardım 80
dış yatırımcılar 455
dış yatırımlar 330, 392
dışa açıklık 194, 195
dışa açılma 80, 84, 89
dışa kapanma 95
Dicle 437
DİE 316, 319, 320, 324, 328, 329, 445, 457
"diğer" diye geçiştirilen kalem 180
din 63, 123, 337, 364, 416
dinci 366
dini kuruluşlar 364
dinsel örgütler 358
DİSK 134, 353
disponibilite 205, 212
DİSÜTAŞ 229
doğal tekel 239, 240, 243
Doğalgaz Anlaşması 122
doğalgaz 406, 407, 417, 424, 426, 427, 430, 432, 434, 436-438, 466, 467, 469
doğalgaz santrali 244
doğrudan yatırım 408
Doğu 327
Doğu Anadolu 162, 330, 462, 463
Doğu Avrupa 183, 245, 405, 407, 413
Doğu Avrupa devletleri 412
Doğu Avrupa-Ortadoğu 172
Doğu Avrupa/Balkan 6
Doğu Bloku 42, 78, 127, 153, 155
Doğu ve Güney Akdeniz 413
Doğu ve Orta Avrupa 158, 415, 425
Doğu-Güneydoğu Anadolu 144, 253, 324, 356, 357
doğum kontrolü 338
dokuma 314
dokuma sanayii 398
dokuma-giyim 160, 192, 221, 242, 260, 274, 297, 298, 313, 319, 350
dolar 112, 117, 142, 207, 208, 211, 306, 393
dolar çapası 449
dolar fiyatı 177
dolar mevduatı 206
dolarizasyon 171, 273, 276, 278, 386, 449, 452-454
dolaylı vergiler 199
dolaysız vergiler 199
dolaysız yatırım 245-247
domino teorisi 442

Dornbusch 451
Dördüncü Mali Protokol 412
döviz 67, 97, 103, 113, 114, 121, 128, 132, 139, 146, 176, 177, 179, 180, 205, 206, 208-210, 214, 228, 268, 312, 321, 331, 332, 434, 436, 447, 449, 454
döviz büfeleri 180, 208
döviz darboğazı 277, 278
döviz fiyatı 129, 158, 165, 173, 176, 193, 202, 209-211, 219, 255, 257, 262, 271, 275, 283, 331, 447, 450, 451, 455
döviz fonları 173
döviz gelirleri 159
döviz kredisi 165
döviz kuru 216, 218, 219, 274, 275, 292, 448
döviz kuru çapası 448
döviz piyasası 109, 129, 139, 172, 210, 214, 276, 411, 452
döviz rejimi 107, 120, 219
döviz rejiminin serbestleştirilmesi 164
döviz rezervi birikimi 392
döviz rezervleri 112, 180, 214, 245, 316, 458
döviz tahsis ve dağıtımı 87
döviz talebi 450
döviz tevdiat hesapları 139, 140, 147, 164, 180, 209, 268
DP 79, 80, 84, 94, 95, 101, 113, 370, 372, 375
DPT 96, 104, 203, 306, 347, 419
DSP 198, 248, 252, 353
DTH 110, 449, 186, 351, 352, 370, 393, 394, 459, 460
Dünya Bankası 78, 81, 82, 86, 90, 97, 118-121, 125, 127, 130, 149, 151, 156, 184, 185, 250, 266, 299, 309, 319, 325, 347, 355, 360, 398, 399, 403, 436, 452
Dünya Ekonomik Forumu 250, 423
Dünya Kalkınma Raporu 398
Dünya Ticaret Örgütü 185, 186, 292, 436
dünya ekonomisi 376
düşük enflasyon 384
düşük reel büyüme 384
Düyun 35
Düyun Konseyi 48
Düyun Meclisi 48
Düyunu Umumiye 24, 30
Düyunu Umumiye İdaresi 27, 28, 29, 32, 37,46, 48
Düyunu Umumiye Meclisi 31
Düyunu Umumiye parası 47
DYP 196, 252
DYP-CHP 412

EBK 310, 462
ECO 436, 437
EFTA 158
Ege 52, 54, 67, 162, 357, 415, 418, 419, 422, 424, 463, 470, 472
Ege Denizi 419
EGS Bank 454
eğitim 59, 61, 62, 337, 338, 343, 344, 346, 395, 396, 433, 439
ekonomi politikaları 76, 79, 185
ekonomik büyümeyi gerçekleştirme 258
El Kaide 438
el değiştiren firma 455
el ulakları 361, 362
Elektrik İşleri Etüd İdaresi 71
elektrik enerjisi 72, 82
elektrikli-elektriksiz makineler 161
emek 340
emek yoğun zenaatlar 34
emek-yoğun 404, 435

Emekli Sandığı 351, 353
emekliler 229
emeklilik 195, 252, 353, 355
emerging markets 283
emir alma hakkı 418
emisyon 25, 50, 63, 145, 205, 219
emisyon artışı 210
Emlak Bankası 229
Emlakbank 450
Emniyet Sandığı 49
en alt-gelir grubu 323
Endonezya 170, 183, 453
enerji 162, 394, 407, 466-469
enerji ihaleleri 289
enerji kaynakları 467
enerji tesisleri 243
enerji üretimi 312
enflasyon 47, 57, 66, 73, 76, 78, 80, 87, 89, 90, 92, 97, 103, 106, 108, 130, 131, 134-136, 141, 142, 145, 146, 148, 155, 174-176, 200, 203, 210, 214, 218, 226, 229, 259, 260, 265-267, 269-274, 276, 285, 288, 289, 293, 334, 426, 440, 441, 444, 447, 448, 449, 453
enflasyon hızı 116, 230, 255, 259, 261, 384, 385, 386
enflasyon lobisi 273
enflasyon oranı 386
entegre 240
Entelektüel Mülkiyet Hakları 154, 157
Ercan 229
Erdemir 240, 461
Ereğli Kömür Şirketi 36
erkek-egemen 350
Ermeni 54, 55, 58, 418, 472
Ermeni soykırımı 78, 258, 421
Ermeni tehciri 53, 102
Ermeniler 417
Ermenistan 288, 428, 464, 470
esas kur 164, 165
Eskişehir 294, 356
eskiyi tasfiye 33
esnaf loncaları 32
esnek işçi piyasası 259
esnek üretim 160, 161
esneklik 263
Estonya 407
eşetkili vergi 156, 158
eşit haklar 82
Et ve Balık Kurumu 237
et 309
et ithalatçısı 193
et ürünleri 143
Etibank 71, 451, 462, 465, 466
etnik 14
etnik ayrımcılık 155
etnik kökenli hareketler 396
EURO 204, 207, 208
EURO-Med 158, 393, 406, 413, 415, 417, 437, 438
Eurogold 187
Eximbank 138, 434

faaliyet-dışı gelirler 199
faaliyet-dışı kârlar 184, 269
faiz 16, 25, 26, 97, 104, 105, 108, 111, 113, 117, 130, 135, 137, 147, 179, 198, 206, 214, 217, 218, 231, 232, 244, 247, 254, 255, 262, 264, 265, 278, 286, 331, 332, 389, 396, 441, 444-446, 448, 449, 451-453
faiz arbitrajı 63, 109, 149, 171, 172, 175, 177, 210, 257
faiz artışı 203
faiz dışı bütçe 453
faiz geliri 173, 331

faiz hadleri 65, 128, 131, 137, 146, 147, 159, 172, 173, 177, 193, 207, 209, 210, 228, 230, 261, 262, 271, 272, 282, 292, 303, 309, 331, 455,
faiz oranları 453
faiz ödemeleri/GSMH 142, 257
faiz-arbitrajı 213
faiz-döviz 465
faiz/GSMH 444, 453
faiz/kâr 261
fakirler 326
fakirlik 464
faks 347
Fas 406
Fazilet Partisi 252
Federe Kürt Devleti 421, 438
Felemenk 19
felsefe 126
feodal 62
Fethullahçılar 359
fındık 85
Fırat 437
fırsatçı-kurnaz küçük adam 123
Filipinler 170
Filistin 406
Financial Times 453
finans 348
finans çevreleri 190
finans kapital 8, 16, 22, 25, 40, 46, 63, 65, 72, 97, 139, 146, 148, 149, 167, 213
finans kesimi 200, 225, 276, 355
finansal bastırma 205
finansal krediler 446
finansal krizler 167, 277, 278, 280, 285
Finlandiya 195
fiyat 179, 428
fiyat artış hızı 271
fiyat artışları 262, 272, 274
fiyat destekleme 459
fiyat istikrarı 387
fiyat kontrolleri 90
fiyatlar 92, 260, 272
fon kesintileri 162
fonlar 180, 223, 353, 355
Fordizm 340
Forum dergisi 88
forward döviz fiyatları 272
Fransa 2-4, 7, 13, 15-19, 21-23, 35, 47, 65, 100, 186, 241, 251, 259, 311, 320, 375, 409, 411, 417, 421, 422
Fransız 36
Fransız Devrimi 34
Fransız kültürü ve dili 29
Fransız Reji İdaresi 28, 29, 33, 35, 46, 68
Fransız sermayesi 246
Fransızca 61
fruktoz 460
futbol 396

G-7 370, 408
G. Kore 170, 302, 303
Galata Bankerleri 22, 170
GAP 239
Garanti Bankası 114
garantisiz ticari borçlar 114
GATT 78, 81, 138, 142, 151, 156, 380
GATT Uruguay Round Anlaşması 154-158, 186, 252. 256, 257, 262, 292, 310, 317, 393
gayrimüslim azınlıklar 30
gazete 347
Gaziantep 294, 356
Gazprom 466

GB 100, 256, 262, 292, 332, 310, 315, 317, 393, 405, 410-412, 425, 426, 450, 470, 471
gecekondulaşma 92
gecelik faizler 449, 450
Geçiş Dönemi 99, 103, 154, 156, 410, 411, 412
gel-git modeli 7, 8
Gelir Vergisi 162
gelir 258, 299, 322
gelir artışı 266, 321
gelir bölüşümü 96, 146, 155, 178, 199, 214, 259-261, 266, 291, 293, 314, 325, 327, 361, 379, 386, 388, 395, 417, 441, 456
gelir bölüşümü eşitsizliği 324
gelir desteği 459, 461
gelir kaynağı 461
gelir payları 324
gelişen piyasalar 448
gelişmekte olan ülkeler 17
gemi tezgâhları ve yapımı 242
genel fiyat artışları 261
genel fiyat düzeyi 259, 260, 275
gıda 276
gıda fiyatları 261
GİB 386
Gini katsayısı 324
girişim 126
giyim 314
giyim sanayii 246
glikoz 460
GMS 310
Gorbaçov 78
GOÜ 459, 460, 462
göç 58, 59, 357, 388, 457, 462
göçmen 39, 358, 456
görev zararları 232, 233
grev 35-37, 86, 139
grev ve lokavt yasağı 162
GSMH 26, 30, 64, 65, 67, 90, 91,92, 96, 98, 103, 105, 110, 111, 115, 116, 122, 132, 134-136, 141, 145, 147, 148, 158, 159, 177, 181, 186, 198-200, 203, 205, 206, 208, 213, 214, 220, 228, 238, 244, 257, 261, 262, 265, 268, 270, 276, 280, 281-286, 291, 295, 304, 308, 311, 322, 325, 334, 335, 343, 345, 363, 378, 380, 382, 386-389, 392, 393, 441-443, 445, 446, 447, 454, 455, 458, 463, 466, 468, 471
GSYİH 181, 183, 194, 196, 286, 301, 304, 320, 324, 334, 335, 442, 455, 463, 468
gübre 309
gübre sübvansiyonları 309
Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı 457, 463, 464
Gülhane Hattı 187
Gülüm Süt 229
gümrük birliği 20, 98, 99, 122, 103, 122, 154, 156, 157, 257, 409
gümrük birliği 20, 98, 156, 257, 409, 428, 431
gümrük birlikleri 413
gümrük indirimleri 107
gümrük rejimi 51
gümrük vergileri 44, 45, 53, 63, 106, 138, 156, 157, 158, 183, 199, 404, 460
gümrüksüz ithalat 56, 57
Güney Kıbrıs 406, 419
Güney Kore 397-399, 434
Güney Sanayi 229
Güneydoğu 125, 138, 327, 330, 414, 440, 463
Güneydoğu Anadolu 417

Güneydoğu Asya 5, 170, 175, 192, 218, 388
günlük kur 129
Gürcistan 427-429
güven 363, 364
güvenilir 364
güvenlik harcamaları 66

Halk Bankası 221, 232, 450
Halkevleri 62
ham bez 103
hamiline çek-hisse senedi-bono-tahvil 180
hammadde 404
hammadde fiyatları 85, 435
harç 162
Harf Devrimi 59
hariçte mukim 108
harp tazminatı 50
Hatay 437
havayolları 242
havuç ve sopa 398
hayali ihracat 126, 138, 142, 229, 361, 363
haydut devletler 437
hayvancılık 144, 293, 310
hayvanlar vergisi 67
hayvansal ürünler ithalatı 143
Hazar 470
Hazırlık Dönemi 410
Hazine 68, 211, 212, 228, 229, 248, 446
Hazine arazileri 441
Hazine bonoları 147, 176, 207, 210, 313
Hazine ihaleleri 452
Hazine kâğıdı 451, 444
Hazine Müsteşarlığı 126
Hazine'nin soyulması 138
Hazinece Özel Teşebbüse Kefalet Edilmesi ve Döviz Taahhüdünde Bulunulmasına Dair 83
hedge 192
Helsinki Zirvesi 287, 416, 417, 426
hemşerilik 357, 358
Hendry yöntemi 275
Hıristiyan Demokrat 423
Hıristiyanlık 423
hızlı büyüme 379
Hilâfet 32, 59
himaye (patronaj) 357-359
Hindistan 274, 388
Hisarbank 135, 228
hisse senedi 173, 176
hisse senedi fiyatları 179, 222
hisse senedi yatırımları 182
hisse senetleri fiyatları 172, 305, 455
hiyerarşik bir merkeziyetçilik 27
hizmetler 181, 312, 407
holding 98, 221, 294, 295
Hollanda 195, 414
Hong Kong 119, 260
hortumlanan-horzumlanan içi boşaltılmış banka 191, 221
HSBC 371
Hub and spokes 183
hukuk 363, 364
hukuk düzeni 235, 236
Huntington 413
hümanist 62

ıslahat 22

iç ve dış istikrarsızlık 174
I. Dünya Savaşı 17, 28, 29, 40, 42-45, 49, 53, 59, 66, 72, 372, 378, 417
I. ve II. Balkan Savaşları 43
IBRD 78
İç Anadolu 324

iç borç 23, 131, 137, 198, 212, 261, 394, 440, 458, 471
iç borç faizleri 350, 355
iç borç stoku/GSMH 201, 284, 453
iç borç/GSMH 449
iç fiyatlar 129
iç göçler 366
iç kaynak açığı 115
iç kaynak dengesi açığı 142, 147, 177, 270, 271
iç kaynak dengesi/GSMH 384
iç pazar 247
iç pazarda talep darlığı 246, 315, 316
iç tasarruf 266, 267, 269, 305, 306
iç tasarruf oranı 140
iç tasarruf/GSMH 266
iç ticaret 86
iç ticaret hadleri 265, 276, 310
iç tüketim 301
iç ve dış borçlar 25, 257
iç yatırımlar 301
iç/dış enflasyon 275
iç/dış ticaret 74
IDA 81
ideoloji 255, 337
IFC 81
iflas 91, 219, 247, 388
ihale oyunları 313
ihracat 20, 24, 25, 57, 63, 64, 67, 85, 90, 91, 103, 104, 107, 109, 110, 112, 129, 131, 132, 134, 142, 146, 154, 156-161, 165, 181, 185, 216, 223, 229, 246, 247, 257, 260, 274, 275, 278, 301, 305, 313, 319, 363, 379, 381, 386, 393, 399, 406, 407, 440, 446, 451, 458, 463
ihracat artı ithalat/GSYİH 194, 195
ihracat artışı 315
ihracat teşvikleri 134, 189, 274
İhracata Dönük Büyüme 118, 149, 217, 285
İhracata Dönük Büyüme İçin Serbestleşme 119
ihracatta vergi iadesi 107, 134, 138, 142, 229
II. Dünya Savaşı 3, 5, 8, 42, 43, 46, 48, 57, 59, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 73, 74, 76-80, 85, 141, 313, 329, 375, 381, 403, 409, 414
II. Meşrutiyet 35, 39, 49, 53
III. Selim 15
ikâme 208
İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 95
İkinci Meşrutiyet 30
İkinci Sanayi Devrimi 382
ikinci küreselleşme 7
İkitelli 467
iktisadi kalkınma 313
iktisadi planlama 95, 374
İktisat Kongresi 56
ilköğretim 349
ILO 81, 328, 349, 354
iltizam 16, 27, 31, 32, 64, 67
imalat kesimi 276
imalat sanayii 34, 64, 71-73, 96, 98, 118, 119, 122, 131, 134, 136, 141, 143, 161, 246, 263, 276, 278, 283, 293, 297, 304, 314, 315, 319, 329, 332, 348, 378, 390, 444, 445, 451, 463
imam hatip liseleri 337
imam hatip okulları 126
İmar Bankası 465
imar planları 365, 366
IMF 78, 81, 82, 90, 91, 94, 97, 103, 105, 110, 113, 115, 116, 118, 119-121, 125, 127, 129, 130, 135, 137, 149, 151, 156, 163, 164, 166, 184, 188, 206, 210, 213,

214, 218, 219, 227, 228, 233, 234, 235, 237, 244, 250, 261, 266, 272, 277, 280, 287, 289, 291-293, 306, 309, 353, 355, 365, 370, 376, 387, 388, 394, 403, 417, 420, 436, 441, 444, 446-450, 452-454, 457, 460, 464, 465, 471
IMF-DB 441, 458, 452, 461
İMKB 171-173, 453, 464
İMKB-Menkul Kıymetler 162
imparatorluğun en uzun yüzyılı 32
imparatorluk 408, 422, 442, 469
Impexbank 114, 230
imtiyazlı demiryolu şirketleri 32
imtiyazlı şirketler 45, 46, 48, 52, 56, 244
INCID 244
incir 85
İngiliz Sterlini 63, 282
İngiliz emperyalizmi 4
İngiltere 3, 4, 7, 13, 16, 17, 19, 21-23, 30, 35, 39, 47, 48, 79, 119, 186, 241, 316, 332, 365, 375, 411, 434, 444
inkılapçılık 60
insan hakları 21, 78, 327, 418, 426
inşaat 286, 455, 462
inşaat müteahhitleri 228
inşaat sektörü 239
inşaatçılar 135
İnterbank 139, 232
Interbank faiz haddi 270
internet 347
intiharlar 388, 389, 457
Irak 148, 281, 288, 301, 406, 422, 430, 432, 435-438, 442, 464, 469
İran 4, 5, 7, 107, 118, 288, 406, 436, 437, 438, 464
İran-Irak Savaşı 118, 122, 138, 143, 436
İskandinav ülkeleri 19
İskenderun 84
Islahat Fermanları 23, 187
İslâm Kalkınma Bankası 107, 120, 127
İslâm Konferansı 107, 406
İslâm kuşağı 126
İslâm Ticaret Bankası 49
İslâmcı 441
İslâmcı sermaye 296
İslâmi 436
İslâmi düzen 221
İslâmi kâr payı 221
İslâmi şirketler 220, 221
ISO 456
İspanya 19, 230, 302, 362, 365, 393, 415, 434
İspanyol Pesetası 282
İsrail 58, 320, 406, 413, 415, 425, 437, 470, 471
İstanbul 35, 51, 53-55, 72, 293, 356, 467
İstanbul Bankası 135, 228
İstanbul Borsası 24, 32, 50, 222
İstanbul Tüccar Derneği 81
İstanbul-Atatürk Havalimanı 162
İstanbul-Deri 162
istibdat 32
istihdam 215, 262, 263, 311, 328, 329, 334, 335, 344, 348-350, 379, 399, 444, 445, 461, 463
istihdamın esnekleşmesi 265
istikrar 382, 447
istikrar paketleri 115
istikrar politikaları 138, 139, 141, 144
istikrar programları 116, 132, 136, 137, 203, 417
istikrarlaştırıcı spekülasyon 180
istikrarsızlık 391, 394
istikraz 23

İsveç 195-197
İsviçre 114, 163, 250
İsviçre Bankası 231
İsviçre Frangı 112
İş Bankası 49, 56, 114, 228
İş Güvencesi Yasası 354
İş ve İşçi Bulma Kurumu 328
iş güvenliği 329
işadamları 397
İşçi Kredi Bankası 135, 228
işçi dövizi 107, 110, 113, 407
işçi düşmanlığı 124
işçi sendikaları 162
işçi sınıfı 72, 227
işçi tasarrufları 116
işçi ücretleri 142
işçi-memur 97
işçi-memur maaşları 322
işçiler 35, 160, 229
işgücü 308, 329, 339, 347, 349, 441
işgücü verimi 307
işlem dili 50
işsiz 192, 193, 326, 349, 361, 377, 454
işsizlik 219, 253, 255, 257, 259, 262, 280, 282, 307, 308, 329, 348, 353, 355, 379, 386, 388, 395, 445, 446, 455, 456, 459, 463, 464, 470
işsizlik sigortası 192, 195, 328, 351, 354, 456
iştirak kredisi 228
İtalya 13, 47, 100, 213, 316, 329, 330, 362, 409, 469
İtalyan Birliği 20
İtalyan Krallığı 19
ithal malı 124
ithal malları boykotu 36
ithal-ikâmesi 70, 76, 96
ithalat 20, 24, 33, 34, 64, 65, 67, 69, 81, 84-86, 88-91, 103, 104, 106, 109, 111, 113, 114, 116, 117, 119, 122, 128, 129, 146, 154, 156, 158, 159, 161, 181, 185, 209, 216, 223, 246, 253, 272, 274, 275, 278, 306, 309, 315, 386, 393, 406, 407, 411, 436
ithalat depozitoları 146
ithalat fonları 164
ithalat hacmi 270
ithalat korumacılığı 310
ithalat rantları 96
ithalat serbestleşmesi 138
ithalat-ihracat 434
ithalat/GSMH 74, 105
ithalat/GSYİH 72
ithalata dönük büyüme 149, 217
ithalatçı kredileri 88
ithalatın serbestleşmesi 134
İtibarı Milli Bankası 49, 56
İttihat ve Terakki 15, 36, 39, 40, 42, 44, 45, 47, 49, 51, 53, 54, 56, 59, 60, 69, 98, 231, 293, 378, 454
İzmir 35, 36, 56, 72, 293, 356
İzmir İktisat Kongresi 54
İzmir-Menemen Deri 162

jakoben 125
Japon-Rus Savaşı 3
Japonya 3, 118, 148, 171, 259, 298, 316, 320, 344, 350, 380, 408, 434, 442, 469
jeo-stratejik 409
jet-sosyete 397
Juglar 277, 304

kabotaj 45, 59, 116
kabul 116
Kaçar Hanedanı 5

kadın istihdamı 350
kadınlar 346, 349
Kadro 60
Kafkasya 408, 432, 435, 438
kâğıt 276
kâğıt artı para basma 210, 315
kâğıt para sistemi 204, 205
Kahramanmaraş 356
kaime 22
kambiyo 51, 57, 63, 64, 67, 91, 96
kamış şekeri 460
kamu açıkları 90-92, 129, 130, 189, 205, 255, 266, 267, 282, 285
kamu bankaları 125, 181, 239, 258, 450, 465
kamu borcu/GSMH 206, 466
kamu borç kâğıtları 277
kamu borç stoku 176
kamu borçlanması 220, 221, 465
kamu finansal dengesi 449
kamu gelirleri/GSYİH 196
kamu harcamaları 192, 198, 200, 214, 273, 288, 343
kamu harcamaları/GSYİH 195, 196
kamu kâğıtları 212, 213, 221, 261
kamu kaynakları 451
kamu kaynakları yağması 213
kamu kesimi 111, 291
kamu kurumları 73
kamu maliyesi 199
kamu menkul kıymetleri 202, 212
kamu yatırımları 391
kamuda şeffaflık 463
kamulaştırma-devletleştirme 46, 184
Kanada 186, 456
kapitalizasyon 173
kapitalizm 15, 32, 41, 96, 153, 154, 314
kapitülasyon 14, 15, 17-20, 22, 23, 26, 27, 32, 37, 39, 44-46, 48, 53, 59, 64, 186, 244, 372, 393, 394, 458
kâr 137, 254, 265, 314, 444
kâr açlığı 167
kâr haddi 87, 171, 262
kâr payı 445
kâr transferi 436
kâr ya da anaparanın dışarı transferi 185
Kara Çarşamba 450
karaborsa 107, 119
Karabük Demir-Çelik Fabrikası 240
Karadeniz 67, 357, 428
Karadeniz bölgesi 324
Karadeniz Dış Ticaret ve Yatırım Bankası 429
Karadeniz Ekonomik İşbirliği 426, 428
karapara 115, 126, 163, 164, 238, 239, 248, 265, 295, 362
karapara aklanması 180, 280
Karayolları Genel Müdürlüğü 83
karayolları 82, 83
Kardemir 240
karma ekonomi 60, 76, 95, 123, 124
karşılık paralar fonu 88
karşılıklı ticaret (counter trade) 427, 434
kartel 211, 221, 276
Kastelli 135, 228
Katılım Ortaklığı Belgesi 417
Katılım Stratejisi 423
katlı kur 96, 134, 189
Katma Değer Vergisi 132, 140
Katma Protokol 103, 107, 411
katma değerde işçi payı 223
kayıt-dışı ekonomi 102, 115, 125, 160, 180, 196, 198, 199, 295, 349, 350, 352, 353, 362, 363, 386
kayıtlı sermaye kaçışı 179
kayıtsız işçi 161, 193
kaynak dengesi açığı 92, 278, 384
kaynak yetersizliği 257

Kayseri 294
Kazakistan 432
KDV 137, 162
KDV iadesi 363
KEİ 428-430, 432
kelepir ülke 441, 453
Kemalistler 47
Kemalizm 125, 422, 471
kent 338, 343, 350, 360, 361, 395
Kentbank 454
kentler 356, 358, 359
kentlere göç 71, 92
kentleşme 86
kentsel toprak rantı 366
Kepez 467
Keynesci 307
Kıbrıs 78, 102, 289, 406, 407, 413, 415, 418, 419, 421-424, 429, 463, 470, 472
Kıbrıs Barış Harekâtı 78, 103, 104
Kırgızistan 432
Kırım Savaşı 22, 411
kısa vade 201
kısa vadeli borçlar 110-112, 144, 174, 281, 449
kısa vadeli dış borçlar 146, 209, 212, 213, 216, 228
kısa vadeli dış sermaye 175
kısa vadeli krediler 183, 455
kısa vadeli sermaye akımları 171
kısa vadeli sermaye girişleri 110, 209, 210, 268
kısa vadeli sermaye ithali 148
kısırlaştırma 210
kıymetli maden ithalatı 268
KİGEM 250, 252, 253
kimyasal gübre 131
kimyasal mamuller 161
kiralar 272
kişisel bilgisayar 347
KİT 50, 71-73, 98, 108, 129-131, 138, 172, 186, 189, 190, 194, 229, 235, 236, 238, 240-242, 247, 249, 250, 252, 253, 257, 280, 294, 314, 354, 378, 394, 400, 441, 461, 462
KİT fiyatları 91, 116
KİT hisseleri 139
kitlesel göçler 41
KKBG 111, 115, 145, 200, 203, 212, 214, 384
KKBG/GSMH 105, 113, 198, 453
klering 65, 91, 426
know how 86, 89, 98,
koalisyon hükümetleri 155
KOB 417-419,
KOBİ 72, 160, 161, 193, 221, 231, 273, 294, 296, 297, 319, 349, 350, 454, 456, 463
Kocaeli 324
Koç Holding 229
kolektif mal 236, 363
kolluk kuvveti 192
Kolombiya 362
komünizm 78, 153
konfeksiyon 296
konjonktürel krizler 284
konkordato 241
konsolidasyon 28
konsolide 270
konut 269, 304
konvertibilite 9, 91, 108, 127, 129, 149, 154, 156, 158, 161, 163-167, 171, 184, 187, 200, 204, 205, 209, 212, 213, 218, 220, 221, 249, 267, 268, 274, 278, 387, 392, 428, 431, 440
Konya 294
Konya Milli İktisat Bankası 49
Koordinasyon Komitesi 140, 147

Kopenhag kriterleri 422, 426
Kore 399
Kore Savaşı 79, 85
korumacılık 316
koruyucu melek 178, 179
Kosova Savaşı (1998-1999) 429
kota 309
kota sistemi 83
kota-gümrük vergisi 189
kote 222
koyun 312
köktendincilik 124, 155, 436
Körfez krizi 148
Körfez Savaşı (1991) 263, 281
Körfez Şeyhlikleri 407
Köy Enstitüleri 69, 79
köy 350, 356, 357, 360, 395
köylü 123, 124
kredi 370
kredi faizleri 135, 221
kredi güvenilirliği 177
kredi kaynağı 213
krediler 220, 450
kredili ithalat 83, 89, 107
kriz 265, 277, 280, 281, 285, 289, 290, 305, 330, 349, 354, 371, 374, 448, 449, 452, 453, 457, 458, 463
krizler 255, 304, 386, 440, 446, 467
krizlerin sıklığı 386
kur 264
kur çapası 452
kur sistemi 82
Kur'an kursları 126, 337
Kurtuluş Savaşı 7, 8, 40-43, 45-47, 51, 62, 392, 394, 417
kuru üzüm 85
Kurumlar Vergisi 162
kurye kredileri 114
Kuştepe (Şişli) 343
Kuştepe Araştırması 357, 396
Kuvayı Milliye Hareketi 30
Kuzey Afrika 21, 119, 294, 350, 406, 408
Kuzey Amerika 6
Kuzey Irak 421, 437, 438
Kuzeydoğu Anadolu 427
küçük "banker" iflasları 135
küçük sanayi siteleri 467
kültür 337
kültür farklılığı 434
kültürel ırkçılık 409
kültürel milliyetçilik 408, 432
kültürsüz bencillik 124
Kürdistan 470, 472
küresel deflasyon 251
küresel ekonomi 464
küresel kapitalist sistem 464
küresel rekabet 226
küreselleşme 8, 9, 13, 21, 26, 118, 124, 127, 139, 154, 155, 181, 184, 192, 194, 217, 220, 226, 233, 238, 242, 245, 249, 251, 253, 266, 291, 294, 303-306, 308-310, 312-318, 321, 326-332, 334, 335, 337, 338, 340, 347, 349, 350, 352, 354, 356, 359, 360, 364, 367, 369, 371, 372, 374, 377, 380, 382, 403, 404, 408, 413, 418, 431, 437, 456, 458, 470
Kürt devleti 421, 470
Kürt Federe Devleti 437
Kürt isyanları 59
Kürtler 78

Laffer kuramı 129
laik 61, 436
laik devlet 43, 59, 67, 123
laiklik 60, 62, 124, 471
Lale Devri 18
Latin alfabesi 61, 433

Latin Amerika 5, 6, 163, 245, 299, 362, 364, 434, 442
Letonya 407
levantenler 30, 33, 53, 314
liberal ekonomiye geçiş 440
liberal ideoloji 124, 143
LIBOR 109, 147, 331, 177
LIBOR artı spread 177
Libya 435
likidite 271
likidite krizi 450
Lions 358
lisans 86, 89, 98, 321
Litvanya 407
lokavt 139
lonca 36
Londra 48
Lozan 40, 472
Lozan Antlaşması 8, 15, 43, 45, 46, 55, 56, 59, 63, 187, 203, 298, 392, 394, 418
LTCM 192
Lübnan 406
lüks villalar 269
Lüksemburg 414, 416

M1Y 270, 268, 270, 275
M2Y para arzı 209
M2YR 270
Maarif Vekâleti 61
Maastricht Anlaşması 213, 412, 420
maaşlar 131, 256, 260, 264
Macaristan 141, 183, 218, 347, 362, 407
Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü 71
madencilik 304, 319
mafya 4, 122, 124, 125, 130, 155, 194, 213, 235, 236, 237, 239, 248, 258, 313, 354, 360, 361, 363, 395, 396, 429
MAI 185-187, 235
MAI Anlaşması 227, 249
Majorka Adaları 230
makine-teçhizat 160
makine-ulaşım araçları 315
makro-ekonomik istikrarı sağlama 258, 259
makro-istikrarsızlık 384, 390
makroekonomi 453, 458
mal akımlarında serbestleşme 156
mal darlıkları 57, 78
mal ithalatı 436
mal mukabili ithalat 109
Malezya 170, 388
Mali Protokoller 410, 411
mali kesim 455, 463
mali milat 180
mali piyasalar 65, 164, 176, 382, 456, 458
mali plasman 218
mali serbestleşme 164, 167, 207
mali sermaye 470
maliye politikası 66
maliyet 262, 271
maliyet öğesi 261
maliyet-faiz 161
Malta 406, 407, 413, 415
Manastır 35
manipülasyon 222
Manisa Bağcılar Bankası 49
Mardin 162
marka 89
marka kopyası 296
markalar 157
Marmara 357
Marmara Bankası 114, 230
Marmara Bölgesi 286
Marmara-Ege 324
Marshall Planı 78
Marshall yardımı 80, 83, 84, 85, 88

Marx 32, 227
matbaa 346
Mavi Akım Projesi 466
Meban 135, 228, 229
Medeni Kanun 59, 67
medya 190, 239, 440, 441, 451, 467
Medyan 299
Meksika 135, 196, 218, 302, 303, 362, 413, 448
memur 362
memur maaşları 142
memurlar 229
Menafi Sandıkları 49
Menkul Kıymetler ve Kambiyo Borsaları Kanunu 51
merchant bank 147
merkantil kapitalizm 31, 52
merkantilizm 14
Merkez 408
Merkez Bankası 50, 63, 65, 83, 85, 111, 139, 417
merkez bankaları 433
merkez sağ 96, 322
merkezi devlet 34, 360, 365
Meşrutiyet 27
mevduat 126, 135, 230
mevduat faizleri 111, 116, 135, 139, 146, 221
MGK 338, 418, 419, 422, 441
MHP 252, 353
Mısır 19, 406
mısır 460, 461
MIGA 185-187
Milli Aydın Bankası 454
Milli Nizam Partisi 101, 252
Milli Selamet 252
Milli Türk Ticaret Birliği 55
milli azınlıklar 418
milli banka-milli burjuva 166
milli bankacılık 49, 69, 149, 231, 293
milli burjuva 37, 40, 53, 54, 59, 60, 79, 98
milli girişimci 57
milli iktisat 59, 60
milli iktisat ve tesanütçülük 60
milli işadamı 57
milli şirket 69
milli/Müslüman burjuva 293
millileştirme 59, 66
milliyetçilik 29, 40
Misakı Milli 43, 44
MKEK 243
Mobil 89
mobilya 276
Moldova 428
mollalar 4, 5
Mondros Mütarekesi 51
moral hazard 465
moratoryum 24-26, 64, 110, 113
Morgan Guaranty Trust 163
Moskova 429
muhabir banka 114
Muharrem Kararnamesi 27
muhtar 459
munzam karşılık 212
Musevi kökenliler 58
Museviler 418
Musul petrolleri 59
Muş 324
mutlakiyet 27, 32, 35
Mübadele Anlaşması 55
Müslüman 43, 343, 350, 412, 424
Müslüman Boşnaklar 429
Müslüman Türkler 39
Müslüman-Türk 54-56, 58, 170
Müslüman-Türk işadamı 59
Müslüman-Türkler 52, 62
Mütareke 54
müteahhitler 107, 119. 232, 434, 467
müteahhitlik 132, 142, 159, 431, 435

nakdi döviz kredisi 164
nakdi sermaye 165
nakdi veya ayni sermayenin ihracı 165
Nankin (Nanjing) Antlaşması 19
Nasdaq 222
NATO 78, 79, 94, 127, 289, 298, 327, 408, 409, 411, 420, 421, 423
Naziler 381
Net Yurtiçi Faktör Geliri 261
net hata ve noksan 178-180
net kaynak transferi 136
net sermaye çıkışı 450
net sermaye girişleri 167
NETAŞ 320
New York Borsası 57, 64, 146, 191, 393
Nice 417
Nizam-ı Cedit 18
nominal faiz 145, 174-176, 206, 211, 255, 262, 272, 273, 284, 288, 354, 384
nominal mevduat faizleri 145
nominal ücretler 131, 261
Normandy 187
Norveç 195
nüfus 44, 324, 327, 330, 340, 343, 344, 352, 377, 424, 426, 444
nüfus artış hızı 92, 348, 356
nüfus artışı 86, 303, 337, 382, 444, 462
Odibank 135, 228

ODTÜ 318
OECD 81, 84, 95, 97, 113, 117, 120, 121, 125, 127, 149, 160, 163, 165, 166, 184-186, 228, 244, 290, 305-308, 319, 403, 406, 408, 409, 413, 430, 459, 460
OEEC 81
"off-shore" (kıyı bankacılığı) 231
offset 406, 467
OGO 171
OGT 154, 157, 406, 413
OGÜ 163, 172, 174, 182, 181, 183, 184, 196, 245, 247, 283, 299, 301-304, 316, 338, 341, 343, 344, 345, 347
okul öncesi eğitim 345
Okumuş 229
okur-yazarlık 344, 346
oligopol 276
OPEC 5, 117
optimal derece 316
ordu 364, 426
organize sanayi bölgeleri 467
ormanlar 72
Orta Anadolu 327, 357
Orta Asya 294, 295, 432, 435, 438, 469
Orta Asya petrolleri 408
Orta ve Doğu Avrupa 413, 421
orta sınıf 124, 323, 324
Ortadoğu 102, 118, 119, 122, 132, 295, 299, 350, 406, 408, 424, 426, 430, 437, 438, 463, 470
Ortak Gümrük Tarifesi 157, 158, 332
Ortak Pazar 94, 98, 409
Ortak Tarım Politikası 158, 310
Ortaklık Konseyi 122, 157, 411, 414
Ortaklık Konseyi Kararları 412
Ortodoks Hıristiyanlık 422
Ortodoks Kilisesi 429
ORÜS 241
Osmanlı 7, 8, 13, 15-17-23, 24, 26-34, 36, 37, 40, 43-45, 47, 50, 53-56, 62, 66, 69, 110, 113, 166, 170, 231, 243, 245, 294, 314, 318, 365, 372, 375, 379, 381, 387, 389, 392-394, 400, 411, 417, 427, 441, 453, 458

Osmanlı Bankası 24, 25, 28, 30-32, 47-50, 63, 114
Osmanlı borçları 46-48, 57, 64-66, 384, 386, 439
Osmanlı dış borçları 49
Osmanlı imalat sanayii 51
Osmanlı İtibarı Milli Bankası 49
Osmanlı lirası 51
Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878) 25, 27
oto sanayii 316
otofinansman 269
otomobil sanayii 246, 315
otomobil üretimi 242
otomotiv 260, 297
otomotiv ürünleri 161
otomotiv yan sanayii 161
otoyollar 467
OTP 414
overshooting 193

ödemeler bilançosu 164, 175
Ödünç Para Verme İşleri Kanunu 65
ödünç verilebilir fonlar 176
ÖİB 234
ölüm cezası 418
ötekiler 457
ÖYK 234, 235
Özbekistan 347, 432
Özel Dış Kredi 108
özel girişim 102, 130, 382, 391
özel kesim 71-73, 86, 87, 96, 98, 111, 116, 139, 186, 189, 221, 244, 247, 291, 292, 315, 390
özel mülkiyet 433
özel sermaye 226
özel sigorta 355
özel ticari borçlar 113
Özelleştirme İdaresi 248
Özelleştirme Yüksek Kurulu 234
özelleştirme 127, 163, 186, 187, 193, 227, 234, 239, 241, 242, 244-248, 252, 253, 257, 291, 292, 313-315, 321, 328, 339, 353, 371, 399, 400, 461, 462, 467
özelleştirme sendromu 172

Paktaş 229
pamuk 85
pamuk ipliği 103
pamuklu dokuma 70, 406
pamuklu dokuma-giyim 276
pancar şekeri 460
Para Kurulu 214, 218, 461
para arzı 145, 208, 210, 213, 273, 274
para hırsı 124
para ikâmesi 145, 146, 207, 209, 213, 384, 392
para krizi 449
para miktarı 260
para piyasası 385
para piyasası krizi 228
para üzerinden para kazanmak 255
para-kambiyo rejimi 65
paranın dolaşım hızı 213
Paris 48
Paris Barış Antlaşması 23
Paris Kulübü 290
parti patronajı 359
patent 319
patent hakları 157
Patrikhane 45
patronaj 358, 360, 361, 366
Peru 183
PETKİM 240
Petrol Kanunu 83, 89
petrol 36, 406, 417, 424, 427, 430, 432, 434, 436, 437, 438, 448, 451, 469

petrol dolar 105
petrol fiyatları 103, 104, 107, 108, 117, 143
petrol gelirleri 118
petrol ithalatçısı ülkeler 118
petrol krizi 8, 102, 104, 105, 118, 166, 277
petrol rafinerileri 243
piyasa 431, 459
piyasa ekonomisi 4, 189, 195, 236, 433
piyasalar 464
PKK 102, 122, 125, 126, 137, 144, 253, 257, 258, 285, 313, 338, 356, 416, 421, 429, 436, 437
PKK-KADEK 414
PL 480 99
planlama 60, 123
planlı 439
planlı dönemler 375, 380, 382, 386
planlı ekonomi 99, 381
planlı kalkınma 88
plase 258
plasman 115
polis 364
politikalar 376, 399
Polonya 183, 218, 320, 347, 407
popülist politikalar 256
popülizm 264
Portekiz 302, 319, 393, 415, 422
Portekiz Eskudosu 282
portfolyo 170-172, 177, 209, 223
portföy yatırımlar 446, 449, 450, 455,
pozitif reel faiz 261
prim 352-355
Protestan 294, 295
Prusya 19
PTT 241
rafineri 242
rakip mallar 298
rant 97, 137, 254, 261, 389, 444, 445
rant ekonomisi 96, 354
rating 177
RCD 432
Reaganomics 121
reaya 16
reel büyüme hızları 382
reel denge kuru 215
reel devalüasyonlar 142, 274
reel döviz 220
reel döviz kuru 210, 275
reel efektif kuru 215
reel faiz 176, 177, 198, 207, 211, 220, 247, 269, 272, 273, 286, 288, 289, 303, 319, 354, 384, 442, 449
reel faiz hadleri 174, 179, 214, 222
reel işçi ücretleri 134
reel kesim 455
reel kredi faizleri 220
reel kriz 278
reel kur 283
reel memur maaşları 134
reel sektör 453, 463
reel ücret düşüşü 445
reel ücretler 130, 131, 174, 226, 253, 257, 261, 263, 264, 275, 329, 330, 358, 444
reeskont kredisi 230
Refah Partisi 252
Refah/Fazilet Partisi 359
Refahyol 252
reform 190, 355
Reformasyon 14
regresif etkiler 199
rekabet 155, 159, 161, 275, 306, 317, 340, 379, 431
rekabet hukuku 414
rekabetçi sektörler 317

repo 176, 213
resim 162
resimler ve harçlar 147
resmi dış yardımlar 88
resmi kur 145
revalüasyon 175
rezerv 210
rezerv birikimi 213, 217, 386
rezerv hareketleri 385
Rize 162
riziko 175-177, 179, 184, 192, 194, 199, 211, 225, 226, 228, 288, 289, 295, 296, 313, 322, 331, 377, 385, 403
riziko primi 442
rizikolar 272
Roma Anlaşması 409
Roman 56
Romanya 407, 417, 428, 471
Rönesans 14, 18
RTÜK 461
Rum 58, 418
Rum nüfus 56
Rum Ortodoks Kilisesi 24, 55, 429
Rus Çarlığı 17, 22
Rus rublesi 433
Rus-Slav 433
Rusya 2-4, 6, 7, 13, 18, 19, 22, 24, 27, 34, 40, 41, 155, 218, 234, 236, 259, 265, 273, 284, 285, 294, 295, 316, 362, 406, 407, 408, 411-413, 421, 427, 429-433, 436, 442, 453, 466, 467 469, 471
Rusya Federasyonu 428, 430
Rüsum-ı Sitte İdaresi 24
rüşvet 124, 138, 362

Sabiha Gökçen Havaalanı 467
sabit kur 278
sabit sermaye 267, 317
sabit sermaye harcamaları 305
sabit sermaye yatırımları/GSMH 143, 183, 266, 304, 385, 389, 390
sabit yatırım 177, 269, 306, 318, 392, 445, 446
saflığın tehlikesi (moral hazard) 231
SAGP 183, 299, 301, 302
sağ 416
sağlık 352
Samsun 162
sanallık 340
Sanayi Devrimi 7, 15, 16, 31
Sanayi Odaları 86, 87
Sanayi ve Maadin Bankası 56
sanayi 64, 74, 86, 92, 293, 301, 312, 382, 439, 455, 456
sanayi burjuvazisi 98
sanayileşme 69-71, 82, 86, 145, 356, 378, 404
Sapmaz Holding 229
Sarp Sınır Kapısı 427, 428
satın-alma gücü 205
satış hasılatı yoluyla kamu açıklarını kapatma 247, 248
savaş 377
savaş zengini 54, 72
Savings and Loan 192
savunma giderleri 197, 289
Sayıştay 66
SCF 239
seçim ekonomisi 288
sefalet 388
SEK 193, 194, 237, 310, 462
Selanik Bankası 35, 232
sendikalar 142, 190
sendikalaşma 194, 340
senyoraj 25, 47, 50, 65
senyoraj hakkı 204, 205, 209, 211, 212, 214, 269, 447
Serbest Bölgeler 139

Serbest Bölgeler Kanunu 84
Serbest Fırka 68, 70
serbest bölgeler 161-163
serbest dalgalı kur 452
serbest dolaşım 339. 411. 414
serbest dövizli ticaret 427
serbest ekonomi 141, 382
serbest kullanım payı 165
serbest piyasa 7, 96, 120, 124, 321, 398
serbest piyasa ekonomisi 41, 76, 86, 87, 88, 92, 95, 118, 132, 236, 372, 378, 380
serbest sermaye akımları 219
serbest ticaret anlaşmaları 407, 413
serbestleşme 121, 127-129, 137, 139-140, 143, 155, 157, 159, 165, 189, 203, 292, 316, 318, 372, 375, 381, 384, 390, 400, 411
serbestleşme dönemi 154, 291, 385
serbestleşme politikaları 138
Sermaye Piyasası Kanunu 129, 165
Sermaye Piyasası Kurulu 139
sermaye 186, 223, 245, 251, 286, 287, 293, 294, 296, 301, 377, 430, 456, 464, 468
sermaye akımları 154, 169, 178, 184, 252, 255, 262, 270, 278, 388
sermaye birikimi 86, 221, 258, 295, 392
sermaye çıkışları 216, 282, 455
sermaye giriş-çıkışları oyunları 313, 391
sermaye girişleri 119, 129, 177, 180, 216, 227, 272, 305-307, 384, 385, 443
sermaye hareketleri 166, 171, 173, 181, 208, 262, 273, 274, 331, 370, 372, 388
sermaye hareketleri bilançosu 139
sermaye hesabı liberasyonu 374
sermaye kaçışları 163, 207, 270, 281, 284, 285, 442, 449
sermaye piyasası 87, 172, 221
sermaye transferi 386
sermaye ve emek 51
sermayedar sınıf 72
sermayenin küreselleşmesi 153, 178, 184, 436
Sevr Antlaşması 40, 43, 45, 46, 47, 55, 203
Shell 89
sıkı para politikası 135
sınai katma-değer 414
sınai mamul 158
sınır ticareti 144
sırdaş hesap 126
Sırplar 429
Sierra Leone 324
sigara 194, 460
sigorta 185, 343, 351-353
sigorta şirketleri 351
silahlanma 257
silojizm 384, 386
Sitebank 454
Sivil Toplum Kuruluşları Birliği 358
sivil muhalefet 187
sivil toplum örgütleri 185, 190
siyasal İslâm 396
siyasal özgürlük ve demokrasi 79
siyasal sistemin istikrarsızlığı 287
siyasal tehdit 396
siyaset 227, 230, 235, 236, 288, 313, 418, 426, 440, 467
siyasetçi 354
siyasi partiler 364
Slovakya 407
Slovenya 407, 470
Soğuk Savaş 3, 42, 78, 94, 98, 99, 289, 405, 408, 414

sol 99, 416
Somali 469
Son Aşama 412
Sosyal Sigortalar Kurumu 351
Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Fonu 455
sosyal 194
sosyal devlet 96, 123, 124, 153, 155, 190, 253, 340, 359, 360,
sosyal güvenlik 97, 329, 350, 351, 352, 354
sosyal güvenlik giderleri 192
sosyal güvenlik sistemi 355
sosyal haklar 127, 134, 233, 261
sosyal hizmetler 193, 197, 198, 200, 289
sosyal patlama 457
sosyal refah devleti 350, 351
sosyal sigorta 355
sosyal şart 157, 348
sosyalist/sosyal demokrat 322
Sovyet Devrimi 3
Sovyetler 1
soykırım 102, 417
sömürge 6, 379, 404
sömürge imparatorlukları 79
spekülasyon 172, 180, 218
spekülatif 175, 176, 178, 182
spekülatif sermaye girişleri 173
spread 109, 177
SSCB 3, 4, 6, 8, 41, 42, 48, 60, 77, 78, 94-96, 122, 126, 127, 144, 153, 155, 166, 190, 236, 378, 394, 405, 409, 411, 425-429, 432, 433
SSK 352, 353, 355, 468
SSK fonları 354
stagflasyon 91, 105, 107, 110, 115, 118, 136, 145, 147, 148, 163, 272, 277, 281, 282
stand-by 188, 219, 233, 235, 237, 275, 280, 287, 289, 292, 441, 444, 446, 447
stand-by kur çapası 454
Standart Petrol Şirketi 81
stopaj vergileri 140
STÖ 360
strateji 373, 377
stratejik 374
stratejik plan 398
stratejik yönetim 372, 373, 376
sulama 72
Suriye 288, 406, 437, 438, 469
Suudi Arabistan 117, 407, 437, 469
sübvansiyon 104, 112, 310, 431
Sümerbank 70, 229, 465, 466
süper-güç 409
süt 309
süt ürünleri ithalatı 312
süttozu 143

Şanghay beşlisi 4
Şeker Kurulu 461
şeker 70, 459, 460
şekerpancarı 310
şeriat 5, 61, 62, 94, 101, 155
şeriatçı 122
Şeyh Sait İsyanı 59, 62
Şili 355
Şirket-i Hayriye işçileri 35

T.C. Merkez Bankası 83, 88, 89, 97, 129
tahıl 310
Tahkikat Komisyonu 94
tahkim 186, 447
tahviller 51, 172, 173
takas 90
taklit 296
taklitçi liberalizm 42

talep 262
Tanzimat 7, 8, 15, 34, 43, 48, 52, 61, 77, 149, 365, 372, 375, 376
Tanzimat Fermanı 21
Tapu Kanunu 58
Tarım ve Gelişme 459
tarım 54, 57, 64, 65, 67, 68, 72, 74, 82, 83, 85, 86, 92, 96, 98, 117, 124, 136, 141, 143, 148, 191, 193, 223, 253, 265, 289, 293, 304, 308, 310, 311, 312, 319, 322, 330, 338, 348, 356, 378, 380, 382, 394, 439, 444, 455, 456, 459
tarım desteği 134, 311
tarım destek fiyatları 131
tarım dış ticaret hadleri 134, 261
tarım ihracatı 312
tarım ithalatı 312
tarım kesimi 206
tarım kooperatifleri 462
tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri 54, 68
tarım politikaları 459
tarım reformu 417
tarım teknolojisi 69
tarım üreticileri 229
tarım üretimi 462
tarım ürünleri 414
tarım ürünleri dış ticaret hadleri 132
tarım ürünleri fiyatları 69, 97, 130, 119, 193, 226, 236, 261, 276, 444
tarım ürünleri iç ticaret hadleri 131
tarım ürünü ithalatı 356
tarım-dışı istihdam 131
tarım/sanayi fiyatları 276
tarıma teşvik 189
tarımda serbestleşme 459
tarımsal üretim 301
Tarihin Sonu 362
tarikatlar 94, 122, 123, 126, 235, 258, 354, 358, 359, 366, 367, 395
TARİŞ 238
Tarişbank 454, 465
tasarruf 115
tasarruf mevduatı 232, 268, 465
tasarruf öğesi 269
tasarruflar 131
taş-toprak mamulleri 314
taşıma 132, 159
taşımacılık 142
taşınmazların istimlakı 185
taşıt ve taşıt alım vergileri 147
tavan sistemi 90
tavizli krediler 412
tavukçuluk 310
Tayland 170, 196, 388, 397, 398
Tayland krizi 218
Tayvan 296
TBMM 117, 234, 353, 452, 457, 461, 463, 465
TBMM Yolsuzlukları Araştırma Komisyonu 467
TC Ziraat Bankası 228, 229
TCMB 114, 116, 134, 135, 139, 142, 145, 146, 149, 164, 165, 169, 180, 202, 205, 208-210, 212, 213, 219, 227, 228, 229, 230, 232, 268, 270, 274-275, 280, 283, 331, 447, 449, 450, 452, 458, 465
TEAŞ 461
TEDAŞ 461
TEFE 136, 141, 147, 201, 202, 213, 273, 281, 282, 284, 286, 384, 444, 447, 448
tehcir 55, 56
TEKEL 72, 237, 238, 461
tekelci 56
tekelleşme 238, 339
tekke ve zaviye 63

teknoloji 320, 430
teknoloji transferi 185
teknolojik değişme 339
TELEKOM 243, 253, 289, 458
Teletaş 241, 242, 246, 257
televizyon 347
telif hakları 157
temel dengeler 280
temettü 222, 269
TERK 223
terör 117, 138, 288, 334, 396, 422, 426
TESK 454
Teşviki Sanayi Kanunu 56
Tevhid-i Tedrisat 61, 337
Thatcherism 121
thin market 172
THY 253, 458, 461
tımar-zeamet 32
Ticaret Borsaları Birliği 86, 87
Ticaret Mahkemeleri Nizamnamesi 26
Ticaret Odaları 87
ticaret 286, 313, 318, 332, 440, 455
ticaret hacmi 162
ticari kapitalizm 14
ticari krediler 88
ticari mevduat 232
TİMSE 239
TL 63, 65, 90, 103, 107, 109, 116, 138, 142, 149, 154, 156, 158, 163, 164, 166, 167, 173-175, 179, 180, 184, 205, 206, 208, 210, 214-217, 219, 220, 223, 228, 229, 275, 276, 278, 282, 306, 331, 334, 433, 440, 449, 450, 451
TL hesapları faizleri 140
TL'den kaçış 145
TL'nin aşırı değerlenmesi 143
TL/dolar 116, 471
TMSF 191, 230, 231, 232, 450, 454, 465, 458
TOE 229
toplam sermaye akımları 170
Toplu Konut Fonu 156
Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı Kanunu 97
toplu sözleşme 86, 139
toplumsal sınıflar 339
toplumsal-siyasal çalkantılar 184
Toprak Holding 229
Toprak Mahsulleri Ofisi 68
Toprak Mahsulleri Vergisi 57, 66, 69, 76, 79
toprak mülkiyeti 67
toprak rantı 444
toprak ve işgücü 69
TPAO 467
Trablus ve Balkan Savaşları 39
Trablusgarp savaşı 43
Trabzon 36, 162, 427
traktör 85, 88
traktör ithali 83
tramvay işçileri 35
Transit Depolama ve Ticaret Kanunu 84
Transtürk 229
Truman Doktrini 79, 80
TSK 422, 438, 441
Tunç Kanunu 219, 220
Tunus 141, 406
tur ve otelcilik şirketleri 223
turizm 105, 107, 132, 142, 159, 161, 304, 308, 458, 463
turizm geliri 103, 447
Turizmi Teşvik Kanunu 83
TÜBİTAK 319
tüccar 354
tüccar bankalar 147
tüccar sınıfı 80
TÜFE 281-284
tüketiciye vergi iadesi 140

tüketim 269, 326
tüketim harcamaları 305
tüketim kredileri 257
tüketim malı ithalatı 92
tüketim malları 70
TÜPRAŞ 461
Türk 42
Türk Dil Kurumu 62
Türk girişimcileri 434
Türk Invest AOG 230
Türk Lirası 9, 51, 82
Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkında Kanun 65, 164
Türk Savunma Sanayiine Bakış 242
Türk Silahlı Kuvvetleri 243, 249
Türk Tarih Kurumu 62
Türk Ticaret Bankası 114, 231, 465
Türk Ticaret Salnamesi 55
Türk ulusu 41
Türk-Yunan ilişkileri 78
Türkçe 62
Türki Cumhuriyetler 166, 171, 406, 408, 432, 433, 434, 436,
Türkiye 1, 6-9, 41, 42, 45, 46, 48, 55-58, 60, 61, 65, 218
Türkiye Değerler Araştırması 400
Türkiye Emlak ve Kredi Bankası 229
Türkiye İş Kurumu 328, 456
Türkiye MAI Karşıtı Çalışma Grubu 186
Türkiye Sınai Kalkınma Bankası 84, 228
Türkiye Şeker Fabrikaları 461
Türkiye Ticaret Odaları 86
Türkmenistan 432
TÜRKSAT 433
Tütün Reisi işçileri 35
Tütün Yasası 459
tütün 35, 63, 85, 194, 238, 310, 459, 460, 461, 464
tütün üreticileri 187
TYT Bank 114, 230

U2 289
ucuz dolar 448
Ukrayna 428, 429
ulaşım 67
ulaştırma 72, 348
ulaştırma araçları 160
ulus 42, 340
ulus-devlet 31, 37, 42, 61, 73, 185, 190, 233, 245, 226, 327, 340, 351, 365, 369, 372, 373, 374, 376, 379, 380, 381, 403,
Ulusal Program 418
ulusal ekonomi 42, 43, 73, 372, 439
ulusal güvenlik harcamaları 288
ulusal kültür 62
ulusal savunma gideri 192
ulusçuluk 39, 40
Uluslararası Ödemeler Bankası 81
Uluslararası Para Fonu 397
Uluslararası Saydamlık Kurumu 362
uluslararası 380
uluslararası bankalar 115
uluslararası finans kaynakları 430
uluslararası finansın "tunç kanunu" 218
uluslararası mali piyasalar 166
uluslararası para sistemi 78
uluslararası rekabet 395
uluslararası sistem 80
uluslararası şirket 381
uluslararası tahkim 186, 187, 235, 243, 244, 289, 394
uluslararası yabancı sermaye 190
un 70
UNCITRAL 244
United Fruit 144
UP 419

Uruguay 197
USİAD 389
uygarlık 6
uyuşturucu ticareti 126, 361
Uzakdoğu 5, 6, 175, 192, 218, 319, 343, 388
Uzakdoğu krizi 397

ücret esnekliği 262
ücret+maaş 97, 261, 265
ücretler 256, 260, 261, 262, 264, 265, 272, 379
ücretli tarım işçileri 351
ücretsiz işçi 349
Üçüncü Sanayi Devrimi 297, 344, 346, 382, 340
üniter ve laik 471
üniversiteler 337, 338
Ürdün 406, 423
üretim 143, 157, 215, 223, 271, 272, 463
üretim endeksi 69
Üsküp 36
üst-gelir grupları 327
üst-gelir sınıfları 260
üst-strateji 377

vahşi kapitalizm 125, 153, 155, 233, 249, 250
vakıf üniversiteleri 338
Vakıflar Bankası 114
Vanoni Planı 330
Varlık Vergisi 57, 66, 76, 79
varlıklı 379
varoşlar 124, 338, 343, 357-360, 366, 367, 395-397, 459
vasıflı işgücü 456, 464, 470
vasıfsız işçi 339
Vatan Cephesi 94
Vatandaşlık Kanunu 58
vergi 27, 28, 31, 45, 58, 66, 73, 200, 214, 321, 353, 362, 456
vergi geliri 196, 197
vergi geliri/GSYİH 194, 195
vergi gelirleri 145, 198, 199
vergi iadesi 126, 134, 156
vergi iadesi teşvikleri 142
vergi politikaları 140
vergi reformu 283
vergiler 129, 131, 147
vergisiz-sigortasız 349
verim artışı 306
verimlilik 305
Vezirağaç 241
Vezirköprü 240
Vietnam 95, 469
Virginia tütünü 460
Viyana 13
Viyana Borsası 24
vize zorunluluğu 412
vizyon 373-376, 378, 399
vizyonsuzluk 297

Wall Street 251, 370, 462
Wall Street Journal 453
Washington Consensus 251
Washington D.C. 420
Washington Konsensüsü 351, 370
Weber Max 294
Wilson Prensipleri 51
WTO 154, 252, 317

Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu 83, 84, 89
yabancı bankalar 452
yabancı kaynaklı fonlar 172
yabancı sermaye 30, 39, 64, 81-83, 88, 139, 163, 188, 191, 243, 246, 292, 335, 398, 459
yabancı yatırımlar 185, 187, 470

Kişi Dizini

Adıvar, Adnan 318
Alighieri, Dante 439
Ali Paşa 101
Anday, Melih Cevdet 401
Aşık, Eyüp 237
Atatürk, Mustafa Kemal 7, 39, 40, 45, 59, 70, 318
Attali, Jacques 393
Ateş, Toktamış 1
Aydemir, Ş. S. 60

Barker 82, 85
Başar, Ahmet Hamdi 81
Belge, B.A. 60
Berlusconi, S. 423, 471
Bhagwati, J. 204, 219, 374
Brady, N. F. 462
Bursalı, Orhan 189

Camcron, D. 194
Camus, A. 409
Carey, H.C. 20
Cavit Bey 39
Clinton 416
Çiller 230, 355, 412

d'Estaing, G. 423
Demirel 120, 122
Derviş, Kemal 452
Dornbusch, R. 180, 448, 451, 453

Eagleton, Terry 255
Ecevit 287, 353, 354, 431
Eczacıbaşı, Bülent 170
Elekdağ, Şükrü 428
Erdem, Kaya 203
Erkut, Halûk 369
Fatih 22
Fischer, J. 423
Fischer, Stanley 273, 388, 448
Fisher, Irving 272
Fontaine, La 251
Friedman, Milton 260
Fukuyama, F. 363

Gorbaçov 411, 427
Göker, Aykut 321
Greenspan, Alan 251
Gresham, Sir Thomas 204
Guizot, François 13
Güler, Hilmi 467

Huntington, Samuel P. 403, 413, 421

İbrahim Paşa 17, 18, 33
II. Abdülhamit 27, 29, 32, 35, 39
II. Mahmut 18
III. Selim 18

J. Paul II, Papa 423

Kabakçı, Mustafa, 18
Karamemet, M. Emin 170
Keynes 178
Kılıç, Altemur 29
Kıray, Mübeccel 357, 359, 360
Kissinger, Henry 250
Koç, Aydemir 203
Koç, Rahmi 170
Kohen, S. 290
Kohl, H. 416

Ladin, Usame bin 438
Lewis, Bernard 11
Luxemburg, Rosa 31

Marx, Karl 17, 32, 154, 227, 252, 446
Mehmet Ali Paşa, Tepedelenli 19
Menderes 94
Merkel, A. 416
Mithat Paşa 49
Moltke 16
Morgan, James 151
Muhammet Rıza Şah Pehlevi 5

Napolyon 18

Osman Hamdi Bey 28
Öcalan, Abdullah 285, 287, 416, 421, 446
Özal, Turgut 120-122, 126, 128, 135, 147, 164, 203, 235, 427, 428
Öztürk, Yaşar Nuri 337

Patrona Halil 18
Pehlevi, Rıza Şah 5
Petro, Büyük 3
Polanyi, Karl 236
Putin 4, 431

Quataert, Donald 35

Renan, Ernest 39
Ricardo, David 444
Rist, Charles 50
Ritzer, George 439
Rodrik, Dani 195, 388
Rupin, Robert 250

Sabancı, Erol 170
Saraçoğlu, Rüştü 57, 153
Schumpeter, J. 16
Sen, Amartya 362
Sezgin, İsmet 121, 122
Shakespeare 234
Siegfried, André 409
Solana, J. 424
Somavia, Juan O. 291, 328, 329
Soros, George 250, 464
Stalin 427
Stravinsky 258
Summer, Larry 251
Sweeney 251

Şahenk, Ayhan 170
Şengör, Celal 401, 462

Tekelioğlu, Orhan 337
Tekin, Latife 358
Temizel, Zekeriya 198
Thatcher, Margaret 241
Thornburg, Max 81, 85
Tökin, İ.H. 60
Tör, V. N. 60

Uzan, Cem 170

Ülgener, Sabri 62, 63

Valery, Paul 225
Verheugen 424

Weber 294, 295

Yaşar, Selçuk 253
Yenal, O.227

Küreselleşme olgusunun tüm ekonomik ve sosyal ilişkilere damgasını vurduğu günümüzde, bu kavramın Türkiye açısından geçirmiş olduğu aşamaları tarihsel boyutları içinde ele almak, yaratmış olduğu sonuçları doğru bir biçimde irdelemek giderek önem kazanmaktadır.

Prof. Gülten Kazgan, bu kitabında tarihsel perspektiften yoksun bir biçimde, kavramın sosyal sonuçlarını bir yana iterek küreselleşmeyi bir fetiş haline getirenlere karşılık, sorunu bilimsel olarak inceliyor.

Yazar, Türkiye ekonomisinin "birinci" küreselleşme diye adlandırdığı bu kavramla 1830'lardan itibaren tanıştığını, Osmanlı'nın bağımlı ve yarı-sömürge durumuna gelişindeki temel etkenlerin emperyalizmin yarattığı unsurlara bağlı olduğunu öne sürerken, Cumhuriyet Türkiyesi'nin bu düzenin kalıntılarını tasfiyesini ve II. Dünya Savaşı ile birlikte ortaya çıkan yeni "dünya dengeleri"ni ele alıyor.

Kazgan, kitabın izleyen bölümlerinde ise "ikinci" küreselleşmeye kadar geçen dönemi irdeledikten sonra bu aşamanın devreye girmesiyle birlikte ortaya çıkan büyük değişim ve dönüşümü, Türkiye'nin adım adım içine çekildiği bağımlılık sürecini, özellikle 1990'lı yılların ardarda patlak veren krizlerini ve bunların yarattığı sosyal, ekonomik ve siyasal sonuçları araştırıyor.

Günümüzde de süregelen tartışmalara ışık tutan ve temel bir başvuru kaynağı olmasıyla dikkat çeken Gülten Kazgan'ın *Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi* adlı eseri, bu baskısında yeniden gözden geçirilerek, önemli ölçüde güncelleştirilmiştir.

EKONOMİ

TÜRKİYE GAZETECİLER CEMİYETİ
SEDAT SİMAVİ ÖDÜLLERİ
2002 SOSYAL BİLİMLER ÖDÜLÜ

ISBN: 975-6857-31-5

www.bilgiyay.com

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI